

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LIV

Sa. 209

Nisan 1990

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

2 0 0 0

B E L L E T E N

ISSN 0041-4255

Birinci Baskı: 1990

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

ERKUT, DR. SEDAT: Hititlerde Tuz ve Kullanımı	1
GONNET, HATİCE: II. Muwatalli'nin Mühürleri Üzerine Gözlemler (3 resim ile birlikte)	9
IŞIK, CENGİZ: Urartäisch - Griechischer Religionsgeschichtlicher Gedankenaustausch, nach einer Darstellung (2 resim ile birlikte)	15
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Su Kuşları ve Leukai (1 harita ile birlikte) ...	29
ARSLAN, MELİH: Kargı Köyü Büyük Çalıştepe Definesi (3 harita, 1 belge, 9 resim ile birlikte)	33
ÖZBEK, PROF. DR. METİN: İznik Geç Bizans Çağı İskeletlerinde Hastalık ve Yaranma İzleri (13 resim ile birlikte)	39
AKILLI, HÜSEYİN: Taş Eser Onarımında Kaldırma ve Yapıştırma Yöntemleri (43 resim ile birlikte)	47
UMAR, PROF. DR. BİLGE: Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi (2 harita, 8 resim ile birlikte)	99
ALPTEKİN, COŞKUN: Selçuklu Devletinin Askeri Teşkilatının Eyyubi Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri	117
ARIKAN, ZEKİ: XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ (1 harita ile birlikte)	121
KURT, YILMAZ: 1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma	179
İLHAN, MEHMET MEHDI: Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar (14 belge ile birlikte)	213
———— : Some Notes on the Personal and Place Names Used in the <i>Sancağ</i> of Amid During the First Half on the Sixteenth Century	223
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR - ERGENÇ, PROF. DR. ÖZER: General Characteristics of the Ottoman State Policy During the XVIII th and the XIX th Centuries	233
AYDIN, MAHİR: Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi (39 resim ile birlikte)	245
BİLİM, YRD. DOĞ. DR. CAHİT: Ebubekir Ratıb Efendi, Nemçe Sefaretnamesi ...	261
ERCAN, YAVUZ: Balkan Türkleri ve Bulgarlar	297
MEMİŞOĞLU, DOĞ. DR. HÜSEYİN: Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi (31 Ekim - 3 Kasım 1929) (3 resim ile birlikte)	309
ACAROĞLU, M. TÜRKER: Bulgarlar Yine "Türk Himayesi" İstiyor	331
ÇAĞATAY, NEŞET: Türkiye'de İlahiyat Biliminin Gelişimi	347
———— : The Development of Theological Studies in Turkey	355

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
AYDIN, PROF. DR. MEHMET: Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış	365
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması	381
Konferanslar :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: Selçuklular'da Devlet: III. Tarihi ve Siyasi Bakımlardan	403
MERÇİL, ERDOĞAN: Sultan Salâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletle- riyle Münasebetleri	417
ŞEŞEN, DR. RAMAZAN: Hittin'de Salâhaddin'in Ordusu	427
AKBIYIK, YRD. DOÇ. DR. YAŞAR : Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli (1 resim ile birlikte)	435
SOYSAL, EM. BÜYÜKELÇİ İSMAİL: Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ile Fran- sa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği	463
———— : Complémentarité des Intérêts de la Turquie et de la France vue dans une Perspective historique	477
Bibliyografya :	
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat: <i>Stratejik Açıdan Sov- yet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar</i>	493
ÖZKAYA, DOÇ. DR. TÜTEN: Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araş- tırmalar	497
1989 Yılıının Birinci Yarisında Kitaplığımıza Gelen Kitaplar ve Dergiler	533

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
ERKUT, DR. SEDAT: Le Sel et son Usage chez les Hittites (en turc)	1
GONNET, HATİCE: Observations sur les Sceaux de Mutawalli II. (en turc, avec 3 illustrations)	9
IŞIK, CENGİZ: Urartaisch - Griechischer Religionsgeschichtlicher Gedankenaustausch, nach einer Darstellung (en allemand, avec 2 illustrations)	15
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN): Oiseaux aquatiques et Leukai (en turc, avec 1 carte)	29
ARSLAN, MELİH: Trésor du Grand Çalıstepe dans le Village de Kargı (en turc, avec 3 carte, 1 document, 9 illustrations)	33
ÖZBEK, PROF. DR. METİN: Traces de Maladies et de Blessures dans les Squelettes de l'Epoque byzantine à İznik (en turc, avec 13 illustrations)	39
AKILLI, HÜSEYİN: Méthodes de Redressement et de Collage dans les Restaurations des Oeuvres en Pierre (en turc, avec 43 illustrations)	47
UMAR, PROF. DR. BİLGE: Le Champ de la Bataille de Myriokephalon: Vallée de Ku-fiçay, près de Çivril (en turc, avec 2 cartes, 8 illustrations)	99
ALPTEKİN, COŞKUN: Influence de l'Organisation militaire de l'Etat seldjhoukide sur celle de l'Etat eyyubide (en turc)	117
ARIKAN, ZEKİ: Ayasuluğ aux XIV ^e et XVI ^e Siècles (en turc, avec 1 carte)	121
KURT, YILMAZ: Recherches sur l'Histoire socio-économique d'Adana d'après le Livre détaillé d'Adana daté de 1572 (en turc)	179
İLHAN, MEHMET MEHDİ: Quelques Notes sur les Noms de Lieu et de Personnes de Sandjak d'Amid au Début du XVI ^e Siècle (en turc, avec 14 documents)	213
———: Some Notes on the Personal and Place Names used in the <i>Sancak</i> of Amid During the First Half of the Sixteenth Century (en anglais)	223
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR - ERGENÇ, PROF. DR. ÖZER: General Characteristics of the Ottoman State Policy During the XVIII th and the XIX th Centuries (en anglais)	233
AYDIN, MAHİR: Le Grand Mufti Ahmet Ârif Hikmet Efendi (en turc, avec 39 illustrations)	245
BİLİM, YRD. DOÇ. DR. CAHİR: Ebubekir Ratıp Efendi, "Livre d'Ambassade d'Allemagne" (en turc)	261
ERCAN, YAVUZ: Les Turcs de Balkan et les Bulgares (en turc)	297
MEMİŞOĞLU, DOÇ. DR. HÜSEYİN: Le Premier Congrès national des Turcs de Bulgarie (31 Octobre - 3 Novembre) (en turc, avec 3 illustrations)	309

TABLE DES MATIERES

	Page
ACAROĞLU, M. TÜRKER: Les Bulgares demandent encore une fois "La Protection turque" (en turc)	331
ÇAĞATAY, NEŞET: Le Développement des Etudes théologiques en Turquie (en turc)	347
—————: The Development of Theological Studies in Turkey (en anglais)	355
AYDIN, PROF. DR. MEHMET: Regards sur les Conciles chrétiens (en turc)	365
SONYEL, DR. SALÂHI R.: Le Conflit entre Mustafa Kemal et Enver Pacha (en turc)	381
Conférences :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: Etat chez les Seldjchoukides: III. des Points de Vue historique et politique (en turc)	403
MERÇİL, ERDOĞAN: Relations entre le Sultan Salâhattin Eyyubi et les Etats turcs d'Anatolie (en turc)	417
ŞEŞEN, DR. RAMAZAN: Armée de Salâhattin à Hittin (en turc)	427
AKBIYIK, YRD. DOÇ. DR.: Solution du Problème arménien de Zeytun sous la Lumière des Documents d'Archive (en turc, avec 1 illustration)	435
SOYSAL, İSMAİL (Ambassadeur retraité) : Complémentarité des Intérêts de la Turquie et de la France vue dans une Perspective historique (en turc)	463
—————: Complémentarité des Intérêts de la Turquie et de la France vue dans une Perspective historique (en français)	477
Bibliographie :	
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat : <i>Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar</i> (en turc)	493
ÖZKAYA, DOÇ. DR. TÜTEN: Nouvelles Recherches sur l'Armée d'Or dans les Soviétiques (en turc)	497
Livres et Revues reçus a la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Première Moitié de 1989	533

BELLE TEN

Cilt : LIV

Nisan 1990

Sayı : 209

HİTİTLERDE TUZ VE KULLANIMI

I

Dr. SEDAT ERKUT

Bu çalışmaya ileride tuz ile ilgili yapılacak kapsamlı bir araştırmaya baz oluşturmak amacıyla başladık. Elde edilen ilk bulguları yararlı olacağı düşüncesiyle bir an önce yayınlamayı yeğledik.

İnsan vücudunun yapı taşlarından olan, halk arasında “yemek tuzu” adıyla anılan Sodyum klorür’e (NaCl) erişkinlerde günde 10-20 gr. gereksinim duyulmaktadır. Bitkisel gıdalarla beslenen insanlarda aldığı besin gereği potasyum vücutta yoğunlaşmaktadır. Potasyum idrarla vücuttan çıkarken sodyumu da beraberinde götürmektedir. Böylece doğal olarak vücuttaki gerekli tuz miktarı azalmakta ve metabolizmanın tuz gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca terleme ve bazı diğer yollardan vücuttaki tuz eksilmektedir. İlkçağda insanların tarımsal üretime geçmeleri, bitkisel gıdalara yönelmeleri daha az et yemelerine neden olmuştur. Böylece tuzun ek olarak alınması gereksinimi doğmuştur. Bu durum insanları doğal tuz kaynaklarından yararlanmaya yöneltmiştir.

A

Çivi yazılı Boğazköy belgelerinde “tuz” mineralini ifade için MUN Sumerogramı kullanılmaktadır. Akadcası TĀBTU / TĀBATU olan sözcüğün Hititçe karşılığı için şimdiye kadar çeşitli teklifler yapılmıştır. İlk in E. Forrer tuzun Hititçesinin “šiianta” olduğunu ileri sürmüştür¹. Daha sonra H. Hoffner de bu görüşü tek soru işareti ile paylaşmıştır². J.

¹ E. Forrer, Forschungen. I (1926), s. 164.

² H. Hoffner, RHA 80 (1967), s. 77.

Friedrich bu sözcüğü F. Sommer'e dayanarak³ ihtiyatla aslında "Rausch-trank (??)" "içki sarhoşluğu" anlamına geldiğini belirtmiştir⁴. Eğer bu anlam doğruysa Forrer'in Göksu nehrinin Hititçe karşılığı olacağını ileri sürdüğü Şijanta akarsuyu⁵ teklif edilen anlama uyacak biçimde akan bir akarsu olmalıdır.

Tuz için diğer bir teklif H.G. Güterbock'un ileri sürdüğü ezzan- / izzan- dır⁶. J. Friedrich önce bu teklifi ihtiyatla sözlüğüne almış⁷ daha sonra bu sözcüğün daha ziyade "saman çöpü" anlamına geldiğini belirtmiştir⁸. Son olarak J. Puhvel kelimenin karşılığının kesin olarak "Chaff" "kepek" anlamına geldiğini ortaya koymuştur⁹.

Tuzun Hititçesi bizce de bilinmemektedir. İleride öne süreceğimiz nedenlerden dolayı tuzlamak eyleminin Hititçesini mumija- olduğu görüşündeyiz.

B

Aşağıda bir kısmının çevriyazısı ve çevirisini vereceğimiz KBo XI 73 öy., Bo 2792 öy. II paralelidir ve 996/c öy.? II ile uyuşmaktadır. Büyük bir olasılıkla metin nuntarrijaşhaş bayramına aittir¹⁰. Metnin ilgili kısmı şöyledir¹¹.

-
- 2' []x ^{URU} Dur[-mi-it-ta]
 3' [LUGAL-]i ħi-in-ká[n-zi]
 4' []MUN ku-gul-lu-uš
 5' ^{URU} Dur-mi-it-ta-az
 6' ħi-in-ku-ua-an-zi
-

³ F. Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden* (1932), s. 132.

⁴ J. Friedrich, *HW* (1952), s. 192.

⁵ E. Forrer, a.g.e., s. 47; diğer lokalizasyonlar için bkz. G.F. Del Monte-J.Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte* (1978), s. 548.

⁶ H.G. Güterbock, *JCS* 6 (1952), s. 36 vd.

⁷ J. Friedrich, *HW* (1952), s. 44, s. 94, s. 286.

⁸ J. Friedrich, *HW* 2. Erg. (1961), s. 10.

⁹ J. Puhvel, *Hittite Etimological Dictionary*, Vol. 1, 2 (1984), s. 321 vd.

¹⁰ M. Popko, "Ein neues Fragment des hethitischen nuntarrijaşhaş- Festrituals", *Alt-orientalische Forschungen* 13 (1986), s. 222.

¹¹ 7'-11'. satırların çevriyazısı ve çevirisi için bkz. S. Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels* (1983), s. 238; ayrıca bkz. M. Popko, y.a.g.m., s. 223; 10'-11'. satırlar 996/c öy.? II 3'-4'. satırlara göre tamamlanmıştır ve metnin çevriyazısı ve çevirisi için bkz. S. Alp, *BEHT* (1983), s. 360.

- 7' SAL.MES zi-in-tu-ḫi-i-e-eš
 8' URU Ta-ḫur-pa-ma-kán
 9' KASKAL-an ZAG-na-az
 10' [(t)]a-[(p)]u-ša a-ra-an-da-ri
 11' [(ta SÎR)]^{RU} URU Ḫa-at-ti-li

- 2' []x Dur[mitta] kenti
 3' [kral]a reverans ya[parlar]
 4' [] tuz topakları
 5' Durmitta kentinden
 6' salarlar/sevkederler

- 7' zintuḫi rahibeleri
 8' Taḫurpa kentinde ise
 9' yolun sağında
 10' kenarda dururlar
 11' ve Hattice şarkı söylerler.

2', 5'. satırlarda geçen ve tuz sevkiyatının yapıldığı anlaşılan kent Durmitta'dır. Kültepe belgelerinde Turḫumit¹² olarak geçen bu kentin Gaška bölgesinde olduğunu biliyoruz¹³. Ayrıca Durmitta ile Hanḫana'nın¹⁴ aynı bölgede olduğu, Muḫattali'nin III. Hattušili'ye idare için verdiği vilayetler arasında sayılmasından anlaşılmaktadır¹⁵. Kültepe belgelerinde bakırın Tišmurna'da yapılamayan iyileştirme işleminin Dur-

¹² E. Bilgiç, "Asurca Vesikalara Göre Etilerden önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", *Sumeroloji Araştırmaları* (1940-1941), s. 982 an. 82.

¹³ E. von Schuler, *Die Kaskäer* (1965), s. 99; ayrıca Muršili yıllıklarında bir Gaška kenti olarak geçer bkz. A. Goetze, "Die Annalen des Muršiliš", *MVAeG* 38 (1933), s. 22 vd. (KBo III 4 I 30, 31, 41).

¹⁴ S. Alp, "Die Lage der hethitischen Kultstadt Hanḫana", *Fs. E. Edel* (1979), s. 13 vd.

¹⁵ H. Otten, *Die Apologie Hattušiliš III*, *StBoT* 24 (1981), s. 14.

mitta'da yapılabildiği gözlenmektedir¹⁶. Durmitta'da Telipinu kültü kut-sanmaktadır¹⁷.

Hattuša'nın kuzeyindeki tuz yataklarına baktığımızda Çankırı'nın yaklaşık 15 km. güneydoğusunda, Balıbağ köyünün 1,5 km. kadar güneyinde halen üretimde olan ülkemizin ikinci büyük kaya tuzu işletmesini görüyoruz¹⁸. Geçtiğimiz yılın sonlarına doğru Çankırı Müzesi tarafından yöredeki nekropolde kurtarma kazılarına başlanmıştır. İlk verilere göre II. binyıl mezarlarına da rastlanmıştır. Ayrıca tuz mağarası yakınlarında pek büyük olmayan bir höyük tespit edilmiştir. Durmitta kentinin bu yörede olması olasılığı büyük olmakla beraber ünlü Durmitta kentini böyle küçük bir höyüğe yakıştırmak bizce olası değildir.

Tuz temin edilen kentlerden bir diğeri Duḫdušna'dır¹⁹.

IBoT II 129 öy.

12 ıi-ja-a-na DINGIR^{LIM} URU Na-ḫi-ta-za URU Ḫi-li-ik-qa-za pí-e ḫar-kír

13 ki-nu-un-ma-ua-ra-at kar-aš-ša-nu-ír MUN-ja A-NA DINGIR^{LIM}

14 URU Du-uḫ-du-uš-na-za pí-e ḫar-kír ku-nu-un-ma-ua-kán UKÜ^{MES.} uš

15 A-NA^{LÜ.MES} IŠ GUŠKIN par-ra-an-da pa-a-ír MUN-ma kar-ša-nu-ír

12 Tanrının şarabı Naḫita ve Ḫilika kentlerinden temin edilir.

13 Fakat şimdi ihmal ettiler ve tanrının tuzu

14 Duḫdušna kentinden temin edilirdi fakat halk

15 altın seyislerin öte tarafından gittiler tuzu ise ihmal ettiler.

¹⁶ E. Bilgiç, y.a.g.m., s. 927, 928.

¹⁷ KBo I 1 ay. 45', KBo I 4 IV 22', KBo XXII 39 III 21'.

¹⁸ Türkiye Tuz Envanteri, MTA Yayınları No. 164 (1977), s. 32, pafta No. Çankırı G/31.

¹⁹ Bkz. G.E.Del Monte - J. Tischler, y.a.g.e., s. 434.

Duḫdušna'nın metinlerimizde Dudušna şeklinde yazılışını tespit edemedik. Dudušna, Durmitta kenti ile yakın ilişkisi olan bir kenttir²⁰. Eğer Duḫdušna ile Dudušna aynı kent ise bu kentin yukarıda sözünü ettiğimiz tuz mağarası yakınındaki höyük için uygun bir teklif olabilir.

KBo XIII 238 ay. 6'dan anlaşıldığına göre Kalapiia kenti de Tanrı Telipinu ile ilgilidir ve buradan da tuz temin edilmektedir²¹. Bu kent için de yukarıda sözünü ettiğimiz höyük teklif edilebilir.

KBo XIV 142 III 29 vd.'dan anlaşıldığına göre Kaḫarna kenti de tuz ile ilişkilidir; ancak kültüne bakılırsa bu kent güneydoğu Anadolu'da aranmalıdır²².

KUB XXXVIII 19 öy. 1'-8' de Šukzija kentinin tuzcularla ilgisi görülmektedir²³. Aynı şekilde Ḫapalla kenti KUB XLVIII 105 ay. 38'de tuzcularla ilgili geçmektedir²⁴. Tuzcuların işlevleri bu metinlerden açıkça anlaşılmamakla beraber çoğunlukla "koyun" ile birlikte geçmeleri dikkat çekicidir. Belki bu meslek erbabı koyunların tuz ihtiyacını karşılamaktaydı.

Şimdi yeniden yukarıya B bölümünün başına dönelim. Metnimizin 4'. satırında kugulla- sözcüğü geçmektedir. g/kul- gövdesi ile ilgili olan²⁵ bu sözcük için öteden beri kullanılan "metal bir kap" ya da "ölçek" karşılığı²⁶ kanımızca anlamı karşılamamaktadır. Bilgilerimize göre kugulla-DUG determinatifiyle hiç bir zaman geçmemektedir. Kelimenin birkaç yerde çift köşe çengeliyle görülmesi, önceleri yabancı kökenli bir kelime olabileceği izlenimini uyandırmış ancak daha sonra başka sayılarla birlikte

²⁰ KUB XXXIV 38 öy. I 5'-9', 13'-14', kentin adının son tarafı kıraktır bu kısmı -ka olarak tamamlamak olasıdır, bkz. H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini (1973), s. 26.

²¹ G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 163.

²² G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 204.

²³ G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 363; metnin çeviriyazısı ve tuzcular için bkz. P. Daddi, Mestieri (1982), s. 76, ayrıca bkz. tuzcu için H. Hoffner, RHA 80 (1967), s. 77.

²⁴ P. Daddi, Mestieri (1982), s. 76.

²⁵ O. Carruba, Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijananza, StBoT 2 (1966), s. 37 an. 63.

²⁶ J. Friedrich, HW (1952), s. 155; J. Friedrich, HW 1. Erg. (1957), s. 10.

görülmesi bir ölçek olabileceği fikrini uyandırmıştır²⁷. Ölçek fikri kanımızca tümüyle yanlış olmamakla birlikte aşağıda vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi kugulla- için "topak, yumru" karşılığı uygun düşmektedir.

KUB IX 31 (= HT 1) 15 vd.'da arpa unundan yapılmış ve pişirilmiş kugulla- geçmektedir. 2672/c öy. 13'te de pişirilmektedir²⁸.

KUB XXX 26 öy. 12'de malttan yapılmış kugulla- görülüyor²⁹. 244/p III 6 vd.'da çamurdan 20 adet kugulla- geçmektedir³⁰. KUB XIII 35 II 12'de bir adet bronz kugulla- görülüyor. Bir mahkeme tutanağı olan KUB XIII 33 II 16-20'de de bronz ve gümüş kugulla- geçmektedir; ilgili kısmın çevirisi şöyledir³¹: "Šulupašši kenti sarayından önavlü yıkayıcılığı yapan Paliija'lı Gaškaili'ye sorduk o şöyle cevapladı; V bronz kugulla- içlerinden biri gümüş, bir mutfak bıçağı, bir küçük orak, iki büyük bronz orak, iki hançer çalmıştım".

Diğer çok önemli bir metin yeri olan KBo X 45 III 2-7'de bazalt taşından öğütme taşının kugulla- şeklinde yapıldığı kayıtlıdır³². Bu metin yeri ile kugulla-'nın biçimi zihinde daha iyi şekillenmektedir.

Ayrıca kugulla-'nın bir bitki ismi olduğunu görüyoruz³³. Bu bitkinin yukarıdaki kanıtlar gereği "yumru köklü" bir bitki olacağı kanısındayız.

Öte yandan muhtemelen sözcüğümüz ile aynı gövdeden türemiş kullaimmi- adlı bir elbise türü ya da elbisenin bir parçası mevcuttur³⁴. Söz konusu objenin görünüşünün, bu ismi almasına neden olduğu fikrini akla getirmektedir.

²⁷ B. Schwartz, JAOS 58 (1938), s. 346; B. Rosenkranz, Beiträge zur Erforschung des Luvischen (1952), s. 10.

²⁸ H. Otten, ZA NF 17 (1955), s. 129 an. 1.

²⁹ Krşz. H. Otten, Hethitische Totenrituale (1958), s. 102-103.

³⁰ Bkz. ve Krşz. H. Otten, y.a.g.e., s. 134.

³¹ Çeviri için krşz. R. Werner, Hethitische Gerichtsprotokolle, StBoT 4 (1967), s. 34, 35. Metindeki işaretin GİR okunuşu için bkz. H.G. Güterbock, Fs. Otten (1973), s. 80.

³² Çeviriyazısı ve çeviri için bkz. H. Otten, ZA 54 (1961), s. 153; H. Hoffner, Alimenta Hethaeorum (1974), s. 134.

³³ Bkz. H. Ertem, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolusunun Florası (1974), s. 46.

³⁴ Metnin çeviriyazısı ve çevirisi için bkz. A. Goetze, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography (1940), s. 60.

Bütün bunlardan dolayı yukarıda çeviriyazısı ve çevirisini verdiğimiz KBo XI 73 öy. 4'te geçen "MUN kugulluṣ"u "tuz topakları" olarak çeviriyoruz³⁵.

kugulla-'nın anlamı için yaptığımız teklif Yunanca kukλoς sözcüğünün anlamını karşılamaktadır. Ayrıca olasılıkla aynı kökten türemiş Almanca kugel sözcüğünün anlamına da uymaktadır³⁶.

³⁵ Metni son işleyen M. Popko, AoF 13 (1986), s. 223'te "die kugulla Gefasse mit Salz" olarak tercüme etmekle birlikte son görüşmemizde kugulla- için "topak" fikrine katıldığını ifade ettiler.

³⁶ Bu karşılaştırmayı Prof. Dr. Orhan Bingöl'e borçluyum; kendilerine burada teşekkür ederim.

II. MUWATALLİ'NİN MÜHÜRLERİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

HATİCE GONNET

II. Muwatalli'nin yedi mühür baskısı elimize geçmiştir¹. Bunlardan ikisinin diğer kral mühürlerinden farklı olmamalarına karşın², geriye kalan beş mühür baskısı özgünlüklerinden ötürü çok ilgi çekmişlerdir (Lev. 1): Örneğin, bu mühürlerin göbeğinde yer alan konuya ilk kez rastlanmaktadır ve hiyeroglif kümelerinden birinin okunuşu için çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür. Bu varsayımların hepsi II. Muwatalli'nin soyadını okuma çabası göstermişlerdir. Biz başka bir varsayım düşünüyoruz.

Mühürlerin yapıları şöyledir: Soldaki küme (A) kralın hanedan adıyla unvanlarından birini vermektedir: "BÜYÜK KRAL Mu(wa)talli". Burada, bunların üzerinde olması gereken kanatlı güneş kursunun eksikliğine dikkati çekerim. Ortada, krala sarılarak elinden tutan bir tanrı; sağda da, iki hiyeroglif kümesi bulunmaktadır: Biri tanrının öne uzattığı kolun üstünde (B), diğeri altındadır (C). Üzerinde duracağımız C kümesini, varyantlarına göre, birazdan değineceğimiz gibi, üç tipe ayırıyoruz.

Önceki bir çalışmamızda, mühürlerin ortasındaki konuyu, çivi yazılı metinlerde geçen, kral unvanlarından "tanrının gözdesi" yani *NARAM DİNGİR-LİM* piktogramı olarak yorumlamıştık³. Bu yorum, II. Muwatalli'nin "*piḥaššašši* Fırtına" tanrısına sunduğu dua metniyle Wiluša kralı Alakšandu ile yaptığı anlaşma metni tarafından desteklenmektedir: "sağ elimi tutarak benim yanımda ol..." veya "Fırtına tanrısı gibi benim yanımda bulun..."⁴. Anlaşma metnindeyse, II. Muwatalli kendi kendini "*piḥaššašši* Fırtına tanrısının gözdesi" olarak tanıtmaktadır⁵. Demek oluyor ki, bu

¹ H.G. Güterbock, *Siegel aus Boğazköy* I, 1940 (= SBo I) 38-42; II, 1942 (SBo II); id. *Boğazköy V* (= *Boğ.* V), *Funde aus den Grabungen 1970 und 1971*, *Abhandl. des Deutschen Orient Gesellschaft* 18, Berlin, 1975, resim 1.

² SBo I 42 ve SBo II 1.

³ H. Gonnet, *Hethitica* III, (1979), s. 23-24 ve no. 195, 196 ve 208.

⁴ E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris, 1971 (= CTH), 381 III 39-41.

⁵ CTH 76 I 1-2; III 80-81; IV 29-30: "Ben, Güneşim, Büyük Kral, *piḥaššašši* Fırtına tanrısının gözdesi".

iki metin mühürlerin ortasındaki tanrının “*piḥasšasši* Fırtına” tanrısı olabileceğini göstermektedir.⁶

Soldaki hiyeroglif kümesi krala ait olduğuna, ortadaki konu kralın kişisel tanrısı tarafından korunmasını canlandırdığına göre, biz sağdaki her iki kümenin de (B ve C) tanrıya ve tanrıyla kralın ilişkilerine ait olabileceğini düşünüyoruz. B kümesinin hiyeroglifleri tanrı belirtkeni olmaksızın “GÖĞÜN BÜYÜK FIRTINA” tanrısının simgelerini vermektedir, böylece mühürün tümü şematik olarak şöyle okunabilir: Büyük Kral Muwatalli, Göğün Büyük Fırtına tanrısının gözdesi. Biraz önce belirttiğimiz gibi bu tanrı büyük olasılıkla “*piḥasšasši* Fırtına” tanrısı olabilir.

Bilindiği gibi E. Laroche, IV. Tudḫaliya'nın Ras-Şamra'da bulunan mühür baskısını tanıtan makalesinde (RS 17.159; Lev. 2a), ilk kez kralın hanedan adıyla unvanlarının altındaki hiyeroglif kümesinde, IV. Tudḫaliya'nın soyadının bulunduğunu ileri sürmüştü. IV. Tudḫaliya'nın bu mühürüyle, II. Muwatalli'nin mühürlerini karşılaştırmış, II. Muwatalli'nin mühürlerinin C kümesinde de, kralın soyadının okunabileceğini göstererek X-Teşub adını teklif etmişti⁷.

Her zaman kralın hanedan adının üzerinde bulunan kanatlı güneş kursunun yerinde olmayıp, beş mühürden dördünde C kümesinde bulunması, Laroche'u izleyen yayınlarda, gene de C kümesinde ısrarla kralın soyadının aranmasına engel olamadı ve Ari-Teşub⁸, Şarri-Teşub⁹ soyadları öne sürüldü. Fakat buna karşın, SBo I 38 numaralı mühürün C kümesinin varyantı üzerine hiçbir açıklama yapılmadı. Oysa diğer 4 mühürün bir paraleli olan SBo I 38 mühüründe soyadı bulunması olanağı kesin olarak yoktur, çünkü burada “GÜNEŞİM BÜYÜK KRAL FIRTINA” simgeleri açıkça okunmaktadır (Lev. 1a). Biz bu mühür baskısını da içeren bir varsayım gerektiği kanısındayız.

⁶ Bize *piḥasš*- kökü üzerine son araştırmaların durumunu açıkladığı için J.D. Hawkins'e teşekkür ederiz. Kendisi de bu noktada F. Starke tarafından özel olarak aydınlatılmıştır. *Piḥasš* HI.HI logogramına eşit olup, E. Laroche'un HH I 200 no.lu hiyeroglifiyle uyuşarak ilkel anlamda “şimşek”, sonrada “parlaklık, parlak” anlamlarını içermektedir. *Piḥa-ašši* – HI.HI – *ašši* ve Hittite *piḥa(im)mi* (*šarla(im)mi*) gibi, bkz. not 13) aynı kökten bir fiilin ortaçı olup “yengin, başarılı” anlamlarını verebilir.

⁷ B. Laroche, *Ugaritica* III (1956), s. 112 ve 117-119; HH I, 270.

⁸ H.G. Güterbock, *Journal of Near Eastern Studies*, 32 (1973) 140-141 ve *Boğ. V'te* 1 no.lu mühürde HH I 66 – *Pi(ya)* Hittite-Luvca, Hurca ari olarak görüp Ari-Teşub olarak okumuştur.

⁹ H. Nowicki aynı hiyeroglifte HH I 70 – *sara/i* okuyup Şarri-Teşub adına varmaktadır (*Hethitica* V, 1983, 111-118).

C kümesinin 1 no.lu tipinde (SBo I 38), kanatlı güneş kursunun (HH I 190) altında FIRTINA (HH I 199) ve üç kez tekrarlanmış BÜYÜK KRAL (HH I 18) simgesi bulunmaktadır (Lev. 1a).

2 no.lu tipte (SBo I 39-40 ve Boğ. V 1), kanatlı güneş kursunun altında, iki kez BÜYÜK KRAL hiyeroglifi üç simge çerçevelemektedir ki, bunlardan ikisi Teşub (-ba) adını gösterir, diğeryse birazdan değineceğimiz ve sorunlar doğuran hiyerogliftir (Lev. 1b-d).

3 no.lu tipe gelince (SBo I 41), bu 2 no.lu tipin eşidir, yalnız burada C kümesinde kanatlı güneş kursu eksiktir. A kümesinde olup olmadığı baskının yıpranmış durumundan ötürü görünmemektedir.

Şimdiye dek sıraladığımız bu gözlemler üç soru ortaya koymaktadır:

1) B kümesinin tanrı belirtkeninin eksikliği nasıl açıklanabilir?

2) 2 ve 3 no.lu tiplerin C kümesindeki sorunlu ve değişik yorumlara neden olan hiyeroglif için ne düşünülebilir?

3) Niçin kanatlı güneş kursu, A kümesinde, kralın hanedan adının üzerinde olması gerekirken, 1 ve 2 no.lu tiplerde C kümesinde gösterilmiştir?

1) B kümesinde Göğün Fırtına tanrısının simgeleri üzerinde tanrı belirtkeninin eksikliği bizce rastgele olmayıp, tanrının kral niteliğinin altı çizilmek istenmiştir¹⁰. Nasıl ki, çivi yazılı metinlerde özellikle II. Muwatalli'nin metinlerinde "Gök ve Yerin Efendisi Teşub, tanrılar kralı"¹¹ olarak tanıtılmıştır, "*piḫasšasši* Fırtına" tanrısı için de "Göğün kralı"¹² denmektedir. Demek oluyor ki, tanrı aynı zamanda kral niteliğindedir. Bu da bizce, kralın insanlar arasındaki yeri gibi, Fırtına tanrısının da tanrılar arasında tuttuğu ayrıcalıklı, önemli yerini vurgulamak içindir.

2) 1 no.lu tip, hem B kümesinde, hem de C'de Fırtına tanrısının simgesini vermektedir. Biz, 2 ve 3 no.lu tiplerinde C kümelerinde Fırtına tanrısının adının (Teşub) ve unvanlarının bulunduğu görüşündeyiz. Şöyleki, 2 ve 3 no.lu tiplerdeki sorunlu hiyeroglif iki tür okunabilir: a) ya Teşub'u

¹⁰ Başka metinlerde de tanrı ve tanrıçalar kral ve kraliçe olarak nitelenmişlerdir: CTH 700 VI 1-10; 383 I 1-3; 384 II 12; 346: XXXIII 100 + III 6; 381 I 41.

¹¹ CTH 382 Ro 1.

¹² CTH 381 III 51.

“yücelen yüceltilmiş” *šarla(im)mi*¹³ ya da “yukarının”¹⁴ (Göğün bkz. not 12) olarak sıfatlandırılan HH I 70 no.lu hiyeroglif olabilir ki, bu deyim II. Muwatalli’nin dua metninde okunduğunu yukarıda açıklamıştık. Böylece C’nin okunuşu “Yüceltilen/Göğün, Büyük kral, Güneşimin Teşub’u” olarak ortaya çıkmaktadır. b) ya da H.G. Güterbock’un ileri sürmüş olduğu gibi “pi” değerini veren HH I 66 no.lu hiyeroglif olabilir (bkz. not 8). Fakat biz bunu pi(ya) olarak değil, pi(haş) olarak okumayı teklif ederek “Büyük Kral, Güneşimin *piḫaššašši* Teşub’u” olarak da anlayabiliriz. 1 no.lu tip içinde “Büyük Kral Güneşimin Fırtına (tanrısı)” okunuşunu öneriyoruz.

II. Muwatalli’nin mühürlerinin C kümesi için ileri sürdüğümüz bu okunuşu yukarıda sözü geçen IV. Tudḫaliya’nın mühürüne de (RS 17.159), E. Laroche’un soyadı olarak okuduğu Hišmi-Šarruma kümesine uygularsak, “parlak, aydın Šarruma” deyimini elde ederiz. Demek oluyor ki, II. Muwatalli’nin mühürlerinde olduğu gibi, IV. Tudḫaliya’nın da bu mühüründe tanrı adıyla unvanı ve kralla tanrının arasındaki ayrıcalıklı bağlantı vurgulanmak istenmiştir. Uyguladığımız bu okunuşla, hem IV. Tudḫaliya’nın mühüründe, hem de II. Muwatalli’nin mühürlerindeki, yalnız iktidarda olan krallara ait Büyük kral ve Güneşim unvanlarının veliahta atanmış olmasından doğan çelişkiler ortadan kalkmaktadır.

3) Demek ki, hem kanatlı güneş kursunun¹⁵ hem de Büyük kral unvanlarının C kümesinde bulunmalarını söz dizimli bir okuma uygulamakla anlatabiliyoruz. A’da kralın hanedan adı, B’de tanrı simgesi bulunmaktadır. Tanrıyla kralın arasındaki ilişki de iki kez belirtilmiştir: Tanrının krala sarılarak elinden tuttuğu orta konu ve C kümesinde tanrının kralın

¹³ HH I 70 — *šara/i* çivi yazılı metinlerde “üst, üzerinde, yukarıda” anlamlarını içermektedir. Konumuz olan mühürlerin arasında özellikle SBo I 39’da (bkz. Lev. 1b) belirtilmiştir. Buradaki eğik durumu enderdir ve yalnız Karahöyük yazıtının sağında 4. ve 10. satırlarında böyledir (bkz. not 9). Luvca *šarla(im)mi* “yüceltmek, göklere çıkartmak” anlamını içeren *sarlai-* fiilinin ortaçıdır. II. Muwatalli bu fiili *piḫaššašši* Fırtına tanrısına adanmış dua metninde sık sık tekrarlanmaktadır: “*piḫaššašši* Fırtına tanrısını her zaman göklere çıkartacağım” (CTH 381 III 44 ve 61; “Efendim *piḫaššašši* Fırtına tanrısını yücelteceğim” aynı es. A III 62 — B IV 30 ve 32). C kümesinin bu biçimde okunuşunu J.D. Hawkins’in uyarısına borçluyuz, kendisine teşekkür ederiz. *Šarai-* sıfatı üzerine bkz. E. Laroche, *Festschrift J. Friedrich*, 1959, 291-298.

¹⁴ Yukarının (Göğün) tanrıları ve Aşağının (Toprağın) tanrıları ayırımı üzerine bkz. *Keilschrifturkunden aus Boğazköy* XVII 14 IV 16-21; XXIV 12 III 8-10; XII 50,4; XVII 20 II 15.

¹⁵ HH I 190 çivi yazılı metinlerdeki “UTUst” ye eşit olup “Güneşim, Majeste” unvanlarını içerip, yalnız iktidardaki krallar tarafından kullanılır.

özel koruyucu tanrısı olduğunu söz dizimiyle belirten tanrı adı ve niteliği. Kanımızca kanatlı güneş kursunun A'da bulunmayıp, C'de yer almış olmasının nedeni bu bağlantıyı vurgulamak içindir. Söz dizimli bu okunuşların, Güneş yerine Güneşimin (yani tamlayan durumunun) burada kral kartuşu görünümünde ilk kez karşımıza çıkmasının şaşırtıcı olduğunun bilincindeyiz. Yalnız ne var ki, kanatlı güneş kursunun kralın hanedan adının üzerinde (A'da) bulunmayışının da başka bir örneği yoktur.

Bu gözlemler II. Muwatalli'nin mühürlerini kronolojik sıralamaya çağırılmaktadır: Bilindiği gibi, XIV. yüzyılın başlarında Gaskalardan kaçan II. Muwatalli, "*piḥaššašši* Fırtına tanrısının" baştanrı olduğu Tarḥundašša şehrine sığınmıştı. Sonradan Ḫattuša'ya başarıyla döndüğünde, gönül borcu olarak, *piḥaššašši* Fırtına tanrısını beraberinde getirmiş ve onu kişisel koruyucu tanrısı ilan etmişti. Bunun içindir ki biz, II. Muwatalli'nin geleneksel mühür baskılarının (bkz. not 2) kralın Tarḥundašša'ya sığınmasından önceki saltanat devrine, konumuz olan beş mühürünse, saltanatının ikinci devrine, yani Tarḥundašša'dan Ḫattuša'ya döndükten sonraki devre ait olabilecekleri kanısındayız.

Tarihsel açıdan bu beş mühür üç yenilik getirmektedir: Önce dinsel alanda, yabancı bir tanrının, Ḫattuša'da tanrılar piramidinin doruğuna getirilmesi¹⁶; sonra, ikonografik alanda, bunun canlandırılmasıyla geleneksel kral mühürlerinin yapısını değiştiren kralı koruyan tanrı konusunun doğuşudur. Bu konu sonradan, yalnız IV. Tudḫaliya tarafından (Ras-Šamra mühürüyle, 81 no.lu Yazılıkaya kabartmasında) tanrı Šarruma ile uygulanmıştır (Lev. 2a ve b); bir de yazı alanında, mühür üzerinde ilk olarak hiyerogliflerin söz dizimli bir yapı oluşturmalarıdır.

¹⁶ *piḥaššašši* Fırtına tanrısının, IV. Tudḫaliya devrinde kutlanan AN.TAH.ŠUM bitkisi, ilkbahar bayramlarının 18.-19. günlerinde sözü geçen ve Ḫattuša'da bulunan tapınağı vardır.

Lev. 1 — a-b-c-d-e

Lev. 2a

Lev. 2b

URARTÄISCH— GRIECHISCHER RELIGIONSGESCHICHTLICHER GEDANKENAUSTAUSCH, NACH EINER DARSTELLUNG

CENGİZ IŞIK

Der Sammelfund von über 2000 Bronzeblechen, die über eine Reihe von Museen und Privatsammlungen der Welt verstreut sind, wurde nach übereinstimmenden Berichten¹ bei der Steingewinnung in Giyimli, 30 km. ostwärts der Stadt Gürpınar in der Gegend des Van-Sees, gefunden. Auf den bisher bekanntgewordenen Votivblechen sind unterschiedliche Szenen dargestellt, die hauptsächlich wohl Kulthandlungen in Verbindung mit dem Jenseitsglauben der Urartäer schildern². Unter diesen nimmt die sog. *Bankettszene* einen wichtigen Rang ein. Sie zeigt eine thronende bzw. stehende Gottheit vor einem Tisch oder Altar mit Speisen und den auf sie zu schreitenden Adoranten mit Opfergaben. Dieses Thema hat zwar in der altvorderasiatischen Kunstgeschichte bereits im 3. Jt. v. Chr. eine große Rolle gespielt³, in Anatolien ist es jedoch erst seit dem Anfang des 2. Jt. V. Chr. anzutreffen⁴, so daß es im 1. Jt. v. Chr. nochmals in Mode kam und in der urartäischen Kunst ebenso wie bei den anderen gleichzeitigen Kulturen gern dargestellt wurde⁵. Die Szene auf einem der oben erwähnten urartäischen bronzenen Votivbleche zeichnet sich vor allem durch die hinter und unter dem Thron sich windende Schlange aus (Abb. 1). Aus diesem Grund soll dieses unten beschriebene Blech besonders behandelt werden.

¹ A. Erzen, *Belleten* 150, 1974, 191 f.

² H.-J. Kellner in: *Urartu*, Kat. der Ausstellung Prähistorische Staatssammlung (PS), München (1976) 53 ff; ders. *AMI* 15, 1982, 79 ff.

³ A. Moortgat, *Die Bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker* (1932) 22; P. Calmeyer, *Reliefbronzen in babylonischem Stil* (1973) 154f.

⁴ Moortgat a.O., 22; E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst* (1949), 119ff; W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst* (1981), 380 ff.

⁵ Orthmann a.O. (s.o. Anm. 4) 366ff. Akurgal a.O. (s.o. Anm. 4) 119 ff. Calmeyer a.O. (s.o. Anm. 3) 153ff.; E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals* (1966) Abb. 673-676, 700-701; A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel* (1966) Taf 78, 654-659.

Diese Platte wird vermutlich in einer privatsammlung aufbewahrt⁶. Obwohl das obere Viertel und die untere rechte Ecke abgebrochen und verlorengegangen sind, ist uns jede Figur der Szene gut erhalten geblieben. Auf hohem Thron mit Lehnem, hinter dem sich eine Schlange ringelt, sitzt eine Figur und hält in der erhobenen Hand eine Schale, in der anderen ausgestreckten eine Gebetskette (?). Der zum Thronenden schreitende erste Betende in einem mittellangem Gewand und mit spitzem Hut auf dem Kopf erhebt beide Arme zum Gebet. Dazwischen befindet sich ein Tisch mit gekreuzten Beinen, auf welchem einige Fladenbrote liegen. Die dritte Gestalt, die ebenfalls ein langes Gewand trägt und in der erhobenen Rechten ein Symbol hält, während die linke Hand ausgestreckt ist, folgt dem Betenden. Dahinter führt ein anderer Adorant in langem Gewand mit spitzem Hut auf dem Kopf einen Bock; seine beiden Arme sind betend erhoben wie bei der ersten Gestalt des Zuges. Vor ihm sieht man einen Altar. Die mit einem merkwürdig langen Gegenstand versehene kleinste Figur der Szene ist über dem Steinbock im Feld dargestellt.

Auf den ersten Blick fällt die auf einem Thron mit hoher Rückenlehne sitzende Figur auf. Leider ist ihre Kopfbedeckung nicht gut erhalten; deshalb kann man daraus nicht schließen, ob es sich um ein göttliches oder menschliches Wesen handelt. Die in beiden Händen gehaltenen Gegenstände, nämlich Schale und Kette, tragen auch nicht zum Verständnis seiner Persönlichkeit bei. Man ist davon überzeugt, daß sich beide Gegenstände auf anderen zahlreichen urartäischen Denkmälern, vor allem auf Gürteln und Votivblechen, nicht nur in der Hand einer sitzenden Figur⁷, sondern auch bei Gabenbringenden oder Betenden⁸ finden. Wichtig ist ferner, daß Schale oder Becher bei den aus dem späthethitischen Kulturbereich stammenden Grabdenkmälern des 1.Jt. v.Chr. von dem Toten

⁶ Nachdem Taşyürek diese Platte publiziert hat (O.A. Taşyürek, OA 18, 1979 Taf 27c), ist sie verschollen.

⁷ L. Vanden Berghe- L.de Meyer, *Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenie* (1983) Abb. 120; *BulletinTokyo IV* (1982) Taf 22 (unten links); H.-J. Kellner, *Urartäische Gürtel (im Druch)* Abb. 219, 222, 224, 231; ders. (s.o. Anm. 2, 1982) Taf. 5, 8; 8, 4-7; 9,2; O.W. Muscarella in: *Archäologie zur Bibel* (1981) Abb. 150.

⁸ Vanden Berghe- de Meyer, a.O., Abb. 121; *BulletinTokyo IV* Taf 23 (oben rechtes) Abb. 69; Kellner a.O. (s.o. Anm. 2, 1976) Abb. 52; ders. a.O. (s.o. Anm. 2, 1982) Taf. 7, 1,3; 9,1,2; O.A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri- The Urartian Belts* (1975) Abb. 4, 21; Kellner a.o. (s.o. Anm. 7) Abb. 217-219, 224; C. Işık, *Urartäische Siegel* (unpubl. Diss. 1981) Abb. 64; Muscarella, a.O., Abb. 150; PS, Neg. Nr. K 277. 83.

selbst gehalten wird⁹, während sie auf dem Orthostatenrelief vom König oder von einer Person des königlichen Gefolges beim Fest getragen wird¹⁰. Ähnliches ist auch bei den neuassyrischen¹¹ und achämenidischen¹² Beispielen zu beobachten. Es stellt sich eindeutig heraus, daß der Thronende auf dem Blech durch keine Attribute als Gott oder Genius gekennzeichnet ist. Deswegen muß man die ganze Szene berücksichtigen, um die Persönlichkeit der thronenden Figur zu deuten. Sicher ist, daß die Szene, im Ganzen gesehen, nun verblüffend viele Einzelmotive mit den Bildern auf den akkadischen Beispielen dieses Themas¹³ und den erwähnten Gegenständen gemeinsam hat: den Thronenden, einen Altar bzw. Opfertisch mit Opfer darauf und die zu dem Thronenden gewendeten Figuren.

Die nach links gerichtete bartlose erste Gestalt im Adorationsgestus steht der thronenden Gottheit gegenüber. Sie erhebt beide Arme, die etwas weiter vom Körper abgewinkelt sind¹⁴. Wenn man sich bei anderen urartäischen Denkmälergruppen umsieht, stellt sich eine wichtige Tatsache heraus, daß nämlich nicht nur der menschliche Betende bzw. Opferbringende¹⁵, sondern auch die Gottheit mit oder ohne Opfergabe¹⁶ bei einer Kultszene in solcher Gebetshaltung wiedergegeben werden kann. So ist es unmöglich, die Person des Adoranten auf dem Blech genauer zu bestimmen; er trägt eine hohe konische Mütze ohne Horn. Unter den zutage geförderten Gegenständen sind mir mehrere mit einer Kultszene versehene Beispiele bekannt, wo solche Kopbedeckungen sowohl auf dem

⁹ Orthmann a.O. (s.o. Anm. 4) 373ff. Taf. 14d; 45d; 45a; 46a.c; 48a.i und die anderen; Akurgal a.O. (s.o. Anm. 4) 119ff.

¹⁰ Orthmann a.O. (s.o. Anm. 4) Taf. 18d; 19d— P. Matthie, *Studi sui rilievi di Karatepe* (1963) Taf. 1; A. Moortgat, *Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker* (1932) Taf. 57; H.Th. Bossert, *Altanatolien* (1942) Abb. 833.

¹¹ Porada a.O. (s.o. Anm. 5) Abb. 673-676; Moortgat a.O. (s.o. Anm. 5) Abb. 660, 662-664; R.D. Barnett, *Assyrische Palastreliefs* (1961) Taf. 105—B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes* (1965) Taf. 49, 3.

¹² Calmeyer a.O. (s.o. Anm. 3) 153 ff. Abb. A1- A18.

¹³ R.M. Boehmer, *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit* 4. Erg.-Bd. ZA (1965) Abb. 387, 646; diese haben nicht denselben Inhalt, wie die älteste Szene bzw. Trinkszene; Calmeyer a.O. (s.o. Anm. 3) 153 f.

¹⁴ C. Işık, *JdI* 101, 1986, 20.

¹⁵ Işık, a.O. Anm. 113.

¹⁶ R.D. Barnett in: *AnatSt. Festschrift für H.G. Güterbock* (1974) Taf. 11 (erste Figur des Zuges).

Kopf des Gottes¹⁷, als auch auf dem hochgestellter Wesen¹⁸ zu sehen ist. Wichtig ist aber zu beobachten, daß nur die Göttermütze durch ein einziges Horn von dem einer irdischen Gestalt getragenen Hut unterschieden ist, obwohl wir auch Götterdarstellungen mit einer hornlosen Kopfbedeckung kennen¹⁹. Der Betende trägt ein mittellanges verziertes Gewand, doch kann auch die Länge des Gewandes kaum zum Verständnis der dargestellten Persönlichkeit beitragen. Man kann also in den urartäischen Kunst keine regelhafte Unterscheidung zwischen dem göttlichen und dem menschlichen Gewand erkennen: ein langes oder auch mittellanges Gewand wird von einer göttlichen Figur getragen, aber auf anderen Darstellungen begegnet das selbe Gewand als Bekleidung von Menschen. Innerhalb einer Szene allerdings unterscheiden sich Menschen und Götter durch ihre Kleidung oder zumindest durch Details in der Gewanddarstellung. Wenn man die Kleidung der Figuren auf unserem Blech nochmals beobachtet, stellt sich wohl heraus, daß mittellange Gewänder von der ersten, dritten und vierten stehenden Figur getragen zu werden scheinen, während die heiligen Wesen, nämlich Thronender und Symbolträger, lange Gewänder tragen.

Die zweite Figur des Zuges fällt durch den von ihr getragenen Gegenstand auf. Der obere Teil der Bronzeplatte ist abgebrochen und verlorengegangen. Soweit die Reste zeigen, handelt es sich hierbei um ein Viereck auf einem Stab, welches auf anderen urartäischen Motivblechen häufig wiedergegeben wird²⁰. Dieses Motiv steht den neuassyrischen²¹, achämenidischen²² und einigen späthethitischen²³ Beispielen, die uns erst bei

¹⁷ B.B. Piotrovsky, *The Kingdom of Van and its Art* (1967) Abb. 113.

¹⁸ H.-J. Kellner, AMI 13, 1980, Abb. 1 Taf. 18 (rechte Figur); D. Huff, *IstMitt.* 18, 1968 Abb. 2; U. Seidl in: W. Kleiss u.a., *Bastam I, TeherF IV* (1979) Abb. B1 (auf der Seite 138).

¹⁹ Kellner a.O., 87.

²⁰ Vanden Berghede de Mayer a.O. (s.o. Anm. 7) Abb. 108-116, 118-121; *BulletinTokyo IV* Abb. 69-73, 77, 80-86; H.-J. Kellner, AMI N.F. 15, 1982, Taf. 5, 1-8; 7, 4-9; 8, 1-2, 4-7; 9, 1-3-5; ders. in *Urartu. Kat. der Ausstellung, München* (1976) Abb. 48-50, 52-54, 56; PS. Neg.Nr. K. 93-71; K. 121-71; K. 134-71; K. 113-71.

²¹ A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel* (1966) Abb. 660, 662-665, 667; E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals* (1966) Abb. 665, 667, 671-673; D.J. Wiseman, *Götter und Menschen* (1958) Abb. 90-91.

²² P. Calmeyer, *Reliefbronzen in babylonischem Stil* (1973) Abb. Abb. A2-A3, A14, A16-A18, A22.

²³ W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst* (1971) Taf. 54e.

einer Darstellung aus kassitischer Zeit begegnen²⁴, nahe. Im Unterschied zu dem als "Fächer" bezeichneten²⁵ Motiv bei den soeben erwähnten Kulturen ist die Platte des Motives in der urartäischen Kunst mit dem Stab stets in der Mitte verbunden. Ferner ist das Quadrat öfters mit einziehenden Seiten dargestellt. Es ist also ein rein urartäisches Motiv, das ausserhalb des urartäischen Bereiches nicht wieder anzutreffen ist. Anhand der bisherigen urartäischen Werke ist sein Symbolsinn nicht faßbar: sie lassen aber klar erkennen²⁶, daß dieses Motiv einerseits von den durch die Hörnerkrone als Gott gekennzeichneten Figuren²⁷ und andererseits von Frauen mit oder ohne Schleier²⁸ oder selten von Mischwesen²⁹ getragen wird. Interessant ist zu beobachten, daß nicht nur die menschlichen— sondern auch die göttlichen Wesen wohl ein Opfertier bzw. einen Steinbock dabei haben; in diesem Falle sind sie isoliert dargestellt, während die Frauen vor einem Gott, das Opfer darbringend, stehen. Dagegen gibt es aber auch einige Stücke, wo beide ohne Opfertier vor einem Gott betend wiedergegeben sind. Sie nehmen also einwandfrei in einer Kultszene, nicht beim Fest, einen besonderen Platz ein. Daraus ergibt sich, daß es sich bei diesem Motiv eher um ein sinnbezogenes Symbol als um einen Fächer handelt³⁰.

Was hat nun dieses Motiv, dessen Charakter wir in der urartäischen Kunst untersucht haben, für eine Bedeutung? Die Frage ist nicht einfach zu beantworten³¹. Wenn man aber allein das Viereck berücksichtigt, welches auf den ersten Blick mit seinen eingebogenen Seiten auffällig ist, so ergibt sich bei der Betrachtung eines solchen Motives in der urartäischen Kunst ein wichtiger Aufschluß: wie Hančar schon betont hat³², tau-

²⁴ Moortgat a.O. (s.o. Anm. 21) Abb. 555.

²⁵ Porada a.O. (s.o. Anm. 21), 80 Abb. 665.

²⁶ H.-J. Kellner, AMI N.F. 15, 1982, 93.

²⁷ O.A. Taşyürek in: Festschrift für Dörner (1978) Taf. 217. 3; Kellner a.O. (s.o. 26) Taf. 5.1; 7, 4.6; 9.5; P.S. Neg. Nr. K. 290-83; K. 93-71; K. 121-71; K. 113-71.

²⁸ Kellner a.O. (s.o. Anm. 26) Taf. 5, 2-3, 5; 8.1-2, 4, 5, 7; ders. in: Urartu. Kat. der Ausstellung, München (1976) Abb. 49-50, 53-54, 56; P. Amiet, Memorial Atatürk, 1982, Abb. 7-9.

²⁹ Taşyürek, a.O. (s.o. Anm. 6) Taf. 21a— C. Işık, Urartäische Siegel (unpubl. Diss. 1981) Abb. 62.

³⁰ Taşyürek möchte bei diesem Motive einen Fächer anzusehen (ders. a.O. (s.o. Anm. 6), 310.

³¹ Kellner a.O. (s.o. Anm. 26), 93.

³² F. Hančar, IrAnt. 6, 1966, 96f.

cht ein großes Quadrat sowohl in der urartäischen als auch in der neuassyrischen Kunst vor allem bei Wandmalereien auf, wo es entweder zwischen den meist in die Knie sinkenden Tieren dargestellt ist oder von zwei Mischwesen flankiert bzw. befruchtet wird³³, wie bei der Szene in Verbindung mit dem Lebensbaumkult³⁴. Auf einem urartäischen Pektoreale dient es als ein ornamentales Motiv³⁵, dessen jede Ecke mit einer Rosette gekrönt ist. Interessant ist zu bemerken, daß eine ähnliche Plazierung auch bei fast allen anderen quadratischen Symbolen auf den Votivblechen zu beobachten ist³⁶. Schließlich trifft man ein solches Quadrat in den unterirdischen Grabanlagen der Van-Felsen an, wo jede Nische an den Wänden seitlich in Rahmenhöhe damit versehen wird³⁷. Aus den angeführten Beispielen geht also deutlich hervor, daß dieses Symbol mit Sicherheit religiös-kultisch ist. Erinnern wir uns nochmals der Tatsache, daß die in der Mitte mit dem Stab verbundene eingebogene Platte auch jeweils in der Kultszene als getragenes Symbol dient. Damit scheint nun, daß es sich bei diesen um unterschiedliche Erscheinungen desselben Motives handelt; nämlich um ein Quadrat mit einziehenden Seiten mit oder ohne Stab.

Die Frage nach dem Geschlecht der das Symbol hochhaltenden Figur auf unserem Blech beantwortet vor allem ihr Gewand; es ist ein langes reiches Gewand, dessen untere Kante mit Fransen verziert ist. Soweit für uns erkennbar, besteht der Hauptunterschied zwischen den Frauen- und Männergewändern in der urartäischen Kunst darin, daß der hintere Saum des langen Frauengewandes im allgemeinen zipfelförmig weiterläuft. Daraus darf man schließen, daß hier eine männliche Figur dargestellt ist. Aufgrund der Tatsache, daß dieses Symbol, wie wir schon festgestellt haben, außer von Frauen auch von göttlichen Figuren und Mischwesen aber auch von Männern getragen wird, dürfte es sich hierbei eher um eine männliche Gottheit oder Genius als um eine irdische Männerngestalt handeln.

³³ T. Özgüç, *Altuntepe I* (1966) Abb. 14; K. Ohanesian, *Arin-Berd I* (1961) Abb. 38; B.B. Piotrovsky, *Urartu* (1969) Abb. 11-12.

³⁴ Seidl a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. A1 (auf der Seite 137); Özgüç a.O. Abb. 18-19.

³⁵ PS. Neg. Nr. K. 105-71.

³⁶ L. Vanden Berghe- L. de Meyer, *Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenie* (1983) Abb. 108- 109, 111- 114; *BulletinTokyo IV* (1982) Abb. 69-71, 82; Kellner a.O. (s.o. Anm. 28) Abb. 52; PS. Neg. Nr. K. 260-83; K. 93-71; K. 121-71; K. 134-71; K. 126-71.

³⁷ Hančar a.O. (s.o. Anm. 32), 97; B.B. Piotrovsky, *Vanskoe Carstvo (Urartu)* (1959) Abb. 58; T.B. Forbes, *Urartian Architecture* (1983) Abb. 55.

Die Szene wurde durch zwei Figuren erweitert. Die größere dargestellte Gestalt erhebt beide Arme, ist in einem mittellangen Gewand wiedergegeben und trägt eine spitzzulaufende Mütze wie bei der ersten Figur des Zuges. Die Gestalt führt einen Steinbock herbei. Wenn man sich bei anderen urartäischen Denkmälergattungen umsieht, so trifft man solche Figuren sehr oft an; sie befinden sich entweder direkt vor dem sitzenden oder stehenden Gott³⁸ oder sie werden von einer Gestalt zur Gottheit geführt³⁹ oder sie sind völlig isoliert⁴⁰. Meist ist es ein menschliches Wesen, manchmal wird es als eine Gottheit gekennzeichnet⁴¹. Das Opfertier kann von einer geführt werden⁴², wie hier, oder auch auf dem Arm getragen werden⁴³. Interessant ist immer noch die Bemerkung von Huff⁴⁴, daß bei allen urartäischen Werken, auf denen eine Tieropferung wiedergegeben ist, nur Ziege bzw. Steinbock als Opfer dargebracht werden. Ein einziges Beispiel ist mir bekannt, wo zwischen den beiden Gottheiten eine Kuh in einer Kultszene als Opfertier dargestellt wird⁴⁵. Diese Tatsache steht im Widerspruch zur Opferliste, die wir aus der Inschrift des Mithras Tores in der Gegend von Van erfahren. Ihre Erklärung ist immer noch trotz der zahlreichen heute bekannten Beispiele unklar. Der Opferbringer auf unserem Blech scheint kleiner als die anderen Stehenden dargestellt zu sein. Mit den nahestehenden Parallelen, die bei den Orthostaten aus Malatya⁴⁶ und Kargamiš⁴⁷ auftauchen, läßt sich kaum erklären, daß es sich hierbei um eine weniger bedeutende Gestalt handelt. Zwar ist eine

³⁸ Piotrovsky, a.O. (s.o. Anm. 17) Abb. 34 (rechts), 35-36; Vanden Berghe- de Mayer a.O. (s.o. Anm. 36) Abb. 119-120; Seidl a.O. (s.o. Anm. 18) Taf. 39, 1-3. Cf.; Kellner a.O. (s.o. Anm. 26) Taf. 5, 2; 8, 3-5.

³⁹ H.-J. Kellner in: *Urartu. Kat. der Ausstellung, München (1976)* Abb. 52; Seidl a.O. (s.o. Anm. 18) Taf. 40, 1-3. Df.

⁴⁰ *BulletinTokyo IV* Abb. 104-105; PS. Neg. Nr. K. 113-71; K. 121-71; Vanden Berghe- de Mayer a.O. (s.o. Anm. 36) Abb. 114, 116-118, 120; Kellner a.O. (s.o. Anm. 26) Taf. 7, 4-7.

⁴¹ PS. Neg. Nr. K. 260-81; K. 93-71; K. 121-71; K. 113-71.

⁴² Seidl a.O. (s.o. Anm. 18) Taf. 38, 1-3.72/11-D1; 39, 1-3 Cf.; *BulletinTokyo IV* Abb. 69; PS. Neg. Nr. K. 126-71; K. 93-71; Kellner a.O. (s.o. Anm. 39) Abb. 52.

⁴³ U. Seidl in: W. Kleiss u.a., *Bastam I, Teheran IV (1979)* Taf. 40, 1-3 Df.; Vanden Berghe- de Mayer a.O. (s.o. Anm. 36) Abb. 122.

⁴⁴ Huff a.O. (s.o. Anm. 18), 68.

⁴⁵ *BulletinTokyo IV* Abb. 70.

⁴⁶ E. Akurgal, *The Art of the Hittites (1962)* Abb. 104-105; Orthmann a.O. (s.o. Anm. 23), 354 Taf. 39d-e; 40b.d; 41b.f.

⁴⁷ Orthmann a.O. (s.o. Anm. 23), 354 Taf. 20d.

solche Figur in der urartäischen Kunst selten, sie kommt aber auf Abrollungen von Siegeln auf Toprakkale und Bastam⁴⁸ ein Mann hält einen Schirm über einen vor ihm Stehenden- und auf drei Rollstempelsiegeln⁴⁹ dem Führer folgt eine mit einem Opfertier-, schließlich auf der Grabfassade von Doğu Beyazıt⁵⁰ sie zeigt auch eine ähnliche Szene-, vor. Bei der Betrachtung der letzten Beispiele und den erwähnten Parallelen stellt sich eindeutig heraus, daß der Betende in Gebetsstellung oder bei der Libationsszene vor einem Gott von einem Diener bzw. Opfergeber, der das Opfertier herbei führt, begleitet wird. Also ist die grundsätzliche Übereinstimmung mit späthethitischen Anbetungsszenen aus Malatya und Kargamiş, beide Ortschaften sind mehr hethitisch als andere Städte⁵¹, bei der Szene auf unserem Blech evident. Das Thema des Bleches kann auch Aufgrund der einzelnen Komponenten als eine Opferzeremonie beschreiben werden, die einwandfrei von einer die sitzende Figur grüßenden Person angeführt wird. Diese Szene läßt sich unschwer als ein im ganzen Orient schon seit dem 3. Jt. v.Chr. geläufiger Typus der Opferszene, nämlich einer Tieropferung, erkennen⁵². Es handelt sich jedoch bei den urartäischen und den erwähnten nahestehenden Parallelen um einen Bildgedanken, der auf kappadokische Vorbilder unter altbabylonischem Einfluß⁵³, zurückzuführen ist, wo eine Verbindung von Adorant und Opfer vor der Gottheit gemeint ist. Wichtig ist zu beobachten, daß aus anderen späthethitischen Orten außer Malatya und Kargamiş bis heute keine einzige Parallele einer solchen Opferzsene bekanntgeworden ist⁵⁴. Die späthethitischen Grabstelen, vor allem aus Maras⁵⁵ und Zincirli⁵⁶, können Aufgrund der unterschiedlichen Themata nicht als Vergleichsbeispiele in Betracht gezogen werden; auf diesen sind nämlich, wie man schon mit Recht festgestellt hat⁵⁷, Totenmahlszenen unter aramäischer Beeinflußung

⁴⁸ Seidl a.O. (s.o. Anm. 43) 142 Abb. 31 (auf der Seite 138).

⁴⁹ Seidl a.O. (s.o. Anm. 43) Taf. 38, 1-3.72/11-D1; 39, 1-3 C1.

⁵⁰ Huff a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. 2.

⁵¹ E. Akurgal, Späthethitische Bildkunst (1949) 119.

⁵² Huff a.o. (s.o. Anm. 18) 67f, 83f.; Boehmer a.O. (s.o. Anm. 13) Abb. 305, 350, 387, 457, 549, 575, 645, 647-648, 654.

⁵³ N. Özgüç, Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu (The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe (1965), 3 Abb. 49. 67.

⁵⁴ Akurgal a.O. (s.o. Anm. 51) 119.

⁵⁵ Orthmann a.O. (s.o. Anm. 23) Abb. 41a.b; 42a; 45f.g; 46a.b.d; 47d.e.f; 48a.

⁵⁶ A. Moortgat, Die Bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker (1932) Taf. 55; 56; W. Orthmann, Untersuchungen zur späthethitischen Kunst (1971) Abb. 48g; 66d.

⁵⁷ Akurgal a.O. (s.o. Anm. 51), 120.

dargestellt. Die Szenen auf den späthethitischen Grabstelen und auf den neuassyrischen Siegelbildern⁵⁸ hat aber viele Einzelmotive mit den Bankettszenen auf den urartäischen Votivblechen und Siegeln gemeinsam: die sitzende Person vor einem Tisch mit Speisen und mindestens eine ihr gegenüber stehende Figur. Ähnliches ist auch bei den Reliefbronzen aus den Iran zu beobachten⁵⁹.

Aus den angeführten Beispielen geht also deutlich hervor, daß die Stehenden bei den urartäischen Stücken und auf einigen neuassyrischen Siegelmänteln⁶⁰ tatsächlich einen sitzenden Gott verehren und dadurch die Szene eine kultische Atmosphäre gewonnen hat. Dieser Eindruck wird auch noch durch ein weiteres Element auf unserem Blech verstärkt: ein Feuergefäß auf dem Boden. Unter den urartäischen Werken tauchen andere Beispiele solcher Gefäße in unterschiedlicher Form auf: diese oft fast sanduhrförmigen Gefäße mit Feuer sind zwischen den beiden Figuren auf den Votivblechen⁶¹, vor zwei hintereinander stehenden Figuren auf der Abrollung aus Bastam⁶² und bei den Siegelbildern⁶³ abgebildet. Sie zeigen alle eine kultische Zeremonie in welcher die göttlichen Wesen einen wichtigen Platz einnehmen, und das Gefäß mit Feuer spielte dabei mit großer Wahrscheinlichkeit eine bestimmte Rolle. Vor allem erinnert das Gefäß Aufgrund der herausragenden Strahlen an die schon seit der Akkad-Zeit in Mesopotamien⁶⁴ und seit der Zeit der assyrischen Kolonien in Anatolien bekannten Feueraltäre in einer Kultszene⁶⁵, die vor dem Gott durchgeführt wird. Anscheinend hat die Tischdarstellung auf unse-

⁵⁸ E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals* (1948) Abb. 673-676; A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel* (1966) Abb. 660, 662-664.

⁵⁹ P. Calmeyer, *Reliefbronzen in babylonischem Stil* (1973) Abb. A1. A4. A5. A6. A10. A11. A13. A14. A15. A17. A18. A19. A20. A21.

⁶⁰ Moortgat a.O. (s.o. anm. 58) Abb. 654; Porada a.O. (s.o. Anm. 58) Abb. 699. 701; D.T. Wiseman, *Götter und Menschen* (1958) Abb. 80.

⁶¹ *BulletinTokya* IV Taf. 37; Vanden Berghe- de Mayer a.O. (s.o. Anm. 36) Abb. 123= Kellner a.O. (s.o. Anm. 26) Taf. 9, 3; ferner eine auf einem Votivblech abgebildete Szene (PS. Neg. Nr. K. 121-71).

⁶² Diese schlecht erhaltene Abrollung auf einer Bulle aus Bastam wird von U. Seidl in Bastam II (im Druck) behandelt. Für die Freundliche Information habe ich ihr herzlich zu danken.

⁶³ R.D. Barnett in: *AnatSt. Festschrift für Güterbock* (1974), 49 Abb. 3 Nr. 15; C. Isık, *JdI*, 101, 1986, Abb. 9; B.B. Piotrovsky, *Karmir-Blur II* (1952) Abb. 22 Nr. 19.

⁶⁴ R.M. Boehmer, *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad Zeit* (1965), 104 Taf. 49.

⁶⁵ Özgüç a.O. (s.o. Anm. 53) 12f. Taf. 4, 11a.

rem Verehrungsblech keine solche Bedeutung. Es dürfte sich hier um einen Opfertisch handeln, denn bei den anderen urartäischen Werken stand der Speisetisch bzw. Altar vor einer sitzenden Person⁶⁶, die meist durch irgendwelche Attribute als Gott gekennzeichnet war, wie bei den älteren Beispielen⁶⁷. Ähnliches kommt auch auf einigen neuassyrischen Siegeln vor⁶⁸, wo die thronende Gestalt als Gott oder manchmal als Göttin zu identifizieren ist.

Wichtig ist festzustellen, daß nach den heutigen archäologischen Belegen der altorientalische Bildtypus der Kultmahlzene in den urartäischen Werken mit großer Wahrscheinlichkeit als anatolisches Erbe fast unverändert weitergelebt hat, während diese Szene inhaltlich gesehen auf den späthethitischen Orthostaten und oft bei den neuassyrischen Beispielen zu einer Bankettszene eines Königs oder auch nur zu einer Totenmahlzene, wie bei den Grabstelen aus den späthethitischen Orten, umgebildet wird.

Wir haben eine Reihe von Gründen dafür angeführt, daß es sich bei der thronenden Figur, die in der einen Hand eine Kette, in der anderen erhobenen, eine Schale hält, mit großer Wahrscheinlichkeit um eine Gottheit handelt. Die Szene ist mithin als Kultszene zu deuten. Die vier auf die Gottheit zuschreitenden Personen sind Adorant bzw. bringen Opfergaben dar.

Wie schon erwähnt, ist das Neue an der vorliegenden Darstellung die sich hinter dem Thron emporwindende Schlange. Ohne Zweifel müssen wir darin eines sinnhaltigen Attribut für eine Gottheit erkennen. Wir können als die älteste Parallelen Siegel aus der akkadischen Zeit anführen⁶⁹, die ein verschlungenes Schlangenpaar hinter dem Thron zeigen, spätere akkadische Beispiele zeigen Götter mit schlangenförmigen

⁶⁶ C. Işık, *Urartäische Siegel* (unpubl. Diss. 1981) Abb. 57, 58, 59—U. Seidl in: W. Kleis u.a., *Bastam I, Teheran IV* (1979) Taf. 38, 10-12 (72/14—D4); Işık a.O. Abb. 60-62 — O.A. Taşyürek, OA, 18, 1979, Taf. 21a; Işık a.O., Abb. 62, 64-65—Seidl a.O., Taf. 42.3 (D1O); H.-J. Kellner, AMI N.F. 15, 1982, Taf. 9.1; Taşyürek a.O., Taf. 27c; *BulletinTokyo IV* Taf. 23, 26; Vanden Berghe- de Mayer a.O. (s.o. Anm. 36) Kat. Nr. 121 Abb. 43 (Kat. Nr. 104); H.-J. Kellner, in *Urartu. Kat. der Ausstellung, München* (1976) Abb. 52; ders. *Urartäische Gürtel* (im Druck) Abb. 212, 216-219, 224, 229, 231; O.W. Muscarella in: *Archäologie zur Bibel* (1981) Abb. 50; PS. Neg. Nr. K. 227-83; K. 178-72; K. 280-72; K. 79-71; K. 96-71.

⁶⁷ Moortgat a.O. (s.o. Anm. 56), 22; Özgüç a.O. (s.o. Anm. 53) Abb. 5-6, 8, 11a, 15a, 30, 48, 61, 73, 75b, 77; Boehmer a.O. (s.o. Anm. 64) Abb. 387, 546, 576, 652.

⁶⁸ Wiseman a.O. (s.o. Anm. 60) Abb. 60, 80; Moortgat a.O. (s.o. Anm. 58) Abb. 654; Porada a.O. (s.o. Anm. 58) Abb. 699-701.

⁶⁹ Boehmer a.O. (s.o. Anm. 64) Abb. 574.

Unterleib⁷⁰; dieses Attribut hat man hier als Fruchtbarkeitssymbol gedeutet⁷¹. Eine ähnliche Komposition wie unsere urartäische kommt auch auf einer kappadokischen Siegelabrollung in Anatolien vor⁷². Die zwischen dieser und der urartäischen Schlangendarstellung liegende Zeitspanne von ca. einem Jahrtausend hat bis jetzt nichts Vergleichbares hervorgebracht. Freilich kennen wir Beispiele aus anderen Kulturen, die mit der urartäischen etwa gleichzeitig sind. Aus Sardis stammt ein Kybele-Relief⁷³, auf dem die Göttin zwischen zwei Schlangen dargestellt ist. Als ein Attribut der unterirdischen Götter paßt das Schlangensymbol genau zu dem, was wir über die Göttin Kybele wissen, die eine Göttin des Lebens und des Todes war⁷⁴. Auf einer der Tonplatten aus dem Heiligtum auf dem Areopag in Athen findet sich eine der Kybele aus Sardis sehr ähnliche Darstellung, die wiederum zwei Schlangen zeigt⁷⁵. Die Identität der weiblichen Figur ist ungewiß, doch wäre auf Grund der engen Parallele eine Deutung als Kybele-ähnliche Gottheit zu erwägen. Wir wissen auch, daß die Schlange im häuslichen Kult der minoischen Zeit vorkommt, während sich dieser Charakter im Laufe der weiteren Entwicklung in geschichtlicher Zeit verändert⁷⁶; die Schlange hat eine apotropäischen Funktion in Verbindungen mit dem chthonischen Glauben⁷⁷.

Dafür lassen sich viele Indizien anführen. Z.B. wird man vor allem die Schlangen auf manche Sarkophagen aus Klazomenai und vielleicht die plastischen Schlangenfiguren auf Henkel und Rand von geometrischen und protoattischen Gefäßen⁷⁸ hier anführen, welche im jedem Fall aus einem sepulkralen Kontext stammen. Noch engere Parallelen aus Griechenland sind z.B. die Schlangendarstellungen auf den Heroenreliefs spätar-

⁷⁰ Boehmer a.O. (s.o. Anm. 64) Abb. 575-587.

⁷¹ Boehmer a.O. (s.o. Anm. 64), 103; E.D. van Buren, AfO, 11, 1936-1937, 1ff.

⁷² L. Matouš- M. Mataušová- Rajmová, Kappadokische Keilinschrifttafeln (1984), 116 Abb. 87; Özgüç a.O. (s.o. Anm. 53) Abb. 77.

⁷³ F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst (1983), IstMitt. Beih. 28 Taf., 12.3.

⁷⁴ Naumann a.O., 112.

⁷⁵ U. Hausmann, Griechische Weichreliefs (1960), 16 Abb. 6.

⁷⁶ M.P. Nilsson, Geschichte der Griechischen Religion (1976) (Erster Band) 198 f., 288ff.

⁷⁷ J.M. Denizer, Le Motif du Bankuet Couché Dans le Proche- Orient et le Monde Grec du VIIe au IVe Siècle Avant J.C. (1982) 496f.

⁷⁸ Nilsson a.O. (s.o. Anm. 76) 198f.; Denizer a.O. 496f.

chaischer Zeit aus Lakonien⁷⁹, besonders dasjenige aus Chrysapha (Abb. 2)⁸⁰, welches heute im Museum von Berlin aufbewahrt wird. Hier werden Beziehungen zu dem orientalischen Material deutlich sichtbar: Es fällt sofort auf, wie gut die Schlange hinter den thronenden Figuren der Schlangendarstellung auf unserem urartäischen Blech entspricht⁸¹. Die im Vordergrund sitzende und ihr Gesicht dem Betrachter zuwendende Figur hält in der ausgestreckten Rechten einen Kantharos, ein Gefäß, welches als Trink- bzw. Spendegefäß für Wein Verwendung fand und besonders als Attribut des Gottes Dionysos dargestellt wird⁸². Die weibliche Figur im Hintergrund hält, ebenfalls in der vorgestreckten rechten Hand, einen Granatapfel, während sie mit der linken einen Schleier ergreift. Vor dem thronenden Paar stehen zwei Figuren, die jenen kaum bis an die Knie reichen: sie bringen Opfergaben dar. Die Szene insgesamt zeigt also deutlich Parallelen zu der urartäischen Abbildung, wenn man einmal von den Proportionen der Figuren absieht.

Die Deutungsversuche des thronenden Figurenpaares aus Chrysapha gehen auseinander; so wollen die einen in ihnen heroisierte Tote erkennen⁸³, die von den noch lebenden Angehörigen verehrt werden, die anderen interpretieren das Paar als Götterpaar, z.B. Hades und Persephone⁸⁴. Neuere Forschungen wiederum wollen in der im Vordergrund thronenden Figur Dionysos selbst erkennen⁸⁵, der die Unsterblichkeit der heroisierten Toten garantiert. Stelen wie die lakonische sind eindeutig Grabstelen. Nun ist andererseits nicht bewiesen, daß es sich bei dem urartäischen

⁷⁹ Tod- Wace, Cat. of the Sparta Mus., Abb. 1-2.

⁸⁰ Tod- Wace a.O. Abb. 1; E. Berger, Das Basler Artzrelief (1970) Abb. 128; I. Scheibler, Griechische Töpferkunst (1983) Abb. 39; W. Fucks, Die Skulptur der Griechen (1983) Abb. 553; Hausmann a.O. (s.o. Anm. 75) Abb. 11; J. Boardman, Griechische Plastik (1978) Abb. 253.

⁸¹ Diese entspricht durch ihren ziegenbartartigen Bart und ihre Größe den sogenannten "drakōn des hēros". Da der Schlangenkopf auf unserem Blech abgebrocken und verlorengegangen ist, wissen wir leider nicht, ob auch diese Schlange einen solchen Bart hat.

⁸² Scheibler a.O. (s.o. Anm. 80), 38; Vgl. Boardman a.O. (s.o. Anm. 80), 200.

⁸³ Berger a.O. (s.o. Anm. 80), 106f.; Hausmann a.O. (s.o. Anm. 80), 24f.; Boardman a.O. (s.o. Anm. 80), 200f.; N. Himmelmann-Wildschütz, Studien zum Ilissos- Relief (1956), 31ff.

⁸⁴ Fucks a.O. (s.o. Anm. 80), 471f.

⁸⁵ C.M. Stibbe, Dionysos auf den Grabrelief der Spartaner. Castrum Peregrini, 132-133, 1978, 6ff.; Scheibler a.O. (s.o. Anm. 80), 38; M. Andronikos, Λαχωνικά ανάγλυφα, πελοπονησιακά 1, 1956, 253 ff.

Blech um eine Votivgabe handelt, und aus urartäischen Tempelfunden ist auch nichts Entsprechendes bekannt. Ögün möchte darin viel eher eine Grabbeigabe erblicken⁸⁶. Dafür gibt es keinen eindeutigen Beweis. Ohne hier eine Entscheidung zu fällen läßt sich zumindest sicherstellen, was unser Vergleich des urartäischen mit dem griechischen Relief ergibt: daß nämlich die dargestellten Attribute, insbesondere die Schlange als Götterattribut zu deuten ist, es sich bei dem Relief aus Chrysapha mithin ebenfalls um eine Götterdarstellung, nicht um eine Heroendastellung handelt, gleichgültig, welche Gottheiten hier nun gemeint sind.

Unsere Beobachtungen ergeben, daß der archaischen Darstellung aus Lakonien und verwandten Darstellungen eine gemeinsame Idee mit der urartäischen Ikonographie in Grunde liegt. Diese Beziehung tritt nicht allein durch Übereinstimmung des Dargestellten in Form und Inhalt zutage, sie ist auch durch die zeitliche Nähe beider Kulturen wahrscheinlicher als eine unmittelbare Verbindung mit der sehr viel früheren und in ihren Traditionen ferner liegenden minoisch- mykenischen Kultur. Ein Zusammenhang mit dem orientalischen Bereich sollte hier gewichtigen sein.

Ankara 1986

⁸⁶ Zu dieser Vermutung sah Ögün sich veranlaßt durch die mdl. Nachricht des ehemaligen Museums Direktors von Van, Cevat Bozkurtlar, er hat ein ähnliches urartäisches Blech selbst aus einem Grab geborgen. Über den Verbleib dieses Stückes ist nichts Näheres bekannt.

Abb. 1 — Urartäisches Votivblech. Neg. Nr. K. 145-71 in Prähist. Staatsslg., München.
Photo Manfred Eberlein.

C.I

Abb. 2 — Grabrelief von Chrysapha/Lakonien. Zeichnung C. Işık, nach I. Scheibler, Griechische Töpferkunst (1983) Abb. 39.

SU KUŞLARI VE LEUKAI

MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

E. Ü. Fen Fakültesi Doğa Tarihi Müzesi'nde çalışan ve su kuşları üstünde doktora yapan M. Sıki'nın yardımı ile aynı zamanda flamingo, pelikan, leylek, kara leylek, yalı çapkını, çulluk, su tavuğu, yaban ördeği ve yaban kazı gibi su kuşlarının yaşayıp üremekte oldukları yer olan antik Leukai örenlerini gezmek ve incelemek olanağını buldum. Burada, M. Sıki'ya teşekkür etmeği, kendime bir borç bilirim.

Leukai, İzmir Körfezi'nin kuzeyinde, Klazomenai (Urla İskelesi) ın tam karşısında bulunan kıyıdadır. Aiolia bölgesine girer. Ve, bu mevkie "Üç Tepeler" adını veren tepelerden deniz kıyısına en yakın olanının üstünde yer alır¹. Ondan sonraki tepede de, ona ait olan kalıntılar (mezarlar) vardır. İlkçağ yazarlarından Strabon (Geographika, XIV, 1), Diodoros (XV. 18, 1) ile Plinius (Naturalis Historia, V. 119) ve içinde yaşamakta olduğumuz yüzyıl bilim adamlarından W. Ramsay (The Historical Geography of Asia Minor, s.206), G.E. Bean (Aegean Turkey, s.125-127) ile B. Umar (Aiolis, s. 5/6), Leukai'den söz ederler. Şehrin üstünde yer almış olduğu tepe, diğer tepeler gibi; vaktinde ada idi. Hermos (Gediz) Irmağı'nın toplayıp getirmiş ve yığmış olduğu alüvyonlar nedeni ile kıyıdan içeride bulunan bir tepe durumuna gelmiştir². Çamaltı Tuzlası alanında oluşuna ek olarak, taş ocağından taş çıkaranlar tarafından da sür'atle tahrip edilmektedir.

Leukai şehri, "Büyük Kral" a baş kaldıрмаğı planlayan Pers subayı Takhos tarafından, M. Ö. IV. yüzyılın ilk yarısında, üs olarak kurulur³.

¹ Şehrin adı, Meydan Larousse'daki Leuka maddesi (Meydan Larousse, c. VII, s.915) nde ve B. V. Head (Historia Numorum, 2. baskı (1911), s.581) de Leuka ve Leucae olarak gösterilmiştir. Klazomenai örenleri, Urla'nın kendisinde değil Urla İskelesi ile onun önündeki adadadır. Antik Kyme'nin Çandarlı olduğundan söz edilmektedir. Halbuki Çandarlı, antik Pitane'dir. Kyme ise bugünkü Nemrut'tur.

² Irmağın yatağı, 1886'da insan eli ile, "Üç Tepeler" in kuzeyinden geçirilmiştir. (B. Darkot ve M. Tunceli, Ege Bölgesi Coğrafyası, s. 93/94.

³ Şehrin kuruluş tarihi, Der Kleine Pauly (c. III, s. 591) deki Leukai maddesi ile Meydan Larousse (c. VII, s. 915) daki Leuka maddesinde M. Ö. 383, M. Magie (Roman Rule in Asia Minor, c.II, s.1035) de M. Ö. 379, B. V. Head, Historia Numorum, 2. baskı (1911), s.581) de ise M. Ö. 352 olarak gösterilmiştir.

Takhos'un sahneden çekilişinden sonra da, Klazomenai'lıların kolonisi olur.

Klazomenia'lılara geçişin öyküsü şöyledir:

Güya hem Aiolia'deki Kyme (Nemrut) liler hem İonia'daki Klazomenai (Urla İskelesi) lılar, Leukai'a sahip olmak istemişler. Anlaşamayınca da, Yunanistan'da, Delphoi'daki ApollonKehanet Ocağı'na baş vurmuşlar. Apollon'un buyruğunu onlara ileten kâhin, her iki tarafa da Leukai'a kolonist göndermesini söylemiş. Oraya ilk ulaşan kolonist, Tanrı'ya kurbanını sunup şehrin sahibi olacakmış. Kuş uçuşu Leukai'a yakın olan Klazomenai, karadan gidildiğinde Leukai'dan çok uzakmış. Klazomenai'nin kolonistin ilk olarak oraya varmasına olanak yokmuş. Bu nedenle Klazomenai'lılar, yarışma gününden çok daha önce kolonist göndererek Leukai'ın hemen yakına bir koloni kurmuşlar. Yarışma günü, yarışmaya katılacak olan kolonist, Klazomenai'nin kendisinden değil de yeni kurulmuş olan Klazomenai kolonisinden yola çıkarak Kyme'nin kolonistinden önce Leukai'a ulaşmış. Kurbanını sunarak şehre sahip olmuş⁴.

M. Ö. IV. yüzyılın 2. yarısı, Leukai'ın en parlak çağıdır. Şehir, bu çağda gümüş ve bakır sikke darbettirmiştir. Bunlardan Leukai'ın tanrılarının hangileri oldukları çıkarılabilir. Baştanrı Zeus, Tanrıça Athena, Tanrıça Artemis ve Tanrı Apollon'un adları saptanmıştır. Sikkelerden bir kısmının arka yüzeyinde, aynen Klazomenai sikkelerinde olduğu gibi, kuğu figürü vardır. Bildiğimiz üzere, kuğu da, bir su kuşudur⁵.

Leukai, ortalama olarak 2 yüzyıl sonra, ikinci bir başkaldırıcının üssü olmuştur. Bu, Bergama krallarından Eumenes II'nin evlilik dışı oğlu olan ve Attalos III'den sonra Bergama Krallığının varisi olduğunu ileri süren Aristonikos'dur. Ne yazık ki, Aristonikos da başarısız olur. Leukai, M. Ö. 130'da, Roma konsülü P. Licinius Crassus tarafından alınır ve cezalandırılır.

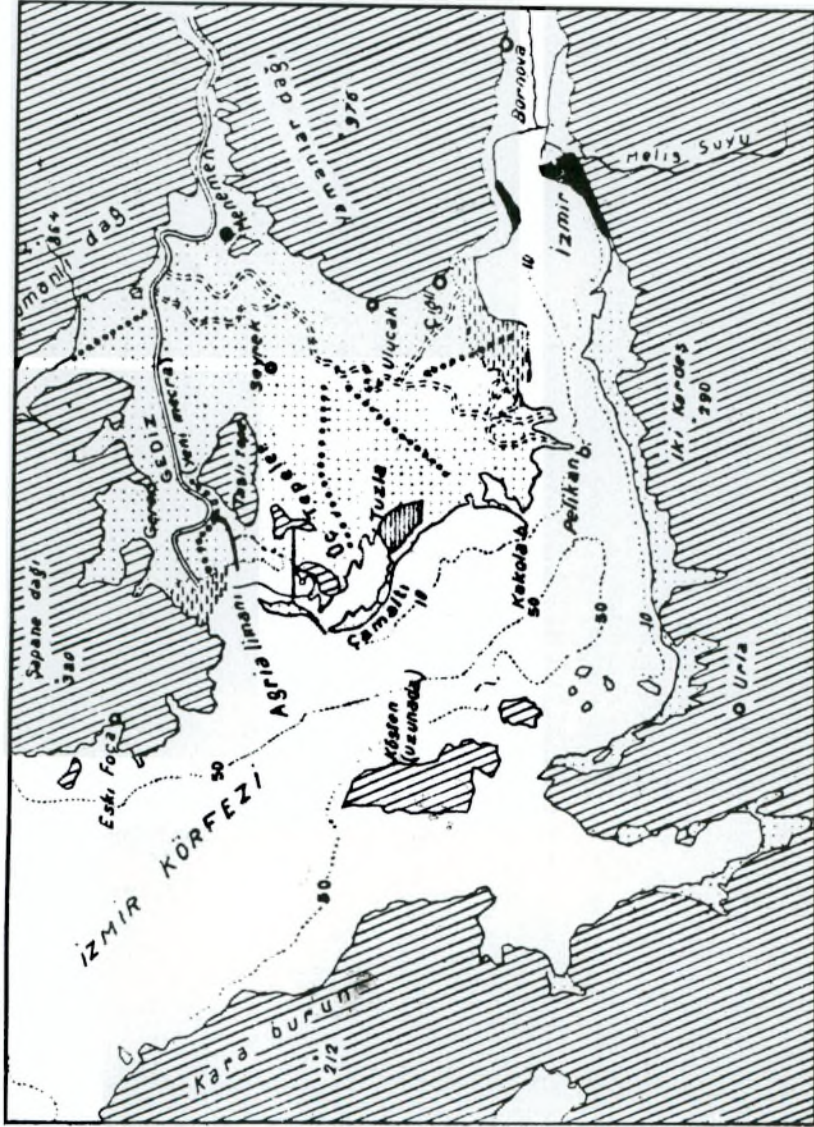
Önümüze çıkmış olan çatı kiremitlerinden anladığımız üzere, Leukai, Bizans Çağı'nda da meskündür. Lâkin önemini yitirmiştir.

M.Ö. IV. yüzyılda inşa edilmiş olmaları gereken surlar, daha ziyade karaya bakan tarafta, izlenebilmektedirler. Yerel kireç taşından yapılmış

⁴ G. E. Bean, *Aegean Turkey*, s.125-127.

⁵ B. V. Head, *Historia Numorum*, 2. baskı (1911), s.581.

olan duvarlarda, özen görülmez. Yamaçlardan birinde, insan eli ile açılmış olduğu belli olan kapı gibi bir açıklık vardır. Yapmış olduğumuz yüzey araştırmasında, kapı kacak ve çatı kiremiti parçaları, ağırşaklar gibi parçalar, önümüze çıkmışlardır. Bugün de kullanılmakta olduğu beton kuyu ağzından belli olan bir kuyu da vardır.

Leukai şehrinin üzerinde yer almakta olduğu Üç Tepeler'in haritadaki yeri.

KARGI KÖYÜ BÜYÜK ÇALIŞTEPE DEFİNESİ¹

MELİH ARSLAN*

Definenin Yeri ve Tanımı: Define, Muğla İli, Fethiye İlçesi, Kargı Köyü, Büyük Çalıştepe Mevkii'nde bir kaçak kazı sonucu bulunmuştur. (Harita. 1-2-3)

Bayram GÖCER isimli bir şahıs bu defineyi 2.8.1974 yılında Fethiye Müzesine satmıştır. Söz konusu define pişmiş toprak bir gözyaşı (Unguentarium) kabı içersinde 61 adet olarak bulunmuştur (Res. 1).

Definedeki sikkeler M.Ö. 167-88 yılları arasında Rodos'ta darp edilmişlerdir. Sikkelerin tamamı gümüş drahmidir.

Ağırlıkları: 2,80 ve 3,15 gr., çapı: 14 ve 15,5 mm., kalınlıkları: 3 ve 3,5 mm. arasında değişmektedir.

M.Ö. 167/166 yıllarında Rodos Adası'nda ortaya çıkan bu yeni tip drahmelerin ön yüzünde güneş tanrısı Helios'un şua taçlı başı profilden, sağa dönük olup, saçları ise bukleler halinde enseye kadar uzanmaktadır (Res. 2-3). Arka yüzde ise Quadratum Incusum (kazılmış kara çukur) içersinde tomurçuklu gül, solunda P, sağında O harfi, yukarıda ise değişen yetkili memur (magistrate) ismi ve sol altta da değişen semboller bulunmaktadır (Res. 4-5).

Rodos Adası'nda ortaya çıkan yeni tip Drahmelerin tarihçesi: Rodoslular, bir-buçuk yüzyıl boyunca güçlü devletlerin baskılarına boyun eğmemekte şaşılacak bir başarı göstermişlerdir. Çevre adaları ve Güneybatı Anadolu'nun bir bölümünü kontrolünde tutan Rodos, küçük fakat önemli bir bağımsız varlık olarak Atina'nın deniz ticareti geleneğine sahip çıkmıştır. Özellikle istilacı Demetrios'un devrilmesinden sonra Doğu Akdeniz'deki en güçlü donanmaya Rodos sahip olmuştur². Rodos'un eski chian standartındaki

¹ Bu makalemin hazırlanmasında büyük katkıları olan ve definenin fotoğraflarını büyük bir titizlik içersinde çeken Fotoğraf Uzmanı sayın Renata SCHIELE'ye, bu eserler üzerinde çalışmama izin veren Fethiye Müzesi Müdürü sayın Mehmet Güven GÜLER'e, bu haritaları çizen sayın Ali ÇELİK'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

* Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

² Charles SELTMAN; Greek Coins. Sayfa: 150 London. 1933.

ağır paraları M.Ö. 305'te ünlü Demetrios'un bu kenti kuşatmasına kadar aynı biçimlerde basılmaya devam etti, fakat didrahmi'leri dördüncü yüzyıl başlarında en geçer akçe olan tetradrahmi'lerden daha fazla sayıda idi. İstilacı Demetrios'un geride bırakıp kaçtığı silahların satışından elde edilen para ile Rodoslular yeterince maden satın alarak heykeltraş Chares'e güneş tanrısının kocaman bir bronz heykelini sipariş ettiler. Bu anıt heykel 100 kadem yüksekliğinde olup, limanın girişine dikilmişti. İşte bu anıt dünyanın yedi harikasıdan biri olarak anılırdı. Bu anıtın yapımından sonra, saçları rüzgarda uçuşan ve güneş ışınlarıyla taçlanmış kocaman bir Helios başı paraların ön yüzünün simgesi oldu.

Bu paralar tetradrahmi, didrahmi ve daha küçük para birimleri olarak artık bol bol darp edilmekteydi. Açılmaya yüz tutmuş bir gül goncası, ΠΟΛΙΩΝ yada P-O harfleri, yöneticilerden birinin adı ve küçük bir sembol paraların arka yüzünün simgesi idi. Ortaçağda köylülerce bulunan tetradrahmilerin bazıları hristiyan kiliselerinde "Judas parçaları" adı altında, İsa'ya ihanetin anıları olarak saklanmışlardı³. Zira o zamanlar paralardaki resimlerin dikenli taç (şua'lı taç) ile İsa ve Yeniden Doğuş'un simgesi Jericho Gülü olduğu sanılmaktaydı.

Rodos'un en güçlü dönemi M.Ö. 304-167 yılları arasındır. Bu dönemde güçlü donanması ile denizlerde devriye gezerek korsanlığa acımasız darbeler indirmektedir. Roma Rodos'la dostluk kurmuş ancak bu sayede Büyük Antiochos'u yenmeyi başardığı Rodos'a Küçük Asya'da ek bölgeler armağan etmiştir. Bu bölgeler Lykia ve Karia topraklarının bir kısmı idi. Ancak bu dostluğa ihtiyacı kalmayacak denli güçlendiği an Rodos'u hunharca bozguna uğratmış, bu yüzden denetimsiz kalan denizlerde baş gösteren korsan gemileri yüzünden ise kendisi yağma ve açlık tehlikelerine göğüs germek zorunda kalmıştır⁴.

Apameia Barışı'ndan sonra (M.Ö. 188) Romalılar Delos'u bir açık liman haline getirmişlerdi. Bu durum ticaret merkezi olan Rodos'un kaynaklarını sınırlandırdı. Bu zamana kadar denizlerin hakimi olan Rodoslular bu tarihten sonra Akdenizde ikinci bir deniz kuvveti durumuna düştüler. Kuşkusuz Rodoslular bütün güçlerini yitirmediler. Bu barıştan önce egemen oldukları bölgelerde ve Apameia Barışı ile Güney Küçük Asya kıyılarında ticaretlerini sürdürdüler⁵. Fakat Delos'un M.Ö. 167 yılından itibaren Romalılarca serbest bir liman olarak tanınması Rodos ticare-

³ G.F. HILL; The Thirty Pieces of Silver. Archaeologia. lix.

⁴ Charles SELTMAN; Greek Coins. Say: 150 London. 1933.

tine büyük ölçüde zarar verdi. Rodos baskısı tetradrahmilerin tedavülde kalkması da Rodos'un ticaretteki üstünlüğünün sona ermesi nedeniyledir⁵.

Rodos ticari itibarını yeniden kazanmak için drahmilerini orijinallerine yakın ağırlığa getirerek restore etti. Böylece Rodos'un ağırlığı artırılmış yeni tip drahmileri tedavülde itibar kazandı. Bu drahmilerin ön yüzünde Helios'un cepheden olan yüzünün yerini profilden olanı aldı. Arka yüzdeki Quadratum Incucum karesinin geçmiş dönemdeki drahmilerde olduğu gibi tekrar kullanılmasına Rodos para piyasasının kredisini artırmak için olmalıdır⁶.

Yeni tip Rodos Gümüş Drahmilerinin 2. Likya Birliği Gümüş Drahmileri ile karşılaştırılmaları: Kargı Köyü, Büyük Çalıştepe definesindeki gümüş drahmilerin benzerleri 2. Likya Birlik paraları olarakta kullanılmıştır. BY HYLA, TROXELL; The Coinage of the Lycian Leage; The American Numismatic Society. NEWYORK, 1982 adlı yayının Plate 12 Nolu levhasında görülen paralar küçük ayrıntılar dışında bizim definediki paraların aynıdır.

Bu duruma göre Batı Likya'da Telmessos'a yakın bir yerde ele geçmiş olan bu definedeki paraların Rodos orijinli mi yoksa 2. Likya Birlik zamanında darp edilmiş olan sikkelerden mi olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

2. Likya Birliğinde ortaya çıkan Rodos tipindeki drahmiler üç dönem olarak darp edilmişlerdir.

1. dönem M.Ö. 167-150? ve M.Ö. 100-88

2. dönem M.Ö. 88-84?

3. dönem M.Ö. 84-77

2. Para basma dönemi 1. Mithradates Savaşı (88-84) sırasında veya hemen sonrasında sona ermişti⁷.

Likya gümüş drahmileri Rodos yeni tip drahmileri ile aynı tarihte ortaya çıkmışlardır. Bu normal bir durumdur çünkü 167 yılı öncesi Likya

⁵ Barclay V. Head; Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics. Say. 640. OXFORD 1911.

⁶ Barclay V. Head, D.C.L., Ph. D.; Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodos. B.M.C. Say. cix, cx ve cxi. PL.XL'1-11 London. 1897.

⁷ BY HYLA. TROXELL; The Coinage of the Lycian League. Sayfa: 213 NEW-YORK. 1982.

Rodos'un egemenliğinde idi. Bu tarihten sonra Likya tarihindeki 2. Birliğini oluşturarak bağımsız oldu.

Likya Rodos'un Akdeniz ticaretinde yeniden söz sahibi olmak için piyasaya sürmüş olduğu yeni tip gümüş drahmilerini, ya hiç değişiklik yapmadan tanımış ve kullanmıştır. Ya da Likya'nın Rodos tesirinde kalmış şehirleri olan Telmessos, Rhodiapolis, Olympos ve Phaselis v.s. gibi şehirlerde 88 yıllarına doğru bu sikkeleri ufak değişikliklerle, veya 166-88 yılları arasında aynen kendi tedavül paraları olarak kullanmışlardır.

Rodos'ta ortaya çıkmış olan bu gümüş drahmiler Likya Birlik para sistemini de etkilemiş ve bu drahmiler Likya'da, ön yüzde helios'un profilden başının yerinde Apollon veya Artemis'in uzun saçlı başı profilden. Arka yüzde Quadratum Incusum karesi içersinde gül yerine Kitara, Kitara'nın sağında ve solunda basıldığı şehrin iki harfi (K-Y), altta değişen semboller ve üste Rodos'taki magistrate isminin yerinde ΑΥΚΙΩΝ (Likya Birlik) ismi yer almaktadır.

Sonuç olarak Rodos'un bu yeni tip drahmileri, bu drahmilerin ortaya çıkmaya başladıkları Apameia Barışı (M.Ö. 187) sonrasına ait ilk darp edilenlerden olmalıdır.

Toplam 61 adet ve 18 ayrı grup oluşturan Fethiye, Büyük Çalıştepe Rodos Definesi gerek definenin çıktığı yer açısından, gerekse bu küçük definenin bir gözyaşı kabı içersinde bulunması dolayısıyla ilginçtir.

Define Fethiye Limanı'nın girişine yakın, Fethiye Körfezi içersinde, Kızıladanın karşı kıyısında, Kargı Çayı kenarında bulunan bir tepe'de bulunmuştur. Bu tepe doğal bir tepe olmayıp, antik bir yerleşim yerinin izlerini taşımaktadır. Dolayısıyla bir Höyük olma ihtimali çok kuvvetlidir. (Harita. 1-2-3).

Definenin bulunduğu Büyük Çalıştepe, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek kurulunca 14.10.1978 gün ve A-1362 sayılı kararla 1. derece Arkeolojik Sit Alanı ilan edilmiştir.

Bu nedenlerle söz konusu definenin bulunduğu bu yer Güney-Batı Anadolu da çok az rastlanılan Höyüklerden olduğu için en kısa zamanda bilimsel kazı ile ortaya çıkarılmalıdır. Çünkü bu yer hergeçen gün eski eser kaçakçılarınca tahrip edilerek, yok olmaktadır.

Sıra No.	Ön Yüz	Arka Yüz
	Helios'un şua taçlı başı sağa dönük. Uzun olan saçlar bukleler halinde en-seye dökülmektedir.	Quadratum Incusum içerisinde tomurcuklu gül. Solda P, sağda O, (P-O) harfi. Yukarda değişen yetkili memur (magistrate) ismi, sol alt köşede değişen sembol.
1		ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ, sembol, Boğa başı (bucranium).
2		ΑΝΤΙΓΕΝΗΣ, sembol, Gemi prova'sı
3		ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΣ, sembol, Koç başı ve Caduceus. (ram's head, and caduceus)
4		ΜΗΝΟΔΩΡΟΣ, sembol, Yıldırım demeti. (thunderbolt)
5		ΑΙΝΗΤΩΡ, sembol, Yarış meşalesi (race-torch)
6-7		ΑΝΑΞΑΝΔΡΟΣ, sembol Kelebek (butterfly).
8-9		ΕΥΜΕΝΗΣ, sembol, Perseus'un kılıcı (harpa).
10-11		ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, sembol, Bereket boynuzu. (cornucopiae).
12-13		ΑΓΕΜΑΧΟΣ, sembol, Aplustre.
14-16		ΣΤΑΣΙΩΝ, sembol, Omphalos taşı.
17-19		ΑΝΑΞΙΔΟΤΟΣ sembol, Yılan sarılmış omphalos taşı. (serpent twined round omphalos).
20-22		ΞΕΝΟΚΡΑΤΗΣ, sembol, Lir. (Lyre).
23-26		ΑΝΑΞΙΔΙΚΟΣ, sembol, Balık oltası. (fish-hook)
27-31		ΣΤΑΣΙΩΝ, sembol, Yıldız (star).
32-36		ΔΑΜΑΤΡΙΟΣ, sembol, Yunus balığı. (dolphin)

37-42

ΑΓΑΘΑΡΧΟΣ, sembol, Üç çatallı yaba.
(trident)

43-50

ΑΓΗΣΙΔΑΜΟΣ, sembol, Sorguçlu miğfer.
(helmet)

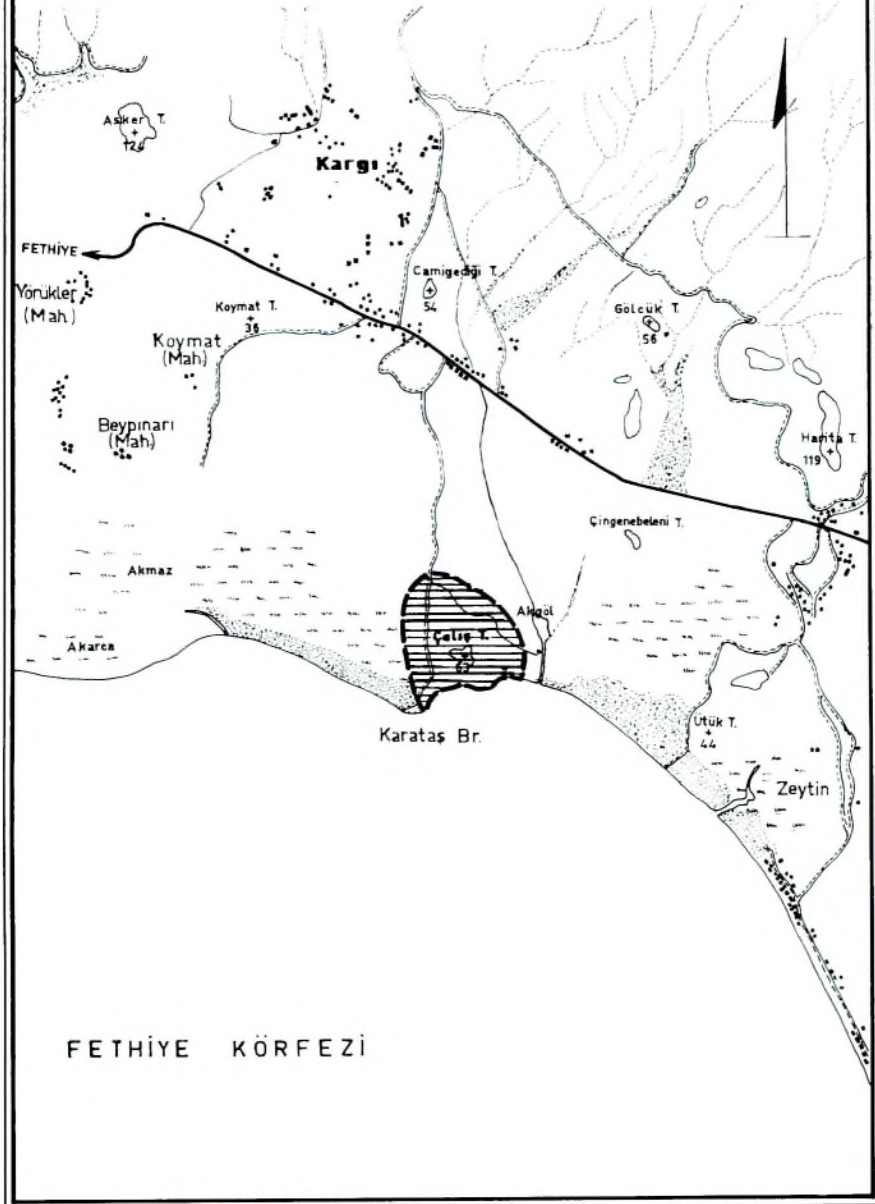
51-61

ΑΡΙΣΤΘΒΟΥΛΟΣ, sembol Herakles'in so-
pası. (club)

FETHİYE KÖRFEZİ CİVARINDAKİ ANTİK YERLEŞİMLER VE ÇALIŞ TEPE'NİN YERİ

**MUĞLA - FETHİYE - KARGI KÖYÜ
ÇALIŞ TEPE ARKEOLOJİK SİT HARİTASI**

Harita 3

Melih Arslan

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TAŞINMAZ KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARI
YÜKSEK KURULU
K A R A R

Toplantı No. ve Tarihi : 63, 22-23/10/1987
Karar No. ve Tarihi : 3713, 22/10/1987

Toplantı yeri :
ANKARA

Dosyasında mevcut

Muğla İli, Fethiye İlçesi, Kargı Köyü, Saztokat mevkiine ilişkin, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Tesbit Planlama ve Arşiv Dairesi Başkanlığı'nın 11.8.1987 gün ve 004420 sayılı yazısı, Fethiye İlçesi, Kargı Köyü Koymat mevki, 2 pafta, 2 ada, 31,62,63,69,72, 40 parsellere ilişkin ilgililerinin 3.10.1987 günlü başvurusu okundu, ekleri incelendi, yapılan görüşmeler sonunda:

Muğla İli, Fethiye İlçesi, Kargı Köyü, Saztokat mevkiinde önerilen sit alanı sınırları teklifinin uygun olduğuna, söz konusu Kargı Köyü, Koymat mevki, 2 pafta, 2 ada, 31,62,63,69,72,40 parsellerde yapılmak istenilen projenin kabul edilen sit alanı sınırları dışında kalması dolayısıyla uygulanmasında bir sakınca bulunmadığına karar verildi.

ASLI GİBİDİR

S. Kuvşun

Erhan CİRELİ

Sevhan KIVANÇ
Şube Müdürü

BAŞKAN
Müsteşar

Üye Akozan (Feridun)	Üye Aktan (Tahir)	Üye Çubuk (Nehmet)	Üye Emre (Kutlu)	Üye Karamağaralı (Halûk)
Bulunmadı	Bulunmadı	Bulunmadı	Bulunmadı	Bulunmadı
Üye Öney (Gönül)	Üye Boysal (Yusuf)	Üye Tankut (Gönül)	Üye Müsteşar Yardımcısı	Üye Özkan (Gültekin)
Bulunmadı	Bulunmadı			
Üye Es. Eser. ve Müzeler Genel Müdürü	Üye Turizm Genel Müdürü	Üye Yapı İşleri Genel Müdürü	Üye Orman Genel Müdürü	Üye Vakıflar Genel Müdürü
Berkok (Nimet)	Ünal (Tankut)	İlhan (Demir)	Akın (Cemal)	Macun (Çener)

Res. 1

Res. 2

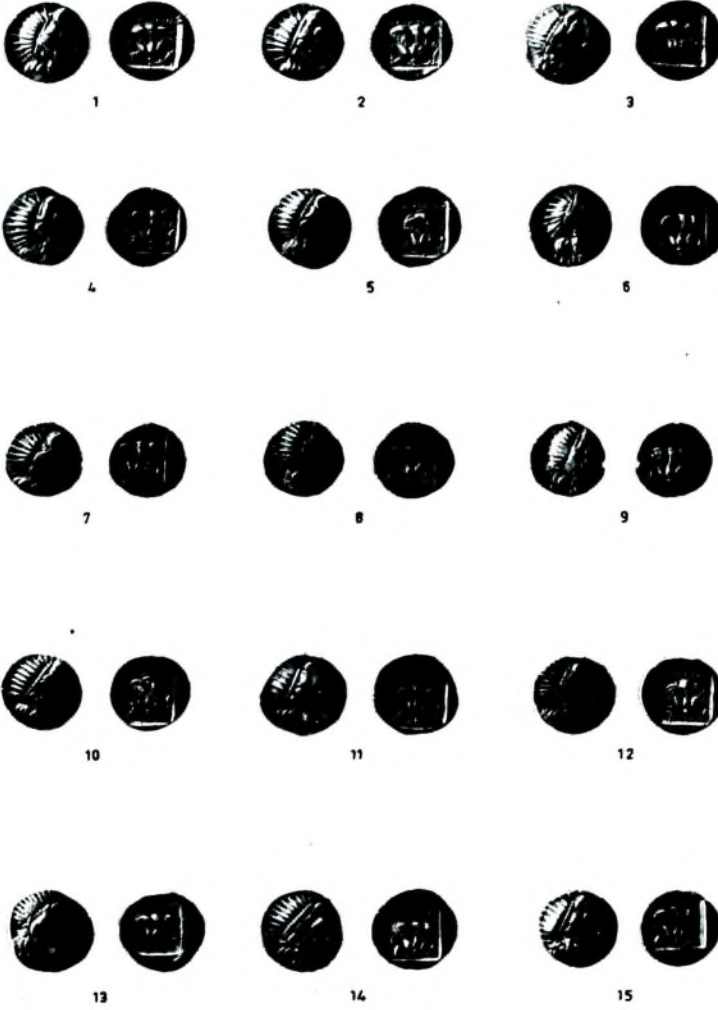
Res. 3

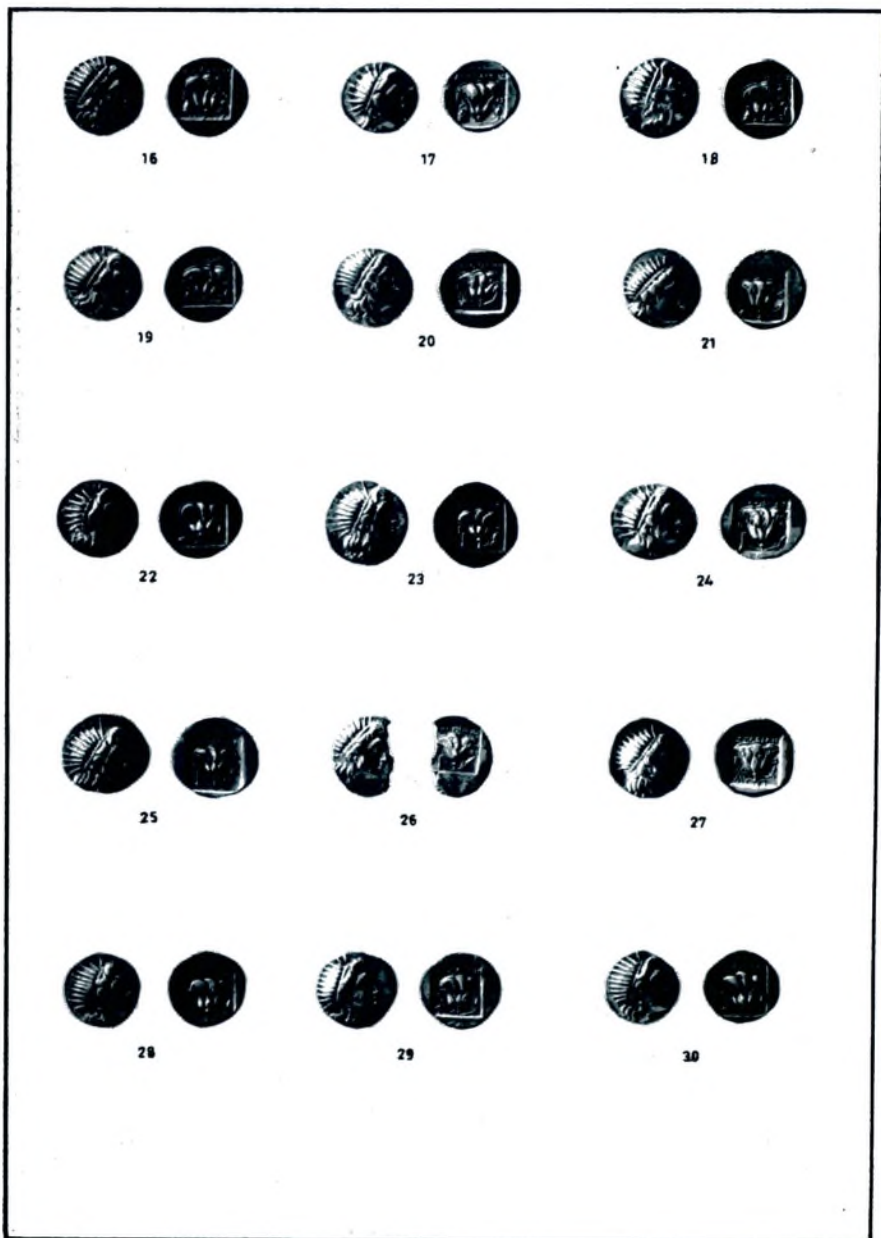

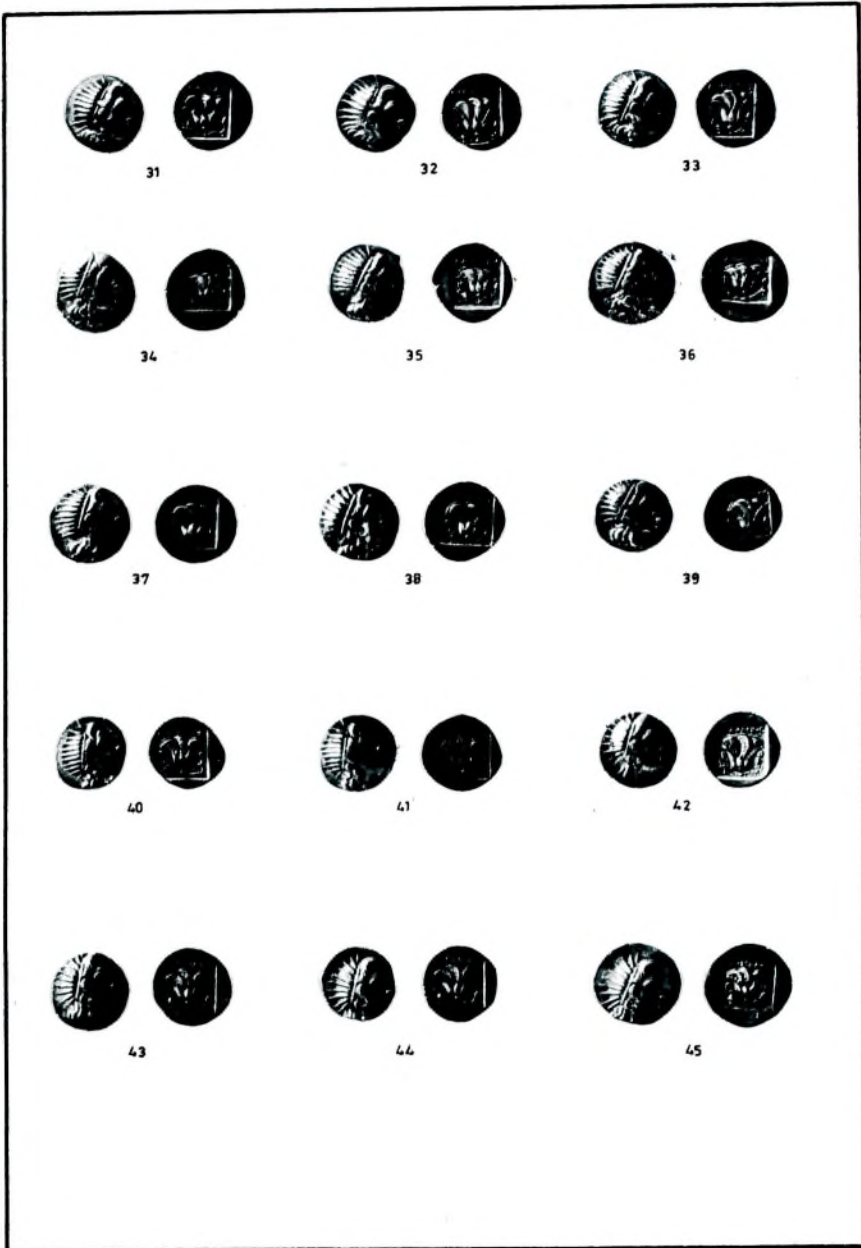
Res. 4

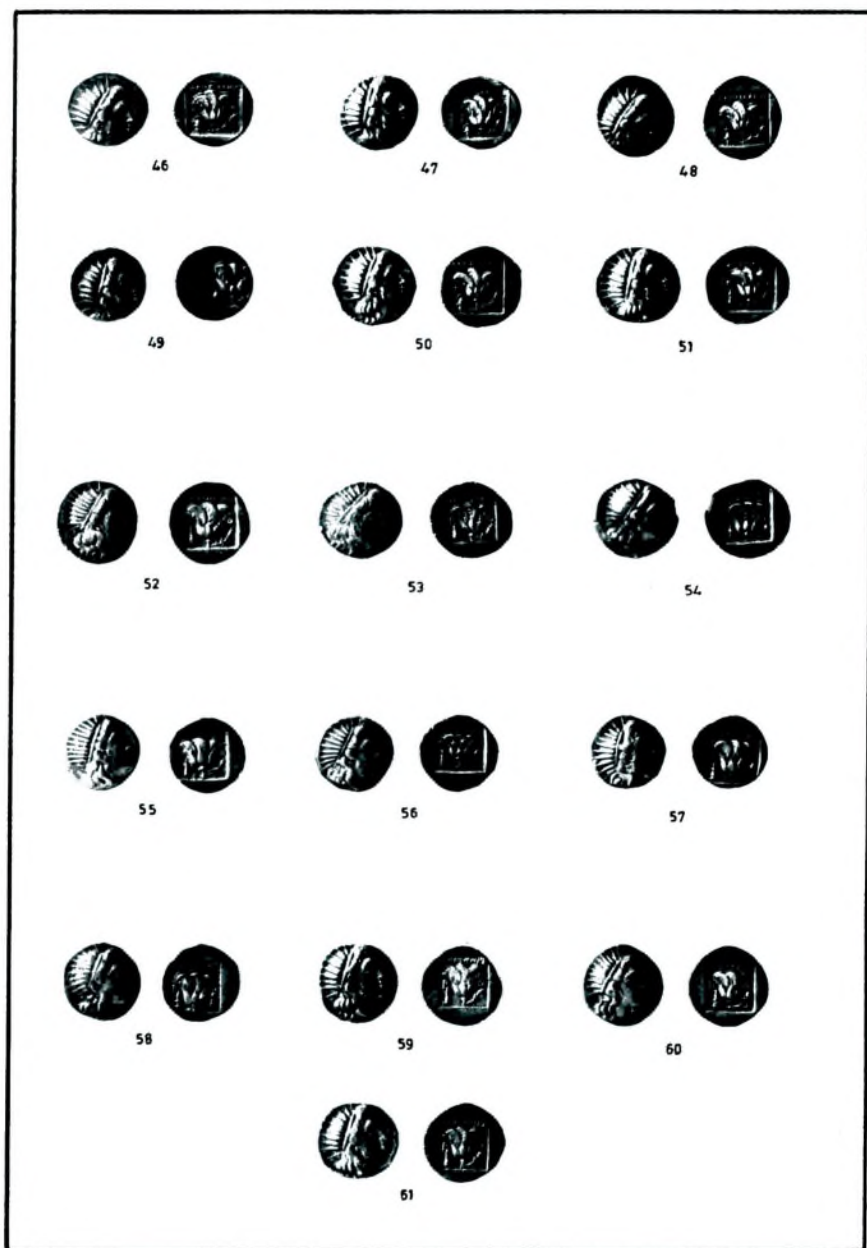

Res. 5

İZNİK GEÇ BİZANS ÇAĞI İSKELETLERİNDE HASTALIK VE YARALANMA İZLERİ

Prof. Dr. METİN ÖZBEK

Bursa iline bağlı İznik ilçesinin Saraybahçe mevkiindeki Roma Açık-hava Tiyatrosu'nun açma çalışmaları sırasında, Geç Bizans Dönemi'ne ait bir toplu gömü alanına rastlandı (Özbek, 1984; Yalman, 1985). Savaşta ölen Bizanslı askerlerin topluca yan yana, üst üste acele ile gömüldükleri bu alanda oldukça iyi durumda yüzlerce insan iskeleti gün ışığına çıkarıldı. Bunların bazılarında hastalık izleri ya da yaralanma sonucu meydana gelen travmatik lezyonlar görüldü. Gözlemlerimizi iki ayrı grupta değerlendirdik; birinci grupta kırık ve yaralanma durumlarına, ikinci grupta ise kemik iltihaplarına yer verdik.

I. Kırık ve Yara İzleri

A) *İ.T.K. 85-A.3, No. 1*: 1985 yılı kazı mevsiminde, tiyatroyu açma çalışmaları sırasında toplu gömü alanının 3 no.lu açmasında, 0.60 m derinlikte, sırt üstü uzatılmış durumda tüm insan iskeletine rastladık. Ölen erişkinin buraya tek başına ve özenle gömüldüğü, dolayısıyla ayrıcalıklı bir statüye sahip olduğu sanılmaktadır. Gömülen kişinin başı hafif sola yönelmiş, kolları göğüs üzerinde çarpaz tutulmuştur. Bacakları birbirine paralel ve hafifçe kıvrılmıştır. Cesedin baş ve kısmen de göğüs kısmı kırmızı tuğlalarla örtülmüş olup, vücudun geri kalan bölümü açıkta bırakılmıştır (Yalman, 1986). 20-25 yaşlarında ölen bu Bizanslının kafatası mezokran, yüzü ortognat, alnı normal genişlikte, alt çenesi geniş ve kısa, alt çene gonyon bölgeleri dışa dönük, göz çukurları hipsikonk ve burnu mezoriniyendir (Tablo:I). Söz konusu erişkinin, uzun kemiklerden elde edilen boyu 169,5 cm dir.

Bizanslıya ait kafatasını incelerken, burun kemiğinin sağ tarafında, aşağı yukarı orta kısımda 4×5,5 mm boyutlarında bir delik dikkatimizi çekti (Resim: 1A,B). Aynı deliğin uzantısında *lamina perpendicularis* de tahrip olmuştur. Deliğin birkaç milimetre önünde ve biraz aşağısında 3 mm uzunluğunda dikey bir yarık göze çarpar. Gerek yarık, gerekse delik çevresinde kemik doku önemli ölçüde kendini onarmıştır. Yine aynı tarafta ve

uç kısmında buruna profilden bakıldığında daha iyi ayırt edilen bir kemik kabartı bulunur. Bu oluşumun, yaralanma sonucu ortaya çıkan enfeksiyondan kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Sağ nazal kemikle üst çeneyi birleştiren dikiş de yer yer silinmiştir. Burun kemiğindeki bu deliğin, kesici ve sivri bir silahla açılmış olabileceği, darbenin ölümcül olmadığı akla gelmektedir. Kemiğin karşı karşıya geldiği bu tür darbelerde kırılma, çatlama ya da parçalanma yanı sıra sinirler, kan damarları, kaslar ve tendonlar da önemli ölçüde tahrip olur. Delik ve kırığın bulunduğu bölgede kemik dokunun belirgin ölçüde kendini onarması, Bizanslının yara aldıktan sonra uzun bir süre yaşadığını ve muhtemelen bir başka nedenden öldüğünü göstermektedir.

TABLO: I. İ.T.K.'85.A-3, No.1. Kafatası Ölçü (mm) ve Endisleri

Ölçü ve endisler		Ölçü ve endisler		Ölçü ve endisler	
En büyük uzunluk	181	Yüz uzunluğu	95	Alt çene bigonyak gen.	101
En büyük genişlik	136,5	Üst yüz yük.	66,5	Alt çene bikondil gen.	125
Nazyon-bazyon uz.	102	Toplam yüz yük.	113	Meton açısı	66°
Minimum alın gen.	92	Yüz gen	128	Gonyon açısı	123°
Maksimum alın gen.	116	Bijugal gen.	115	Kafatası endisi	75,1
Bioriküler gen.	128	Orbit gen.	37,5	Fronto-parietal end.	67,6
Biasteryen gen.	115	Orbit yüks.	33	Alın endisi	79,3
Bimastoid gen.	109,5	Burun yüks.	49	Oksipital sajital end.	81,8
Poryon-poryon gen.	121	Burun gen.	24,5	Foramen magnum end.	74,6
Oksipital doğru	99	Biorbiter gen	91	Prognatizma end.	93,1
Oksipital yay	121	Damak uzunluğu	48	Orbit endisi	88
Oksipital delik uz.	39,5	Damak gen.	39	Burun endisi	50
Oksipital delik gen.	29,5	Alt çene uz.	101,5	Üst yüz endisi	51,9
				Transv. beyin/yüz end.	94,1
				Damak end.	81,2
				Toplam yüz end.	88,2
				Alt çene endisi	80,5

B) *İ.T.K.'81, No.1*: Toplu gömü alanından çıkarılan iyi korunmuş bir sağ ulna. Kemiğin maksimum uzunluğundan (269 mm) hesapladığımız boy 173,9 cm dir. Ulna gövdesi alt 1/3 uzunluğu içerisinde kırılma izi gösterir. Ancak, kırığın olduğu kısım çepeçevre kaynaşmış, tam ve sağlıklı

bir iyileşme olmuştur (Resim:2A). Bu da o devirde yapılan etkin tedavinin bir kanıtıdır. Travmaya maruz kalan bölgede kemik doku kendini onarmış callus oluşumu gerçekleştirmiştir. Ubelaker'a (1978) göre, callus formasyonunu, kırılmadan yaklaşık 16 gün sonra başlar ve yaklaşık 1 ay içinde de tamamlanır. Ulna gövdesindeki kırılma herhangi bir dislokasyona yol açmamış, kişi sağlıklı kaynayan kolunu hiçbir sıkıntı çekmeden kullanmaya devam etmiştir. Kırık bölgesinden alınan röntgen filmi, iyileşme derecesini göstermesi bakımından önemlidir (Resim: 2B).

Ulna kemiğindeki kırılmalar, eski insanlarda oldukça sık rastlanan bir olaydır. (Salib, 1967; Strouhal, ve Jungwirth, 1980). Her travmatik lezyon, örneğimizde olduğu gibi sağlıklı bir kaynama ile sonuçlanmayabilir. Bazen, iyi kaynamış ve sağlamlaşmış basit kırıklar yanı sıra, yanlış kaynayan, enfeksiyona yol açan komplike kırıklar da olabilir. Hatta, bazı durumlarda, kırığı çevreleyen kemik dokunun bir kısmında ya da tamamında kan dolaşımı bozulduğundan *necrosis* meydana gelir. Pales (1957), tüm bu oluşumları tarihi bir yaklaşımla ele almakta ve eski insan toplumlarına ait çeşitli örnekler vermektedir.

C) *İ.T.K.K. '82'*: Toplu gömü alanında bulunan bir tibia söz konusu. Gövdenin çok az kısmı korunduğu için, tibianın hangi tarafa ait olduğunu saptayamadık. Gövdede, 27 mm uzunluğunda, 5 mm genişliğinde kenarları oldukça düzenli, dik bir yarık göze çarpar (Resim:3A). Yarığın hemen yukarısında belirgin bir şişme vardır. Yine aynı hizada, bu kez arka yüzde callus oluşmuştur. Kesici bir silahın yol açmış olabileceği bu yara oldukça derindir. Kompakt dokuyu delip geçerek ilik kanalına kadar giren silahın yol açtığı darbe ölümcül olmamış, kişi daha sonra da yaşamaya devam etmiş, bu arada yarık çevresinde kemik doku kendini onarmıştır. O bölgedeki iltihabi reaksiyon, onarım sürecinde az da olsa enfeksiyon meydana geldiğine işaret etmektedir. Ayrıca, *margo lateralis* üzerinde görülen kemik çıkıntı da (exostosis) periostal reaksiyona bağlı olarak gelişmiştir. Tibianın çekilen röntgeninde, gerek yaralanma izi, gerekse callus oluşumu ilk bakışta kolayca ayırt edilir (Resim: 3B).

D) *İ.T.K.1*: Toplu gömü alanında bulunan bir sağ fibula. Erişkin bir kişiye ait bu uzun kemiğin epifizleri kırılmıştır. Fibula gövdesinin arka yüzünde, tibiaya bakan tarafta ve *foramen nutricium*'un biraz yukarısında bir kemiksel uzantı (exostosis) görülür (Resim: 4). Kaide kısmında 17 mm genişliğide, uç kısmında ise 12,4 mm genişliğinde olan uzantı dışa ve hafifçe yukarıya doğru bir yön izler. Genellikle, travmatik bir nedenle kas

dokunun gerilip yırtılması ve zamanla kemikleşmesiyle bu tür kemik çıkıntılar ortaya çıkar. (Zimmerman ve Kelley, 1982; Lagier, 1978). Kendi örneğimizde *membrana interossa cruris ligamenti* ya da *musculus soleus*'un gerilip yırtılması söz konusudur. Bizanslı erişkinimizin sağ fibulasında görülen bu kemik çıkıntısı *myositis ossificans*'a güzel bir örnek teşkil eder.

E) *İ.T.K.* '85, No. 11: Toplu gömü alanında bulun ve üst epifizden yoksun bir sol humerus. Gövdede herhangi bir kırık yok. Bir başka deyişle travmatik bir lezyon söz konusu değil. Ancak, *tuberositas deltoidea* hizasında bir kemiksel kabartı dikkati çeker. Kabartının çevresinde iltihabi reaksiyon yoktur. Oldukça lokal sayılabilecek bu kabartı, büyük bir olasılıkla *musculus deltoideus*'un zedelenip yırtılmasıyla meydana gelmiştir ve oluşuma *myositis ossificans* teşhisi koyabiliriz.

F) *İ.T.K.* '85, No. 11: Tiyatronun toplu gömü alanında bulduğumuz bir sağ tibia. Bir önceki sol humerus ile aynı bireye aittir. *Margo anterior*'un gövdenin distal kısmında belirsizleştiği noktada, dış yüzde, kılıç, süngü ya da bir başka kesici silahın neden olduğu 20,5 uzunluğunda bir yaralanma izi görülür. Kişinin, maruz kaldığı bir darbe sonucunda uzun süre yaşaması nedeniyle kemik dokuda belirgin bir onarım gerçekleşmiş, bu sürece bağlı olarak gövdedeki yarığın orta kısmı yer yer kapanmıştır. Yarığın alt kısmında kaynayıp iyileşen bir kırık ve callus oluşumu vardır. Travma bölgesinde küçük kemik uzantılar meydana gelmiştir.

G) *İ.T.K.* '85. A. 32: Toplu gömü alanında, 32 no.lu açmada yüzeye yakın bir tabakadan (0.60 m) çıkarılan sağ tibia. Epifizler daha önceden kırılmıştır. Gövde üzerinde, dış kenarda, kaynayan bir kırık vardır (Resim: 5A). Kesici bir aletin yol açtığı bir darbe sonucu tibia gövdesinde kırılma olmuş; kaynaşma sağlıklı biçimde gerçekleşmediği için kemik gövdesinde iltihaplanma meydana gelmiştir. Nitekim, kırığın hemen yukarı kısmında kemik zarındaki reaksiyon açıkça görülür. Kaynaşma bölgesinin alt kısmında ise alt alta iki exostosis vardır. Bunların uç kısımları kırıldığı için, gerçek uzunluklarını bilemiyoruz. Kırığın yol açtığı enfeksiyon sonucu gövdede biriken cerahat önce kemik duvarı, sonra da periosteum'u delerek açtığı bir delik (cloacae) sayesinde dışarıya akmıştır. O halde, bu örnekten de anlaşılacağı üzere, gerekli tedavisi yapılmayan ve bu yüzden sağlıklı kaynayan kırık iltihaplanmaya yol açmaktadır. Periostal reaksiyon, exostosis ve kemik gövdesindeki delik bu sağlıklı kaynamanın ürünleridir ve travmatik lezyon içinde dikkate alınırlar. Çekilen röntgende bu durumu daha açık biçimde görebiliriz (Resim: 5B).

II. Hastalık İzleri

H) *İ.T.K.* '85. A. 32. 1: Tiyatro içinde rastladığımız toplu gömü alanını kazarken, 32 no.lu açmada yüzeye yakın tabakada çok sayıda erişkinin iskelet kalıntılarını karmakarışık bir halde ele geçirdik. Bunlar arasında epifizleri kırılmış bir sol tibia patolojik özelliğiyle dikkatimizi çekti. Tibia gövdesinde *foramen nutricium* hizasında belirgin bir şişkinlik bulunmaktadır. Kompakt dokudaki aşırı kalınlaşma nedeniyle kendini gösteren bu şişme kemik gövdesinin çapında önemli bir artışa neden olmuştur. Ön-dış yüzde periostal reaksiyon sonucu oluşan birbirine paralel derin çizgiler (Resim: 6B), ön-iç yüzde ise daha ziyade gözenekler (protik yapı) görülür (Resim: 6A). Şişmenin olduğu kısımda dışa açılan herhangi bir delik (fistül) bulunmaz. Tibia gövdesindeki bu enfeksiyona yol açan etken ne olabilir? Bir kez, kemik üzerinde travmatik bir lezyon yoktur. Kırılma ve hatalı kaynama gibi durumlar da söz konusu değildir. O halde, iltihaplanmaya yol açan organizma ya yumuşak doku aracılığıyla ya da kan dolaşımı yoluyla kemiğe ulaşmıştır. Kemik gövdesindeki hyperostosis ve periostal reaksiyon dikkate alınırsa ilk akla gelen hastalık *osteomyelitis*'dir. Aslında, osteomyelitis, kemik iliği, periosteum ve kortikal bölgede ortaya çıkan iltihaplanmaya verilen ortak addır (Zimmerman ve Kelley, 1982; Ortner ve Putschar, 1985). Genellikle, *staphylococcus aureus* ya da *streptococcus* gibi mikroorganizmalar bu hastalıktan sorumlu tutulurlar. İncelediğimiz tibia'nın gövdesinde ve en fazla şişmenin olduğu kısımda aldığımız enine kesit, kompakt doku ile kemik zarı arasında oluşan abseyi göstermesi bakımından oldukça ilginçtir (Resim: 6C). Yine aynı kesit üzerinde, kemik iliği kanalına doğru genişlen ikincil spongiosa benzeri doku da açıkça görülmektedir.

İ) *İ.T.K.* '80. 4-60: Tiyatronun toplu gömü alanında bulunan ve 35-38 yaşlarında bir erkeğe ait iskeletin sağ ve sol tibia'sı söz konusudur. Tibia'nın maksimum uzunluğundan elde edilen boy 174,1 cm dir. Her iki tibia da patolojik görünümüleriyle dikkati çeker. Sağ tibia gövdesinde kemik duvar belirgin ölçüde kalınlaşmıştır. şişme, gövdenin üst 1/3 uzunluğu içinde sınırlı kalmıştır. Foramen nutricium'un hemen altında gövdeyi çepeçevre saran bu kalınlaşma bir enfeksiyonun işaretidir ve periosteum'daki reaksiyon ilk bakışta farkedilir. *Linea m. sole*'nin uzantısında, periostal reaksiyona bağlı olarak küçük kemik kristaller meydana gelmiştir (Resim: 7A). Gövdenin ön-iç yüzünde, kemik zarında birbirine paralel bandlar ve gözenekler dikkati çeker. Aynı yüzde bulunan ve 3×4 mm boyutlarındaki bir delik (cloacae), kemik gövdesinde biriken cerahatın kom-

pakt dokuyu geçip, kemik zarına ulaşmasına ve oradan da dışarıya akmasına yardımcı olur (Resim: 7B). Delik çevresinde iltihap izleri vardır.

Sol tibia'da da kemik duvar, gövdenin üst 1/3 uzunluğu içerisinde kalınlaşmıştır. Enfeksiyondan ileri gelen gözenekli yapı ve birbirine paralel küçük derin çizgiler, ayrıca foramen nutricium hizasında yukarıdan aşağıya doğru uzanan derin bir yarık periosteum üzerinde gelişen oluşumlardır. Hastalık, sağdaki kadar ileri aşamada değildir. Tüm bu gözlemlerimizin ışığında, 35-38 yaşlarında ölen bu Bizanslı erkeğin tibia'larında meydana gelen enfeksiyonun osteomyelitis'i hatırlattığını söyleyebiliriz. Sağ tibia'nın önden çekilen röntgeninde bu hastalığın kompakt dokudaki faaliyeti ve periosteumun reaksiyonu açıkça görülür (Resim: 7C).

III. Özet

İznik Roma Açık hava Tiyatrosu'nun açma çalışmaları sırasında bir toplu gömü alanına rastlandı. Geç Bizans Çağına ait cesedlerin gömüldüğü bu alan, savaşta ölen askerler için kullanılmıştır. İskeletlerin bazılarında süngü, kılıç ya da benzeri kesici silahların yol açtığı yaralanma izleri görüldü. Uzun kemiklerde, sağlıklı biçimde kaynayan ve enfeksiyona yol açmayan kırıkların yanı sıra, iltihabi reaksiyon ve kemik uzantıların gelişmesine neden olan komplike kırıklara da rastlandı. İki erişkine ait tibia gövdelerinde kompakt doku kalınlaşması, periostal reaksiyon, abse gibi belirtilerle kendini gösteren osteomyelitis saptandı. Burada osteomyelitis'in herhangi bir travmadan değil de, yumuşak dokudaki enfeksiyondan kaynaklandığı anlaşıldı.

IV. Summary

During the excavation of the Roman open-air theater at Nikaia (İznik), we have discovered a mass burial dating from the late Byzantium period. All the human skeletons excavated there belong to adult males. In particular, numerous healed or unhealed broken bones have caught our attention. These may be remnants of war-fare. A right ulna exhibits progressive stages of fracture healing and callus formation. Apparently, swords or similar cutting instruments produced the wound on the shaft of some tibias. Also, two cases of osteomyelitis have caught our attention; The tibias with their periosteal reaction and their thick layer of reactive bone, the medullary cavity partially filled by secondary spongiosa-like formation and, finally abscess cavity; all these seem to prove our diagnosis.

V. Kaynakça

- LAGIER (R.). "Some comments on paleopathology suggested by a case of myositis ossificans circumscripta observed on a medieval skeleton", 1978, 9, pp. 9-13, *Journal of Human Evolution*.
- ORTNER (D.J.) ve WALTER G.J. PUTSCHER. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, 1985, Smithsonian Institution Press. Washington.
- ÖZBEK (M.). "Roma Açık hava Tiyatrosu'ndan Çıkarılan Bizans İskeletleri", 1984, cilt: 2, sayı: 1, ss. 81-89, *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara.
- PALES (L.), *Paléopathologie et pathologie comparative*, 1930, ss. 55-97, Paris-Masson (Ed).
- SALİB (P.). "Trauma and disease of the post-cranial skeleton in Ancient-Egypt", in D. Brothwell and A.T. Sandison. *Diseases in Antiquity*, 1967, pp. 599-605, Charles C Thomas Springfield. Illinois. U.S.A.
- SCHULTZ (M.) and M. TESCHLER-NİCOLA. "Krankhafte Veränderungen an den skeletten aus dem Karner der St. Martins-Kirche in Klosterneuburg, Nieder osterreich", Teil I-IV, 1987, 89, A, pp. 225-311.
- STROUHAL (E.) ve J. JUNGWIRTH. "Paleopathology of the late Roman-Early Byzantine Cemeteries at Sayala, Egyptian, Nubie", *Journal of Human Evolution*, 1980, 9, 61-70.
- UBELAKER (D.H.). *Human Skeletal remains*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1978, pp. 79-81.
- YALMAN (B.). "İznik Tiyatro Kazısı", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Ankara, 20-24 Mayıs 1985.
- ZIMMERMAN (M.R.) ve M.A. KELLEY. *Atlas of Human Paleopathology*, 1982, Praeger Publishers, U.S.A.

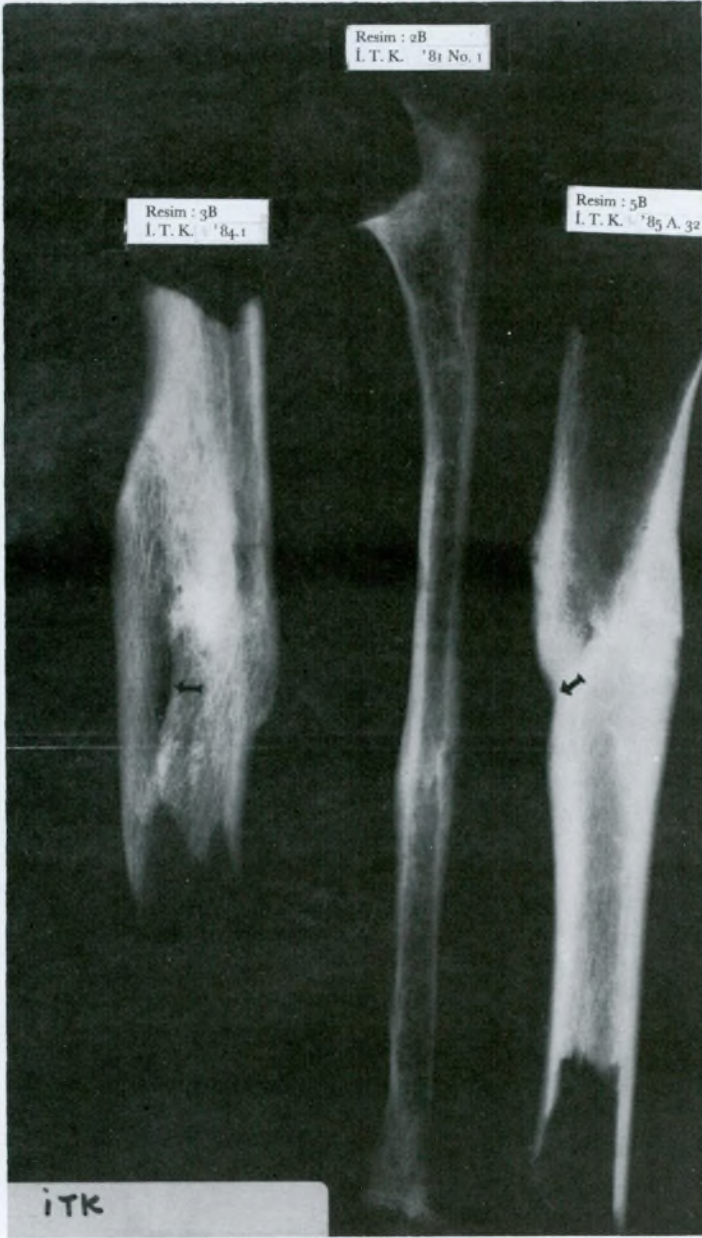
Res. 1 — İ.T.K. '85, A.3, No. 1. 20-25 yaşlarında bir erkek. A. Burun bölgesinin profilden görünümü. B. Aynı bölgenin yakından görünümü (İznik; Geç Bizans Dönemi).
Yaralanma deliği okla işaretlidir.

Res. 2A — İ.T.K. '81. No. 1. Bir erişkinde ait ulna göğdesi (sağ). Kaynaşıp, iyileşen kırık ve callus oluşumu (İznik; Geç Bizans Dönemi).

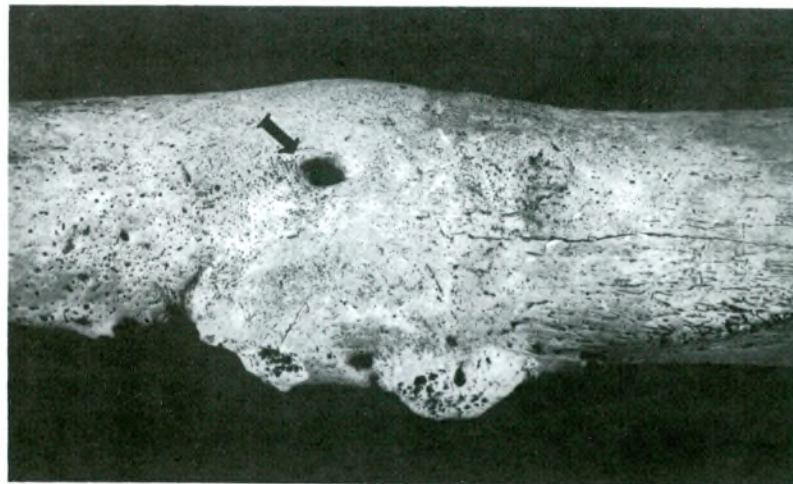

Res. 3A — İ.T.K. '84. 1. Bir erişkinde ait tibia göğdesi. Yaralanma izi ve exostosis (İznik; Geç Bizans Dönemi).

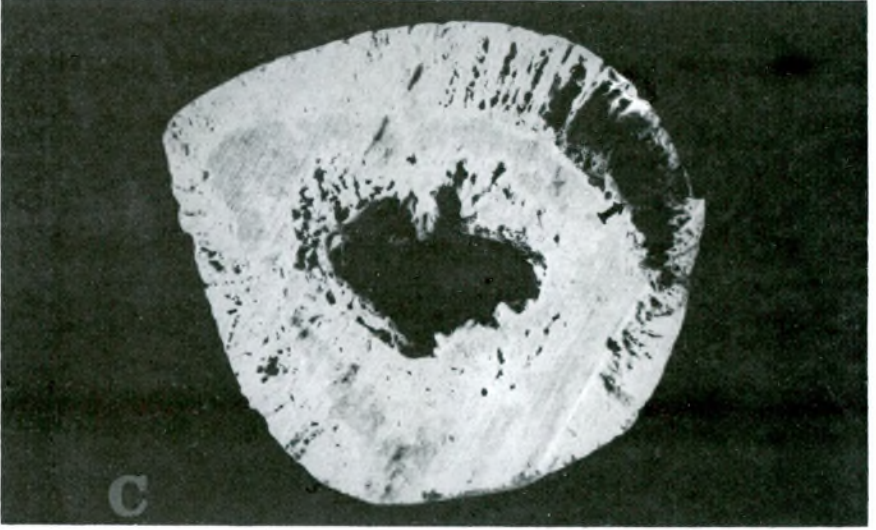
Res. 4 — İ.T.K. 1. Bir erişkine ait sağ fibula gövdesi. Miyositis ossificans oluşumu (travmatik exostosis) (İznik; Geç Bizans Dönemi).

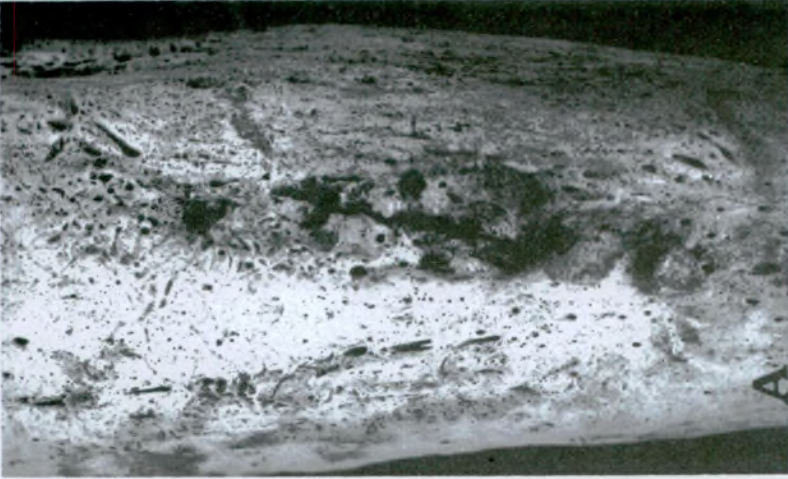
Res. 5A — İ.T.K. '85. A. 32. Bir erişkine ait sağ tibia gövdesi. Kırılma izi, exostosis oluşumu ve irini dışı akıtan delik (okla işaretli) (İznik; Geç Bizans Dönemi).

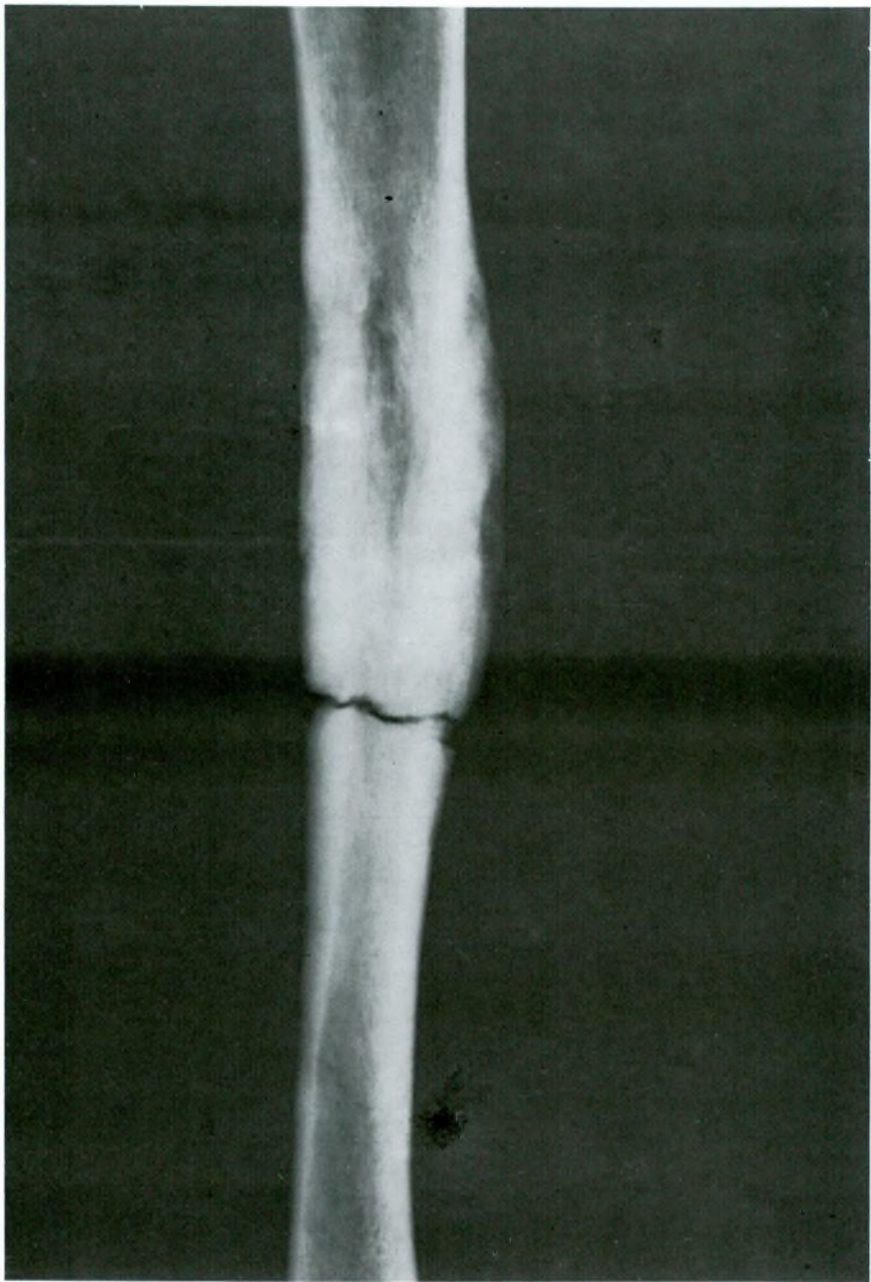
Res. 6 — İ.T.K. '85, A. 32.1. Bir erişikine ait sol tibia gövdesi. Kemik zarının gözenekli yapısı (Periosteal reaksiyon, osteomyelitis) (İznik; Geç Bizans Dönemi) A; kemik zarındaki birbirine paralel çizgiler (hipervaskularizasyon) B.

Res. 6C — İ.T.K. '85. A. 32.1. Bir erişkine ait sol tibia gövdesinin enine kesiti. Kompakt doku ve kemik zarı arasındaki abse (okla işaretli).

Res. 7 — İ.T.K. '80. No. 4-60. 35-38 yaşlarında bir erkeğe ait sağ tibia gövdesi. Kemik duvarındaki kalınlaşma ve periosteal reaksiyon (A). İrinin akmasını sağlayan delik (cloacae) (B) (İznik; Geç Bizans Dönemi).

Res. 7C — İ.T.K. '80. No. 4-60. Bir erişkine ait sağ tibianın önden çekilen röntgeni. Kompakt dokunun kalınlığı, ilik kanalının daralması dikkati çekmektedir.

TAŞ ESER ONARIMINDA KALDIRMA VE YAPIŞTIRMA YÖNTEMLERİ

HÜSEYİN AKILLI

GİRİŞ :

İnsanlar eski çağlardan zamanımıza kadar kil,metal ve ahşabın yanın-
da ağırlıklı olarak taş da kullanmak suretiyle mimari yapılar ve sanat eser-
leri yapmışlardır. Genellikle dayanıklı olarak bilinen taşın kullanılmasıyla
yapılan mimari eleman ve sanat eserleri, yüzyıllardır toprak altında kal-
maları veya toprak üstünde durmalarından dolayı doğa koşullarından etki-
lenerek aşınmışlar, bozulmuşlar veya tahrip olma sürecine girerek yok ol-
muşlardır. Bunun yavaş veya hızlı olması, taşın yapısal özelliğine ve insan-
ların bilinçli veya bilinçsizce yapmış oldukları her türlü olumsuz uygula-
malarına da bağlıdır.

Taş eser tahribatında birlikte etkili olan bu etkenlerin uygulayıcı ona-
rımıcılar tarafından bilinmesi gerekmektedir. Çalışmalarında, eserin orjinal
dış görünümüne ve iç durumuna önem vererek, statik düşüncesiyle tahrip
etmeden uygulamalarını yaparak, bizden sonra gelecek olanlara mümkün
olduğu kadar iyi bir şekilde eserleri aktarmak amaçları olmalıdır.

Onarımcı herşeyden önce uygulayacağı çalışmalarda, mimari eleman-
ların orjinal iç ve dış durumunu bozmadan, çok farklı malzeme kullan-
madan ve uygulama yapmadan, eserin onarımına önem vermeli veya eski
yapısından farklı dayanma gücüne bağlı kalarak, çok miktarda metal çu-
buk ve beton kullanmak suretiyle statüğünemi olmak üzere, iki görüşten
bir tanesinin uygulanmasını benimsemelidir. Vereceği en doğru karar, ese-
rin eski durum ve statüğünü belirleyerek, kullanacağı malzemenin çevrenin
etkisiyle mimari elemanlara verebileceği zararı tespit ederek ve orjinal par-
çaların iç kısımlarına zarar vermeden onarmak olmalıdır. Fakat yurdu-
muzda yapılmış olan Efes-Selsius Kitaplığı (Bak Roewer, 1976, resimler)
ve yapılmakta olan Perge-Demetrios, Apollonios takı onarım çalış-
malarında öngerme (İnan, 1984, s. 328) gibi uygulamaların devam ettiril-
mesi ve daha bir çok kazıda da yapılan onarım çalışmalarından (Bak,
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel

Müdürlüğü, Kazı Sonuçları Toplantıları) anlaşılabacağı gibi statik düşünce-
nin ön planda olduğu görülmektedir. Yapılara ait mimari elemanların statik
projesine göre iç kısımlarının gereğinden fazla oyulmasıyla (Res. 1) za-
rara uğratılıp kolonların geçirilmesi veya zaman süreci içerisinde verebile-
ceği zarar ve bozulmalar göz önüne alınmadan çok fazla metal çubuğun
(res. 2) kullanılması şeklinde olmaktadır.

Eski taş eserlerin onarımında, iç ve dış görünüm çok önemli olduğun-
dan, bunların eskisinden farklı malzemenin kullanılması ve orijinaline sadık
kalınmadan onarılmaları, İstanbul-Sultanahmet Semtinde bulunan
Sultanahmet Camii'nde olduğu gibi çok yönlü tepkilere neden olmaktadır.
Erol Çetin'in 8-14 Haziran 1987 tarihleri arasında, Kamu Yararına Çalışan
Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler Derneği tarafından düzenlenen
konferanslarda, 11 Haziran 1987 günü saat 15.15'te sunduğu "Sultanah-
met Camii Kalemışleri" tebliğinde belirttiği üzere, üst kısımda taş mimari
elemanların onarımı yapılmadan ve bozulmuş kurşun levhaları değiştiril-
meden, iç kısımda yenilenen kalemışlerinin bir süre sonra bozulacağı bi-
linciyle, kendisi ve başkaları tarafından büyük eleştirilere neden kalmıştır.
Fakat daha eski devirlere ait olan Apollon Smintheus Tapınağına uygula-
nan yapısal özelliklerini içeren detaylı inceleme (Madran, 1984, s. 167-174)
gibi, Perge Demetrios Apollanios Takı onarım ön çalışmalarında da mi-
mar, arkeolog, mühendis, jeolog ve epigraftan oluşan disiplinlerden mey-
dana gelen ekiplerin işbirliğiyle yürütülen çalışmalarda, temelin 2.000 m.
derinliğe kadar inmesinin tespit edilmesine (İzmirligil, 1986, s. 517-518)
rağmen, eskisinden çok farklı olan statik projesine uygun olarak yapılan
onarım çalışmaları sırasında, eski temel elemanların (Res. 3) kullanılmaya-
rak bir kenara itilerek yerine metal çubuklarla güçlendirilmiş beton bloku-
nun yapılması (res. 4) ve üst mimari elemanların arasından kolon geçirile-
ceği düşüncesiyle oyulması (Res. 5), çok az bozulmuş olanların ise onarıl-
malarından ziyade betondan yapılmış olanların tercih edilmesi çalış-
malarına nedense hiç bir tepki gösterilmektedir (Res. 6).

Temel yapı elemanların toprak altında kaldıkları zaman süreci içeri-
sinde, tahripkar ortamın etkisinde kalarak bozulmuş oldukları varsayımına
dayanarak hiç birinin kullanılmamasında yanılma payı vardır. Çünkü me-
zar taşlarında veya antik şehirlerde mevcut olan ve bir bölümü toprak al-
tında bir bölümü ise toprak üstünde bulunan mimari elemanlardan anla-
şılacağı gibi, toprak altında kalmış bulunan kısmın satuh düzlüğünü hatta
işlenmiş olduğu aletlerin izlerini taşımasına rağmen, toprak üstünde kalan
kısmının aşınmış ve yıpranmış olduğu görülebilir.

Bütün bu uygulamalarda bilinmesi gereken en önemli husus, yirminci yüzyılın statik düşüncesiyle, eski statîğinden farklı olarak, çok fazla metal çubuk ve malzeme kullanarak, kaplama durumuna getirilmiş olan orjinal mimari elemanların, doğa koşullarının yardımıyla malzemenin etkisinde kalarak, bir süre sonra 9-12 derecelik (Strocka, 1976, s. 816) yer sarsıntısını beklemeden bozulmayla birlikte, kılcal çatlakların oluşmasından sonra parçalar haline gelecekleridir. Bu durum çok iyi niyetimize rağmen olmasa dahi, iç kısımların veya arka kısımlarının oyulmasıyla dirençleri azaltılmış bulunan mimari elemanların, küçük bir yer sarsıntısında bile kullanılan malzemeden farklı direnç ve esneklikte olmasından dolayı, zarar görmeleri eski durumlarına nazaran daha çok olacaktır.

Bunun en güzel örneğini Atina Akropolü'nde, o zamanın en iyi malzemesi olarak kabul edilip kullanılmış bulunan çeliğin yapmış olduğu tahribatlarda görmekteyiz. Atina'nın nemliliği ve denize olan yakınlığı, bütün bu çelik parçalarının paslarmasına yol açmıştır. Paslanma, bir yandan çelik parçalarının dirençlerini kırmış, öte yandan metallerin şişmesine ve mermerin kırılmasına neden olmuştur. Bu gün mermerde birçok çatlaklar vardır ve ani bir çöküntü sözkonusudur (Bouras, 1977, s. 9). Burada 1896-1933 yılları arasında kullanılmış bulunan çelik parçalarına, Nikolas Balanos'un aşırı derecede güvenmesi gibi yurdumuzda yapılan ve özellikle denize çok yakın bulunan eski taş eser onarımlarında statîğe büyük önem vererek, kullanılan malzemeye aşırı derecede güvenip bol miktarda kullanmanın sonuçlarını, sanırım Atina Akropolü'nden çok daha kısa bir zamanda alacağız. Çünkü Balanos çelik parçalarını statik düşüncesiyle kullanmadığından malzemenin miktarı azdır. Böylece eserler çok daha az zarar görmüştür.

Deniz suyunun bileşimine giren maddelerin sayısı 44 olmasına rağmen, ekserinin bileşimindeki oran önemsizdir. En fazla bulunan elementler, 1 litre deniz suyunda klor 19 gr. ve sodyum 2,7 gr. gelir'ki bunların oluşturduğu sodyum klorür deniz suyunda mevcut olan tuzların % 77 sini teşkil eder (İnandık, 1967, s. 16). Deniz kıyısında bulunan eski taş eserlerin özel durumlarının olması (Croemans, 1963, s. 57), onarımlarının da buna göre yapılmasını gerektirmektedir. Çünkü deniz suyunun yüksek tuzluğu taş ve metaller üzerinde düşük alkaliliğine rağmen aşındırıcıdır. Yüksek sülfat klor miktarı çimentoyu tahrip etmekle (Winkler, 1971, s. 5) birlikte taş onarım için kullanılmış metal çubuklara da olumsuz çok büyük çapta etkiler yapabileceği düşünülerek uygulamalar buna göre yönlendirilmelidir.

Onarımın amacı eskiyi koruyarak bizden sonra gelecek onarımcılara en iyi bir şekilde aktarmaktır. Yoksa orjinal parçayı dış etkenlere karşı zayıflatıcı çalışmalar yapmak suretiyle, görünümüne önem vermek değildir. Onarımcı, orjinal parçaya saygı duyarak, onarım adı altında yıpratmadan uygulamalar yaparak, koruma altına almak olmalıdır. Ancak o zaman eski taş eserlerimiz daha uzun yaşama şansına sahip olabilirler.

Taş eserin onarımında eski statik ölçülerine bağlı kalarak, mimari elemanların dış görünümüne olduğu gibi iç durumlarınada önem vererek ve gerekli olan fakat mümkün olduğu kadar az farklı malzeme kullanarak uygulamalar yapmamız gerekir. Bunların statik özelliklerini ve çalışma sistemleri ile birlikte zemin ilişkilerini değiştirecek boyuklara ulaşan, malzeme değişikliklerinden kaçınılmalıdır (Arslanoğlu, 1987, s. 126). Aksi taktirde bir süre sonra kaplama durumuna getirilmiş bulunan ve zayıflatılmış olan parçaların,taşın yapısal özelliğiyle birlikte doğa koşulları ve buna bağlı olarak kullanılmış bulunan farklı malzemenin etkisiyle de tahrip olacakları ve ayağa kaldırılmış bulunan yapının beton yığını durumuna geçeceği kaçınılmazdır.

Taş mimari elemanların onarımında, uygulayıcının temel eğitimi Arkeolog, Mimar, Sanat Tarihçi, Heykeltıraş, Mühendis veya Kimyager ne olursa olsun arkeolojiden, tarihten, mimarlıktan, sanat tarihinden, fen ve doğa bilimlerinden anlaması gerekir. Bunun yanısıra Ali Sami Ülgen'in belirttiği üzere "Eğer o abidelerin kıymetlerini bozmadan güzelleştirmek istenirse, tamiri yapan müstehassısın yalnız bir ilim ve teknik adamı değil, artastik evsafa da haiz olması lazımdır (Ülgen, 1943, s. 42) gibi meziyetleri de bulundurması en büyük özelliği olmalıdır.

Eski taş eserlerin onarımında, uygulanabilecek veya uygulanan ve çalışmaların önemli bir kısmını oluşturan mimari elemanların kaldırılıp taşınması ve yerlerine oturtulması, kırılmış olanlarının yapıştırılması ve çatlakların sağlamlaştırılması, eksikleri bulunan elemanın tümelenmesi ve kaba kısımlarının işlenmesi, mevcut olmayanların dökümü ve kalıp olma yöntemlerinin uygulayıcı onarımcı tarafından bilinmesi ve eserin bulunduğu ortamın durumuna göre fikir üretebilecek bir bilgi birikimine sahip olması gerekir.

Bunlarla ilgili uygulamalar yapmış, veya önemsiz eserler üzerinde uygulamalar yaparak, kullanmış olduğu malzemenin, bölgenin şartlarına uygun olup olmadığı konusunda deneyimli olması gerekmektedir. Çünkü bu tür uygulamalarda ve diğer temizleme, sağlamlaştıma gibi çalışmalarda da

yapılan küçük bir hatanın düzeltilmesini imkansız kılmakta veya esere büyük zarar verdikten sonra düzeltilebilmektedir.

Sanat eserlerine, mimari elemanlara ve ayağa kaldırılan yapılara uygulanan olumlu, olumsuz çalışmaların sonuçları, onarımcının bilgi ve teorilerinin doğruluğuna bağlıdır. Onarımcının yetişmesi en az 8-10 sene gerektirdiğinden bunların sayıları yurdumuzda yok denecek kadar azdır. Mevcut olanların ise yapmış oldukları uygulamalarda, ortaya çıkardıkları sonuçlar ve kullandıkları yöntemleri hakkında bilgimiz yoktur. Bu nedenle, dış kaynaklardan yapılan tercümelerle yazılanların dışında, yurdumuzda yapılan uygulamaların olumlu ve olumsuz sonuçlarını veren yazılı kaynak çok azdır. Onarım sorunu kültürel bir problem olduğundan, onarımcılar uzmanlaşmış çevreleri içinde kalmamalı topluma maledilmelidirler (Phlippot, 1981, s. 16). Bunun için müze ve üniversitelerin önderliği önemlidir.

KALDIRMA :

Birbiriyle benzer ve bağlantılı olmalarına rağmen, kaldırma çalışmaları uygulamaların farklı olması sonucunda, buluntu yerinde ve onarım sırasında olmak üzere iki anagurupta toplanabilir. Uygulamalarda ise bağlama malzemesi olarak çelik halat, kendir halat, ahşap veya madeni levha, kurt ağızı, sentetik kayış, kelepçe, mengene (ışkençe), sabit ve çıkabilen dübel kullanılabilir. Kaldırma aracı olarak insan gücü, forglift, caraskal, bomu sabit ve hareketli vincin kullanılması eserin bulunduğu yere ve durumuna göre imkânlar ölçüsünde değişebilmektedir.

1. Buluntu yerinde :

Yurdumuzda yapılan kazılarda mimari eleman veya taştan yapılmış sanat eserleri, toprak altından çok az bir kısmının görülmesiyle sağlam, parçalar halinde veya parçalanmış fakat dağılmamış bir durumda ortaya çıkarılmaktadır (Res. 7). Bunun yanısıra mermerden ve çok iyi kireçtaşından yapılmış bulunan elemanların toprak altında tespiti, kazıda sürükli olarak çalışan işçinin kazmasının çarpması sonucu, çıkan sesten malzemenin niteliğini anlayarak haber vermesiyle mümkün olabilmektedir. Çünkü kazılarda uzun senelerdir çalışmış deneyimli işçiler, kazmalarının toprak altında moloz bir taş veya mermere çarptığını ayırdedebilmektedirler.

Eser toprak altından tamamen ortaya çıkarılmadan kaldırma yapılmamalıdır. Toprak altından ançak çelik halat veya zincir bağlanabilecek

kadar ortaya çıkarılmış mimari elemanlar vinç ile kaldırıldıkları sırada, toprak altında kalan kısmının çatlakları ve bozulmaları olup olmadığını kontrolü yapılmadığından kopmalar ve kırılmalar meydana gelebilir. Bunun yanı sıra çelik halatın bağlantı yerlerinde, tahta takoz kullanılarak tetbir alınmadığı takdirde, ezilme ve küçük parçaların kopması mümkündür.

Damperli römörke yerleştirilen parçalar, traktörün çekmesiyle istenilen yere götürülebilir ve burada caraskal kullanarak veya römörkün arka tarafına kalın ağaç kalaslar yerleştirilerek üzerinden kaydırma yapılabilir. Fakat zamandan kazanmak ve işin hızlı yapılabilmesi amacıyla hidrolik römörk kasasını kaldırması ve parçaların kaydırılarak indirilmeleri uygulaması sonucunda üst üste düşen parçaların köse ve kenarlarında kırılma ve çatlamlar meydana gelmesi kaçınılmazdır.

Kazılarda bir yapı ortaya çıkarılırken, bazı mimari elemanlar onarıldıktan ve yerine yerleştirildikten sonra diğer mimari elemanlar ortaya çıkarılmaktadır. Arykanda'da kapının söveleri kısmen korunmuş, lentosu ise parçalanarak dağılmış olduğundan, çökmeyi ve daha fazla dağılmayı önlemek amacıyla hemen korunmasına ve onarımına (Bayburtluoğlu, 1985, s. 359) geçildiği görülmüştür. (Res. 8). Fakat uygulama önce, sövelerin toprak altında kalan kısımlarının kesin sağlamlık durumları yapılacak sonda jlarla saptandıktan sonra böyle bir onarım işlemi tatbik edilmelidir.

Ortaya çıkarılan eserlerden özellikle motifli bulunan mimari elemanların, girintili kısımlarında sıkışmış bulunun toprak artıkları, ucu sivri ve yassı tahta aletlerle çıkartılarak küçük kopmuş parçaların olup olmadığının kontrolü yapılmalıdır. Aksi takdirde 1985 senesinde antik tiyatro kazısında ortaya çıkarılmış ve stadiona götürülmüş mimari elemanların temizlenmesinde, itfaiyenin basınçlı su ile yapmış olduğu uygulamalar sonucunda, kırılmış fakat sıkışmış toprak tarafından tutulan parçaların kaybolması gibi olumsuz sonuçlar alınabilir. Bu ise mimari elemanlara bakıldığı zaman, motifler üzerinde kırılmış çok eksik küçük parçanın görülmesiyle anlaşılabilir. Böyle bir uygulamada çok az çatlamış parçaların kopması da sözkonusudur.

Tamamen ortaya çıkarılan parçaların tespit, teşhis, belgemele gibi kazı ön çalışmaları yapıldıktan ve üzerinde çatlakların olmadığını belirlenmesinden sonra bağlama malzemesi olarak kendir halat veya sentetik kayış kullanarak askıya alınıp (Res. 9) vinç, foglift veya caraksal ile kaldırma yapılır. Bu tür bağlama malzemesi olmadığı ve zorunlu olarak çelik halat

kullanılması durumunda, bağlantı yerlerinin taş esere zarar vermemesi, taş ve halat arasına tahta takoz, kalın mukavva veya boyası çıkmayan esnek malzeme yerleştirildikten sonra kaldırma gerçekleştirilir.

2. Onarım sonrası :

Parçaların yapıştırılması ve tümlemelerin tamamlanması sonucunda, onarılan mimari elemanın büyüklüğü ve ağırlığı, onun çevrilmesinde, kaldırılmasında ve yerine oturtulmasında birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır. Bunların çözümü ise değişik yöntemlerin kullanılmasıyla mümkündür.

2.1 Çevirme :

Kaldırarak yerine yerleştirme yapmadan önce veya onarımın yapılabilmesi amacıyla mimari elemanın, sanat eserinin bir tarafının dik tutulması veya tamamen çevrilmesi gerekebilir. Bu ise taşın duruş şekline göre değişik çalışmaların uygulanmasıyla mümkündür.

2.1.1. Vinç kullanımı :

Vinç, mimari elemanı yaklaşık 30-50 cm. kaldırır. Çevrilmesi düşünülen kenar kısmın yan tarafına takozlar yerleştirilir ve tekrar indirilerek bunlar üzerine oturtulur. Yarım yatay duruma getirilmiş mimari elemanın, bağlama halatının kaldırma noktasını oluşturan boğumu alt kısma getirilir. Vincin tekrar kaldırması sonucunda çevirme gerçekleştirilir. Kaldırma, yavaş yavaş gerçekleştirilmeli ve taşın alt kısmının köşe ve kenarlarının zarar görmemesi için takozlarla takviye edilmelidir.

Çok büyük olmayan mimari elemanlarda, ilk kaldırma ve takoz yerleştirme işleminden sonra insan gücü ve küskü demirinin kullanılmasıyla çevirme yapılabilir.

Vinç, mimari elemanı bağlama durumuna göre, mümkün olduğu kadar yan bir şekilde altta bulunan takozlara değecek kadar kaldırıp bomu sağa veya sola çekerek çevirme gerçekleştirilebilir. Ancak çevirme, her zaman mümkün olmadığı gibi bazı riskleri de göze almak gerekir.

İndirme, mimari elemanın altına çekilen domuz arabası üzerine kenarın oturtulması şeklinde yapılıp ve domuz arabasının yavaş bir şekilde öne çekilmesi veya arkaya itilmesi sonucunda, bağlama malzemesinin bom kancasında kaydırılmasıyla daha az riskli ve olumlu bir çevirme gerçekleştirilebilir. Uygulama, üç ayakla yapılan caraskal kaldırmalarında da tatbik etmek (Res. 10) mümkündür.

2.1.2. *Vinç-caraksal kullanımı :*

Onarılmış mimari elemanın etrafı birkaç kez bağlama malzemesiyle sıkı bir şekilde sarılmakta ve bir ucu kaldırma aracının kancasına, diğer ucu ise aynı kancaya takılı bulunan caraskalın kancasına bağlandıktan sonra çok az kaldırma aracıyla kaldırılmaktadır. Caraskalın yavaş yavaş ters veya duruma göre doğru döndürülmesi, askıda olan mimari elemanın hiçbir sürtme ve ezilmelere maruz kalmadan çevrilmesini sağlamaktadır.

2.1.3. *İki vinç kullanımı :*

Side Apollon Tapınağı onarım ekibinin, son derece gelişmiş bir vinci ellerinde bulundurabilmeleri ve aynı özelliğe sahip ikinci bir vinci temin etme imkanlarının mevcudiyeti, mimari elemanların çevrilmesinde çok büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Yatay durumda olan ve altında uzun çelik çubukları uzanan sütun, iki vince bağlanıp bir düzeye kadar kaldırılmıştır. Aşağıdan tutan vinci salması ve yukarıdan tutan vinci kaldırması sonucunda, sütun 180° çevrilip normal duruma (İnan, 1986, s. 179) getirilmiştir.

2.1.4. *Kaldıraç delikleri - makara kullanımı :*

Bergama'da sütun başlıklarını daha kolay çevirmek amacıyla kaldıraç deliklerinin varlığı tespit edilmiş ve şimdiye kadar bilinmeyen bu sistem (Radt, 1984, s. 444) Traianeum'un onarım çalışmalarında uygulandığı görülmüştür.

2.2. *Bağlama yöntemleri :*

Kazıda ortaya çıkarılan veya başka bir yere aktarılması düşünülen parçalarda, kaldırma anında kullanılmış halat, kayış gibi bağlama malzemesinin taşın alt ve üstünden geçmesi, parçanın tahta takozlar üzerine yerleştirilmesi nedeniyle çıkartılmasında sorun yaratmamaktadır. Fakat mimari elemanlar onarıldıktan veya imitasyonların dökümü ve işlenmesi tamamlandıktan sonra yerlerine yerleştirilmelerinde böyle bir uygulamanın yapılması bağlama malzemesinin çıkartılmasında zorluklarla karşılaşıldığından farklı yöntemler kullanılmalıdır.

2.2.1. *Döküm sırasında alınacak önlemler :*

Eksik bulunan mimari elemanın dökümü sırasında, tespit edilen ağırlık noktası veya noktalarına, yerleştirilen veya içine yerleştirilmiş bulunan güçlendirici dokunun, imitayonun dış yüzeyinin 0,5-1 cm. altında "U"

şeklinde bükülerek kapalı kanca durumuna getirilmiş yerlerden (Res. 11) kaldırılması şeklinde olmaktadır.

Uygulamadan sonra açıkta bulunan metalin kapatılması veya spiral testeriyle kesildikten sonra doldurulması, doğa koşullarından etkilenerek verecekleri zararı en aza indirmek amacıyla önemlidir.

2.2.2. Kanca bacak kullanımı :

Hafif küçük taşlar kanca bacak (Binan, 1961, s. 61) denilen bir nevi kısa kılıçla kaldırılırlar. Yalnız taşın kaymasını önlemek için yanlarına küçük delikler açılmalı ve kısa kılıç uçları buraya oturtulduktan sonra kaldırma gerçekleştirilmelidir (Res. 12).

2.2.3. Antik yöntemlerin kullanımı :

Antik eserlerden, üstünde kaldırma delikleri bulunan mimari elemanlar eski yöntemlerin kullanılmasıyla bağlama yapılarak kaldırma yapılabilir. Taşlar üzerindeki kaldırma tipleri bunların nasıl taşındığını göstermektedir (Richter, 1974, s. 20).

Uygulamalardan bir tanesi Perge 1986 kazısında Demetrios - Apollonios Takı onarım çalışmaları sırasında tatbik edilmiş ve olumlu sonuç alınmıştır. Uygulamanın yapılabilmesi için çelikten yaptırılmış kurt ağız, zincir kilidi, kurşun ve çelik lamalar gereklidir (Res. 13). Antik kaldırma deliğinin üst yüzey genişliğinin ve kalınlığının çok az altında, delik derinliğinden daha yüksek ve üst ucunda deliği bulunan çelikten yapılmış kurt ağız, kaldırma deliği tabanının yanlarında eşit oranda boşluk bırakılacak şekilde yerleştirilir. Her iki yana iki kurşun lama arasına, çelik lama gelecek şekilde yerleştirme yapılır. Zincir kilidi, kurt ağızının üstünde bulunan deliğe geçirilerek vidalanır ve el ile hafif kaldırılarak, lamaların tam oturması sağlanır. (Res. 14) Zincir kilidine takılan kaldırma aracının kancasıyla kaldırma gerçekleştirilir (Res. 15).

Bağlantı, kurt ağızının yanlarında bulunan lamaların sıkışması sonucu olur. Kurşun lamalar, yumuşak olduklarından kaymayı önler. Ancak uygulama tatbik edilmeden, kaldırma deliklerinin sağlam ve kaldırılan mimari elemanın ağırlığına dayanıklı olup olmadığının kontrolü yapıldıktan sonra gerçekleştirilmelidir.

Eksik bulunan mimari elemanların doğal taşlardan kesilerek yapılmasından sonra üst yüzeyine açılan deliğe kurt ağızının yerleştirilmesiyle taşıma gerçekleştirilir. Kurt ağızının yerleşeceği delik, taşın üst yüzeyinin ağır-

lık merkezi üzerinde bulunması lazımdır. Delik kurt ağzını tam kavraması için taşçı ustasına bir model vermek ve buna göre açmak gerekir. Kumtaşlarında yuvanın taşın alt yatak yüzeyine açılması icab eder ve kurt ağzı deliğe ilk önce gevşek olarak yerleştirilir sonra, yaş kum ile sıkıştırılır (Binan, 1961, s. 62). Efes Celsius Kitaplığı onarım çalışmalarında taşın önemsiz yüzeylerine açılan deliklerle (Strocka, 1976, s. 817) kaldırma yapılarak taşıma gerçekleştirilmiştir.

2.2.4. *İşkence (Mengene) aletleri kullanarak :*

Kaldırılacak olan mimari elemanın, istenilen yere oturtulması sırasında, engel olmayacak karşılıklı iki kenarına ve taşın ağırlık merkezine gelecek şekilde, yatay olarak ve beş santim mesafe bırakılarak birbirine paralel iki iskence aleti, taşı tuttuğu yerlere tahta takozlar yerleştirildikten sonra, vidası çevrilerek sıkıştırılır. Kaldırma anında iskence aletlerinin belirlenmiş bulunan doğrultularının bozulmasını engellemek amacıyla, ikisinin arasında bulunan boşluğa beş santim kalınlığında ahşap takoz yerleştirilir. İki iskence aletinin altından halat geçirilip uçları kaldırma aracının kancasına takılarak kaldırma gerçekleştirilir.

Uygulama, çok ağır mimari elemanların iskence aletlerinden kayabilecekleri gözönüne alınarak, çok dikkatli hareket edilerek ve deneysel tatbikatı yapıp olumlu sonuç alındıktan sonra yapılmalıdır. Veya diğer bağlama yöntemlerinden birinin uygulanması, işin olumlu sonuç vermesi bakımından gereklidir.

2.2.5. *Dübel kullanımı :*

Taş veya imitasyon mimari elemanın tespit edilmiş bulunan ağırlık merkezi veya merkezlerine, matkabın kullanılmasıyla ve kaldırılacak elemanın tahmini ağırlığına bakılarak istenilen güçte dübel yerleştirilir. Sabit olan veya işlemin tamamlanmasından hemen sonra çıkartılabilen iki tip dübel tatbik etme şekli vardır.

2.2.5.1. *Sabit kalan :*

Özel dübel yerleştirme ucu matkaba takılır ve bunun uç kısmına dübelin kovanı yerleştirilir. Mimari elemanın belirlenen yerine, matkap çalışır durumdayken dik olarak hafif bastırılarak tutulur ve iz yapması sağlanır. Bastırma gücü çoğaltılarak, kovanın testere şeklinde olan ağzının yardımıyla, matkap ucunda bulunan uzantısı ve genişliği kadar delik açılır.

Dış yüzeyi boğumlu ve dikey yarıkları bulunan testere şeklindeki kovan ağzına, yuvarlak honi şeklinde ve kovan iç çapından biraz daha geniş pim, sivri kısmı içe gelecek şekilde yerleştirilir. Daha önce açılmış deliğe, kovani matkap ucu sokulur. Matkap çalıştırılmasıyla birlikte bastırılarak (Res. 16), kovan ağzına yerleştirilmiş pimin içe girmesi sağlanarak, kovanın taş içinde sıkışması gerçekleştirilir. Matkap, sağa veya sola sert bir darbeye yönlendirilerek, kovanın üst kısmında bulunan ve matkaba takılma görevini gören parça koparılır. Daha sonra bu parça matkap ucundan keski ve çekiş kullanılarak çıkartılıp, hiçbir işe yaramadığından atılır. Kovana takılan vidalı halkadan (Res. 17) kaldırma yapılır (Res. 18).

Parça, matkap ucuna sıkışmış olduğu için koparmadan sonra çıkartılması bazen çok güç olmaktadır. Ağaç tokmak veya herhangi bir ağac takozla değişik yönlerden matkap ucuna vurularak, bastırmadan dolayı meydana gelmiş sıkışma giderildikten sonra, sert bir darbe vurularak parça kopartılıp ve daha sonra çıkartılması, işin rahat olması bakımından daha uygundur.

Uygulama yapılmadan önce mimari elemanın incelenerek, kovanın sabitleştirilmesi sırasında, içte oluşturulmuş basınçtan dolayı oluşabilecek çatlak veya çatlakları gözönüne alarak dikkatli hareket edilmeli ve dübel yerleri buna göre belirlenmelidir. Çünkü uygulamadan hemen sonra meydana gelmeyen çatlakların, dübelin mimari elemanın zayıf bir yerine yerleştirilmesinden dolayı, meydana getirilmiş iç basıncın etkisinde kalarak bir süre sonra çatlakların oluştukları görülmüştür.

2.2.5.2. Uygulama sonrası çıkartılan :

Ağırlık merkezi belirlenip dübelin girebileceği genişlikte açılmış deliğe, üst kısmı halkalı dübel yerleştirilir. Halka sağa doğru çevrilerek, içteki mekanizmayı harekete geçirir. Buna bağlı olan ve kovan alt çapında daha geniş pim, harekete geçerek kovanın içine girer. Dikey kesilmiş hareketli parçalar halindeki kovanın dip ağzından içeriye girerek, parçaları yanlara açması sonucunda sıkışmayı sağlar. Sıkışmanın güvenilir olabilmesi için halka mümkün olduğu kadar çok çevrilmelidir.

Uygulama, sabit dübellerin kullanılmasına nazaran daha olumlu bir çalışmadır. Çünkü taşın az da olsa belirli bir derinliğinde oluşturulmuş basınç, mimari elemanın kaldırma ve yerine yerleştirilmesinden sonra yok edilebilmektedir. Bunun yanı sıra, mimari elemanın dış yüzeyine yerleştirilmiş bir dübelin bulunmaması, onun doğa koşullarından etkilenecek verebileceği zarar da sözkonusu değildir.

Dübel kullanımı mimari elemanların ve sanat eserlerinin içte kalan yüzeylerinde kullanılmalıdır. Yapışacak büyük parçaların birleştirilmelerinde büyük kolaylık sağlamaktadır.

2.3. Taşıma:

Kazıda parçalar halinde çıkarılmış bulunan mimari eleman ve sanat eserlerin, onarımları yapıldıktan sonra atölyeden taşınmaları, bilimsel çalışmaların sürdürülmesi için buluntu yerinden alınarak başka bir yere aktarılmaları gerekmektedir. Uygulama sırasında zarar görmemeleri için bazı ön çalışmalar yapılmalı ve tetbir alınmalıdır. Bunlar ise taşımanın kısa ve ya uzun mesafede olmasına göre değişmektedir.

2.3.1. Kısa mesafe:

İn-situ durumundan başka bir yere vinç ile aktarılmak istenen taş eser, istenilen yere bırakılmadan önce, çevirme rahatlığı ve buna bağlı olarak ezilmelerin oluşmasını önlemek için belirli aralıklarla yan yana yerleştirilmiş iki veya daha fazla takoz üzerine indirilir. Taşımanın kısa mesafede olması durumunda aynı işlem taşıyıcı vasitanın tabanına uygulanır veya 10-15 cm. kalınlığında taşlardan arındırılmış toprakla örtülen taban üzerine oturtulur.

Esnek malzemenin kullanılması durumunda, taş eserlerin ağırlığından dolayı meydana gelen ezilme ve sürtünmenin etkisiyle leke bırakıp bırakmadığını kontrol ettikten ve tedbir alındıktan sonra uygulama yapılmalıdır. Vasitanın hareketi sırasında sarsıntıdan zarar görmemesi için yanlardan takozlarla desteklenir.

Efes'te ağaç kazıklar üzerinde ağır taşlar traktorün çekmesiyle kaydırılmış daha sonra ise taşıma yürüyen üç ayakla (Strocka, 1979, s. 815) gerçekleştirilmiştir. Side tiyatrosunda domuz arabası, dekovil hattı, truffotör (İzmirilgil, 1985, s. 392) kullanılmasına rağmen, Marmara Adası Saraylar Köyü Kazısında ortaya çıkarılan lahit kazı üyelerinin denetiminde limanı yapan müteahhitin büyük kazı makinası tarafından (Asgari, 1981, s. 23) orijinal yerine taşınmıştır. Kazıda ortaya çıkarılmış bulunan ve dağılma durumunda olan taş eserlerde kaldırma uygulanmadan önce paketlenmesi gerekir. Eser bulunduğu yerde fırça veya püskürtme yöntemlerinden birinin veya her ikisinin kullanılmasıyla sentetik hazırlanmış eriyikle sertleştirilir. Eskiz kağıdıyla kaplanan eser üzerine belirlenen parçalar halinde alçı dökülerek kaplanır. Bu parçaları tutan ikinci bir alçı tabakası eserin büyüklük durumuna göre uygulanır. Ağaç dilmelerle desteklenir. Eserin

oturduğu zeminin biraz altından kesilerek bir levha üzerine oturtulur ve bu şekilde taşıma onarımı yapılacak yere kadar götürülür.

2.3.2. Uzun mesafe:

Taş esere zarar vermeden başka bir yere traktör, kamyon, tren, gemi veya uçakla götürülmesi sırasında yapılacak en önemli uygulama onun paketlenmesidir. Çünkü iyi bir paketlenme yapılmadığı takdirde eserin tahrip olmasına, onarım yerlerinden, çatlaklardan veya başka bir yerden kırılmasına neden olur.

2.3.2.1. Paketlenme yapmak:

Paketlenme çalışmalarıyla yakından ilgilenmek gerekir. Taş eserin boyutu ağırlık ve değeri, teknik ve mali şartlarla belirlenmeli ve taşımanın süresi saptanmalıdır. Uygulama uzmanlaşmış kişilerce yapılmalıdır. Çünkü paketlenme bir sanattır ve deneyimle öğrenilebilir.

Kuru ve sert keresteden yapılmış ve çapraz çubuklarla takviye edilmiş, her tarafı kapalı tahta sandıklar kullanılmalıdır. İç kısımların su geçirmez kağıdın raptedilmesi veya yapıştırılmasıyla kaplanmalıdır. Kağıt hiçbir zaman çivilenmemelidir (Dudley, 1958, 226). İçine yerleştirilmiş eserin oynamasını engellemek için gerekli yerlere pamuk gibi esnek malzeme ve bunun üzeri bez ile kaplanmış ahşap kama veya takoz yerleştirilerek vidalama yapılmalıdır. Bazı boşluklara aynı şekilde kaplanmış kama ve katozlar çekiç kullanılarak yerleşme yapılarak sıkıştırılır. Ahşap sandık kapağı kesinlikle çivilenmemeli bunun yerine pirinç vidalarla tutturulmalıdır.

Paketlemede hiçbir zaman gazete kağıdı ve saman kullanılmamalıdır (Plenderleith-Werner, 1971, s. 324). Kullanılan malzemenin taş eseri lekelenmesine dikkat edilmelidir.

2.3.2.2. Paketi açmak:

Paketlemeyi yapan onarımcının uygulamaları, çalışmaları içeren fişler incelenmeden sandık açılmamalıdır. Açma işi tecrübeli ve deneyimli personel tarafından yapılmalıdır (Schommer, 1963, s. 27). Eser istenilen yere nakledildikten ve kapak açıldıktan sonra ilk işlem olarak çekiçle belirli yerlerine sıkıştırılmış fakat vidalanmamış takoz ve kamalar çıkartılır. Daha sonra vidalanmış takozlar çıkartılır.

Taşıma işlemi hemen yapılmayıp veya taşımadan sonra eserin sandık içinde uzun müddet kalması durumunda, paketlemede kullanılan malzemenin sürekli kontrol edilmesi gerekir.

2.4. Yerine oturtma:

Mimari eleman parçalarının birleştirilip yapıştırılmalarından veya yerlerine oturtulmasında, bazen çok yavaş indirilmeleri ve iç içe geçmelerinden dolayı hassas davranılmasını gerektirmektedir. Bu ise yeni vinçlerin mevcudiyetiyle mümkün olabilmektedir. Fakat ne yazıkki yurdumuzda yapılan kazıların çok azı pahalı olmaları ve kazı yerine çıkarabilme imkânının bulunmaması nedeniyle böyle bir imkana çoğu sahip değildirler.

Onarımda çok önemli olan fakat imkansızlıklar nedeniyle temin edilemeyen malzemenin yaratmış olduğu olumsuzluk, kazıların bir çoğunda değişik bazı yöntemlerin kullanılmasıyla giderilmeye çalışılmakta ve olumlu sonuçlar alınmaktadır.

2.4.1. Eski vinç kullanımı:

Vinç kancasına asılan caraskalın kancasına takılmış bulunan ve askıda olan mimari eleman vinç ile kaldırılarak yerleştirileceği yerin üst hizasına getirilir ve belli bir mesaeeye indirilerek tutulur. Caraskal makarasının yavaş yavaş çevrilmesi sonucu, çok yakın mesafeden yapılan kontrol ve gözlem sayesinde, istenilen hassaslıkla mimari elemanın yerine oturtulması sağlanır.

2.4.2. Üç ayak kullanımı:

Mimari eleman oturtulacağı yerin altına çekilir. Caraskalın kancası oturma yüzeyinin ortasına ayarlanır. Yan tarafta bulunan ve oturma doğrultusu saptanarak bağlanan elemana, aşağıya indirilmiş olan caraskalın kancası geçirilir. Yukarıya kaldırma anında doğrultu sapması nedeniyle, mimari elemanın diğer yerine oturtulmuş elemanlara çarpmasını önlemek için daha önce bağlanmış olduğu bir veya iki kendir halatla belli bir aralığa kadar insan gücü veya elemanın çok ağır olması durumunda başka bir yere sabitleştirilmiş caraskalla yana doğru çekilir. Kaldırma ve yandan çekme, mimari elemanın oturulacak üst yüzey seviyesinin biraz üstüne geldiğinde son verilir. Yan halatlarla veya kurulmuş iskeleye çıkan uygulayıcının yapacağı ayarlama sonra vereceği komutla indirme (Res. 19) yapılarak yerine oturtma gerçekleştirilir.

YAPIŞTIRMA:

Parçalanmış veya çatlamış taş eser ve mimari elemanlar onarımcılar tarafından onarılmalıdır. Eserin özelliklerine bağlı kalarak, sakatlıkları giz-

leyerek veya görünür bırakarak, birleşen parçaları birbiriyle güçlü bir şekilde birleştirmek, yapıştırmak anlamına gelir.

1. Birleşen parçalar:

Yapıştırmanın başarılı olması, ihtiyaç duyulan malzemenin onarım atölyesinde mevcut olmasına ve temizleme, birleştirme, kırık yüzeylere güçlendiricilerin yerleştirilmesi gibi çalışmaların, çok iyi ve hatasız yapılmasına bağlıdır. Bu ise uzun seneler çırak - onarımcı pratik eğitiminden yetişmiş ve kendini geliştirmiş uygulayıcıların yapması ile mümkündür. Çünkü kırık yüzeylerin temizlenmesinde, içe yerleştirilecek olan metal çubuğun yer tespiti ve açılmış olan deliklerin içine oturtulmasında, kullanılan yapışkan maddesinin kimyasal özellikleri bilinmesiyle birlikte hava koşullarına göre oranlarının belirlenerek karıştırılması ve sürülmesinden sonra kaç dakika içerisinde sertleşeceğinin bilinmesinde ve parçaların kırık kırığa sıkı bir şekilde birleştirilmelerinde yapılacak küçük bir hata, yapıştırılmış parçaların bir sene veya birkaç sene sonra birleşme yerlerinden atmasına, ayrılmasına veya kullanılan malzemenin etkisinde kalarak parçaların tahrip olmasına neden olur.

1.1. Kırık yüzeyleri temizleme:

Parçalar halinde bulunan taş eserin kırılmış yüzeyleri, yapışkanın sürülüp birleştirme yapılmadan önce çok iyi temizlenerek kirlerden arındırılmalıdır. Tozlu ve kirli olduğu takdirde yapıştırma güçlü olmaz. Kırılmanın eski veya yeni olduğu ve yüzeylerin de kirlilik derecesi tespit edildikten sonra uygulama yapılmalıdır. Temizleme su, mekanik yöntem veya uçucu kimyasal maddelerden bir tanesinin veya sırasıyla hepsinin tatbik edilmesiyle gerçekleştirilir.

1.1.1. Su kullanımı:

Suyun dökülmesi veya püskürtülmesiyle temizleme gerçekleştirilir. Yardımcı malzeme olarak sünger, kıl ve naylon fırçalar, gerekli olduğunda Arapsabunu kullanılır. Kumaş gibi kırık yüzeylerde kırıntılar bırakan malzeme, ikinci bir işlem gerektirdiğinden kullanılmamalıdır. Bunun yanı sıra yapıştırmanın daha güvenilir ve onarımın daha hızlı yapılmasını sağlamak için, suyun uçuculuğu geç olduğundan, kırık birleşme yerlerinin son temizliğinde kullanılmaz (Res. 20).

Su daha çok kazıda ortaya çıkarılmış parçaların genel bir temizliğinin yapılmasında kullanılır. Temiz kırıklarda olumlu sonuç elde edildiği halde

çok kirli ve tortul tabaka oluşmuş eski kırık yüzeylerin temizlenmesinde yetersiz kalmaktadır. Fakat inceleme yapıldıktan ve var olabilecek çatlaklara zarar verilmeyeceği tespit edildikten sonra, basınçlı suyun soğuk veya yerine göre sıcak püskürtülmesi, çiçeklenmiş, siyah kurum ve yosunlardan oluşmuş kir tabakasının temizlenmesinde olumlu sonuç alınmaktadır.

1.1.2. Mekanik temizleme:

Uygulama, yumuşak fırçayı veya çelik tel fırçayı sürterek, dişçi spiral aleti, ucu sivri ve yassı tahta veya metal aletlerle kazıyarak, havalı tabanca veya dişli çekiç ile vurarak, basınçlı hava ile kumu veya taşın doğal yapısından oluşturulmuş tozu püskürterek yapılır.

Hatalı uygulamadan dolayı atmış veya yanlış birleştirme nedeniyle bizim tarafımızdan ayrılan parçaların kırık yüzeylerinde bulunan sertleşmiş yapışkanın çıkartılması, ancak mekanik temizlemenin uygulanmasıyla mümkündür. Uygulama ve sonuçlarının farklı olması, mekanik temizlemenin iki grupta incelenmesini gerektirmiştir.

1.1.2.1. Kir tabakasının temizlenmesi:

Mekanik temizleme yapılırken, mimari eleman veya sanat eserinin kırılmasından dolayı, parçaların birleşme yerlerinde karşılıklı oluşmuş girinti ve çıkıntıların aşındırılarak yok edilmemesine dikkat edilmeli ve uygulamalar bilinçli olarak gerçekleştirilmelidir. Aksi takdirde yapışkanın gücü ne kadar fazla olursa olsun, birleştirmenin direnci azdır.

1.1.2.1.1. Çelik tel fırça ve ucu sivri aletler kullanımı:

Kırık yüzeylerde oluşmuş kir tabakasının sertlik derecesi ve kalınlığı, yüzeyin her tarafında aynı olmamaktadır. Özellikle, girintili kısımlarda sertlik ve kalınlık artmaktadır. Temizleme, çelik tel fırçanın değişik yönlerde kırık yüzeyde sürtülmesiyle başlanır (Res. 21). Tozlar sert kıl fırça ile atılır. Yapılan incelemede çok küçük girintilerde oluşmuş kir tabakası ucu sivri veya çok az yassı madeni aletler kullanarak ve tahta tokmak ile vurmak suretiyle çıkartılır. Böylece birleşen yüzeylerde mevcut olan, karşılıklı girinti ve çıkıntılar yok edilmemektedir. Yapışkan ile birleştirme anında ise iç içe girerek kenet görevi görmeleri sonucunda, güçlü bir yapıştırmanın yapılması sağlanır. Yapışkanın, hatalı temizlemeden dolayı kalın bir tabaka yapması ise onun doğa koşullarından etkilenmesini çoğaltır.

1.1.2.1.2. *Dişli çekiç kullanımı:*

Yurdumuzda yapılan kazıların bazılarında, kırık yüzeylerin temizlenmesine gerekli önem verilmemekte veya işin kolayına kaçılarak dişli çekiçle temizleme gerçekleştirilmektedir. Uygulama, temizleme çalışmasının hızlı ve kısa zamanda yapılmasını sağlamaktadır. Vurma nedeniyle aşınma ve kopmalardan meydana gelen karşılıksız ve uyumsuz girinti ve çıkıntılardan oluşmuş kırık yüzeylere yapışkanın sürülmesiyle dolmaları sonucunda, oluşturulmuş bulunan yapışkan tabakasına bağlı dirençle birleştirme gerçekleştirilmektedir. Burada yapıştırılan parçaların ayrılma gücü, yapışkanın birleştirme gücüne eşittir. Karşılıksız girinti ve çıkıntılar parçaların ayrılmasına karşı hiçbir dirençleri sözkonusu değildir. Olumsuz etken nedeniyle, oluşturulmuş yapışkan tabakasının doğa koşullarından daha çok etkilenmesini önlemek için ikinci bir işlem yapmak gerekir.

Vurmanın sertlik derecesine göre, kırık yüzeylerde mevcut olan girinti ve çıkıntılar yok edilmekte ve parçanın doğal malzemesinin kaybına neden olunmaktadır. Çok parçalı mimari elemanların kırık yüzeylerinin temizlenmesinde, böyle bir uygulamadan sonra parçaların yapışkan ile birleştirilmelerinde gözle görülmeyen aksaklıklar, tüm parçaların birleştirilmeleri safhasında, büyük boyutlara ulaşarak mimari elemanın orjinal görünümünü bozmakta ve ölçüleri değiştiğinden yerine oturtulmasında sorun ve zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bazı durumlarda son parçaların birleştirilmesi sonuçsuz kalarak yapıştırma tamamlanamamaktadır. Bütün bu olumsuzluklar havalı tabancayla yapılan temizlemelerde de sözkonusudur.

1.1.2.1.3. *Kum püskürtme kullanımı:*

Kırık yüzeylerde mevcut olan kalker tortusunun temizlenmesinde, kum püskürtme metodu uygulanabilir. Bu metodun uygulanması onarımcıya zaman kazancı sağlamakla birlikte dikkatli gözlem ve hava basıncının iyi ayarlanması (Akıllı-ı, 1987, s. 8) sonucunda, kırık yüzeylerde mevcut çıkıntılara zarar vermeden, çok az aşındırarak temizleme (Res. 22) gerçekleştirilir.

Kum püskürtme, kabin içinde yapılması gerekir. Fakat böyle bir kabin olmadığı takdirde, kum ve toz bulutunun etrafa dağılması göze alınarak açıkta da tatbik edilebilir. Uygulama için gerekli olan havayı ve basıncı sağlayabilen kompresör, hava akımını kum püskürtme tabancasına ulaştıran hortum, kum püskürtme tabancası, kumu tabancaya ulaştıran hortum, piyasada mevcut olan kum veya taşın doğal tozu ve kumun konabileceği bir kaba ihtiyaç vardır.

1.1.2.2. *Yapışkan artıklarının temizlenmesi:*

Çok parçalı mimari elemanın onarımı sırasında, parçanın hatalı yapıştırılması nedeniyle veya birleştirme tasnifi yapılmadan yapıştırılmış bazı parçaların, diğer birleşecek parçanın kırık kırığa oturmasını engellemesi sonucunda, yapıştırılmış bazı parçaların yerlerinden sökülmesini gerektirmektedir. İstenmeyen bazı kazalar da parçaların birbirlerinden ayrılmasına neden olmaktadır. Tekrar birleştirilmeden önce parçaların kırık yüzeyleri çok iyi temizlenmelidir. Aksi takdirde yapıştırma güçlü olmayacağı gibi kırık yüzeylerde oluşturulmuş gereksiz yapışkan tabakası sonucunda, parçalar kırık kırığa birleştirilemezler.

1.1.2.2.1. *Parçaları ayırma:*

Ayrılacak parçaların darbelere karşı mukavemetleri belirlendikten sonra işleme geçilmelidir. Çünkü kontrolsüz yapılacak bir çalışma, parçanın dağılmasına neden olabilir. Böyle durumlarda parçaları ayırmayarak olduğu gibi bırakmak ve diğer yapışacak parçaları onlara göre ayarlamak gerekir. Bu da uzun bir çalışma gerektirir.

1.1.2.2.1.1. *Güçlendiricisi olmayan parçaların ayrılması:*

Metal çubuk kullanmadan birleştirilmiş parçaların ayrılmasında zorlukla karşılaşılır. Küçük birleşmiş parçalar hafif bir darbe ile ayrılabilirler. Bunun için tahta tokmak kullanılmalı ve parçanın tesbit edilen sağlam yerine değişik yönlerden vurulmalıdır.

Büyük birleşmiş parçaların ayrılmasında daha güçlü bir darbe gerektirdiğinden madeni çekiç kullanılabilir. Zarar vermemek için vurma, parça üzerine tutturulmuş ahşap takoz üzerine yapılmalıdır. Her vuruştan sonra yön değiştirilmelidir.

1.1.2.2.1.2. *Güçlendirici kullanılmış parçaları ayırma:*

Birleşen kırık yüzeylere aynı merkez ve doğrultuda delikler açarak içlerine metal çubuk yerleştirerek yapıştırılmış parçaların ayrılması çok zor, çok metalli olmaları durumunda imkansız olmaktadır.

Bütün uygulamalarda en zor işlem, iki birleşmiş parçayı sert birkaç darbeyle yapışkandan ayırdıktan sonra çalışabilecek bir aralığa kadar ayırmaktır. Üçüncü işlem, uzun keskiler kullanarak içte bulunan metal çubuklara değişik yönlerden sert darbeler vurarak, yapışkan ile doldurulmuş delik içinde oynamalarını sağlamaktır. Ondan sonra ayırma işlemine geçilmelidir.

Bazı durumlarda, küçük parçaların ayrılmasında dağılabilecekleri gözönüne alınarak çalışmalar buna göre yönlendirilmelidir. Bütün bu zorluklar nedeniyle, metal çubukla birleştirme yapılacak parçalarda sık sık kontroller yapılmalı ve en küçük bir tereddüt kalmadığı zaman yapıştırılmalıdır. Yapışkanın sertleşme süresi içinde de, birleştirilmiş parçalar sık sık kontrol edilmelidir.

1.1.2.2.1.2.1. Kendi etrafında döndürerek ayırma:

Bir metalin yerleştirilmesiyle güçlendirilerek birleştirilmiş parçanın ayrılmasında, takoz veya tokmağın değişik yönlerden vurulmasıyla, yapışan yüzeyden atması sağlanır. Ahşap kamalar kullanılarak, kırık birleşme yüzeyi aralığına değişik yönlerden çakılarak aralık genişletilir (Res. 23). Parça kendi etrafında çevrilebilecek aralığa eriştiğinde, kamalar çıkartılır. Alt parça sıkı bir şekilde tutulur veya bir yere sıkıştırılır. Üst parça kendi etrafında çevrilerek, metal çubuğun delik içindeki yapışkandan ayrılması sağlanır. Çevirme, parçanın yukarıya doğru çekilmesiyle devam ettirilir ve metal çubuktan kurtulmasına çalışılır.

Diğer parçadan metal çubuğu çıkarmak için metal çubuk tezgah üzerinde sabit bir mengeneye sıkıştırılır. Parça kendi çevresi etrafında döndürüldüğünde, metal çubuk ayrılmış olur. Bunun imkansız olması durumunda, boru veya aynı işlevi gören aletle metal çubuk orta yerinden eğilir ve kendi etrafında çevrilir. Veya çubuğu eğmeden pense veya ingiliz anahtarıyla sıkı bir şekilde tutularak, sağa sola çevrilerek yapışkandan kurtulması sağlanır ve böylece çıkartılır. Fakat çalışma uzun zaman almaktadır. İşlemi kolaylaştırmak için madeni çekiçle vurulur.

1.1.2.2.1.2.2. Kaldıraç sistemi kullanımı:

İki metal ile birleştirilmiş parçaların ayrılmasında, çevirme işlemi yapılamıyacağından sürekli olarak ve değiştirilerek daha kalın ahşap kamalar kullanılarak parçaların ayrılması sağlanır. Fakat uygulamada, birleşen parçaların kırık kenarlarından küçük parçacıkların kopmasını engellemek olanaksızdır. Zarar vermeyi en aza indigemek, kaldıraç sisteminin tatbik edilmesiyle mümkündür.

Belli aralığa kadar açılan parçaların altındaki boşluk tahmini olarak üçe bölünür. Bir ve ikinci bölümlerin ortasına gelecek şekilde ve boşluk genişliği kalınlığında takozlar yerleştirilir. Üçüncü boşluğun ortasına yerleştirilen küçük bir takozun üzerine, içteki metal çubuğun kenarından başlayarak boşluğun dışına taşan uzunlukta, vurma anında eğilmeyen me-

tal çubuk yerleştirilir. Metal çubuğun kırık yüzeyin iç kısmında kalan yassı ucunun, zarar vermesini engellemek ve de vurma kuvvetinin geniş bir alana dağılmasını sağlamak amacıyla uç ve taş kırık yüzey arasına ihtiyaç duyulan genişlik ve kalınlıkta madeni levha yerleştirilir.

Metalin dışta kalan kenar ucuna birkaç kez sert vurularak, parçanın biraz açılması sağlanır. Küçük takoz ve madeni çubuk alınır. Buraya boşluk genişliği kadar kalınlıkta ve orta yere gelecek şekilde takoz yerleştirilir. Daha önce yerleştirilmiş iki takozdan bir tanesi alınır ve buraya daha önce yerleştirilmiş iki takozdan bir tanesi alınır ve buraya daha önce tatbik edilmiş olan kaldırıcı sistemi tatbik edilir. Vurma, takoz yerleştirme yapıldıktan sonra olur. Diğer bölümde de aynı çalışma gerçekleştirilir. Bu şekilde sürekli olarak metal çubuğun altına yerleştirilmiş ve boşluklara oturtulmuş katozların kalınlıkları artırılarak veya kalınlıklarını koyarak, işleme devam edilerek parçalar birbirinden ayrılır. Üstte bulunan parçanın dağılmasını önlemek için parçaları ayırmada acele edilmeyerek çok sert darbeler vurulmamalı veya tespit yapıldıktan sonra kontrollü olarak vurulmalıdır.

1.1.2.2.1.2.3. Basınçlı alet kullanımı:

Kaldırıcı sisteminin uygulanması yerine, bizim tarafımızdan kontrol altında tutulabilen ve basınçla çalışan, tek yöne veya iki kolu karşılıklı ters yönlerde alt ve yukarıya açılan bir aletin iç kısmı yerleştirilmesi mümkündür. Fakat krikoya benzeyen ve boşluğa sığabilecek kadar küçük bir aleti temin etmenin veya yaptırmanın mümkün olup olmadığının araştırmasını yapmak gerekir.

1.1.2.2.1.2.4. Kamaları doğru ve ters kullanarak ayırma:

Diğer bir yöntem ise kamalarla belli bir aralığa ulaşıldıktan sonra, kamaların kalın kısmı içe gelecek ve metal çubuğa dayanacak şekilde yerleştirilir. Mevcut olan diğer kamalar yerleştirilmiş bulunan kamaların doğrultusunda ve üzerlerine gelecek şekilde çakılmasıyla parçaların ayrılması sağlanır. Veya belli bir aralığa getirildikten sonra ve olanak var ise demir el testeresi veya spiral elektrikli testereyle kesilerek parçalar ayrılır. Daha sonra yarım metal çubuklar tek tek çıkartılır.

1.1.2.2.1.2.5. Yüksek ısı kullanımı:

Parçaların birleştirilmesinde, kullanılan yapışkan çok önemlidir. Yüksek ısı karşısında birleştirme özelliğini kaybeden yapışkanalrın kulla-

nılması durumunda sorun bir dereceye kadar halledilmiş olur. Çok metalleleştirilmiş parçalar, ancak bu yöntemin kullanılması sonucunda birbirlerinden ayırabilme imkanı vardır. Ancak yüksek ısı karşısında taş eserin zarar görüp görmediği belirlenmeli ve ondan sonra uygulamaya geçilmelidir.

1.1.2.2.2. *Temizleme:*

Sertleşmiş yapışkan artıkları ancak mekanik yöntemlerin uygulanması sonucunda çıkartılabilir. Çünkü yapışkanın sertleşmesinden dolayı çözücüsü olan uçucu kimyasal maddelerden hiç biri etkili olmaz.

Kırık yüzeyler yassı keski kullanılarak dıştan içe doğru vurulmak suretiyle, sertleşmiş yapışkanın büyük birkısmı atılır. Girintili kısımlar için ucu sivri keski ve tel fırçanın kullanılması sonucunda temizleme tamamlanır. Keski orta yerden sıkmadan tutularak 45° yatık vaziyette diğer elle tahta tokmağı vurarak kullanılır.

Delikler içinde kalmış olan sertleşmiş yapışkan artıkları, matkaba delik genişliği kadar kalın ucun takılması ve kullanılmasıyla çıkartılır.

1.1.3. *Uçucu kimyasal maddeler kullanımı:*

İspirto, Aseton, Toluen, Selülozik Tiner gibi maddeler, parçaların birleştirilmesinden çok kısa bir süre önce, kırık yüzeylerin tamamen tozlardan arındırılmasında kullanılırlar. Uçucu kimyasal temizleme maddesiyle emdirilmiş üstübünün kırık yüzeye sürülmesiyle son temizlik gerçekleştirilir ve hemen ardından yapışkanın kullanılmasıyla birleştirme tamamlanır.

Açılmış deliklerin temizliği, Aseton veya İspirto ile nemlendirilmiş üstübünün, çubuk ucuna sarılıp delik içine sokulup çevrilerek çıkartılmasıyla tozlardan arındırılır.

1.2. *Birleştirme:*

Temizlenen iki kırık yüzey üst üste yerleştirilerek kırık kırığa tam oturup oturmadıkları kontrol edilerek saptanır. Dış yüzeyin değişik yerlerinden iki birleşen kırık parçaya uzanan çizgiler çizilir. Bu çizgiler yapıştırma anında, parçaların birleştirilmesinde daha hızlı hareket edilmesini ve yüzeylere sürülen yapışkandan dolayı üst parçanın çok hafif kayıp kaymadığının kontrolünü sağlar. Düz kırıkların birleştirilmesinde böyle bir sorun hemen hiç olmamasına rağmen, özellikle eğik kırıkların birleştirilmesinde her zaman mümkün olduğundan çok dikkatli hareket edilmeli ve yapışka-

nın sertleşmesine kadar, birleştirme sürekli olarak kontrol altında tutulmalıdır. Böylece hatasız birşetirme yapılmış olur (Res. 24).

Dengeye getirilmiş bulunan alt parça ve üste gelen diğer parçanın kırık yüzeyine kullanılan yapışkanın kıvamına göre fırça veya spatula ile her iki birleşen üzeğin 1-3 cm. kenar çeperine kadar sürülür. Parçalar üst üste oturtularak daha önce dışta çizilmiş çizgiler aynı doğrultuya getirilerek kırık kırığa yapışmaları sağlanır. Son kontrol, hassas olan parmağımızın kırık birleşme yerlerinde gezdirilmesiyle gözle farkedilmeyen ve kaymadan dolayı oluşabilecek çıkıntının olup olmamasının tespitiyle yapılır.

Üst parça tahta takoz kullanılaak değişik yerlerden vurulmasıyla fazla yapışkanın tabaka yapması önlenerek, kırık kenarlardan atılması sağlanır. Parçalar kırık kırığa ne kadar iyi oturtulursa, yapıştırma o derece güçlü olur. Ayrıca yapışkanın kırık yüzeyde tabaka yapması Dansöz Heykeli gibi 109 parçanın (Akıllı-2, 1987, s. 21) birleştirilmesiyle oluşmuş eserlerde, yapışacak olan diğer parçanın kırık kırığa yapışmasını engelleyeceğinden eserin onarımı sırasında birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden olur.

Az parçalı mimari eleman veya sanat eserlerin parçalarının hemen birleştirilmelerinde hiçbir aksaklık olmamasına rağmen, çok parçalı olmaları durumunda birçok sorun ve zorluklar ortaya çıkmaktadır. Özellikle eğik ve kıvrımlı kırılmış parçaların birleştirilmesinde olumsuzluklar büyük boyutlara ulaşmaktadır. Bütün bunların önlenmesi, aynı eser veya mimari elemana ait oldukları tespit edilen parçalar üzerinde yapılacak tespit, tasnif ile birlikte yapışkan sürülmeden ön birleşme denemelerinin (Res. 25) tatbik edilmesiyle mümkündür. Bunun yanısıra birleşme yüzeylerinin sağlam veya aşınmış olması, yapışkanın farklı şekilde kullanılmasına neden olmaktadır.

1.2.1. *Tespit:*

Kazıda ortaya çıkarılmış parçaların bezemesine bakılarak hangi mimari eleman veya sanat eserine ait olabileceği konusunda az da olsa onarımcıya kolaylık sağlamaktadır. Fakat çok sayıda sütun kaidelerine, postamentlere ve sütunlara ait parçaların aynı yerden kazı sırasında ortaya çıkarılmaları, bunların benzer olmaları nedeniyle hangisinin hangi mimari elemana ait olduğunu belirlemek veya tespit edilmiş olan çok sayıda sütunlardan, parçanın hangisine ait olduğunu saptamak ve yerini tespit etmek, son derce güç olduğundan bunun çözümü yetenek, tecrübe, iyi bir gözlem ve sabır isteyen uzun bir çalışma ile mümkündür. Eğer bu parça

içten kopmuş ise ki bu her zaman olmaktadır, bunun yerini belirlemek son derece zor bir çalışmaya gerektirir.

Çok iyi temizlenmiş parçaların bezemesine, taşçı aletleri izlerine kırılma durumlarına, yer tespitlerine, yapısal özelliklerinden kristalleşme ve damarlarına (Radt-1, 1983, s. 244) bakılarak parçaların hangi mimari elemana ait olduklarının tespiti yapılarak, belirlenen yerlerde toplanır. Parça kümeleri diktorken olarak çakılmış tahtalarla veya başka bir malzeme kullanılarak sınırlandırılabilir. Daha sonra kendi içlerinde tasnifleri yapılarak, parçaların birleşme durumları veya yerleri belirlenir.

1.2.2. Tasnif:

Çok parçalı mimari eleman veya sanat eserlerinde yapışkan kullanarak birleştirme yapmadan önce, tespit edilmiş parçaların tasnifleri yapılmalı ve bir birleştirme planı hazırlanmalıdır. Ancak o zaman daha önce birleşmiş parçaları sökmeden veya kazıma yontma gibi hatalı uygulamalar yapmadan birleştirme olumlu bir şekilde tamamlanabilir.

Heykel gibi taştan yapılmış sanat eserleri kaide, bacaklar, gövde, kollar ve baş olmak üzere ana guruplara ayrıldıktan sonra kendi içlerinde daha detaylı tasnifleri yapılmalıdır. Mimari eleman parçaları da kendi içlerinde tasniflenmeli ve belirlenmiş kenar üzerinden alttan yukarıya doğru birleştirme gerçekleştirilmelidir. Gerekli görüldüğünde üçlü, beşli guruplar haline getirilmeli ve bunların birleştirilmesiyle parçadan bütüne doğru gidilmelidir. Ancak oluşacak gurupların birbiriyle birleşip birleşmedikleri yapışmadan önce yapılacak sık sık kontrollerle belirlenmelidir.

Düz kırıkların birleştirilmesi kolay olmasına rağmen kıvrımlı kırıklar da daha zordur. İki parça birleştirildiğinde keskin bir açı meydana getirdiği takdirde, bu açığı dolduran parça bulunmalıdır. Çünkü daha sonra bu parçayı yerine oturtmak olanaksızdır. Bu nedenle yapıştırma öncesi yapılacak tespit ve tasnif çok önemlidir. Birleşen parçaların hepsi belirlenmeli ve ondan sonra gelecek parçanın birleşmesine engel olmayacak parçalar yapışkan kullanarak birleştirilmelidir.

Parçalara ayrılmış yazıtlı kaplama taşına benzer eserlerde, parçaların hepsinin birleşme durumları belirlenerek yan yana getirilerek kitabenin görünümü tespit edilmeli (Res. 26) ve bunun eskiz çizimi yapılmalıdır. Parçalara verilen numaralar eskiz çizime aktarılarak, hangi parçanın daha önce yapışacağı ve guruplandırmanın nasıl yapılacağı belirlendikten sonra yapışkanla birleştirme gerçekleştirilmelidir.

Kazıda ortaya çıkarılmış bulunan mimari elemanın iki veya üç nolu parçasının tespiti yapılmadan, kazıda ortaya çıkmadığının varsayımına dayanarak, diğer parçaların yapışkanla birleştirilmelerinden sonra, parçanın tespiti durumunda, eğik ve kıvrımlı kırılmış olması nedeniyle ve de bir açığı doldurması sonucunda yerine kırık kırığa oturtmak imkansızdır (Res, 27) Yerleştirme ancak parçanın kırık yüzeylerinin yontulmasıyla mümkündür. Bu ise eser parçasına zarar vermekle birlikte, yapıştırmanın direncini azaltacağından hatalı bir uygulamadır.

Resim 27'de görüldüğü gibi köşesi üç parça halinde kopmuş mimari elemanın üç no'lu parçası dördüncü kısma birleştirilmeli ve bir, iki no'lu parçaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş gurup kırık kırığa yerine oturtulmalıdır.

1.2.3. Yapışkan:

Taş yapıştırmasında kullanılan yapışkanlar çok önemlidir. Özellikle dışarıda bulunan ve onarımı yapılan eserler için ısı, ışık, don ve rutubete karşı dayanıklı olanları tercih edilmelidir. Onarımcı bu konuda deneysel uygulamalar yaparak, kullanacağı yapışkan konusunda tecrübeli olmalıdır. Mevcut olan yapışkanın, sıcak ve soğukta, uygulanması düşünülen taş eser parçalarının açık veya kapalı yerde durmalarına göre, sertleşme sürecini ve özelliklerini bilmelidir. Bu da onarımcıya sanat eserini ayağa kaldırmada veya mimari eleman parçalarını kaç dakika içerisinde birleştirme yapabileceğini bilmesi bakımından gereklidir.

Bugün birleştirilen iki parçanın kırık yerinde bir kabuk oluşturan ve etkisiz yapıştırma gücüne sahip olan çimento kullanılmamaktadır. Yüksek ısı karşısında etkilenen, yanma özelliği gösteren, yüksek yapıştırma gücüne sahip olan, bir süre sonra sararan ve değişik türleri bulunan Araldit (Benzmüller, 1981, s. 68-69) kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra aynı özellikleri göstermesiyle birlikte Araldit'ten daha az yapıştırma gücüne sahip, uzama emsali çok, çabuk kuruyan Polyester'inde kullanıldığı (Strocka, 1979 s. 816) bilinmektedir. Hiçbir şekilde eritemeyen bir madde ve yeni bir düzenlemenin yapılamayacağı yerlerde kullanılan Akemi (Ahrens, 1970, s. 10), özellikle mermer eserlerin yapıştırılarak ayağa kaldırılmalarında tatbik edilmektedir. Ayrıca yumuşama ısı 70° olan ve 100° de tamamen üzerinde çalışılabilen esnek Termoçimento E 50 (Bertolin, 1970, s. 14), 15 dakika içinde kuruma özelliğine sahip Sintolit, gözenekli olmayan satırlar için Eastman 910 (Hempel, 1972, s. 33) ve çekme dayanıklılığı 100 kg/cm²

olan Metallon E 2108 (Schleiermacher, 1980, s. 155) gibi yapışkanlar kullanılmış veya halen kullanılmaktadır.

Deneyimli olduğum ve uygulamalar yaptığım Araldit, Polyester ve Akedemi yapışkanlarına karıştırılan sertleştirici ve bazı durumlarda ilave edilen hızlandırıcı, hava koşullarının durumuna göre azaltılıp çoğaltılabilir. Hava çok sıcakken oran azaltılır. Soğuk ve nemli olduğunda çoğaltılır. Ayrıca bunların az veya çok oranlarda karıştırılması Araldit, Polyester ve Akedemi'nin yapıştırma sürecini uzatır veya kısaltır. Araldit ve Polyester'i kullanan kişinin deneyimsiz olması nedeniyle, çok sıcak bir günde ve güneş altında, ilave edeceği sertleştiriciyi normalin biraz üstünde koyması durumunda, Araldit veya Polyester çok kısa bir süre içerisinde, aniden kabarak bulunduğu kaptan taşarak dökülmesi sonucunda istenmeyen birtakım kazaların olmasına neden olunur. Bunların oranlarının sabah, öğlen ve akşam üzeri olmak üzere bir gün içinde dahi kullanım durumuna göre değiştiği bilinmektedir. Ayrıca kullanılacak eser parçalarının sıcak veya soğuk olmalarına göre de farklılıklar gösterir.

Araldit son yüzyılımızın en güçlü yapışkanı olarak bilinmektedir. Fakat son senelere kadar yurdumuzda bulunmaması ve sonradan ithal edilmesine rağmen pahalı olması sonucunda, yurdumuzda mevcut ve daha ucuz olan Polyester ve Akedemi'nin bazı eserlerin onarımında kullanılmasına neden olmuştur.

Son senelerde olumlu bir gelişme olarak izlediğimiz eski eser onarımına büyük önem verilmesi sonucunda ortaya çıkan deneyimsiz bazı uygulayıcıların, Polyester ve Akemi'yle yapmış oldukları çalışmalardan olumsuz sonuçlar aldıklarını belirtmektedirler. Bu yapışkanlarla birleştirdikleri parçaların bir sene sonra ayrıldıklarını söylemekte ve hatayı yapışkanlara yüklemektedirler, Araldit'e nazaran, özellikle çok güçlü birleştirme özelliği olmamasına rağmen, birçok kazıda ortaya çıkarılmış bulunan mimari eleman ve sanat eserleri, yanıcı olan ve kendine özgü niteliklerini belli bir dereceden sonra kaybeden Polyester (Akıllı, 1988, s. 14) veya Akemi kullanılarak birleştirildikleri ve bazılarının açıkta teşhir edildikleri bilinmektedir. Bunun en güzel örneklerini on sene ve daha önce Polyester'le yapıştırılmış bulunan mimari elemanları Perge Antik Şehri'nde Akemi ile yapıştırılmış heykelleri İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde, Antalya Müzesinde ve diğer Anadolu Müzelerinde görmek mümkündür. Bu eserlerin bazıları açık teşhirde olmalarına rağmen parçaların ayrılması henüs, söz konusu değildir.

Yapışkanların birleştirme güçlerinin olumlu veya olumsuz olması, kimyasal özelliklerine bağlı olmakla birlikte, uygulayıcının parçaların kırık yüzeylerini iyi temizlemesine, yapışkanın sertleştirilcisiyle iyi karıştırılmasına, rüzgarın etkisiyle kalkan tozların ulaşamayacağı bir yerde uygulamayı yapmasına, kırık parçaları kırık kırığa tam ve hatasız birleştirmesine veya içe yerleştirmiş olduğu güçlendirici çubukların germe yapmayarak parçalara basınç oluşturmamalarına bağlıdır.

Yapışkanların kullanımı kırık yüzeylerin durumuna göre değişmektedir. Yeni kırıklara çok ince bir tabaka yapışkan sürülmelidir. Eski kırıkların yüzeylerinin aşınmış oldukları gözönüne alınarak sıvı yapışkanların, Sylodex gibi kimyasal maddeler veya 40 mikron kalsittozu gibi doğal malzemeden hazırlanmış tozlar karıştırılarak yoğunluğu artırılıp akışkanlığı azaltıldıktan sonra kullanılmalıdır. Özellikle kırık yüzeylerde ince bir kabuk şeklinde çatlamış veya kalkmış kısımların, yapıştırmanın sağlıklı yapılması amacıyla temizlenmelerinden sonra oluşan boşlukların doldurulmasını sağlamak için yoğunluğu çok artırılmış yapışkanlar kullanılmalıdır. Fakat kırık yüzeylerde, kırık kırığa oturan kısımlar tespit edilerek yoğunluğu artırılmış yapışkanın tabaka oluşturmamasına dikkat edilmelidir.

Pergi-1987 tiyatro kazısında ortaya çıkarılmış bulunon Dionyzos heykel parçalarının birleştirilmelerinde Araldit 1541 ve Harter HY 2995 karıştırılmasıyla hazırlanan yapışkana kalsittozu ilave edilerek yoğunluğu artırıldıktan sonra fırça ile sürülerek kullanılmıştır. Geniş kırık yüzeylerde fazla yapışkanın kırık kenarlardan akabileceği gözönüne alınarak, yüzey sulandırılmış kil çamuşu ile sıvanmıştır. Araldit'in kirlettiği yüzeyleri Aseton, İspirto, Selülozik Tiner, Toluen gibi uçucu kimyasal maddelerle temizlemek olanaksız olduğundan bu tür bir uygulamaya gidilmitir. Yapıştırmada taşan Akemi ise sertleşmeye yakın ucu keskin bir aletle alındıktan sonra Aseton ile nemlendirilmiş üstübüyle silinerek temizlenir.

1.3. Güçlendirici kullanımı:

Bir taş eser veya mimari eleman parçalarının birleştirilmelerinde bazen yapıştırma bile yeterli derecede güçlü olmamaktadır. Çünkü, iki kopmuş parçanın kütlesi ile yapışkanın eklenebileceği alan arasındaki oran sordur (Andre, 1977, s. 29). Yapışkan, insan heykelinden kopmuş parmağı veya mimari elemanın motiflerinden kopmuş küçük bir parçayı yapıştırabilir. Fakat iki kg. ve daha fazla ağırlıktaki küçük taş nesnelerin birleştirilmelerinde yapıştırıcılar yetersiz kalır (Plenderleith-Werner, 1971, s. 29).

Kırılmış parçaların birleştirilmelerinde yapışkanla birlikte metal veya sentetik malzemeden yapılmış güçlendiriciler kullanılması gerekir. Bunların uygulanması ise iki şekilde mümkündür.

Uygulamada kullanılması düşünülen çubukların çok büyük önem taşıması, kırık parçaların dışına kenet açılması ve birleşen kırık yüzeylerde açılacak olan deliklerin kırık yüzeylerinin belirlenmesi, doğrultuların tayini ve parçaların kırılma durumuna göre delik delmenin farklı olması nedeniyle ayrı ayrı incelenmeleri gerekmektedir.

1.3.1. Çubuklar:

Çubuk olarak kullanılacak metalin seçimi çok önemlidir. Özellikle dışarıda bulunan ve onarımı yapılan eserler için büyük önem taşır. Kullanılan çubukların don, nem ve rutubete karşı dayanıklı olmaları gerekir. Metal çubukların krom nikel, paslanmaz çelik veya titanyum gibi doğa koşullarından uzun bir süre etkilenmeyen maddelerden yapılmış olmaları tercih edilmelidir. Maden materyaller yerine Araldit, Polyester gibi yapışkan malzemenin ve cam elyafı gibi güçlendirici yardımcı dokunun karıştırılmasıyla dökülmüş sentetik çubukların da bazı taş eser onarımlarında kullanılması mümkündür.

Demir çubuklar, nemden dolayı reaksiyona girerek, paslanıp oluşturdıkları hacim genişlemesi nedeniyle, kullanıldıkları taşlar üzerinde var olan çatlakların genişlemesine ve yeni çatlakların oluşmasına neden olurlar. Taş eser veya mimari eleman parçalarını demir çubuklarla güçlendirerek yapıştırma yüzünden onarım maskesi altında çok zararlı sonuçlar alınmıştır. (Plenderleith-Werner, 1971, s. 325).

Perge-1979 kazısında ortaya çıkarılmış İmparator Heykelinin müzede yapılan onarımında, metal çubuk olarak Antalya Şehri içinde krom nikel ve paslanmaz çelik bulunamadığından, zorunlu olarak demir çubuk kullanılmıştır. Demir çubuğun atmosferden etkilenerek paslanıp genişleşerek vereceği zararı en aza indirmek için tamamen akemi yapışkanı ile kaplanmış ve delik biraz daha geniş açılmak suretiyle tetbir alınmıştır (Akıllı, 1986, s. 31). Kullanılmış bulunan demir çubukların doğa koşullarının etkisiyle verebileceği zarara karşı uygulanan önlemler, 1983 kazı bitimine kadar ortaya çıkarılmış bulunan Perge Heykellerinin Antalya Müzesi'nde yapılan tüm onarım çalışmalarında tatbik edilmiştir. 1979 senesinde temin edilemeyen paslanmaz metal çubukların 1983 senesine kadar başka bir yerde bulunabileceğinin araştırması yapılmadan yerine demir çubukların-

kullanılmasının nedeni, benim çırak-usta pratik eğitimiyle onarımcı olma çabası içinde yetismeye çalışarak, teorik eğitimden ve araştırmadan uzak kalmam, kazı ekibinin dış temasları olmasına rağmen ekip üye veya üyeleri ve başkaları tarafından tenkit edilmemen neden olmuştur. Neden, şu anda da olduğu gibi, böyle bir eğitimi verebilecek bir kuruluş veya eğitim biriminin, o dönemlerde de olmamasıdır. Son senelerde olanların ise henüz kuruluş aşamasında olmalarına rağmen, yetişmiş eğitimcilerin bulunmaması nedeniyle, onarım eğitiminin başlangıç aşamasında olması sonucunda, benim ilk beş yıl içerisinde kullanılan malzemeden kaynaklanan olumsuz uygulamalarımla onarımcı olma çabalarım gibi, şu anda da iki taş veya çanak çömlek parçası yapıştıranların ve onarım planı çizenlerin de kendilerini onarımcı ilan etmelerine neden olmaktadır. Buradan kaynaklanan bütün olumsuz uygulamaların sonuçlarını, şimdi olmasa bile ileride eski eserlerimizin göreceği kaçınılmazdır.

Onarım eğitiminde hem teori hem pratiğin bir anda yürütülmesi gerekir. Çünkü teorinin ağır basması pratiğin azalmasına yol açmaktadır. Bu da onarıma zarar verir. Fakat diğer yandan onarımcıların teorik eğitimi de kaçınılmaz bir gerçektir (Philippot, 1981, s. 20). Batı Almanya'da müzelerde, devlet ensütülerinde ve özel kuruluşlarda onarımcılar çalışmaktadır (Wihr, 1981, s. 49-53). Farklı eğitim kuruluşlarından gelen kişiler üç yıl (Ankler-Wihr, 1981, s. 18) değişik eğitime tabi tutulduktan ve belirli bir deneyden geçirildikten sonra onarımcı ünvanını almaktadır. Fakat ne yazık ki yurdumuzda bu sözkonusu değildir.

Perge 1984 kazı döneminde parçalar halinde çıkarılmış heykellerin onarımında metal çubuk olarak paslanmaz çelik kullanılmıştır. 1986 senesinde ise Almanya'da bazı inşaatlarda kullanılan ve Türkiye'de basın tarafından sert plastik çubuk olarak adlandırılan sentetik çubuklar temin edilemediğinden, Araldit ve cam elyafının karıştırılmasıyla dökümü yapılan çubuklar (Res. 28), taşıyıcı özelliği olmayan parçalanmış tiyatro kabinlerinin onarımında kullanılmışlardır.

Araldit + cam elyafı karışımı çubukların dökümü plastik boru ve Perge'de bol miktarda bulunan doğal kargı bitkisinin kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Özellikle düz olanları tercih edilen kargıların, 15-20 cm. aralıklarla bulunan boğumlardan yan yana bulunan iki tanesinin hemen altından kesilmek suretiyle, bir tarafı kapalı ve içi boş olan kargı parçaları elde edilmiş ve bunlar kullanılmıştır. Lif haline getirilen cam elyafı, alt kısmı boğumdan dolayı doğal olarak kapalı bulunan kargı çubuğun içine

dikey olarak yerleştirilmiş ve sert bir yere dip kısmı vurularak liflerin alt kısma ve etrafına tam olarak dağılmaları sağlanmıştır. Bu işleme çubuk içinde istenen yoğunlukta cam elyafı oluşuncaya kadar devam edilmiştir. Sertleştiricisi ilave edilmiş ve karıştırılmış Araldit'ten bir miktarı, mümkün olduğu kadar ince dökülerek, çubuk dip kısmına yerleşmesi sağlanmış ve oluşabilecek hava kabarcıkları önlenmeye çalışılmıştır. Tekrar Araldit ilave edildiğinde, işlemin daha sağlıklı olması amacıyla çubuk dik ve yatay şekillerde dip kısmı sert bir yere hafif vurulmuş ve işleme doldurma tamamlanuncaya kadar devam edilmiştir. Lif haline getirilmiş ve 10 cm. ulaştırılmış cam elyafı ortadan katlanarak Araldit'le dolu olan çubuğun ağzına 2 cm. kadar sokulmuştur. Amaç kullanım sırasında deliğe yerleştirilen sentetik, çubuğun (Res. 29), delik içindeki yapışkan ile bağlantısını sağlayarak birleşmenin güçlendirilmesi nedeniyle yapılmıştır.

1987 Parge kazısı sırasında 74 parça olarak çıkarılmış bulunan Dionyzos Heykelinin onarımında metal çubuk hiç kullanılmayarak, tamamen Sert plastik çubukların (fibirglas) kaygan olan üst yüzeylerine çentikler açtıktan sonra kullanılmasıyla (Res. 30) onarılmıştır.

1.3.2. İç kısma yerleştirme:

İlk uygulamalar heykellerin onarımlarında yapılmış olup, daha sonra parçalar halinde bulunan mimari elemanların onarımlarında da tatbik edilmeye başlanmıştır. Böyle durumlarda birleşen kırık yüzeylere karşılıklı aynı merkez, doğrultu, genişlik ve derinlikte delikler açarak ve içlerine yapışkan ile birlikte metal veya sentetik çubuklar yerleştirerek birleştirme yapmak gerekir. Bunun tatbik edilmesi ise birtakım uygulamaları gerektirir. Böylece gerilim yalnızca parçalanmış kısımlar tarafından değil tümü tarafından taşınır.

Onarım atölyesinde, kazıda ortaya çıkarılmış sanat eseri parçalarına ve mimari eleman parçalarına, karşılıklı aynı merkez ve doğrultuda delikleri açmak için, hareketli ve ayarlanabilen geliştirilmiş birtezgah (Res. 31) olmadığı taktirde ve Efes'de parçalar halinde ortaya çıkarılmış bulunan sütunların onarımı sırasında, Hueber'in raylar üzerinde hareket edebilen bir sütun yaparak parçaları birleştirmesi (Strocka, 1979, s. 817) gibi uygulamaları yapma imkanı ve olanağı olmayan kazılarda, bu tür uygulamaları bazı büyük veya küçük parçalarda yapma olanağı olmaması durumlarında, değişik pratik uygulamalar yaparak aynı sonucu veren, olumlu çalışmalar yapmak mümkündür.

1.3.2.1. Merkezleri belirleme:

Parçalar üst üste oturtularak tam olarak birleşmeleri sağlanır. Onarılabacak mimari elemanın veya sanat eserinin parçalarının birleşen kırık yüzeylerinin, eksik veya tam olma durumlarına göre, statîği gözönüne alınarak ve açılacak olan deliklerin doğrultuları, yerleri tahmini olarak belirlenir. Taşçı kalemi veya sonradan çıkartılan başka bir malzemeyle dış yüzeyde geçici işaretler verilir.

Kırık yüzeylerde belirlenen merkezlerden bir tanesinin hatalı olması durumunda, bunun delik açıldıktan sonra düzeltilmesi çok zor, küçük parçalarda ise imkansızdır. Çok delik açılmış kırık yüzeylerde ise çok büyük sorunlar ortaya çıkardığından, merkezlerin çok yönlü uygulamalarla kontrolleri yapılmalı ve emin olunduktan sonra delikler delinmelidir.

İmitasyon mimari elemanların iç metal donatını belirten şablon incelendikten sonra açılacak olan deliklerin merkezleri belirlenmelidir. Böylece delik delme sırasında, matkabın heran metal donatı engeliyle karşılaşp olumsuz sonuç alınması önlenmiş olur.

Birleşen iki parçanın kırık yüzeylerinde karşılıklı aynı merkezlerinin belirlenmesi açılacak olan deliklerin çokluğuna, parçaların kırılma ve ağırlığına göre bazı yöntemlerin uygulanmasıyla tespit etmek mümkündür.

1.3.2.1.1. İz bırakan maddeler kullanımı:

Çok küçük renkli tebeşir parçası veya parçaları, tamamen yatay bir duruma getirilmiş kırık yüzeyin belirlenen yerlerine açılacak olan deliklerin merkezi olarak kabul edilen yerlere oturtulur. Diğer parça kırık kırığa dik olarak oturtulur. İşte kalan tebeşir ezileceğinden birleştirilen kırık yüzeylerde de iz bırakır. Parçalar ayrılır. Böylece merkezler karşılıklı belirlenmiş olur. Uygulamada tebeşir yerine yağlı boyanın istenilen yere damlatılması ile de tatbik edilebilir.

İki parça birleştirilirken, kırık kırığa oturtulmaları ilk aşamada gerçekleştirilmelidir. Aksi takdirde üst parçanın tam olarak oturtulması için kaydırılması veya onyatılması durumunda içe yerleştirilmiş olan malzeme dağılacığından, merkez belirlemesi tam olarak olumlu sonuç vermez. Bu nedenle daha çok düz kırık yüzeylerin ve yerleştirilecek mimari blokların üst üste gelen yüzeylerin merkezlerinin belirlenmesinde kullanılır. Eğik kırıklarda olumlu sonuç alınmayacağından tatbik edilmemelidir.

1.3.2.1.2. Çizgilerle tespit:

Düz ve eğik kırılmış tüm birleşen parçaların yüzeylerinin karşılıklı merkezlerinin belirlenmesinde en güvenilir ve tam olarak olumlu sonuç veren bir yöntemdir. İki şekilde uygulanabilir.

1.3.2.1.2.1. Kesişen çizgilerle tespit:

Kırık kırığa birleşen iki parçada açılacak olan deliğin yeri tahmini olarak belirlenir. Parçalar ayrılarak bir tanesinin kırık yüzeyinde deliğin merkezi saptanır. Merkezden geçecek şekilde ve merkezde kesişen çapraz iki veya daha fazla çizgi çizilir ve bunların uzantıları dış yüzeyde biraz uzatılır. Birleşen parça kırık kırığa oturtulur. Dışta bulunan ve içte kesişen çizgilerin uzantıları olan çizgiler ikinci parçaya aktarılır. Parçalar birbirinden ayrılır. İkinci parçanın dış yüzeyinde bulunan uzantı çizgileri birleştirildiğinde açılacak olan deliğin merkezi belirlenmiş olur.

Kırık yüzeyler üzerinde birden fazla delik açılması gerektiğinde yukarıda tek bir deliğe yapılmış olan uygulama diğer belirlenen merkezlere de tatbik edilir.

1.3.2.1.2.2. Çizgi üzerinde ölçü alarak tespit:

Birleşen kırık yüzeylerin çok girintili, çıkıntılı ve eğimli olması durumunda, kesişen çizgilerle karşılıklı merkezlerin belirlenmesinde tam olarak olumlu sonuç alınamadığından, daha kesin sonuç veren tek bir çizgi uygulaması gerçekleştirilmelidir. Veya bu uygulamada kullanılan taşçı pergel veya aynı işlevi gören başka bir aletle kontrolü yapılmalıdır.

Parçalar üst üste oturtulur ve kırık yüzeylerden geçecek olan çizginin uzantısı cetvel veya aynı işlevi gören bir alet kullanılarak dış yüzeyde yaklaşık iki cm. uzunluğunda dik bir çizgi çizilerek belirtilir. Parçalar ayrılır ve her iki yüzeyin dışında bulunan uzantılar kırık yüzeyler üzerinde birer çizgi çizilerek birleştirilir. İlk parçanın kırık yüzeyi üzerindeki çizgi üzerinde açılacak olan deliğin yeri belirlenir ve uzunluk ölçer bir aletle (kompas, metre, pergel), merkez ikinci parçaya aktarılır. Diğer karşıt kenar uzantısından yapılan ölçülerle, son kontrollerle uygunluğu tespit edilir.

1.3.2.1.3. Dışta belirlenen noktalarla tespit:

Daha çok küçük parçaların, delik açılacak yerlerinin belirlenmesinde kullanılır. Birleştirilen parçaların dış yüzeyi çevresinde, tahmini olarak eşit aralıklarla saptanan üç nokta belirlenerek işaretlenir ve 1, 2, 3 diye karşı-

lıklı numaralandırılır. Parçalar ayrılır. İlk kırık yüzeyde saptanmış olan merkezin kırık kenarda bulunan 1, 2, 3 noktalarına olan uzaklığı tek tek belirlenerek ikinci parçaya pergel kullanılarak aktarılır. Üç noktanın kesiştiği yer, ilk kırık yüzey merkezinin karşısını verir.

1.3.2.1.4. Şablon kullanımı:

Üst üste birleştirme imkanı çok zor olan parçaların veya mimari elemanların, karşılıklı delik yerlerinin belirlenmesinde aydinger, mukavva, naylon, yağlı kağıt, kontroplak, duralit veya madeni levhalardan yapılmış şablonun kullanılmasıyla gerçekleştirilir.

Heykel onarımında şablon kullanımının çok zor olmasının nedeni parçaların dış yüzeylerinde köşe belirleme imkanının çoğu kez hemen hemen hiç olmamasıdır. Bu durum aynı özelliğe sahip mimari eleman parçaları için de sözkonusudur. Her ne kadar kırık yüzey üzerinde mevcut olan grinti ve çıkıntılardan belirleme imkanı olsa dahi, uygulama sağlıklı ve kesin bir sonuç alınmasını her zaman mümkün kılmaz.

Üst üste yerleştirilecek olan düz satırlı mimari blokların karşılıklı deliklerin merkezlerinin aktarılmasında uygulanmalıdır.

1.3.2.1.5. Kalıp olarak:

Eğik kırılmış ve çok ağır olan parçaların dengeye getirilerek, üst üste birleştirilmelerinde, genellikle imkansızlıklar nedeniyle zorluklarla karşılaşmaktadır. Çünkü karşılıklı aynı merkez, doğrultu ve genişlikte deliklerin açılması safhasında, parçaların birkaç kez üst üste birleştirilmeleri gerekmektedir. Eğik kırılmalarından dolayı birleştirme anında üst parçanın kaymasını engellemek için, alt parçanın kırılma yüzeyi, oturma yüzeyine paralel olacak şekilde dengeye getirilmektedir. Kırık yüzeylerde açılacak olan deliklerin yerlerini tespit etmek, açılmış olan deliklerin içine metal çubuk yerleştirdikten sonra doğrultularında sapma olup olmadığının kontrolünü yapmak ve deliklerin uygunluğunu sağlamak için tekrar matkap kullanabilmek amacıyla, parçaları birkaç kez birleştirme ve ayırma işleminin tekrarının zorlukları bilinmektedir. Bütün bunlara gerek duymadan, sadece parçaları bir kere içlerine metal çubuk yerleştirdikten sonra olumlu bir şekilde birleştirme yapabilmek kalıp alma metodunun uygulanmasıyla mümkündür.

Birleşen kırık yüzeylerden bir tanesinde, açılacak olan deliklerin yerleri belirlenir. Dışta belirlenen doğrultu çizgilere göre delikler açılır. Kırık

yüzeyler tozlardan kıl fırça veya basınçlı hava püskürtülerek temizlenir. Deliklerin merkezlerinden geçen ve birbirini kesen çizgiler çizilir ve dış yüzeylerde 2-4 cm. kadar uzatılır. Deliklerin genişliği kalınlığında metal çubuklar deliklere yerleştirilir. Suyla sulandırılmış arap sabunu demir çubuklara ve kırık yüzeyde kaygan bir satıh elde edinceye kadar fırçayla sürülür ve son olarak oluşmuş olan köpük alınır. Kırık yüzeyin kenarı kil ile sınırlandırılır. İstenen kalınlıkta alçı dökümü gerçekleştirilir. Alçı donduktan sonra kenarda bulunan kil çıkartılır ve parçanın dış yüzeyinde bulunan çizgiler alçı blokuna aynı doğrultuda aktarılır. Arap sabunu, alçının kırık yüzeye ve metal çubuklara yapışmasını engellediğinden, hafif el darbeleri vurularak alçı çıkartılır. Metal çubuklar yavaş yavaş sağ ve sola çevrilerek alçı içinde oynamaları sağlanır ve yerlerinde bırakılır. Ters çevrilen alçı negatif kalıbın yüzeyine hazırlanmış olan arap sabunu sürülür, kenarlar sınırlandırılır ve alçı dökülerek pozitif kalıp elde edilir. Çizgiler aktarılır ve iki kalıp birbirinden ayrılır. Metal çubuk veya çubuklar çıkartılır. Pozitif alçı kalıp birleşen diğer kırık yüzeye kırık kırığa oturtulur. Dışta bulunan çizgiler parçanın dış yüzeyine aktarılacak deliklerin yerleri belirlenir. Pozitif alçı kalıpla yapılan sık sık kontrollerle hatasız olarak, delikler açılmış olur. Böylece parçalar hiç kaldırma yapılmadan metal çubuklar yerleştirilerek, hatasız olarak yapıtırmaya hazırlanmış olur.

1.3.2.2. Doğrultu tayini:

Karşılıklı deliklerin açılmasında en önemli sorun deliklerin doğrultularının tayinidir. Bunu saptamak, parçaların durumuna göre değişik uygulamalar tatbik etmekle mümkündür. Belirlenen doğrultudan parçanın bir tanesinde çok az bir sapma olduğu takdirde, diğer birleşen parçada sapma olmasa dahi içe yerleştirilen metal çubuk germe yaparak parçaların kırık kırığa oturmalarını engeller. Büyük parçalarda tekrar matkap kullanarak sorun düzeltilebilir. Fakat küçük parçalarda bu uygulama parçanın çatlaması, kırılması gibi bazı olumsuzlukları ortaya çıkarabileceğinden, deliklerin doğrultularının düzeltilmesi yapılmayıp, metal çubuğun veya çubukların kalınlıklarının düşürülmesi veya uzunluklarının azaltılması yoluna gidilmesi tercih edilmelidir.

Açılacak olan deliğin belirlenen doğrultusundan gözle farkedilmeyen sapma, delik derinleştikçe doğrultusundan çok daha fazla açılmasına neden olur.

- Doğrultuda 1' lik sapma 10 cm. delik derinliğinde, yaklaşık 0,2 cm. açılma olur.

- Doğrultuda 1' lik sapma 15 cm. delik derinliğinde, yaklaşık 0,3 cm. açılma olur.
- Doğrultuda 2' lik sapma 10 cm. delik derinliğinde, yaklaşık 0,35 cm. açılma olur.
- Doğrultuda 2' lik sapma 15 cm. delik derinliğinde yaklaşık 0,55 cm. açılma olur.

Delikleri açmak için hareketli ve ayarlanabilen gelişmiş bir tezgah bu tür sorunları çözebilir. Fakat arazi çalışmalarında her zaman böyle bir aleti çalıştırmak mümkün olmadığı gibi her parçanın delinmesinde uygulamakta mümkün değildir.

1.3.2.2.1. Dış yüzeyde doğrultu tayini:

Genellikle parçalar halinde bulunmuş heykel ve mimari elemanların kırık yüzeylerine açılacak olan deliklerin doğrultularının tayinlerinde kullanılır. Kırık yüzeylerin düz olmaması nedeniyle, üst yüzeyden doğrultu tayini yapmak çoğu zaman mümkün değildir.

1.3.2.2.1.1. Çizgiler çizerek:

Parçalar kırık kırığa oturtulur ve statik açısından açılacak olan deliğin doğrultusu elde mevcut olan düz kenarlı bir aletle belirlenir. Sonradan rahat çıkan tebeşir, kurşun veya taşçı kalemle her iki parçaya uzanan bir çizgi çizilir. Aynı işlem diğer yan yüzeyde uygulandığında, her iki parçaya da açılacak olan deliklerin birbirine uzanan doğrultuları belirlenmiş olur.

Açılacak olan delikler iki veya daha fazla olduğu zaman her yana çizilmiş olan çizgilerin, birbirine paralel olmaları gerekir. Deliklerin farklı doğrultuda açılmaları durumunda, alt parça deliklerine yerleştirilmiş bulunan metalleri, diğer birleşen parçaya açılmış bulunan deliklerin içine oturtmak imkansızdır. Düzeltmenin, metal çubuklara çekiç veya sert bir cisimle vurularak yapılması ise çok az sapmalarda bazen ender olarak olumlu sonuç verebilir. Fakat çoğu kez üst parça deliklerine metal çubuklar belli bir mesafeye girdikten sonra germe yaparak parçanın kırık kırığa oturmasını engeller. Deliklerin, tekrar matkap kullanarak deliklerin genişletilmesi şeklinde düzeltme yapmak ise olumsuz sonuç verir. Ancak deliklerin doğrultularında uyumluluk sağlandığında parçalar kırık kırığa oturabilir.

1.3.2.2.1.2. Düz çubuklar yerleştirerek:

Zorunlu olarak onarımcının tek başına çalışma yapması gerektiğinde rahatlıkla uygulayabileceği bir yöntemdir. Çünkü dış yüzeye çizilen çizgilerle doğrultu tayini yaparak delik delme, iki kişiyi gerektirmektedir. Matkabı kullananla birlikte onun 2-3 m. uzağından bakarak, çizgi ve matkap ucunun sürekli aynı doğrultuda olmasını kontrolörlüğünü ve yönlendirmeyi yapan bir kişiye ihtiyaç vardır. Fakat bu konuda tecrübeli olan onarımcı, yanında yardımcısı olmadığı zaman düz çubuklar kullanarak delik delme işlemini olumlu bir şekilde gerçekleştirebilir.

Daha önce dış yüzeyde çizilen düz çizgilerle deliğin doğrultusu belirlenir. Parçalar ayrılır. Birtanesinin dışında bulunan ve ayrı yerlerde olan çizgilerin doğrultusunda ve parçanın kırık yüzeyinden 40-50 cm. fazlalık yapan iki düz çubuk yerleştirilir ve geçici olarak sabitleştirilir. Belirlenen merkezde matkap çalıştırılır. Onarımcı sürekli olarak matkabın, parçanın her iki yanında bulunan ve çizgilerin uzantılarını oluşturan düz çubuklara paralel olup olmadığının kontrolünü yaparak delme işlemine devam eder. Aynı çalışmayı ikinci birleşen parçayada uygular. (Res. 32).

Birden fazla deliğin delinmesi gerektiğinde, açılmış olan deliğin çapı kadar kalınlıkta uzun bir metal çubuk yerleştirilerek burdan ve yan kenara daha önce yerleştirilmiş düz çubuğa bakılarak, çalıştırılan matkaba doğrultu yönlendirilmesi yapılabilir. İkinci deliğede bir metal çubuk yerleştirildiği takdirde, artık dışyüzeye düz çubuk yerleştirme ihtiyacı kalmadan üçüncü delik açılabilir (Res. 33). Bu çalışmayla ihtiyaç duyulan miktar kadar karşılıklı deliklerin açılması mümkündür.

Birleşen parçalardan bir tanesine delik açıldıktan sonra onun karşıtı olan delik diğer parçayada hemen açılmalıdır. Karşılıklı delikler çoğaldıkça, delikler içine yerleştirilen uzun çubukların alt ve üstünde ölçüler alınarak (Res. 34), deliklerin doğrultularında sapma olup olmadığı sürekli kontrol edilmelidir. Eğer iki çubuk arasındaki, alt ve üst mesafenin ölçümünde aynı değerler alınıyorsa, her iki deliğin doğrultusunda aynı olduğu kesin olarak saptanmış olur. Fakat aynı ölçüleri diğer parçada açılmış bulunan deliklerinde vermesi gerekir. Vermediği takdirde deliklerde uyumsuzluk olduğu ortaya çıkar. Diğer delikler açılmadan, olumsuzluk hemen giderilmeli veya açılacak olan diğer deliklerin doğrultuları da o yöne yönlendirilmelidir. Bütün bu nedenlerden dolayı, her açılan delikten sonra çok yönlü kontroller yapılmalıdır. Aksi takdirde bütün delikler açıldıktan

sonra yapılacak olan kontrolün olumsuz çıkması durumunda bunu düzeltmek çoğu kez deliklerin iptal edilmesiyle mümkündür.

1.3.2.2.2. Üst yüzeyden doğrultu tayini.

Düz kırılmış parçalarda uygulanmasıyla birlikte daha çok düz satırlı orjinal veya imitasyon mimari elemanların üst üste oturtulmalarında bağlayıcı metallerin yerleştirilmesi için açılacak olan deliklerde kullanılır.

Tücrebeli onarımcı, bir veya iki karşılıklı delik açmada hiçbir doğrultu belirten malzeme kullanmadan, çok az hatalı delik açabilir ve bu birleştirirmede sorun yaratmaz. Fakat deliklerin çok olması durumunda, kendine güvenmekle birlikte mutlaka doğrultu belirleyiciler kullanmalı ve sık sık kontroller yapmalıdır.

1.3.2.2.2.1. Gönye kullanımı:

Matkap, delik açılacak yere yerleştirilerek dik olarak tutulur. İki gönyenin kısa kenarları mimari elemanın yüzeyine, ayrı yönlerden yaklaşık 8-10 cm. mesafede birbirine paralel dik olarak oturtulur. Matkabı çalıştıran kişi, gönyelerin matkapla olan uzaklığını çalışma rahatlığına ve doğrultu tayin edebilme durumuna göre, gönyeleri tutan kişiye komut vererek belirler. Onarımcı matkabı kullanmakla birlikte, onun sürekli olarak üstten gönyelerin doğrultusunda olmasını sağlar (Res. 35). Gönyeleri tutan ise yukarıdan aşağıya iki gönye arasında bulunan boşluğun paralel olmasına dikkat eder. Doğrultu kaymalarında matkabı çalıştırıcıyı yönlendirir.

Deneyimli onarımcı, gönyeleri birbirine bağladıktan sonra (Res. 36) yardımcı olmadanda doğrultu tayini yaparak delik delebilir.

1.3.2.2.2.2. Şablona boş çubuk yerleştirerek:

Ancak yüzeyi düz mimari bloklarda karşılıklı deliklerin delinmesinde kullanılabilir. Bergama-Tranianeum'un onarım çalışmalarında şablon kullanılarak belirlenen yerlere delikler açılmıştır (Nohlen, 1985, s. 159, res. 18). Madeni saçtan veya aynı özelliği gösteren malzemeden yapılmış ince levha şablon üzerine açılan 3 cm. çapında deliklere, 4-7 cm. uzunluğunda ve aynı çap genişliğinde borular sabitleştirilerek yanlardan kamalarla desteklenir. Şablon taş yüzeyine oturtulur ve boruların çapları içten taş üzerine aktarılır. Şablon alınır. Taş yüzeyinde bulunan dairelerin iç kısımlarına birbirini dik kesen ikiye çizgi çizilerek, açılacak olan merkezleri belirlenir. Merkezler kalem keskiyle hafifçe oyularak matkap ucunun kaymaması için

önlem alınır. Şablon tekrar oturtulur. Matkaba, açılacak olan delikten daha uzun bir uç takılarak, boru içinde olan delik merkezine oturtulur. Çalıştırma anında matkap ucunun, boru yan iç yüzeyine paralel tutularak, istenilen doğrultuda delik açılır. Aynı uygulama diğer deliklere uygulandıktan sonra işlem, üste gelecek mimari elemana da tatbik edilir.

1.3.2.2.3. Döküm sonraki belirleme:

İmitasyon dökümler sırasında bazı uygulamalar yaparak, üste gelecek olan elemanlara açılmış bulunan delikleri aktarmak veya belirlenen yerlere delikleri hazırlamak amacıyla bazı çalışmalar yapılabilir. Side Apollon Tapınağı onarımında orjinal üst parçanın montesi için gereken delikleri elde etmek için lastik boru içine geçirilmiş asilçelik çubuklar daha önceden hazırlanmış şablon deliklerinden prizini almakta olan betonun içine 40 cm. daldırılmış ve birkaç saat sonra çelik çubuklar çekilmiş, böylece gerekli delikler beton sütun bölümünün tepesinde elde edilmiştir (İnan, 1985, s. 348). Uygulamada tüm çubukların aynı doğrultuda veya üst yüzeye dik olarak yerleştirilmeleri, deliklerin aynı doğrultuda olmaları açısından şarttır. Daha önce belirttiğimiz düz çubuklar yerleştirme çalışmasında olduğu ve resim 34'de gösterildiği gibi kontrollerin yapılması gerekir. Aksi takdirde delikler arasında uyumsuzluk meydana gelir. Çünkü 40 cm. delik derinliğinde 1' lik farklı eğiklikte yaklaşık 0,9 cm., 2' olduğunda ise 1,5 cm. doğrultu sapması meydana gelir.

Beton içine ağaç veya aynı özelliği taşıyan çubuklar batırılmamalıdır. Çünkü bu tür malzemenin su ile teması veya nemli yerde durması sonucunda şişmesi sözkonusu olduğundan, tekrar çıkartılmasında zorluklar ortaya çıkar. Böyle durumlarda ağaç çubuğun, kalınlık merkezi belirlenir. Matkaba takılan bu kalınlıktan daha ince bir uçla ve daha sonra takılan kalın uçlu delme yapılarak ağaç çubuk parçalanarak çıkartılır.

1.3.2.3. Delik delme:

Delik delme esnasında matkap ucunun kaymasını önlemek için, merkez kalem keski kullanılarak hafifçe oyulur. Darbeli olmayan matkaba takılan elmas uçla, ilk önce çapı küçük bir delik açılır. İçine uzun bir metal çubuk yerleştirilerek belirlenen doğrultudan sapma olup olmadığı kontrol edilir olduğu takdirde, daha sonra kalın uçlar kullanılarak delik genişletilirken hata yok edilir. Bu yöntem, hata yapmadan ve geniş delik açmak için kullanılacak en iyi uygulamadır.

Kalın uç kullanarak delik açmak, delme esnasında daha çok basınç gerektireceğinden özellikle küçük parçaların çatlamasına veya dağılmasına neden olabilir. Darbeli matkap büyük parçaların delinmesinde kullanılabilir. Fakat küçük parçalarda yukarıda belirttiğimiz riskler sözkonusu olduğundan kullanılmamalıdır. Onarımcı, delik delmek için çok küçük parçaya bastırması yerine, matkap ters çevrilerek ve çalışır durumdayken parçanın bastırılması şeklinde bir uygulama yapabilir.

1.3.2.3.1. Düz kırıklar:

Matkap çalışırken kayması sözkonusu değildir. Bu nedenle hata yapma oranı çok düşüktür. Onarımcı deneyimli olduğu takdirde, doğrultu tayini çalışması yapmadan matkap ucunu kırık yüzeye dik tutarak matkabı çalıştırmasıyla hatasız veya olumsuz etkisi olmayan çok az hatalı delik de-
lebilir.

Açılacak deliklerin çapları ve derinlikleri, parçaların durumuna ve onarımcının uygulayacağı onarım planına göre değişir.

1.3.2.3.2. Eğik kırıklar:

Bazı parçaların kırıkları açılacak olan deliğin doğrultusunda olabilir. Bunların deliklerinin açılması düz kırıklara nazaran daha zordur ve tecrübe gerektiren bir çalışmadır. Yukarıda verilen yöntemlerden biri uygulanarak merkez belirlenir ve kalem keskiyle normalden biraz daha fazla oyulur. Delme, kırık yüzeye dik açı yapacak şekilde, duruma göre 0,5 cm. veya 1 cm. derinliğe kadar yapılır. Daha sonra matkap çalışır durumdayken yavaş yavaş parçanın dış yüzeyinde bulunan doğrultu belirleyicilerin doğrultusuna getirilerek delik delinir. Böylece matkap kaydırılmadan istenilen doğrultuda delik delinir. Daha sonra kademeli olarak uçlar değiştirilerek istenilen genişliğe getirilir.

1.3.2.4. Güçlendirici yerleştirerek yapıştırma:

Açılan deliklerdeki tozlar, parçanın küçük olması halinde ters çevrilip bir ağaç parçasına hafif darbeler vurulmak suretiyle, büyüklerde ise plastikten yapılmış yaklaşık 1-1,5 m. uzunluğundaki hortumun ucu delik içine yerleştirildikten sonra diğer ucundan insan gücü (Res. 37) veya hava basıncı sağlanarak çıkartılır. Tel çubuğa sarılan Aseton veya Ispirto ile nemlendirilmiş üstübünün delik içine sokularak, daireler yapacak şekilde yavaş yavaş yukarıya çekilmesiyle son temizlik gerçekleştirilir.

Yapıştırma için kullanılacak metal çubuk yapışkanın önemini daha önce belirtmiştik. Yapıştırılmaya hazır parçalarda kullanılacak olan metal çubuk, kalınlık ve uzunluk bakımından, açılan deliklerin çapından ve karşılıklı her ikisinin derinliğinin toplamından az olmalıdır. Örneğin, 1 cm. çapında ve iki birleşen parçaya açılmış olan deliğin derinliği 20 cm. olduğunda, içine yerleştirilecek olan metal çubuk 0,8 cm. kalınlığında ve 19 cm. uzunluğunda olmalıdır. Böylece yapışkan metal çubuğu ve delikleri kaplaması sağlanır.

Metal çubuğun yapışkan içinden kaymasını önlemek için elektrikli spiral testereyle izler, çentikler açılmalıdır. Deliklerin doğrultularının verilmesiyle ortaya çıkan olumsuzluğu gidermek için deliklerin çok geniş açılması sonucunda içe yerleştirilmiş metal çubuğun direnci azaltılmış olmaktadır. Çünkü doğal maddenin sertlik derecesi, sentetik yapışkanla yapılmış ve geniş açılmış olan deliğe doldurulmuş sentetik dolgu maddesinin sertlik derecesiyle birlikte dirençleride farklıdır.

Parçaların birleştirilmeleri anında, üste gelecek olan parçanın kaldırılması sırasında, deliklerin içine yerleştirilmiş olan yapışkanın akmasını önlemek veya metal çubukların düşmesini engellemek amacıyla birtakım tetbirler alınmalıdır.

— Araldit gibi sıvı halde bulunan yapışkanlar, Sylodex gibi kimyasal maddelerle veya 40 mikron Kalsit Tozu gibi doğal malzemenin karıştırılıp yoğunluğu artırıldıktan sonra kullanılmalıdır.

— Akemi gibi yapışkanların krema kıvamında olan Tixo tipleri tercih edilerek üst delikler bununla doldurulmalıdır.

— Yapışkanın akışkanlığını azaltıcı maddeler temin edilememesi durumunda, üst delik doldurulduktan sonra üstübu gibi malzemeyle kapatılır veya metal çubuk da yerleştirilir ve kalan boşluk kapatılır. Parça kaldırılıp birleştirme yapılacağı sırada üst delik veya deliklerde tampon vazifesi gören üstübu alınarak hızlı bir şekilde birleştirme gerçekleştirilir.

— Üst deliklerin dolu kalmasında en güvenilir uygulama, üste gelecek olan parçanın deliklerine metal çubukların yerleştirilmesi ve yapışkan sertleştikten sonra kaldırmanın yapılmasıdır. Fakat bir veya iki metal çubuklu birleştirmelerde sorun olmamakla birlikte çok metalli birleştirmelerde zorluklar ve özellikle deliklerin derin olması durumunda bazı riskler göze alınmalıdır. Çünkü uygulamadan sonra çoğu kez parçalara, metallerin kısaltılması veya deliklerin gereğinden fazla genişletilmesi gibi ikinci bir uygulama yapmadan parçaları kırık kırığa oturtmak imkansızdır.

1.3.3. Dıştan yerleştirme:

İç kısma yerleştirme metoduna nazaran daha kolay çalışmaları gerektirmektedir. Çoğu kez parçalar yapıştırıldıktan sonra uygulandığından hiçbir zorlukla karşılaşılmaz. Fakat, uygulamada özellikle kenet yerleştirmenin bazı yerlerde uygulanması antik bir metod olmasına rağmen son senelerde terkedilmiştir.

1.3.3.1. Çubuk kullanımı:

Küçük parça ana bloku oluşturan gövdeye yapıştırıldıktan sonra, kırık üst yüzeyden yapıştırıldığı kısmın derinliğine kadar inen matkapla bir delik açılır ve yapışkanla metal çubuk yerleştirilir. Onun üstüne gelecek olan parça yapıştırılır ve tekrar aynı çalışma gerçekleştirilir.

Uygulama, kolaylık sağlamakla birlikte gereksiz fazla deliklerin ve derinliklerin açılması ve bunların içine metal çubuklar yerleştirilmelerine neden olmaktadır. Fakat deliklerin birbirini takip etmesi ve tek bir çubuğun çok parçayı tutması durumunda olumlu bir çalışma ortaya çıkabilir. Burada Dansöz Heykelinin sağ kolunda olduğu gibi, birbirini takip eden dokuz parçaya tek bir metal çubuğun yerleştirilebilmesi için doğrultusunun belirlenmesi zorluğu ortaya çıkabilir. Uygulamada parçalar kırık kırığa birleştirilerek iki santim genişliğinde plastik bir bant ile tutturulur ve metal çubuğun geçeceği doğrultu belirlenir (Akıllı-2, 1987, s. 21). Kolun başlangıç parçaları yapıştırılarak belirlenen doğrultuda boydan boya delinir. Diğer parçalarda tek tek delindikten sonra yapışkan, metal çubuk kullanılarak birleştirme gerçekleştirilir. Böylece gereksiz delik açmadan ve çok fazla metal çubuk parçası kullanmadan uygulama tamamlanır.

1.3.3.2. Kenet kullanımı:

Kırılmış iki parçanın birleştirilmesinde, eskiden kullanılmış olan fakat metal çubuğun içine yerleştirilmesi metodundan daha güçsüz ve taşın görünür dış yüzeylerine zarar vermekle birlikte estetik bakımından hoş olmayan, diğer metodun uygulanabilir olması durumunda, tatbik edilmesi gereksiz olan dıştan kenet yerleştirme metodudur. Fakat mimari elemanların yan yana getirildikten sonra, eskiden olduğu gibi içte kaldığı taktirde kullanılmasında bir sorun yoktur (Res. 38).

Yan yana getirilmiş bulunan iki mimari bloğun kenet açılacak yeri belirlenir. Mevcut olan metal kenet boyutunda veya gerekli görülen ölçülerde kenet yuvasını belirlemek için taşçı kurşun kalem, tebeşir veya

başka bir malzeme kullanılarak tespit yapılır. Matkaba takılan uçla köşe kenet girişleri derinliğinde birkaç kez kenet kalınlığı kadar delinir (Res. 39). Matbaka takılan yassı keskiyle, açılmış olan deliklerin arasında kalan tabakalrın yontulmasıyla delikler birleştirilerek kenet girişlerin yuvalarının açılması tamamlanır. Kenet üst yüzeyinin kalınlık yaparak, üste gelecek olan mimari blokun tam olarak oturmasını engellemek için iki giriş arası kenet kalınlığı kadar kenarlar yassı keskiyle derinleştirilerek sınırlandırılır (Res. 39) ve arada kalan kısım matkabin 45° yatay tutularak çalıştırılmasıyla yontulur.

Metal kenetin yuvasına oturup oturmadığı kontrol edilir. Olumlu sonuç alınmasıyla çıkartılıp tozlardan arındırılır. Yuvaya yapışkan akıtıldıktan sonra tekrar yerine oturtulur. Akıtılan yapışkanın, metal kenet yerleştirildiğinde fazlalık yaparak etrafı kirletmemesi için, kenet yerleştirildikten sonra işlemin yapılması, kontrolü olması bakımından daha olumlu ve daha uygun olur.

Yapışkan, delme esnasında elde edilen toz ile yoğunluğu artırılarak kullanılabilir. Kenetin görünen üst yüzeyi tamamen kaplanarak izole edilebilir veya Kaunos'da (Öğün, 1983, s. 250) olduğu gibi kenet yuvalarına kurşun dökülerek blokların birbiriyle bağlantısı sağlanır.

2. Çatlaklar:

Onarılmalarının zor olmasının nedeni, çatlağın nasıl ve ne durumda olduğunun her zaman tam olarak tespit edilememesindendir. Bu nedenle onarılmalarında tam bir fikir birliğine varılamamaktadır. Bütün bunların çözümü ise geliştirilmiş birçok aygıtın kullanılmasıyla mümkündür. Böyle bir uygulama çok pahalı bir çalışmayı gerektirmektedir ve ancak sanat değeri yüksek eserlerde uygulanabilir.

Bazı uygulayıcılar çatlamış kısımları onarmaktan ziyade, işin daha kolayına giderek onu değiştirmeyi tercih etmektedirler. Önemsiz bazı mimari elemanların çatlakları olmasından dolayı, kullanılmayıp yerine yenileriyle değiştirilmesi mümkün olabilir. Fakat bunun hangi verilere göre yapılacağı her zaman açık ve net değildir. Ayrıca uygulayıcının çatlaklar üzerinde deneyimli olup olmadığına da bağlıdır. Örneğin, İstanbul Sultanahmet Meydanında bulunan Beşir ağa Çeşmesi üzerinde varolan çatlakları nedeniyle, ön kısım tamamen büyük keski kullanarak parçalanıp atılmış ve yerine mermer atölyesinde tornada imalatı yapılmış (Res. 40) taklit parçalar yerleştirilmiştir (Akıllı-3, 1987, s. 130). Uygulamayı yöneten, aynı du-

rumda olan, hatta daha fazla çatlakları ve yapışkan artıkları bulunan kitabesine hiçbir işlem yapmamıştır. Detay incelemesi yapıldığında ise yeni yerleştirilmiş elemanların eskilerine nazaran farklı bir bezemeye sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Bütün bu olumsuz etkenler bir Osmanlı Eserinin orijinalliğini kaybederek tamamen kitabesi dışında yok edildiğini göstermektedir. Böyle bir uygulama olumsuz olarak kabul edilen, dıştan kenetle bağlama çalışmasından çok daha kötü bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Beşir Ağa Çeşmesinde uygulanmış olan olumsuz çalışmalarda olduğu gibi, bütün bunların önlenerek kültür varlıklarımızın deneme tahtası olmaktan çıkarılması, daha öncede belirttiğimiz gibi, disiplinli onarım birimlerinin ve kuruluşların eğitimlerini, daha güvenilir ve olumlu olarak kabul ettiğimiz basit fakat etkili pratik uygulamalar yaparak onarımcı yetiştirmelerine bağlıdır.

Onarımda sanat ve kültür eğitimi görmüş bir kişinin şu anda eski ve yeni tüm onarım yöntemlerini bilimsel olarak toparlayıp öğrenmesi en çok bir sene içinde mümkündür. Fakat bunları çevre koşullarını da gözönüne alarak önemsiz elemanlar üzerinde basit uygulamalar yaparak olumlu ve olumsuzluklarını saptamak ise uzun seneler gerektirir. Bu nedenle onarımcı yetiştirmede en önemli husus, oranlama yapıldığı taktirde eğitimde pratik uygulama ağırlığının % 60 olması gerekir. Ciddi uygulamalarda ise her zaman yetiştirme durumunda olan onarımcının yanında, deneyimli bir onarımcının bulunması şarttır. Bu nedenle yurdumuzda yapılmakta olan kısa süreli kurslarla onarımcı yetiştirme her zaman olumlu sonuç vermeyeceği gibi, tersine eski eserlerimiz üzerinde olumsuzluklar getirir. Bunun en güzel örneğini daha önce avrupadan gelen onarımcıların vermiş olduğu kurslardan yararlanmış olanların, daha sonra yapmış oldukları olumsuz taş eser temizleme uygulamalarından tespit etmek mümkündür. Böyle kurslar temel eğitimi olanlar için yeni bilgiler öğrenme ve kişi temasından, pratik uygulamalarının dağılımının tespiti bakımından önemlidir. Fakat okuduğu yüksek okullarda yetersiz veya hiç bir onarım eğitimi görmemiş elemanların kısa süreli kurslarla çok yönlü onarımcı olmaları ve tek başlarına olumlu uygulamalar yapmaları veya yaptıkları olumsuzlukları belirlemeleri imkansızdır. Ancak uygulamaları yaparken, deneyimli onarımcı gözetiminde bulunması durumunda olumlu sonuçlar alınmasıyla birlikte güvenilir onarımcılar da yetiştirilebilir.

Açıkta bulunan taş eserlerin doğa koşullarının etkisiyle daha fazla zarar görmelerinin önlemek için geçici olarak onarımları ele alınıncaya kadar sonradan çıkartılabilen bir malzemeyle çatlakların dıştan kapatılmaları gerekmektedir. Böylece kışın girecek olan suyun —22° de donmasıyla meydana gelen % 9 hacim artması sonucunda oluşan 1700 kg/cm² basıncın (Erguvanlı. 1978, s. 240) çatlağı genişletmesi veya taşın parçalanması önlenmiş olur. Bunun yanı sıra rüzgarların getirmiş olduğu tozların ve bitki tohumlarının yerleşmeside engellenir.

2.1. Güçlendirici kullanımı:

Çatlaklarda güçlendirici kullanımı, eskiden olduğu gibi şu anda da tatbik edilen ve çoğunda olumlu sonuçlar alınan, değişik uygulamaları içeren çalışmalardır.

2.1.1. Çembere alma:

Büyük çoğunlukla mimari elemanlardan özellikle sütunlarda kullanılmakta olan bu yöntemin, neden ve niçin yapılması gerektiğini ve ne tür bir malzeme tercih edilmesinin belirlenmesi çok önemlidir.

Halen taşıyıcı özelliğini devam ettirmekte olan, çatlamış sütunların onarımında, matkabın kullanılması sırasında oluşacak titreşimlerin tehlike yaratacağı sonucuna varıldığında, yapışkan enjekte etme araştırması olumsuzluğu belirlendikten sonra çembere alma, estetik duruma gözönüne alınarak uygulanabilir (Res. 41). Malzeme seçiminde, doğa koşullarına dayanıklı, paslanma özelliği olmayan ve taşta temas ettiği dış yüzeyine zarar vermiyen maddelerden yapılanlar tercih edilmeli ve sonradan gerekli görüldüğünde rahat çıkartılabilecek şekilde tatbik edilmelidir.

Taşıyıcı özelliği olmayan ve çatlakları bulunan sütunların onarımında, metal çubuklar kullanarak çembere almak ve adeta bir kafes gibi etrafını çevrelemek (Res. 42), görünüm açısından hoş olmamakla birlikte, çatlaktan çok parçalara ayrılmış olan sütunun dağılmasını önlemesinden başka faydası olmadığı gibi zararı da çoktur. Bu ve buna benzer eski uygulamaları yurdumuzun değişik yörelerinde görmek mümkündür. Onarımlarının tekrar ele alınması, demir çubukların daha fazla zarar vermelerinin önlenmesi ve estetik açıdan hoş olmayan bu görünümünün, değiştirilmesi gerekir.

2.1.2. Kenetle bağlama:

Eski yöntemlerden olması, şu anda da olumsuzluklarının bilinmesine rağmen, halen uygulanan çalışmalardan biridir. Antik devirde bir onarım şekli olarak kullanılmış olmasından dolayı şu anda da yapılan onarımlarda kullanılmaktadır. Fakat o dönemlerde başka teknik ve geliştirilmiş malzeme bulunmadığından böyle uygulamalara gidilmiştir. Daha önce "1.3.3.2. Kenet kullanımı" bölümünde belirtildiği gibi veya ona benzer çalışmalar yapılarak yeri saptanır ve kenet yuvası elektrikli matkap veya keski, murç, çekiç kullanılarak açılır. Böylece diğer yöntemlerin bilinmesine veya daha başka olumlu çalışmanın geliştirilebileceği gözönüne alınmadan eserin dış yüzeyine zarar verilmiş olur. Kenetle bağlama, dıştan içe çubuk yerleştirme ve yapışkan enjekte etme çalışmalarına karşın statik açısından daha güçsüzdür.

2.1.3. Dıştan içe çubuk yerleştirme:

Mimari eleman veya sanat eserinde bulunan çatlağı dik olarak kesen, matkaba takılmış ince uzun bir uçla delik açılır. Deliğin başlangıç noktasının dış yüzeyde olması, onun önemini artırmaktadır. İnceleme yapılarak eserin bezemesini bozmadan ve görünümünde farklılık yaratmadan, mümkün olduğu kadar esere bakıldığı açının dışında belirlenmesi tercih edilmelidir. Bütün bunlar gözönüne alındıktan sonra çatlağı dik kesen ve ona yakın açılması tercih edilmelidir.

Sıvı yapışkan deliğe akıtılarak, yarıya kadar doldurulur. Üzerine çentikler açılmış ve dah önce açılmış bulunan delik derinliğinden 0,5 cm. daha kısa metal çubuk içine yavaş yavaş kendi etrafında çevrilerek sokulur. Böylece metal çubuğun, deliğin yapışkan ile kaplanması sağlanır ve hava kabarcıkların oluşması önlenir. Fakat yapışkanın akabileceği gözönüne alınarak delik çevresi sulandırılmış kil sürülmeli ve üstübüyle tetbir alınmalıdır.

Delme esnasında ortaya çıkan tozun karıştırılmasıyla elde edilen macun kıvamındaki dolguyla, delik üst yüzeyinde kalan boşluk taş sathına kadar doldurulur. Üzerine, taşın tozu serpiştirilerek çalışmalar tamamlanır.

2.2. Yapışkan kullanımı:

Çatlak üzerinde yapılan inceleme sonucunda, tam ve güvenilir bir sonuca varmak, her zaman mümkün olmadığından, çatlağa yapışkan enjekte

etmek yerine, ayrılmaları sorun olmayan ve zarar verilmediği tespit edilen çatlamış kısımların ayrılması ve daha sonra birleştirme yapılması tercih edilmelidir.

2.2.1. Çatlağa yapışkan yerleştirme:

En büyük sorun çatlak içinde bulunan kir tabakasının ve bitki köklerinin temizlenmesidir. Vakum, basınçlı hava püskürtme ve değişik başka aletlerle yapılan temizlemeler her zaman tam olarak sonuç vermediğinden, yapışkanın içine yerleştirilmesiyle güçlü bir birleştirmenin yapılabilirdiği kesin bir güvenirlik kazanmamaktadır.

Çatlak içine değişik şekillerde yapışkan enjekte etmeden önce, üst yüzeyde 1-2 cm. veya istenilen genişlikte iki açıklık belirlenmeli ve kalan tüm çatlak yapışkan ve dolgu maddesinin karıştırılmasıyla hazırlanan macun kıvamındaki harçla üst yüzeyden kapatılarak hava ile teması kesilmelidir. Üst yüzeyde bulunan açıklıktan hava basıncı verilip diğeride kapatıldıktan sonra, kapatılmış bulunan çatlak etrafında açıklık olup olmadığı kontrol edilmelidir. Açıklık varsa yeri belirlenerek işaretlenmeli ve kapatılmalıdır. Aksi taktirde basınçla enjekte etme sırasında bu görülmeyen ve tespit edilmeyen aralıklardan fışkıran yapışkanın taşı kirletmesi kaçınılmaz olur. Yapışkan taş tarafından içe çekildiğinden temizlenmesi çok zor, bazı durumlarda ise imkansızdır. Tedbir olarak sulandırılmış kil ile çatlak etrafının geniş bir alanına sürülerek taş yüzeyinde bir tabaka oluşturulmalıdır.

Basınçla enjekte edilen yapışkan, ikinci üst aralıkta belirinceye kadar devam edilmelidir. Eğer basınçla enjekte etme aleti bulunmadığı taktirde, çatlak doğrultusunda açılmış delik içine yapışkan doldurulmalı ve çatlak içine dağılması beklenmelidir. Boşaldığında tekrar doldurulmalıdır. İşleme, deliğin yapışkanla dolu kalmasına kadar devam edilmelidir.

SONUÇ:

Buradan "Taş Eserlerin Onarımında Kaldırma ve Yapıştırma Yöntemleri"nin araştırması yapıp tespit edilenlerin büyük bir kısmının uygulaması tatbik edildikten sonra, olumlu ve olumsuzluklarıyla verilmeye çalışılmıştır. Araştırmayı, yeni olaylar keşfetmek, bunları doğru yorumlamak, kabul edilen sonuç, teori yahut uygulamaları kontrol ederek eleştirmek ve derine giden bir eleştirim (Daufuku, 1963, s. 45) olarak kabul ettiğimizden çalışmalar bu doğrultuda yürütülmüştür. Yöntemler müze ko-

şulları içerisinde ve arazi çalışmaları sırasında değişik şekillerde uygulunabilecekleri gibi aynı anda birkaçının tatbik edilmesiyle de mümkündür. Fikir ve uygulama onarımcının, bilgi ve daha önce tatbik etmiş olduğu uygulamalardan almış olduğu sonuçlara bağlıdır.

Avrupa'da, özellikle Fransa'da XIX. yüzyılın başlarında başlamış bulunan ve olumsuz olarak kabul ettiğimiz bilimsel koruma ve onarım yöntemleri dahi ancak yüz sene sonra memleketimize girebilmiştir (Hüsrev, 1982 s. 41). 1931'den bu yana bazı gelişmeler kaydetmesine rağmen ana sorunlar bütün boyutlarıyla halen karşımızda durmaktadır ve temelde yatan en büyük eksiklik eğitimidir (Yardımcı, 1982, s. 8).

Ağırlıklı görevi onarım olmayan bir teknik kuruluştaki (İlter, 1982, s. 9), sanat ve kültür eğitimi veren üniversite birimlerinde, toprak altı ve üstünde bulunan kültür değerlerinin korunması fikrini benimsetmek ve özellikle yetkili yerlerde bulunanlara yüzeysel olmayan gerçek anlamda bir duyarlılık sağlayarak konuya eğilmelerini beklemek, oldukça güç olmasının sonuçlarını kültür mirasımızı oluşturan eserlerimiz görmektedir. Anıtların korunması konusunda halkın katılımının sağlanması ve kamuoyu yaratılması sorunu batı ülkelerinde bile önemli bir yer tutmasına (Yardımcı, 1982, s. 8) rağmen bizde yüksek öğrenim veren kuruluşlarımızın büyük çoğunluğunda bile henüz böyle bir düşünce yoktur.

Günümüzde arkeoloji değişik uğraşı guruplarını bünyesinde toplaması gereken bir bilim dalı olduğunu bizim neslimiz daha da belirgin ortaya koymasına (Madran, 1983, s. 167), yakın bir zamanda yapılmış kazılarda ortaya çıkarılmış ve arazide bırakılmış eserlerin bozulma aşamasının son safhasında olmalarından dolayı, arkeolog ve araştırmacıların sadece kazı yaparak, müzede teşhir edilecek artistik eserler arayan bir araştırmacı pozisyonunun kapanmış olduğu düşüncesiyle ortaya çıkan mimariyi korumak ve onarmakla kendini sorumlu hissetmesine (Tarhan, 1975, s. 46) rağmen ne yazık ki hala "Koruma ve Onarım" üzerine genel bir eğitimin yararlı olabileceği düşüncesinin yerleşmemiş olmasından dolayı, verilmemesi ve istekli, arzulu, yetenekli olanlara imkan tanınamaması en büyük eksikliktir.

Yurdumuzda onarımcı ünvanını almak kolay olmasına rağmen, onarımcı olmak ise son derece zor ve çok yönlü mücadeleleri gerektirmektedir. Böyle pratik ve teori eğitimi verebilecek bir kuruluşun olmaması nedeniyle, ancak kişinin merak, arzu, hissetme, araştırma ve inceleme isteğiyle küçük önemsiz eserlerde uygulamalar yaparak kendini geliştirmesi ve

bunları değişik çevrelere kabul ettirmesiyle mümkündür. Ancak o zaman eski eserin durumuna ve bulunduğu ortama göre fikir üretebilecek bir seviyeye gelebilir. Bir sorun ile karşılaştığında neyin, nasıl ve en iyi bir şekilde onarılacağını çok yönlü bilgisiyle çözümleyebilir. Bu seviyeye gelmek ülkemizde, gerek maddi gerekse manevi desteksizlik ve ilgisizlik yüzünden, çok büyük sabır, istek ve özveriyle mümkündür.

İnsan sanat eserinin en kötü düşmanıdır. Eski bir sanat eseri korumacısının ağzından çıkan bu acı sözler, mübalağalı olmakla birlikte bir gerçek payı vardır (Corcemans, 1963, s. 51). Onarım sırasında eski eserin orijinallliğini hiçe sayarak bilgi ve ustalık gösterisi yapmak isteyen, gerçekten insandır. Ziyaretçilere elverişli müzeler kuran, eserlerinden haklı olarak gururlanarak onları tanıtmak amacıyla zarar verme tehlikesinin bulunduğu uluslararası sergilerde gezdiren gene odur.

Var olan bir eski eserin orijinalini sonsuza kadar yaşatmak mümkün değildir. Fakat onun değişime uğratılmadan çok uzun bir süre ayakta durması veya yok olması yine insanlara bağlıdır.

KAYNAKLAR:

- AHRENS, D., (1971) "*Restoration of Ston Sculpture at the Münich Glyptothek*", Conversation of Ston I, Preprints of the Contributions to the New York Conference on Conservation of Stone and Wooden Objects, 7-13 June 1970. London, The International Institutes for Conservation of Historic and Artistic Works, s. 65-69.
- ANDRE, J.M., (1977) *The Restorer's Handbook of Sculpture*, New York, Van Nostrand Reinhold Company.
- ANKNER, D. - WIHR, R., (1981-1) "*Ausbildung/Fortbildung zum Restaurator*", Arbeitsblätter für Restauratoren, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 17-20.
- AKILLI, H., (1986) "*Antalya Müzesinde Bir Bir İmparator Heykeli Onarımı*", TAÇ, sayı 3, İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Vakfı Yayını, s. 31-33.
- AKILLI, H., (1987-1) "*Eski Seramik Onarımında Yeni Bir Uygulama: Kum Püskürme Metodu*", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı 1, İstanbul, s. 8-11.
- AKILLI, H., (1987-2) "*Pergede Bulunan Dansöz Heykeli Onarımı*", Arkeoloji ve Sanat, sayı 28-31, İstanbul, s. 19-21.
- AKILLI, H., (1987-3) "*Perge Kazılarında Ortaya Çıkarılan Mimariye Bağlı Elemanların Onarımı*", TAÇ, sayı 6, İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Koruma Vakfı Yayını, s. 41-47.
- AKILLI, H., (1987-4) "*Taş Eserlerin Tahribatına Neden Olan Etkenler*", Rölöve ve Restorasyon Dergisi sayı 6, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 129-134.
- AKILLI, H., (1988) "*Eski Mozaikin Yerinde Koruma ve Onarımı: Yeni Bir Uygulama*", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı XIII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırmaları Merkezi, s. 8-11.
- ARSLANOĞLU, İ.A., (1987) "*Selçuklu Taş Kapılar ve Bazı Anadolu Yapıları Restorasyonlarına Dair*", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, sayı 6, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, s. 59-68.
- ASGARİ, N., (1981) "*Marmara Adası Saraylar Köyü Kazısı*", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, sayı 11, İstanbul, s. 23-31.

- BAYBURTLUOĞLU, C., (1985) "1984 Yılı Arykanda Kazısı Raporu", Kazı Sonuçları Toplantısı VII, Ankara 20-24 Mayıs 1985, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 357-372.
- BENZMÜLLER, C., (1981-1) "Materialien und Geracete für die Restaurierung und Konservierung (Arbeitsblaetter für Restauratoren 1968-1980)", Arbeitsblaetter für Restauratoren, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 65-105.
- BERTOLIN, S., (1970-1) "Die Restaurierung Einer Griechischen Jünglingsfigur", Arbeitsblaetter für Restauratoren, Mainz, Verlag des Romisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 13-14.
- BİNAN, M., (1961) Tabii Taş Duvar (Blok Taş Duvarlar, Blok ve Plak Kaplama Duvarlar), İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi - Mimarlık Fakültesi
- BOURAS, K., (1977) "Akropolü Kurtarmak İçin", Görüş, sayı 10, İstanbul, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütünün Aylık Dergisi, s. 4-10.
- COREMANS, D., (1963) "Laboratuvar ve Görevleri", Müzelerin Teşkilatlanması (Pratik Öğütler), Ankara, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları sayı 2, Müzeler ve Anıtlar - IX, s. 51-78.
- DAUFUKU, H., (1963) "Müzelerin Teşkilatlanması", Müzelerin Teşkilatlanması (Pratik Öğütler), Ankara, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları sayı 2, Müzeler ve Anıtlar - IX, s. 45-50.
- DUDLEY, D. - H, BESOLD: et al., (1958) Museum Registration Methods, Washington D.C. The American Association of Museums.
- ERGUVANLI, K., (1978) Mühendisler İçin Jeoloji, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- İLTER, İ., (1982) "Uygulama Sorunları", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, sayı 4, Vakıflar Genel Müdürlüğü I Restorasyon Semineri (6-7 Mayıs 1982) özel sayısı, Ankara, s. 9-11.
- İNAN, J., (1984-1) "Perge Kazısı 1983 Çalışmaları", Kazı Sonuçları Toplantısı VI, İzmir 16-20 Nisan 1984, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 323-344.

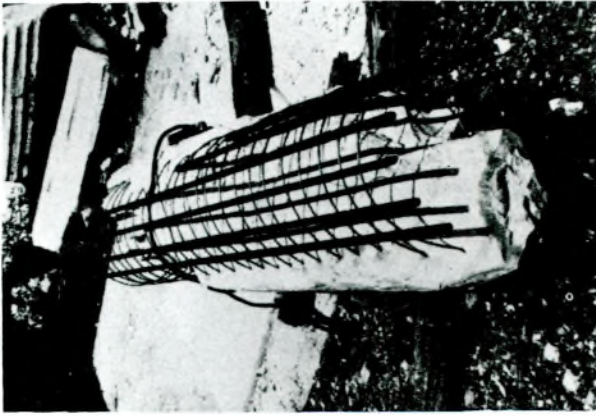
- İNAN, J., (1984-2) "*Side Apollon Tapınağı (N, I) Kazısı ve Onarımı 1983 Yılı Çalışmaları*", Kazı Sonuçları Toplantısı VI, İzmir 16-20 Nisan 1984, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 345-365.
- İNAN, J., (1986-1) "*Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1985 Yılı Çalışmaları*", Kazı Sonuçları Toplantısı VIII-2, Ankara 26-30 Mayıs 1986, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 177-186.
- İNAN, J., (1986-2) "*Perge Kazısı 1985 Yılı Çalışmaları*", Kazı Sonuçları Toplantısı VIII-2, Ankara 26-30 Mayıs 1986, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 137-176.
- İNANDIK, H., (1967) *Deniz ve Kıyı Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları 1219-47.
- İZMİRLİGİL, U., (1986) "*Perge Demetrios Apollonios Takı*", Türk Tarih Kurumu Kongresi IX, Ankara 21-25 Eylül 1981, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 513-518, lev. 259-267.
- İZMİRLİGİL, Ü., (1985) "*Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları (1984)*", Kazı Sonuçları Toplantısı VII, Ankara 20-24 Mayıs 1985, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 387-394.
- HEMPEL, K.F.B., (1972) "*Berich über die Konservierung von Skulpturen Steinen Marmon und Terrakotten*", Arbeitsblaetter für Restauratoren 2, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentral-museums, s. 30-34.
- MADRAN, E., (1984) "*Apollon Smitheus Tapınağı Yapısal Özellikleri*", Araştırma Sonuçları Toplantısı I, İstanbul 23-26 Mayıs 1983, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 167-174, lev. 303-305.
- NOHLEN, K., (1985) "*Restarierungen am Traianum in Pergamon*", Zeitschrift für Geschicbte Baukunst Journal of the Architecture, Deutscher Kunstverlay München, Berlin, s. 140-159.
- ÖĞÜN, B., (1982) "*Kaunos Kazısı 1981*", Kazı Sonuçları Toplantısı IV, Ankara 8-12 Şubat 1982, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 247-255.
- PLENDERLEITH, H.J., (1956) *The Conservation of Antiquities and Works of Art*, London, Oxford University Press.

- PLENDERLEITH, H.J. - WERNER, A.E.A., (1971) *The Conservation of Antiquities and Works of Art*, London, Oxford University Press.
- PHILIPPOT, P., (1981) *"Bildung, Berufsethik und Ausbildung des Restaurators"*, Der Restaurators-Heute, Beitrage Zur Definicion eines Berufs, Bamberg, s. 15-20.
- RADT, W., (1983-1) *"1982 Yılı Bergama Çalışmaları"*, Kazı Sonuçları Toplantısı V, İstanbul 23-27 Mayıs 1983, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü s. 241-245, lev. 481-485.
- RADT, W., (1983-2) *"Pergamon Vorbericht Über Die Kampagne 1982"*, Deutschen, Archaologisches Institut, Berlin, s. 455-469.
- RADT, W., (1984-1) *"Bergama 1983 Kampanyası Ön Raporu"*, Kazı Sonuçları Toplantısı VI, İzmir 16-20 Mayıs 1984, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 441-448.
- RADT, W., (1984-2) *"Pergamon vorbericht Über Die Kampagne 1983"*, Deutschen, Archaologischen Institut, Berlin, s. 431-452.
- RADT, W., (1986) *"Bergama 1985 Kampanyası Ön Raporu"*, Kazı Sonuçları Toplantısı VIII-2, Ankara 26-30 Mayıs 1986, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 215-232.
- RICHTER, G., (1974) *Greek Art*, London, Phaidon Press Ltd.
- ROEWER, J., (1976) *Ephesos*, Mikado Verlag.
- SCBLEIERMACBER, M., (1980-2) *"Einiges zur Restaurierung und Nachbildung des Sarkophages und der Büsten aus der Grabkammer von Weiden"*, Arbeitsblätter für Restauratoren, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 154-160.
- STROCKA, V.M. (Çev. C. ÖZGÜNEL), (1979) *"Efes'teki Celsus Kitaplığı ve Onarım Çalışmaları"*, Belleten, sayı 172, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 809-822.
- SCHOMMER., (1963) *"Müzelerin İdaresi"*, Müzelerin Teşkilatlanması (Pratik Ögütler), Ankara, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları sayı 2 Müzeler ve Anıtlar-IX, s. 21-44.
- TARHAN, T., (1975) *"Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimari-nin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler"* MTRE, İTÜ Mimarlık Belleten C. LIV, 7

- Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni sayı 4, Tarihi Çevrenin Korunması Semineri 19-20 Haziran 1975, İstanbul, s. 44-55.
- TAYLA, H., (1982) "1950'den Bu Yana restorasyon Uygulamaları, Kurumlaşma Çabaları ve Geleceği İçin Bir Öneri" Rölöve ve Restorasyon Dergisi, sayı 4, Vakıflar Genel Müdürlüğü I Restorasyon Semineri (6-7 Mayıs 1982) Özel Sayısı, Ankara, s. 41-42.
- ÜLGEN, S.A., (1943) Anıtların Korunması ve Onarılması I, Ankara, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayınlarından, seri IV, Sayı. I.
- WINKLER, E.M., (1971) "Decay of Stone", Conservation of Stone I, Preprints of the Contributions to the New York Conference on Conservation of Stone and Wooden Objects, 7-13 June 1970, London, The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, s. I-11.
- WIHR, R., (1981) "Zur Ausbildungssituation in der Bundesrepublik Deutschland", Der Restaurator-Heute, Beiträge zur Definition eines Berufs, Bamberg, s. 49-53.

Res. 1 — Onarım amacıyla mimari elemanın ortasının oyulması (Perge).

Res. 2 — Orijinal sütunun tamamlanması için kullanılan metal çubuk donatı (İnan'dan).

Res. 3 — Tak'ın temel elemanları (Perge arşivi).

Res. 4 — Taş temelinde oluşturulmuş beton blok (Perge arşivi).

Res. 5 — Beton kolon geçirileceği düşüncesiyle ortasının oyulması.

Res. 6 — Çimentolu harçla oluşturulmuş temel elemanlar (İnan'dan).

Res. 7 — Heykelin kazı buluntu durumu (Perge arşivi).

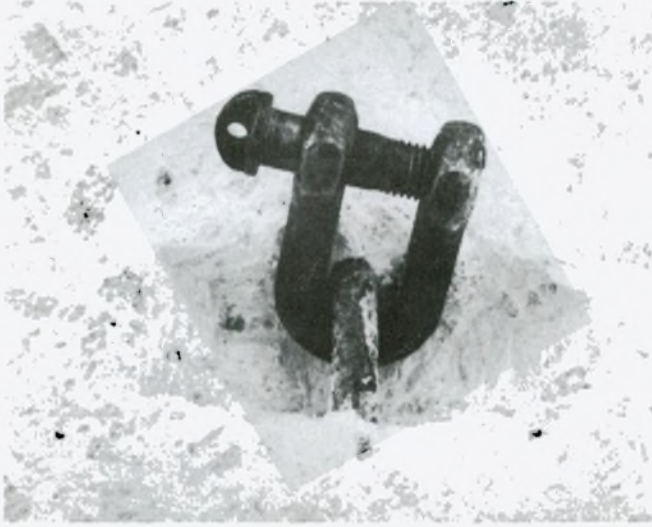
Res. 8 — Onarılan leatonun tamamen açığa çıkarılmamış şöveler üzerine oturtulması (Bayburtluoğlu'ndan).

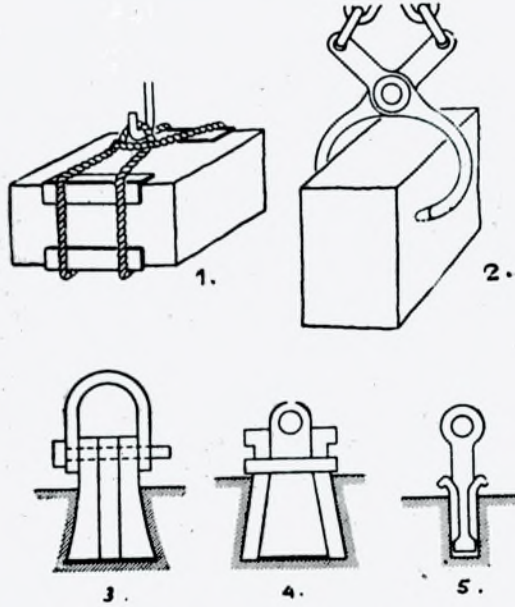
Res. 9 — Sentetik kayış kullanılarak kaldırılan mimari eleman (Radı'tan).

Res. 10 — Domuz arabası ve caraskal kullanarak çevirme.

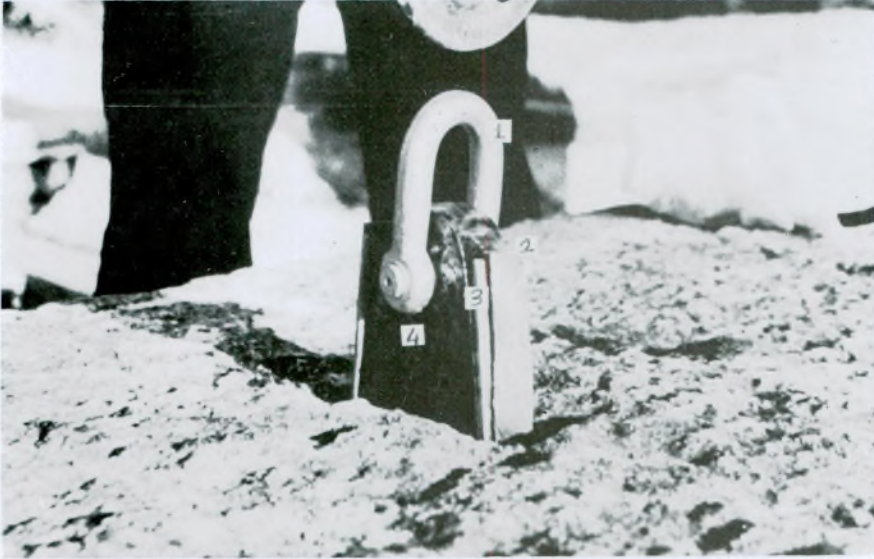
Res. 11 — Döküm yapılırken yerleştirilen metal çubuk kaldırma.

Res. 12 — Kaldırma şekilleri (Binan'dan): 1 — Bağlayarak, 2 — Kanca bacak ismi verilen bir nevi kısaç, 3-4 — Kumtaşları için kurt ağzı, 5 — Granit taşlar için kurt ağzı.

Res. 13 — Antik kaldıraç deliklerinden kaldırma yapmak için gerekli olan malzeme: 1 — Zincir kilidi, 2 — Kurt ağzı, 3 — Kurşun lamalar, 4 — Çelik lama.

Res. 14 — Antik kaldıraç deliğine malzemenin yerleştirilme durumu: 1 — Zincir kilidi, 2 — Kurşun lama, 3 — Çelik lama, 4 — Kurt ağzı.

Res. 15 — Kaldıraç deliğinden kaldırma.

Res. 16 — Matkap kullanarak dübelin yerleştirilmesi.

Res. 17 — Dübele takılan vidalı halka.

Res. 18 — Mapa kullanılarak dübellerden kaldırma.

Res. 19 — Üç ayak kullanarak kaldırma.

Res. 20 — Su kullanarak kırık yüzeylerin temizlenmesi.

Res. 21 — Çelik tel fırçayla kırık yüzeyin temizlenmesi.

Res. 22 — Basınçlı kum püskürtülerek kırık yüzeyin temizlenmesi.

Res. 23 — Güçlendirici kullanılarak yanlış birleştirilmiş parçaya ahşap kama çakarak ayırma.

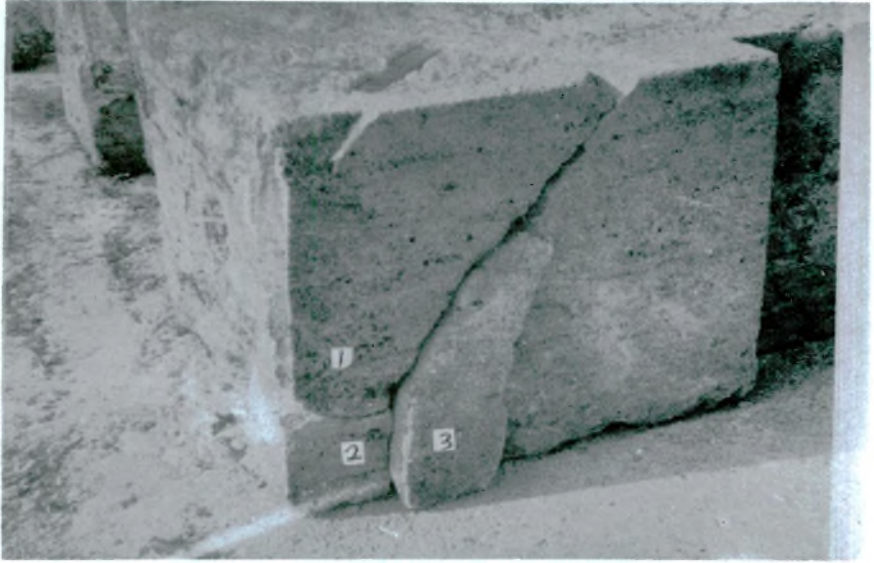
Res. 24 — Metal çubuk kullanarak iki parçanın birleştirilmesi.

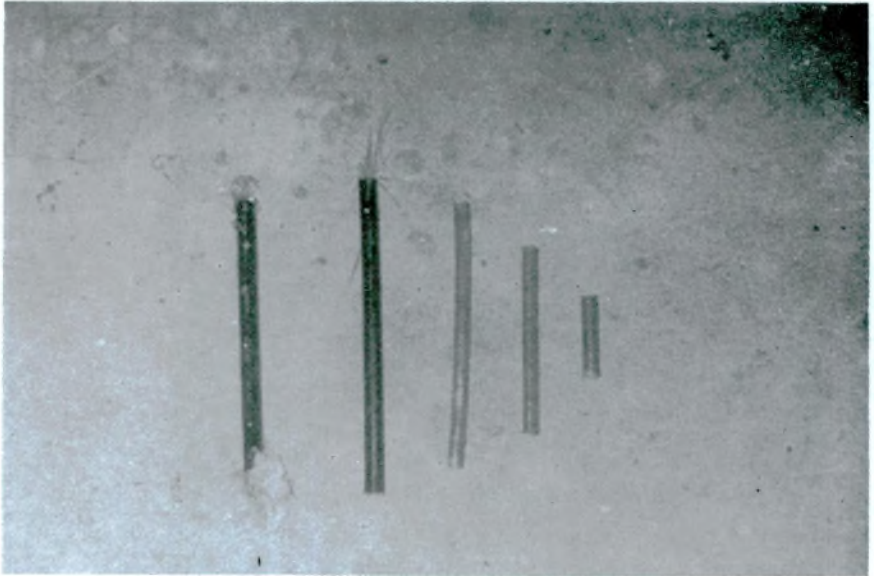
Res. 25 — Yapışkan kullanmada sütun parçalarının yerlerinin belirlenmesi (Perge arşivi).

Res. 26 — Yazıtlı kaplama taşı parçalarının birleşme durumlarının belirlenmesi (Perge arşivi).

Res. 27 — Eğik kırılmış parçaların birleştirilmesi.

Res. 28 — Araldit, cam elyafı karışımından oluşturulmuş çubuklar.

Res. 29 — Onarılmaları için kabartmalara yerleştirilen araldit çubuklar.

Res. 30 — Sert plastik çubukla güçlendirilerek birleştirme.

Res. 31 — Hareketli ve ayarlanabilen matkapla delik delme (Radt'tan).

Res. 32 — Dış yüzeyden doğrultu belirleme.

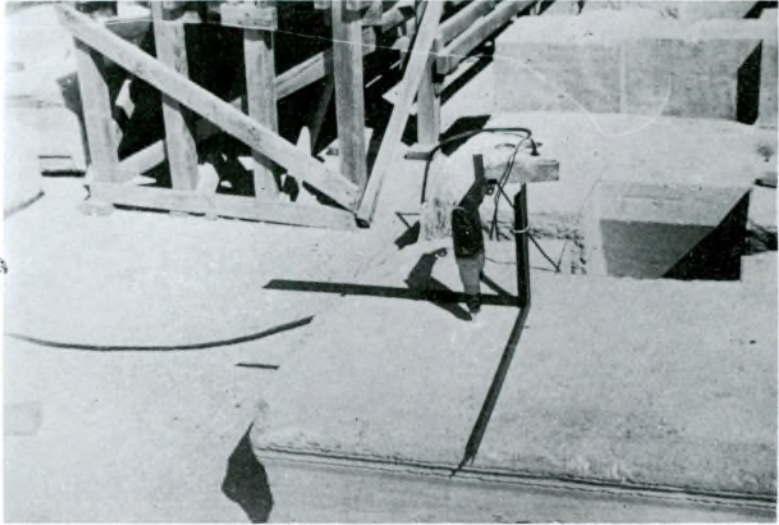
Res. 33 — Düz çubuklara bakarak doğrultu tayini.

Res. 34 — Yerleştirilen çubuklarla deliklerin doğrultularının belirlenmesi.

Res. 35 — Gönye tutularak doğrultu tayini.

Res. 36 — Gönyeler bağlanarak matkap kullanan tarafından doğrultu tayini.

Res. 37 — Kıvrılabilen hortum kullanarak delik iinin temizlenmesi.

Res. 38 — Birleştirilen parçaların kenet kullanarak güçlendirilmesi.

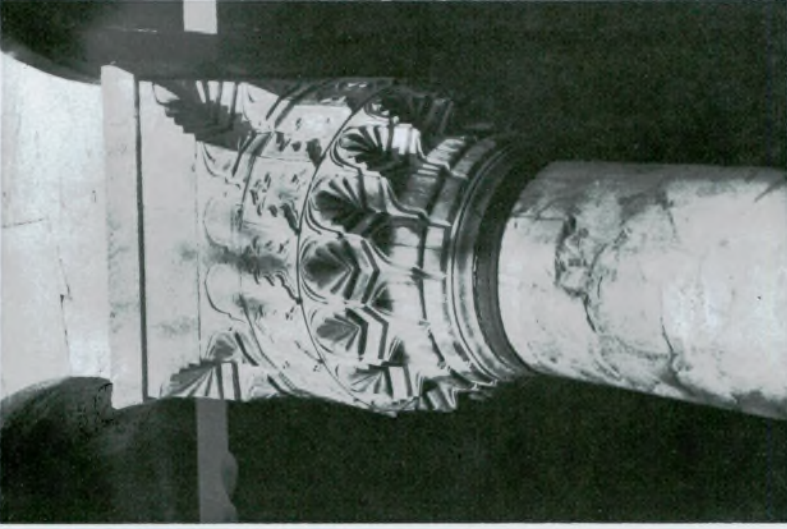
Res. 39a — Kenet yuvalarının açılması.

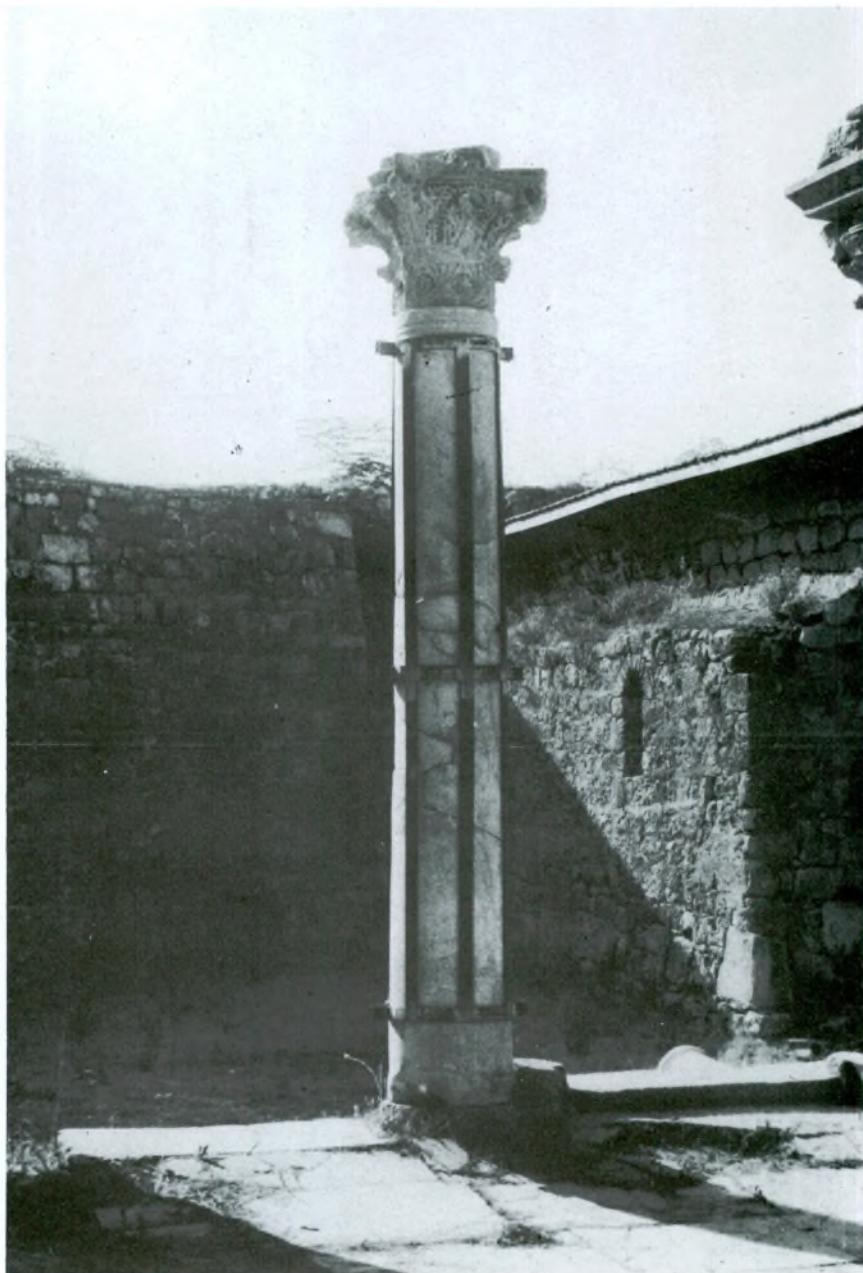
Res. 39b — Kenet yuvasının kenarlarının sınırlandırılması.

Res. 40 — Beşir Ağa çeşmesinin tornada yapılmış parçaları.

Res. 41 — Sütun üst kısmını çembere alma.

Res. 42 — Sütunun metal çubuklarla çevrenmesi.

MYRIOKEPHALON SAVAŞININ YERİ: ÇİVRİL YAKININDA KÛFİ ÇAYI VADİSİ

Prof. Dr. BİLGE UMAR

Kudret Ayiter'in azîz hatırasına

I. Savaş üzerine özetlenmiş bilgi

İmparator Manuel Komnenos, Rum (Anadolu) Selçuklu devletinin çok güçlendiğini ve Doğu Roma İmparatorluğu için büyük bir tehlike oluşturduğunu görmeyen, kendi olanaklarını da yeterli saymanın yâni düşmanı yenebileceğine güvenmenin sonucunda, Rum (Anadolu) Selçuklu devletini can evinden vurmak, yıkıp yok etmek amacıyla 1176 yılında Konya üzerine sefere çıkmıştı. Bilmediğimiz bir nedenle, imparatorluk ordularının güneybatıya giderken kullanageldiği, Dorylaeion/Eskişehir'den geçen ana yolu izlemedi ve önce dosdoğru güneye, Denizli yöresine inip oradan Laodikeia (Denizli ile Pamukkale arasında kalıntıları bulunan Lâdik), Khonai (Denizli doğu yakınındaki bucak merkezi Honaz) üzerinden doğuya yöneldi. 70.000 kişilik ordusu, Konya'yı kuşatıp ele geçirmeyi amaçladığından, mancınıklar, arabalara bindirilmiş merdivenler gibi kuşatma savaşı araçlarını da birlikte getiren ağır bir ordu idi.

Manuel'in ordusu, batıdan doğuya yürüyüp Apameia/Dinar'a vardı. Binyıllardan beri, Dinar'dan Konya yöresine gidişin ana yolu Dinar, Karaadilli, Çay yolu idi. Bizans çağında, ikincil önemde olmak üzere Eğridir Gölünü kuzey kıyısından ya da güney kıyısından dolaşan, yani günümüzde birincisi Yalvaç'dan ikincisi Gelendost'tan geçen, sonra birleşip dağ aşarak Philomeleion/Akşehir'e inen yollar da, kullanılmakta idi. Böyle iken, Bizans ordusu, kuşkusuz zorlayıcı bir neden dolayısıyla, Marmara Bölgesine ya da Ege Denizi kıyılarına gidecekmiş gibi tam ters yöne, kuzeybatıya doğrularak Khoma'ya (Homa/Gümüşsu'ya) geldi. Burası, Dinar ile Çivril arasındaki sulak, sazlık "Menderes kaynakları yöresi"nden bir bölümdür. Ordu, oralarda bir yerde, yeniden Konya'ya yöneldi; içinde, orta yerindeki yıkık Myriocephalon Kalesi'nin bir zamanlar denetlediği uzun, dar bir dağ geçidinin ucundan içeriye girdi; adı bilgi kaynaklarımızda Tzibritzi ya da Cybrilcmani diye verilen bu geçitte ilerlerken, II.

Kılıç-Arslan ordusunun saldırısına uğradı, hemen hemen tümüyle yok edildi. Manuel, pek az sayıda asker ve subayla kaçabildi (17 Eylül 1176).

II. *Bizans ordusunun, Dinar'dan başlayarak izlemiş olması gerekirken izlediği ana yol üzerine*

1. Titus Livius 'da bulduğumuz bilgi

Aslında, Denizli dolaylarından Dinar dolaylarına en eski çağlardan beri ulaşım sağlayan ve bugün de kullanılan ana yol boyunca gelen kişinin, daha ilerideki, yine en eski çağlardan beri ve günümüzde de ana yol niteliğiyle kullanılagelen Çay-Konya yoluna çıkışı, ilke olarak, bugünkü Dinar, Karaadilli, Çay yolundan idi. Daha açık deyişli Dinar, Karaadilli, Çay yolu, gerek ilkçağda gerek ortaçağda, Dinar-Konya gidişinde anayolun bir parçasıydı. Yalnız, bu parça eskiden, bazı yerlerde şimdikine göre biraz değişik gidiş izliyordu. Örneğin Haydarlı yakınında, Çölovası'nda Tatarlı Köyü höyüğünde bulunan Metropolis kentinden (şimdiki yola göre biraz kuzeyden) geçiyordu. Titus Livius 'un ayrıntılı biçimde anlatığına göre, Roma'lı Consul Manlius Vulso, İÖ 189 yılında, çapulcu Pisi-dia'lılar, Galat'lar üzerine Ephesos/Selçuk'tan yola çıkarak sindirme seferine giderken, Sagalassos/Ağlasun dolaylarından yani güneyden gelip, o nedenle Apameia/Dinar'a uğramaksızın, Metropolitanus Campus (Metropolis Ovası; şimdiki adı: Çölovası) üzerinden, bu bağlantı yolunu izleyerek bir süre yürümüş; Khelidonia/Dinia'da (bugünkü Karaadilli yakınında)¹ kuzeye, Synnada/Şuhut'a yönelmişti.

2. Strabon 'da bulduğumuz bilgi

Dinar, Karaadilli, Çay bağlantı yolunun ilkçağda ana yol durumunda olduğunu Strabon da belirtir².

Ephesos'tan doğuya doğru yolculuğa çıkan herkes tarafından kullanılan genel bir yol olduğundan, Artemidoros da bunu kullanmıştır; Ephesos'tan ... Phrygia'da Karia ile sınır oluştu-

¹ William M. Ramsay, Anadolu'nun tarihi coğrafyası, çev. Mihri Pektaş, MEB yayını, İstanbul 1960, s.471 No.17. Ramsay orada Manlius Vulso'nun uğrakları olarak Titus Livius'ta verilen adların günümüzdeki hangi kenti, kasabayı gösterdiği konusunda ayrıntılı bilgi sunuyor.

² Strabon, 14 II 29.

ran Karoura'ya³ 740 Stadia'dır⁴. Karoura'dan Laodikeia⁵, Apameia⁶, Metropolis⁷ ve Khelidonia⁸ üzerinden Phrygia'da ... Holmoi'ye⁹ gelinir ki Karoura'dan burası 920 Stadia'dır¹⁰.

Strabon, daha sonra, ana yolun Philomeleion/Akşehir, Tyriaeion (İlgin yakınında yahut İlgin'in yerinde ilkçağ kenti), Laodikeia (Yanık Laodikeia, bugünkü Yorgan Lâdik) kentlerinden geçtiğini, yani tıpkı şimdiki Akşehir-Konya yolunun gidişini izlediğini anlatıyor.

3. İÖ 480'de Xerxes ordusunun izlediği yol

İrandan Yunanistan üzerine sefere çıkan Xerxes ordusunun Anadolu da önce Kappadokia, sonra Phrygia bölgesinden geçtiğini ve Dinar, Acıgöl, (Honaz önündeki) Kolossai yolunu (bugünkü Dinar, Dazkırı, Çardak, Denizli yolunun o çağdaki atası) izlediğini biliyoruz¹¹. Fakat, ordunun Dinar'a hangi yoldan geldiğini Herodotos söylemiyor. Konya, Çay, Karaadilli yolunun izlenmiş olması beklenir.

4. İÖ 401'de Genç Kyros'un izlediği yol

Buna karşılık, İÖ 401'de aynı yörede ters yönde, Batı Anadolu'dan İran'a gidecek olan Genç Kyros'un ordusu, bilinmeyen bir nedenle, görünüşe bakılırsa seferin İran şahına karşı düzenlendiğini açığa vurmuş olmamak için, tuhaf bir gidiş izlemiştir ve Dinar'dan kuzeye yönelip (herhalde Sandıklı, Hocalar yolunu izleyerek) Banaz dolaylarında Keramon Agora'ya (Çömlek Pazarı'na) uğramış, oradan Çay-Konya yoluna girmiştir¹².

³ Menderes güney kıyısında, Sarayköy batı yakınında Tekkeköy İlçası dolaylarında bir tapınak kentçisi.

⁴ Yaklaşık 130 km.

⁵ Laodikeia'ların Lykos Deresi kıyısında olanı; biraz önce sözünü ettğimiz, Denizli-Pamukkale arasında kalıntıları bulunan Lâdik.

⁶ Dinar'ın hellenistik çağdan, Seleukoslar devleti egemenliğinden sonra taşımaya başladığı ad.

⁷ Çölovası'nda, Tatarlı Köyü höyüğünde kalıntıları yığın durumunda bulunan ilkçağ kenti.

⁸ Bugünkü Karaadilli yakınında ilkçağ kentçisi; bkz. yukarıda dn.1.

⁹ Bu Phrygia kenti bugünkü Çay'ın yerinde idi. Bkz. Ramsay, s.151 No.52.

¹⁰ Yaklaşık 165 km.

¹¹ Herodotos, VII 26, 30.

¹² Xenophon, Anabasis, I II, 7-19.

5. İÖ 334'de İskender ordusunun izlediği yol

Büyük İskender'in ordusu Dinar'dan, kışı geçirmek üzere (Polatlı batı yakınında, Sakarya kıyısındaki) Gordion'a gitmişti¹³. Bu gidişin hangi yoldan yapıldığını *Arrianos* söylemiyor; Dinar, Çay, (daha sonra Polybotos/Bolvadin'in kurulduğu yer üzerinden? Afyon'dan ve daha sonra Dokimeion/İscehisar'ın kurulduğu yer üzerinden?) Amorion (Emirdağ doğu ilerisinde Hisar Köy bitişindeki höyükte kalıntıları yığılıdır) yolunu izlemiş yani sonuç olarak onun da Dinar, Karaadilli, Çay yolundan geçmiş olması gerekir.

6. İÖ 301'de Ege Bölgesi batısından Afyon yöresine giden Lysimakhos ve Demetrios ordularının izlediği yol

İskender'in ölümünden sonra onun bıraktığı imparatorluk ülkesinde egemenlik yarışına ve savaşına giren, her biri belli bir bölgeyi ele geçirip Kral sanını takınan komutanlar arasındaki Ipsos meydan savaşının, Afyon-Çay arası yörede yapıldığı biliniyor. Savaş yeri bitişindeki Ipsos kenti, *Ramsay*'e göre, bugünkü Çay yakınındadır; *Louis Robert*'e göre Afyon'un 16 km. kuzey yakınında, demiryolunun izlediği doğal yol üzerindeki Sipsin (şimdi, Çayırbağ) Köyü'dür. Savaş öncesinde, Antigonos Çukurova yöresinde bulunuyordu; düşmanlarından Seleukos, ordusuyla, Orta Anadolu'da, Kappadokia yöresinde kışlamaktaydı. Antigonos'un diğer bir düşmanı, Trakya yöresine egemen Lysimakhos, Batı Anadolu'ya saldırıp İzmir'in güneybatı yakınında Teos ve Kolophon kentleri ile, Salihli yakınında Sardis'i (bu kentin akropolis bölümü dışında) ele geçirmişti. Antigonos, Yunanistan'da bazı bölgelere egemen olan ve kendisi de Kral sanını takınan oğlu Demetrios'a ulak gönderip onu yardıma çağırmış; Demetrios, Ephesos/Selçuk'da Anadolu'ya çıkardığı askeriyle savaş yerine yürümüşü.

Batıdan gelerek Ipsos savaşına katılan Lysimakhos ve Demetrios ordularından herhangi birinin Dinar, Karaadilli, Çay yolunu izlemiş olup olmadığını, bu savaşa ilişkin bilgi kaynaklarından¹⁴ öğrenemiyoruz. Güçlü bir olasılıkla, Demetrios ordusu Ephesos/Selçuk'tan gelirken önce Mendere Vâdisini, sonra Dinar, Karaadilli, Çay yolunu izleyerek savaş alanına ulaşmıştı. Buna karşılık, Sardis dolaylarından gelen Lysimakhos ordusu ünlü Kral Yolu'ndan yararlanmış olmalıdır.

¹³ *Arrianos*, I, XXIX 3.

¹⁴ Özellikle *Ploutarkhos*'un "Demetrios'un Yaşamı" yapıtı.

7. İÖ 404'de Alkibiades'in izlediği yol

Atinalı devlet adamı Alkibiades, İran'la bağlaşıklık kuran Spartalıların Atina donanmasını İÖ 404'de Gelibolu Yarımadası'nda Aigos Potamoi/Cumalı Çayı ağzında baskına uğratıp yok etmesi üzerine, savaş yerinden pek uzakta olmayan Paktya/Bolayır'daki berkitilmiş konağını bırakıp kaçmış, bazı İranlı satraplarla kişisel dostluğuna güvenerek İran imparatorluğu ülkesine sığınmak üzere Bithynia yöresine (baskın olasılıkla Kios/Gemlik'e) geçip oradan İran'a doğru yola çıkmış, ama Metropolis kenti yakınlarında Melissa çiftliğinde yola devam iznini beklerken, (Spartalıların dileğini yerine getiren) İranlılarca öldürtülmüştü¹⁵.

İlkçağdan beri genel kanı, bu Metropolis'in, daha önce sözünü ettiğimiz, Haydarlı yakınlarında, Çölovası'ndaki Metropolis olduğudur. Hatta Roma İmparatoru Hadrianus o yörede Alkibiades anısına bir heykel dikirtmiştir. Buna göre Alkibiades dahi Dinar, Çölovası, Karaadilli, Çay (oradan Konya, İran) yolunu izlemeye çalışıyordu¹⁶.

8. Sonuç

Anadolu'nun tarihsel coğrafyasında Dinar, Karaadilli, Çay yolunun Batı Anadolu'dan Konya'ya gidişte bir ana yol olarak önemini bu ilkçağ örnekleriyle vurguladıktan sonra, asıl konumuza dönelim ve 1176'da Batı Anadolu'dan gelerek Konya'ya gitmek isteyen Manuel Komnenos ordusunun izlediği, içinde Myriocephalon Kalesi'nin (artık yıkılmış durumda) bulunduğu geçidin hangi geçit olduğu sorusuna yanıt arayanların savunduğu görüşleri gözden geçirelim.

III. Savaş yeri konusunda savunulan değişik görüşler

Savaş yerinin topografik özellikleri hakkında, Bizanslı tarihçi Honazlı Niketas'ın yapıtında¹⁷ ve ayrıca, İmparator Manuel'in savaştan sonra

¹⁵ *Ploutarkhos*, "Alkibiades'in Yaşamı".

¹⁶ *Louis Robert*, Alkibiades'in öldürüldüğü yer konusunda da değişik bir görüş savunur (A travers l'Asie Mineure, Ecole Française d'Athènes yayını, Paris 1980'de s.257 vd.: Le lieu de la mort d'Alcibiade).

¹⁷ *Niketas Khoniates*, Tarih. Almanca'ya çeviren Franz Grabler. Metin Graz (Avusturya)'da Styria Verlag tarafından 1958 yılında 3 kitaba bölünerek yayınlanmıştır. Bizi ilgilendiren ilk kitaba "Die Krone der Komnenen" (Komnenos'ların tacı) başlığı konmuştur ve bu kitap Bekker'in Bonn 1835 basımındaki s. 1-290'ı içerir. Myriocephalon Savaşı, bizim yararlandığımız bu Almanca çeviride s.222-232'de anlatılır.

İngiltere kralına gönderdiği, Myriokephalon savaşını anlatan bir mektupta¹⁸ oldukça ayrıntılı bilgi verildiği halde, konuyu inceleyen çağdaş yayınlarda savaş yeri üzerine pek çok görüş öne sürülmüş, tartışma sonuca bağlanamamıştır. Şöyle ki:

1. Savaş, R a m s a y 'e¹⁹ ve onun görüşünü izleyen F e r i d u n D i - r i m t e k i n 'e²⁰ bakılırsa, Homa/Gümüşsu kasabası ile Kızılviran Köyü arasındaki Düz Bel adlı geçitte olmuştur.

2. H ü s e y i n Ş e k e r c i o ğ l u 'na göre, savaş yeri, Gelendost kasabasının yanındır²¹.

3. Bu görüşleri gerekçe vererek eleştiren A y i t e r ²², hiçbirini kabul etmez ve önerilen yerlerin topografik özelliklerinin, savaş yerinin bilinen topografik özelliklerine hiç uymadığını haklı olarak vurgular. Kendisi belli bir yer önermez; Sandıklı yöresinde araziye ve geçitleri incelemediğini, oralarda da inceleme yapmak gerektiğini belirtir.

4. O s m a n T u r a n ²³, savaş yeri olarak Kumdanlı'yı gösterir. Oysa oradan kendim birkaç kez geçtim; Eğridir Gölü kuzey kıyısını dolaşıp Yalvaç yakınına uzanan yolun, Kumdanlı dolayları dahil, hiçbir bölümünde “yanı uçurumlu ve uçurum dibinden suyu Eylül’de bile akan bir derenin bulunduğu uzun, dar geçit” tanımlamasındaki topografik özelliklerin bir teki olsun yoktur.

5. A b d ü l h a l û k Ç a y ²⁴, bizim gibi, Manuel’in Sultan Dağları kuzeyinden, Philomeleion/Akşehir—Konya yolunu izlemek kararında ol-

¹⁸ Mektubun Almanca çevirisi, dn.17’de sözünü ettiğimiz “Die Krone der Komnenen” başlığı konmuş kitapta, çevirmen Franz Grabler’in açıklamaları arasında, s.304-307’de yer alıyor.

¹⁹ Ramsay, s.147: “Homa’nın doğusundaki Düzbel mühim bir Bizans boğazı idi, Myriokephalon istihkâmıyla muhafaza edilirdi”.

²⁰ Feridun Dirimtekin, Selçukluların Anadolu’ya yerleşmelerini ve gelişmelerini sağlayan iki zafer (Malazgird Armağanı, TTK yayını, Ankara 1972, s.231-258).

²¹ Hüseyin Şekercioğlu, Myriofatlon (Myriokephalon adını böyle yazıyor-Umar) Zaferi. Yeni Gün Dergisi No.32, 1968, s.126 vd.

²² Kudret Ayiler, Myriokephalon Savaşı nerede olmuştur? (8. Türk Tarih Kongresi, c.II, 1981, s.689-701).

²³ Osman Turan, Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti. 3. bsl., Dergâh yayınları, İstanbul 1980, s.296.

²⁴ Abdülhalûk Çay, Karamıkbeli/Myriokephalon savaşı (Türk Kültürü Dergisi No.245, Eylül 1983).

duğu kanısına varıyor ise de, o karardaki Manuel'i, Homa/Gümüşsu'dan sonra klâsik anayol'a Düzbel üzerinden indiriyor ve Manuel ordusunun Homa, Düzbel, Kartı, Haydarlı, Karaadilli, Karamık üzerinden yürüdüğünü, savaşın Karamıkbeli'nde olduğunu savunuyor. Karamıkbeli'nin yukarıdaki topografik tanımlamaya uyduğu hakkında bilgi verildikten başka, klâsik anayol üzerinden yani Haydarlı, Karaadilli yolu üzerinden yürüyecek bir ordu bunu hiç kuşkusuz Dinar'dan başlayarak yapardı. Haritaya bakılınca görülür ki Dinar, Karaadilli, Çay yolu neredeyse dümdüz çizgi halinde uzayıp giden bir doğal yoldur; bir ordunun Dinar'a kadar gelip de orada bu yola sırt dönerek Homa/Gümüşsu'ya kadar saatlerce yürümesi ve orada yeniden yön değiştirip dağlar, geçitler aşarak döne dolaşa yine Dinar, Karaadilli, Çay yoluna çıkması asla beklenemez. Dinar doğu yakınında düşman birlikleri vardı da onlarla çatışmamak için böyle uzaktan dolaşıldı düşüncesi de savunulamaz, çünkü hiçbir ordu düşman birliğine görünmeden dolaşıp onu arkasında bırakarak düşman yurdunun içine yürümez. Üstelik A b d ü l h a l û k Ç a y , yazısında, Manuel Dinar'dan geçerken Selçuklu ordusunun Yalvaç'ta bulunduğu varsayımını kabullenmektedir.

6. E k k e h a r d E i c k h o f f ise²⁵ Hoyran/Kumdanlı kuzey doğu yakınındaki Kırkbaş Köyü'nün adına bakarak burasını Myriocephalon (Bin Baş) Kalesi'nin yeri sayıyor ve savaşın Kırkbaş-Terziler köyleri arasından geçip Sağır Köyü üzerinden kuzeye, Akharım'a giden vadide yapıldığını savunuyor. Oysa, orada, "uçurumlu yar dibinde Eylül ayında bile akan bir dere" yoktur. Üstelik, Manuel ordusu Dinar'dan sonra böyle Eğridir Gölü kuzey kıyısı yakınlarına inecek olsaydı asla Dinar'da o yöne sırt dönüp Homa/Gümüşsu'ya yürümezdi.

7. Sonuç

Savaş yeri olarak kabul edilmesi önerilen yerlerden hiç birinde, savaş yerinin bilinen topografik özelliklerinin bulunmadığını gördük.

Diğer yandan, Dinar'a batıdan gelen, doğuya yürüyen ordunun, ilerlemesini aynı yönde sürdürmeyip tam tersine, Marmara Bölgesi'ne ya da Ege Denizi kıyılarına gidiyormuş gibi kuzeybatıya doğrulması kanıtlar ki, Homa/Gümüşsu'ya yönelen ordu, Sozopolis/Uluborlu ya da Prostana/Eğridir üzerinden gitmiyecekti, keza Dinar, Karaadilli, Çay yolundan da git-

²⁵ *Ekkehard Eickhoff*, Der Ort der Schlacht von Myriocephalon (8. Türk Tarih Kongresi, c.II s.679-687).

miyecekti. Oysa, ileri sürülen görüşlerin tümü, sonuçta, Manuel ordusunu, sırt dönüp uzaklaştığı bu yolların birine sokmaktadır, yahut ancak o yollardan birine çıkabilecek olan (Homa/Gümüşsu yakınındaki) Düz Bel'e sokmaktadır. Bunun mantıksızlığı bana pek açık görünüyor. Dinar'dan Homa/Gümüşsu'ya yönelen Manuel, ancak, biraz ilerideki Işıklı'dan başlayıp Sandıklı dolaylarına çıkan diğer bir tarihsel yolu izlemek istiyor olabirdi. Bu yolun varlığının göze çarpmaması, konunun şimdiye kadar aydınlanmamasının başlıca nedeni olmuştur kanısındayım. Sözünü ettiğim "diğer bir tarihsel yol", Kûfi Çayı vâdisi yoludur. İleride IV 5'de bu yolun şimdiki durumu hakkında ayrıntılı bilgi vereceğim.

IV. Savaşın gerçek yerinin belirlenmesine olanak veren kanıtlar

1. Savaşın yapıldığı geçidin adı, Çivril yakınına işaret ediyor

Buna da hiç kimse dikkat etmemiş görünüyor. Geçidin adı, N i k e - t a s 'ın yapıtında, Tzibritzi biçiminde yazılmıştır. Gerek eski gerek yeni Hellen dilinde örneğin j harfinin karşılığı bulunmadığı gibi, ç harfinin ve bizdeki okunuşuyla c harfinin de karşılığı yoktur. C sesini vermek için tz, ç sesini vermek için ts kullanılır; tz'nin ç yerine geçtiği de olur. Diğer yandan, yeni Hellen ağzında (Rumcada) b harfi, bizdeki v'nin değerindedir. Demek ki, geçidin birinci adı N i k e t a s 'da Tzibritzi diye yazılmakla birlikte bu yazım bizim okuyuşumuzdaki Civrici yahut Çivriçi'nin değerindedir.

Geçidin adı, Manuel'in İngiltere kralına gönderdiği, Latince yazılmış mektupta, Latin yazımına uydurularak, Cybrilcimanı diye veriliyor ve bunun, adın Türk ağzında büründüğü biçim olduğu söyleniyor. İtalyanca'da ve İtalyanca etkisindeki kişinin Latince'sinde c harfi, önüne bir ince sesli gelince, ç okunur; İstanbul Hukuk Fakültesi'nde, Roma Hukuku dersinde hocam Prof. Dr. Ziya Umur'un corpus iuris civilis'i "korpus yuris çivilis" diye okuyup söylediğini hâlâ anımsarım. Diğer yandan, Cybrilcimanı yazımını veren Manuel'in mektubu döneminde yeni Hellen dilinde (Rumcada) y'nin artık i değeriyle, b'nin de v değeriyle kullanıldığını göz önünde tutunca, adın bu biçiminin de Çivrilçimanı olduğunu anlarız ve gerek Çivriçi'de, gerek Çivrilçimanı'de, kökenini bilmediğimiz, Türkçe'de hiçbir anlamı olmayan Çivril adını tanırız!

Demek ki savaş, Çivril yakınında bir geçitte yapılmıştı.

Buna karşı, Glaukos/Kûfi Çayı Vadisi geçidinin aslında Çivril'de değil, onun doğu yakınında Işıklı'da başladığı ve Işıklı, ilkçağ Eumeneia'sının yerinde bulunduğuna göre²⁶, buradan geçilmiş olsa idi N i k e t a s 'ın "Eumeneia'dan geçildi, boğaza girildi" demesi gerektiği akla gelecektir. N i k e t a s 'dan en az 1300 yıl önce, Bergama krallarınca kurulup geliştirilen ve zaten o yüzden Eumenes Yurdu anlamında bir ad taşıyan Eumeneia, gerek hellenistik çağda gerek Roma egemenliği çağında oldukça önemli, yönetim örgütü açısından polis (kent) durumunda bir yerleşim merkezi idi ama, geç Bizans çağında böyle bir durumda olmadığı kesindir. Eumeneia adı, Bizans çağının hiçbir olayı vesilesiyle R a m s a y 'de, G i b b o n 'da, O s t r o g o r s k y 'de yahut diğer Bizans tarihi kitaplarında anılmıyor. Eski yapılardan alınma sütunların bile sıradan yapı taşı olarak kullanıldığı duvarlar arkasına sığınmış olan, Eumeneia yerindeki ortaçağ yerleşmesi köy, ya artık Eumeneia adını taşımıyordu yahut da N i k e t a s , bu köyü bilmediği gibi onun 1300 yıl önceki atası, zaten kendisi de pek şanlı olmayan Eumeneia'yı bilmiyordu. Nitekim günümüzde de en bilgili tarihçiler içinde dahi Çivril doğu yakınında Işıklı diye bir yer bulunduğunu ve onun, ilkçağ Eumeneia kentinin ardılı olduğunu bilecek olanlar sanmam ki birkaç kişiyi geçsin.

2. İkinci kanıt: Peutinger Tablosu, Çivril yakınında Işıklı'dan Kûfi Çayı boyunca kuzeydoğuya uzanan bir eski a n a y o l 'u gösteriyor.

Çivril ve Işıklı yöresinden Sandıklı yöresine kestirme gidiş sağlayan bu eski ana yol hakkında R a m s a y 'de²⁷ bilgi vardır. Buna karşılık, Homa/Gümüşsu'dan veya pek yakınından başlayıp doğuya yönelen, kentler arası gidişte kullanılagelmiş hiçbir yol, Anadolunun tarihsel coğrafyasına ilişkin hiçbir belgede anılmaz. En azından Peutinger Tablosunun düzenlendiği çağdan, geç Roma çağından beri ana yol niteliği taşımış, kuşkusuz zaman zaman devletçe bakımdan geçirilmiş Kûfi Çayı Vâdisi yolu varken; daha İstanbul çıkışında, yâni yollarda T h e m a ²⁸ askerleri katılmadan yaklaşık 7 000 arabayla ağırlıklarını taşıyan Manuel ordusu, hemen Homa/Gümüşsu yakınlarında Düz Bel vb. yerlere doğrulup dağ patikalarında ilerlemeyi yeğlemiş olamazdı.

²⁶ Bkz. *Strabon*, 12 VII 13; *Ramsay*, s.19 ve s.147 No.24.

²⁷ *Ramsay*, s.183.

²⁸ Tımarlı sipahi çıkaran ve her biri t h e m a (Kolordu) sağlayan iller.

3. Üçüncü kanıt: Myriocephalon savaşı yerinden geçen Friedrich Barbarossa ordusunun Kûfi Çayı Vâdisini izlediği anlaşıyor.

Bu ordu, 3. Haçlı Seferi'ni yaparken, 1190 yılında, 22-28 Mart arasında gemilerle Geliboludan Lapsekiye taşınmış ve Anadolu'dan geçmişti. Gidiş yolunu, tarihçi v o n M u r a l t anlatır. Ordu, aşağı yukarı İskender'in izinde yürüyerek Thyateira/Akhisar üzerinden Sardis (dolayısıyla, şimdiki Salihli) dolaylarına geldi ve artık İskender'in yolundan ayrıldı. 21 Nisanda Philadelphia/Alaşehir'e vardı, orada iki gün kaldı. Ancak, yörede Rumî halktan direniş gördü ve çarpışmaya girdi. Yolculuğu sürdürüp Tripolis'den geçti (Tripolis kentinin kalıntıları Buldan güney yakınında Yenice Köyü bitişiğinde günümüze ulaşmıştır). Hierapolis/Pamukkale'ye vardı ve burada yeniden Rumî halkla çarpıştı; oysa, 27 Nisan'da vardığı komşu kent Laodikeia'da halk Almanlara konukseverlik gösterdi. Akhisar'dan başlayarak, İranlı Xerxes ordusunun İÖ 480'de izlediği yolu ters yönde almakta olan Alman haçlı ordusu, 1 Mayıs'ta Acıgöl kuzeyinden geçerek Menderes'in kaynakları yöresine, demek ki Dinar-Işıkly arası yöreye vardı; burada bir kez daha yerli halkla çatışma çıktı; 3 Mayıs'ta da Myriocephalon savaşının yapıldığı yerden geçildi.

Barbarossa ordusunun Anadolu'dan geçişi konusunda temel bilgi kaynağımız olan v o n M u r a l t 'ın yapıtı, tam burada belirgin karışıklık gösteriyor ve ordunun 1 Mayıs'ta Acıgöl kuzeyinden geçerek aynı gün Philomeleion/Akşehir'e, 2 Mayıs'ta Sozopolis/Uluborlu'ya vardığını, 3 Mayıs'ta Myriocephalon savaşının yapıldığı yere ulaştığını söylüyor. R a m s a y 'in de işaret ettiği gibi²⁹ bunda kesinlikle yanlışlık vardır. Acıgöl kuzeyi ile Akşehir arası, en kısa yoldan bile, 180 km. kadardır. Ordunun 1 Mayıs'ta tek gün için de bu yolu alması olanaksızdır. İkinci olarak, böyle bir mucize gerçekleşmiş olsaydı bile, ordunun Akşehir'e varınca tam ters yöne dönüp kuş uçuşu 100 km. kadar uzaklıktaki Uluborlu'ya doğrulması ve oradan geçerek yine ters yöne, Konya yönüne dönmesi, yapılacak iş değildir. Üçüncü olarak, böyle birşey yapılmış olsaydı bile, ordu Akşehir'den Uluborlu'ya tek günde yürüyemezdi; asker yürüyüşüyle bu yolculuğu tek günde tamamlamak yine kesinlikle olanaksızdır.

R a m s a y , ya Akşehir'in ya da Uluborlu'nun anılmasında yanlışlık vardır diyor; ona göre, herhalde Dinar ile Uluborlu arasındaki bir uğrak

²⁹ Ramsay, s.139 ve özellikle orada dn.3.

yerinin adı yanlışlıkla Philomeleion (Akşehir) yazılmıştır. Dolayısıyla R a m s a y , ordunun Uluborlu'ya uğrayarak yürüdüğünü kabul ediyor.

Oysa, ordunun Dinar güneyine, Uluborlu'ya doğrulmayıp tersine kuzeybatı yakındaki Kûfi Çayı Vadisi yoluna doğrulduğunu ve oradan bugünkü Afyon-Akşehir-Konya yoluna çıktığını gösteren sağlam gerekçeler vardır. Şöyle ki:

a) Herşeyden önce, R a m s a y , Myriocephalon savaşı yerinin, Homa/Gümüşsu doğu yakınındaki Düz Bel olduğu iddiasında idi. Barbarossa ordusunun savaş yerinden geçtiğini v o n M u r a l t açıkça söylüyor. 1190 yılında, savaşın üzerinden yalnız 14 yıl geçmişti ve bu kadar kısa süre içinde gerçek savaş yerinin unutulması olanaksızdır. Demek ki, geçilen yerin savaş yeri olarak gösterilmesinde bir yanlışlık bulunamaz. Savaş yeri ister bizim savunduğumuz gibi Homa/Gümüşsu kuzeybatı yakınında Işıklı'da başlayan Kûfi Çayı Vadisi olsun ister R a m s a y 'in savunduğu gibi Homa/Gümüşsu doğu yanında Düz bel olsun, Dinar'dan Uluborlu'ya gidecek bir ordunun o yöne yürütmesinde yani Dinar'a sırt çevirip, kuzeybatıya doğrularak önce Homa/Gümüşsu'ya yürütmesinde hangi mantık vardır?

b) Acıgöl kuzeyinden Uluborlu'ya bugün, çağdaş yol mühendisliği biliminin, çağdaş teknolojinin ürünü olan ve ortaçağdaki gibi dağ eteklerinde kıvrıla kıvrıla gitmeyip dağları tepeleri yararak yahut ova ortasını korkusuzca dümdüz aşarak uzanan yollarla bile gidildikte, 80 km. kadar süren bir yolculuk yapılmış olur. Bir ordunun, 1 Mayıs'ta Acıgöl kuzeyinden geçip, şimdiki ana yoldan dosdoğru Uluborlu'ya yürütmesi hâlinde dahi, 2 Mayıs'ta Uluborlu'ya varması olacak iş değildir. Üstelik, bu ordu, Fahrettin Altay Paşa'nın Süvari Kolordusu olmadığı gibi yalnız piyadeden oluşan, piyade yürüyüşü hızıyla yol alabilen bir ordu da değildi; yanında arabaları, ağırlıkları olan koskoca bir ortaçağ ordusuydu. Acıgöl kuzeyinden Uluborlu'ya giderken pek çok dağ tepe aşıldığını anımsayınca bu yolculuk için en az 3 gün gerekeceğini kabul zorunluluğu bulunur. Üstüne üstlük, ordu, Menderes kaynakları yöresinde Rumîlerle çarpışıp zaman da yitirmişti.

c) Daha önemlisi, bilgi kaynaklarımız, ordunun izlediği yolu anlatırken, "Menderes kaynakları yöresi'nden söz etmekle yetiniyorlar ve Apa-meia/Dinar'dan söz etmiyorlar. Oysa, Acıgöl dolaylarından Uluborlu'ya gitmek için Dinar'dan geçilir ve Dinar, yolda uğranılan kasabalar, kentler

sayılırken adı anılmayacak bir yer değildir; tam tersine, her dönemde Sozopolis/Uluborlu'dan ve Philomeleion/Akşehir'den çok daha önemli olmuştur. Menderes kaynakları yöresine, yani Dinar-Işıklı arası yöreye geldiği halde Dinar'a uğramadan Akşehir-Konya ana yoluna çıkmayı sağlayacak tek tarihsel yol ise, Işıklı'da başlayan Kûfi Çayı Vâdisi yoludur. Demek, Friedrich Barbarossa ordusu, o yolu izlemeyi yeğlemiştir.

ç) Menderes'in kaynakları yöresinden güneydoğuya, Dinar-Uluborlu yoluna yürünmediği, tam tersine ordunun kuzeydoğuda Bolvadin yakınlarına çıktığı hakkında kesin kanıt, von Muralt'ın bir açıklamasındadır ve o açıklamanın kesin kanıt olduğunu ilk görmesi gereken kişi, Ramsay, Düzel'in Myriocephalon Kalesi geçidi olduğu yolundaki saplantısı nedeniyle, tam Freud'luk bir tutumla, gördüğü şeyi bilincine iletmemiştir³⁰. Şöyle ki:

Von Muralt, ordunun 29 Nisan günü "ubi Fluvius Mandra oritur"a, Mandra Çayının çıktığı yere, vardığını açıklıyor. Ramsay'e bakılırsa³¹, "Bunun Maeander olduğunu şüphe yoktur"! Oysa bunun asla Menderes olmayıp, Romalı Consul Manlius Vulso'nun uğradığı Mandra Çayı kaynakları (Mandri Fontes) olduğunu ilk görmesi gereken kişi, Ramsay idi³², çünkü Titus Livius'un Mandri Fontes adıyla andığı pınarların yerini bizzat kendisi belirlemiştir³³: "Bu, Mandra Köyünün birkaç mil kuzeyinde, Seydiler'in birkaç mil doğusunda, Polybotos/Bolvadin'e doğru akan pınarlardır".

Seydiler Köyü, Afyon ili merkez ilçesi İscehisar bucağına bağlıdır, İscehisar'ın kuzeydoğu yakınında ve ana yol (Afyon-Ankara anayolu) doğu

³⁰ Freud belirtir ki, bilinç, zaman zaman, belli bir gözlemden çıkan idraki beğenmiyorsa onu kabullenmez, unuttur, kaydetmez; hatta yanlış ve kendi tercihine uygun bir idrak yaratarak bunu kayda aldığı bile olur. Bkz. *Sigmund Freud*, Introduction à la Psychanalyse, Librairie Payot, Paris 1972, "Les actes manqués" başlıklı bölüm.

³¹ Ramsay, s.139 dn.3.

³² Zaten, Maiandros/Menderes kadar olağanüstü ünlü bir ad yerine Mandra Çayı kadar ünsüz, önemsiz akarsuyun adının yanlışlıkla yazılması da insan davranışına pek ters düşer. İnsan psikolojisi, ancak bunun tam tersini yapmaya, ünsüz bir ad yerine ünlü bir adı yazıvermeye eğilimlidir. Kısacası, von Muralt'ın Mandra Çayı adını yanlış yazdığını varsaymak için en küçük neden yoktur. Ancak, onun verdiği 29 Nisan tarihinde gerçekten yine bir tarih yanlışlığı bulunduğu kesindir. Çünkü ordu 1 Mayıs'ta henüz Acıgöl kuzeyinde idiyse, 29 Nisan'da ne Menderes kaynaklarına, ne de (Bolvadin Batı yakınındaki) Mandra Çayı kaynaklarına gelmiş olabilir.

³³ Ramsay, s. 155 No. 74 (Ayrıca bkz. Ramsay, s. 254 No. 20 ve s. 471 No. 17).

yanında, yoldan biraz ileridedir. Yoldan geçerken, bu yolu denetlemek için (tıpkı Nevşehir'in Uçhisar'ını oluşturan görkemli kaya bloku gibi) nöbetçi-gözetici askerler için oyulan barınaklarla kale işlevi verilmiş büyük kaya, yanibaşında, göze çarpar. Mandra (şimdi, Bahçecik) Köyü onun 8 km. kadar güneyinde, İscehisar'ın 10 km. kadar güneydoğusunda, Seyitler Barajının kuzeydoğu yakınındadır. Bu yöre Bolvadin'den kuş uçuşu 20 km. kadar kuzeybatı ileridedir. Mandra Çayı'nın şimdiki adı, Seyitler Deresi'dir. Dere, Afyon-Bolvadin arasında orta yerde, bucak merkezi Çobanlar yakınında, doğuya yönelir ve Afyon-Konya anayoluna biraz kuzeyden paralel giderek Bolvadin güney doğusunda Eber Gölü'ne akar.

Böylece kesinlikle ortaya çıkıyor ki, tıpkı Manlius Vulso ordusu gibi ve birazdan sözünü edeceğimiz Ioannes Doukas ordusu gibi, Friedrich Barbarossa ordusu da, Sandıklı dolaylarından gelip, Synnada/Şuhut üzerinden Bolvadin batı yakınında tarihsel Afyon-Konya anayoluna varmış bulunuyordu. Oysa, Dinar dolaylarında kuzeybatıya yönelip Homa/Gümüşsu, Işıklı, Kûfi Çayı Vâdisi, Sandıklı yolunu izlemeden; klâsik yolda yâni Dinar, Karaadilli, Çay yolunda yürüyen yahut daha güneydeki, Yalvaç veya Gelendost üzerinden Akşehir'e ulaşan yolu izleyen bir ordu, asla Afyon-Bolvadin arasına çıkmaz.

d) Bu sonuç, von Muralt'ın (yanlışlıkla, Sozopolis/Uluborlu'ya uğramaktan söz etmesi dışında) verdiği bilgilerle de tam bir uyum gösteriyor. Ordunun 1 Mayıs'ta Acıgöl kuzeyinden dolaşıp Dinar'a uğramaksızın Menderes kaynakları yöresinden geçerek 3 Mayıs'ta Myriocephalon savaşı yerine varması, oradan Afyon-Konya yoluna çıkması, Philomeleion/Akşehir yakınında Türklerle çatışması, 18 Mayıs'ta Konya'ya girmesi; Işıklı'da başlayan Kûfi Çayı Vâdisi yolunun izlenmesi durumunda, verilen tarihler yönünden kuşku uyandırmıyor.

Demek ki, 1 Mayıs'ta Acıgöl kuzeyinden geçen ordu, aynı gün (en kısa yol üzerinden 180 km. uzaklıktaki Philomeleion/Akşehir'e değil) Dazkırı'dan kuzeye yönelen şimdiki demiryolunun izlediği yoldan, 25-30 km. uzaklıktaki Homa/Gümüşsu'ya vardı. Burada, Menderes kaynakları yöresinde, Rumilerle çatışma, herhalde ertesi gün, 2 Mayıs'ta oldu; ordu buna rağmen yürüyüşünü sürdürdü ve aynı 2 Mayıs günü (Sozopolis/Uluborlu'ya değil) Eumeneia/Işıklı'ya varmak üzere yine yaklaşık 25 km. yürüdü. 3 Mayıs günü Kûfi

Çayı Vâdisi yoluna girildi ve burada, Myriokephalon savaşı yerinden geçildi; o günün akşamı, Sandıklı Ovasına ulaşıldı. Oradan, en güçlü olasılıkla, Synnada/Şuhut'a uğrayan Roma çağı yoluyla Afyon güneydoğu yakınına, Afyon-Konya ana yoluna çıkıldı.

4. Dördüncü kanıt: Batı Anadolu'yu Selçuklulardan geriye alan Ioannes Doukas ordusunun Kûfi Çayı Vâdisi yolunu izlediği, *Anna Komnena*'nin yapıtından anlaşıyor.

Bu Prensesin yapıtında, Birinci Haçlı Seferi sırasında Sultan I. Kılıç Arslan önce İznik'de, sonra da Dorylaeion/Eskişehir'de haçlı sürülerini durduramayıp çekilmek zorunda kalınca (1098), meydanı boş bulan imparator Alexis Komnenos'un İzmir'e ve Ephesos/Selçuk'a donanma göndererek bu kentleri aldıktan sonra, aynı donanmadan Anadolu'ya çıkartma yapan Ioannes Doukas komutasındaki Bizans ordusunun Bolvadin yöresine çekilen Türkleri kısa yoldan yâni Hermos/Gediz Vâdisinden giderek izlemesi, Sardis'i geri alması, Polybotos/Bolvadin'e baskın vermesi anlatılırken; ordunun Sardis, Philadelphia/Alaşehir, (Denizli yakınındaki) Laodikeia, Homa/Gümüşsu ve onun önündeki Lampe Ovası yolunu izleyip, oradan Bolvadin'e baskın verdiği açıkça belirtiliyor³⁴.

Apameia/Dinar'dan değil, Lampe Ovasından, Homa/Gümüşsu'dan geçilerek Polybotos/Bolvadin dolaylarına baskın verilmesi gösterir ki bu ordu da, daha sonra Manuel ordusunun yapmak isteyeceği ve Friedrich Barbarossa ordusunun yapacağı üzere, Kûfi Çayı Vâdisi yolunu izlemişti.

5. Beşinci kanıt: Myriokephalon savaşının yeri hakkında kaynakların anlattığı topografik özelliklerin hiçbiri, önerilen diğer yerlerde görülmediği halde tümü, Kûfi Çayı Vâdisi geçidinde görülüyor

Daha Kûfi Çayı Vâdisini kendi gözümle görüp incelemeyen önce, yukarıda sıraladığım kanıtlar bana, savaş yerinin ancak bu vadiyi izleyen geçit olabileceğini anlatmıştı. Merhum Prof. Dr. Kudret Ayiter de, bu kadar çeşitli deliller saptayıp güvenle belli bir sonuca varmış olmamakla birlikte, önerilen diğer yerlerde savaş yerinin bilinen topografik özelliklerinin bu-

³⁴ *Anna Komnena*, II V 6. Kitabın fransızca çevirisinin fotokopisini Almanya dönüşünde bana getiren değerli meslekdaşım ve eski kürsümüzde "hayr ül halef"im Yard. Doç.Dr. Hakan Pekcanitez'e teşekkür ederim.

lunmadığını görmüş ve 8. Türk Tarih Kongresine sunduğu bildirinin sonunda, aynen şöyle demişti:

Işıklı (Eumeneia)'yı gerek bugün, gerek Romalılar devrinde asıl kuzeye bağlayan yol ise Gezmi Boğazından geçer. Sarıba-ba Tepesi yanından başlayan boğaz, Çakal ve Osman Köyle-rinden (üç beş haneli köycükler) geçer. Boğazın içinde bir de-re akmaktadır. Ne yazık ki kötü hava şartları yüzünden, kış aylarında Osman Köyünden sonra geçidi takip etmek mümkün olmadı. Geçidin orta yerinin kaya duvarları ile daraldığı ve uçurum olduğu söylendi. Sarıbaba Tepesinde de bir kale harabesi olduğunu köylüler söyledi ise de kışın 1261 rakımlı tepeye çıkıp bakamadım.

...

Yakın bir tarihte, araştırmalarımın sonu hakkında daha etraf-lı bilgi verebileceğimi umuyorum.

Ne var ki, uzun sayılamıyacak verimli ömrü, bu araştırmayı sona er-dirmeye yetmedi. Yetse idi, Işıklı'dan Sandıklı yönüne uzanan Kûfi Çayı Vâdisi yolu başlangıç bölümünün, aranan topografik özelliklere tümüyle sahip olduğunu görecektik ve incelemesini, güvenle bir sonuca bağlayarak tamamlamış, benim yerime bu yayını o yapmış olacaktı. Kendisini bu yönden de saygıyla anıyor³⁵ ve onun araştırmasını ben tamamlıyorum.

Işıklı'da gölün ve parkın bitişiğinde, bugünkü Çivril-Gümüşsu asfalt yolundan ayrılarak başlayan ve kuş uçuşu 20 km. kadar kuzey doğu ileri-de Hocalar-Sandıklı asfalt yoluna bağlanan; dolayısıyla, Afyon ya da Bol-vadin taraflarına kestirmeden gitmeyi sağlayan tarihsel ana yol, şimdiki köy yolu, güney ucundan (Işıklı'dan) 4 km. uzaklıktaki Çağlayan köy ma-hallesine henüz 2 km. kala, dar geçide girmektedir. Geçidin sol yanı, köy mahallesinden başlayarak, dimdik kayalık yamaçlı bir uçurumdur. Uçuru-mun dibinde Glaukos/Kûfi Çayı akmaktadır³⁶. Yolun sağ yanı, dağ ya-

³⁵ Prof. Dr. *Kudret Ayiler*, pek çok yönden saygı ile anılmaya değer bir kişi ve o arada, üstün nitelikli bir bilim adamı idi. Benimle birlikte, İzmir Hukuk Fakültesinin 1978'deki kurucu öğretim üyeleri arasında ve ilk öğretim kadrosu içinde bulunmuştur; bu Fakültenin geliştirilmesinde çok emeği geçmiştir. Kendisini ve üstün niteliklerini o yıllarda yakından tanımak fırsatını bulduğum için onur duyuyorum.

³⁶ Bu çay, bazı haritalarda, özellikle Karayolları Genel Müdürlüğü haritalarında, Menderes'in başlangıç bölümü olarak, "Menderes" diye işaretlenir. Oysa, Menderes'in kay-nakları bölgesi diye genellikle kabul edilen, Dinar-Işıklı arası bölgedir.

macıdır; o yamaç önceleri o kadar dik değilse de, Çağlayan köy mahallesinin 3 km. ilerisinde çok dikleşmektedir. En az 5 km. boyunca, Osmanköy'e kadar, doğal yolun topografyası böyledir ve savaş yerinin bilinen topografik özelliklerinin tümünü aynen gösterir. Osmanköy, yolun başından, Işıklı'dan 8 km. uzaklıktadır ve yol üzerinde, Kûfi Çayının doğu yanındadır³⁷.

Osmanköy'den geçilince, yol, sol bitişiğindeki uçurumun yanından ayrılp biraz (ortalama 100 m. kadar?) içeriden, daha geniş bir düzlükten ilerliyor ve az sonra, bir kavşağa geliniyor. Bu kavşak, sağ yandadır. Orada başlayan yola sapılmayıp dümdüz gidilirse, hâlâ çok düzgün olan köy yolu, artık uçurumlu yarlar dibinde değil geniş sayılabilecek bir vâdide akan Kûfi Çayının yanına iner, çayı aşıp karşı (batı) kıyıya geçer ve akıntının tersi doğrultuda gidip bu batı kıyıyı izleyerek kuzeydoğuya uzanır. 1098'de Ioannes Doukas'ın, 1190'da Friedrich Barbarossa'nın ordularınca izlenen; 1176'da da Manuel Komnenos ordusunun izlemek istediği ama güney ucundan girmişken kuzey ucundan çıkamadığı tarihsel yolun devamı, bu olmalıdır. Ancak, yolun, Kûfi Çayını aştıktan sonrası, şimdiki durumuyla, otomobil geçişine elverişli değildir.

Oraya kadar otomobille gelip de, Işıklı'ya, dolayısıyla Çivril-Homa/Gümüşsu yoluna geri dönmeksizin, Sandıklı yöresine çıkmak isteyen ve otomobilin dağ başında bozulabileceğinden korkmayanlar (ya da, otomobil 18 yıllık ve tamirci düşkünü olduğu için böyle bir küçük felâket olasılığını pek güçlü gördüğü halde, araştırma tutkusu nedeniyle o korkuya rağmen o araçla nice dağlara tırmanmış kişiler), az önce söylenen kavşak yerinde sağa sapacaklar; Kûfi Çayının doğu yanında çaya paralel uzanan sıradağın sırtına tırmanıp uzun süre tek insan görmeyerek, düzgünlüğü araç geçmesine olanak vermenin ötesinde olmayan bu taşlık, kayalık dağ yolunu izleyecekler; bir hayli ileride Otluk Köyünde (Afyon ili Sandıklı ilçesine bağlıdır) düze inecekler; bir iki küçük tepeyi daha aşyp, Şeyhyahşi Köyünden ve diğer bazı köylerden geçerek Hocalar-Sandıklı asfalt yoluna çıkacaklardır.

Anlattığım bu "sağ kavşak sonrası bölüm", hiç kuşkusuz, tarihsel yolun devamı olamaz; zor, sarp, ıssız ve susuzdur. Zaten onun 1970'lerde açılmış olduğu, 1968'de yayınlanan Türk Ansiklopedisi 15. cildindeki (bu

³⁷ Denizli 1973 İl Yıllığı'nın Çivril ilçesi haritasında yanlış olarak batı kıyıda gösteriliyor.

yöreyi de kapsayan) “Eskişehir, Kütahya, Uşak illeri” haritasında gösterilmemiş, Osmanköy’den geçen yolun devamı olarak yalnız Kûfi Çayı batı yakasına atlayıp o kıyıyı izleyen bölümün gösterilmiş olmasıyla kanıtlanmaktadır. Tarihsel yolun devamı, böylece de anlaşıyor ki, o diğer bölümdü. Söz konusu bölüm, Güre Köyünde, şimdiki Hocalar-Sandıklı asfalt yoluna çıkar.

V. *Myriocephalon Kalesi’nin kendisi üzerine*

Myriocephalon savaşının yeri hakkındaki bilgi kaynaklarında, Manuel ordusunun perişan edildiği geçitte Myriocephalon (Bin Baş) Kalesi denen, ama daha o çağda yıkıntı durumuna düşmüş bir kalenin varlığından söz edildiğini ve zaten savaşın da bu yüzden Myriocephalon savaşı diye anıldığını unutmış değilim. Her bilimsel araştırmada uyulması gereken “Mukadder soruya yanıt hazırla!” ilkesi uyarınca, Kûfi Çayı Vadisinde bir ortaçağ kalesinin varlığını da ortaya koymalıydık ve koyacağız.

Myriocephalon Kalesi diye anılmış kale, şu üçünden biridir:

1. İlkçağ kenti Eumeneia’nın ardılı ve şimdiki Işıklı’nın ortaçağdaki atası olan küçük hisar. Geçide giden yolun başında böyle küçük bir ortaçağ hisarı hiç kuşkusuz vardı; kısmen ilkçağ mimarlık yapıtları parçalarının hatta sütunlarının sıradan yapı taşı gibi kullanılmasıyla yapılmış duvarlarından parçalar günümüzde de orada, Işıklı gölü ve parkının tam karşısında görülebilir. Ancak, Honaz’lı N i k e t a s , Myriocephalon Kalesi’nin geçit başında değil geçidin içinde, orta yerinde bulunduğunu özellikle belirttiğinden³⁸, geçidin başında bile değil geçide giden yolun başında olan bir ortaçağ hisarı, Myriocephalon olmasa gerektir.

2. K u d r e t A y i t e r ’ e , yöre köylülerinin söz ettiği, 1261 m. yükseklikteki Sarıbaba Tepesi üzerindeki kale yıkıntısı.

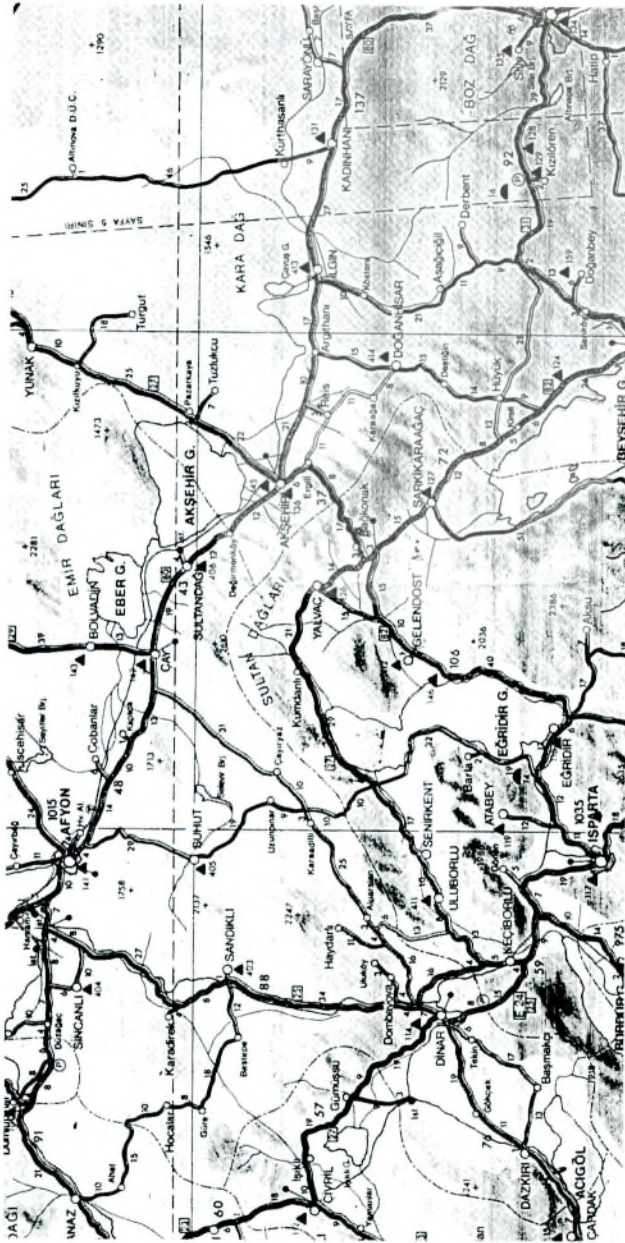
3. Tam Kûfi Çayı Vâdisi içinde, Işıklı-Sandıklı arası orta yerde, Kûfi Çayına Yeldeğirmen Dağı eteği boyunca akarak güneydoğudan gelip katılan Kestel Çayının³⁹ adından, o yörede bulunduğunu öğrendiğimiz ortaçağ kalesi. Kastel, Kestel sözcüğü; Bizanslıların ya da Selçukluların hizmetindeki İspanyol, İtalyan vb. ücretli askerlerin dilinden gelir, “kale” anla-

³⁸ Bu konuda bkz. Ramsay, s.83-84.

³⁹ Türk Ansiklopedisi, c.15’deki, sözünü ettiğimiz haritaya bkz.

mındadır ve Anadolu'da pek çok tarihsel coğrafya adı içinde bu sözcük yaşamaktadır⁴⁰. Oralardaki bir kalenin denetlemek isteyeceği yol, ancak ve ancak, Kûfi Çayı Vâdisini izleyen tarihsel yol olabilir. Demek ki, Işıklı ile Sandıklı Ovası arasında doğal yolun orta yerindeki kale, budur, Kestel Çayı adının işaret ettiği kaledir. Onun kalıntılarının saptanmasını da ben, benden sonrakilere bırakıyorum.

⁴⁰ Birkaç diğer örnek: Konya ili Kadınhanı ilçesi merkez bucağına bağlı Kestel (şimdi, Beykavağı) Köyü; Gaziantep ili Kilis ilçesi Musabeyli bucağına bağlı Kastel (şimdi, Gözlüce) Köyü; Balıkesir ili Erdek İlçesi merkez bucağına bağlı Kestel (şimdi, Kestanelik) Köyü; Antalya ili Alanya ilçesi merkez bucağına bağlı Kestel (şimdi, Çamyolu) Köyü; Kayseri ili Yeşilhisar ilçesi merkez bucağına bağlı Kesteliç (şimdi, Gülbayır) Köyü; Kahramanmaraş ili Andırın ilçesi merkez bucağına bağlı Kastal (şimdi, Torun) Köyü.

Harita 1

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Bilge Umar

Res. 7

Res. 8

SELÇUKLU DEVLETİNİN ASKERİ TEŞKİLATININ EYYUBİ DEVLETİ ASKERİ TEŞKİLATINA TESİRİ

COŞKUN ALPTEKİN

Eyyubi Devletinin askerî teşkilatına değinmeden önce Selçuklu askerî teşkilatının ana hatlarına bakma gerektiği kanaatindeyim. Selçuklularda askerî teşkilatta yapılan en mühim değişikliklerden biri askerî iktadır. Bu sayede pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesi mümkün kılınmıştır. Eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulması ile ortaya çıkarılan ikta, askerî olduğu kadar devletin idarî ve hukukî temellerinden birini teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklularda ordu üç ana kısımdan müteşekkil idi. Bunlar, Hassa kuvvetleri olarak da adlandırılan *Gulaman-ı Saray*, ikta bölgelerinde her an savaşa hazır bir vaziyette tutulan *tımarlı sipahiler* ile *yardımcı kuvvetler* idi. Gulaman-ı Saray küçük yaşta saraya alınan özel bir eğitimden sonra, hassa ordusuna katılan kuvvetlerdi. Bunlar kendi içlerinde bazı guruplara ayrılarak hükümdara hizmet ederlerdi. Bu kuvvetlerin bir kısmı piyade idi. Ordunun esas gücü Tımarlı Sipahilerdi. Bunlar ikta sahibi olan ümeranın beslemekle yükümlü oldukları süvarilerdi.

Yardımcı kuvvetler ise, ya muayyen bir ücret karşılığında ya da ganimetten pay almak sureti ile sefere katılan Türkmen kuvvetleriyle, gönüllüler (mutavviûn), gaziler (Guzad) ve Battalun denilen askerlerden müteşekkildi. Bunlar Divanü'l-Ceyş'in tutmuş olduğu defterlere kaydedilirler, sefer sonunda ücret veya ata tabir edilen bir pay alırlardı.

Ayrıca ordu içerisinde Mancınıkçılar (Haccarun), lağımçılar, neftçiler (Neffatun) gibi bilhassa muhasaralarda yardımcı sınıflar bulunmaktaydı.

Türkiye Selçuklu ordusu da Büyük Selçuklu ordusu gibi idi. Türkiye Selçuklu Kara ordusunu Kapıkulu, Tımarlı Sipahi ve yardımcı kuvvetler olmak üzere üç ana gurupta toplamak mümkündür. Bunlardan Kapıkulu askerî de kendi arasında Müfret (Müfadere), Halkaî Has (Dergâh), Gulaman-ı Dergah, Mülazıman-ı Yatak veya Yayak gibi sınıflara ayrılmıştı.

Tımarlı sipahiler Büyük Selçuklularda olduğu gibi ikta bölgelerinde beslenirdi. Moğol istilasından sonra Türkiye Selçuklu devletinde nizam

bozuldu. Bir kısım verimli ikta arazilerinin yurtluk “Mülk” haline getirilmesi asker sayısını azalttı. Bu husus devletin yıkılmasındaki sebeplerden biri oldu. Yardımcı kuvvetler ise Büyük Selçuklularda olduğu gibi aşiret kuvvetleri ile gönüllülere dayanmaktaydı. Ayrıca orduya Ecrî Har denilen geçici ücretli askerler de alınırdı. Bu askerlerin bazen müslüman olmayan milletlerden de seçildiği olurdu.

Selçuklu Devletlerinde ordunun öncü kuvvetlerine “Pişdar”, “Mukademe” veya “Talia”, sağ kola “meymene”, sol kola “meysere” merkez kuvvetlerine “Kalb” veya “Dümdara”, arka kuvvetlere “Saka” denilirdi. Karargâh ise “Muaskar” olarak adlandırılırdı. Türkiye Selçuklularında ordu, en küçüğünden başlamak üzere, ellibaşı subaşı, emir, serasker, emir sipehsalar ve Melikü'l-Ümera gibi komutanların emri altında idi.

Selçuklu ordusunda asker ok, yay, kılıç, kargı, gürz, topuz, nacak gibi savaş aletlerini kullanırlardı. Ayrıca çarh, tiriçarh veya zemburek denilen peşpeşe büyük oklar atan zemberekli bir alet kullanılmaktaydı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak kurulmuş olan fakat daha sonraları bağımsızlıklarını elde eden atabeyliklerin askerî teşkilâtları bu sistem içinde idi. Musul Atabeyi İmadeddin Zengi kendisine ikta olarak verilen Musul ve Halep gibi yerlere karşılık 7.000 civarında sipahi beslemekteydi. Başlangıçta Musul atabeyliği'nin askerî teşkilâtının yapısı, Büyük Selçuklu askerî teşkilâtının bir halkasını oluşturmuyordu. Fakat Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasıyla bağımsızlığını ilân eden Musul Atabeyliği, Nureddin Mahmud b. Zengi zamanında askerî teşkilâtını düzenledi. Ancak bu düzenleme tamamiyle Büyük Selçuklu devletinin askerî teşkilâtının bir küçük modeli olmaktan ileri gitmedi. Eyyubî Devleti'nin kurucusu Selahaddin ve amcası Şirkuh ile babası Eyyüb, Büyük Selçuklu devletine tâbi olan Irak Selçukluları vasıtasıyla Musul atabeyliği'ne intikal eden askerî teşkilâtın içinde birer kumandan idiler. Zaten Mısır'ı ele geçiren ordunun organizasyonu da Musul Atabeyliği askerî teşkilâtına göre düzenlenmişti. Bu bakımdan Selahaddin, Selçuklu askerî teşkilâtı içinde yoğrulmuş bir kişi idi. Mısır'a hâkim olunca da devletin askerî teşkilâtını bu şekil içinde yeniden düzenledi. Bu askerî teşkilâta bakılınca, Selçuklularda olduğu gibi ordunun esasını toprağa bağlı iktalı (tumarlı) süvarilerden oluştuğunu görmekteyiz. Ikta arazi yine Selçuklularda olduğu gibi Eyyubîlerde de babadan oğula intikal ederdi. Ikta sahibi, tesbit edilen miktar süvariye beslemek ve her an savaşa hazır bulundurmak zorunda

idi. Ikta bölgelerinde beslenen askerlerin, sayıları, silahları, aldıkları maaşlar, divanü'l-Mal ve divanü'l-Ceyş'deki defterlere kaydedilmekteydi.

Eyyubî ordusunun bir muharip sınıfı da Selahaddin'in hassa kuvvetleri idi. Bunlar arasında hür olarak doğmuş ve büyümüş askerler olduğu gibi, bilhassa Türklerden satın alınarak, bir eğitimden geçtikten sonra azad edilen ve tavaşi de denilen memluklar vardı. Sultan Alparslan zamanından beri Selçuklular'da olduğunu gürdüğümüz bu memluk sistemi yeni değil idi. Bu usul daha önceleri Abbasiler tarafından da denenmişti. Halife Mutasım'ın Türk memlukları yetiştirdiği bilinmektedir. Selçuklular'da Sultan Alp Arslan zamanında başlatılan fakat Sultan Melikşah zamanında meyvesini veren bu sistem içersinden yetişmiş büyük devlet adamları ve komutanlar vardır, (Kasımüddeve Aksungur, Bozan, Yağısıyan gibi). Azad edilen memluklar genellikle kendisini azad eden kişiye nibet edilirlerdi. Meselâ Selahaddin'in azad ettiklerine es-Selahıyye, Nureddin Mahmud b. Zengi'nin azad ettiklerine en-Nuriyye denilirdi. Bu memlukların zaman içinde yüksek mevkilere gelmesinde hiçbir mahzur yoktu. Onlar da hür olanlarla aynı haklara sahiptiler. Hatta XII. yüzyılın ortalarından itibaren devlet tamamıyla bu memlukların eline geçti.

Hassa birliği içinde yer alan bu memlukların sayısı 500 civarında olmalıdır. Hassa birliği içinde, "el-Mufradun", "Halkat es-Sultan" gibi sınıflar vardı. Bu sınıfların ne kadar olduğu ve hangi vazifeleri yerine getirdiği pek açıklığa kavuşmuş gibi değildir. Buna rağmen Türkiye Selçuklu devletinin askerî teşkilâtına baktığımızda, Kapıkulu askerinin bazı sınıflara ayrıldığını görmekteyiz. Meselâ "el-Mufradûn" un karşılığı olan "mufadere" eskerinin bir kısmının atlı, bir kısmının piyade olduğunu biliyoruz. Yine Eyyubî ordusundaki "Halkat es-Sultan" Türkiye Selçuklu ordusunda da vardır. Bunlara "Halkaî Has" veya "Halkaî Dergâh" denilmekte idi. Halkaî Dergâh'ın vazifesi, candarlar ile beraber Sultan'ın emniyetini temin idi. Sultan sefere çıktığı zaman otağının emniyetini "Mülâzıman-ı Yatak" sağlar idi. Ibn Bibi, Selçuknâme'sinde "Ahlat'ın fethinden sonra, buranın arazinin tahriri için yolladığı veziri Süleyman Pervane'nin emrine bazı memurların yanı sıra müfadere ve Guleman-ı Has'dan bin süvarinin verildiğini" kaydetmektedir.

Türkiye Selçuklu ordusu içinde yer alan bu sınıfların bir çoğunun, Eyyubî ordusu içinde yer almasına bakılırsa, bunların yaptıkları işlerin de aynı olduğu kanaatine varılabilir ve Selahaddin'in Hassa birliğindeki memlukların "el-Mufradun", "Atlab el-Mire" ve "Halkat es-Sultan" gibi sınıflara ayrıldığı söylenebilir.

Eyyubî ordusunda Hassa ve Tımarlı Sipahilerin yanısıra, bir takım yardımcı kuvvetler de bulunmaktaydı. Bunların başında Eyyubî hâkimiyeti altına girmiş devletlerin kuvvetlerini, mahalli milis kuvvetlerini ve gönüllüleri saymak gerekir. Ayrıca göçebe Türmenler ve bedeviler de gerektiğinde askere alınırlardı. Selçuklular'da olduğu gibi Eyyubîler'de de askerlik halk tarafından sevilen ve kârlı görülen bir meslekti. Bu bakımdan savaş zamanlarında asker bulmak pek zor değildi. Ancak askerin masrafı devlet hazinesine oldukça ağır yükler getiriyordu. Bu bakımdan Selahaddin ordusunun sayısını azaltma yoluna dahi gitti.

Selahaddin zamanında Eyyubî ordusunun mevcudu hakkında 7000 ilâ 14.000 gibi değişik rakamlar verilmektedir. Esasında ordu mevcudu zaman içerisinde azalma ve çoğalma göstermiştir. Meselâ, kayıtlarda Selahaddin'in, 11 Eylül 1171'de Kahire'de Frenk ve Bizans elçilerine düzenlediği askerî resmi geçitte 14.000 askerin merasime katıldığı mevcuttur.

Selahaddin zamanında *tavaşiler*'in senelik maaşları Ikta ve *Câmakıyye* olarak 700 ilâ 1200 dinar arasında değişmekteydi. Bu miktarlar devlete oldukça yüksek maliyete, mal olmaktaydı. Bu yüzden Selahaddin 577/1181 yılında askerin mevcudunu azaltarak 8-9 bin civarına düşürdü. Bunların 7.000'e yakını *Tavaşi*, 1500'ü *Karagulam* idi. Bu ordunun yanısıra şehirlerde emniyeti sağlayan askerler de vardı. Bunlar daha ziyade yaya olup kale müdafaalarında kullanılırlardı.

Eyyubî ordusunun düzeni de Selçuklu ordu düzenine benzemektedir. Eyyubî ordusunun merkezine "*Kalb*", sağ kola "*Meymene*", sol kola "*Meyserre*", öncü kuvvetlere "*Mukaddeme*", muharebelerde keşif birliklerine "*Talia*", hücum müfrezelerine "*el-Calişiyye*" denilirdi. Muharebe esnasında ordu, merkez, sağ ve sol cenahlara ayrılır ancak içlerinde *Tulb* denilen küçük birlikler oluşturulurdu. Makrizî'nin, el-Kazıl Fazıl'dan nakline göre "*Tulb*" kelimesi Oğuz dilinde özel sancağı, kösü ve borusu bulunan 70 ilâ 200 kişi arasındaki süvari birliği için kullanılırdı. Eyyubîler'de ise Tulb büyük veya küçük olsun bir emirin kumandası altındaki birliğe ad olarak verilmekteydi.

Netice olarak, Selçuklu askerî teşkilatı Eyyubiler tarafından kendi askerî teşkilatları olarak aynen kabul edilmiştir. Ancak, zaman içerisinde ve hâkim oldukları bölgenin getirdiği hususiyetler neticesinde olan değişiklik ve yenilikler Selçuklu Askerî teşkilatının ana nizamını bozacak mahiyette olmamıştır.

XIV — XVI. YÜZYILLARDA AYASULUĞ

ZEKİ ARIKAN

Ephesos'tan Ayasuluğ'a

Ephesos, erken dönemlerden beri iskân edilmiş olmakla birlikte, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda şehrin eski yerleşim yeri saptanamamıştır. Bir takım bilim adamları, eski kentin Ayasuluğ tepesi üzerinde kurulduğunu ileri sürerlerken J. Keil¹ bunun Akropolis tepesi ile Panayır dağının kuzey yamacında olduğu kabul etmektedir. Strabon'a göre, Kroisos önce-sine ait kent, Athenaion, Typelaion ve Koressos dağının yamaçlarında idi².

Athenaion ve Typelaion'un yeri belli değildir. Koressos dağı ise Bülbül dağı olmalıdır. Ephesos'un Arkaik dönem öncesinde ve Arkaik dönemde liman yakınında kurulmuş olması akla yakındır. Heredotos³, Kroisos'un kuşattığı kent ile Artemis tapınağının yedi stadion⁴ çektiğini yazmaktadır. Aslında Strabon, eski kentin yerini bize açıkça göstermektedir⁵. Ephesos'un kendisi ve özellikle bir bölümü Smyrna adıyla anılıyordu. Strabon'a göre burada yaşayanlar, kentten ayrılarak şimdiki Bayraklı'da bulunan eski Smyrna'yı kurmuşlardır.

Kroisos, krallığının ilk yıllarında Ephesos'u ele geçirmişti⁶. Strabon'un bildirdiğine göre kent, bu zamanda yer değiştirerek Artemision yakınlarında kurulmuş ve halk Büyük İskender zamanına kadar burada oturmuştur⁷. Ancak Strabon'dan önce yaşamış olan Heredotos (MÖ 490-425), böyle bir yer değişikliğinden söz etmemektedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonunda Artemis tapınağı çevresinde bir yerleşim merkezi izine rastlanamamıştır. Belki burada ufak bir yerleşim söz konusuydu. Yeni

¹ Pauly-Wissova, *Real Encyclopaedia*, Suppl., XII, 1592 ve öf.

² Strabon, XIV, 640.

³ I, 26.

⁴ I Stadion 600 ayak olup 177,6 metredir.

⁵ Strabon, XIV, 633-634.

⁶ Herodotos, I, 26.

⁷ Strabon, XIV, 640.

bulgulara göre klasik dönemde de Ephesos'un yeri değişmemiş ve sürekli olarak aynı yerde kalmıştır⁸. Yani eski Ephesos kenti, liman ile Panayır dağının batı yamaçlarından kurulmuştu. Şehri çeviren surlar ise M.Ö. V. yüzyılda yapılmıştır⁹. Ephesos, İlkçağ'da Batı Anadolu'nun en önemli şehir ve limanlarından biriydi. Hellenistik dönemde Ephesos, Bergama ve Miletos'la birlikte, yünlü kumaşların üretiminde ve halıların ihracında ön safta geliyordu¹⁰. Ephesos, yünlü kumaş üretimindeki önemini Roma döneminde de korumuş, şehrin ticari ve hattâ politik yaşamına varlıklı yün ve palto tacirleri egemen olmuşlardı¹¹.

Ephesos, Roma İmparatorluğu zamanında, Roma'nın Asya eyaletleriyle bağlantısını sağlayan çok önemli bir kavşak noktası ve ticaret limanı ödevini görüyordu. Anadolu eyaletlerinin¹² bütün ürünleri, Frikya'nın yekpare büyük mermer sütunları, Kapadokya'nın kalem yapımında kullanılan kırmızı toprağına varıncaya kadar hepsi Ephesos limanında toplanır ve oradan da Batı'ya aktarılırdı¹³. Ephesos'un Anadolu ve Akdeniz arasında bir kavşak noktası olma özelliğini tarih boyunca koruduğu anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu zamanında da Ephesos; İzmir, Foça ve Edremit'le birlikte Batı Anadolu kıyılarının en önemli bir ticaret limanı ve deniz üssü durumunda bulunuyordu¹⁴.

Anadolu Selçukluları zamanında Karadeniz kıyıları ve İç Anadolu'dan gelip Batı'ya ulaşan yollar da Ephesos'ta düğümleniyordu. Farklı güzergâhları izleyerek Batı Anadolu'ya doğru uzanan yollar buraya bağlanıyordu. Nitekim Trabzon-Samsun ve Sinop gibi Karadeniz limanlarından gelen yollar Sivas'ta birleşiyor, Kayseri üzerinden Konya'ya geliyordu. Bu yol, Eğridir-Burdur-Denizli güzergâhını izleyerek Ephesos'a ulaşıyordu. Aynı şekilde Isparta'dan kalkan bir yol da Keçiborlu üzerinden Denizli'ye

⁸ Ömer Özyiğit, "Spätarchaische Funde im Museum von Ephesos und die Lage von Alt-Ephesos", *Istanbul Mitteilungen*, 38 (1988) baskıda. Basılmakta olan bu araştırmasından yararlanmamı sağlayan ve Ephesos'un arkaik ve klasik dönemleri konusunda beni aydınlatan Doç. Dr. Ömer Özyiğit'e teşekkürü borç bilirim.

⁹ Ömer Özyiğit, *göst. yer.*

¹⁰ A. Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1963², 465.

¹¹ Hasan Malay, "Batı Anadolu'nun Antik çağdaki ekonomik durumu", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, II (1983), 58.

¹² Bu konuda bk. D. Magie, *Roman rule in Asia Minor*, Princeton, 1950, I-II.

¹³ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (çev. Mihri Pektaş), İstanbul, 1961, 26-28, 46, 50, 60.

¹⁴ Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)", *Travaux et Mémoires*, I (1965), 29-34.

buradan da Büyük Menderes vadisinden geçerek Ephesos'a iniyordu. Ayrıca Dinar'dan başlayıp Büyük Menderes vadisine inen bir yol da yine Ephesos'a varıyordu¹⁵.

Şu noktayı da belirtmek gerekir ki eski dönemlerden beri halicin dolması tehlikesi başgöstermiş ve Ephesos ta giderek bir kara şehrine dönüşmüştür. MS II. yüzyılda Küçük Menderes mecrası hafriyat suretiyle batıya çevrilmiş ve yeni liman bu yapay mecra üzerinde kurulmuştur¹⁶. Limanı dolduktan ve ön limanı da tıkandıktan sonra Ephesos, yeniden bir kara şehri olarak canlanmaya başlamıştır. Bizans İmparatorluğu döneminde¹⁷, VI. yüzyılda şehrin yavaş yavaş terk edilmeye başladığı görülmektedir. Buna karşılık bugünkü Selçuk kasabasının bulunduğu tepenin etekleri üzerinde yeni bir şehir yükselmeye başladı. İşte burası daha sonraki Ayasuluğ'un çekirdiğini oluşturmuştur.

Ephesos adı Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Efesis¹⁸, Afsus ya da Ufsus¹⁹ şekillerinde geçmektedir. Ancak bütün bu yazılışların²⁰ Ephesos'u karşılayıp karşılamadığı şüphelidir. Nitekim Yakut, Afsus'u Tarsus yakınında göstermekte ve Ashabü'l kehf'in de burada bulunduğunu yazmaktadır²¹. Bundan anlaşıldığına göre Arap coğrafyacıları bu ad altında ya bildiğimiz Ephesos'u anlatıyorlar ya da Kapadokya'daki eski Absus

¹⁵ M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları çağında Anadolu yolları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü basılmamış doktora tezi (1959). Bu yollar düzenli bir karavansaray ağıyla örülmüş bulunuyordu: Kurt Erdman, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961, Osmanlı dönemindeki yol durumu için F. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına göre Anadolu Yolları* (Çev. H. S. Selen), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 40/131.

¹⁶ Besim Darkot, "Ege haliclerinin menşe ve tekâmülü", *Coğrafi Araştırmalar*, I (1938), 39-43; Sırrı Erinç, "Gediz ve Küçük Menderes deltalarının morfolojisi", *Dokuzuncu Coğrafya Meslek Haftası* (22-29 Aralık 1954), İstanbul, 1955, 59; Recep Meriç, "Antik dönemde Küçük Menderes havzasının tarihsel coğrafyasına genel bir bakış", *Ege Coğrafya Dergisi* 4 (1988), 202-213.

¹⁷ H. Vettors, "Zum byzantinischen Ephesos", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft*, 15 (1966), 273-287; Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge University Press, 1979, 103-137.

¹⁸ İbn Hurdathih, *Al Mesalik ve'l memalik* (Ed. Mf. Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VI, Leiden, 1899, 106.

¹⁹ Yakut, *Mucamu'l buldan* (Ed. Wüstenfeld), Tahran, 1965, I, 330.

²⁰ Krş. W. Tomaschek, *Zur historischen topographie von Klein Asien*, Wien, 1891, 32-34.

²¹ Yakut, *a.g.e.*, 330. Ayrıca bk. L. Massignon ve diğerleri, "Les sept dormants d'Ephèse", *Revue des Etudes Islamiques*, 1954, 59-112; 1955, 93-106; 1957, 1-11.

(bugünkü Yarpuz)'u ifade ediyorlardı²². Araplar, 798 (182) yılında Ephesos'a kadar ilerlemişlerdi²³.

Ayasuluğ tepesi eteklerinde kurulan şehir giderek gelişme gösterdi. İmparator Jüstinyen (527-565) zamanında burada Hagios Théologos adına büyük bir kilise yaptırıldı. Daha sonra bir kale inşa edilerek şehrin etrafı surlarla çevrildi²⁴. Böylece Bizanslılar Ephesos'ta yaşamış ve ölmüş bulunan havari Saint Jean'ın lakabı olan ἅγιος Θεολόγος adını buraya vermişlerdi. Şehrin adı Ortaçağ İtalyan kaynaklarında Altoluogo, Altologo, Haulte-Loge, Altoloch ve Latologo şekillerinde geçmektedir. Bununla şehrin adının Alto: yüksek ve luogo: yer, yöre anlamına geldiği sanılıyordu. Böylece şehrin oviden hemen yükselen bir tepe üzerinde kurulmuş olmasından ötürü bu şekilde adlandırıldığı kabul ediliyordu. Ancak Altoluogo adının buraya şehrin topografik durumundan dolayı verilmediği ve Aziz Jean'ın Yunanca lakabıyla bağlantılı olduğu kesin olarak kanıtlanmış bulunmaktadır²⁵. İmparator Alexis Komnen (1081-1118) zamanına ait belgelerde ilk kez Hagios Théologos'un bu şehri belirtmek için kullanıldığı görülmektedir²⁶. Şehrin adı Türkçe Ayasuluk yada Ayasuluğ şekillerinde geçmektedir. İbn Battuta buranın adını اياسلوق şeklinde yazmaktadır²⁷. XV. yüzyıl kaynaklarından olup Aydınogulları Beyliği tarihi açısından büyük bir değer taşıyan Düsturname-i Enveri'de²⁸ Ayasuluk adının değişik şekillerde yazıldığını görüyoruz. Yine aynı yüzyılın kaynaklarından olan Aşıkpaşazade²⁹ ve Neşri³⁰ tarihlerinde آيائلوغ gibi ortak bir yazılış

²² A. J. Wensinck, "Eshabülkehl", *İslam Ansiklopedisi* (İA), IV, 372; Krş. Besim Darkot, "Ayasuluk", *İA*, II, 56-57.

²³ F. Taeschner, "Ayasolük" *Encyclopaedia of Islam* (EI²), 777. Anadolu'ya yönelik Arap saldırıları konusunda bk. M. Halil Yananç, *Türkiye tarihi. Selçuklular devri. Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, 19-35; H. Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les invasions arabes VIIe-IXe siècles", *Revue Historique*, 227(1962). Arap kaynaklarının bu konuda verdikleri bilgiler Vasiliev'in *Byzance et les Arabes* (Bruxelles, 1935-1950) başlıklı eserinin II. cildinde bulunmaktadır.

²⁴ Le Strange, *The lands of eastern caliphate*, Cambridge, 1905, 154-155.

²⁵ W. Heyd, *Yakın Doğu ticaret tarihi* (çev. E.Z. Karal), Ankara, 1975, I, 603-604; F. Taeschner, "Ayasolük", *EI²*, I, 777.

²⁶ H. Ahrweiler, "L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne...", *göst. yer.*, 30, not 4.

²⁷ *Voyages d'Ibn Battuta* (trad. C. Defremery et B.R. Sanguinetti), Paris, 1969², II, 308-309.

²⁸ *Düsturname-i Enveri* (yay. Mükrimin Halil), İstanbul, 1928, 17, 18, 22, 23, 35, 58, 69.

²⁹ *Aşıkpaşazade Tarihi. Tevarih-i Âl-i Osman* (yay. Âli), İstanbul, 1332, 65, 107.

³⁰ *Die Altosmanische chronik des Mevlana Mehmed Neschri* (Ed. F. Taeschner), Leipzig, 1951, 84, 135, 155.

şekline rastlıyoruz. XV-XVI.yüzyıl tapu-tahrir defterlerinde bu yazımın kesinlik kazandığı anlaşılmaktadır. Buraya bir aralık Viranşehir dahi denilmiş olmakla birlikte³¹ Ayasuluğ adı 1914 yılına kadar korunmuş ve bu tarihte kasaba resmen Selçuk adını almıştır³².

Ayasuluğ Ortaçağ'da dinsel ve ekonomik merkez olarak önemli bir gelişme gösterdi³³. Burası Venedikliler başta olmak üzere bir çok yabancı tüccar için büyük bir ticaret merkezi durumuna geldi. Bu yabancılar arasında Arap ya da İslam tüccarlarına da rastlanıyordu. Nitekim burada IX. yüzyılda bir caminin bulunduğu söz edilmesi³⁴ İslam unsurunun epeyce kalabalık olduğunu göstermektedir. Fakat unutmamak gerekir ki Arapların denizden yaptıkları saldırılar Bizansın Ephesos, İzmir, Edremit gibi kıyı şehirlerinin yavaş yavaş sönmesinde etkili bir rol oynamıştır³⁵. Buraların yeniden canlanması için Türk fetihlerinin sonuçlarını beklemek gerekmektedir.

Törenin fethine toplu bakış

Malazgirt savaşından sekiz on yıl sonra İzmir, Ephesos ve Batı Anadolu'da ilk Türk yerleşmesine tanık oluyoruz. Nitekim genç yaşta Anadolu'da tutsak edilen ve uzun süre Bizans sarayında yaşayan Çaka Bey, 1081 yılında İzmir tarafına kaçarak bu bölgeye yeni gelmiş Türkeri toplamış ve bir kıyı beyliği kurmayı başarmıştı³⁶. Aşağı yukarı aynı tarihlerde

³¹ A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930, 105.

³² Himmet Akın, *Aydınogulları tarihi hakkında bir araştırma*, Ankara, 1968², 98, 168.

³³ Ch. Picard, *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord*, Paris, 1922; Louis Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris, 1970², 116-117, 229.

³⁴ İbn Hurdathib, *a.g.e.*, 106. Krş. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley, 1971, 50. Ephesos'un Tarkasis temasına bağlı, Ashabü'lkehf şehri olduğu belirten İbn Hurdathib buradaki cami'de Mesleme'nin Memalik-i Rum'a zaferle girişini (715-716) anlatan Arapça bir kitabenin bulunduğunu yazmaktadır. İbn Hurdathib'in metni şudur:

وعمل ترقيس وفيه من الحصون أفسيس في رستاق الأواسى وهى مدينة أصحاب الكهف وأربعة حصون وقد قرىء في مسجدهم كتاب بالعربية بدخول مسلمة بلاد الروم

Konunun tartışması ve farklı bir yaklaşım için bk. C. Foss, *Ephesus*, 192-194.

³⁵ H. Ahrweiler, "L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne...", *göst. yer*, 30.

³⁶ Çaka Bey ve onun etkinlikleri konusunda belli başlı bilgiler Bizans kaynaklarında bulunmaktadır. Bu kaynaklardan yola çıkan Akdes Nimet Kurat onun hakkında derli toplu bir araştırma yapmıştır: *Çaka Bey. İzmir ve civarındaki adaların ilk Türk Beyi*, Ankara, 1966³. Ayrıca bk. O.Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, 87-96; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, 115.

Ephesos ve çevresinde de Tanrıvermiş (Tanrıbermiş)'in bir egemenlik kurduğunu Bizans kaynakları yazmaktadır³⁷. Ancak Birinci Haçlı Seferi'nden sonra harekete geçen Alexis Komnen I. İznik'i geri aldığı gibi İzmir, Ephesos ve diğer kıyı şehirlerinde de yeniden Bizans yönetimini kurmayı başardı. Tanrıvermiş ile Marazes (Barak) Bizans ordularına karşı büyük bir direnme gösterdikten sonra Ephesos'u bırakmak zorunda kaldılar. Bizanslıların eline geçen 2000 tutsak adalara dağıtıldı. Ephesos'taki Türk kuvvetleri Menderes'i geçerek Polybotum şehrine çekildiler. Ancak Sardes ve Filadelfiya'yı Bizanslıların geri almalarından sonra burasını da düşmana bırakmak zorunda kaldılar. Böylece on beş yirmi yıllık bir Türk egemenliğinden sonra Ege kıyıları yeniden Bizans'ın eline geçmiş oluyordu³⁸.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Konya Selçuklu Sultanlığı üzerindeki Moğol baskısı gittikçe artmaya başlamış, fakat buna karşılık uçlardaki Türkmenler oldukça bağımsız hareket ederek Bizans topraklarına karşı yeniden saldırıya geçmişlerdi. Anadolu Selçuklu devleti çöküntüye doğru giderken uçlar, yeni katılımlarla her gün taze bir güç kazanıyordu. Bu çelişkili durum çağdaş Bizans kaynaklarında ifadesini bulmuştu. "... *Bilhassa muhtelif vilayetleri istila etmiş ve kendileri de Moğollar (Skythen-İskitler) tarafından tazyik edilmiş olan Türkler Romalıları sıkıştırıyorlardı... Bu sebeple Moğolların istilasını onların felaketini bâdi değil, bilakis daha ziyade onların en büyük tali-hine vasıta olmuş oluyordu...*"³⁹.

Bizans'a yönelik Türkmen saldırıları 1266'dan sonra daha da yoğunlaştı. Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlarda uğraşması hattâ bu yüzden Anadolu'daki kuvvetlerini çekmesi Türklerin ilerleyişini daha da kolaylaştırıyordu. Kısa sürede Menderes havalisi tamamen Türklerin eline geçti. Bir Bizans kaynağının ifadesine göre⁴⁰: "*Küçük Asya'daki eyaletler zayıf düştü, halbuki Türkler daha cüretkâr oldular ve hiç kimsenin müdafaa etmediği tamamiyle terk edilmiş memleketteri istila ettiler. Bu yüzden Menderes sahası da, yalnız çok uzak mıntakalarda sakin olan gözüpek muhariplerden değil, bizzat keşişlerden de boşaltıldı... Bu suretle yavaş yavaş Menderes ıssızlaştı, halk kâfirlerin hücumları karşısında daha da içerilere çekildiler ve bütün Avala, Neokastro, Kayster (Küçük Menderes) mıntıkası, Magedon ve bütün bu çok meşhur Karia havalisi düşmanların eline geçti...*"

³⁷ Anna Commena, *Alexiade* (ed. B. Leib), Paris, 1945, III. 23 (Tagripermés şeklinde).

³⁸ A. Nimet Kurat, *Çaka Bey*, 58.

³⁹ N. Gregoras I, 137. Aktaran P. Wittek, *Menteşe Beyliği* (çev. O.Ş. Gökyay), Ankara, 1944, 16.

⁴⁰ Pachymeres, I, 310-312. Aktaran P. Wittek, *Menteşe*, 24-25.

İmparator Mihail VIII.'in 1269 ve 1287 tarihlerinde Batı Anadolu'yu kurtarmak için giriştiği seferler hiçbir sonuç vermedi. 1280-1282 yıllarında Salpakis adı verilen Emir Menteşe kumandasındaki Türk kuvvetleri Tralles (Aydın), Nyssa (Sultanhisar) şehirlerini şiddetli bir kuşatmadan sonra ele geçirdiler. Türklerin ilerleyişi Karadeniz'den Akdeniz'e kadar bütün alanlarda başarıya ulaştı. 1300 yılına doğru yani yarım yüzyıldan az bir süre içinde bütün Batı Küçük Asya etnik bakımdan çoktan Türk unsurlar tarafından doldurulmuş olduğu gibi siyasal yönden de Türk oldu. İçeride ancak Bursa, İznik ve Filadelfiya (Alaşehir) gibi birkaç kent, Pontus kıyısında Herakleia, Ege kıyılarında Foça ve İzmir gibi birkaç önemli nokta dışında bütün Bizans toprakları Türklerin egemenliği altına girmişti⁴¹.

Katalanların yardımı çağırılması

Bizans İmparatorluğu, Türklerin sürekli başarıları karşısında hiçbir varlık gösteremiyor, şehir ve kasabalar kendi yazgılarıyla baş başa bırakılmış bulunuyordu. İmparator Andronikos II. önce Alanların yardımına başvurdu. Alanlar, Bizans topraklarında yerleşmek karşılığında Türklerle savaşmayı kabul ettiler. Bunlar kadın ve çocuklarıyla 10.000 kişilik bir kitle halinde Bizans topraklarına geldiler. Ancak sonuç tam bir felaket oldu. Ortak İmparator Mihail IX. tarafından Anadolu'ya gönderilen Alan kitleleri Türklerle yaptıkları savaşlarda ağır bir yenilgiye uğrayarak yağma hırslarını Bizans halkı üzerinde doyurmaya çalışmışlardı⁴². İşte tam bu sırada yeni bir fırsat doğdu. Anjou-Aragon savaşının sona ermesiyle işsiz kalan Katalanlar, başlarında Roger de Flor komutasında yeni bir serüven arıyorlardı. Bizans imparatoru, bunların önerisini sevinçle kabul etti ve Roger de Flor 1303 yılı sonlarında 6.500 savaşçıyla İstanbul'a geldi⁴³. Andronikos II. bütün umudunu Katalanlara bağladığı için anlaşma uyarınca onların dört aylık ücretlerini peşin ödedi ve hattâ yeğeni Maria Asen'i Roger de Flor'a eş olarak verdi.

⁴¹ Wittek, *Menteşe*, 17; Akın, *Aydınogulları*, 5.

⁴² G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin* (Trad. Fr. J. Gouillard), Paris, 1969, 514; Paul Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident. Recherches sur "la geste d'Umur Pacha"*, Paris, 1957, 15-18, Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, 137; Hikmet Şölen - Asaf Gökbel, *Aydınlı Tarihi*, İstanbul, 1936, 87.

⁴³ H.A. Gibbons (*Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, çev. R. Hulusi, İstanbul, 1928, 23-26), un bu sayıyı 80.000 olarak göstermesi dalgınlık eseri olsa gerektir. İ.H. Uzunçarşılı (*Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961², I, 130-131) Katalanların sayısının 8.000 olduğunu yazmaktadır.

1304 yılı başında Erdek (Kyzikos)'e geçen Katalanlar, Karesi Türkleriyle savaşarak ufak tefek başarılar elde ettiler. Türklerin kuşatmış olduğu Filadelfiya üzerine yürüdüler ve burasını kurtardılar. Katalanlar elde ettikleri başarılarından sonra Türk-Rum ayırımı yapmaksızın bütün Batı Anadolu'nun güvenliğini bozmaya başladılar. Türklerle savaşacakları yerde Bizans'ın elinde bulunan Magnesia (Manisa)'ya dahi saldırdılar. İstanbul'da bunlara karşı büyük bir tepki doğmakta gecikmedi. Bunlar güçlkle İstanbul'a dönmeye razı oldular. 1305'te Roger de Flor katledilince Katalanlar, Bizans'tan öç almaya başladılar. İmparator ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Trakya topraklarını yağma ve tahrip ettiler. Katalan savaş birliğine katılan bir bölük Türk'ün uzun süre Katalanlarla on yılı aşan bir süre ortak yazgı içinde yaşadığı bilinmektedir⁴⁴.

Ayasululuğ'un Türklerin eline geçmesi

Görüldüğü gibi Katalanların yardıma çağırılması olumlu bir sonuç vermemiş ve artık Türklerle karşı direnecek bir güç kalmamıştı. Batı Anadolu'daki şehir ve kasabaların teker teker Türklerin eline düştüğü sırada Ayasuluğ da fethedildi. Bu konuda Düsturname-i Enveri'de oldukça önemli kayıtlar bulunmaktadır. Önce bunları gözden geçirelim⁴⁵.

Sasa Bey derler idi bir gazi er
Gelmiş Aydın İli'ne evvel meğer

Evvela ol Birgi'yi fethylemiş
Aydinoğlunu getürmüş toylamış

Aydinoğlu Ayasuluğu gelüb
Fetheder hem dairesini alub...

Bundan anlaşıldığına göre Sasa Bey önce Birgi'yi ele geçirmişti. Daha önce Germiyanoglu'nun hizmetinde bulunan Aydinoğlu Mehmet Bey ve

⁴⁴ Katalanların Doğu'ya yaptıkları seferin ayrıntılı bir açıklaması bu birlik içinde yer alan Roman Muntaner (*Chronicle*, tr. Lady Goodenough, London, 1921) tarafından yapılmıştır. Francisco de Moncada'nın Roman Muntaner ve Bizans kaynaklarına dayanarak yaptığı bir araştırma (*Expedicion de los catalanes y aragoneses los turcos y griegos*, Barcelona, 1620) yakın zamanda İngilizceye çevrilmiştir: Francez Hernandez, *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada*, Press of the University of Texas at El Paso, 1973); Aynı yazar, "The Turks with Grand Catalan Company, 1305-1312", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 2(1974), 25-45.

⁴⁵ *Düsturname-i Enveri*, 17; krş. Mükrimin Halil, *Düsturname-i Enveri, Methal*, İstanbul, 1930, 21.

kardeşleri daha sonra Menderes'ten Efes'e kadar geniş bir alana hükmeden⁴⁶ Sasa Beyin hizmetine girmişler ve onunla fetihlere katılarak Birgi, Tire, Ayasuluğ, Keles (Kiraz) gibi Menderes havzasında bulunan bir takım önemli yerleri ele geçirmişlerdi⁴⁷. Bizans tarihçisi Pachymeres⁴⁸, Sasa'nın Menderes'ten Efes'e kadar kıyı bölgelerini elinde bulundurduğunu yazmaktadır. Efes yani Ayasuluğ şehrinin Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından fethedildiği Düsturname'nin kaydından açıkça anlaşılmaktadır. Ayasuluğ'un fethi Düsturname-i Enveri'de 1308 olarak gösterilmektedir. Ancak olaylar sırasında Ayasuluğ'da bulunan ve fetihden sonra Girit'e kaçmış olan bir kâtibin tuttuğu günlük⁴⁹ şehrin 24 Ekim 6813 (1304)'te Türklerin eline geçtiğini göstermektedir. Loulloudis'in oğlu Ephesoslu Mikhael Ephesos'un "Sasa'nın kumandası altında İranlılar" tarafından 24 Ekim 6813 (= 1304) te alındığını ifade etmektedir.

Ayasuluğ Türklerin eline geçtikten sonra yerli halkın bir kısmı Tire'ye göçmüş ya da göçürülmüştür⁵⁰, kiliseler de camiye çevrilmiştir ki bunlar arasında ünlü Saint Jean Kilisesi de vardı. Düsturname-i Enveri⁵¹:

Çok kilise mescid etti ol emir

Gazi Mehmed Bey sahada bi nazir

demek suretiyle bunu dile getirmektedir. Camiye çevrilen Saint Jean Kilisesi kısmen de anbar olarak kullanılmıştır. İbn Battuta⁵² yeryüzünde güzellikte eşi olmayan bu caminin vaktiyle Rumların bir kilisesi olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Ayasuluğ'un alınmasından sonra, Sasa Beyle Mehmet Bey arasındaki ilişkiler düşmanlığa dönüştü. Düsturname, bunun gerçek nedenini belirtmemektedir. Paul Wittek, Ayasuluğ'un Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından alındığı için ilişkilerin bozulduğunu ileri sürmektedir⁵³. Bunun sonunda Sasa, Aydınoğlu'na karşı Frenklerle işbirliği yapmış fakat yenilerek öldürülmüştür⁵⁴. Ayasuluğ Türklerin eline geçmekle

⁴⁶ Wittek, *Menteşe*, 38.

⁴⁷ *Düsturname-i Enveri*, 17; *Methal*, 21.

⁴⁸ Krş. Wittek, *Menteşe*, 28.

⁴⁹ Sp. Lampros, Μικαὴλ Λουλλοῦδης ὁ Ἐφεσῖος καὶ ἡ ἐν τῶν τοῦρμων ἀλω-
σας τῆς Ἐφέσου: Νέος Ἑλληνομνημῶν' I, 1904, 209-212. Krş. Wittek, *Menteşe*, 39; Lemerle, *Recherches*, 20.

⁵⁰ Wittek, *Menteşe*, 32.

⁵¹ *Düsturname-i Enveri*, 17-18.

⁵² *Voyages*, II, 308.

⁵³ Wittek, *Menteşe*, 38.

⁵⁴ *Düsturname-i Enveri*, 18; *Methal*, 21-22; Wittek, *Menteşe*, 39; Lemerle, *Recherches*, 20-

birlikte bundan Bizans'ın kilise örgütü pek zarar görmedi. Nitekim Mathieu'nun 1329 yılında Ephesos metropolitliğine getirildiği ve onun 1351 yılına kadar bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır⁵⁵.

Aydın ili fethedildikten sonra Gazi Mehmet Bey, Birgi'yi⁵⁶ kendisine merkez edinmiş fakat eski bir geleneğe uyarak egemenliği altındaki yerleri beş kısma ayırarak oğullarından herbirini buralara bey olarak atamıştır. *Düsturname*'nin:

İli beş oğluna kismet kıldı mir

Her biri bir yerde kıldı dâr ü gir

ifadesi bunu doğrulamaktadır. Nitekim bu kaynağın verdiği bilgilere göre Mehmet Bey Ayasuluğ ve Sultanhisar'ı Hızır Şah'a, İzmir'i⁵⁷ Umur Bey'e, Bodemya'yı (Bademiye) İbrahim Bey'e, Tire'yi Süleyman Şah'a vermiş, küçük oğlu İsa Bey ise babasıyla birlikte Birgi'de kalmıştır⁵⁸.

İbn Battuta, Ayasuluğ'u 1331 (yada 1332)'de ziyaret ettiği zaman burada Mehmet Bey'in oğlu Hızır Bey hüküm sürüyordu. İbn Battuta Tire'den Ayasuluğ'a geldi. Daha önce Birgi'de babasının yanında gördüğü Hızır Bey'i atından inmeden selamladığı için fazla iltifat görmemiştir. Hızır Bey, ona ancak altın işlemeli bir kumaş göndermekle yetindi. İbn Battuta, Ayasuluğ'u eski, büyük ve Rumların kutsal saydıkları bir yer olarak tanımlamakta, şehrin ortasından geçmekte olan nehrin (Küçük Menderes) her iki yakasının çeşitli ağaçlar, üzüm bağları ve yasemin çardaklarıyla dolu olduğunu yazmaktadır. İbn Battuta, fetihten sonra camiye çevrilmiş olan Saint Jean Kilisesi hakkında da oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir ki buna yukarıda değinmiştik. İbn Battuta ayrıca şehrin pazarından 40 dinara genç bir esir aldığını da yazmaktadır⁵⁹.

⁵⁵ M. Treu, *Matthaios Metropolit von Ephesos Über sein Leben und seine Schriften*, Potsdam, 1901; krş. Lemerle, *Recherches*, 32-33.

⁵⁶ Şehabeddin Ömeri'ye göre Birgi hükümdarının altmış şehri, üç yüzden fazla kalesi, altmış bin dolaylarında da atlı askeri vardı. *Mesalikü'l Ebsar*'ın Anadolu beyliklerine ilişkin bölümünün çevirisi bk. Yaşar Yücel, *Çoban-Oğulları Candar-Oğulları beylikleri*, Ankara, 1980, 199-200.

⁵⁷ İzmir'de o tarihlerde biri yukarıda (Kadifekale) diğeri de aşağıda limanın kıyısında olmak üzere başlıca iki kale bulunuyordu (*Düsturname-i Enveri*, 19). Bu durum Osmanlı Tapu-tahrir (TT) defterlerinde de açıkça belirtilmektedir: *Kal'a-i Liman-i İzmir ve Kala-i Bâla-yı İzmir* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi TT 139, 16).

⁵⁸ *Düsturname-i Enveri*, 18-19; *Methal*, 22-23; Akın, *Aydın oğulları*, 30-31; Lemerle, *Recherches*, 19-39.

⁵⁹ *Voyages*, II, 308-309.

Ayasuluğ, aynı yüzyılda Kudüs'e gitmekte olan bir kaç hristiyan hacı adayı tarafından ziyaret edilmiş ve bunlar bize o zamanki durumuyla ilgili olarak oldukça ayrıntılı ve önemli bilgiler bırakmışlardır. Her ne kadar 1320 tarihlerinde bu yolculuğu yapmış olan John Mandeville: "Şimdi artık oralara gidilemez, zira kafir Türkler bu şehirleri ve tüm ülkeyi egemenlikleri altına almıştır"⁶⁰ diye yazıyorsa da, Efes'i ziyaret etmenin Batılılar için o kadar zor olmadığı anlaşılmaktadır. Wilhelm von Boldensele, 1332/1333 yıllarında Kudüs'e yaptığı yolculuğu sırasında Ephesos'a uğramış ve burayla ilgili gözlemlerini şöyle diye getirmiştir:

"Patnos'tan Efes'e geldim. Burada büyük aziz Johannes'is bir anıtı vardı. Bunun üzerine, damı kurşun levhalarla kaplı, haç şeklinde bir ana plana oturtulmuş, mozaik ve mermerlerle çok güzel tezyin edilmiş olan şahane güzellikle büyük bir kilise inşa edilmiş. Efes şehri denizden birkaç mil uzakta güzel, çevreye hakim ve bereketli bir bölgede kurulmuş. Kendilerine Türk diyen Müslümanlar buradan Hristiyanları kovduktan, öldürdükten, esir ettikten ve Johannes kitabında belirttiği şahane güzellikteki kiliseleri sadece içinde, mihrabın arkasında aziz Johannes'in mezarının bulunduğu bir kilise hariç, yakıp yıktıktan sonra bu şehri ve neredeyse bütün Küçük Asya'yı ele geçirmişler. Bu kiliseye dokunmamışlar, zira Türkler burayı kendi dinleri için ibadete açmışlar. Türklerin fethinden sonra eski adı Küçük Asya olan bu yerler, şimdiki sakinlerinin adını alarak "Türkiye" olmuş"⁶¹.

1336-1341 yılları arasında da Kudüs'e bir hac yolculuğu yapan rahip Ludolf von Suchem Ephesos'a uğramış ve anılarını 1350 yılında Latince olarak yazdığı seyahatnamesinde toplamıştır. Ludolf von Suchem, Saint Jean kilisesinin kısmen çarşıya çevrildiğini ve burada Türklerin ipek, yün, tahıl ve daha başka ürünler sattığını yazmaktadır. Ludolf von Suchem, burada vaktiyle kocası şehrin efendisi olan dul bir kadına da rastladı. "Ben orada iken, kocası vaktiyle şehrin efendisi olan soylu hanım da henüz hayatta idi. Şehri ele geçiren Türk sultanı Zalabin de sağdı. Onun özel izniyle soylu hanım şehrin kenarında bir yerde oturuyor, tüccarlara şarap satıyordu. Kocasını ve şehri kaybetmenin üzüntü ve acısını bize bir-

⁶⁰ Ephesos (Ayasuluğ) hakkında eski seyahatnamelerde bulunan bilgiler şurada toplanmıştır: W. Brockhoff, *Studien zur Geschichte der Stadt Ephesos vom IV nachchristlichen Jahrhundert bis zu ihrem Untergang in der ersten Hälfte des XV Jahrhunderts*; Inaugural Dissertation, Jena, 1905, Ayrıca bk. W. Buch, "14-15 yüzyılda Kudüs'e giden Alman hacıların Türkiye izlenimleri" (çev. Y. Baypınar), *Belleten*, 183(1982), 510-533.

⁶¹ W. Buch, "14-15. yüzyılda..", *göst. yer.*; 516-517.

çok kere iç çekerek ifade etti. Şehrin yakınında, suyu bir pınardan kaynayan ve içinde çok sayıda gayet lezzetli balıkların bulunduğu küçük bir gölcük var⁶².

Ludolf von Suchem, şehri ele geçiren Türk komutanının Zalabin (Zachalin Turchus) olduğunu söylemekle şüphesiz yanılmaktadır. Burada geçen Zalabin sözü, Çelebi'nin bozulmuş bir şekli olmalıdır⁶³. Paul Wittek'in de işaret ettiği gibi söz konusu olan hükümdar Hızır Bey olmalıdır.

1400 yılında yazılmış bir el yazması "Şark Seyahatnamesi"nde ilginç bir bölüm yer almaktadır: "İngiltere ve Fransa kralları 1339'da Yüz Sene Savaşları diye adlandırılan savaşa başladıklarında, kocası ile beraber şehrin sahibi durumunda bulunan Hristiyan soylu kadın henüz daha hayattaydı ve bir han işletiyordu. Orada Hristiyanlara şarap satıyordu. Şehri ele geçiren Türkün adı Zabalyh'di. Bugün bile Türkiye'de hâlâ onunla ilgili şarkılar söylenmektedir"⁶⁴. Burada verilen bilgilerin Ludolf von Suchem seyahatnamesinden kaynaklandığına şüphe yoktur.

Ekonomik ve ticarî gelişme

XIV. yüzyılın başlarında Anadolu siyasal yönden parçalanmış yer yer bağımsız beylikler ortaya çıkmıştı. XIII-XIV. yüzyılların bütün askerî ve siyasal çalkantılarına rağmen Anadolu yine de kalabalık bir nüfusu barındırıyor ve refah düzeyi de oldukça yükselmiş bulunuyordu⁶⁵. Şehabettin Ömerî⁶⁶ ve İbn Batutta'nın⁶⁷ verdiği bilgiler bunu doğrulamakta, Anadolu beyliklerinin binlerce kişiyi silahlıracak durumda oldukları anlaşılmaktadır. Batı ülkeleriyle ekonomik ve ticarî ilişkiler kuran beyliklerin merkezleri bu gelişmenin odak noktası durumuna gelmiş bulunuyordu. Ayasuluğ da Aydınoğulları Beyliği döneminde Batıyla çok sıkı ekonomik ve ticarî ilişkiler kuran şehirlerin başında yer alıyordu. Burası XIV. yüzyılda Balat limanı ile birlikte Küçük Asya'nın ürünlerinin başlıca ihraç merkezlerinden biriydi⁶⁸. Bu iki limanın yükselmesine karşılık İzmir limanının önemi gün geçtikçe azalıyordu.

⁶² W. Buch, "14-15. yüzyılda...", 518-519.

⁶³ Krş Wittek, *Menteşe*, 39-40; Lemerle, *Recherches*, 32.

⁶⁴ W. Buch, "14-15. yüzyılda...", *göst. yer.*, 519.

⁶⁵ Elizabeth Zachariadou, "Notes sur la population de l'Asie Mineure turque au XIVe siècle", *Byzantinische Forschungen*, 12(1987), 223-231.

⁶⁶ Krş. Yaşar Yücel, *Çobanoğulları Candar-Oğulları*, 181-201.

⁶⁷ *Voyages*, II, 308-309.

⁶⁸ Otto F.A. Meinardus, "Balat(Ortaçağ'da Miletos) kentinin ekonomik canlılığının kanıtları" (çev. Ş. Karadeniz), *Belleten*, 147(1973), 297-304.

Ayasuluğ'da İtalyanlar özellikle Cenevizliler ve Pizalılar önemli bir *koloni* oluşturuyordu. Şehirde 1351 yılında bir Ceneviz konsolosluğu açılmış ve Cenevizli tüccarlar burada kendi mahallelerini kurmuşlardı. 1337 yılından beri bir Venedik konsolosu Ayasuluğ'da oturuyordu ve 1353 antlaşmasından sonra da Venedikli tüccarlar kilise, dükkân, mağaza ve fırınların yer aldığı özel bir mahalleye yerleşmiş bulunuyorlardı. Ayasuluğ aynı zamanda Floransa, Barselona, Ankona, Ragusa ve Mesinalı tüccarların sık sık uğradıkları bir yerdi⁶⁹.

Aysuluğ emiri Hızır Beyle Girit adası dukası Giovanni Sanudo arasında 1337'de bir antlaşma imzalanmıştır. Bu, beyliğin batılı bir ülkeyle imzaladığı ilk ticaret antlaşması olarak görülmektedir. Bu ahitname ile Venedikli tüccarlar ticaret serbestisi ile birlikte Menteşe ilinde olduğu gibi Aydın ilinde de arazi sahibi olmak hakkını ve bir de kilise yapmak iznini elde ediyorlardı⁷⁰. Ayrıca bir de konsolos bulundurabileceklerdi. Nitekim yukarıda işaret ettiğimiz gibi Venedik'i temsil eden bir konsolos bu tarihten başlayarak Ayasuluğ'a yerleşmiş bulunuyordu.

Francesco Balducci Pegolotti'nin XIV. yüzyılda yazdığı, Yakın Doğu ticaret tarihi açısından oldukça önemli olan eseri Ayasuluğ'un bu tarihlerdeki ekonomik durumuna ve Batıyla olan ticari ilişkilerine geniş ölçüde ışık tutmaktadır. Pegolotti, *La pratica della mercatura* başlığını taşıyan ve ayrıntılı bir ticaret kılavuzu niteliğinde olan bu eserinde⁷¹ *Altoluogo di Turchia* yani Türkiye Ayasuluğuna özel bir bölüm ayırmıştır. Pegolotti bu bölümde her çeşit kumaş, tahıl, kenevir, balmumu, şap, gümüş, şarap ve sabun gibi ürünlerin Ayasuluğ pazarlarında satıldığını belirtmekte aynı zamanda burada kullanılan uzunluk ve ağırlık ölçülerinin Ceneviz, Floransa, Piza, Venedik, İstanbul, Galata(Pera), Kıbrıs ve Rodos'taki karşılıklarını vermektedir. Bütün bu ülke ve şehir tüccarlarının Aysuluğ'la ticari ilişkiler kurduğuna şüphe yoktur. Bu ilişkilerde Girit adası da önemli bir yer tutuyordu⁷². Ayasuluğ pazarlarında işlem gören ticaret eşyası arasında tut-

⁶⁹ Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1330-1445)*, Venice, 1983, 127-128.

⁷⁰ Elizabeth A. Zachariadou, "Sept traités inédits entre Venise et les émirats d'Aydın et de Mentesche (1331-1407)", *Studi preottomani et Ottomani*, Napoli, 1976, 229-240; Melek Delilbaşı, "Ortaçağda Türk hükümdarları tarafından Batılılara ahitnamelerle verilen imtiyazlara genel bir bakış", *Belleten*, 185 (1983), 100; 9 Mart 1337 tarihli ahitname için ayrıca bk. Zachariadou, *Trade*, 190-194.

⁷¹ Francesco Balducci Pegolotti, *la pratica della Mercatura* (ed. Allan Evans), Cambridge-Mass., 1936, 55-57.

⁷² F. Thiriet, "Les relations entre la Crète et les émirats turcs d'Asie Mineure au XIVe siècle vers 1348-1360", *Actes du XIe congrès international d'Etudes byzantines*, Beograd, 1964, II, 214-221.

saklar, at ve sığır başta olmak üzere diğer evcil hayvanlarla balmumu da bulunuyordu⁷³. Pegolotti'nin bildirdiğine göre şarap ve sabunun dışında Ayasuluğ'a giren mallardan gümrük resmi alınmıyordu. Fakat çıkışta alınıyordu. Buradan buğday alan tüccarlar Ayasuluğ beyine (*al signore d'altoluogo*) % 4 oranında gümrük resmi ödemek zorundaydılar. Ayasuluğ aynı tarihlerde Balat (Palatia) ile birlikte Kütahya'nın şapının Avrupa'ya aktarılmasında işlek bir liman ödevi görüyordu⁷⁴. Ayasuluğ'la ticaret yapan tüccarlar, mallarını kıyıya kadar, kıyidan da şehre kadar taşımak yani aşağı yukarı 9 kilometrelik bir yolu kat etmek zorunda idiler⁷⁵.

Öte yandan Yakın Doğu ticaret tarihi üzerinde bugün artık klasikleşmiş bulunan eserinde Wilhelm Heyd⁷⁶ Ayasuluğ'un Aydınoğulları beyliği dönemindeki ticari durumu hakkında oldukça ayrıntılı ve dikkat çekici bilgiler vermektedir. Nitekim Altoluogo halkı arasında pek çok Hristiyan tüccarın bulunduğu ve bu şehrin bütün ülkelerle ticari ilişkiler kurduğu Heyd'in verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Hattâ Orta Asya içlerinden ve "Tataristan'dan ve başka ülkeler" den Ayasuluğ'a ticaret eşyası geliyordu. Batılı tüccarlar buraya Narbonne, Perpignan, Toulouse kumaşları, gümüşten yapılmış eşya, şarap ve sabun getiriyor ve ülkelerine Germiyan

⁷³ Zachariadou, *Trade*, 160-173; krş. Thiriet, "Les relations..", *göst. yer*.

⁷⁴ Lemerle, *Recherches*, 34; Ayrıca bk. L. de Mas Latrie, "Commerce d'Ephèse et de Milet", *Bibliothèque de l'école des chartes*, 24e année, Paris, 1864, V, 219-221. Burada ayrıca 24 Temmuz 1403 yılında Menteşe beyi ile Venedik cumhuriyeti arasında imzalanan antlaşmanın metni de verilmiştir.

⁷⁵ Pegolotti "*dalla citta d'Altoluogo infino alla marina, che v'a da 9 miglia per terra*" (*Pratica*, 56) demek suretiyle şehirle liman arasındaki uzaklığın 9 mil olduğunu belirtmektedir. Ayasuluğ'un bu tarihlerde limanı Pamucak taraflarında yaklaşık şehrin 9 kilometre batısında küçük bir körfezde, Panormos denilen yerde idi. Limanın derinliği aşağı yukarı 6-8 kulaç dolaylarında idi. Yüksek bir tepe üzerinde bulunan ve Saint Paul Hapishanesi olarak adlandırılan bir kule limanı denetim altında tutuyordu. Limanın kıyısında, iç karışıklıklardan ötürü Lombardiya'dan gelen İtalyanlar bir kasaba kurmuşlar ve kiliseler yapmışlardı (bk. C. Foss, *ayn. esr.*, 149-150). Ludolf von Suchem (krş. Buch, "14-15. yüzyılda...", *göst. yer*, 518) sözkonusu şehrin yakınından geçen ve Ren nehrini anıran, "Tatar ülkesinden çıkıp" Türkiye'yi baştan başa kat eden bir ırmaktan (= Küçük Menderes) söz etmekte ve bunun üzerinde çeşitli eşyanın taşındığına işaret etmektedir. R. Meriç ("Zur Lage des Ephe-sischen Aussenhafens Panormos", *Lebendige Altertumswissenschaft*, 1985, 30-32) limanın bulunduğu Panormos'u Alaman Gölü dolaylarına yerleştirmektedir. Öte yandan Kuşadası da Ayasuluğ'un bir limanı gibi görünmektedir. Bu şehir herhalde 1304 yılından önce yoktu (krş. Lemerle, *Recherches*, 30). Kuşadası için bk. Wolfgang Müller-Wiener, "Kuşadası und Yeni-Foça zwei italienische Gründungstädt des Mittelalters", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 25 (1975), 399-420.

⁷⁶ *Yakın Doğu ticaret tarihi*, I, 603-609.

Beyliğinin⁷⁷ başkenti olan Kütahya şapını, buğday, pirinç, balmumu ve eğrilmemiş kenevir götürüyorlardı⁷⁸.

Avrupa ülkeleriyle olan yoğun ticari ilişkiler Ayasuluğ'daki para düzeyini de geniş ölçüde etkilemiştir. Altoluogo'da Venedik dükaları örneğinde para basılmış ve bu yüzden cumhuriyet olayı protesto etmiştir⁷⁹. Fakat aynı tarihlerde Syphilus üzerindeki Manisa (galat olarak Maglasia) ve Palatia (Balat) darphanelerinde de Latince yazılmış gümüş sikkeler basılıyordu. Bu sikkeler Anjou hanedanı prensleri tarafından Napoli'de bastırılmış Gigliati (Çilyati) sikkeleriyle tamamen aynı tipte idi. Bundan anlaşıldığına göre yalnız Aydınoğulları beyleri değil aynı zamanda Saruhan ve Menteşe beyleri de kendi uyruklarının İtalyanlarla ticari ilişkilerini kolaylaştırmak için özel sikkeler bastırmışlardır⁸⁰.

İzmir kuşatmasında Umur Beyin şehit düşmesinden sonra beyliğin başına geçen Ayasuluğ emiri Hızır Bey (1348-1366) bu şehrin geri alınmasından vazgeçtiği gibi Latinlerle uzlaşma yoluna da gitti. Yapılan görüşmeler sonunda Latinlerle (Venedik Cumhuriyeti, Kıbrıs Kırallığı ve Rodos Şövalyeleri) çok ağır koşullar içeren bir antlaşma imzalandı (18 Ağustos 1348). Papa tarafından onanıp yürürlüğe giren bu antlaşmaya göre⁸¹ Aydın ilinin bütün iskelelerinden alınan gümrük resminin yarısı

⁷⁷ Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara, 1974.

⁷⁸ Heyd, *Yakın Doğu ticaret tarihi*, I, 605.

⁷⁹ Heyd, *Yakın Doğu ticaret tarihi*, I, 609.

⁸⁰ G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris, 1878, 482-487; Heyd, *Yakın Doğu ticaret tarihi*, I, 609; Akın, *Aydınoğulları*, 121. Tarihsiz bir Gigliati için bk. İ. Artuk-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri teşhirdeki İslami sikkeler katalogu*, İstanbul, 1971-1974, I, 435-436, no. 1326. Aydınoğulları meskûkâtı için bk. İsmail Galip, *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiye*, İstanbul, 1309, 130; Ahmet Tevhit, "Aydınoğulları", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* (TOEM), 10(1327), 619-625; Ayasuluğ'da Osmanlılar zamanında da bir darphane bulunduğunu ve burada Çelebi Sultan Mehmet, II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet adına para basıldığını biliyoruz. Bk. Halil Ethem, *Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1334, 52-53; Akın, *Aydınoğulları*, 123-126; İ. Artuk- C. Artuk, *a.g.e.*, II, 463, 465, 469, 473-475; krş. 479-480. Fatih zamanına ilişkin belgeler, Tire ile birlikte Ayasuluğ darphanesinden açıkça söz etmektedirler: H. İncalcık-R. Anhegger, *Kanunname-i Sultani ber muceb-i örf-i Osmani*, Ankara, 1956, 5,23; Krş. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, Paris-La Haye, 1960, I, 66, 84, 161. Her iki darphanenin de 1512 yılında işler bir durumda olduğu anlaşılmaktadır: H. İncalcık, *Fatih devri üzerine tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954, 64, 96, 105, 108; Halil Sahillioğlu, "XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darphane mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, (İFM), 23, 1-2(1962-63), 154, 172.

⁸¹ M. Halil, *Methal*, 79-80; Akın, *Aydınoğulları*, 52-53. Antlaşmanın metni için bk. Elizabeth A. Zachariadou, *Trade*, 205-210.

Hristiyan müttefiklere (sancto unio) bırakılıyordu. İzmir'de Hristiyanlara dostça davranılacaktı. Bütün deniz kuvvetlerinin bir ay içinde silah ve donanımı boşaltılarak karaya çekilecek, hatta istenirse bu gemiler yakılmaya hazır bulundurulacaktı. Hristiyan gemileri beyliğin iskelelerine serbestçe girip ticaret yapmaları için korsanlık hareketlerine son verilecek, kazaya uğrayan gemiler kurtarılacak fakat bunlar üzerinde hiçbir hak iddia edilmeyecekti. Bağlaşık devletlerin beylik içindeki uyruklarının haklarını korumak için konsolosluk açmak yetkisi veriliyordu. Heyd'e göre bu antlaşmanın sonuçlarından biri Altoluogo'da bir Venedik konsolosluğu açılmasıdır⁸². Çok geçmeden Cenevizliler de 1351 yılında benzer koşullarla bir takım ayrıcalıklar elde ettiler. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi Venedik'i temsil eden bir konsolosluk 1337 yılında buraya yerleşmiş bulunuyordu. Hızır Bey, Cenevizle Venedik arasında savaş patlak verdiği zaman Cenevizlileri desteklemiş ve bunların limanlara serbestçe girip çıkmasına izin verilmişti. Ancak Venedikle başlayan görüşmeler de 1353 yılında yeni bir antlaşmanın yapılmasıyla sonuçlanmıştır⁸³. Aydınogullarının Batılı devlet ve tüccarlara tanıdığı ayrıcalıklar, bölgenin Osmanlı yönetimi altına girmesinden sonra da yürürlükte bırakılmıştır⁸⁴.

Sözün kısası Ayasuluğ Türk egemenliği altına girdikten sonra Doğu Akdeniz'in belli başlı ticarete merkezlerinden ve en önemli iskelelerinden biri durumuna gelmiştir. Umur Beyin deniz savaşlarına katılan gemilerden bir kısmı Ayasuluğ limanında hazırlanıyordu⁸⁵. Bu ekonomik ve ticari gelişmeye bağlı olarak Ayasuluğ önemli bir kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir.

Osmanlı egemenliğinin kurulması

Osmanlı Devletiyle Aydınogulları arasında ilişkilerin başlangıçta dostça olduğu anlaşılmaktadır⁸⁶. Birinci Kosova savaşında Murad Hüdavendigâr'ın şehit düşmesi üzerine Yıldırım Bayezit tahta geçmiş ve kardeşi Yakub'u öldürmüştü. Geleceklerini tehlikeli gören Anadolu beylikleri arasında Osmanlılara karşı bir bağlaşma girişimi gündeme gelmekte gecikme-

⁸² Heyd, *Yakın Doğu ticaret tarihi*, I, 606.

⁸³ Thiriet, "Les relations...", *göst. yer.*, 218; Melek Delilbaşı, "Türk hükümdarlarının..." *göst. yer.*, 101.

⁸⁴ Akın, *Aydınogulları*, 54.

⁸⁵ H. İnalcık, "The rise of the Turcoman maritime principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinische Forschungen*, IX (1985), 179-217.

⁸⁶ Akın, *Aydınogulları*, 57-58.

di⁸⁷. Yıldırım Bayezit, Rumeli'nin güvenliğini sağladıktan ve Bizans'taki taht kavgalarını da kendi isteği doğrultusunda çözümledikten sonra Anadolu'ya geçti. 1389-1390 kışında yapıldığı anlaşılan bu seferde Aydınoğulları beyliğini de Osmanlı topraklarına kattı. Neşri, Yıldırım Bayezit'in beyliğin topraklarının bir kısmını Aydınoğlu'na yani İsa Bey'e bıraktığını fakat hutbe ve sikkenin kendi adına olduğunu yazmaktadır⁸⁸. İsa Beyin kendi isteği üzerine Ayasuluğ'da kalmasına izin verildi. Vakıflarının yönetimi kendisine bırakıldı. Yıldırım Bayezit, Aydınoğulları beyliğinin eski timarlarını yeniledi. Bir kısım timarları da kendi kullarına dağıttı⁸⁹.

Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, bütün Anadolu'yu baştan başa kısıp kavurarak Aydın iline gelmiş ve Ayasuluğ'u üs olarak kullanmıştır⁹⁰. Bizans tarihçisi Dukas'ın⁹¹ verdiği bilgiye göre Timur daha Anadolu'da iken kumandanların ve valilerin maiyetleriyle hepsinin Efes'e gelmelerini tembih etmişti. Timur, burada çadırlarını kurarak otuz gün Ayasuluğ'da kaldı. Bu süre içinde çevrede bulunan kale, şehir ve kasabaların hepsini ele geçirdi. Daha sonra buradan Milas üzerine yürüdü.

Aydınlı Timur tarafından İsa Beyin oğulları Musa'ya ve II. Umur'a verilince aynı hanedandan olan Hasan Ağa ile kardeşi Cüneyd birlikte hak iddia etmeye başladılar. Sonunda Cüneyd İzmir, Hasan Ağa da Ayasuluğ hakimi olmuşlardır⁹². Bununla birlikte fetret devrinde Süleyman Çelebi'nin Venediklilerle imzaladığı antlaşmalarda⁹³ Altoluogo ve Palatia'nın Osmanlı yönetimi altında bulunduğu anlamı çıkmaktadır. Süleyman Çelebi, Naxos'un bu şehirlere ödemekte olduğu haracı kaldırıyor, sözde hâlâ bu yerlere sahipmiş gibi davranıyordu. Yalnız ne var ki Ayasuluğ'un Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı devam ediyordu. Bu bağlılığın ancak Ayasuluğ'un Cüneyd'in eline geçmesinden sonra kesildiğine ilişkin Dukas'ın bir kaydı⁹⁴ dikkatimizi çekmektedir. Nitekim Dukas bu konuda şunları

⁸⁷ M. Halil Yinanç, "Bayezid I.", *İA*, II, 369.

⁸⁸ "Aydınoğlu dahi gelüb itaat edüb vilayetın bazısını yine kendüye virdiler Amma hutbe ve sikke Bayezid Han adına okundu" (Neşri (Menzel), I, 84). Krş. *Aşıkpaşade*, 65.

⁸⁹ Neşri (Menzel), 84-85; *Aşıkpaşade*, 59.

⁹⁰ J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (çev. Atâ Bey), İstanbul, 1329-1337, II, 84.

⁹¹ Dukas, *Bizans tarihi* (çev. V. Mirmiroğlu) İstanbul, 1956, 46; krş. Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, İstanbul, 1279 I, 190. Ayrıca bk. Nizamüddin Şami, *Zafername* (çev. N. Lugal), Ankara 1949, 320.

⁹² Akın, *Aydınoğulları*, 78.

⁹³ Wittek, *Menteşe*, 93; Akın, *Aydınoğulları*, 79.

⁹⁴ Dukas, *Bizans tarihi*, 50.

yazmaktadır: “Süleyman Çelebi’ye olan itaat ve bağlılıktan vazgeçildi, bu husus da yeminle te’yid edildi”.

Timur’un Anadolu’dan çekilmesinden sonra ülkenin batısındaki beyler arasında yıldızı en çok parlayan Cüneyd⁹⁵, hemen İzmir’i ele geçirmiş, bundan sonra Ayasuluğ’u da almıştır (1404)⁹⁶. Fakat bu iş kolay olmamış, Ayasuluğ uzun süre Cüneyd’in saldırılarına karşı direnmiştir. Bu sırada ölen Aydınoğlu Musa Beyin yerine geçen kardeşi II. Umur, akrabası olan Menteşe oğlu İlyas Beyden yardım istedi. İlyas Bey bütün kuvvetlerini toplayıp Umur’la birlikte Ayasuluğ’a geldi. Toplam asker sayısı 6000 kaddı. Ayasuluğ’da Cüneyd’in babası Karasubaşı (İbrahim)’nın buyruğunda ise ancak 3000 kişilik bir kuvvet vardı. Cüneyd o sırada İzmir’de idi. Ayasuluğ halkı İlyas Beyin saldırılarına canla başla karşı koyarak teslim olmadı. Bunun üzerine İlyas Bey şehri ateşe verdi⁹⁷. Ayasuluğ iki gün içinde baştan başa yanarak bir enkaz yığını haline geldi. Sonunda bu felaketi gören halk teslim olmak zorunda kaldı. Bu yangında Saint Jean kilisesi de tamamen yanıp tutuşmuştur⁹⁸. Karasubaşı ise şehrin kalesine çekilerek oğlu Cüneyd’den aldığı yardımla savaşa devam etti. Ancak Cüneyd’den yeterli yardım gelmediği için Karasubaşı, kalenin kapısını açarak çıktı ve Menteşe oğluna teslim oldu. Menteşe beyi İlyas, Karasubaşı’nı ve onun şehirde bulunan adamlarını alıp götürdü. Aydınoğlu Umur’a babasının beyliğini geri verdi⁹⁹. Karasubaşı maiyetinde bulunan “Osmanlılarla” Mamalos köyündeki kaleye kapatıldı.

Kış mevsimi gelince Cüneyd, Ayasuluğ üzerine yürüdü, Umur, kaleye kapanmak zorunda kaldı. Bütün şehir işgal edildi “*İskit felaketinden sonra*”¹⁰⁰ halkın kazandığı şeyleri yağma ettirdi. Halktan birçoğu kılıçtan geçirildi ve pek çok kötülükler yapıldı. Bütün bu olup bitenlerden sonra Umur’la Cüneyd barış yaptılar. Cüneyd, Umur’un kızı ile evlendikten sonra “baba oğul gibi kucaklaştılar”. Cüneyd’le Umur bütün beyliği birlikte dolaşarak Menderes nehri havalisinde ve beyliğin kuzeyinde bulunan şehirleri yani Gediz çayına kadar olan yerleri, Alaşehir, Sardes ve Nif şe-

⁹⁵ Akın, *Aydınoğulları*, 68-83.

⁹⁶ Dukas, *Bizans tarihi*, 51-53, 58.

⁹⁷ Dukas, *Bizans tarihi*, 49; Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, II, 97. Ancak Wittek (*Menteşe*, 95) şehir halkının teslimine hazır oldukları bir sırada Cüneyd’in babasının Efes’i ateşe verdiğini yazmaktadır.

⁹⁸ Dukas, *Bizans tarihi*, 49; Wittek, *Menteşe*, 95.

⁹⁹ Dukas, *Bizans tarihi*, 50.

¹⁰⁰ Dukas bu deyimle Timur felaketini anlatmaktadır.

hirlerini aldı. Buralara kendisine bağlı adamlarını yerleştirdi. Bütün beyliği kendi akraba ve dostlarının yönetimine bıraktı¹⁰¹.

Umur'un 1405'te ölümü üzerine Cüneyd tek başına ülkenin sahibi durumuna geldi¹⁰². Bütün bu olup bitenlerden sonra Ayasuluğ'un ne zaman yeniden Osmanlı yönetimi altına girdiği sorusu akla gelmektedir. Gerçi Dukas¹⁰³, Süleyman Çelebi'nin Cüneyd'e karşı girdiği harekâta Efes'e geldiğini, orada çadırlarını kurduğunu ve dört ay burada konakladığını yazmaktadır. Hattâ Hammer¹⁰⁴, Süleyman Çelebi'nin zaferle Ayasuluğ'a girdiğini dahi eklemektedir. Fakat Cüneyd, Sultan Murad'a karşı savaşmak üzere Mustafa Çelebi kuvvetleriyle birleştiği zaman (1422) Dukas'a göre "İzmir ve Efesos Beyi" unvanını taşıyordu¹⁰⁵. Fetret devrinin karışıklıkları sırasında Ayasuluğ'un zaman zaman el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Ayasuluğ'da oturan Aydınolu Mustafa Bey herhalde Osmanlı egemenliğini kabul etmişti¹⁰⁶. Çünkü Cüneyd onun üzerine yürümüş ve kendisini öldürmüştür. Öte yandan Aşıkpaşazade, 828 (1424) olaylarından söz ederken "*Ayasuluğ ve Tire nevahisiyle Âl-i Osman tasarrufunda olmuştur*"¹⁰⁷ ifadesini kullanmakta ancak İzmiroğlu Cüneyd Bey yüzünden yöre halkının *alacalığının*¹⁰⁸ eksik olmadığını belirtmektedir. Bundan çıkan sonuca göre Aysuluğ halkını alacalığa iten etken, Cüneyd'in bitmez tükenmez saldırı ve baskılarıydı. Aşıkpaşazade'nin ifadesinden, II. Murat'ın söz konusu tarihte Menteşe, Saruhan ve Hamit ilini Osmanlı topraklarına kattığı sırada Ayasuluğ ve Tire'nin de yeniden Osmanlı yönetimi altına girdiği anlaşılmaktadır¹⁰⁹.

Cüneyd'in sonuna gelince: Aşıkpaşazade ve Neşri'nin verdiği bilgilere göre¹¹⁰, Anadolu beylerbeyisi Timurtaş oğlu Oruç Bey, Aydın ilinin "hayinlerini ayırtlamakla" görevlendirilmişti. "Kapuda timar yiyen" Aydınolu "İsa beyin oğlunun oğlu", Cüneyd ortadan kaldırılmadıkça vilayetin Os-

¹⁰¹ Dukas, *Bizans tarihi*, 50; Wittek, *Menteşe*, 95.

¹⁰² Dukas, *Bizans tarihi*, 50; Akın, *Aydınolu*, 79.

¹⁰³ *Bizans tarihi*, 52-53.

¹⁰⁴ *Devlet-i Osmaniye tarihi*, II, 98.

¹⁰⁵ Dukas, *Bizans tarihi*, 89; krş. 105-106.

¹⁰⁶ Akın, *Aydınolu*, 81; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961², 71, 382, 400.

¹⁰⁷ Neşri (Menzel), 155; Aşıkpaşazade, 107. "*Ayasuluğ ve Tire ve ol havalide olan kasabat ve müdün hükümetgâh-ı Osmaniyan tasarrufunda olub*" (Sadeddin, *Tacüt tevarih*, I, 324).

¹⁰⁸ Alacalık, hilekârlık, iki yüzölçüm anlamına gelmektedir. Bk. *Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1963-1974, I, 83.

¹⁰⁹ Aşıkpaşazade, 108-109; Akın, *Aydınolu*, 82.

¹¹⁰ Aşıkpaşazade, 108-109; Neşri (Menzel), 156.

manlı'nın olamayacağını savunuyordu. Aydın ili o sırada Yahşi Beyin tasarrufunda idi. Yahşi Bey, sürekli olarak Cüneyd'le uğraşıyordu. Cüneyd'in, Yahşi Beyin kardeşini öldürtmesinden sonra "Oruç Beyi dahi Yahşi Beye koştu". Bunlara karşı çıkamayacağını anlayan Cüneyd, Sisam adası karşısındaki İpsili kalesine çekildi. Cüneyd'in "fesadı" hiçbir zaman eksik olmuyordu. Hattâ bir aralık kaleden çıkarak deniz yoluyla Karaman kıyılarına gitti. Karamanoğlu'ndan elde ettiği yardımla geri döndü ve bir gece baskını yaparak kaleye girdi¹¹¹. II. Murat Cüneyd'in üzerine bu kez Anadolu beylerbeyisi Hamza Beyi gönderdi. Cüneyd'in oğlu Kurt Hasan yenilgiye uğradı. Cüneyd, saklandığı İpsili kalesinden çıkarak teslim oldu. Ailesiyle birlikte idam edildi (1426). Oruç'a göre¹¹² Ayasuluğ kalesi doğrudan doğruya Sultan Murat tarafından fethedildi.

Tapu-tahrir defterlerine göre XV. Yüzyılda Ayasuluğ

Buraya kadar Ayasuluğ'un Ortaçağlardaki siyasal ve ekonomik durumunu belirterek yörede Türk egemenliğinin başlaması ve sürekliliği üzerinde kısaca durduk. Şimdi ise doğrudan doğruya Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak Ayasuluğ'un XV-XVI. yüzyıllardaki durumunu aydınlatmaya çalışacağız. Şurasını hemen belirtelim ki bu konuyu işlerken baş vurduğumuz ana kaynaklar tapu-tahrir defterleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin eski bir geleneğin devamı olarak herhangi bir bölgedeki sosyal, ekonomik gelişmeleri tespit etmek, nüfusu hesaplamak, yeni ele geçen bir ülkede Osmanlı düzenini kurmak¹¹³, timar sisteminin işleyişini denetlemek ve saltanat değişimlerinde çeşitli beratları yenilemek amacıyla belirli aralıklarla sayım yaptırdığını biliyoruz¹¹⁴. Bu sayım sonuçlarını içeren tapu-tahrir defterlerinde asıl verilerin dışında bir takım açıklamalar, derkenarlar, sözlü ifadeler, Osmanlılardan önceki sosyal ve ekonomik yapının anlaşılmasına büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Osmanlıların Aydın ilini yönetimleri altına aldıktan sonra diğer yörelerde olduğu gibi burada da sayımlar yapıldığını; timar, zeamet, has ve

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, 72.

¹¹² *Oruç Beğ Tarihi* (yay. Atsız), İstanbul, ts. 81.

¹¹³ Halil İnalçık, "Ottoman methods of conquest", *Studia Islamica*, II (1954), 109-112.

¹¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri", *İFM*, II(1941), 20-59; 214-247; Aynı yazar, "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 1-26; Halil İnalçık, *Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954, XVIII-XXI; Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul, 1969, 36.

vakıfların büyük bir titizlikle yazıldığını görüyoruz. Ancak bugün elimizde bulunan, Aydın livasına ait en eski defterin tarihi Fatih zamanından öteye gitmemektedir¹¹⁵. Fatih'in saltanatının ilk yıllarında düzenlendiği anlaşılan bu defterin içindeki kayıtlara bakılırsa, bu zamana kadar Aydın ilinde en az üç sayım yaptırıldığı sonucuna varılır¹¹⁶. Sancağın şimdi elimizdeki bu en eski defterinde doğrudan doğruya Ayasuluğ şehri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat Ayasuluğ kalesinde görev yapan kale erlerinin timarlarıyla ilgili birçok kayıtlar göze çarpmaktadır. Öte yandan yine Fatih zamanında düzenlendiği anlaşılan 871 (1466-1467) tarihli Aydın livasının Ortasya, Alaşehir, Tire, Sultanhisar, Kestel ve Urla nahiyelerine bağlı köylerle bu köylerde oturanların hane, resim ve öşürlerini gösteren ve çeşitli cemaatları kapsayan bir mufassal defterde de Ayasuluğ şehri hakkında kayda rastlanılmamaktadır¹¹⁷. Buna karşılık yine Fatih'in son yıllarında yazıldığı anlaşılan¹¹⁸ "Aydın livasının nüfus ve hasılatını, timarlarını, Ayasuluğ, Mastavra kazaları muhafızlarına ait timarları ve Türk cemaatlarını gösteren mufassal defter" içinde Ayasuluğ'la ilgili ilk ayrıntılar yer almış bulunmaktadır¹¹⁹. Burada Aydın sancakbeyi (mirliya) İshak Paşa'nın¹²⁰

¹¹⁵ *TT 1/1 Mükerrer*. Bu defter Himmet Akın'a göre (*Aydınogulları*, 97, 126) 855(1451-1452); İnalçık'a göre (*Arvanid*, XXIV, *Fatih devri*, 73) 859(1454-1455) tarihli. Defterin 17. sayfasındaki 875 ve 877 tarihlerinin sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Ancak Trabzon seferiyle ilgili bir kaydın (s. 315) sonradan eklenmediği ve defterin sürekli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Kaldı ki 1461'den sonra Anadolu beylerbeyliğine atanan (krş. Mükrimin Halil Yinanç, *İA*, I, 194) Gedik Ahmet Paşa beratıyla pek çok timar tevcih edildiği bu defterde yazılı bulunmaktadır. Bu bakımdan defterin 866 (1461-62)'den sonra düzenlendiğini ileri sürmek herhalde yanlış olmasa gerekir. Ayrıca bk. M.A. Cook, *Population pressure in rural Anatolia (1450-1600)*, London, 1972, 47.

¹¹⁶ Nitekim Fatih zamanında düzenlenen Aydın defterinde Murat Çelebi defterinden, *defter-i atik'ten* ve Mevlana Abdülkerim defterinden söz edilmektedir (Barkan, "Hakana mahsus...", 34).

¹¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver (MM), 232. Defterin tarihi için bk. 306. Ayrıca krş. 244, 245, 278(875 tarihi bulunmaktadır).

¹¹⁸ *TT 8*. Bu defter 877-882 (1473-1477) tarihleri arasında düzenlenmiştir (Krş. Cook, *Population pressure*, 48).

¹¹⁹ *TT 8*, 687-707.

¹²⁰ Halil İnalçık'ın belirttiği gibi (*Fatih devri*, 83) XV. yüzyılda yaşamış olan birçok İshak Paşa'yı birbirinden ayırt etmek her zaman olanaklı görülmemektedir. II. Murat zamanında Enderun'dan yetişip veziriazamlığa kadar yükselen İshak bin Abdullah ile II. Bayezit'in tahta çıkışı sırasında veziriazamlığa getirilen Lala İshak bin İbrahim'i karıştırmamak gerekir. Her iki kişinin de Anadolu beylerbeyliği görevinde bulunmuş olmaları bu karışıklığın ana nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Burada söz konusu olan İshak bin Abdullah'tır (krş. İnalçık, *Fatih devri*, 112).

haslarına dahil olan Ayasuluğ şehrinin mahalleleri¹²¹ teker teker gösterilmiş, her mahallenin nefer¹²², hane¹²³ ve mücerretleri (bekâr) yazılmış, belli başlı vergi kaynakları üzerinde de bilgiler verilmiştir. Ayrıca Ayasuluğ kazasına bağlı köy ve cemaatlar da nüfus ve hasıllarıyla yani yıllık vergi gelirleriyle birlikte bu deftere göçürülmüş bulunmaktadır. Üstelik şehir halkının meslek ve uğraşları konusunda da bilgi edinmek olanaklı bulunmaktadır. Çünkü her mahallede oturan erkek nüfus yazılırken bunların adlarının altına bazan mesleklerinin de işaret edildiği göze çarpmaktadır. Legenci, kasap, nalband, kazancı, hamamcı, dizdar, tanburacı, kethüda, takyeci, davulcu, hayyat (terzi), pabuççu, börekçi, balıkçı, kuyumcu, işkembeci, kapancı vb. belli başlı uğraş ve meslekler olarak görülmektedir. Şehir halkının meslekleriyle ilgili kayıtlara bütün tapu-tahrir defterlerinde rastlanmadığı için¹²⁴ sözünü ettiğimiz defterde yer alan bu bilgilerin büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur. Öte yandan aynı deftere göre, Ayasuluğ'da yaşayan ve adları deftere göçürülmüş bulunan bazı kimsele-
rin adlarının altında *köle* kaydının bulunması da ayrıca dikkati çekmektedir¹²⁵. Bu deftere göre Ayasuluğ'un belli başlı mahalleleri ve bu mahallelerin nüfusu şöylece özetlenebilir:

¹²¹ İslam şehirlerinde olduğu gibi Osmanlı kentlerinde de mahalle temel bir yerleşim birimi olarak görünmektedir. Mahalle genellikle cami, mescit gibi dinsel bir yapının ve bir pazar yerinin çevresinde gelişmekte her mahallenin halkı inanç, gelenek ve yaşama biçimleriyle bir bütünlük oluşturmaktaydı. Bu konuda bk. Doğan Kuban, *Sanat tarihimizin sorunları*, İstanbul, 1975, 105-162, Özer Ergenç, "Osmanlı şehirlerinde esnaf örgütlerinin fizik yapıya etkileri", *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi* (Yay. H. İnalcık-Osman Okyar), Ankara, 1980, 103-109; Suraiya Faroqhi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge University Press, 1984, tür. yer.

¹²² Nefer vergi vermekle yükümlü yetişkin erkek. Bk. Suraiya Faroqhi, *Men of modest substance. House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, 1987, 12, 226.

¹²³ Hane, Osmanlı tapu-tahrir defterlerinde bir aileyi, bir evi anlattığı gibi kimi zaman da bir vergi matrahını oluşturan birimleri anlatmaktadır. Bk. Nejat Göyünç, " 'Hane' deyi-mi hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), 331-348.

¹²⁴ Tapu-Tahrir defterlerinde her zaman şehirde oturan halkın meslekleri belirtilmemektedir. Ancak din ve vakıf görevlileriyle kimi askerler bu kuralın dışındadır. Şehirde oturan kimselerin sosyal ve ekonomik durumuyla meslekleri konusunda şüphesiz şer'iyye sicillerinde daha doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Bk. Çağatay Uluçay, *XVII. yüzyılda Manisa'da ziraat ticaret ve esnaf teşkilatı*, İstanbul, 1942, S. Faroqhi, *Towns and Townsmen...* Fakat XV. yüzyıla ait bazı tapu defterlerinde de "şehirli taifesi" nin meslekleriyle ilgili bilgiler bulunduğu görülmektedir. Bu konuda Ayasuluğ dışında bir başka örnek için bk. İ. Şahin - F. Emecen, "XV. Asrın ikinci yarısında Tokat şehri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara, 1986, 41-51.

¹²⁵ Osmanlı şehirlerinde her zaman kölelerin var olduğunu unutmamak gerekir. Fakat tapu defterlerinde kölelerle ilgili bulgulara rastlanması seyrek görülen bir olaydır. Kölelerin

Mahalle	Nefer	Hane	Mücerret
1-2 Yegân ve Şeyhlü	49	40	9
3-4 Kayacık ve Beyhamamı	73	63	10
5 Kara Fakih	21	18	3
6 Burak Bey	47	38	9
7 Kadı	30	27	3
8 Penbegân	25	22	3
9 Kemer	41	37	4
10 Beyli Sula	31	29	2
11 Satılmış Fakih	21	15	6
12-13 Kubbeli Mescit ve Şadgâm	30	27	3
14-15 Hatip ve Sarı Sinan	44	43	1
Cemaat-i Kefere-i Mahalle-i Kemer	29	28	1
16 Mahalle-i Küffaran-ı Eskihisar ve Bey Hamamı	9	8	1
TOPLAM	484	429	55

Bu tabloda görüldüğü gibi Ayasuluğ aşağı yukarı XV. yüzyıl ortalarında on altı mahalleden oluşuyordu. Birbirine yakın olan mahallelerde oturanların birlikte yazıldığı görülmektedir. Şehirdeki nefer sayısı 484, hane sayısı 429, bekar sayısı ise 55'tir. Bu sayılar hem Müslüman halkı hem de gayri müslimleri ilgilendirmektedir. Gayrimüslimlerin; Kemer, Eskihisar ve Bey Hamamı mahallelerine dağıldığı anlaşılmaktadır. Kemer ve Bey Hamamı mahallelerinde Müslümanlar da yaşıyordu. Ancak Müslüman mahalleleri arasında Eskihisar adına rastlanmadığına göre burasının doğrudan doğruya gayrimüslimlere ait bir mahalle olduğu anlaşılmaktadır. Eskihisar mahallesi Su kemerinin bulunduğu yerdi. Hristiyan reaya 38 nefer, 36 hane ve 2 mücerret gibi şehrin asıl nüfusuna göre küçük bir sayı ile temsil ediliyordu. Bunu bir tablo ile özetleyelim:

şehirlerin sosyal ve ekonomik yapılarındaki rolünü en iyi aydınlatan kaynaklar şüphesiz şer'îye sicilleridir. Manisa şer'îye sicillerinde kölelerle ilgili kayıtlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu kayıtlarda kölelerin asılları (Macar, Boşnak vb), fizik yapıları ve azat edilmeleriyle ilgili birçok kayıt bulunmaktadır (Manisa Müzesi M.Ş.S., 1, 2, 3 vb no'lu defterler). Kölelerin şehir hayatındaki rolleri için bk. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-1980), 67-138.

	Nefer	Hane	Mücerret
Müslüman reaya	446	393	53
Hristiyan reaya	38	36	2

Bu durumda şehrin nüfusunun % 92'si Müslümanlardan % 8'i ise Hristiyanlardan oluşuyordu. Ancak burada asıl dikkati çeken bir konu, Ayasuluğ'da yaşayan Hristiyanların Evrenos, Yakup, Tursun, Menteşeli gibi Türk ve Müslüman adları taşımalarıdır. XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'nun çeşitli sancaklarına ilişkin tapu-tahrir defterleri incelendiğinde benzer bir durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin Türk ya da Müslüman adı taşımaları, karşılıklı bir etkileşmenin sonucu gibi görünmektedir. Fakat Bizans İmparatorluğunu zamanında Anadolu'ya bir takım Türk unsurların yerleştirildiğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

XVI. Yüzyıl tapu defterlerine göre Ayasuluğ

XVI. Yüzyıl boyunca çeşitli tarihlerde Aydın sancağında yapılan sayımlarda Ayasuluğ'un da mahalleleriyle nüfusunun, vergi kaynaklarının yazıldığı görülmektedir ¹²⁶. Bu yüzyıla ait defterler bir yüzyıl boyunca şehirdeki gelişmeleri kavramamıza yardımcı olmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterler sırasıyla 918 (1512) ¹²⁷, 935 (1528) ¹²⁸

¹²⁶ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Aydın sancağının yönetim yapısında önemli bir değişiklik yapılmıştır. Aydın sancağından İzmir, Çeşme, Ayasuluğ ve Akçaşehir; Menteşe sancağından da Balat ve Çine kazaları ayrılarak Sığla sancağı oluşturulmuştur. Ancak Çine ve Balat kazalarının Menteşe defteri içinde yazılmaları vergilerin toplanmasında birçok anlaşmazlıklara yol açıyordu. Bu konudaki bir defter kaydını olduğu gibi ek bölümünde veriyorum.

¹²⁷ TT 87. Aydın livasının Tire, Ayasuluğ, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisar ve Kestel kazalarıyla köylerinin nüfus, hasılat ve timarlarını kapsayan bu mufassal defterin Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir defterleri fihristinde Kanuni zamanına ait olduğu belirtilmiştir fakat tarihsiz olduğu yazılmıştır. Ancak bu defterde II. Bayezit'in Ayasuluğ şehrini her türlü avanzdan muaf tutan fermanının Yavuz Sultan Selim tarafından onandığını belirten bir hüküm sureti yer almaktadır (*Babam verdiği hükm-i şerif mucibince...*). Bu hükmün tarihi evasıt-ı şevval 918 (Aralık 1512, s. 32)dir. Öte yandan Şehzade Süleyman'ın hasarından söz edilmesi (20, 21) defterin Yavuz'un saltanatının ilk yılında düzenlendiğini ortaya koymaktadır (Krş. Cook, *Population pressure*, 48).

¹²⁸ TT 148. Aydın sancağının bu mufassal defteri cemaziyel-evvel 935 (Ocak 1529) tarihini taşımakta ve defterin başında Aydın livasının kanunnamesi bulunmaktadır (Krş. Ömer Lütfi Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları*, *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, 6-18).

ve 983 (1575) ¹²⁹ tarihlerini taşımaktadırlar. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir başka defter de yine 983 (1575) tarihli ¹³⁰. Bu defterlere göre, XVI. yüzyıl boyunca Ayasuluğ'un nüfustaki değişimler aşağıdaki tabloda topluca gösterilmiştir. Bu tabloya dayanarak diyebiliriz ki şehrin çekirdek yerleşiminde fazla bir değişiklik olmamıştır. Ancak XV. yüzyılda 16 olarak hesaplanan mahalle sayısının, XVI. yüzyıl başlarında biri Hristiyan olmak üzere 12'ye düşmesi dikkatimizi çekmektedir. Aslında her iki tahrirde geçen mahalle adları arasında fazla bir değişiklik yoktur. Fakat bazı mahallelerin birleştirilerek tek bir adla anılması gözden kaçmamaktadır. Nitekim TT 8'de Yegân ve Şeyhlü olarak iki mahalle gibi gösterilen yer daha sonraki kayıtlarda *Şeyhlü nam-ı diğer Yegân* şeklinde geçmekte ve böylece burası bir mahalle sayılmaktadır. Kubbeli Mescit ve Şadkâm her iki yüzyıl tahririnde de birlikte yazılmış iki ayrı mahalle gibi görünmektedir. Bunun dışında bazı mahallelerin adlarına XVI. yüzyıl defterlerinde rastlanılmamaktadır. Nitekim Bey Hamamı, Satılmış Fakih, Sarı Sinan ve Hristiyanların oturduğu bir yer olduğu anlaşılan Eskihisar mahalleleri XVI. yüzyıl sayımlarında bulunmamaktadır.

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığına göre Ayasuluğ, 1512 yılında yani Yavuz Sultan Selim'in tahta çıktığı tarihlerde oldukça kalabalık bir şehir olarak görülmektedir. 620 hane ve 35 bekâra ek olarak kale muhafızlarını ve defterde yazılı olmayan diğer muaf ve görevlileri de göz önüne almak gerekir. Buna karşılık şehrin nüfusu 1528 tarihinde yapılan bir sayıma göre 433 haneye düşmüştür. Bekârların da 163 dolaylarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak buna ek olarak şehirdeki hane ve mücerretlerin dışında kalanlar hakkında da bir takım sayılar verilmektedir. İmam, zaviyedar, kethüda ve berat sahipleriyle ilgili olarak şu sayılar verilmiştir:

¹²⁹ TT 537. Sığla sancağının İzmir, Çeşme, Ayasuluğ, Akçaşehir kazalarındaki köylerin nüfus, hasılat ve haslarını kapsayan bu mufassal defter evası-ı recep 983 (1575) tarihli. Defterin başında III. Murat'ın tuğrası bulunduğu gibi içindeki bir derkenarda da 5 Rebiülahır 983 tarihi yer almaktadır. Bu defterin temize çekilip merkeze gönderilmesinde birçok aksaklıklar olmuş ve defter kâtibinin "tebyize iktidarsızlığı" dile getirilerek "ihmalî"nin dahi görüldüğü ileri sürülmüştür. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri (MD) 26, 306/889.

¹³⁰ TK 167. Bu defterin teslim tarihi recep 983 (Ekim 1575)'dür. Bu mufassal defter TT 537'nin suretidir. Defterin başında bulunan açıklamadan anlaşıldığına göre bu defter 991 (1583) tarihinde Defter-i Hakani kâtiplerinden Kâtip Hüseyin tarafından temize çekilmiştir. Defterin ikinci cildinin (TK 129) başında 981 taihi vardır.

XVI. YÜZYILDA AYASULUĞ

	Mahalleler	TT 87 918 (1512) Hane Mücerret	TT 148 935 (1528) Hane Mücerret	TT 537 983 (1575) Nefer	TK 167 983 (1575) Nefer		
1	Burak	59	5	40	13	54	54
2	Karah Fakih	40	3	31	15	33	32
3	Penbegân	45	7	35	17	55	55
4	Beyl'i Sula	45	—	22	7	50	50
5	Hatip (nam-ı diğer Alaçesme)	61	5	49	8	71	71
6	Kemer	62	5	38	25	66	66
7-8	Kubbe [li] Mescid ve Şadkâm	62	6	45	16	54	54
9	Kayacık	89	3	60	19	48	48
10	Şeyhlü nam-ı diğer (Yegân)	39	1	16	12	—	—
11	Kadı	68	—	40	21	21	21
12	Küffaran-ı der Ayasuluğ	50	—	57	10	59	59
TOPLAM		620	35	433	163	511	510

Kadı 1; imam 8; hatip 1; türbedar 1; şeyh-i zaviye 1; şeyh 1; kethüda 2; ehl-i berat 5; muhassıl 5; ser muhassıl 1; naib-i kadı 1; kâtib-i mahkeme 1; pir 1; naib-i şer 2; merdan-ı kale 2; malul 1. *Toplam* 34.

Bu görevli ve beratlıların dışında Ayasuluğ'da uzun süreden beri oturan ve *Cemaat-i reaya-yı müteferrika* olarak adlandırılan bir topluluğun da varlığını belirtmek gerekir. Bunlar dağınık olarak şehrin çeşitli mahallelerinde oturuyorlardı. 1528 sayımında bu cemaatin 32 hane ve 25 mücerret olduğu yazılmıştır. Bunun yanında Menteşe yörüklerinden olup yirmi otuz yıldan beri Ayasuluğ'da yaşayan bir cemaatin varlığı da dikkati çekmektedir. Bu yörük cemaatinin da 31 hane ve 15 mücerretten oluştuğu belirtilmektedir. Ayrıca 60 neferi bulan Ayasuluğ kalesi muhafızlarını da göz önüne almak gerekir. Bu mufassal defterin özeti olan ve aynı tarihi taşıyan bir başka defterde¹³¹, mufassal defterde bulduğumuz bazı ayrıntılara yer verilmemiştir. Bu defterde Ayasuluğ'un nüfusu şöyle özetlenmiş bulunmaktadır.

Y e k û n - ı n e f s - i A y a s u l u ğ

Hane (Müslim)	439
Mücerret	193
İmam	8
Sahib-i berat	10
Muhassıl	1
Hatip ve Şeyh	4
Hane-i Gebran	57
Mücerret (Gebran)	10

Müteferrik reaya ve Menteşe yörükleri de bu tabloya eklenirse hane sayısının 500'ü geçtiği sonucuna varılır. Ancak bu sayı, Yavuz dönemine göre yine de düşüktür.

¹³¹ *TT* 166, 410-411. Bu defterde Anadolu sancaklarındaki timar, zeamet ve hasların dışında vakıflarla ilgili özet bilgiler de bulunmaktadır. *TT* 438 de bu defterin devamıdır. Bilinen tapu defterlerinden farklı bir şekilde hazırlanmış olan bu defterde, her sancağın şehir, kasaba ve köyleri hasıllarıyla belirtilerek bunların kimlerin tasarrufunda bulunduğu da kaydedilmiştir. Buna ek olarak her kazadaki belli başlı vakıflarla bunların gelir giderleri de yazılmış bulunmaktadır. Bu veriler sayesinde timar ve vakıf gelirleri arasında tam bir karşılaştırma yapmak ve orantı kurmak olanaklı görülmektedir. Böyle bir karşılaştırma için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve civarındaki bazı imaret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları", *Belgeler*, I, 1-2(1964), 235-377.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru yani 983 (1575) tarihinde yapılan sayımın sonuçları hane olarak değil fakat *nefer* olarak verilmiştir. Bu sayım sonuçları bize iki defter halinde gelmiştir. Her iki defterdeki sayılarda yalnızca 1 neferlik bir fark göze çarpmaktadır. Anlaşıldığına göre bu tarihlerde Ayasuluğ'un nüfusu epeyce azalmış 510 (ya da 511) nefere düşmüştür. XVI. yüzyıl boyunca bütün Akdeniz ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun sürekli bir artış gösterdiği göz önüne alınırsa¹³² bu gerilemenin dikkat çekici olduğunu vurgulamak gerekir. Aşağıda üzerinde duracağımız gibi bu gerileme Ayasuluğ'un önemli bir ticaret limanı olmaktan çıkmaya başladığını göstermektedir. Anadolu'nun XVI. yüzyıldaki çeşitli şehirlerinde nüfus artışına bağlı olarak yeni mahallelerin kurulduğu gözden kaçmamaktadır. Oysa durum Ayasuluğ için tam tersi-
nedir. Çünkü Ayasuluğ'un nüfusundaki gerilemenin bir sonucu olarak es-
ki mahallelerin bir kısmı giderek önemini yitirmişti.

1575 tarihinde nefer olarak yazılan nüfustan başka Ayasuluğ'da 3 sipahi ve sipahizade kaydedilmiştir. 60 neferin de kalede muhafız olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu tarihlerde Ayasuluğ'da, aslında şehirli olmayan bir topluluk yaşıyor ve bunlar vergi bakımından şehir halkının yararlandığı bazı kolaylıklardan yararlanıyor, ancak buna karşılık köyle bağlantıları sürdürdüğünden reaya gibi işlem görüyorlardı. Bu konuda Ayasuluğ'la ilgili bütün tapu-tahrir defterlerinde bulunan bir kaydı olduğu gibi aşağıya alıyoruz¹³³.

"Cemaat-i reaya-yı müteferrika ki etraf ve eknaftan gelüb kasaba-i mezkûrede mütemekkin olurlar imiş Anların gibiler aslında şehirli olmamağın defter-i atikde dahi kaydolunub şöyle ki şehirde mukarrer mülkü olub kurada alakası olmaya. Rûsumun verüb amma sair şehir hanesi avarız vermeye ve şunlar ki şehirde yazılıub geru köylerde alakası ola. Hem rûsumun eda edüb hem köylerde alakaları olduğu cihetten ehl-i karye ile avarızların vereler ki hane-i avarıza noksan gelmeye deyu mukayyed olmağın geru ol makule haricden gelüb mütemekkin olan kimesneler defter-i cedide dahi ol vech üzere kayıd olundular ki zıkr olunur".

¹³² Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris, 1966, I, 361-390; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi demografi araştırmaları...", *Türkiyat Mecmuası* x(1953), 1-26; Aynı yazar, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècle", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (JESHO), I (1957), Cook, *Population pressure...*

¹³³ *TT* 148, 189. Krş. *TT* 537, 175; *TK* 167, 103a.

Bu müteferrik reayanın mahallelere göre dağılımı da şöyle hesaplanmaktadır:

Mahalle	Müteferrik reaya (Nefer)
Barak	17
Penbegân	18
Bengi Sula	19
Hatip	6
Kemer	69
Kubbe(li) Mescit	17
Kadı	17
Kayacık	43
Kara Fakih	2
Toplam	208

Bu müteferrik reaya ile birlikte Ayasuluğ'un nüfusu nefer olarak 718 (ya da 719)'e ulaşmaktadır. Fakat bu sayı yüzyılın başına oranla yine düşük görünmektedir.

Ayasuluğ'un avarızdan muaf tutulması

Ayasuluğ, XV-XVI. yüzyıllarda çevre köylerde yaşayan halk için oldukça çekici bir yer olarak görünmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi şehrin asıl yerlisi yanında her zaman hatırı sayılır bir topluluğun burada yaşamakta olduğu tapu-tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bu çekicilik nereden kaynaklanıyordu? Böyle bir soru her şeyden önce şehrin vergi bakımından yararlandığı bir takım kolaylıklara sahip olmasıyla açıklanabilir. Çünkü Ayasuluğ'da oturan şehir halkına özellikle avarız¹³⁴ vergisi açısından sağlanan kolaylıklar çevredeki nüfusun buraya göç etmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu konuda önce Yavuz Sultan Selim zamanında düzenlenmiş bulunan defterdeki kaydı gözden geçirelim¹³⁵:

"Nefs-i Ayasuluğ"

Mezkûrun şehirlüsü ücra yerde ve deniz kenarında ihtiyatlu mahallerde olmağın sabıka merhum ve mağfur Sultan Bayezîd Han aleyhi rahmetu ve'l gufran

¹³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, II, 13-19.

¹³⁵ *TT* 87, 32.

hük-m-i hümayun sadaka edüp ulahdan ve suhradan ve cerahordan ve hisar yapmasından ve doğancıdan ve sekbandan ve azabdan ve sair avarız-ı divaniyeden muaf ve me'mun olalar. Avarız salınmalı olıcak bitülü ve bitüsüz denilirse bunları üşendirmeyeler deyü emrolunmuş imiş. Haliye serir-i saltanat bana müyesser olmağın dergâh-ı madelet destgâhımdan dahi ol babda inayet istida etmeğın ben dahi mezid-i inayet edüb bu hük-m-i kudret unvanı verdim ve buyurdum ki merhum ve mağfurleh babam verdüğü hük-m-i şerif mucibince bunları avarız-ı divaniyeden ve tekâlif-i örfiyeden vech-i meşruh üzre muaf ve me'mun olalar. Ol babda hiç ahed kânen mekân mani ve dafi olmaya. Alamet-i şerife itimad edeler. Tahriren fi evasıl-ı şevvalü'l mükerrrem 918" (Aralık 1512).

Yavuz Sultan Selim'in bu fermanından açıkça anlaşıldığına göre Ayasuluğ halkının avarızdan ve örfi vergilerden muaf tutulması ayrıcalığı II. Bayezid tarafından verilmiş ve kendisi de bunu olduğu gibi kabul etmiştir. Çünkü Fatih dönemine ilişkin defterlerde böyle bir kayda rastlanılmamaktadır. Kanuni'nin saltanatının ilk yıllarında Rodos fethedildiği zaman (1522) kalenin onarımı için her kasabadan birkaç kimsenin adaya yerleştirilmesine karar verildiği zaman Ayasuluğ halkı ellerinde olan bu ferman uyarınca bu sürgünden "muaf ve müselleme" tutulmuştu¹³⁶. 1575 tarihli tapu defterine de özet olarak bu hükmün göçürüldüğünü ve yürürlükte bulunduğuna işaret edildiğini görüyoruz¹³⁷.

"Nefs-i Ayasuluğ:

Zıkr olunan kasaba üçra yerde ve deniz kenarında ihtiyatlı mahalde olmağın ahalisi amme-i avarız-ı divaniye ve kâffe-i tekâlif-i örfiyeden muaf ve memun olmak babında selatin-i maziyeden rıdvanullahu taala aleyhim ecmain ellerinde evamir-i şerife olmağın defter-i atikte zıkr olunan umur-u muafiyet üzre kaydolunmuş

¹³⁶ TT 166, 410. Bununla birlikte TT 148'in başında avarız vergisinin bütün muafılardan alınacağına ilişkin kesin bir hüküm bulunmaktadır; "Der beyan-ı avarız-ı havas ve timarha-yı livâ-ı Aydın. Der kaza-ı Ayasuluğ adet: 4425. Amma emr-i padişahi bunun üzerine cari olmuştur ki cemi muafılardan avarız altına ve mahallatta ve kurada ehl-i berat kaydolunan kimseler külliye ehl-i beratım demek faide vermez. Cümleten sair müslümanlarla avarızların vereler. Bu takdirci livâ-ı Aydın elli bin haneye mütehammildir. Belki dahi ziyadeye. Haliya bu tafsıl hük-m-i padişahi ile bu makaydolundu ki minbaad cemi muafıl ve cümle erbab-ı beratlar avarızların sair müslümanlarla vereler. Bu vech-i minelücuuh niza eylemeyeler. Emr-i hakani budur ki bu mahalde beyan olundu. Yekûn-ı cümle-i haneha-yı livâ-ı Aydın. 47.896; Muaf. 5.056; Hanehaki avarız verir. 42.840.

Hiçbir beratlının avarızdan muaf tutulamayacağı anlamı çıkan bu kesin hükme rağmen Ayasuluğ şehrine verilen hakların devam ettiğini yine aynı defterin ilgili bölümündeki kayıttan anlıyoruz.

¹³⁷ TT 537, 168; TK 167, 99 b.

imiş. *Tağyiri (tafsili.) icab eder nesne olmamağın geru defter-i cedide dahi halleri üzre kaydolundular*".

Görüldüğü gibi Ayasuluğ kasabası, denize yakın yerde, korkulu ve tehlikeli bir mahalde bulunduğu için buranın halkı her türlü avarızdan ve örfi vergilerden muaf tutulmuştur. Bu şehir halkına verilen bu ayrıcalıklar denizden gelen bir tehlike ile yani korsanlıkla ilgili bulunmaktadır. XV-XVI. yüzyıllarda Akdeniz'de çok yaygın olan hattâ uluslararası bir sorun olan korsanlık¹³⁸, bütün Batı Anadolu kıyılarını tehdit eden bir tehlike olarak görünmektedir. Korsanlık bu dönemde geleneksel yapısı olan yağmacılık niteliğini yitirmeksizin bir çeşit Haçlı seferi özelliğini koruyarak devam ediyordu¹³⁹. İşte böyle sürekli bir tehlikeyi göğüslemek zorunda olan Ayasuluğ halkına en ağır vergilerden bağışık tutulmak gibi bir takım hakların verildiği görülmektedir. Unutmamak gerekir ki bu tür vergi bağışıklıkları zaman zaman böyle bir tehlike ile karşı karşıya bulunan diğer kıyı şehirlerinde yaşayan halka da tanınıyordu. Kuşadası halkı da bu tür kolaylıklardan yararlanıyordu. Menteşe beyine yazılan bir hükümden anlaşıldığına göre Muğla deniz kıyısında bulunduğu için halkı; tüfek, ok ve yay ile "muhafaza hizmetinde" bulunmakla görevlendirilmişti¹⁴⁰. Ayasuluğ kadısına yazılan bir hükümde de, o civarda küffar firkatelerinin görüldüğü belirtiliyor, gece ve gündüz etrafın gözetilmesi "zarar kasdına gelen küffar ve levend gemilerinin" uzaklaştırılması emrediliyordu¹⁴¹.

Kale

Ayasuluğ'un mahalle, nüfus ve nüfus hareketlerini inceledikten sonra kalesi üzerinde de kısaca durmak gerekir. Çünkü bu tarihlerde kalelerin Anadolu şehir ve kasabalarını tamamlayan önemli bir parça olduğuna şüphe yoktur. Ayasuluğ'un Bizans, Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde sağlam bir kalesi olduğunu biliyoruz. Kale, beylikler zamanında sık sık onarım görmüş ve sağlamlaştırılmıştır. Kalenin anakapısı VI. yüzyıldan kalmıştır ve yapımında geniş ölçüde antik malzeme kullanılmıştır¹⁴². Kalenin içinde çok sayıda su sarnıcı ve küçük bir mescit bulunmaktadır.

¹³⁸ Braudel, *La Méditerranée*, II, 190-212; Maurice Aymard, "XVI. yüzyıl sonunda Akdeniz'de korsanlık ve Venedik" (çev. Mehmet Genç), *İFM*, 23 (1962-63), 219-238; S. Faroqi, *Towns and Townsmen*, 97-103.

¹³⁹ Aymard, "XVI. yüzyıl sonunda...", *göst. yer.*, 220.

¹⁴⁰ *MD* 19, 307/622.

¹⁴¹ *MD* 16, 188.

¹⁴² Ekrem Akurgal, *Civilisations et sites antiques de Turquie*, İstanbul, 1986, 157.

tadır. Eski bir Bizans kilisesi olan bu yapının da sonradan su sarnıcı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir¹⁴³. Surları bugün bile oldukça iyi bir durumda olan kale ve çevresi son yıllarda *sit alanı* kapsamına alınmış ve buradaki gecekondular temizlenmiştir¹⁴⁴.

Kale, beylikler ve Osmanlılar zamanındaki olaylarda önemli bir rol oynamıştır. Fatih döneminde düzenlenmiş tapu-tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre Ayasuluğ kalesi muhafızları (Merdan-ı kala-ı Ayasuluğ) İzmir, Birgi, Güzelhisar, Yenişehir ve Alaşehir nahiyelerinde yani oldukça geniş bir alanda dağılmış bulunan köylerde timar tasarruf ediyorlardı¹⁴⁵. Bu defter kayıtlarından çıkan sonuca göre, Ayasuluğ kalesi muhafızlarının sayısı altmışı buluyordu. Bunların birisi dizdar¹⁴⁶, birisi kethüda, birisi de imam ödevi görüyordu. Kale imamı da timar tasarruf ediyordu¹⁴⁷. Bu görevlerin dışında kale muhafızları arasında zindancı, surnazen gibi kimselelere de rastlanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında Ayasuluğ kalesi muhafızlarına timar olarak verilen gelir kaynakları şöyle özetlenmektedir¹⁴⁸:

Yekûn-ı timar-ı mustahfazan-ı kala-ı mezkûre:

Kura	16
Çiftlik	2
Hane	269
Mücerret	113
İmam	3

H a s ı l

85.655

Ayasuluğ kalesine çeşitli yollarla hizmet edenler bütün olağanüstü vergilerden bağışık tutuluyordu. Güzelhisar'a bağlı Eskişehir'da oturan

¹⁴³ Sabahattin Türkoğlu - Erol Atalay, *Efes*, Bornova, 1978, 21-22; Nazmi Sevgen, *Anadolu kaleleri*, Ankara, 1959, I, 65-70.

¹⁴⁴ *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1987.

¹⁴⁵ *TT* 1/1 Mükerrer; *TT* 8, krş. *TT* 139.

¹⁴⁶ Dizdar, kale komutanı. Bk. N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et actes*, Paris, 1973, 58-59.

¹⁴⁷ *Timar-ı Mehmed Fakih imam-ı kale-i m(mezbur). Mezkûr Mehmed Fakih fevt olub Saruhan'da Mağnisa kalası imamlığından mazul olan Nasuh'a tevcih olundu Fi 29 Cemaziyevvel 934 (TT 139, 55). Timarların sivil görevli ve hizmetlere de tevcih edildiği konusunda bk. N. Beldiceanu, Le Timar dans l'Etat ottoman (début XIVe siècle début XVe siècle), Wiesbaden, 1980, 38-46.*

¹⁴⁸ *TT* 166, 415.

Tahtacılar¹⁴⁹ bunun ilgi çekici bir örneğini vermektedir. Bu Tahtacılar, Ayasuluğ hisarına yılda 300 tahta sağlıyor, buna karşılık “*ulahdan, suhradan, cerahordan, hisar*” yapımından ve diğer bütün “*avarız-ı divaniyeden muaf*” tutuluyorlardı. Bununla ilgili metni olduğu gibi aşağıya alıyoruz:

“Cemaat-ı Tahtacıyan

Eskihisar’da otururlar. Öşürlerin ve haraçların verürler. Ayasuluğ hisarına yılda üç yüz tahta kendüler iletürler. Mezkûr Tahtacıların esamileri bunlardır ki mesturdur.

Yekûn: 25 nefer, 17 Hane, 8 Mücerret.

Mezkûrlar gerdek resmini¹⁵⁰ Eskihisar’ı müşterek yiyenler alurlar. Mezkûr Tahtacılar matakaddümden olan tahta hizmetini tamam ifa edüb bikusur kaleye iletdüklerinden sonra ulahdan ve suhradan ve cerahordan ve hisar yapmasından ve sekbandan ve gayriden filcümle cemi-i avarız-ı divaniyeden ve tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemler olalar. Kimesne mani olmaya deyüp padişah-ı İslam ve’l müslimin hazreti hükm-i cihanmuta sadaka ettüğü cihetten defter-i cedid-i sultaniye kaydolundu”¹⁵¹.

XVI. yüzyıl boyunca Ayasuluğ kalesinin muhafız kadroları 60 olarak sabit tutulmuştur. Nitekim 1575 tarihli tapu-tahrir defterinin özeti olan TK 167’de Ayasuluğ kalesi mustahfızlarının 60 nefer olduğu yazılmıştır¹⁵². Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarında kalede 40 neferin görev yaptığını belirtmektedir¹⁵³. Kalenin 987 (1579-1580) yılında onarımdan geçtiği Mühimme defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Tahtacılar geçimlerini ağaç kesmekle sağlayan bir Kızılbaş topluluğudur. Bu konuda bk. Xavier de Planhol, *De la plaine pamphilienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958, 365-371; Aynı yazar, “La répartition géographique du chiisme anatolien”, *Traditions religieuses et para religieuses des peuples altaïques*, Paris, 1972, 103-108; Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî menkıbelerinde İslam öncesi inanç motifleri*, İstanbul, 1983, 88-89, 142-143, 163-164, 193.

¹⁵⁰ Gerdek resmi; Örfi vergiler içinde yer alan bu evlenme resmi badihavanın bir parçasını oluşturmaktadır. Burada olduğu gibi imparatorluğun çeşitli yerlerinde de gerdek resmi timar erlerine ait bulunuyordu. Bk. *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. Mehmet Arif), İstanbul, 1329, 38; N. Beldiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden, 1967, 33v. Krş. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, Paris - La Haye, 1964, II, 302.

¹⁵¹ *TT* 8, 267; *TK* 129, 177a.

¹⁵² *TK* 167, 101b.

¹⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1935, IX, 137.

¹⁵⁴ *MD* 41, 188/429 (6 Şaban 987).

Evliya Çelebi'nin Ayasuluğ'u ziyaret ettiği zaman (1671), Ayasuluğ kalesi hâla önemini koruyordu. Evliya bize bu kalenin oldukça sağlam bir tasvirini bırakmıştır: "Ve kal'a bir sahra-yı azimde bir sivri mai kaya üzre şekli müdevverden bademi havalesi şeddadî sengin binayı hasin ve seddi metîn bir kal'a-ı üstüvardır Ve etrafı cürmü bin üç yüz adımdır Ve canib-i erbaasında asla hendeği yoktur Zira bu kal'a bir yalçın kaya üzerinde mebnidir Ve cümle kırk kulle-i metini vardır Kal'a içinde yirmi toprak örtülü haneleri ve mescidi var ve cümle sokakları yalçın kaya kaldırımdır."¹⁵⁵ Evliya Çelebi ayrıca Ayasuluğ şehrinin Aydın sancağına, kalenin ise Sığla sancağına bağlı olduğunu ifade etmektedir ki doğrudur¹⁵⁶. Aşağı yukarı Evliya Çelebi'nin Anadolu'dan geçip Hicaz'a gittiği tarihlerde bütün Batı Anadolu'yu dolaşarak Antalya'ya kadar bir yolculuk yapan Dr. Covell, bize kalenin oldukça çarpıcı bir tablosunu yapmıştır. Bu tabloda kale, kalenin eteklerindeki evler, İsa Bey Camii oldukça açık bir şekilde görülmektedir¹⁵⁷. 1678 tarihinde buradan geçen Cornelius Le Bruyn'ün seyahatnamesinde bulunan bir tablo ise kaleyi daha gerçeğe uygun bir şekilde tasvir etmektedir. Sol tarafta İsa Bey Camiinin yükseldiği görülmekte, kalenin eteklerinin boş olması da ayrıca dikkati çekmektedir¹⁵⁸.

Ekonomik ve ticarî durum

Ayasuluğ'un beylikler dönemindeki ekonomik ve ticari önemi üzerinde durmuştuk. Burada kısaca Osmanlılar dönemindeki daha doğrusu XV-XVI. yüzyıllardaki ekonomik ve ticari duruma değinmekle yetineceğiz. Tapu-tahrir defterlerindeki bilgi ve sayılar şehrin bu yüzyıllardaki durumuna önemli ölçüde ışık tutmaktadırlar. XV. yüzyıla ilişkin tapu-tahrir defterinden şehrin yıllık vergi gelirinin toplam 48.758 akça tuttuğu anlaşılmaktadır¹⁵⁹. Bu *hasıl*ın ayrıntıları da verilmiştir. Bu ayrıntılara bakılacak olursa denebilir ki gelirin önemli bir bölümü kuru, kışlak, dalyanlardan, mumhane, boyahane, tahunhane (yağ değirmeni) gibi işletmelerden sağla-

¹⁵⁵ Evliya, IX, 137.

¹⁵⁶ Evliya, IX, 143; Taeschner, "Ayasolûk", *EP*, I, 778; Ayrıca bk. *MD* 40, 193.

¹⁵⁷ Dr. Covell'in seyahatnamesinin yayınlanmamış bölümünde (British Museum) bulunan gravür için bk. C. Foss, *Ephesus*, 142.

¹⁵⁸ Corneille Le Bruyn, *Voyage au Levant c'est a dire dans les principaux endroits de l'Asie Mineure...*, Paris, 1725, I, 90; karşıt. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Lyon, 1717, III, 391.

¹⁵⁹ *TT* 8, 694.

niyordu. *Hasıl-ı niyabet-i Ayasuluğ*, 20.440 akça gibi önemli bir yer tutuyordu. Niyabet, çeşitli suçlardan alınan bir takım cerimleri kapsayan vergi anlamına gelmektedir¹⁶⁰. Ayasuluğ pazarı da hâlâ canlılığını koruyordu¹⁶¹. Bursa şer'iyye sicillerinden anlaşıldığına göre, Bursa'ya mal almaya gelenler arasında Ayasuluğlu tüccarlar da bulunuyordu¹⁶².

Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan sayımdan¹⁶³ anlaşıldığına göre Ayasuluğ ve çevresinde buğday, yulaf, keten, arpa, burçak, pamuk, susam, bostan, bakla, nohut tarımı yapılıyor¹⁶⁴, pazara pirinç, soğan, zeytin, yaş üzüm, kuru üzüm, bal, tereyağı, elma ve karpuz gibi ürünler getirilip satılıyordu. Pazarda at, katır gibi hayvanların yanında "esir" satışının da yapılması dikkati çekmektedir¹⁶⁵. Ancak XVI. yüzyılın sonuna doğru Ayasuluğ'un yıllık vergi hasılının 13.495 akçaya düşmesi şehrin ekonomik canlılığının oldukça sönmeye başladığını ortaya koymaktadır.

Ayasuluğ'un çevresinde ve Aydın sancağının çeşitli yörelerinde çok geniş ölçüde çeltik üretimi yapılıyordu. Pegolotti'nin XIV. yüzyılda Ayasuluğ pazarında satılan ürünler arasında pirincin de bulunduğunu belirtmesi çeltik ekiminin yörede oldukça gerilere gittiğini göstermektedir¹⁶⁶. XV-XVI. yüzyıllarda Aydın sancağının Bozdoğan¹⁶⁷, Tire¹⁶⁸, Güzelhisar¹⁶⁹, Sultanhisar¹⁷⁰, Birgi¹⁷¹ ve İzmir¹⁷² kazalarına bağlı köylerde çeltik üretimi-

¹⁶⁰ İnalçık, *Arvanid*, XXVII.

¹⁶¹ S. Faroqi, "XVI. yüzyılda Batı ve Güney sancaklarında belirli aralıklarla kurulan pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*; 1978 Özel Sayısı, 59-60, 82. XVI. yüzyılda Ayasuluğ kazasında 5 pazar yeri vardı.

¹⁶² H. İnalçık, "Bursa I. XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar", *Belleten*, 93 (1960), 49.

¹⁶³ *TT* 87, 39.

¹⁶⁴ "Ve mahsulatının memduhu kenavir ketenidir Ve tohumu vefret üzere hasıl olur İçinde develer ve at ve katır geze kaddü kametinden görünmez" (Evliya, IX, 143).

¹⁶⁵ Aydın kanunnamesine göre (Barkan, *Kanunlar*, 16) pazarda satılan esirlerden kişi başına 4 akça alınıyordu.

¹⁶⁶ Pegolotti, *Pratica*, 56.

¹⁶⁷ *TT* 1/1 *Mükerrer*, 219; *TT* 8, 353.

¹⁶⁸ *TT* 166, 373, 375.

¹⁶⁹ *TT* 1/1 *Mükerrer*, 105; *TT* 166, 437.

¹⁷⁰ *TT* 1/1 *Mükerrer*, 211, 215, 293; *TT* 8, 717.

¹⁷¹ *TT* 8, 576.

¹⁷² *TT* 8, 717. Tapu-Tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre XV-XVI. yüzyıllarda Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'nun çeşitli sancaklarında çeltik tarımı yapılıyordu (Aydın, Hamit, Teke, Saruhan vb.). Defter kayıtları pirinç üretimiyle ilgili olarak sayısal veriler de vermektedirler. Pirinç tarımıyla uğraşan reayanın (çeltükciyan) özel bir konumu vardı ve bu

nin yapıldığı anlaşılmaktadır. Çeltik tarımı, bilindiği gibi bol suya bağlı bulunduğundan üretimde artış ve düşüşler görülüyordu. Hattâ yıllardan beri pirinç ekilen yerlerin zamanla bu ürüne elverişli bir ortam olmaktan çıktığını da yine defter kayıtları bize göstermektedir. Bu konuda bir iki örnek vermenin yerinde olacağını sanıyoruz:

*"Amma yirmi yıldır ki nesne ekilmez olmuş. Bellü bazı vakit su zaruretin çekerüz deyü yemin billah eylediler. Ol sebebdan hasıl olmadı"*¹⁷³.

*"Karye-i Sığirtmaçlı tabi-i Aynagöl. Çeltük argı ki altmış urgandır"*¹⁷⁴. Dokuz müd¹⁷⁵ ekilürmüş... Amma şimdiki halde suyun gayri yerlere akıdırılmış. Öyle olsa şimdi geru kendü argına kaydolundu. Çeltükden artuk sudan bağa ve bağçeye hacet olursa alalar. Amma çeltüğe hacet olursa kimesne suya dahl ve taaruz etmeye"¹⁷⁶.

Doğrudan doğruya Ayasuluğ'a bağlı olan yerlerden Kayırhan, Balatçık, Üzümi (Üzümlü) nehirlerinin suladığı alanlarda çeltük tarımı yapılmıyordu. Kanuni dönemi başlarında Kayırhan nehrinin "yeri ve suyu vefa eder" olduğundan 160 kalbur¹⁷⁷ çeltik tohumu ekilmekteydi ve bundan yılda 13.700 akçalık bir gelir elde ediliyordu. Aynı şekilde Balatçık ve Üzümi nehirlerinin suladığı alanların da "yeri ve suyu vefa eder" durumunda olduğundan Aydın kilesi¹⁷⁸ ile kırkar kile tohum ziraat olunuyordu. Yıllık vergi hasılı 15.000 akça idi. Diğer yörelerde olduğu gibi buradaki çeltikçiler cemaatine de bir takım hak ve ayrıcalıklar verilmişti. Bununla ilgili bir kayıta şöyle denilmektedir.

reaya birçok vergilerden muaf tutuluyordu. Bu konuda bk. N. Beldiceanu - I. Beldiceanu-Steinherr, "Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècle)" *Turcica*, IX/2-X (1978), 9-28; Halil İnalçık, "Rice cultivation and the Çeltükci -re'aya system in the Ottoman empire", *Turcica*, XIV (1982), 69-141. Aydın sancağındaki çeltükçülerin konumu için bk. Barkan, *Kanunlar*, 17.

¹⁷³ TT 8, 120.

¹⁷⁴ Bir uzunluk ölçüsü olarak kullanıldığı anlaşılan urgan hakkında bilgi bulunamadı.

¹⁷⁵ Bir hacim ölçüsü olan müdün kapsamı yöreden yöreye değişiyordu. Bursa müdü 112,5 litreye eşitti. Başka bir deyimle 20 İstanbul kilesi 1 müde eşitti. Bunun karşılığı 513,12 kg. dir. Bk. W. Hinz, *Islamische masse und Gewichte*, Leiden, 1955, 46-47; Halil İnalçık, "Introduction to Ottoman metrology", *Turcica*, XV (1983), 311-348.

¹⁷⁶ TT 8, 147.

¹⁷⁷ Kalbur; tahıl ve başka taneli maddeleri elemek için kullanılan telli eleğin zaman zaman pirinç için de bir ölçü aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. İmroz kanunnamesi (Barkan, *Kanunlar*, 237) kalburu muhalîf bir ölçü aracı olarak kabul etmektedir.

¹⁷⁸ Hinz, *Islamische masse*, 41-42; İnalçık, "Introduction..", *göst. yer.* 311-348.

"Cemaat-ı çeltükciyan-ı nehr-i Kayırhan.

Mezkûr çeltükçüler rüsum-ı öşriyelerin eda ettükden sonra çeltük ziraat edenleri yılda altışar akça resm-i bennak verüb çeltük ekmeyenler otuz ikişer akça resm-i bennak verir. Ve cümlesi resm-i ağnam ve resm-i arusane ve resm-i kovan verüb sair tayyaratları dahi alınur"¹⁷⁹.

Üretilen çeltiğin öşrü ziraat olunan yerlerin sahibine veriliyordu. Çeltük ürünü ise sipahinin idi:

"Çeltük-i nehr-i Balatçık ki suyu nefsi-i Balat'dan çıkub cari olur. Çeltük öşrünün ziraat ettükleri yerlerin sahibine verürler. Mezkûr çeltüğün ziraat olunduğu arazi Emir Seyyid hazretlerinin vakfıdır. Ve mahsul-i çeltük eder üzere sipahinindir. Maa resm-i arusane ve cürm-i cinayet ve resm-i kovan-ı çeltükciyan-ı mezkûrin ve sair tayyarat-ı müteferrika"¹⁸⁰.

Ayasuluğ'un ekonomik kaynakları arasında tuz üretiminin de oldukça önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Kaldı ki Aydın sancağı imparatorlukta tuz üretilen belli başlı merkezlerden biri idi. Buradaki tuzlalar da Ayasuluğ'a bağlı bulunuyordu. Tuz, birçok ürünün saklanması, işlenmesinde kullanıldığı gibi insan ve hayvanların doğrudan doğruya tükettiği bir besin maddesi olduğundan devlet, tuz kaynakları üzerinde bir çeşit *tekel* kurmuş, tuzlaların işletilmesini belirli kurallara bağlamıştı¹⁸¹. Tuz yasasına uymayan reayaya en ağır cezalar verildiği ve hattâ sürgün dahi edildiğini biliyoruz¹⁸². Tuzcular genellikle örfi vergilerden ve avarız-ı divanîyeden muaf tutuluyorlardı¹⁸³.

Tapu- tahrir defterlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre¹⁸⁴ Ayasuluğ'a bağlı tuzlalar Batnos, Büyük Tuzla, Orta Tuzla ve Metrobo idi:

¹⁷⁹ TT 166, 409.

¹⁸⁰ TK 167, 102b. Bazı yerlerde ekilen çeltiğin önemli bir hissesi padişah (saray) için ayrılıyordu. Bu yüzden II. Murat'ın Aydın sancağındaki çeltükçülere bir takım kolaylıklar sağladığı da görülmektedir. Bu konuda bir defter kaydını olduğu gibi veriyoruz: "Bu mezkûr köyün [Kafalı] köyün halkı çeltük işlediği sebebden çift başına yedişer akça verürlermiş. Merhum Murad Hüdavendigâr bunda geldiği bu resme hükmetmiş. Ellerinde mektubları vardır. Kuradan nesne alınmaz imiş. Amma ekdükleri çeltüğün iki hissesin padişah için alurlar. Bir hissesin rençber alır" (MM 232, 233).

¹⁸¹ Lütfi Güçer, "XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme nizamı", İFM, 23, 1-2 (1962-63), 97-143.

¹⁸² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", İFM, 13, 1-4 (1952), 71.

¹⁸³ H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", Belleten, 92 (1959), 599.

¹⁸⁴ TT 148, 164; TT 166, 409; TT 167, 74b.

"Memleha-yı Batnos ve memleha-yı kaza-i İzmir ki üç mevkide vaki olmuştur. Birine Büyük Tuzla ve birine Orta Tuzla ve birine Metrobo derler"¹⁸⁵.

Batnos'un Batnos adasıyla herhalde ilgisi yoktu¹⁸⁶. Büyük Tuzla Çamaltı tuzlası olmalıdır. Orta Tuzla'nın yerini tespit edemedik. Aynı tarihlerde Urla'da da bir tuzla bulunuyordu. Acaba Orta Tuzla burası mı idi? Metrobo, öyle sanıyoruz ki Metropolis adının değişik şekli olmalıdır. Metropolis, bugünkü Torbalı'nın batısında bulunan Yeniköy'ün eski adıdır¹⁸⁷. Bu tuzlaların yıllık geliri 844.000 akçe idi. Lütfi Güçer'in düzenlediği, imparatorlukta tuzlaların yıllık gelirlerini gösteren listeye bakılırsa¹⁸⁸ Aydın sancağındaki tuzlaların gelirlerinin hepsinin üstünde bir yer tuttuğu sonucuna varılır. Bu tuzlalarda daha doğrusu Ayasuluğ'a bağlı tuzlalarda 300 kişi çalışıyor ve bu tuz işçileri avarızdan ve örfi vergilerden muaf tutuluyordu.

Öte yandan şehirde boyahane, tahunhane gibi işletmelerin de bulunduğunu görüyoruz.

Ayasuluğ limanı XVI. yüzyılda hâlâ canlılığını koruyordu. Bu yüzyılın başlarında daha doğrusu 1528-29 yıllarında Ayasuluğ'dan İzmir'e kadar uzanan kıyılarda bulunan iskele ve limanlardan alınan gümrük resimleri başlıca üç mukataaya¹⁸⁹ ayrılmıştı. Sancakburnu'ndan Urla'ya kadarki yalılardan yüklenen malların gümrük resimleri Urla gümrüğü mukataasına ait bulunuyordu¹⁹⁰. İzmir gümrüğünün geliri 80.000, Urla gümrüğünün ise 30.000 akça idi. İzmir ve Urla iskeleleri yalnız Osmanlı

¹⁸⁵ TT 166, 409.

¹⁸⁶ Batnos (Patnos) adası bu tarihlerde Ayasuluğ'a bağlı olduğu gibi (TT 166, 410) Akçaşehir kazasında da Batnos adını taşıyan bir köy bulunuyordu (MD 41, 208). Tuzla herhalde bu köyde olmalıdır. Çünkü ada hakkında verilen bilgide buradan yılda *bervech-i mak-tu 110 sikke-i efrenciye* alındığı belirtilmekte, tuzladan söz edilmemektedir. Sikke-i efrenciye Venedik dükasının adıdır (R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, 237). Batnos adası için ayrıca bk. Elizabeth A. Zachariadou, "Contributions à l'histoire du Sud-Est de la Mer Egée (firmans inédits de Patmos)", şurada: ΣΥΜΜΕΙΚ ΤΑ Ατina, 1966, I.

¹⁸⁷ Rüstem Duyuran, *Batı Anadolu Arkeolojik Haritası*, İzmir, 1952.

¹⁸⁸ Göst. yer., 130-131.

¹⁸⁹ Mukataa için bk. N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans*, II, 141-159; Mehmet Genç, "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (yay. O. Okyar), Ankara, 1975, 231-292.

¹⁹⁰ TT 148, 14; TT 166, 392; krş. TK 167, 6b. Krş. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı dış ticaretinin gelişmesinde İzmir liman ve gümrüklerinin rolü", *İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1985, 99-113.

dan gelen kumaş ve diğer mallar Çeşme limanına boşaltılır ve gümrüğü de buradan alınır¹⁹¹. Çeşme gümrüğü mukataası İzmirinkinden çok yüksekti. Karaburun, Ayasuluğ ve Sisam adası karşısındaki Ayayorgi gümrükleriyle birlikte Çeşme gümrüğü mukataası 684.667 akçayı buluyordu¹⁹². Ancak Ayasuluğ limanının gelirinin bu mukataa içindeki payını belirlemek olanaksız görülmektedir. Çünkü bütün gümrük gelirleri tek kalemde gösterilmiş, ayrıntılar verilmemiştir. Ancak limanın canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. İzmir, Ayazmend, Çeşme, Foça ve Ayasuluğ dolaylarında üretilen kara üzüm, kızıl üzüm, incir, badem ve diğer kuru meyve söz konusu kazalardaki limanlara yanaşan gemilere yüklenerek İstanbul'a gönderilmekteydi. Zaman zaman bu yörelerin kadılarına gönderilen hükümlerde *"taht-ı kazalarınızda vaki olan bağlardan hasıl olan kara üzüm ve kızıl üzüm ve incir ve badem ve sair bunların emsali kuru meyve sahipleri der mahzen etmeyüb kabbana getirüb İstanbul zahiresi için varan gemilere narh-ı ruzi üzere fûruht edüb doğru İstanbul'a gönderile deyü muhkem tenbih ve tekid olunmuş iken..."*¹⁹³ denilmekte ve bu uygulamada bir takım aksaklıkların olduğu dile getirilmektedir.

Öte yandan Ayasuluğ limanı da Urla, İzmir, Seferihisar, Kuşadası ve Balat gibi iskelelerde görülen zahire kaçakçılığının belli başlı merkezlerinden biri haline gelmişti. Söz konusu iskelelere yanaşan yabancı gemiler, buralara gönderilen yeniçeri ve çavuş gibi görevlilerden fazla fiat vererek gizlice aldıkları buğday, arpa, börülce, susam ve diğer ürünleri yüklüyor ve uzaklaşıyorlardı. Bu durum *"vilayet-i mezkûrede kaht u galaya sebeb"* oluyordu¹⁹⁴. Üstelik tahıl kaçakçılığının hiçbir zaman önüne geçilemiyordu¹⁹⁵. Öte yandan dışarıya satılması kesinlikle yasak olan pamuk, yapağı, sahti-limanları arasında ticari etkinliklerde bulunuyorlardı. Buralara Rumeli'den zahire ve buna benzer maddeler gelir, hububat, meyve ve diğer mallar yüklenirdi. Bu gümrük mukataalarının yanında Avrupa ve Sakız adasının

¹⁹¹ 1476'da Yoros kalesinden Çeşme iskelesine kadar olan yerlerdeki bütün gümrüklerin mukataası Manuel Paleolog, Paleolog Kandroz, Lefteri Galyanoz ve Andre Halkokondil'e verilmişti (H. İnalcık-R. Anhegger, *Kanunname-i sultani ber muceb-i örf-i Osmani*, Ankara, 1956, 73-74; Beldiceanu, *Actes*, I, 112-113; II, 143).

¹⁹² *TT* 148, 95; Kütükoğlu, *göst. yer.*, 99. *"Mukata-ı limon-ı Çeşme ve Karaburun ve Ayasuluğ maa iskele-i Ayayorgi ki der mukabele-i cezire-i Sisam vaki şüd"*. Hasıl fi sene 684.667" (*TT* 166, 404). Bu mukataanın yüzyılın sonuna doğru da aynı ölçüde olduğunu görüyoruz (*TK* 167, 45a).

¹⁹³ *MD* 71, 303.

¹⁹⁴ *MD* 74, 107.

¹⁹⁵ Osmanlı padişahları Yıldırım Bayazıt'ten beri *harbi* sayılan ülkelere buğday satışını yasaklamışlardır. Ama yine de Venedik ve diğer İtalyan devletlerine belirli ölçüde buğday çıkmasına izin veriliyordu. Kaldı ki, tereke yasağının XVI. yüzyılda pek işlemediği, bütün

yan ve balmumu gibi nesnelerin de geniş ölçüde kaçakçılığı yine İzmir, Ayasuluğ vb. limanlar üzerinden yapılıyordu ¹⁹⁶.

Bir yandan Doğu ticaret yollarının yön değiştirmeye başlaması ¹⁹⁷, öte yandan İzmir'in büyük bir liman olarak yükselmesi ¹⁹⁸ giderek Ayasuluğ'un rolünü ikinci plana itti. XVI. yüzyılın sonlarında bütün Anadolu'yu kasıp kavuran Celali ayaklanmalarından da kasabanın büyük bir zarar gördüğüne şüphe yoktur ¹⁹⁹.

Sanat merkezi olarak Ayasuluğ

Ayasuluğ, Aydınoğulları Beyliğinin diğer şehirleri gibi ²⁰⁰ önemli bir kültür ve sanat merkezi haline gelmişti. Burada yapılan cami, mescit,

Rumeli ve Anadolu iskelelerinden tahılın kaçırıldığı görülmektedir. Limanlara yakın yerlerde türeyen bir takım madrabazlar büyük depolar kurmuşlardı. Bunlar buğdayı fazla fiyatla alarak depoluyor sonra da "Frenk gemilerine" satıyorlardı. Tereke yasağı büyük şehirlerin özellikle İstanbul halkının kıtlığa uğramaları korkusundan kaynaklanıyordu. Bu bakımdan dışarıya buğday kaçırılmamasına çalışılıyor fakat kaçakçılık önlenemiyordu. Tımarlı sipahi, yeniçeri, sancakbeyi ve kadıların dahi Avrupa'ya gizlice buğday sattıklarına ilişkin Mühimme Defterlerinde epeyce belge bulunmaktadır. Bu konuda bk. M. Akdağ, "Türkiye'nin iktisadi vaziyeti", *Belleken*, 55 (1950), 388-404; Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*, İstanbul, 1964; M. Aymard, *Venice, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966; Cook, *Population pressure*, 1-9. Ayrıca krş. Ahmet Refik, *Hicri X. Asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, 78-103; M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve hakkında ithamlar", *Tarih Dergisi*, 11-12 (1955), 12-13, 32-33.

¹⁹⁶ "Penbe ve yapağı ve sahtiyan ve balmumu küffara verilmek memnu iken bazı kimesneler zikrolunan melai küffara satmak ile Müslümanlar müzayakaden hali olmadılar deyü..." (MD 64, 114).

¹⁹⁷ Halil İnalıcık, "Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerine bir tetkik münasebetiyle", *Belleken*, 60(1951), 661-676; Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu", *Tarih Dergisi*, 31 (1977), 65-146.

¹⁹⁸ İran ve Halep'ten Batı'ya uzanan yolların önemli bir kavşak noktası haline gelen İzmir, XVII. yüzyılda parlak bir gelişme göstermiş ve Doğu Akdeniz'in en önemli limanları arasında yer almıştır. Bk. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant*, Paris, 1896-1911; Gaston Rambert, *Histoire du commerce de Marseille*, Paris, 1957, V; N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956; Tuncer Baykara, *İzmir şehri ve tarihi*, İzmir, 1974; N. Ülker, "Batılı gözlemcilere göre XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir şehri ve ticari sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-82), 317-354; D. Goffman, *İzmir as a commercial center. The impact of Western trade on an Ottoman port, 1570-1650*, Chicago, 1985 (Basılmamış doktora tezi). Braudel (*La Méditerranée*, I, 264) İzmir'in 1550 yıllarında parlarmaya başladığını yazmaktadır.

¹⁹⁹ Mustafa Akdağ, *Türk halkının dirlik düzenlik kavgası. Celali isyanları*, Ankara, 1975.

²⁰⁰ Asaf Gökbil-Hikmet Şölen, *Aydın ili tarihi*, İstanbul, 1936; İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1969 ; Akın, *Aydınoğulları*, tür. yer.: Tire için bk. İnci Aslanoğlu, *Tire'de camiler ve üç mescit*, Ankara, 1978. Munis Armağan, *Beylikler devrinde Tire*, İzmir, 1983.

türbe vb. eserlerde antik malzemenin de geniş ölçüde kullanıldığına ve bu malzemenin eski Efes'ten devşirildiğine şüphe yoktur. Günümüze kadar ulaşmış eserler arasında mezar taşları önemli bir yer tutmakta ve bunların hayranlık uyandıran işçiliği dikkati çekmektedir. Bugün çoğu İsa Bey Camiinin avlusunda toplanmış bulunan bu mezar taşları, mermer işçiliğinin XIV-XV. yüzyıllarda Ayasuluğ'da ulaştığı düzeyi yeterince yansıtmaktadır.²⁰¹

Ayasuluğ'daki sanat eserlerini incelerken birkaç noktayı göz önünde bulundurmak gerekir. Bu eserlerin bir ikisi dışında çoğunun kitabesi olmadığı için tarihlendirilmeleri, tapu-tahrir ve evkaf kayıtlarındaki yapılarla özdeşleştirilmeleri büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka güçlük te Ayasuluğ'un tapu-tahrir defterlerinde gördüğümüz mahalle adlarının hiçbirinin günümüze ulaşmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü eserlerin, şehrin neresinde bulunduğu sorusuna en iyi yanıt verecek tanıklar şüphesiz bu mahalle adlarıdır. Şehrin fiziksel dokusunun tamamen değişmiş olması eserlerin tespitini zorlaştırmaktadır. Öte yandan kimi cami ve mescitlerin adları değişmiş ya da değiştirilmiştir. Ne yazık ki bugün Ayasuluğ'da bulunan eserlerin çoğuna "anonim" damgası vurulmuştur. Sonradan eklenen adlar da sorunu büsbütün karmaşık hale getirmektedir. Alparslan Camii, Karakolyanı Mescidi gibi adların sonradan konulduğuna ve bu eserlerin asıl adlarının zamanla unutulduğuna şüphe yoktur.

Yasemin Tokmak, Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'ın denetiminde, Selçuk'taki Türk-İslam anıtları üzerine yaptığı bir tezde; türbe, kümbet gibi Ayasuluğ'da bulunan eserlerin XIV. yüzyıl ortalarından başlayarak XV. yüzyıl başı ya da ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimi içinde yapılmış oldukları sonucuna varmıştır.²⁰² Yasemin Tokmak'ın vardığı bu sonuç defter kayıtlarına uymaktadır. Gerçekten Ayasuluğ'da bulunan eserlerin hemen hemen hepsi beylikler dönemine ait bulunmaktadır.²⁰³ XV-XVI. yüzyıllarda, Osmanlı egemenliği boyunca herhangi bir eserin yapıldığına ilişkin kayıtlara seyrek olarak rastlanmaktadır. Ancak Osmanlı

²⁰¹ A.S. Melikian-Chirvani, "Recherches sur les sources de l'art ottoman. Les stèles funéraires d'Ayasoluk", *Turcica*, IV (1972), 103-133, VII (1975), 109-121; VIII (1976), 83-90.

²⁰² Yasemin Tokmak, *Selçuk'ta Türk-İslam anıtları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bitirme Tezi, 1985, no 2. Bu çalışma konusunda beni uyaran Sayın Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'a teşekkür borçluyum.

²⁰³ Ayasuluğ'da bulunan eserlerin toplu bir listesi için bk. Akın, *Aydınogulları*, 219.

yönetimi, buraki eserlerin ayakta kalmasına ve bunlara bağlanan vakıfların sürekliliğini korumalarına özen göstermiştir. XVI. yüzyıla ait tapu-tahrir defterleri ve Aydın livası evkaf defteri, Ayasuluğ'da bulunan mimari eserler hakkında derli toplu bilgi vermektedir. Biz bu kaynakların ışığında Ayasuluğ'da bulunan belli başlı eserleri tanıtmaya çalışacağız.

İsa Bey Camii ve İsa Bey Evkafı

Ayasuluğ'da bulunan eserlerin başında şüphesiz İsa Bey Camii gelmektedir. Kitabesinden²⁰⁴ 9 Şaban 776 (13 Ocak 1375) tarihinde bitirildiği anlaşılan bu caminin mimarı Ali ibn ed-Dımsıki'dir²⁰⁵. Daha sonraki yüzyıllarda gelişecek olan avlulu klasik Osmanlı uslubunun ilk örneklerinden olan cami, uzunluğu 57, genişliği 51 metrelik bir alana yayılmıştır. Caminin dört yanında revaklar vardır ve avlunun güney revakı arkasında harem bulunmaktadır.

1671 yılında camiye ziyaret eden Evliya Çelebi, bu eseri oldukça ayrıntılı bir biçimde ve hayranlıkla tasvir etmektedir²⁰⁶. Oyma işçiliğini övmekle bitiremez. Evliya, o büyük gözlem gücüyle, İsa Bey Camii ile Şam'daki Ümeyye Camii arasındaki benzerliği de fark etmiştir²⁰⁷. Cami, Evliya'nın Ayasuluğ'a geldiği sırada oldukça iyi bir durumda bulunuyordu. Fakat fakir ve yoksul bir şehirde böyle bir eserin bulunması ona biraz "garip" görünmüştür: "*Amma böyle viran şehri içte cemaatsız kalmış bir cami-i garibdir*"²⁰⁸.

Aydınoğlu İsa Beyin Ayasuluğ, Birgi ve Keles'te yaptırdığı camilerle Birgi'deki türbesine bağlanmış olan vakıflarına ilişkin elimizde derli toplu iki liste bulunmaktadır. Bunlardan birincisi TT 166'da bulunan özet bilgilerdir²⁰⁹. Diğeri ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyud-ı

²⁰⁴ Kitabesi için bk. Evliya, IX, 140; Aziz [Ogan], *Ayasuluğ rehberi*, İzmir, 1927, 37; İsmail Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul, 1927-29, II, 135; Akın, *Aydınoğulları*, 119. Evliya Çelebi'nin verdiği metinde ufak tefek eksiklikler göze çarpmaktadır. Ancak onun verdiği metin, kitabenin 2. ve 3. satırındaki boşlukların doldurulmasına yardımcı olmaktadır.

²⁰⁵ Bu cami için bk. K. Otto-Dorn, "Die İsa Bey Moschee in Ephesos", *İstanbulur Forschungen*, 17 (1950), 115-131; Ali Kızıltan, *Anadolu beyliklerinde cami ve mescitler (XIV. yüzyıl sonuna kadar)*, İstanbul, 1958, 97-99.

²⁰⁶ Evliya, IX, 138-141.

²⁰⁷ Evliya Çelebi (III, 213) Divriği Ulucami'deki taş işçiliği ile İsa Bey (Yakup ?) camii-ndeki mermer işçiliği arasında da bir benzerlik kurmaktadır.

²⁰⁸ Evliya, IX, 141.

²⁰⁹ TT 166, 416.

kadime)'ndeki 991 (1583) tarihli Aydın livası evkaf defteridir²¹⁰. 1528 tarihli defter kayıtlarına göre²¹¹ İsa Bey vakıflarına bağlanan köylerin nüfus ve gelirleri şöyle özetlenmiştir:

Köyün adı	Hane	Mücerret	İmam	Gebran
Yayla	16	—	1	2
Ezine	7	—	—	—
Kızılca	13	8	—	—
Ulucak	18	1	1	—
Durgut (Turgut)	12	—	1	—
Kuyumcu	26	13	1	—
TOPLAM	92	21	4	2

Bunlardan ilk beş köyün yıllık geliri 10.000 akça olarak tek kaleimde gösterilmiştir. Buna karşılık nüfus bakımından diğer köylerden daha kalabalık olan Kuyumcu'nun geliri ise 7.448 akçayı buluyordu ki toplam 17.448 akçalık bir gelirin söz konusu vakıflara bağlandığı görülmektedir. Bu vakıf köylerde yaşayan reaya, "*avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf ve müselleme*" tutulmuştu. Yayla köyünde yaşayan bir iki "*kefere hanesi*" de vakıf reayası idi ve bunlar da Müslümanlar gibi her türlü avarızdan bağışık tutulmuştu. Ancak gayrimüslimler bennak²¹² resimlerini Menteşe vilayetine bağlı bulunan Balatcık'taki Menteşeoğlu imaretine ödüyor "*rûsum-ı öşriye ve toprağa müteallik rûsum-ı örfiyelerini*" ise İsa Bey evkafına veriyorlardı²¹³.

TK 571'e göre yukarıda adı geçen köyler yine İsa Beyin vakıfları arasında yer alıyordu. Ancak bütün bu köylerin Çirkince nahiyesine bağlı olduğu belirtilmekte, köylerin nüfusunda da belirli bir artışın olduğu, yıllık gelirlerinin toplam 20.000 akçaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yine söz konusu defterde Çirkince köyünün de İsa Bey evkafı içinde bulunduğu ve yıllık

²¹⁰ TK 571, 33b-35a.

²¹¹ TK 166, 416.

²¹² Elinde yarım çiftlikten az yeri olan ya da hiç toprağı olmayan evli raiyetin ödediği vergi. Bk. H. İnalçık, "Raiyyet Rûsumu", *göst. yer.*, 589-392; Aynı yazar, "Bennak", *El*, 1, 204. Sözcüğün kökeni hakkında yeni bir açıklama için bk. L. Bazin, "Note sur bellâk/bennâk", *Turcica*, XVI (1984), 129-130.

²¹³ TK 571, 33b.

gelirin 10.000 akçayı bulduğu açıklanmaktadır ²¹⁴. Birgi kazasına bağlı Kelus (Keles - Kiraz) köyü de İsa bey evkafına bağlı idi ²¹⁵. Böylece 1583 tarihinde İsa Bey evkafının yıllık toplam geliri 95.885 akçayı buluyordu ²¹⁶.

Ezine Pazarı Camii

İsa Bey Camiinden başka Ayasuluğ'da herhalde şehrin içinde olmayan bir camiden de söz edilmektedir. Ezine Pazarı Camii (Cami-i Bazar-ı Ezine) adını taşıyan bu eserin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığına ilişkin bilgi de bulunmamaktadır. Oldukça eski bir eser olduğu anlaşılan bu cami harap olmaya yüz tuttuğu için Mehmet Şah Çelebi bin Musa Çelebi tarafından onarılmış ve buraya iki parça (kıt'a) arazi, değirmen ve ceviz ağaçları vakfedilmiştir ²¹⁷. Bu zatın ayrıca Ayasuluğ'da bir mescit ve bir muallimhane ²¹⁸ yapılması için 12.000 akça ayırdığı, Ayasuluğ'da bulunan çeşitli eserler için de dükkân, değirmen vakfettiği görülmektedir ²¹⁹.

Mescitler

Bu eserlerden başka Ayasuluğ'da pek çok mescit vardı. XVI. yüzyıla gelinceye kadar bu mescitlerden bir kısmının tamamen *harap* olduğu ve vakıflarından eser kalmadığı defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Hızır Bey ²²⁰ hatunu mescidinden "nam ve nişan" kalmamıştı ²²¹. Diğer mescitler hakkında verilen bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

Subaşı Mescidi

Ayasuluğ içinde bulunan bu mescidin vakıfları, Bozacı darü'l-hüffaziyla ortaktı. Biri "köprü kurbünde" olmak üzere "üç kıt'a" arazi bu mescide ve darü'l hüffaza vakfedilmişti. Yılda toplam 350 akçalık bir geliri

²¹⁴ TK 571: "Ayasuluğ kadılığında vaki olan Çirkince nam vakıf mahsulatı dahi on bin akça olub..."

²¹⁵ TK 571, 95a.

²¹⁶ TK 571, 95a.

²¹⁷ TT 166, 410; TK 571, 35a.

²¹⁸ Sıbyan mektebi, mahalle mektebi anlamına gelmektedir. Bk. Vedat Günyol, "Mektep", *İA*, VII, 655-659.

²¹⁹ TT 166, 419.

²²⁰ Umur Beyin büyük kardeşi olup Ayasuluğ beyliğinde bulunmuştur (Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, 66, 73; Akın, *Aydınogulları*, 52-56).

²²¹ TK 571, 35b.

vardı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu gelirlerin daha da azaldığı anlaşılmaktadır ²²².

Cemaloğlu Mescidi

Bu mescide Ayasuluğ “bazargâhında” bulunan 7 bab dükkân ve mescitle aynı adı taşıyan bir bağın gelirleri bağlanmıştı. Hoca Muslihittin adında bir hayır sahibi ise mescidin imamına, yine Ayasuluğ “bazargâhında” bulunan beş dükkânın gelirini vakfetmişti. Caminin asıl gelirleri arasında yer alan yedi dükkândan beşi harap olmuştu ²²³.

Köse Umur Mescidi

Bu mescit, Kanunî döneminde yapılan tahririn verdiği bilgilere göre darülhüffaz yani hafız okulu ödevi görüyordu. Köse Umur’un oğlu Durdu da bu mescide bir takım gelir kaynakları bağlamıştı. Hisaryakası köyünde bulunan bağ ve bahçeler, 20 dükkân, Değirmen deresi köyünde bulunan bir değirmen ve beş parça arazi de bu mescidin vakıfları arasında sayılmaktadır. Geliri buraya bağlanan 20 dükkândan 3’ünün işler, diğer 17’sinin harap bir durumda bulunması Ayasuluğ’daki eserlerin XVI. yüzyıldaki durumun açıkça ortaya koymaktadır ²²⁴.

Ahmet Paşa Mescidi

Ahmet Paşa Mescidi aynı zamanda Kubbe(li) Mescit olarak ta anılıyordu. *Mescid-i Ahmed Paşa haliya Kubbe Mescid demekle marufdur*. Bu mescit ve bu mescitle birlikte bir zaviye Gedik Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Anadolu eyaleti beylerbeyliğinde bulunmuş olan Gedik Ahmet Paşa’nın ²²⁵ Aydın sancağında vakıfları vardı ²²⁶. Ayasuluğ pazarının kapan resminin dörtte biri, bağ, bahçe, hamam kiralari, 5 dükkân, 1 kervansaray, kestanelik, ayrıca 6 dükkân, dört parça arazi, 2 değirmen, Güzelhisar’da Şeyh Mehmet’in yaptırdığı 117 dükkân geliri Gedik Ahmet Paşa’nın Ayasuluğ’da yaptırdığı mescit ve zaviyesinin vakıflarını oluşturuyordu ²²⁷. Kanunî zamanında bu vakfın toplam geliri 12.396 akça idi. Mescidi

²²² *TT 166*, 416; *TK 571*, 36a.

²²³ *TT 166*, 416; *TK 571*, 35b.

²²⁴ *TT 166*, 416; *TK 571*, 36a.

²²⁵ Mükrimin Halil Yinanç, “Ahmed Paşa Gedik”, *İA*, I, 192-199. Gedik Ahmet Paşa İstanbul’da bazı hayrat yaptırdığı gibi Afyon’da da bir imaret, bir cami, bir medrese ve bir de kütüphane yaptırmıştı.

²²⁶ Akın, *Aydınogulları*, 136, 159-160, 184.

²²⁷ *TT 166*, 417; *TK 571*, 36a.

de ve zaviyeye bağlanmış olan dükkânlardan bir çoğuyla kervansaray ve değirmenin “harap” olduğu defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Hoca Şadkâm ve Hoca Fahrettin mescitlerinin vakıfları da Kubbe Mescidine eklenmişti ²²⁸.

Zaviye, Medrese ve İmaretlar

Ayasuluğ içinde Ahi Babuccu, Kalender, Sarı Hacı, Musa Bey (medreseyle birlikte) adlarını taşıyan zaviyelerin bulunduğu anlaşılmaktadır ²²⁹. Ayrıca Hoca İbrahim Mahallesi mescidine “mülhak” bir Mevlevihane’den de söz edilmektedir ²³⁰. 620 akçalık bir vakıf geliri olduğu anlaşılan bu mevlevihane pek önemli olmasa gerektir.

Aydın sancakbeyliğinde bulunmuş olan Yahşi Bey ²³¹, Ayasuluğ’da kendi adıyla anılan bir medrese yaptırmıştı. Bergos köyünün “mahsulü” ve bac-ı bazarıyla birkaç dükkân kirası, Söke köyünde bir hamam geliri ve üç parça arazi bu medreseye bağlanmıştı. Kanunî dönemi başlarında Yahşi Bey Medresesi’nin yıllık geliri 17.133 akçayı buluyordu ²³².

Üzerinde durulması gereken vakıflardan biri de İsa Beyin zevcesi Aydın kızı Azize Hatun’un Ayasuluğ’da yaptırdığı imaretidir. Bu imarete Ayasuluğ’da bulunan hamam ve değirmenle birlikte Değirmen Deresi köyündeki değirmen bağlanmıştı. Ayrıca Ayasuluğ’daki bezirhane gelirinin yarısı da bu imarete vakfedilmişti. Fakat bezirhane daha Kanunî dönemi başlarında “muattal” bir durumda bulunuyordu. İmarete bağlı değirmenlerden 7’si de yine aynı tarihlerde “işlemez” bir halde idi ²³³. Bütün bu kaynakların dışında 500 dönümlük bir arazi, 3 kıt’a bağ ve 2 çiftlik de imarethanenin vakıflarından sayılmaktadır. Toplam geliri 5.800 akçayı buluyordu ²³⁴. İmaretin geliri XVI. yüzyılın sonlarına doğru da değişmemiş-

²²⁸ TK 571, 36a.

²²⁹ Zaviyeler için bk. Semavi Eyice, “Zaviyeler ve zaviyeli camiler”, *İFM*, 23, 1-2 (1962-63), 3-80. Zaviyelerin bir iskân ve kolonizasyon yöntemi olarak kullanılması hakkında bk. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler II. Kolonizatör Türk dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 279-386.

²³⁰ TT 166, 417.

²³¹ Akın, *Aydınogulları*, 82, 180, 190.

²³² TT 166, 418.

²³³ TT 571, 35a. Selçuk’ta yakın zamanda bulunan bir kitabenin Azize Hatun Hamamı’na ait olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Bk. İlhami Bilgin, “Selçuklular ve Beylikler Devrine Ait Yayınlanmamış Üç Kitabe”, *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), 268-269.

²³⁴ TT 166, 416.

ti. Bu gelirleri öteden beri buraya gelen “*misafirine sarf olunagelmıştır.*” Yüzyılın sonlarına doğru bu imaretin meşihatı Şeyh Şahabeddin evladından Mahmut’a tevcih edilmiş bulunuyordu ²³⁵.

S o n u ç

Vakıf kayıtlarının incelenmesinden anlaşılabileceği gibi Ayasuluğ, Aydın-ğulları Beyliği döneminde büyük bir gelişme göstermişti. XVI. yüzyılda, Ayasuluğ’daki vakıflara bağlanan dükkân, kervansaray ve diğer işletmelerin “muattal” bir duruma düşmesi, şehrin gittikçe çöküntüye yüz tuttuğunu kanıtlamaktadır. Doğu ticaret yollarının yön değiştirmesinin yanında İzmir limanının XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak parlak bir gelişme göstermesi, Kuşadası’nın büyümesi Ayasuluğ’un sönmesinde etkili olan belli başlı etkenler olarak görülmektedir. Buna denizden ve karadan gelen tehlikeleri de eklemek gerekir. Şehrin XVII. yüzyılın sonlarına doğru ne kadar perişan ve sönük bir hale geldiği, halkının sefillik içinde bulunduğu Evliya Çelebi’nin o canlı ve çarpıcı anlatımından pek güzel ortaya çıkmaktadır. Nitekim onun anlatımına göre “aşağı varuşda yüz kadar toprak örtülü evleri ve yirmi adet dükkânı ve bir mescid ve bir kesif küçük hamamı ve bir hanı” vardı ²³⁶. Yine Evliya Çelebi’ye göre çarşıdan uzakta kale altına yakın bir yerde bulunan *cami-i azim ve mabed-i kadim* olan İsa Bey Cami-i şehrin bu fakir durumuyla çelişiyordu.

Kâtip Çelebi Ayasuluğ’u “*kadim âsarlar ve âli binalarla mâlamal bir muazzam şehir*” olarak nitelemekte, ancak “hâlâ harab” olduğunu yazmaktadır. Çarşı ve dükkânlarının taştan yapılmış olduğunu da ekleyen Kâtip Çelebi, öyle anlaşıyor ki eski Efes ile Ayasuluğ’u birbirine karıştırmıştır ²³⁷. Ancak onun ifadesinden Ayasuluğ’un bu tarihlerde parlak bir şehir olmadığı sonucu çıkınmaktadır.

Ayasuluğ’un giderek bir harabe haline geldiği ve halkının sefilliğe düştüğü bütün Batılı gezginlerin gözlemleriyle de doğrulanmaktadır. XVII.yüzyılda İzmir ile Ayasuluğ arasında güvenlikten eser kalmamıştı ²³⁸.

²³⁵ Sivaslı olan bu zat Ayasuluğ’a göç etmiş ve Aydınolu Mehmet Beyden büyük bir saygı görmüştür. Ömrünün sonuna kadar Ayasuluğ’da “tedris ve irşad ile meşgul” olmuş, 860 (1455/56) tarihinde burada ölmüştür. Mezar kitabesi Bursalı Tahir bey tarafından bulunarak yayınlanmıştır: Bk. Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 90-91.

²³⁶ Evliya, IX, 138.

²³⁷ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul, 1145, 637.

²³⁸ Nitekim Fransız gezgini Thévenot İzmir’den Efes’e gidememişti. Bk. *L’empire du Grand Turcs, vu par un sujet de Louis XIV, Jean Thévenot* (Présentation de François Billacois), Paris 1965, 255-256.

Şehrin nüfusunun azalmasında sıtma belirleyici bir rol oynadı ²³⁹. Ayasuluğ artık buradan geçen seyyahların eserlerinde ²⁴⁰ harabeler arasına sıkışmış bir köy olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte Pococke XVIII. yüzyıl ortalarında Ayasuluğ'u hâlâ kubbelerle dolu bir şehir olarak niteleyebiliyordu ²⁴¹. Thompson, aşağı yukarı aynı yıllarda Ayasuluğ'u 40-50 haneli bir köy olarak göstermektedir ²⁴².

XVIII. yüzyıla ilişkin Osmanlı belgeleri artık buradan "Viranşehir" olarak söz ediyorlardı. Charles Texier, XIX. yüzyıl başlarında burasını gezdiği sırada Ayasuluğ, harabeler ve çalılıklar arasında birkaç Türk ailesinin barındığı küçük bir köydü ²⁴³. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Aydın vilayeti salnamelerinde ²⁴⁴ ve devlet salnamelerinde ²⁴⁵ Ayasuluğ, Kuşadası kazasına bağlı 13 köyü kapsayan bir nahiye olarak görünmektedir. Nahiyenin toplam nüfusu 2228'i erkek, 2271'i kadın olmak üzere toplam 4499 idi.

²³⁹ Clive Foss, *Ephesus*, 175.

²⁴⁰ "... Nous ne trouvâmes ou les tristes débris d'une magnificence oue le tems a détruite..." (Corneille Le Bruyn, I, 91); "C'est une chose pitoyable de voir aujourd'hui Ephese, cette ville autrefois si illustre... réduite a un miserable village habité par 30. u 40. familles grecques, lesquelles certainement, comme remarque Mr. Spoon, ne font pas capables d'entendre les lettres que S. Paul leur a écrites..." (Tournefort, III, 390), vb... XVII-XIX. yüzyıl boyunca Ayasuluğ'a uğrayan gezginlerin seyahatnamelerinin tam bir listesi C. Foss'un anılan eserinde (s. 204) bulunmaktadır.

²⁴¹ Richard Pococke, *A Description of the East*, London, 1752, 52.

²⁴² Alıntı. C. Foss, *Ephesus*, 175.

²⁴³ Charles Texier, *L'Asie Mineure*, Paris, 1862, 310.

²⁴⁴ *Aydın vilayeti salnamesi*, 1308, 124.

²⁴⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1322, 798.

EKLER

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 156, İlk sayfa

Sabıka Aydın Sancağından dört kadılık ve Menteşe Sancağından Balat ve Çine Kazaları müstakil Sığla Sancağı olup mukaddema Aydın Sancağı yazıldıkda zikrolan dört kadılık Aydın Defterinden ayrılıb henüz Menteşe Sancağından zikrolan Balat ve Çine kazaları ayrılmayub Menteşe defteri ile mahlut olub ve serbest olmayan timarların badihavaları zabtında Menteşe Beyi Sığla Beyinin mabeynlerinde niza-ı kesireleri olmağla tarafeynden def-i niza için vilayet kadıları arzı mucibince Menteşe Sancağı müceddeden tahrir olunmak ferman olundukda zikrolan Balat ve Çine kazalarının defteri ayrılıb Sığla Sancağına ilhak olunmak ferman olunmağın ber muceb-i emr-i âli zikrolan kadılıkların defterleri ayrılıb Sığla Sancağı tetimmesinden olmak üzere tahrir olunub eğer havass-ı hümayun ve ümera ve züema ve erbab-ı timar hisseleridir. Her birisi dikkat ve ihtimam üzre tevzi ve taksim olundukdan sonra sabıka Kastamonu kadısı olan Hasan daileri emaneti ile ve Defter-i Hakani kâtiplerinden Kâtip Hüseyin bendeleri kitabetiyle zikrolan Balat ve Çine kazalarının mufassal defteri beyaz olunub atabe-i ulyaya teslim olundu. Fi evahir-ı muharremü'l haram sene 991.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir 8, 39.

Mezkûr zeamet [Ayasuluğ] defter-i atikde otuz beş bin akça hasıl kaydolunub üç kişi tasarruf ederler idi Mezkûr zeamet(i) tasarruf eden kimesneler *segürdüm bacı* deyü ad koyub haric sancaklardan liva-yı Aydın'a uğrayan yürüklerden her sürüden on yedişer akça alurlar imiş Zikrolan *segürdüm bacı* defter-i atikde zeamet-i mezkûre üzerine hasıl kılınmış bulunmayub haric ez defter tasarruf olunurmuş *Segürdüm bacı* bid'attir Ve Müslümanlardan tekrar resim alınmak hayfdır deyu pedişahımız eazallahu ensarahu hazretlerinin paye-i serir-i âlalarına arz olunub def olunmak emr olunduğu cihetten *segürdüm* defter-i cedide hasıl kaydolunmadı Minbaad alınmaya Ol cihetten zaimlerden ikisi mazul olub on altı bin akçe hasıl kaydolunub Tahir oğlu Sinan Beye müstakil sadaka olundu deyü defter-i atikde mestur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 166, 411.

Kasaba-i mezkûrenin şehrülüsü ücra yerde deniz kenarında ihtiyatlu mahalde mütemekkin olmağın sabıka merhum mağfurlehma hazret-i Sul-

tan Bayezid Han ve padişah-ı cennetmekân Sultan Selim Han aleyhüma er-rahmete ve'l gufran hükm-i âlişan sadaka edüb ulakdan ve suhradan ve cerehordan ve hisar yapmasından ve doğancıdan ve sekbandan ve azabdan ve sair avarız-ı divaniyeden muaf eyleyüb vilayet-i mahrusaya avarız salınmalı oldukda bitülü ve bitüsüz demeyüb avarız alasız deyü hüküm ve emir dahi olunursa Ayasuluğ halkını üşendürmeyüb incitmeyeler deyü müekked ahkâm-ı sultaniye sadaka olunub Ayasuluğ halkı tekâlif-i divaniye ve avarız-örfiyeden vech-i meşruh üzre muaf ve müsellemler olunmuşlar imiş Haliya ol hükümler âsitane-i saadete arz olundukda mazmununu mukarrer ve müsellemler buyurub mahrusa-ı mezkûre halkının eline menşur-ı vacibü's sürur sadaka buyurulmuş ve şimdiki halde kuvvet-i kahire-i Süleymanî satvetile sair memalik-i İslamiyeye mülhak olan cezire-i Rodos tamiriçün âmme-i vilayetin âyanından her kasabadan birkaç nefer kimesne cezire-i mezkûrda temekkün ettürülmek emr olundukda mahrusa-i Ayasuluğ ahalişi muaf kılınub mavtın-ı aslilerinde mukarrer olmak için müekked hükm-i şerifleri var Tekâlif-i örfiye ve avarız-ı divaniyeden muaf ve müsellemdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 148, 189.

Cemaat-ı reaya-yı müteferrika tabi-i nefsi Ayasuluğ

Mezkûrun reaya ekseri kuradan kasaba-ı Ayasuluğ avarızdan muaf olduğu cihetden bunda gelmişlerdir Bazı on yıldan berü sakindir Amma ekseri kable'l kitabet ve hin-i tahrirde gelüb temekkün suretin eylemişlerdir Öyle olsa bu makulelerin cümlesi resm-i şehre hane kaydolucak etrafda olan haslara ve timarlara noksan lazım gelmeğin dikkat ile teftiş olunub aslı zahir olanlar yerlü yerine kaydolundular Amma şöyle ki aslını ketm edüb biz dahi sa'y ve kayd ile izhar-ı fikr olamadığımız eelden haric ez defter kalsunlar deyü bu vechle şehirde tahrir olunub üzerlerine bennak ve kara vaz olundu ki bu zikrolan taifeden şehirde mütemekkin olub ve mukarrer mülkü olmağın resm-i bennak verüb amma sair şehir hanesi gibi avarız vermeye Amma şunlar ki şehirde yazılub amma gerü köyünde alakası ola hem bunda yazıldığı cihetden bennaki bunda vere ve köyle alakası münkati olmadığı cihetden karye ile avarız vere Hane-i avarıza dahi noksan lazım gelmeye Meğer ki ekser alakası şehirde olub köyde cüz'i kalmış ola.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 414, 73

Mezkûrun yörükler her yere göçüb ve oturub koyunu olan koyun resmin verüb ve koyunu olmayan çiftlü ve çiftsüz halli haline göre boyunduruk resmi deyü on ikişer ve altışar akça verürler imiş ol sebebden mala zarar olur-

muş Elhaletü hinde dergâh-ı muallaya arz olunub şöyle emr olundu ki her yörük ki göçer ve konar ve köyde mütemekkin olur Otuz üç akçadan ziyade koyun resmi olan koyun resmi vere Ve koyun resmi olub otuz üç akçadan eksük olan heman otuz üç akça çift resmi vere Koyun resmin vermeye Ve koyun resmi olmayan orta hallüsünden on ikişer akça ve aşağı hallüsünden altışar akça alına deyu kaydolunub bu kitabetden südde-i saadette Abdullah Bey emin marifetiyle Bayramlı Karacakoyunlusu ve Bozdoğan Yörüğünün resm-i karası ve cürm-ü cinayeti ve yavas ve arusanesi maatakaddümden Karacakoyunlu subaşı tasarrufunda olmağın girü Karacakoyunlu taifesi subaşısına emr olundu Hasdan ihraç olundu deyu defter-i kadimde mesturdur Elhaletü hinde mezkûrun yörükler rüsumların vermek yukarıda tafsil olunan evrakda muharrerdir Kemakân verilmelü Karacakoyunlunun ve Bozdoğan yörüğünün resm-i karası ve cürm ü cinayeti ve resm-i arusanesi Karacakoyunlu subaşısından ifraz olunub Bayramlı Karacakoyunlu cemaatının resm-i kara ve cürm ü cinayet ve arusaneleri Aydın ili sancağı beyi olanlara verilmiş ve Bozdoğan yörüğünün resm-i kara ve cürm ü cinayet ve arusaneleri bir gayri timar erine verilmiş Haliya sancak beyinden ve sahib-i timardan bilfiil hassa-ı padişahiye ilhak olunub bilfiil hassa tasarruf olunur deyu defter-i köhnede mesturdur Yine hassalık üzere kemakân mukarrer *Suret-i defter-i Hüsâm* ki budur Hasılı kelam taife-i mezkûre hass-ı şahidir Koyunu olan altmış altı koyundan eksükde otuz üç akça verürler ol makule taifeye *Bac evi* derler Altmış altıdan ziyade olsa iki koyuna bir akça resm-i ganem verür Ve koyunu olmayan on iki akça resm-i bennak verür Ve kisbe kadir mücerredler altışar akça verürler ol makule mücerred hane değillerdir Defter-i padişahide mücerred kaydolunmuşlardır Hane-i avarız ziyade olmak makbuldür Öyle olsa kisbe kadir mücerredler defterde bi resm kaydolundum deyu niza eylemeyüb resmin vere.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyudukadime) 167, 73b.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir 139, 29.

El mahsul ————— an Â'râb-ı Batnos der nevahi-i Ayasuluğ ve İzmir ki haneden haneye seksener akça verürler Ve bu taifeden bir cemaat İzmir kadılığında mütemekkin olmağın hane-i avarızları İzmir'e kaydolunub ve kendüler dahi ol kadılıkta tahrir olundular Fe amma cümlelerin resm-i buğurları bunda kaydolunmağın defter-i cedit-i hakanide dahi defter-i sabık usluba riayet olundu Kemakân cümlelerin esamisi bunda sebt kılındı deyu defter-i atikde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kaydolundu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 537, 173.

Şehirde boğazlanan koyunların başı ve paçası(n) kasaplar akçasız başha-neye verürler Ve kasabın boğazladığı koyundan bu mukabelede bac alınmaz Ve başcının ol mukabelede resm takdir olunmuşdur verür deyu defter-i atik-de mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kaydolundu. 4595.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 1/1 Mükerrer, 22-23.

Karye —————i Hisse-i Dadbeyi ve Aluserlü (?) ve Artucak Timar-ı hisar eri Mustafa ve Halil Sultan zamanında Sarucayla Hızır yermiş Yıldırım Hüdavendigâr zamanında Behramlı Halil yermiş Şimdikihalde beylerbeği Hamza Bey beratıyla Halil hissesin oğlu Seydi Ahmed Bey beratıyla yiyüb Ayasuluğ kal'ası hizmetini eder Bu mezkûrlar padişahımızın kulu oğullarıdır.

Hane 31 Cemi'ül cevami 1599 Asıl 1500 Ziyade 99.

Aynı defter, 24-25.

Karye —————i Kızanlu Timar-ı çeribaşı İshak ve Balaban Var-na'da şehid olmuş Ve hisar eri Saruca yerler imiş Sultan zamanında Saruca ve Yusuf yermiş Yıldırım Hüdavendigâr Paşa Balıbaşı yermiş Şimdikihalde mezkûr çeribaşı İshak'ın oğlu Mehmed çeribaşıdır Ve padişah kulu İsmail oğlu Kurd Saruca hissesine Ayasuluğ kal'asına hizmet eder ve Balaban hissesine Esenlü oğlu Ali Ozgur oğlu İsa Bey beratıyla yiyüb eşer.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver 232, 254.

Karye —————i Yayla Yakası Timar-ı Yahşi oğlu Yusuf hisar eridir Sultan zamanında Ali yermiş Yıldırım Hüdavendigâr zamanında kadimi İbrahim ve Hoca Veli yermiş Şimdikihalde Beylerbeyi Ahmet Bey beratıyla Hüdavendigâr kulları oğulları Yahşi oğlu Yusuf ve Doğan oğlu Paşa Bali yiyüb Ayasuluğ kal'ası hizmeti ederler Karaca oğlu Yusuf müşterek Ahmet Bey beratıyla ve Arnavud İlyas oğlu Mehmed'in timarı alınub Masum Ağaya verildiği sebebden Mesavlı ve Tercüman ve Yayla Yakası verildi kim Arnavud İlyas ile müşterek tasarruf edeler.

Hane 9, Cemi'ül cevami 756, Asıl 400, Ziyade 386.

Aynı defter, 268.

Karye —————i Kara Koyun Timar-ı Paşa Bali merd-i kal'a-ı Ayasuluğ Sultan zamanında Bey kulu Karaca yermiş Yıldırım Hüdavendigâr za-

manında Ali Hoca yermiş Şimdiki halde mezkûr Paşa Bali oğlu Ali İshak Paşa mektubuyla ziyüb hisar hizmetin eder.

Hane 11, Cemi'ül cevami 548, Asıl 400, Ziyade 148.

Aynı defter, 272.

Karye —————i Söğüt Timar-ı dizdar-ı kal'a-ı Ayasuluğ Hacı hayreddin yermiş Sultan zamanında Saruhan ve İbrahim yermiş ve Yıldırım Hüdavengâr zamanında Umurca yermiş Şimdiki halde padişahımızın hük-m-i hümayunuyla yayabaşı İzzeddin dizdardır.

Hane 53, Cemiü'l cevami 6833, asıl 6000, ziyade 833.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir 87, 7

Hasha-i Hazret-i hüdavendigâr hullidet mülkehu

Cemaat-ı çeltükciyan-ı nehr-i Kayırhan tabi-i Ayasuluğ hassa-i padişah-ı âlempenah hullidet mülkehu tohum kendüleri yanlarından Hasılın nısf üleşürler Mezkûrun kürekçiler çeltük ekenler yılda altışar akça verürler ve ek-meyenler yılda on ikişer akça resm verürler deyu defter-i kadimde mesturdur Yine bu uslub mukarrerdir Amma il yazıldıktan sonra beylik canibinden yüz altmış galbur (kalbur) tohum verilüb eker olmuşlar Yine uslub-ı sabık üzre hasılın nısf üleşeler.

Kürekçi 27, Mücerred 4, Hasıl fi sene 10040.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 14, 862/1259

Aydın ve Sığla sancakları kadılarına hüküm ki

Taht-ı kazanızda olan sipahiler muhafazada olan gemilere tayin olunmuşlar iken bazı gemilerden çıkub anda taht-ı kazanızda oldukları istima olunmağın buyurdum ki vusul buldukda her biriniz bu babda mukayyed olub taht-ı kazanızda olan sipahilere muhkem tenbih ve tekid eylesiz ki asla bir an ve bir saat tehir eylemeyüb muaccelen varub gemilere erişüb muhafaza hizmetinde olalar şöyle ki ihmal eyleyüb istical üzre varmayanlar her kim ise timarları alınmakla konulmayub gereği gibi haklarından geline ve sipahiler muhafazaya varmak mühimmattan olmuşdur İhmal eylemeyüb sipahilerinizi ihraç eylemeyince olmyasız (7 Şaban 978).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir 537, 221.

Karye-i Turnacı tabi-i Ayasuluğ hali an reaya

Karye-i mezkûrenin mahsulâtı bundan akdem karye-i mezburede Turnacı zaviyesi demekle maruf bir vakf-ı zaviye olub ana sarf olunur imiş Şimdiki halde zaviyeden eser kalmayub haricden İzmir kazasına tabi Bınarbaşı (Pınarbaşı) zaviyesi demekle maruf zaviyeye vakıfdır deyü Nasuh nam müteseyyid dahl eder imiş Der-i saadete arz olundukda deftere ve temessükâtlarına havale olunub istihkakı olmamağın timara verilmek ferman olunub defter-i cedide kaydolundu.

Hasıl———— Aşar-ı hububat ve resm-i zemin ve resm-i tapu-yu zemin ve resm-i küvare ve resm-i ağnam ve öşr-i bağat ve harac-ı bağçıya ki öşre muadil ola ve dükkan ve resm-i otlak ve resm-i kışlak-ı yörükân-ı kışlakçıyan ve yaya ve kaçgun ve saire 2600 (Ayrıca bk. *TK 167, 109a*).

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyudukadime) 571, 97a

Evkaf-ı mezkûrenin (İsa Bey evkafı) raiyyetleri ve çeltükçüleri avarızdan muaf olgelmışlerdir ve madem ki reaya-yı vakf çeltük ekmeğe talib ve rağib olalar Haricden kimesneye ekdürmeyeler Ve kadimden çeltük suyundan hakk-ı şürbü sabit olan değirmenin ve bağçelerden gayri kimesne min cümlehum Tursun değirmeni demekle maruf Muhiddin elinde olan iki göz değirmendir Mevlana Kurt kadı hücceti mucibince hakk-ı şürbü sabit olmuştur Bir ferd çeltüğün suyuna dahl ve taarruz eylemeye Ve eğer bir suretle dergâh-ı âliden hüküm ihrac ederler ise *İsa Bey zamanında* hakk-ı şürbü olmayan değirmenlerin dâvası istima olunmaya ki mucib-i mukarrer-i vakfdır ve müteveli-yi vakf vakfın reayasından yirmi nefer çeltükçü tayin edüb ziyade olunmaya Bu hususda müteveliye mani olmayalar Ve çeltük suyu madem ki çeltüğe lazım ola ve çeltük suya muhtaç ola Kadim değirmenlere ve hâdis değirmenlere ve bağçelere bu vech-i minel vücuh verilmeye Çeltük mukaddem ola Badehu kadim değirmenler badehu her kime hacet olursa verile Madem ki çeltük suya muhtaçdır Ahara verilmeye Eğer taaddi ederler ise verile Madem ki çeltük suya muhtaçdır Ahara verilmeye Eğer taaddi ederler ise haklarından geline deyu selatin-i selefden ahkâm-ı şerife varid olmuştur Ve mazmunu defatir-i atikde mukayyedir Ve Keles reayası ve Ayasuluğ kadılığından olan Çirkince ve Kuyumcu nam vakf-ı mezkûr reayası avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemler olalar deyu hükm-i şerif-i hümayun vardır Mazmununda madem ki selatin evkafına teklif-i avarız olunmaz bunlara dahi olunmaya deyu derc olunmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri 41, 263/571

Mukataa müfettişi سولی (؟) kazasından munfasıl Mevlana Abdurrahman'a hüküm yazıla ki haliya mukataat nazırı Halil ile dergâh-ı muallama arz gönderüb liva-yı Aydın'a tabi Birgi ve Ayasuluğ ve Keles kazalarında vaki merhum İsa Bey evkafına ve Yenişehir kazasında vaki merhum Hafsa Hatun imareti evkafına müteveli olanların her sene vaki olan muhasebelerinin ilâ el'an mukataat-ı hassa nazırı görüb zevaid-i evkafı mîri için kabz edegelmekle külli mal ekl ü bel' olunmayub ve birkaç yıldır ki evkaf-ı mezkûreye müteveli olanlar muhasebelerin göndermeyüb bir tarikle toprak kadılarına gördürmekle mukataat-ı evkaf tedenni ve noksan üzre olduğundan gayri külli mal ekl ü bel' olunub canib-i vakfa gadr olmuştur Zikr olunan evkaf mütevellilerinin ibtidai mübaşeretlerinden muhasebeleri görölüb ekl ü bel' ettükleri mal-ı vakf zuhura getirölüb vakf için zabt ettürölüb ve zevaid-i evkaf dahi mîri için kabz olunmak babında emr-i şerif ricasına ilam eylemişsiz İmdi buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda sen ki müfettişsin bu hususa müstakil mukayyed olub zikr olunan evkaf mütevellilerin getürdüb görölme-yen zamanlarının muhasebelerin kâtiblerin müfredat defterlerinden ve şüphe olunan (olan ?) mevaddı âdet ve kanun üzre yerlü yerinden muhasebelerinin görüb ber muceb-i muhasebe ve behasebü's şer' ve kanun zimmetlerine lagoon mal-ı vakfı bikusur ketb ve tahsil eyleyüb mal-ı vakfdan kimesne zimmetine bir akça ve bir habbe baki koydurmayasın ve hasıl olan akçayı mütevelliler vakf için teslim edüb ve zevaid zuhur ederse der kise edüb ve mühürleyüb ve görülen muhasebe ve müfredat defterlerin imzalayub ve mühürleyüb sair emval-i hassa ile gönderüb hızaneyi âmireme teslim ettürüb muhtac-ı arz olan kaziyyeyi yazub kapuma arz edesin. Tahriren fi 24 Şevval sene 987.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyudukadime) 167, 42b.

Mülk-i Hazret-i Mehmed Paşa edamallahu iclalehu şehir-i Kuşadası haric ez defter tabi-i İzmir.

Hasıl ————— an aşar-ı hububat ve resm-i zemin ve resm-i tapu ve yava ve kaçgun ve gümrük ve kassabiye ve resm-i kahve ve resm-i keyl ve kap pan ve beytülmal-i hassa ve amme ve cürm ü cinayet.

Kuşadası bundan akdem vezir-i âzam iken vefat eden Cerrah Mehmed Paşa'ya her sene Sakız mukataatı eminlerine ellışer bin akçe vermek üzre mefruzu'l kalem ve maktu'ul kıdem serbestlik üzre temlik olunub verilen mülkname-i hümayun mucibince tasarruf eden veresesi cezire-i mezburu

hüccet-i şer'iyye ile sabıka vezir-i âzam olub hâlâ kaimmakam olan Mehmed Paşa edamallahu Taala iclalehu hazretlerine hüsn ve ihtiyarlarıyla fâriğ olub mahall-i mezbura harbî küffar-ı haksarın gemileri gelüb yanaşub haccac ve ebna-yı sebili rencide etmekden hali olmadıkları celden müşarünileyh hazretleri dahi tahsil için kendü malından bir kule ve bir han ve bir iskele bina edüp mukaddema Sakız eminlerine verilen elli bin akçai mumaileyh hazretlerinin bina eyledükleri kule neferatının ulufelerine her sene mütevellisi yedinden verilmek ferman olunub mukataat defterlerine dahi minval-i mezkûr üzere işaret olunub ve etrafdan gelüb tavattun eden reaya mukaddema verilen mülkname-i hümayun mucibince mahall-i mezbura muhafaza edüb hizmetleri mukabelesinde avarız-ı divaniye ve nüzul ve sair tekâlifden beyleriyle ve sancakbeyi tekâlifinden cümle muaf ve müsellemler olub ve hâliya cezire-i mezburenin gümrük ve zarar-ı kassabiye ve resm-i kapan ve keyl ve âşar ve beytûlmal-i âmme ve hassasın cezireye ilhak olunmasın rica eyledükde verilmek ferman olunmağla zikr olunan gümrük ve zarar-ı kassabiye ve resm-i kahve ve resm-i kapan ve keyl ve âşar ve resm-i tapu ve resm-i zemin ve yava ve kaçgun ve beytûlmal-i âmme ve hassa ve cürüm ve cinayet dahi vech-i meşruh üzere defter-i cedid-i hakaniye kaydolunmak için bu hakire hitaben emr-i şerif varid olmağla sebt-i defter olundu. Tahriren fi evail-i şehri zilkade sene 1027. Hurire el fakir Mustafa et- tevkii hâla.

Aynı defter, 42b - 43a arasındaki visale.

Kuşadası kazasında vaki Öküz Mehmed Paşa'nın vakfı mütevellisi südde-i saadete arz-ı hal edüb vakf-ı mezburun Ayasuluğ kazasında Kadı değirmeni ve kebir ve sağır dalyan-ı mahilerde aharın alakası yoğiken havass-ı hümayundan olmak üzere Aydın muhassılları taraflarından hilaf-ı defter müdahele ve sabıkü'z zikr zabt olunmak için bin yüz on dokuz senesinde tevkii kalemiyle mahalline şerh verilüb ve aharın alakası olmadığını dahi iftiharü'l emacid ve'l ekârim defter emini Ebubekir dame mecdehu mukaddema ilam ve ilamı mucibince amel olunmak için bin yüz yirmi altı senesinde emr-i şerif sadır ve Aydın muhassılı olub Adana beylerbeyisi olan Ahmet Paşa tarafından dahi mübaşir tayin ve mahall-i nizan üzerine varılub bigarez ve ehl-i vukuf kimesnelerden sual olundukda zikr olunan dalyan-ı mahiler yetmiş seneden berü taraf-ı vakfdan zabt olunur iken muhassıl-ı sabık maktul Nasuh Paşa cebren zabt eylediği Ayasuluğ ve Kuşadası naibleri huzurlarında şer'le sabit ve taraf-ı vakfdan zabt olunmak için hüküm ve hüccet-i şer'iyye verilüb ve mirmiran-ı mumaileyhim tarafından dahi buyruldu verilmekle ol hüccet ve buyrulduyu Defterhane-i Âmire'de mahfuz olan vakfiye-i ma-

mulünbih ile maan hıfz ve fımabad muhassıl tarafından müdahale ettirülmeyüb taraf-ı vakfdan zabt olunmak için istiday-ı inayet edüb ve zıkr olunan dalyanlarda muhassılın alakası olmamağla mahallinde olan hüccet-i şer'iyye ve muhassıl-ı mumaileyhin buyrulduzu vakfiyesiyle Defterhane-i Âmire'de maan hıfz ve mucibince ve taraf-ı vakfdan zabt olunmak üzere ifti-harü'l emacid ve'l ekâbir başdefterdar olan Elhac Mehmed dame uluvvehu ilam ve ilamı mucibince hıfz olunub zabt ettürülmek için İzmir mollasına ve Ayasuluğ naibine hitaben emr-i şerif yazılıb ve asıl ferman divan tarafında hıfz olunub maru'z zıkr hüccet ve buyruldu defterhanede hıfz olunmak için ilmühaber olmak üzere işbu kaime verildi. Fi evail-i Muharrem 1126.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri 66, 2

Küflara verilmesi memnu olan meta bunlardır

Tereke	Barut	Yarak	At	Penbe	Rişte-i penbe
Kurşun	Balmumu	Sahtiyan		Donyağı	
Gön	Meşin	Koyun derisi	Zift		

1572 TARİHLİ ADANA MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE ADANA'NIN SOSYO-EKONOMİK TARİHİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YILMAZ KURT

GİRİŞ

Bugün Çukurova diye adlandırdığımız Adana ve yöresi milattan XV asır evvel Hitit Federasyonuna dahil idi. Daha sonra Asurlular, İranlılar ve Romalıların hakimiyetine girdi. Abbasiler bölgeye hakim oldukları zaman buralara Türk nüfus getirip yerleştirdiler¹. X.yüzyılda tekrar Bizanslılara geçen bu toprakları 1082-1083 yıllarında Süleyman Şah, Türk-Selçuklu hakimiyetine soktu. Haçlı savaşlarının doğurduğu karışıklıklardan yararlanan Ermeniler, bölgeye hakim oldular². Mogol istilasının önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmen boylarından Üçoklar, Memlûklerin yönetiminde Adana ve Tarsus yöresine yerleştiler³. Üçok kolunun başlıca boyları Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir idi⁴. Üçok kolunun en tanınmış beyi Yüregir oğlu Ramazan Bey idi. Nitekim Adana merkez olmak üzere kurulan beyliğe de onun adı verildi.

Ramazanoğulları bağımsız bir beylik değildi. Memlûklerin Halep genel valisinin denetiminde Ramazanoğulları sülalesince yönetilirdi. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında kendi isteği ile Osmanlı hakimiyetini kabul eden Ramazanoğulları sülâlesine Adana *yurtluk ve ocaklık* olarak verildi. Ancak 1519 yılında bütün topraklarda nüfus ve arazi tahriri yapıldı. 1519 yılındaki bu tahrir sonuçlarını gösteren Mufassal defter ve daha sonraki yıllarda yapılan tahrir sonuçlarını gösteren defterler, gerek Osmanlı'nın ilk yıllarını, gerekse Ramazanoğulları Beyliğinin ikinci dönemini (Osmanlı hakimiyeti dönemi) aydınlatması yönünden önem taşımaktadır. Biz bu yazımızda Adana sancağının son mufassal defteri olan

¹ Besim Darkot, "Adana", *İA*, c. I, s. 127.

² Osman Turan, "Süleyman Şahl", *İA*, c. XI, s. 225; Aynı yazar, "Süleyman Şah II", *İA*, c. XI, s. 213.

³ Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", *İA*, c. IX, s. 612.

⁴ F. Sümer, Aynı makale, s. 613.

1572 tarihli defterdeki bilgilere dayanarak bölgenin sosyo-ekonomik yapısına ışık tutmaya çalışacağız.

1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 114 numara ile kayıtlıdır. Defterin ebadı 41×14,5 cm. olup meşin cilt ile kaplanmıştır. Defterin mukaddeme ve kanunnâmesi nesih yazı ile, diğer kısımları mutad olduğu üzere siyakat yazısı ile yazılmıştır. Kullanılan rakamlar ise normal Arap-Hind rakamlarıdır. Aralarda yer alan arz tezkiresi, kadı i'lâmı gibi yazılar ve derkenârlar daha sonraki tarihlerde ve değişik yazı türlerinde yazılmıştır. Sonradan yapılan ekler hariç defter 189 varaktır.

Defterin tahrir emini(il yazıcısı) Divan-ı Hümâyûn kâtiplerinden Merâmî'dir. 1572 tarihli Sis(Kozan), 1574 tarihli Ayıntap (Gaziantep) ve 1572 tarihli Tarsus Mufassal Tahrir Defterlerinin de il yazıcısının Merâmî olduğunu görmekteyiz. Merâmî lakabıyla meşhur olan Muhammed (Mehmed) Efendinin babasının adının Mahmud olduğunu Ayıntap defterinden anlamaktayız. Merâmî'nin yapmış olduğu tahrir sonucunda timarlar tevcih edilirken bir şikâyet söz konusu olmuş ve Zu'l-Kadriyye (Maraş) Beylerbeyisine aynı yıl bir hüküm gönderilmiştir⁵. Tecrübeli ve nüfuzlu bir kimse olarak görünen Merâmî hakkında başkaca bilgiye raslayamadık.

Adana Mufassal Tahrir Defterinin en önemli yönü Memlûk kanunları ile Osmanlı kanunları (Rum kanunu)'nın ne şekilde kaynaştırıldığını göstermesidir. Bu bakımdan birçok Anadolu ve Rumeli sancaklarında görülen çift, nim-çift, bennâk, caba gibi deyimler Adana'da görülmez. Bu konuda reayâ vergilerini anlatırken daha geniş bilgi vereceğiz. İncelediğimiz 1572 tarihli Adana Mufassal defterinde dikkati çeken bir başka konu ise normalin üzerindeki rakam yanlışlıklarıdır.

Yaptığımız araştırma sonucunda bu yanlışlıkların basit kâtip hataları olmaktan çok bir önceki defter olan 1547 tarihli defterin sonuçlarının aynen aktarılmasından kaynaklandığını gördük. Yanlışlığın en yoğun olduğu yer Yüregir nahiyesidir. Yüregir, Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında kalan bölgedir. Burada yaşayan 115 cemaatten 5'i *haric ez defter* olup 1547 tarihli defterde yoktur. Geriye kalan 110 cemaatten 83'ü aynı yekûnu vermektedir. Bu 83 cemaatin 81'inin nefer ve hane sayılarında dolayısıyla ödedikleri vergilerde değişiklik olmasına rağmen yekûnları 1547 tarihli defter ile aynıdır. Bu derece büyük yanlışlıklar diğer Ada-

⁵ Başbakanlık Arşivi, 332 numaralı Mühimme Defteri, s. 127.

na defterlerinde ve aynı il yazıcısının tuttuğu komşu sancaklarda görülmektedir. İncelemekte olduğumuz 1572 tarihli bu deftere dayanılarak hazırlanmış olan 278 numaralı Adana İcmal Defterinde de aynı rakamlar yer almaktadır. Yine aynı nahiyede birçok mezraanın hasılı dökümü gösterilmeden toplam olarak verilmiştir. Bütün bunlar il yazıcısının bu nahiyeye bizzat gitmediğini, bir önceki deftere bakarak tahrir yapmış olduğunu düşündürmektedir.

I. NÜFUS VE YERLEŞİM

1572 yılında Adana, Halep Eyaletine bağlı bir sancaktır. Sancağın yönetiminde Ramazanoğulları sülâlesinden Pirî Bey oğlu İbrahim Bey bulunmaktadır. İbrahim Bey, Ayıntap Sancakbeyi iken kardeşi Derviş Beyin yerine 1569 yılında Adana Sancakbeyi oldu⁶. 1589 tarihinde onun ölümü üzerine de yerine oğlu Mehmed Bey geçti.

Adana *yurtluk ve ocaklık* kanununa göre yönetilmekte idi. Bu sistem kimi Doğu Anadolu şehirlerinde de görülmektedir. Kendi isteğiyle Osmanlı hakimiyetini kabul eden müslüman emirlere tanınmış bir ayrıcalıktır. Ramazanoğulları'ndan bir bey öldüğünde veya kusurlu hareketi sebebiyle görevden alındığında, görev aynı sülâleden başka birisine verilmekte idi. Savaş sırasında timarlı sipahiler ile birlikte Halep Beylerbeyisi'nin emrine girmekte, diğer ümerâ gibi tabl ve alem taşımakta idiler. Diğer vilâyetler gibi Adana da has, zeâmet ve timar olarak tahrir olunmuştur. İnalıcık'a göre, bir yerin tahrir edilmesi, ilhak olarak kabul edilmektedir⁷. Ancak *yurtluk ve ocaklık* olan arazilerde ayrı bir statü uygulandığını ve Ramazan oğullarının bölgedeki nüfuzlarının 1608 yılında Pir Mansur Bey'in kendi isteğiyle ayrılmasına kadar sürdüğünü kabul etmek daha doğru olur⁸.

İncelediğimiz 1572 tarihli Mufassal defter nefsi-i Adana ile başlamaktadır. Şehir merkezinde 28 mahalle bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan 27'si Türk, birisi Ermeni mahallesidir. Türk mahalleleri daha çok cami ve mescidler etrafında oluşmuş ve çoğu zaman adını da buradan almıştır. Bunlardan birçoğu bugün de aynı adla anılmaktadır.

⁶ Âli (Mustafa bin Ahmed), *Kunhü'l-ahbâr*, c. IV, İstanbul 1277, s. 61; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1345(1927 M.), s. 316, Mehmed Nüzhet, "Ramazan Oğulları", *TOEM*, c. I, cüz 12, İstanbul 1327, s. 771.

⁷ Halil İnalıcık, "Mehmed II", *İA*, c. VIII, s. 518.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakani", *Belleten*, XV/58(1951), s. 388-389; İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı 32(mart 1979), s. 923.

İlk mahalle olarak kayıt edilmiş olan Hacı Fakih oğlu mahallesinde 16 vergi nüfusu yaşamaktadır. Bunlardan birisi imamdır. Şehirde yaşayanlardan resm-i hâne alınmadığı için olmalıdır ki vergi nüfusunun kaçının evli, kaçının bekâr olduğu işaret edilmemiştir. Bu sebeple hâne(ev) sayısını çıkarmak mümkün olmamıştır. Ancak nefer sayısı mahallenin büyüklüğü konusunda bir ölçü olarak kabul edilebilir.

Câmi-i Cedid-i Halil Bey mahallesi bugünkü Ulucâmi mahallesidir. 25 vergi nüfusu yaşamaktadır. 1 kişi hatip olarak görev yapmaktadır.

Kara Sofu mahallesi bugün Kara Soku adıyla anılmaktadır. 20 vergi nüfusu vardır. 1 kişi imamdır.

Mescid-i Saçlı Ahmed mahallesinde biri malûl(sakat) 31 kişi yaşamaktadır.

Burnukara Mescidi mahallesinde 1 imam, 1 sipahizâde ve 1 seyyid olmak üzere 31 kişi kayıtlıdır. Mahalle adını, Burnukara Osman'dan almıştır.

Tepebağ mahallesi bugün de aynı adı taşımaktadır. Adana'nın en eski mahallelerindendir. 1572 yılında 24 vergi nüfusunu barındırmaktadır.

Kantaroğlu mahallesinde 4'ü sipahizâde 30 vergi nüfusu yaşamaktadır.

Debbağhâne mahallesi adını yakınında bulunan deri atölyesi (tabakhane)'sinden almış olmalıdır. 1'i imam, biri seyyid olmak üzere 54 vergi nüfusunu barındıran büyük bir mahalledir. Seyyid bilindiği gibi Peygamber soyundan olduğu ileri sürülen kişilere denilmekte idi.

Su Gedüğü mahallesinin eski adı Selim Bey Mescidi mahallesi idi. Selim Bey 1514 yılında Mahmud Bey'in yerine göreve getirilmiş bir Ramazanoğlu beyi idi. Yaptırmış olduğu mescidin etrafında oluşan mahalle önceleri bu adla anılırken daha sonra Su Gedüğü adını almıştır⁹. Adana vakıf defterindeki bir kayıttan anladığımıza göre, bugün Kazancılar Çarşısı diye anılan çarşının güney tarafında Selim Bey Mescidi mahallesi bulunuyordu ve buradan Su Gedüğü denilen semte bir yol gidiyordu. Kazancılar çarşısının 8 kapısından birincisi de bu yola açılıyordu¹⁰. 1572 yılında

⁹ Faruk Sümer, "Çukur-ova tarihine Dâir Araştırmalar", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Ankara 1963), s. 35.

¹⁰ TKGMA, 538 numaralı Adana Evkâf defteri, s. 3a. (Bundan böyle ED(538) şeklinde kısaltılacaktır).

bu mahallede 33 kişi kayıtlı idi. Bunlardan biri imam, biri sipahizâde, birisi de timardan azledilmiş sipahidir.

Zaviye-i Yaraş Dede mahallesi adından da anlaşılacağı gibi bir zavinin etrafında teşekkül etmiş olmalıdır¹¹. Biri imam olmak üzere 18 vergi nüfusu kayıtlıdır. Adana'da XVI.yüzyılda bunun dışında Ceyhan yakınlarında Cebelü'n-nûr zaviyesinin adı geçmekte, başka zaviye kaydına rastlanmamaktadır. Bölgede zaviye sayısının bu kadar az oluşunun sebepleri üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

Akça Mescid mahallesi bugün de ayakta duran Akça Mescid(Ağca Mescid) etrafında oluşmuş olmalıdır. Ağca Mescid, Ulucâmî'nin karşısında 72.sokaktadır. 1572 yılında 2'si sipahizâde olmak üzere 38 nefer bulunmaktadır. Vakıf defterinde yer alan Ağca Ahmed Mescidinin bu mescid olduğu düşünülebilir¹².

Emirli mahallesinde biri imam 43 nefer kayıtlıdır.

Ramazan Ağa Mescidi mahallesinde ise 7'si sipahi 24 vergi nüfusu vardır. Vakıf defterinde 10 dükkân ve bir evin gelirlerinin mescidin vakfı olduğu görülmektedir. Buradaki kayıttan Ramazan Ağa'nın daha sonra bey olarak anıldığını anlamaktayız. Yine buradaki bir kayıttan yukarıda adı geçen Selim Bey'in bir türbesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır¹³.

Kayalubağ mahallesi de Adana'nın en eski mahallelerinden birisidir. 27 vergi nüfusunun yaşadığı bu mahalle bugün de aynı adla anılmaktadır.

İsa Hacıoğlu Mescidi mahallesi 59 vergi nüfusunun yaşadığı büyük bir mahalledir. Bu 59 kişinin birisi vâiz, ikisi sipahizâdedir. Mescidin giderleri için 12,5 dükkân ve bir ev vakfedilmiştir¹⁴.

Bâb-ı Tarsus mahallesinde ise biri imam, biri sipahizâde olmak üzere 55 nefer kayıtlıdır. Bâb bilindiği gibi kapı anlamına gelmektedir. Tarsus Kapısına bugün halk arasında Terskapı denilmektedir. Küçük saat mevkiidir ki bugün burada Kemeraltı Câmii adı verilen Savcıoğlu Câmii restore edilmiş olarak hizmet vermektedir.

¹¹ Kasım Ener, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, Adana 1967, s. 19'da bu mahallenin ismi Traşdede Zeviyeti olarak okunmuştur. 450 numaralı defterde açık olarak Yaraşdede (ياراش دده) olarak yazılıdır.

¹² ED(538), v. 15a.

¹³ ED(538), v. 13b.

¹⁴ ED(538), v. 15a.

Yukaru Mahallelu adını taşıyan mahallenin bir diğer adı da Hacı Hamid Mescidi mahallesidir. Mahallede biri sipahizâde 27 nefer vardır.

Çukur Mescid mahallesi de adını etrafında toplanmış olduğu mescidden almıştır. Çukur Mescid mahallesinde 14 kişi kayıtlıdır. Bunlardan biri sipahizâde, birisi de sipahizâde çocuğudur.

Yortan mahallesi 21 neferdir.

Câmi-i Atik mahallesi 56 neferdir. Câmi-i Atik bugün Yağ Câmi ve ya Eski Câmi diye anılan câmidir. Ramazanoğullarından kalmadır.

Kadı Mescidi mahallesinde 26 kişi kayıtlıdır; bunlardan biri imam, üçü sipahizâde ve 4'ü seyyid'tir.

Mescid-i Sâdât mahallesinde 27 kişi kayıtlıdır. Bunlardan ikisi seyyid'tir. Zaten sâdât kelimesi de seyyid'in çoğuludur.

Baytimur veya Baytemür mahallesi Adana'nın en kalabalık mahallesi olarak görünmektedir. Mahallede yaşayan 74 vergi nüfusu erkeğin birisi sipahizâde çocuğu, 7'si ise sipahizâdedir.

Neccar Köyü mahallesi bugün Naccarân ve Nacaran diye anılmaktadır. 22 nefer kayıtlıdır.

Mescid-i Cedid-i Veled-i Sarı Yakub mahallesi bugün kısaca Sarı Yakup mahallesi olarak anılmaktadır. Biri imam 15 nefer kayıtlıdır.

Mescid-i Derviş Ali mahallesinde 29 nefer vardır.

Mescid-i Hacı İbrahim mahallesi de mescid etrafında oluşan mahallelerdendir. 27 nefer vergi nüfusu barındırmaktadır.

28. mahalle olan Tâyife-i Ermeniyân mahallesi 157 neferdir. Bunlardan 84'ünün evli, 62'sinin bekâr olduğu isimlerin altına konulan işaretlerden anlaşılmaktadır. Resm-i hane miktarının 4500 olmasından belirsiz olan 11 kişinin 6'sının evli, 5'inin bekâr olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 90 evli, 67 bekâr Ermeni bulunmakta idi. Bunlardan kişi başına 60 akça olmak üzere yılda 9420 akça cizye alınmakta idi ¹⁵.

Burada verilen rakamları toplayacak olursak 1572 tarihinde Adana şehir merkezinde 1023 vergi mükellefi erkek bulunmaktadır. Bunlardan

¹⁵ K.Ener, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, s. 19-20'de Adana'nın 1547 yılı tahririne ait sonuçları vermektedir. Buna göre 24 mahallede yaşayan halkın 664 vergi nüfusu müslümandır. Bunlardan 549'u evli, 115'i bekardır. Ermeni cemaati ise 112'si evli, 47'si bekâr olmak üzere 159 neferdir.

866'sı Türk, 157'si Ermenidir. Nüfus tahmini yapmak için genel olarak izlenen yol hâne sayısını 5 ile çarpmak şeklindedir. Ancak şehir merkezinde yaşayan Türk nüfusun hane sayısı belirtilmediğinden toplam nefer sayısını 4 ile çarparsak aşağı yukarı şehrin müslüman nüfusu hakkında bir bilgi verir. Buna göre 1572 yılında Adana şehir merkezinde $866 \times 4 = 3464$ kişilik müslüman halk yaşamakta idi. Aynı yolla Ermeni varlığını ise 517 kişi olarak tahmin edebiliriz¹⁶. Şehir içindeki Ermeni nüfusun Türk nüfusa oranı % 15 civarındadır. Diğer yerleşim merkezlerinde bu oran daha da düşüktür.

1572 tarihli Deftere göre şehir merkezinde toplam olarak 10 imam, 1 hatip, 30 sipahizâde, 2 veled-i sipahizâde(sipahi torunu), 1 timardan azledilmiş kişi, 1 malül(sakat), 6 seyyid ve 1 vâiz kayıtlı görünmektedir. 538 numaralı Evkâf defterinden anladığımıza göre de Ulucâmî Medresesi'nin 10 öğrencisi bulunmaktadır. Müderris aynı zamanda müftülük görevi yapmakta ve günde 50 akça almaktadır. Yağ Câmîi içerisinde bulunan Piri Paşa Medresesinin müderrisi ise günde 40 akça almaktadır. Bu medresenin de öğrenci sayısı 10'dur. Mufassal defterde bu medreselerle ilgili bir kayıt vakıf gelirlerinin belirtilmesi sırasında geçmektedir. Şehirde bir misafirhane ve büyük bir imarethane Ramazanoğulları vakfı olarak hizmet vermektedir.

Adana sancağındaki ikinci yerleşim merkezi olan Ayas bugünkü Yumurtalık ilçesidir. Ayas'da bulunan 10 mahallede 366 nefer vergi nüfusu yaşamaktadır. Bu 10 mahalleden birisi Nasara mahallesi olarak geçmektedir. Burada yaşayan 26 nefer gayrı müslimin 23'ü evli, 3'ü bekârdır. Ayas mahallelerine padişah emri ile kayıt edilmiş 103 *haric ez defter* reâyâ içerisinde de gayrı müslim nüfus bulunmakta ise de bunların sayısı belirtilmemiştir. Deniz kıyısında bugün de oldukça sağlam olarak ayakta duran Ayas kalesi XVI. yüzyılda askerî önemini korumaktadır. Defterdeki kayıtlara göre kalede 40 kişilik bir birlik bulunmaktadır. Kaledeki silah ve mühimmatın listesi ve miktarları tek tek gösterilmiş durumdadır¹⁷. Sahil-

¹⁶ Mustafa Soysal, "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defterine" Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma", *Belleten*, LIII/202, (1988), s. 177. Yazar burada şehir nüfusunu 4.885 kişi olarak tahmin etmiş, ancak hesaplamada hangi rakamları esas alıp 5 ile çarptığını açıklamamıştır. Ermeni azınlığı ise 770 kişi olarak tahmin etmesi yukarıda verdiğimiz rakamlar çerçevesinde yanlış olarak görülmektedir. Çünkü Ermeni nüfusun evli ve bekâr sayısını tesbit edebilmekteyiz. $90 \times 5 = 450$. Buna 67 bekâr nüfusu da katacak olursak 517 kişilik tahmini nüfus bulunur.

¹⁷ TD.114(1572), v. 164a.

deki bu kalenin faal tutulmasının sebebi Hristiyan korsanların saldırıları ile ilgili olmalıdır. Nitekim Yüreğir nahiyesinde nehir kenarında bulunan **Od Kalesi** adıyla bilinen iskeleye zaman zaman kâfir gemileri baskın yapıp halkı esir aldığı, mallarını yağmaladığı için buranın korunması amacıyla çeşitli cemaatlerden 117 kişi derbendci olarak görevlendirilmişti¹⁸.

Sancakta üçüncü yerleşim merkezi olarak Kınık nahiyesi görünmektedir. Kınık nahiyesinin yeri kesin olarak tespit edilememiş olmakla birlikte Ceyhan ile Osmaniye arasındaki Toprakkale kalesinin doğusuna düştüğü kabul edilmektedir¹⁹. Halkın *Kırkminare* dediği minare kalıntısı Adana-Osmaniye karayolunun açılması sırasında yıkılmıştır. Bu minare muhtemelen Kınık Ulucâmiine ait idi. Çünkü Kınık'ın 1572 yılında mevcut 5 mahallesinden birincisi Câmî mahallesi olup 66 nefer nüfusu vardır. Ancak Dereobası köyü ile Karacalar köyü arasında halkın *Câmiyeri* dediği bir ören bulunmaktadır. Dereobası köyünün güneydoğusunda cami ve mezarlık çevresinde halkın Ağcakoyunlu mezarlığı diye hatırladığı büyük bir mezarlık bulunmakta idi. Bu çevrede bulunan ev yeri temel kalıntılarının bir bölümü üzerine halk ev yapmıştır. Bu bakımdan Kınık nahiyesinin yerini Dereobası ile Karacalar köyü arasında da düşünmek, bu yeni bilgileri de değerlendirmek gerekmektedir. Kınık'ın diğer mahalleleri Dursunlu(42 nefer), Selman(55 nefer), Bayram Fakih(2 nefer), Yunus Dede(17 nefer) olarak kayıtlıdır. Kınık'taki toplam 182 nefer nüfusun tamamı Türk'tür.

Saymış olduğumuz üç yerleşim biriminde 43 mahallede 1571 nefer vergi nüfusu yaşamakta idi. Adana'nın diğer 6 nahiyesi tamamen cemaatlerden müteşekkildir, yerleşik nüfus yoktur.

KÖYLER

Adana'da köy sayısı son derece azdır. Sadece yerleşim merkezi olarak görünen Ayas, Kınık nahiyeleri ile Berendi nahiyesinde köy bulunmaktadır.

Berendi, Ceyhan kasabasının güneyindeki bölgenin adıdır²⁰. Berendi nahiyesinde bulunan köylerin isimleri ve vergi nüfusları şu şekildedir:

¹⁸ TD.114(1572), v. 49a.

¹⁹ F. Sümer, Çukur-ova Tarihi ..., s. 26.

²⁰ F. Sümer, Aynı makale, s. 27.

Göl Pınarı'nın bir diğer adı da Karkınlu'dur, (69 nefer), Kurt Kulağı köyü, İskenderun yolu üzerinde olup daha sonraki tarihlerde derbent olarak adından sıkça bahsedilmektedir,(49 nefer). Baş Götüren(7 nefer), Bozöyük (14 nefer), Ercelin (14 nefer), Bürücek (10 nefer), Esic(?) (16 nefer), Bademlü (34 nefer), Mordış (33 nefer), Hanlu(diğer adı Dıracı) (11 nefer), Kamışlu (13 nefer), Mihmadlu (diğer adı Sırathâne, 20 nefer), Küçükkent (5 nefer), Gökçekler (41 nefer), Davud Viranı (diğer adı Demürçiler, 18 nefer), Ömerlü (33 nefer), Edeli (7 nefer), Örtentül (diğer adı Çakmak, 23 nefer), Küllü(Göllü) (Teke Hacı tâifesinden, 15 nefer), Kırığılı (9 nefer), Boyaluca (13 nefer), Şeyhler (Şıhlar, diğer adı Süli Beyli, 85 nefer), Uzunçınar (10 nefer), Tekür Kızdı (diğer adı Kayanlu, 35 nefer), Tekürşan (5 nefer).

Ayas nahiyesinde ise 5 köy bulunmakta idi. Tavdı (36 nefer), Ceyhan'ın güney tarafıda olup eski bir kale idi. Burasının adı "*Tavudu*" şeklinde zamanımıza kadar gelmiştir²¹. Halkı gayri müslim olan tek köy budur. Daha önceki defterlerde ise Karaisalu'da kayıtlıdır. Kilisecik köyü Ayas tuzlasının bulunduğu yerdedir. Köyün 3 mahallesi vardır. Çüşkeb mahallesi(116 nefer), İbrahim Fakih Mahallesi (100 nefer), Pir Ahmed Ağa mahallesi (41 neferdir). Ayrıca çeşitli köy ve cemaatlerden sağlanan tuzcularla birlikte toplam olarak tuzcu sayısı 441'e ulaşmıştır. Bu tuzcular, hizmetleri karşılığında avarız-ı divaniyeden ve tekâlif-i örfiyyeden ve resm-i haneden muaf ve müsellemler tutulmuşlardır. Tuzcular elde ettikleri tuzun üçte birini kendileri almakta, üçte ikisini devlete vermekte idiler. Küvare köyünde 22 nefer, Müftak köyünde ise 29 nefer yaşamaktadır. Kübdere köyünün nüfusu 16 neferdir.

Kınık nahiyesindeki köylere gelince, Tepesi Delük (12 nefer), Laçalı (diğer adı Karakuyu, 46 nefer), Çayır (8 nefer), Sergerdân (10 nefer), Hasan Hacı (diğer adı Köse Hacı, 2 nefer), Çomakkenti (53 nefer), Yassı Deyr (24 nefer), Akköprü (93 nefer), Meşhedlü Öyük (26 nefer), Bozıkenti (10 nefer), Delikendi (35 nefer), Viran Şehir (18 nefer), Kesük (diğer adı Ekinli veya Eğinli, 17 nefer), Balıklağı (12 nefer), İnab (10 nefer), olarak geçmektedir.

Köylerin toplam nüfuslarını verecek olursak Berendi'de 25 köyde 589 nefer, Ayas'da 5 köyde 547 nefer, Kınık nahiyesinde 17 köyde 386 nefer olmak üzere toplam 47 köyde 1522 nefer vergi nüfusu yaşamaktadır. Köy

²¹ F. Sümer, Çukur-ova Tarihi ..., s. 22.

ve mahallelerde yaşayan, tam olarak yerleşik hayata geçmiş olan vergi nüfusunun 3093 nefer olduğu görülmektedir.

Adana'daki köylerin nüfus yoğunluğuna gelince Ayas'da tuzlanın bulunduğu Kilisecik köyü dışındaki köylerin çok kalabalık olmadığı görülür. Vergi nüfusuna göre nüfus yoğunluğu Berendi'de 23,5 Ayas'da 109,4, Kınık'da ise 22,7 olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre ortalama köy yaklaşık 20-25 hanelik, 100 kişilik köylerdir.

CEMAATLER

1572 yılında Adana'nın mevcut 9 nahiyesinde nüfusun büyük çoğunluğunu cemaatler oluşturmaktaydı. Cemaat halinde yaşayan bu halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Yazın yaylalara çıkmakta, kışın ise belli mezraalarda tarım yapmakta olan bu insanları tam bir "göçebe" olarak nitelemek doğru değildir²². Esâsen XVI. yüzyılda tam göçebe hayatı geçiren iki topluluk Halep Türkmenleri ile Mardin çevresinde kışlayan Bozulul idî²³. Hayvancılık kışın ovada yazın ise yaylalarda bulunmayı gerektirmekte idi. Bugün de Çukurova halkı yaz gelince yaylalara çıkarlar. Bu Adana'nın sıcak ikliminin bir gereğidir. Bu bakımdan bu cemaatler için "göçebe" yerine "konar-göçer" tabirinin kullanılması daha doğrudur. Nitekim tahrir defterlerinde de daha çok bu deyim kullanılır. Bunlar kışı herhangi bir yerde değil kendi ekinliklerinin çevresinde çadırlarda veya "hug" tabir edilen üzeri sazlarla örtülü evlerde geçirmekte idiler²⁴.

Cemaat sayısının en kalabalık olduğu nahiye Yüregir olmasına karşılık, en çok cemaat nüfusunu barındıran nahiye Saruçam nahiyesidir. Saruçam Adana'nın doğusunda Adana ile Kozan arasındaki bölgede bulunmaktadır, 18.020 olan toplam cemaat nefer sayısının 6.159'u Saruçam'da yaşamaktadır.

²² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 12; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 14.

²³ Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, 3. Bs., İstanbul 1980, s. 173.

²⁴ TKGMA, TD. 193, Üzeyir(Özerli) Mufassalı, v. 16a.

Tablo I: Adana Sancağında bulunan cemaatler.

Nahiye adı	Cemaat sayısı	Neferen	Hane	Mücerred
Adana	52	1.131	909	138
Yüregir	115	2.326	1.578	359
Saruçam	77	6.159	4.551	1.351
Dündarlı ve Bulgarlı	49	3.327	2.892	407
Hacılı	26	1.310	1.013	304
Karaisalu	83	3.021	2.383	506
Berendi	8	155	94	4
Ayas	4	65	49	11
Kınık	23	526	437	51
TOPLAM.....	437	18.020	13.906	3.131

Üç yerleşim merkezinde ve 48 köyde yaşayan 3095 nefer ile birlikte sancağın toplam nefer sayısı 21.115'dir. Vergi nüfusuna göre köylerde yaşayan nüfusun cemaatlere oranı % 8.4'dür. Üç yerleşim merkezinde(Adana, Ayas, Kınık) yaşayan 1571 kişilik vergi nüfusunun cemaatlere oranı ise % 8.7'dir. Buradan halkın yaklaşık % 85'inin cemaat halinde yaşadığı sonucunu çıkarabiliriz.

GAYRİ MÜSLİM NÜFUS

Adana Sancağında, Adana şehir merkezinde 157 nefer, Ayas'da Nasara mahallesinde 26 nefer, Karaisalu nahiyesinde Parsi Beyt(veya Barsi Bit) kalesinde 37 evli 29 bekâr olmak üzere 86 nefer, El-nahşa(veya Alnahşa) kalesinde 48'i evli 13'ü bekâr olmak 61 nefer, yine Karaisalu'da Melvan(veya Milvan) kalesinde 70'i evli, 5'i bekâr olmak üzere 75 nefer, Ayas'a bağlı Tavdı köyünde 36 nefer gayrı müslim bulunmaktadır. Bunların toplam nefer sayısı 441'dir²⁵. Bunun 21.115 neferlik toplam nüfusa oranı % 2'dir. Müslüman nüfusa oranı ise % 2.1'dir.

Adana'da bulunan bu gayrı müslimlerin büyük bir çoğunluğu Ermeni'dir. Bunlar daha çok şehir merkezlerinde ve kalelerde yaşamaktadırlar. Kalelerde yaşayanlar hizmetleri mukabelesinde resm-i hânedan muaf tu-

²⁵ Ayas'da mahallelerin ardından haric ez defter olarak yazılmış 103 nefer arasında karışık olarak gayrı müslim nüfus bulunmaktadır. Defterde sadece burada müslim ve gayrı müslim nüfus karışık olarak yazılmıştır.

tolmuşlardır. El-Nahşa'da oturanlar ise "yollar bekleyüp ve derbentler hidmetin edüb ve kal'a hidmetinde" olduklarından avarızdan ve resm-i gamenden ve resm-i hânedan ve cizyeden muaf kayd olunmuşlardır²⁶. İlk tahrir defteri olan 69 numaralı 1519 tarihli defterde Melvan kalesi kâfirlerinin kale hizmetinde bulundukları için resm-i hânedan muaf oldukları fakat cizyelerini ve öşr-i şıralarını eskiden olduğu gibi vermeleri istenmektedir²⁷.

Hristiyan halktan alınan cizye miktarı 1519 tarihli defterde 60 akça iken daha sonra 48 ve 50 akça alınmış, ancak şeriata aykırı görüldüğünden "şey-i kalil" olan bu miktar padişah emriyle tekrar 60 akçaya çıkarılmıştır. 1547 ve 1572 tarihli defterlerde cizye miktarı 60'ar akçadır²⁸.

Şeriatta cizye (başvergisi) ve haraç (arazi vergisi) ise de Osmanlılarda sonradan cizye ile haraç bir addedilerek cizyeye haraç ismi verilmiş ve fermanlarda müterâdif olarak kullanılmıştır²⁹. Cizye, evli ve bekâr herkesten aynı miktarda ve yılda 60 akça olarak iki taksitte alınmaktaydı. Hizmetleri karşılığında muaf tutulanların dışında bütün vergi mükelleflerinin cizye ödedikleri görülmektedir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 735 numaralı Vilayet-i Çukur Âbâd kanunnâmesinde cizyeden muaf olan El-Nahşa kalesi dışındaki gayri müslimlerin cizyelerini padişah hassına, kasabalarda oturanların ise sancakbeyi hassına ödedikleri bildirilmektedir.

Gayri müslim nüfusunun bu kadar az olması, fetih hareketleri sebebiyle onlardan mühim bir kısmının başka yerlere göç etmesiyle izah edilebilir³⁰. Ayrıca gayri müslim halktan bir kısmının da müslümanlığı seçmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim El-nahşa kalesi hizmetinden feragat eden 27 nefer, *Cemaat-ı müselmanân* adıyla kayıt edilmişlerdir. Bunlardan 14'ünün baba isimlerinin Abdullah olmasından ihtidâ etmiş oldukları sonucu çıkarılabilir³¹. İslâmiyeti yeni seçmiş olanlara daha çok Mübarek ve Mercan adları verilmekte, baba adları da her zaman Abdullah olarak de-

²⁶ BA, TD.177(1536), s. 3.

²⁷ BA, TD.69(1519), s. 257.

²⁸ BA, TD.254(1547), s. 284; TD.114(1572) Kanunname.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 321; Boris Christoff Nedkoff, Çev. Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, VIII/32(1944), s. 608; C.H. Becker, "Cizye", *İA*, c. III, s. 200.

³⁰ F. Sümer, *Çukur-ova Tarihi* ..., s. 22.

³¹ TD.114(1572), V. 146a.

ğıştırılmaktadır. Şahıs adları üzerine yapmış olduğumuz bir çalışmada Kara Mübarek adını taşıyan 6 kişiden 5'inin, Mübarek adını taşıyan 78 kişiden 75'inin babalarının adının Abdullah olduğunu gördük³². Abdullah adını taşıyan 123 kişinin 43'ünün babalarının adı da Abdullahtır. Buna rağmen Abdullah adını her zaman dönme, ihtidâ işareti olarak görmek de doğru değildir. Çünkü İslâm peygamberinin babasının adı Abdullah olduğundan bu ad müslümanlar arasında her zaman kullanılagelmıştır.

Adana'da yaşayan bu gayrı müslim halk XVI.yüzyıl Türkiyeğinde yaygın olarak görüldüğü gibi büyük ölçüde Türk kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Kendilerine Türk isimleri vermiş olmaları bunun bir delilidir. 451 isimden 61'inde Türk ismine rastlanmaktadır. En çok kullandıkları ad ise Karagöz'dür. Bâli, Budak, Arslan, Kaplan, Tanrıverdi, Durak, Karaca, Karakoç çokca kullandıkları adlardandır. Ahmed, Mehmed, Mustafa gibi adlar hiç geçmemektedir. Kullandıkları adların İslâmiyet öncesi Türk adları olması bunların Bizans yönetimindeki Peçenek ve Uz Türkleri olduğu yolundaki iddiaların doğruluğunu güçlendirecek yöndedir.

1671 yılında Adana'ya gelen Evliya Çelebi şehir içerisinde Arap, Rum, Ermeni ve Yahudilerin varlığından bahseder³³. Ancak 1572 tarihli bu defterde geçen isimler arasında Arap ve Yahudi işaret edilmemiştir. Aynı şekilde Türk olmayan müslüman unsurlar da görülmemektedir.

Adana nahiyesinde geçen Gurbetân cemaatinin Nusayrilerle ilişkisi olduğu yolundaki iddia ise tevsike muhtaç görünmektedir³⁴. 450 numaralı defterde geçen Gurbetân tairesi, 1572 tarihli incelemekte olduğumuz bu defterde de 21a ve 22b varaklarında geçmektedir. Bunlar toplam olarak 38 neferdir ve 10'ar para(20'şer akça) resm-i hane vermektedirler. Diğer reâyâ 50'şer akça öderken bunların niçin 20'şer akça ödedikleri açıklanmamıştır. Bunların İspanya'dan getirilmiş ve Adana yöresine yerleştirilmiş müslümanlar olduğu yolunda bir ön fikir oluşmuştur. Ancak bu yönde de yeterli belge bulunamamıştır³⁵.

³² Yılmaz Kurt, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", VI. Türkoloji Kongresi'ne sunulan basılmamış tebliğ, s. 9.

³³ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, c. IX, İstanbul 1984, s. 139.

³⁴ Kasım Ener, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar (Suriye'nin iddiasına karşılık)*, 3. Bs., İstanbul 1978, s. 29-30.

³⁵ Bu konuda Cezayir'li genç araştırmacı Chakib Benafri'nin, "Cezayir'e göçeden Moriskolar ve Osmanlı Yardımı (1492-1614) isimli master çalışması devam etmektedir.

REÂYÂDAN ALINAN VERGİLER

Adana Sancağında fetihden itibaren bütün reâyâdan müslim-gayrı müslim ayırımı yapılmadan ellişer akça resm-i hâne alınmaktadır. Resm-i hane veren kimseler, çift veya nim-çift arazi tasarruf eden evli reâyâdır³⁶. Buna göre resm-i hâne çift resmine karşılık olarak alınmaktadır. Ancak Adana'da görülen bu şekilde vergilendirme klâsik Osmanlı vergi sistemine uymamaktadır. Klâsik Osmanlı vergi sisteminde raiyyet rûsûmu kişinin işlediği toprağa göre belirlenmektedir. Bir çift toprak tasarruf eden kişi 22 ile 70 akça arasında değişen bir vergi ödemektedir. Rumeli'de ve Batı Anadolu şehirlerinde bu miktar genellikle 22 akçadır. Adana, Malatya, Sis(Kozan) gibi sancaklarda 50 akça olan bu vergi Diyarbakır'da 70 akçaya ulaşmaktadır³⁷. Nim-çiftten ise bunun yarısı alınmaktaydı. Yarım çiftten az yer tasarruf edenler ise dönüm vergisi verirdi. Hiç yeri olmayan veya yarım çiftten az yer tasarruf eden reâyâyâ bennak adı verilirdi³⁸. Bennak da kimi zaman ekinli bennak ve caba bennak diye ikiye ayrılırdı. Ancak Adana'da bu deyimlerin hiçbirini göremeyiz. Sis(Kozan) sancağında da durum aynıdır. Kadırlı'de(Kars-ı Maraş) ise klâsik Osmanlı kanunları uygulanmakta idi. Üzeyir(Dört Yol-Payas) sancağında ise bazı nahiyelerde resm-i hâne uygulanırken bazılarında çift, nim-çift şeklinde vergilendirme görülmektedir.

Reâyânın işlediği toprağa göre değil de evli ve bekâr oluşuna göre vergilendirilmesi birbirine çok yakın sancaklarda, hatta aynı sancağın nahiyelerinde farklı uygulamalara yer verilmesi Osmanlı devlet düzeninin esneklik anlayışından kaynaklanır görünmektedir. Adana ilk yıllarda Kayıtbay kanunu ile yönetilmekteydi. Memlûkler zamanında ise her evli reâyâdan 140 Halebi akça alınmaktaydı Mücerred(bekâr) kayd olunanlardan ise vergi alınmıyordu. Bazı yerlerde bundan ayrı olarak âdet-i mîr-ahuriyye diye çift tasarruf edenlerden 12 kile, yarım çift tasarruf edenlerden 6 kile arpa alınıyordu. Padişah emri ile vilayet yeniden tahrir olunduğunda Adana halkı bu vergiyi çok bularak padişaha dert yandılar. "Edasına kâdir değiliz" dediler. Hatta bir kısmı İstanbul'a kadar gitti ve aczlerini bildirdi. Bunun üzerine padişah her evli erkekden 50'şer akça alınmasını emretti.

³⁶ Halil İnalcık, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", *Belleten*, XXIII/92(1959), s. 583.

³⁷ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/5(1947), s. 498.

³⁸ N. Çağatay, Aynı makale, s. 491.

140 akçalık yıllık vergi 125 Halebî akçaya indirilmiş oluyordu³⁹. Böylece diğer Osmanlı sancaklarına göre ağır gözüken bu resm-i hânenin Memlûk vergilerinin hafifletilmesinden doğduğu ortaya çıkmaktadır. Bekâr olanlardan ise Memlûkler zamanında alınmadığı gibi Osmanlılar zamanında da Adana'da vergi alınmamıştır. Ancak, Kozan(Sis) ve Kadirli(Kars-ı Maraş)'de 6'şar akça vergi alınmıştır. Bekârlardan vergi alınmayışı çiftçilik ve hayvancılığın ailece çalışmayı gerektirmesi ve dolayısıyla bekârların ayrı bir işi olmayışıyla açıklanır⁴⁰. Ancak 6 akçalık resm-i mücerred birçok Osmanlı sancağında uygulanmaktadır. Bu bakımdan Adana'da mücerredlerden vergi alınmayışı daha çok Memlûk vergi sisteminin uygulanmasıyla ilgili olsa gerektir.

Bâd-i hava, resm-i arus, cürm ü cinayet, resm-i tapu gibi önceden ne kadar olacağı kestirilemeyen vergileri ifade eden bir deyimdir⁴¹. Bu vergiler bazen kendi özel vergi isimleri altında gösterildiği gibi bazen de diğer vergilerle birlikte gösterilmiştir. Defterde bâd-i hava olarak yazılı vergilerin toplamı 91.050 akçadır. Bu gruba giren resm-i tapu hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak bu vergi *ev yeri tapusu* veya *zemin* denilen küçük arazi parçalarının sipahi tarafından kiraya verilmesi sırasında alınan vergidir. Bu bir tür *icâre-i muaccele* olarak görülmüştür. Üzerine bina yapılmış toprak için alınan bir tür kiradır. Yerin verim durumuna göre 50 ile 20 akça arasında değişen bir miktar alınmaktadır. Bu vergiye "bedel-i öşr" veya "Mukataa-i zemîn" ismi de verilmektedir⁴². Resm-i tapu olarak mezraalardan toplam 70.140 akça, karyelerden 3.441 akça alınmaktadır. Eğer resm-i tapuyu ev yeri tapusu olarak alacak olursak buradan mezraalarda yerleşim yapıldığı sonucuna da varılabilir.

Resm-i arûsiyye bazı defterlerde gerdek resmi diye de geçer. Bir tür nikâh vergisidir. Defterde miktarı açıklanmamıştır. Eski defterde evlenmemiş bir kız için 48 akça, dul bir kadın yeniden evlendiğinde 24 akça alınacağı yazılıdır⁴³. Bu parayı o kızın bağlı bulunduğu cemaatin sahibi almaktadır.

Cürm ü cinâyet vergisi hakkında kanunnâmede bir açıklama yoktur. Kanun-ı Osmanîye müracaat edilmesi işaret edilmektedir. Eski defterde ise

³⁹ BA, TD.450(1526?), Kanunnâme-i Livâ-i Adana.

⁴⁰ Hüseyin Özdeğer, "XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Anteb'in sosyal ve ekonomik durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 16(1982), s. 93-94.

⁴¹ H. Özdeğer, Aynı makale, s. 37.

⁴² Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1306, c. II, s. 64.

⁴³ BA, TD.177(1536), Kanunnâme, s. 4.

baş yarığından 22 akça, bıçak yarasından -eğer adam bu yaradan dolayı ölmemişse - 40 akça alınması istenmektedir⁴⁴. Asılması gerekli olan kimsele-
rin “bedel-i siyâset” diye para alınarak salıverilmeleri türlü haksızlıklar do-
ğurduğundan devlet tarafından hoş görülmemekte ve suç işleyenlerin
“günah işledikleri mahalde” asılmaları, böylece haklarından gelinmeleri is-
tenmektedir⁴⁵.

Resm-i deştbanî adı verilen kır koruma vergisinin toplamı 1000 akça-
dır.

Tablo II : RESM-İ ARÛSİYYE

Nahiye	Resm-i arûsiyye	Bâd-i hava ve resm-i arûsiyye	Nıfs-ı bâd-i hava ve arûsâne
Adana	275	4.727	420
Yüregir	1.095	—	—
Saruçam	—	—	250
Karaisâlu	—	—	1.450
TOPLAM.....	1.370	4.727	2.120

II. EKONOMİ

TARIM ÜRÜNLERİ VE BUNLARDAN ALINAN VERGİLER

Buğday, arpa, alef (hayvan yemi), pamuk, susam ve “bilcümle gallât ve hubûbat ve bağât ve besâtîn ve fevâkih” kısmından eskiden olduğu gibi onda bir öşür alınmakta idi. Komşu Kars-ı Maraş(Kadirli) sancağında dağlık kesimlerde 1/8, ovada ekime uygun yerlerde 1/5 öşür alındığını görmekteyiz. Adana’da öşür miktarının düşük tutulmasını ovanın daha büyük oranda bataklıklarla dolu olması ve yerleşimi teşvik etmek düşünceleriyle izah etmek mümkündür. Tarihin en eski zamanlarından beri bir tarım ülkesi olarak bilinen Çukurova’nın verim oranının düşük olduğuna pek ihtimal vermiyoruz.

Buğday kile ile ölçülmüş, 1547 yılında 12 akça olan 1 kile buğdaya 1572 yılında 18 akça kıymet takdir edilmiştir. Kişinin ödediği resm-i hâne miktarı geçen 25 yıl boyunca artmadığı, hep 50 akça olarak kaldığı halde

⁴⁴ Aynı kaynak, s. 4.

⁴⁵ BA, TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i Nahiye-i Kınık, s. 4.

buğdayın fiatı % 50 artmıştır. Bu bir anlamda da % 50 enflasyon demektir. Kullanılan kilenin İstanbul kilesi mi yoksa Konya kilesi mi olduğu belirtilmemiştir. Bunun 25,656 kg'lık İstanbul kilesi olabileceğini tahmin etmekteyiz⁴⁶. Nahiyelelerden alınan buğday öşürlerine bakıldığında en çok üretimin 3021 vergi nüfusunun yaşadığı Karaisalu nahiyesinden sağlandığı görülür. Daha sonra Kınık, Yüregir ve Adana nahiyeleri gelir. Dikkat edilirse bunlar hep ova nahiyeleridir. 155 vergi nüfusunun barındığı Berendi nahiyesi küçük bir nahiye olarak görünmesine rağmen buğday üretiminde Karaisalu'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Berendi'de buğday öşrü toplamı 75.482 akçadır. Bir kile buğday 18 akça ettiğine göre Berendi'de 4.193,4 kile buğday öşür olarak toplanmaktadır. Öşür 1/10 alındığına göre de gerçek üretim bunun 10 katı, 41.934 kiledir. Bir kile 25.656 kg olarak alındığında üretilen buğdayın 1.075.858 kg, ton olarak ise 1.075 ton olduğu görülür. XVI.yüzyıl şartları içerisinde 155 kişinin bu üretimi gerçekleştiremeyecekleri açıktır. Bu komşu nahiyelelerde kayıtlı re'ayanın Berendi nahiyesindeki mezraalardan önemli bir bölümünü ekmeleriyle izâh edilebilir. Karaisalu Seyhan gölünün kuzeyindeki dağlık kesimde bulunmasına rağmen buğday, arpa ve pamuk üretiminin çok olması herhalde topraklarının ve nüfusunun büyüklüğüyle mümkün olmaktadır⁴⁷.

Tablo III : Buğday üretiminin nahiyelelere göre dağılışı.

Nahiye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt. Kile	kg	ton
Adana	52.981	2943,3	29.433	755.133	755,1
Yüregir	59.653	3314	33.140	850.239	850,2
Saruçam	40.611	2256,1	22.561	578.825	578,8
Dün. ve Bul.	31.470	1748,3	17.483	448.543	448,5
Hacılu	14.046	780,3	7.803	200.193	200,1
Karaisalu	100.133	5562,9	55.629	1.427.217	1.427,2
Berendi	75.482	4193,4	41.934	1.107.585	1.107,5
Ayas	16.380	910	9.100	233.469	233,4
Kınık	61.782	3432,3	34.323	880.590	880,5
TOPLAM	452.858	25.158,7	251.587	6.454.716	6.454,7

⁴⁶ Bahaeddin Yediöldüz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 119.

⁴⁷ M. Soysal, Onaltıncı yüzyılda Adana İli ..., s. 178. Yazar burada ürünlerin öşür miktarından hareketle ekim alanlarının genişliğini çıkarmaktadır. Yazara göre bitkisel ürünlerin ekim alanı 342.440 dekadır.

Bu sonuca göre kişi başına buğday üretimi 6.454.716 kg/21.115=305,6 kg olmaktadır. Kadın ve çocuklar da düşünüldüğünde kişi başına üretimi (nüfusu yaklaşık 100.000 düşünürsek) 64,5 kg tahmin edebiliriz. Ancak özellikle Yüregir nahiyesinde olmak üzere toplam 571.945 akçalık mezraa geliri nelerden olduğu belirtilmeden hasıl şeklinde götürü olarak yazılmış olduğundan dolayı gerçek üretimin bu verilen rakamlardan ; % 15-20 daha fazla olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu durum bundan sonraki verilecek ürünlerin gerçek üretim miktarının hesaplanması sırasında da göz önüne alınmalıdır. Ordu yöresinde kişi başına düşen buğday üretimi 1455 yılında 153 kg., 1547'de 82 kg., 1613 yılında 95 kg'dır⁴⁸. Bu karşılaştırmada Adana'daki üretimin Ordu'dakinden daha az olduğu görülmektedir, ki bunun sebeplerinin araştırılması gerekir.

Arpa üretiminin buğdaydan daha geniş bir alanda yapıldığı görülmektedir. Arpa üretiminde de önem sırasına göre Karaisalı, Berendi, Yüregir, Kınık ve Adana nahiyeleri başta gelmektedir. Arpanın kilesi 10 akçadır. 1547 yılında 8 akça olan arpa, buğdaya oranla daha az değer kazanmış görünmektedir. Adana sancağında 1572 yılındaki arpa üretimi 10.524,2 ton olarak hesaplanmıştır. Buna göre gerçek nüfusta kişi başına 105,2 kg arpa üretimi gerçekleşmektedir. Yukarıda söylemiş olduğumuz sebepten gerçek üretim bunun % 15-20 daha fazlası olmalıdır. Yine Ordu sancağında arpa üretimi kişi başına 1455'de 6,56 kg, 1613 yılında ise 5,86 kg idi⁴⁹. Arpa üretiminde Adana'nın Ordu'dan önde geldiği görülmektedir.

Tablo IV : Arpa üretiminin nahiyelere göre dağılışı.

Nahiye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt. Kile	kg	ton
Adana	56.230	5623	56.230	1.442.636	1.442
Yüregir	65.879	6587,9	65.879	1.690.191	1.690
Saruçam	26.925	2692,5	26.925	690.787	690
Dün. ve Bul.	22.680	2268	22.680	581.878	581
Karaisalı	92.323	9232,3	92.323	2.368.638	2.368
Hacılu	5.445	544,5	5.445	139.696	139
Berendi	69.795	6979,5	69.795	1.790.660	1.790
Ayas	7.800	780	7.800	200.116	200
Kınık	63.130	6313	63.130	1.619.663	1.619
TOPLAM	410.207	41.020,7	410.207	10.524.271	10.524

⁴⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası ...*, s. 133.

⁴⁹ B. Yediyıldız, *Aynı eser*, s. 133.

Pamuk üretimi de buğday ve arpadan sonra en önemli gelir kaynağıdır. Pamuk kantar ile ölçülmektedir. Bir kantar 56,41 kg olarak kabul edilmiştir⁵⁰. Pamuğun kantarı 1572 yılında 360 akça olarak verilmiştir. buna göre 1 kg pamuk 6,38 akça yapmaktadır. Buğdayın kg'ı 0.704 akça iken pamuğun kilosunun 6.38 akça olması o dönemde pamuğun daha değerli olduğunu düşündürmektedir. Pamuk üretiminde Yüreğir ovası ilk sırayı almaktadır. Sonra Karaisalı ve Kınık nahiyeleri gelmektedir.

Tablo V : Pamuk üretiminin nahiyelere göre dağılışı.

Nahiye	öşür/akça	öşür/kile	gerçek ürt./kantar	kg	ton
Adana	72.700	201.9	2.019	113.891	113
Yüreğir	116.145	322,6	3.226	181.978	181
Saruçam	28.750	79,8	798	45.015	45
Dün. ve Bul.	5.300	14,7	147	8.292	8
Karaisalı	104.587	290,5	2.905	163.871	163
Hacılu	12.700	35,2	352	19.856	19
Berendi	67.761	188.2	1.882	106.163	106
Ayas	11.990	33,3	333	18.784	18
Kınık	89.096	247,4	2.474	139.558	139
TOPLAM	509.029	1413,9	14.139	797.580	797

Pamuk bölgede yaygın olan pamuklu dokuma sanayiinin önemli hammaddesidir. Şehir merkezindeki pamuk ipliği pazarından Mirliwa has-sına her yıl 16.000 akça sağlanmaktadır. Pamuk ve pamuk ipliğinden bâc olarak sağlanan miktar ise 30.000 akçadır. Bunlardan ayrı olarak şehir merkezinde bulunan pamuk kapanında satılan pamuktan da Mirlivâ has-sına 20.000 akça gelir gelmektedir. Eskiden bu miktar 70.000 akça idi. Sonradan padişah emriyle kapana zorla pamuk getirilmesi yasaklanmış, köylerde pamuk satışına izin verilmiş ve pamuk kapanının geliri de 20.000 akça olarak bağlanmış⁵¹. Böylece Memlûkler zamanında uygulanan köylerde pamuk satma yasağı halkın şikâyeti üzerine kaldırılınca pamuk kapanının yıllık geliri 15.000 akçaya düşmüştür. Bunun üzerine yıllık geli-ri 55.000 akça azalmış olan Mirliwa, durumu "Asitâne-i sa'âdete arz" etmiş

⁵⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Bs., c. II, İstanbul 1971, s. 161.

⁵¹ TD. 254(1547), Adana Mufasssalı Kanunnâmesi, s. 6.

ve kendi isteğiyle getirenden alına, halka pamuğuruzu kapanda satacaksınız diye zulm edilmeye diye emredilmiş ve pamuk kapanının gelirinin de 20.000 akça kabulüne karar verilmiştir.

Pamuk bölgede işlendiği gibi aynı zamanda Ayas iskelesinden yerli ve yabancı tüccar aracılığıyla yurt dışına da gönderilmekteydi. Ayas İskeleyi Kanunnâmesinden öğrendiğimize göre 1521-1522 yıllarında deniz yoluyla ihrac edilen her pamuk balyası için 99'ar Halebî akça vergi alınmaktaydı. Diğer ihraç ürünlerinde Müslüman tüccarlar için vergi indirimi uygulanırken pamukta müslüman-kâfir ayrımı yapılmamış, hepsinden aynı miktarda alınması istenmiştir⁵². Pamuğun balyasının ne ağırlıkta olduğu belirtilmemiştir. 125 Halebî akça 50 Osmanlı akçası ettiğine göre 99 Halebî akçanın 39,6 Osmanlı akçasına karşılık olduğu anlaşılır. 25 kg buğdayın 18 akça, 1 kg pamuğun 6,38 akça olduğu bir devirde alınan bu vergi oranı yüksek kabul edilebilir. Ayas iskelesinin gümrük gelirlerinden 1572 yılında padişah hassı olarak 20.000 akça gelir sağlanmaktaydı⁵³.

Yerli koza veriminin XIX.yüzyılda Adana için 20 kg/dönüm olduğundan hareketle⁵⁴ yapılan üretim-alan hesaplanmasında toplam ekim alanının % 19'u kabul edilen 65.060 dekarda pamuk üretimi yapıldığı sonucuna varılmıştır⁵⁵. Bizim yaptığımız hesaplamada gerçek pamuk üretimi 797.580 kg olduğundan 20 kg/dönüm üzerinden yapılacak değerlendirmede pamuk üretim alanını 39.878 dönüm görünmektedir.

Adana şehir merkezinde bulunan boyahanenin yıllık geliri 35.000 akçadır. Bu da Diyarbakır ve Edirne ölçüsünde olmasa bile Adana'nın dokuma sanayiindeki yerini gösterir bir işarettir⁵⁶.

Susam, defterlerde bazen simsim olarak bazen de mahalli söyleyişle *küncü* olarak kayıt edilmiştir. Defterdeki verilere göre yıllık susam üretimi 307 tondan fazla görünmektedir. 1 kile susam 24 akçadır. Buna göre susamın kg'11 akçaya yakındır. Susam üretiminde Yüreğir, Adana, Kınık nahiyeleri önde gelmektedir.

⁵² TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i İskeleyi Ayas.

⁵³ TD.114(1572), v. 164a.

⁵⁴ M. Soysal "Onaltıncı Yüzyılda Adana İli ..", s. 173,9 nolu dipnot.

⁵⁵ Aynı makale, s. 178.

⁵⁶ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kayseri boyahanesi 45.000, Ayıntab(Antep) boyahanesi 50.000, Maraş boyahanesi 25.000, Niğde boyahanesi 16.000, Diyarbakır boyahanesi 213.617 akça gelir getirmekteydi.

Öşr-i bostan gelirleri toplamı 46.408 akçadır. Karaisalu ve Yüregir nahiyelerinin bostan öşürleri onbin akçanın üzerinde gerçekleşmiştir. Bu miktara Adana şehir merkezinin etrafında bulunan 86 bostanın 8380 akçalık geliri dahil değildir. Şehir çevresinde bulunan 13 bağdan 1156 akça, bir bahçeden 225 akça gelir sağlanmaktaydı. Şehir çevresinde bulunan bostanların bir kısmının gayrı müslimlerin elinde bulunduğu görülmektedir. Şehir çevresinde bulunan çoğu Ramazanoğulları vakfına ait portakal bahçeleri mufassal deftere kayıt edilmemiştir. 9620 akça geliri olan 13 portakal bahçesinin Halil Bey tarafından cami ve medresesine vakf edildiğini ve bunlardan “öşür ve haraç” alınmadığını bilmekteyiz. Yine de narinciye üretiminin yaygın olduğu bir sancakta bahçe sayısının az olması dikkat çekicidir⁵⁷. Evliya Çelebi, “şehrin etrafında 11.000 bağ ve bahçe vardır” derken herhalde mübalağa etmektedir⁵⁸. Çünkü şehrin 1572'deki nüfusu 1023 vergi nüfusedir. Aradan geçen 100 sene içerisinde şehrin bu derece büyüdüğünü sanmıyoruz. Adana'nın 1836 nüfusu 8.000 hane civarındadır⁵⁹. 1529 yılında Adana'ya uğrayan Arap seyyahı Gazzî, nehrin üzerine kurulan dolaplar vasıtasıyla bağ ve bahçelerin sulandığını yazmaktadır⁶⁰. Adana evkâf defterindeki vakıf kayıtlarında bahçelerin içerisinde bulunan dolaplarla birlikte vakf edildikleri görülmektedir. Şehrin içme ve kullanma suyu da nehir üzerine kurulan ve gıcirtısı kilometrelerce uzaktan iştirilen bir dev dolaptan sağlanmaktaydı. Evliya Çelebi bu dolabı eserinde yüksekliği 30 metre diye tanımlar. Seyyahımız şeker kamışının çokluğundan bahseder. Ancak incelediğimiz defterde bununla ilgili bir kayıt görülmemiştir. Şeker kamışının yaygınlaşması belki de bu tarihten sonra olduğundan defterde yer almamıştır.

Çeltik üretiminde Adana'nın imparatorluk çapında önemli bir yeri vardır. Kınık nahiyesi çeltik tarımının en yaygın yapıldığı yerdir. Halkın mezraalarda kendi başlarına yaptığı çeltik tarımından, devlet adına hassa çeltik nehirlerinde yapılan çeltik tarımı daha büyük önem taşımaktadır. Kınık'ta mezraa ve köylerden elde edilen öşr-i çeltük 14.680 akça, Yüregir'de 2.228 akçadır. Halbuki Kınık'ta üçü boş durumda olan 28 çeltik nehri(çeltik arkı) bulunmaktadır. Bunlardan Danişmend nehrinin yarım hissesi (50.000 akça) Ramazanoğlu Halil Bey'in vakfına aittir. Çalışır du-

⁵⁷ ED.538, Adana Evkaf Defteri, v. 3b.

⁵⁸ E. Çelebi, *Seyhatnâme*, c. III, s. 139.

⁵⁹ Charles Texier, *Küçük Asya*, c. III, İstanbul 1340, s. 283.

⁶⁰ Ekrem Kâmil, “Gazzî-Mekkî Seyhatnâmesi”, *İÜEF Tarih Dergisi*, III(1937), s. 22.

rumdaki 25 çeltik nehrinin yıllık geliri, kürekçilerin payları çıkarıldıktan sonra toplam 740.000 akçadır. Bu paranın 690.000 akçası padişah hassına aittir. Adana'nın bütün köy ve mezraalarından sağlanan tarım gelirin 2.303.269 akça olduğu düşünülecek olursa bu nahiyenin sadece sancak içerisinde değil ülke düzeyinde de önemli bir çeltik üretim merkezi olduğu daha iyi anlaşılır.

Çeltik tarımı Adana kanunnâmelerinde en geniş yeri kaplayan bir konudur. Yirmi kantar tohum ekilen bir çeltik nehrine reis ve saka olanlar ikişer kantar çeltik ekeceklerdir. Birer kantarı hizmetleri karşılığında kendilerine bırakılmıştır. Bu bir kantardan devlet hiçbir şey almayacaktır. Diğer bir kantarından ise sayır rençberler gibi devlet hissesini vereceklerdir. Tohum fazla veya daha az olsa bu ölçü esas alınacaktır.

Çeltik işinde uğraşan çeltikçiler hizmetleri karşılığında “avarız-ı divânî ve tekâlîf-i örfî ve resm-i hâne ve resm-i ganemden muâf ve müsellemler” tutulmuşlardır. Çeltik reisi çeltik ekilme mevsimi gelmeden önce çeltik ekim alanlarını gezecek ve o sene oraya çeltik ekileceğini bildirerek “sâhib-i arz”ın oraya birşey ekmesini önleyecektir. Nehrin suyunun sulayabileceği toprağı önceden kararlaştırıp hazır tutacaklardır. “Ol sene çeltük hangi tarafa düşerse” ibâresinden çeltiğin dönüşümlü olarak ekildiği anlaşılmaktadır. Çeltik ekim mevsimi geldiğinde nehrin reisi çeltikçilerini hazır edip, tam vaktinde tohumunu ekecektir. Gerekli olan tohumu bu işle görevli “emîn” devlet adına vermektedir. Tohum ekilip gerekli hizmet yapılarak çeltik tam olarak yetişip olgunlaştığında “emîn” olanlar “kadî marifetiyle” oraya varıp mirî tarafından verilmiş olan tohumu geri almaktadır. Arta kalandan “emîn” devlet hissesini çıkarıp, devlet adına bu hisseye el koymaktadır. Devlet böylece tohumunu ve hissesini aldıktan sonra arta kalandan o yerin sahibi olan sipahi, zaim veya vakıf için “öşür” alınmaktadır. Öşürden sonra kalan miktar ise çeltik işçileri olan kürekçilere paylaştırılmaktadır⁶¹.

TD.110(1521-1522) Adana Mufasssalında Kınık nahiyesindeki çeltik nehirleri ile ilgili özel bir kanunnâme vardır. Buna göre çeltik ekim alanı yüz parçaya ayrılmakta her birine “ok” denilmektedir. 10 oku reis, 10 oku saka gerekli tohumu kendi yanlarından verip ekecekler. Arta kalan 80 ok yeri 5 parçaya bölecekler (16'şar ok). 8 okunu su ve yer sahibi alacak, 72 okunu ise rencberler kendi tohumları ile ekeceklerdir. Bu şekilde ekilecek

⁶¹ TD.114(1572), Kanunnâme.

alanın bölüştürülmesi Memlûkler zamanından kalmış ve Osmanlının ilk yıllarında da bu şekilde uygulanmıştır. Ancak daha sonraki kanunnâmelerden anlıyoruz ki devlet bu sistemin mahzurlarını görmüş ve değiştirmek zorunda kalmıştır. En önemli değişiklik ekim alanının değil ürünün paylaşılması şeklinde gerçekleşmiştir. İkinci olarak herkesin tohumunu kendi imkanlarıyla sağlayarak ziraat yapması ürünün kalitesini düşürdüğü gibi bazıları da gerekli tohumu sağlayamadığından tarlayı boş bırakabilecektir. Bu yüzden olmalıdır ki devlet tohumu ekim zamanında ödünç olarak vermekte, harman zamanında da geriye almaktadır. Böylece devlet çok önem verdiği çeltik tarımı konusunda aktif olarak devreye girmektedir⁶². Devletin çeltik tarımına bu kadar önem vermesi sebepsiz değildir. Osmanlı imparatorluğunda diğer hububat ihtiyacı karşıladığı halde pirinç yeteri kadar üretilemiyordu. Bu sebeple devlet, pirinç ithalatını büsbütün kesmek, hiç olmazsa azaltabilmek için pirinç yetiştirecek olan halka büyük kolaylıklar gösteriyordu⁶³.

Kınık nahiyesindeki 28 hassa çeltik nehrinden başka Yüregir nahiyesinde de üç vakıf çeltik nehri bulunmaktadır. Bu üç nehrin toplam geliri 45.000 akçadır ve (1510 yılında ölmüş olan) Ramazanoğlu Halil Bey Cami ve Medresesi diye anılan Ulucami ve Ulucami Medresesine vakf edilmiştir. Bu çeltik nehirlerinden ikisi sularını Adana köprüsünün birinci ve ikinci ayağından almakta idiler⁶⁴.

Ayas nahiyesinde ise 1 reis, 2 kürekçinin hizmet ettiği yıllık geliri 3.000 akça olan Kübdere nehri vardı. Bu nehre 3 kantar tohum ekilirdi⁶⁵.

Alef, hayvan yemi olarak kullanılan ot, saman, yulaf gibi şeylere denir. Defterde kile ile ifade edildiğine nazaran yulaf, çavdar cinsinden olmalıdır. Kilesi 8 akçadır. Öşür-i alefden yılda 3576 akça öşür alındığına göre toplam üretim 111 tonun üzerinde olmalıdır.

Mal-ı sayfî, kavun, karpuz gibi yaz ürünlerinden alınan verginin adıdır. 1521-1522 tarihli defterde kavun ve karpuzdan 1/10 öşür alınacağı yazılıdır. Mal-ı sayfî vergisi en çok Karaisâlu nahiyesinde toplanmaktadır. Yılda toplam 10.144 akça kavun, karpuz gibi yaz ürünlerinden öşür alın-

⁶² TD.110(1521-1522), Kanunnâme-i Enhârâ-yı Çeltük der Nahiye-i Kınık, s. 5.

⁶³ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTCFD*, V/2(1947, s. 193.

⁶⁴ TD.114(1572), v. 49a.

⁶⁵ TD.114(1572), v. 169a.

maktaydı. Bunun 6.597 akçası Karaisalu'dan 1910 akçası Yüregir'den, 480 akçası Berendi'den, 1057 akçası da Kınık'tan sağlanmaktaydı.

Tablo VI : Tarım ürünleri üretim miktarının nahiyelere göre dağılışı.
(miktarlar ton olarak verilmiştir)

Nahiye	buğday/t.	arpa/t.	pamuk/t.	susam/t.
Adana	755	1.442	113	52
Yüregir	850	1.690	181	127
Saruçam	578	690	45	16
Dürdarlu	448	581	8	1
Karaisalu	1427	2.368	163	40
Hacılı	200	139	19	2
Berendi	1107	1.790	106	21
Ayas	233	200	18	1
Kınık	880	1.619	139	42
TOPLAM	6.454	10.524	797	307

Tablo VII : Tarım ürünlerinden alınan öşür. (akça olarak).

Nahiyeler	Hınta (buğday)	Şa'ir (arpa)	Kutn (pamuk)	Simsim (susam)	Ö.Bostan	Ö.Çeltük (pirinç)	M.Sayfi (kavun)
Adana	52981	56230	72700	4880	3595	—	1910
Yüregir	59653	65879	116145	11950	13989	2228	—
Saruçam	40611	26925	28750	1588	969	—	—
Dündarlu	31470	22680	5300	156	210	—	—
Karaisalu	100133	92323	104587	3799	11805	—	6597
Hacılı	14046	5445	12700	216	—	—	—
Berendi	75482	69795	67761	2009	8007	—	480
Ayas	16380	7800	11990	144	590	—	—
Kınık	61782	63130	89096	3992	7243	14680	1057
Toplam	452.858	410.207	509.029	28.734	46.408	16.908	10.044

Bu üretimin büyük bölümü sayısı 666'yı bulan mezraalardan sağlanmaktaydı. Mezraa kelimesinin Türkçesi ekinliktir. Bazı mezraaların üzerinde hangi cemaatin ekinliği olduğu belirtilmiştir: Mezraa-i Balduca, Eyne

Bey Cemaatinin ekinliğidir. Bazen de Çaparlu Cemaati ziraat eder şeklinde kayıt konulmaktadır. Mezraalara kayıtlı vergi nüfusu görülmemektedir. Şimdi nahiyelere göre mezraa sayılarını ve bu mezraaların hasılları toplamını vermek istiyoruz. Ürünlerin üretim miktarlarının hesaplanmasında belirttiğimiz gibi dökümü belirtilmeden götürü olarak toplam hasılları verilmiş mezraaların bu hasılları toplamını da ayrıca gösterdik. Son sütunda ise o sancaktaki diğer nehir, bostan ve mahsul gelirlerini de alarak genel bir toplam verdik.

Tablo VIII : Mezraa sayısı ve toplam gelir. (akça olarak)

Nahiyeler	M. Sayısı	Toplam gelir	Dökümsüz yazılan hâsıllar toplamı	Mezraalar, Nehir, mahsul, bostan TOPLAM
Adana	47	202.890	12.690	592.809
Yüregir	138	558.892	281.594	558.892
Saruçam	114	213.113	55.758	213.113
Dündarlu	65	141.402	69.691	141.202
Karaisalu	108	328.203	44.153	328.203
Hacılı	45	60.262	27.694	60.262
Berendi	63	312.873	24.907	312.873
Ayas	18	132.796	10.550	502.796
Kınık	38	35.038	44.928	116.4038
Toplam	666	2.303.269	571.945	3.874.188
Cemaat gelirleri toplamı				913.055
Adana Sancağı toplam geliri				4.787.243

HAYVANCILIK

XVI.yüzyıl Çukurovası tarım ve hayvancılık üzerine kurulu bir ekonomiye dayanmaktaydı. Küçükbaş hayvanlardan alınan vergiler ve bunların miktarından hayvancılığın derecesini anlamamız mümkün olmaktadır.

Defterde âdet-i ağnam veya resm-i ağnâm olarak kayıtlı olan vergi koyundan alınan vergiyi göstermektedir. Bazı yerlerde koyun ve keçi için birlikte kullanılan ağnam deyiimi Adana'da sadece koyun için kullanılmış görülmektedir. Keçi için Arapça ma'zû(مزر) kelimesi kullanılmıştır. Kunnâmede keçiden bahsedilmemiş, iki koyundan bir akça alınacağı bildi-

rilmiştir. Keçiden de aynı şekilde iki keçiye bir akça alındığı düşünülmektedir⁶⁶.

Dünderlu ve Karaisalu gibi kuzeydeki dağlık kesimlerde daha çok keçi beslenmesine karşılık Yüregir ve Kınık gibi güneydeki düzlük yerlerde koyun beslendiği görülmektedir. Bu ise realiteye son derece uygundur ve defterlerin gerçeği yansıttığına delil olarak kabul edilebilir.

Koyun vergisinden yılda 66.957 akça elde edilmekteydi. Buna göre sancaktaki toplam koyun sayısının 133.914 olması gerekir. Ancak bazı yerlerde bu vergi keçi ile birlikte veya bâd-i hava ile birlikte yazılmış olduğundan gerçek koyun varlığı 133 binin daha üzerinde olmalıdır.

Resm-i ma'zû toplamı 47.905 akça olduğuna göre toplam keçi sayısı 95.810 olur. Nısf-ı resm-i ma'zû olarak yazılan miktar ise 13.806 akçadır. Bu vergi de 55.224 baş keçi demektir. Öyleyse Adana sancağındaki bu tarihte 151.034 baştan daha fazla keçi beslenmekteydi diyebiliriz.

Evliya Çelebi, Adana'da 40 bin aded top çeken, kaplan parçalayan camusdan ve camus avlarından bahseder⁶⁷. Evlerde beslenen evcil camusların her sağılur camusu için devlet altışar akça vergi almaktadır. Memlûkler zamanında bazı yerde daha çok alınıyor bazı yerde hiç alınmıyormuş. Padişah "cemi" vilâyet birdir" diyerek her tarafta sağılur camus başına 6 akça alınmasını emretmiştir⁶⁸. Camus en çok Yüregir nahiyesinde beslenmektedir. Bu nahiyede üçbin baştan fazla sağılur camus olduğu görülmektedir. Coğrafi saha olarak Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki bu bölge camus yetiştirmeye en uygun yerdir. Sancakta resm-i camus olarak 29.813 akça toplanmıştır. Bu da yaklaşık 5.000 baş sağılur camus demektir. İnekten vergi alındığına dair bir kayıt yoktur.

Resm-i ağnam gelirlerinin cemaatlere ait gelirler arasında has veya timar olarak dirlik sahiplerine verildiği görülmektedir. Ayrıca defterde geçen "nıfs-ı resm-i ma'zû" deyimini de ağnâm gelirlerinin paylaşıldığını göstermektedir. Bu durumda Barkan'ın resm-i ağnâm gelirlerinin her yerde "doğrudan padişaha ait" vergilerden olduğunu söylemesi yanlış bir genelleme olarak görülmektedir⁶⁹.

⁶⁶ N. Çağatay, "Reayadan alınan vergiler..", s. 486.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. III, s. 728.

⁶⁸ TD.177(1536) Adana Mufasssalı Kanunnamesi, s. 5.

⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", I., İFM, II(1940), s. 37.

Resm-i kassâbân her boğazlanan koyundan ve keçiden birer, sığırdan 4, camusdan 8 akça olarak alınmakta idi.

Resm-i otlak ve yatak haricтен gelen Dulkadirli ve gayri taifelerin koyunlarından “üçyüz koyuna bir koyun” hesabı üzerinden alınıyordu.

Resm-i duhan-ı kışlakçıyân ise yine hâriçten gelenlerden “koyunları olmayup ve ziraat itmeyub” kışlayanlardan her hane için 6 akça olarak alınmaktaydı.

Resm-i otlak-ı camus haricтен gelen taifelerin camusundan 4'er akçe alınmaktaydı.

Tablo IX : Nahiyelere göre koyun, keçi ve camus vergisi (akça olarak)

Nahiyeler	koyun vergis-i	keçi vergis-i	koyun ve keçi ma'zû	nısf-ı resm-i r.ma'zû	nısf-ı bâd-i hava ve ağnam	bâd-i hava âdet-i	resm-i câmus
Adana	8824	50	—	—	—	—	—
Yüregir	33037	215	—	—	—	—	18280
Saruçam	16856	4166	7626	400	700	—	3941
Dündarlı	1535	19575	—	—	—	—	250
Hacılı	150	10320	—	—	—	—	—
Karaisalu	—	12389	—	13406	11596	—	—
Berendi	600	1190	—	—	1010	—	5182
Kınık	5955	—	—	—	350	1200	800
Ayaş	—	—	—	—	—	—	—
Toplam	66957*	47905	7526	13.806	13.656	29.813**	

Resm-i kovan veya resm-i nahl adıyla, arı besleyenlerden de vergi alınmaktaydı. Bu verginin bazen öşr-i asel şeklinde geçtiğini de görmekteyiz. Resm-i kovan her kovandan ikişer akçadır. Burada vergi üründen alınan öşür olarak değil kovan hesabına göredir. Defterde bu vergi resm-i nahl veya resm-i küvvare olarak geçmektedir. Arı kovanları mevsimine göre yaylaklara çıkarıldığında resm-i kovan o yaylağın sipahisi ile arı sahibinin sipahisi arasında paylaşılmaktadır. Bu paylaşma çoğu zaman anlaşmazlıklar doğurmakta, yaylak sahibi de, raiyyetin sahibi de ayrı ayrı ikişer

* Koyun sayısı $66.957 \times 2 = 133.914$; keçi sayısı $47.905 \times 2 = 95.810$

** Câmus sayısı: $29.813 \div 6 = 4968$

akça istemektedirler. Bu durum kanunnâmelerde açıklanmış ve 2 akça olan resm-i kovanı birer akça olarak paylaşmaları ve reâyâyâ zulm etmeleri istenmiştir. Bazı mezraalarda ve cemaatlarda geçen nısf-ı resm-i nahl deyimini bu şekilde anlamak gerekir.

Cemaat, mezraa ve köylerden(karye) alınan tam ve yarım resm-i kovan miktarları nahiyelere göre aşağıdaki tabloda ayrı ayrı gösterilmiştir. Verilen rakamları ikiye bölecek olursak o nahiyedeki arı kovanının sayısını bulmuş oluruz. Buna göre en çok arı kovanının Berendi nahiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo X : Resm-i kovan (Resm-i nahl-resm-i küvvare) (akça olarak)

Nahiye	Cemaat		Mezraa		Karye		
	Tam	1/2	Tam	1/2	Tam	1/2	
Adana	—	—	1978	140	—	—	2118
Yüreğir	100	845	1568	—	—	—	2513
Sarıcam	180	801	689	—	—	—	1670
Dündarlu	—	200	670	—	—	—	870
Karaisalı	—	—	565	—	—	—	565
Hacılu	—	180	—	—	—	—	180
Berendi	150	—	866	—	2206	—	3022
Ayas	—	—	150	—	380	—	530
Kınık	310	—	1597	—	—	—	1907
Toplam	740	2026	8083	140	2386	—	13375

Bu tabloya göre 1572 yılında Adana Sancağında 7770 kovan arı bulunduğu anlaşılmaktadır.

DİĞER VERGİLER

Resm-i âsiyâb değirmen vergisi demektir. Ayda beş akçadır. Tam bir yıl “yürüyenden” 60 akça, altı ay yürüyenden 30 akçadır. Değirmenlerde bu ölçü dönen her taş için tayin edilen miktardır. En çok değirmen Dündarlu nahiyesinde bulunmaktadır. Sancakta değirmen vergisi olarak yılda 3640 akça toplanmaktadır. Yüreğir nahiyesinde hiç değirmen görülmemiştir.

Mahsul-ı keştî nehir gemilerinden alınan vergidir. Özellikle Ceyhan nehri üzerinde ulaşımı sağlayan küçük nehir gemileri ve sallardan da

mahsul-ı keştî adıyla vergi alınmaktaydı. 11 mezraada mahsûl-ı keştî olarak toplam 19.240 akçalık gelir bulunuyordu. Tuna üzerinde bu verginin *resm-i geçüd* adıyla alındığını görmekteyiz.

Tablo XI : Bâd-i hava, Resm-i tapu, Resm-i deştânî, Resm-i âsiyâb ve Resm-i yaylak vergilerinin nahiyele göre dağılışı. (akça olarak)

Nahiye	Bad-i hava	R.Tapu	R.Deştânî	R.Âsiyâb	R.Yaylak
Adana	6643	3606	—	400	1112
Yüregir	10360	14717	—	—	—
Sarucam	29444	11663	—	670	180
Dündarlu	16345	8918	—	1190	—
Hacılu	6170	2028	—	120	—
Karaisâlu	8705	13225	500	240	2221
Berendi	4740	5072	300	210	—
Ayas	3035	276	100	410	—
Kınık	5608	13626	100	400	600
Toplam	91050	73581	1000	3640	4113

SANAYİ VE TİCARET

XVI.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun genel ekonomik yapısına uygun olarak Adana'da da ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Sanayi sayılabilecek küçük atölyeler ve tezgahlar da yine tarım ve hayvancılık hammaddelerinin işlenmesine yönelik çalışmaktadır. Zeytinyağı, pamuk ve susam yağı çıkarmaya mahsus ma'saralar, sabun ve mum imalat-hâneleri, çırçır ve iplik atölyeleri başlıca sanayi kuruluşlarıdır.

Tablo XII : Sanayi kuruluşları gelirleri (akça olarak).

Nahiyeler	Bayahâne	Şem'hâne	Debbağhâne	Ma'sara
Adana	35.000	2.000	—	3.500
Yüregir	2.425	—	—	—
Ayas	1.500	—	400	100
Kınık	7.000	—	2.700	550
Toplam	45.925	2.000	3.100	4.150

Pamuk ipliğinden ve boyahaneden elde edilen gelirler dokuma sanayiinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu konuda pamuk üretimi anlatılırken bilgi verilmişti. Saruçam'a bağlı Tüylü mezraasındaki boyahane gelirinin 2425 akça olması dokumacılığın yaygın olduğunu göstermektedir. Defterde geçen *çukur-ı çukahân* deyiimiyle dokuma tezgahları anlatılmaktadır. Berendi nahiyesinde resm-i rişte-i penbe, kirbas, resm-i çukur-ı cullâhân (*çukahân*) ve boyahane ve bac-ı bazar ve resm-i kassâbân ile birlikte yılda 8.000 akça tutmaktadır. Bu bakımdan verginin her tezgahtan kaç akça olarak alındığını ve tezgah sayısını anlamak mümkün olmamaktadır. Sis (Kozan) sancağında her tezgahtan ikişer akça alınmakta olduğuna göre burada da bu şekilde alındığını tahmin edebiliriz.

Şehre satılmağa gelen ticaret eşyasından ve transit geçen yüklerden nehir tarafında Adana köprüsü üzerindeki bâc noktasında, kara tarafında ise Tarsus Kapısı denilen Kuruköprü civarında bâc alınmaktaydı. Keçe, kepenek, halı, bez, zeytinyağı, gön(deri), sahtiyan(ince deri), peynir, yağ, üzüm, incir şehre satılmaya getirilen mallar arasında sayılmaktadır. Geçen canlı hayvanlar için de önemli miktarlarda bâc alınmaktaydı. Ayas iskelesi dışı açılan en önemli kapı idi. Kıbrıs'dan getirilen şaraplar burada karaya çıkar, pamuk balyaları buradan ihrac edilirdi.

Saruçam nahiyesinde bulunan Geden dağında demir madeni çıkarılmaktaydı. Yılda 22.000 akça tutan maden ocağı ve demir işciliği geliri 1692 yılında padişah hasılarına katılmıştır⁷⁰. Bu kayıttan maden ocağının en az 1692 yılına kadar faal durumda olduğunu anlamaktayız.

⁷⁰ TD.114(1572), v. 82b.

SONUÇ

1572 tarihli Adana Mufassal Defteri'nin değerlendirilmesi sonucu bölgenin % 98'inin Türklerle meskûn olduğu görülmektedir. Gayri müslim nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Bunlar Adana, Ayas gibi yerleşim merkezlerinde ve kalelerde bulunmaktadır. Toplam 441 vergi nüfusuna sahiptirler.

Adana'nın 9 nahiyesi olmasına rağmen sadece Adana, Ayas ve Kınık nahiyyelerinde yerleşim görülür. Diğer nahiyyeler idâri birim olarak vardır. Köy sayısı son derece azdır. Ayas, Berendi ve Kınık nahiyyelerine bağlı 48 köy vardır. Köylerde 1524 vergi nüfusu yaşamaktadır.

Nüfusun büyük çoğunluğu *konar-göçer*dir. Bunlar kışın belli mezraalarda ekincilik yapmakta, yazın da hayvanlarıyla birlikte yaylalara çıkmaktadırlar. Deftere cemaat ad ile kaydedilmiş olan bu Türkmenlerin sayısı 18.020 neferdir. Bunlardan 13.906'sı evlidir. 437 cemaat halinde yaşayan bu insanlar toplam nüfusun % 85'ini oluşturmaktadırlar. XVI.yüzyıl Adana'sının bu nüfus tablosuna baktığımızda Çukurova'nın dağıyla-taşıyla Türkleşmiş olduğunu görmekteyiz.

Ekonomi ise tarım ve hayvancılığa dayanan XVI.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun bir küçük modeli durumundadır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. İstanbul Başbakanlık Arşivi: (BA).

TD.69(1519), Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri.

TD.110(1521-1522), Adana, Arsuz, İskenderun Mufassal Tahrir Defteri.

TD.177(1536-1537), Adana Mufassal Tahrir Defteri.

TD.254(1547), Adana Mufassal Tahrir Defteri.

TD.450(Kanunî Devri), Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri.

332 numaralı Mühimme Defteri.

B.Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi(Ankara).(TKGMA).

TD.114(1572), Adana Mufassal Tahrir Defteri. (Değerlendirmesini yaptığımız defter).

ED.538(1540-1572?) Adana Evkâf Defteri.

ID.278(1572), Adana İcmâl Defteri.

TD.150(1572) Sis(Kozan) Mufasssal Tahrir Defteri.

TD.168(1568) Kars-ı Maraş(Kadirli) Mufasssal Tahrir Defteri.

II. BASILI ESERLER:

ÂLİ(MUSTAFA BİN AHMED), *Künhü'l-ahbâr*, c. IV, İstanbul 1277.

ALTUNDAĞ ŞİNASI, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa bir Araştırma", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi DTCTD*, V/2(1947), s. 187-197.

BARKAN, ÖMER LUTFİ, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri" I, *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, c. II(1940), s. 20-59.

BECKER, C.H., "Cizye", *İA*, c. III, s. 199-201.

ÇAĞATAY NEŞET, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler, *DTCTD*, V/1(1947), s. 483-511.

DARKOT BESİM, "Adana", *İA*, c. I, s. 127-129.

EKREM KÂMİL, "Hicrî onuncu-milâdî onaltıncı asırda yurdumuzu dolaşan Arap seyyahlarından "GAZZÎ-MEKKÎ SEYAHATNÂMESİ", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. III(1937), s. 3-90.

ENER KASIM, *Tarih Boyunca Adana Ovasına bir Bakış*, 4. Bs., İstanbul 1960.

———, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 4.Bs., İstanbul 1960.

———, *Adana Tarihine Dair Araştırmalar*, Adana 1967.

———, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar (Suriye'nin iddiasına karşılık*, 3.Bs., İstanbul 1978.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, c. III ve c. IX, Üçdal Neşriyat, (B. tarihi yok).

HALAÇOĞLU YUSUF, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, Ankara 1988.

HALİL EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1345(1927).

İNALCIK HALİL, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", *Belleten*, XXIII/92(1959), s. 575-610.

———, "Mehmed II", *İA*, c. VII, s. 506-535.

KURT YILMAZ, *Adana Mufasssal Tahrir Defteri (980 H.-1572 M.)*, Ankara 1985. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Master Tezi).

———, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", VI. Türkoloji Kongresi'ne sunulan basılmamış tebliğ.

- MEHMED NÜZHET, "Ramazan Oğulları", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, c.I, cüz:12(1327), s. 769-773.
- NEDKOFF BORIS CHRISTOFF, ÇEV.Ş. ALTUNDAĞ, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, VIII/32(1944), s. 599-652.
- ORHONLU CENGİZ, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* İstanbul 1963.
- ÖZDEĞER HÜSEYİN, "XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Anteb'in sosyal ve ekonomik durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, sayı: 16(Şubat 1982), s. 5-116.
- PAKALIN MEHMET ZEKİ, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, c. II, "Kantar".
- SOYSAL, MUSTAFA, "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defteri"ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, LII/2 02(1988), s. 169-181.
- SÜLEYMAN SUDİ, *Defter-i Muktesid*, c. II, İstanbul 1306.
- SÜMER FARUK, "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar), *DTCF-Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, I/1(1963), s. 1-113.
- _____, "Ramazan-Oğulları", *İA*, c. IX, s. 612-620.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. Bs., İstanbul 1980.
- ŞAHİN İLHAN, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 32, Mart 1979, s. 905-935.
- TEKİNDAG ŞEHABEDDİN, "II.Beyazıt Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memluk Savaşları (1485-1491), *Belleten*, XXXI/123(1967), b. 345-375.
- TEXIER CHARLES, Müt. Ali Suad, *Küçük Asya*, c. I-III, İstanbul 1339-1340.
- TURAN OSMAN, "Süleyman Şah I", *İA*, c. XI., s. 201-219.
- _____, "Süleyman Şah II", *İA*, c. XI., s. 219-231.
- UZUNÇARŞILI İSMAİL HAKKI, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakânî", *Belleten*, XV/58(1951), s. 381-399.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Bs., Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 2. Bs., Ankara 1984.
- YEDİYILDIZ BAHAEDDİN, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

ONALTINCI YÜZYIL BAŞLARINDA AMİD SANCAĞI YER VE ŞAHIS ADLARI HAKKINDA BAZI NOTLAR

MEHMET MEHDİ İLHAN

Bizans, Arap, Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi çeşitli devletlerin yönetiminden geçen ve Müslümanlarla Hristiyanların yan yana aynı köyde aynı mahallede yaşadığı Amid sancağı (bugünkü adıyla Diyarbakır vilayeti) asırlar boyunca bu devletlerin tesiri altında kalmıştır. Bu tesir bölge halkının sosyal yaşantılarında örf ve âdetlerinde ve burada konumuzu teşkil eden yer ve fertlere vermiş olduğu adlarda kendini açık gösterir.

Konumuzun ana kaynağını Amid sancağının 924/1518 tarihli olan ilk tapu-tahrir defterinde ki yer ve önemli gördüğüm şahıs isimleri teşkil etmektedir¹.

Yer isimlerini incelerken sözlük manalarından faydalandım ve dolayısıyla etnik gruplara ayırdım. Bu yer isimlerinin çoğunun 16. asırdan çok daha eskilere dayandığı inkar edilemez. Ama bunlardan ancak birkaçı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler yetersiz olduğu gibi 16. asırdan ancak bir kaç asır daha geriye dayanmaktadır. Konunun mahiyetini ve önemini belirtmek için genel anlamda yer ve şahıs isimlerini incelemeye geçmeden önce bu birkaç yer isimleri hakkında kısa bilgileri sunmayı uygun gördüm.

Bekr kabilesinin memleketi anlamına gelen Bilad-ı Bekr veya Diyar-ı Bekr adının İslam'ın fethinden sonra bu bölgeye yerleşen Rabi'a kabilesinin bir kolu olan Bekr b. Va'il kabilesinden geldiği şüphesizdir². Ancak

¹ Bu makalede zikredilen yer isimleri Türk Tarih Kurumu'nca (Ankara) basılacak olan *The Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Register* adlı eserimin "Appendices" bölümünde rahatlıkla tesbit edilebileceği gibi şahıs isimleri de aynı eserde transkripsiyonunu verdiğimiz 1518 tarihli Amid sancağı tapu tahrir defteri gözden geçirildiğinde tespitleri güç olmaz. Ayrıca yer adları için şu makaleme de baş vurulabilir: "Some notes on the settlements and population of the *sancak* of Amid according to the 1518 Ottoman cadastral survey" in *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt. XIV, Ankara 1983, s.415-436 + harita. Eldeki makalemizin sonunda verilen fotokopiler de burada incelediğimiz yer ve şahıs adları hakkında bir bilgi verir sanırım.

² "Diyarbakır" mad. IA; "Diyar-Bakr" mad. EI(2); *Cheref-Name on Fastes de la Nation Kourde...*, (I-II, Petersburg, 1868-1875, Fransızca'ya çeviren Francois Bernard Charmoy) cilt. I. s.140.

bu ad Osmanlı İmparatorluğu'nun aşağı yukarı son zamanlarına kadar İmparatorluğun en büyük eyaletini teşkil eden bölge için kullanılmış ve bilhassa resmi dokümanlarda bu gün Diyarbakır³ olarak bildiğimiz şehre Amid denilmiştir. Şehre 'Kara' sıfatının verilmesi bölgeye Türklerin gelmesinden sonra olsa gerek. Aslında Türklerin bölgede birçok yer adlarının başına 'kara' sıfatını getirmeleri dikkatimizi çekmektedir⁴. Bu, bölgede ki bazalt taşlarının kara bir görünüm arzemesinden ileri geldiği gibi aşağıda ki örneklerden de anlaşılacağı üzere Türklerin kelimeye düşkünlüklerinden de ileri gelmiş olabilir. Kara Amid ve Karacadağ birinci sebebe bağlanabilir. Ancak Kara Ağaç, Kara Baş, Kara Duş, Kara Göz, Kara Koç, Kara Koyun, Kara Pınar, Kara Viran, Karaca Viran, Kara Hamza, Kara Hisar, Kara Kilise, Kara Musa gibi köy adlarını daha ziyade ikinci sebeple bağdaştırmak daha uygun olsa sanırım. Ayrıca Kara sıfatı çoğu kez adlara bir canlılık katmaktadır. Örneğin Duş yerine Karaduş ve Göz yerine Karagöz yer adları olarak kulağa daha hoş gelmektedir.

Amid'in yanından geçen Dicle nehri bilhassa Batı dillerinde Rumca adı ile yani "Tigris" olarak bilinmektedir. Amid'i çevreleyen surlarla Dicle nehrinin yatağı arasında kalan alan daha bir kaç yıl öncesine kadar tamamen bahçelikti⁵.

Bu bahçelerin en meşhuru 1518 tarihli Amid sancağı kanunnamesinde adı geçen ve halk arasında aynı adla bilinen Eysel bahçeleridir. Urfalı

³ Diyarbekr adının Diyarbakır'a dönüşmesi hakkında bk. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar*, cilt 1, Ankara 1987, s.5-23.

⁴ Bazı kaynaklarda Amid'in Hamid olarak geçmesi bir yanlışlığın neticesidir. Ayrıca Amid'in bazı kaynaklarda Tigranegert, Tygrem veya Tigranopolis olarak adlandırılmasının hatalı olduğu kanaatindeyim, bk. *Cheref-Name*, cilt I, s.141, 18; Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, arabca, suryanice ve ermenice kaynaklara göre, 363'ten 1071'e kadar*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s.135n. Ayrıca Amid'e M.S. 349 yılında Augustus adı verilmiş ve şehir tahkim edilmiştir, bk. Honigsmann, *a.g.e.*, s.2; Amid'in tahkim edildiğine dair ayrıca bk. L. Hallier, *Untersuchungen über die edesensische Chronik (Texte u. Untersuch. z. Gesch. d. alchristl. Literatur*, IX, 1) Leipzig 1982, s.96-97; bk. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayî-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Çeviren Hrant P. Andreasyan, Notlar: Edourd Dulaure-Prof. Dr. Mükrimin Halil Yınanç (Çeviren), Ankara 1962, s.18-19; ayrıca bk. Şevket Beysanoğlu, *a.g.e.*, s.3-4.

⁵ Bu gün dahi bu alanın yüzde doksani bahçelik olup geri kalan yüzde onuna gece kondular yapılmıştır. Aslında Dicle ile Diyarbakır surları arasında kalan alan daha on yıl öncesine kadar tamamen bahçelik idi. Maalesef plansız bir yerleşmenin neticesinde bu bahçeler yavaş yavaş yok olmaktadır, örneğin Fiskayası ile Dicle Nehri arasında ki bölgenin bahçeleri tamamen tahrip edilip yerine gecekondu yapılmıştır.

Mateos Roma kumandanı Daniyaligos (Domestikos) Mileh'in 973 yazında askerleri ile Amid'i muhasaraya geldiğinde "nehirin kıyısında, şehirden iki ok menzili mesafede bulunup Avsal denilen mevkide karargah kurdular" diye yazar⁶. Bu mevkiin karargah kurmaya müsait bir yer olmasından o zaman da bahçelerle kaplı olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca bu adın bu güne kadar aynen muhafaza edilmiş olması ve türkölere konu teşkil etmiş olması burada ki bahçelerin eski zamanlardan beri Amid halkı için büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu göstermektedir⁷.

Amid sancağına tabi kazaların adlarının 16. asırdan daha eskilere gittiğinden şüphe yoktur. Ancak ne zaman kurulduklarına dair pek bir bilgiye sahip değiliz. Hini'nin (Hani, Heni, Hyny) Miladi 928 yılı civarında önemli bir kale olduğunu biliyoruz⁸. Ribat'ın da adından anlaşılacağı üzere İslam fethinden sonra kurulmuş bir sınır kalesi olduğu kanaatindeyim. Diğer taraftan Türkçe'de bir anlam ifade eden "Başka" nahiyesi ile Arapça'da ulvi ve yüce manasına gelen "Esmâ" nahiyesi menşeleri hakkında bir bilgiye sahip olduğumu ileri süremem. Dahası, doğruya en yakın okuduğum Çaykırın nahiyesinin neresi olduğu hakkında bir neticeye varamadım. Ama onikinci asrın başında Tilkuran, Tell Gavran, Choulkouran veya bugünkü ve de eski adıyla Tilgoran⁹ diye bilinen yerin 1518 tarihli defterde Tilek Ören olarak geçen nahiye olduğu şüphe götürmez sanırım.

"Til" veya "tell" tepe, tepelik, toprak yığıntısı manalarına geldiği gibi höyük manasına da gelmektedir. 1518 tarihli Amid sancağı defterinde Til Aloy, Til Gazi, Til Taban gibi başına "til" kelimesi getirilen köy adlarına sık rastlamaktayız. Tahrir defterimizde ki bu köylerin hepsi Müslümanlar tarafından iskan edilmiş olup Til Aloy gibi yerlerini tespit edebildiklerimiz küçük bir tepenin eteğinde kurulmuşlardır. Diyarbakır bölgesinde sık rastlanan bu gibi yerlerin eski harabeler üzerinde kurulmuş oldukları sanılmaktadır¹⁰.

⁶ Bk. *Urfalı Mateos Vakayi-namesi*, s.19; ayrıca Honigmann'a, (a.g.e., s.96) göre Domestikos (Mleh) Amid kapıları önünde Evsel (bahçesinde) Abu'l-Kasım Hibat Allah'a M.S. 973 yılında yenilmiştir.

⁷ 1900 yılında doğup 2 Şubat 1959'da vefat eden Diyarbakır Ulu Camii müezzini rahmetli Celal Güzelses'in "Evsel bahçesinden indim aşağı" adlı türküsü Diyarbakır halkının dilinden düşmeyen çok popüler bir türküdür.

⁸ Bk. Honigmann, a.g.e., s.40; krş. Beysanoğlu, a.g.e., s.25.

⁹ *Urfalı Mateos Vakayi-namesi*, s.242; Honigmann, a.g.e., s.138n.

¹⁰ Bk. William C. Brice, *South-West Asia*, London 1966, s.93-94.

Defterimizde altı yüz civarında yer isimleri geçmektedir. Ufak köylerden ve mezraalardan ibaret olan bu yerlerden birinin önemli bir tarihi vakaya sahne olmadıkça tarih kaynaklarında yer almış olacağını sanmıyorum. Tabi Tapu Tahrir defterleri bu iddianın dışında tutulmalı. Dolayısıyla yer adlarını incelemede Tapu Tahrir defterlerinin en önemli kaynaklardan biri olduğu da burada ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirttiğim gibi 1518 tarihli Amid sancağı Tapu Tahrir Defterinde ki yer adlarını incelemede sözlük manalarına göre etnik gruplara ayırma metodunu takip edeceğimi belirtmiştim. Elde edilen neticeleri tablo üzerine döktüğümüzde bölgede hakim etnik gruplar aşağı yukarı ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar şahıs isimlerinin ve yer isimlerinin akabinde yazılan "İslamiye" sıfatından o yerin Müslüman bir köy olduğu neticesine varıyorsak da Arapça veya Farsça kökenli isim taşıyan bir köyün halkının Türk, Arap veya Fars olduğu ayrımını yapamayız. Ama buna rağmen aşağıda tabloya döktüğüm veriler sancağın ne gibi ve ne derece de etnik grupların tesiri altında kaldığı hakkında yeterli bilgi verir sanıyorum.

Tablo 1 :

AMİD SANCAĞI YER ADLARININ SÖZLÜK MANASI İTİBARIYLA ETNİK DAĞILIMI

	Sayı olarak	Yüzde olarak
Toplam yer adları sayısı :	594	
Kısmen veya tamamen sözlük anlamı tespit edilemeyen yer adları :	104	17.50 %
Sözlük anlamı itibariyle Arapça-Türkçe-Farsça yer adları:	104	17.50 %
Arapça yer adları :	153	25.75 %
Türkçe yer adları :	167	28.11 %
Farsça yer adları :	50	8.41 %
Gayri Müslim yer adları :	16	2.69 %

Elde ettiğimiz tabloyu incelediğimizde Türkçe yer adlarının % 28.11 ile en başta gayri Müslim yer adlarının ise % 2.69 ile en sonda geldiğini

görürüz. Tabii ki Müslüman yer adları gayri-Müslim yeradlarının çok üstünde olmuş oluyor. Bu yüzden her ne kadar bu tablo bize genel anlamda bir fikir vermekte ise de etnik dağılımın kesin bir neticesi sayılmaz. Ancak gayri-Müslim yer adları yüzdesinin % 3 civarında olduğu kanaatindeyim. Şöyle ki Amid sancağının 1518 tarihli deftere göre nüfus dağılımını tablolara dökelim ¹¹.

Tablo 2:

1518'DE AMİD SANCAĞI NÜFUSU

(askeri hariç hane × 5.5 = mücerredler)

	Toplam	Müslüman	Hristiyan	Yahudi
A. (12)	13.260	7.118	5.985	157
AK.	27.625	25.471	2.154	—
AN.	16.511	13.211	3.300	—
TL.	57.395	45.799	11.439	157

Tablo 3 :

1518'DE AMİD SANCAĞI NÜFUSU

(% 10 askeri eklenmiştir)

	Toplam	Müslüman	Hristiyan	Yahudi
A. (12)	14.586	8.444	5.985	157
AK.	30.388	28.238	2.154	—
AN.	18.162	14.862	3.300	—
TL.	63.135	51.539	11.439	157

¹¹ Bu tablolarda ki nüfus rakamlarını elde edebilmek için *hâne* adedini, bölge köyleri üzerinde ki öz müşahedelerime dayanarak 5.5 ile çarptım. Bu konuda detaylı bilgi için bk. T.H. Hollingsworth, *Historical demography*, London 1969, s.117.

Tablo 4:

1518'DE AMİD SANCAĞI NÜFUSU

(askeri hariç rakamlar % hesabıyla)

	Toplam	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
A. (12)	13.260	% 54	% 45	% 1
AK.	27.627	% 92	% 8	—
AN.	16.511	% 80	% 20	—
TI.	57.395	% 79.8	% 19.93	% 0.27

Tablo 5 :

1518'DE AMİD SANCAĞI NÜFUSU

(% 10 askeri eklenmiştir — rakamlar % hesabıyla)

	Toplam	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
A. (12)	14.586	% 58	% 41	% 1
AK.	30.388	% 93	% 7	—
AN.	18.162	% 82	% 18	—
TI.	63.135	% 81.63	% 18.12	% 0.25

Bu tabloda ki toplam nüfus dağılımına baktığımızda her ne kadar ilkin elde edilen neticelerin yer isimlerinin etnik dağılımı tablosuyla bağdaşmadığı kanaatine varırsak da gayri-Müslim nüfusunun % 81.42'sinin Amid şehri ve nahiye merkezlerinde % 18.57'sinin köylerde yaşadığını ve köylerde yaşayan gayri-Müslimlerin Müslümanlara oranla % 8 civarında olduğunu göz önüne alırsak elde ettiğimiz % 2.69 gayri-Müslim yer adları oranının doğruya yakın olacağı kanaatindeyim. Ayrıca Çaruhi, Haçek, Narin ve Sati Kendi gibi adları Türkçe olan, Hâci 'İsâ, Hâris, Kadı Süfla, Kâsimi, Sultân gibi adları Arapça olan köylerde yaşayan halkın bir kısmının veya tamamının gayri-Müslim olduklarını belirtecek olursak tezimiz daha kuvvetlenir. Bu köylerin şahıs adlarını gözden geçirdiğimizde daha

ziyade Arapça ve Türkçe kökenli adları kullandıklarını görürüz. Amid sancağı köylerinin dini guruplara ayrılışını da şöyle bir tabloya dökebiliriz;

Tablo 6 :

1518 DE AMİD SANCAĞI KÖYLERİ

	Toplam	Müslim köyleri (% hesabıyla)	Gayri-Müslim köyleri (% hesabıyla)
A (12)	280	% 95.71	% 4.29
AN.	190	% 81.05	% 18.95
Tl.	470	% 89.79	% 10.21

Gayri-Müslim ¹³ köylerinin % 2.69 olan gayri-Müslim yer adlarına oranla % 10.21 gibi yüksek bir rakama ulaşması bu son hesaplama sayı 124 ve gayri meskun olan mezra'aların katılmamış olmasından ileri gelmektedir.

Gayri Müslim yer adları arasında Grigorus'un Cricoros olarak, Peros'un Permos olarak yazılması ve Ovanes köyünün Fahri adıyla meşhurdur diye kaydedilmesi dikkatimizi çekmektedir.

Farsça yer isimlerinin bir kısmı Farsçalaştırılmış Arapça adlardan oluşmaktadırlar. Örneğin Cemuk (جموك = Cémék) Cuma'ali adının, Selmo ise Selman adının mahalli halk tarafından kullanılan ve Farsça'dan alınmış bozuk şeklidir. Farsça yer isimlerinin bir diğer kısmı ise "ân" ekinin Arapça veya Farsça isimlerin sonuna eklenmesinden oluşmaktadırlar. Örneğin Dāvudiyân, Gâziyân, Mânîkân, Manşuriyân, Mıkriyân, Seyrân

¹² Bu tablolarda kullanılan kısaltmalar şöyledir:

A. = Amid

AK. = Amid'in köyleri

AN. = Amid'in nahiyeleri ve bu nahiyelere bağlı köyler

Tl. = Toplam

¹³ 1518 tarihli Tapu Tahrir Defterinde gerek Nesturi gerek Rum kilisesine bağlı bütün Hristiyanlar gayri-Müslim olarak belirtilmişler, bk. M. Mehdi İlhan, *The Sancak of Amid According to the 1518 Ottoman Cadastral Register* (yakında yayınlanacak).

Farsça'da isimlerin sonuna eklenen "ân" çoğul ekidir. Dolayısıyla Dâvudi-yân Davudiler manasına gelmektedir ¹⁴.

Diğer taraftan Farsça isimler arasında Derviş, Kalender gibi mistik adlar Cihânşa ve Şâhi gibi "Şah" adıyla birleşik olanlar dikkatimizi çekmektedir. Hâç'ın verdiği anlamına gelen Hâçdâdi ve Zerdüş, rahip manasına gelen Hırbedi köy adları da oldukça ilginç olsa gerek.

Arapça yer adları genellikle 'Ala'addin, 'Arab Mağsud, Faîme Hâtun, Hâci Osman, Şeyh Naşır 'Arab, Ya'qub gibi şahıs adlarını taşımaktadır. Bazende köylere Arapça kökenli olan ve yerin karakteristiğini belirten bir isim verildiği görülmektedir. Tabii ki bu gibi adlardan bir köyün ancak genel karakteristiği hakkında bilgi edinmemiz mümkün oluyor. Örneğin 'Akimi ve Deşti gibi adları taşıyan köylerin kurak ve çorak yerler, Re'su'l-eyn, 'Asasi ve Cevzi gibi adları taşıyan köylerin sulak, bağlık ve bahçelik yerler olmaları mahtemeldir.

Türkçe yer isimlerine gelince bunlar da genellikle yerin karakteristiği hakkında bize bilgi veren isimler olup bu gibi isimlere Türkiye'nin bir çok bölgelerinde rastlanmaktadır. Ağ Pınar, Bahçecik, Bahçeli, Beş Pınar, Çamurlu, Çift Depesi, Degirmenli, Depe Kendi, Depelu, Kamışlı, Panbuklu Depesi, Sögütlü verebileceğimiz bir kaç örnektirler. Boğa Dutan, Keçi Burci, Köpeklu, Kurbağalı, Kuş-Toğan, Kuzu, Tavşan Bölüğü, Tavşan Depesi gibi yer adları Türklerin eskiden beri hayvanlara olan düşkünlüklerini bir emaresi olsa gerektir sanırım. Ayrıca bu gibi Türk köyleri altında kaydedilen şahıs adlarına baktığımızda Türklerin eskiden beri kullandıkları Aydoğmus, Aydın, Aytoğan, Köpek, Sevinduk, Türemiş, Yaramış gibi saf Türkçe adlara rastlıyoruz.

Arapça-Farsça-Türkçe bileşimi yer adlarının arasında en fazla Türkçe karışımı olanlarına rastlıyoruz. Yetmişüçü bulan bu yer adlarını ve sözlük anlamını tespit edemediklerimizin arasında Türkçe karışımı olan altı adı daha Türkçe yer isimlerine kattığımızda sayıları 246'ya yükselmiş olur. Bu da Amid sancağı toplam yer isimlerinin % 41.41'ini teşkil etmiş olur.

Kilisecik, Patrik ve Deyr-i Beşir gibi yer isimlerini taşıyan köylerde daha önce Hristiyanların yaşadığını ve zamanla bu bölgeye Türklerin yerleşmesiyle Hristiyanların şehirlere göç ettiklerini tahmin ediyoruz. Diğer ta-

¹⁴ "ân" ekinin Farsça'da çoğul olarak kullanılması hakkında bk. Dr. M. Cevad Mashkur, *Dusturname der Sarf u Nahu Zebani Farisi*, Tehran 1966, s.293; ayrıca bk. *Lugatname-i dehhuda*, Tehran 1325, cilt 1, s.188.

raftan Fahri adıyla meşhur diye yazılan Ovanes köy adı ve bu köyün altında yazılan şahıs isimlerinden ilkinin Ovanes b. Fahro olması en azından bu köyde Hristiyan Türklerin yaşadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Zaten gayri-Müslim köyleri incelediğimizde bunların genellikle çeşitli Hristiyan topluluklardan oluşuklarını görürüz.

Şüphesiz bunların arasında Nasturi, Yakubi, Rum ve diğer kiliselerin veya mezheplerin mensupları vardır ama biz böylelerini ancak ve bazen adlarından tanımlayabiliyoruz. Örneğin Farsça kökenli isimleri taşıyan gayri-Müslimlerin Nasturi kilisesine mensup oldukları muhtemel, ama problemin görüldüğünden daha kompleks olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Aşağı yukarı Hristiyan adlarının yarısı ya Arapça örneğin Ya'kub — veya gayri-İslami bir dil örneğin Ohan (اوهان) ¹⁵ kökenlidirler. Arapça ve Farsça kökenli bazı adların gayri-İslami dil kökenlerine veya gayri-İslami ad kalıplarına uydurulmuş olduklarını görüyoruz. Bu gibi adların arasında Ezekil (ازكـل), Atavellah (اطاولله), (Belaş gayri-İslami formu Velaş), Kızıl (gayri-İslami formu Zal, telaffuzu Gazal) ¹⁶ ve Reşa (herhalde Reşideddin Farsça formundan alınmış olmalı, Ermenice de Raşav olarak telaffuz edilmekte) ¹⁷. Geri kalan "Ermeni" veya gayri-Müslim adları halis Türkçe ¹⁸, Arapça, Farsça veya Suryanice adlardır. Örneğin Abdullah, Remo (Ramazan adının mahalli halkça kullanılan formu), Dilşad, Iso ve Ebger ¹⁹. Bu güçlüklerle veya problemlere bir diğerini daha ekliyebiliriz o da Türki, Kara-koyunlu, Artuk ve Arabo gibi mezkur topluluklara mensubiyet ifade eden sıfatların gayri-İslami adların sonlarına eklenmiş olduğu gerçeğidir. Ekseriyeti Müslüman olan köylerde ki bazı Hristiyanlar gayri-İslami lakablar taşıyorlardı.

1518 tarihli Amid sancağı Tapu tahrir defterinde aşağı yukarı iki bin çeşit şahıs isimleri kullanılmıştır. Bu isimlerin çoğu 'Abdullah, 'Abdur-

¹⁵ Bk. Adjarian, *Dictionary of Armenian Personal Names*, 5 cilt, Erevan 1942, cilt 3, s.537; 1518 tarihli Tapu Defterinde ki gayri-Müslim adları okumamda benden hiç bir yardımını esirgemeyen Oxford Üniversitesi profesörlerinden Prof. Dowsett'e müteşekkirim.

¹⁶ Adjarian, *a.g.e.*, cilt 3, s.143.

¹⁷ Adjarian, *a.g.e.*, c. 4, s. 311.

¹⁸ R. C. Jennings'e ("Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, cilt VII, 1976, s.28) göre Kayseri'de "Zimmilerin Hristiyan ve Türk adlarını çeşitli formlarda kullanmaları (bu bölgede) Türk kültürünün derin bir etkisini göstermektedir."

¹⁹ H. Hubschmann, *Armenische Grammatik, part 1: Armenische Etymologie*, Leipzig 1897, s.288; aslen Süryanice olan bu ad Ermenilerce de kullanılmaktadır.

rahmân, ‘Ali, Nureddin gibi Arapça isimler olup genellikle hangi etnik gruplar tarafından kullanıldıklarını tespit etmek mümkün değildir. Ancak bu Arapça adların ‘Abdo, ‘Abdin, ‘Abdul, Bedro, Behayin, Behayun gibi çeşitli şekillerde kullanıldığını görüyoruz. Arapşa, Devletşa, Mehmedşa, Şah Duvel, Şah Emir gibi “Şah” adıyla birleşik adlara rastlanmakla beraber bu gibi adları taşıyanların İran asıllı oldukları kanaatine varabileceğimizi sanmıyorum.

Grigor, Kirakos, Gorges, Markos, Nikogos, Ohan, Ohanes gibi gayri-İslami adlar gayri-muslimlerin oldukça sık kullandıkları isimlerdir. Bunun yanında Haço, Haçik gibi Farsça kökenli adlar da gayri-Müslimler tarafından kullanılmaktaydı.

Gözümüze çarpan Türkçe isimler ise şunlardır: Satılmış, Bulmuş, Bunamış, Oğlan Yitilmiş, Oktay, Okan, Kutlu Toğmuş, Sulamış, Eldeğmez, Gökoğlan, Gündoğmuş, İlalmış. Ayrıca bir gayri-Müslimin Kara Koyunlu (Taniel Karakoyunlu) soyadını taşıması oldukça ilginç olsa gerektir.

Tanrıverdi adının çeşitli şekillerde kullanıldığı da oldukça dikkatimizi çekti: Hudādād, Hudābahş, Hudāverdi, Yezdānbahş, Yezdānvermiş, Çalapverdi, Tangrivirmiş, Tangriviren.

Bu yer ve şahıs isimlerinden her ne kadar bölgenin kompleks bir etnik ve dini yapıya ve karakteristiğe sahip olduğu ortaya çıkıyor ise de bu isimler hakkında daha geniş kapsamlı bir araştırma yapılırsa ve bilhassa 1540 tarihli Amid sancağı Tapu tahrir defterinde ki isimlerle karşılaştırılırsa bölgenin etnik yönden ne gibi bir değişikliğe uğradığı ortaya çıkacağı gibi, daha kesin rakamlara varacağımızı da sanıyorum. Ayrıca bu isimlerin filologlar tarafından ele alınması durumunda bilhassa Türkçemizin o zaman kullanılan saf kelimelerinin açıklığa kavuşacağına da şüphe olmasa gerek.

Belge No : 1 Başbakanlık Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, Nr. 64, s. 17-18

[illegible]

Belge No : 3 Başbakanlık Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, Nr.64, s. 19-20

[illegible]

[illegible]

[illegible]

الحق
على العبد
محمّد بن عبد الله

معاون

۱۰۰

مجلس
العلماء
والشيوخ
والمعاليين

34

3 5

الحمد لله
والصلاة والسلام

$$\begin{array}{r} 3 \\ 2 \\ \hline \end{array}$$

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

عبدالله بن محمد

५३

عبد الله بن عبد الرحمن بن عبد الوهاب بن عبد العزيز بن عبد الحميد بن عبد الجبار بن عبد الكريم بن عبد الملك بن عبد المطلب بن عبد مناف بن قصي بن كلاب بن مرة بن كعب بن لؤي بن غالب بن فهر بن مالك بن النضر بن كنانة بن خزيمة بن مدركة بن إلياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان

عقود

13.

[illegible]

$\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{6}$

ما

۱۰۰

مکمل

مجلس
العلماء

—

[illegible]

३५०
३५१
३५२

مجلسه

1

تحت إشراف
م. العبد

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

على القاسم

۱۰۰
 ۹۹
 ۹۸
 ۹۷
 ۹۶
 ۹۵
 ۹۴
 ۹۳
 ۹۲
 ۹۱
 ۹۰
 ۸۹
 ۸۸
 ۸۷
 ۸۶
 ۸۵
 ۸۴
 ۸۳
 ۸۲
 ۸۱
 ۸۰
 ۷۹
 ۷۸
 ۷۷
 ۷۶
 ۷۵
 ۷۴
 ۷۳
 ۷۲
 ۷۱
 ۷۰
 ۶۹
 ۶۸
 ۶۷
 ۶۶
 ۶۵
 ۶۴
 ۶۳
 ۶۲
 ۶۱
 ۶۰
 ۵۹
 ۵۸
 ۵۷
 ۵۶
 ۵۵
 ۵۴
 ۵۳
 ۵۲
 ۵۱
 ۵۰
 ۴۹
 ۴۸
 ۴۷
 ۴۶
 ۴۵
 ۴۴
 ۴۳
 ۴۲
 ۴۱
 ۴۰
 ۳۹
 ۳۸
 ۳۷
 ۳۶
 ۳۵
 ۳۴
 ۳۳
 ۳۲
 ۳۱
 ۳۰
 ۲۹
 ۲۸
 ۲۷
 ۲۶
 ۲۵
 ۲۴
 ۲۳
 ۲۲
 ۲۱
 ۲۰
 ۱۹
 ۱۸
 ۱۷
 ۱۶
 ۱۵
 ۱۴
 ۱۳
 ۱۲
 ۱۱
 ۱۰
 ۹
 ۸
 ۷
 ۶
 ۵
 ۴
 ۳
 ۲
 ۱

[illegible]

عبدالله بن عبدالمطلب

[illegible]

३५५
३५५
३५५
३५५
३५५

30

١٥٩

الشيخ
واسم
الشيخ

33

SOME NOTES ON THE PERSONAL AND PLACE NAMES USED IN THE *SANCAK* OF AMID DURING THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

MEHMET MEHDİ İLHAN

The *sancağ* of Amid (today known as Diyarbakır) has been ruled by the Byzantines, Arabs, Selçukids, Artukids, Ayyubids, Akkoyunlus and Ottomans. Therefore the *sancağ* has been exposed to the cultures of these states. Thus the province had undergone a great cultural impact which can clearly be traced in the personal and place names used in the *sancağ*.

The place and personal names recorded in the 1518 Ottoman cadastral survey of the *sancağ* of Amid are the basis of some pointers made in this article ¹.

The names were classified into ethnic groups in accordance with their meanings. It cannot be denied that most of the place names go back to very old days. However, very few of these names can be traced in the ancient sources. Furthermore, the information traced on these names is inadequate and can only go back few centuries further than the 16th century. To mark the importance of the subject in general I thought it might be fitting here to venture on the meaning of few place names here before I proceed to discuss the place and personal names.

There is no doubt that the name given to the province of Diyarbekr originates from the sub-branch of Rabi'a tribe namely the tribe of Bekr b. Vail who were settled in the area after the Islamic conquest². However,

¹ The place names mentioned in this article can easily be traced in the "Appendices" of my work on the 1518 Ottoman Cadastral Register of the *Sancağ* of Amid entitled *The Sancağ of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Register* and which will be published soon. For the personal names the transcription of the Register should be referred to. Also for the place names my article entitled "Some notes on the settlements and population of the *sancağ* of Amid according to the 1518 Ottoman cadastral survey" (in *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, vol. XIV, Ankara 1983, pp. 415-436 + a map) should be consulted. The facsimiles given at the end of the present article can also serve as a reference to some pointers made.

² Art. "Diyarbekir" in *IA*; art. "Diyar-Bakr", in *EI*(2); *Cheref-Namæ on Fastes de La Nation Kourde...*, (I-II, Petersburg, 1868-1875, translated into French by Francois Bernard Charmoy) vol. I, p. 140.

the name was given to the province only, and as it is understood from the Ottoman documents the main city (to use the Ottoman term *beylerbeyi sancağı*), today known as Diyarbakır³, was called Amid.

The epithet "Kara" was most probably given to the city of Amid after the advent of the Turks and most probably by the Turks themselves⁴. In fact it appears that the Turks have used the epithet "Kara" as a prefix for quite a number of place as well as personal names. Perhaps the black basalt stones found in the region and used on the walls of the city as well as the houses gave another temptation to the Turks to add this epithet as a prefix to the ancient name of the city. Therefore, Kara Amid and Karacadağ may be the product of this temptation, but the village names like Kara Ağaç, Kara Baş, Kara Duş, Kara Göz, Kara Koç, Kara Koyun, Kara Pınar, Kara Viran, Karaca Viran, Kara Hamza, Kara Hisar, Kara Kilise, Kara Musa clearly indicate how much the Turks were fond of the epithet "Kara". Furthermore this epithet eliminates the dullness of the single syllables, i.e. Duş: Kara Duş; Göz: Kara Göz.

The area that falls between the river Tigris and walls that surround the city, was completely covered with gardens and orchards until a few years ago⁵. The most famous of these gardens are the Evsel Gardens mentioned in the 1518 *ḵānunnāme* of the *sancağ* of Amid. These gardens are still called as "Evsel Bahçeleri" by the local inhabitants. According to the famous historian Mateos of Edessa (Urfa) Danialigous (Domestikos)

³ On how the name Diyarbekr came to be known as Diyarbakır see Şevket Beysan oğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtann Akkoyunlulara Kadar*, vol. 1, Ankara 1987, pp.5-23.

⁴ In some sources Amid is written as Hamid as a result of a common error. Also in some sources Tygrem, Tigranegert or Tigranopolis is used instead of Amid which I believe is a great error. See *Cheref-Name*, vol. I, pp. 141, 198; Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, arabca, Suryanice ve ermenice kaynakları göre, 363'den 1071'e kadar*, Çev: Prof. Dr. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, p.135 n (The original work is entitled *Die Ostgrenze Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 Nach griechischen, arabischen, syrischen armenischen Quellen*, Bruxelles 1935, Imprimerie de Meester XV, 451) Another name given to Amid is Augusta which was fortified by Constantius in 349 A.D., see Honigsmann, *idem* p.2; for the fortification of Amid also see L. Hallier, *Untersuchungen über die edenssenische Chronik (Texte u. Untersuchung z. Gesch. d. altchristl. Literatur*, IX, 1), Leipzig 1982, pp. 96-97.; see Urfa'lı Mateos, *Urfa'lı Mateos Vakayî-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Trs. Hrant P. Andriasyan. Notes: Edourd Dulaurer - Prof. M. Halil Yınanç (translator), Ankara 1962, pp.18-19; also see Şevket Beysanoğlu, *idem* pp. 3-4.

⁵ This area is still covered with trees and has many gardens and orchards.

Mileh, the famous Roman General, "put up his camp by the river side at a place called Avsal which was only a distance of two arrow shots from city" when he came with his soldiers to besiege Amid in the summer of 973⁶. The place must have been covered with trees since it was convenient for camping in the summer heath of Amid city. Furthermore the gardens must have been of great value, as they are still, for the inhabitants of Amid since the name given to them has not changed for centuries and has been subject to the local folk songs⁷.

We do not have much information about the *nāhiyes* of the *sancağ* of Amid regarding to when they were founded, but we can say that their history stretches back at least few centuries beyond the sixteenth century. We know that the *nāhiye* of Hini (Hani, Heni, Hyny) was an important fortress in about 928 A.D.⁸. I also believe that Ribat was founded as a frontier fortress sometimes after the Islamic conquest of Diyarbekr province. However, I cannot claim that I have any knowledge on the origin of the *nāhiye* called Başka, meaning "the other" in Turkish, and the *nāhiye* called Esma, meaning "exalted" in Arabic. I also could not trace the whereabouts of the *nāhiye* of Çaykiran and I am not certain whether my reading is correct. Furthermore there is no doubt that the *nāhiye* recorded in the 1518 register as Tilek Ören is no other than the place known as Tilgoran today. Tilgoran, although known by this name since the beginning of the 12th century, we find that it is spelled in the history books as-Tilkuran, Tell Gavran and even Choulkouran⁹.

The word "til" or "tell" can either mean a hill or a mound. We find quite a number of village names with epithet "til" in the 1518 Ottoman cadastral survey of the *sancağ* of Amid. The village names like Til 'Aloy, Til Gazi, Til Taban are typical examples. Almost all such villages recorded in the 1518 survey were inhabited by the Muslims and the ones that we could locate such as Til 'Aloy we find were situated on a mound

⁶ See *Urfalı Mateos Vakayi-namesi*, p.19; also see Honigmann, *idem* p.96 where it is stated that Domestikos (Mleh) was defeated by Abu'l-Kasım Hibat Allah at Avsal in front of the gates of Amid in 973.

⁷ The folk song "Eysel bahçesinden indim aşağı" (I strolled down the Eysel garden) by Celal Güzelses —the deceased *muezzin* of the Grand Mosque of Diyarbakır, who was born in 1900 and died on 2 February 1959— is still popular among the inhabitants.

⁸ See Honigmann, *idem* p.40; cf. Beysanoğlu, *idem* p.25.

⁹ *Urfalı Mateos Vakayi-namesi*, p.242; Honigmann, *idem* p.138n.

or a hill. It is believed that the villages which have epithet "til" with their names were founded on the ancient ruins¹⁰.

In the 1518 register about six hundred place names were recorded. I do not believe that these place names which are mostly of small villages and pastures could be traced in the historical sources unless they have been witness to an important historical event. Of course the cadastral surveys have to be kept outside this claim. Therefore, it becomes obvious how important the cadastral surveys are for the study of place names. I would like to emphasise here as I have done above that I will classify the place names, found in the 1518 cadastral register, into the ethnic groups in accordance with their lexical names and then make some pointers. Also when we tabulate the data we can clearly see the dominant ethnic groups in the province. Although the epithet like "islâmiye" refers to the religious grouping, it is almost impossible to establish the ethnicity of a village with an Arabic or Persian name since the use of such names is very common among the Turks. However, the data tabulated below can give us a rough idea how far the province had undergone the influence of different ethnic groups.

Table 1 :

THE ETHNIC DISTRIBUTION OF PLACE NAMES IN THE SAN-
CAĞ OF AMİD IN ACCORDANCE WITH THEIR LEXICAL MEAN-
INGS

	In number	In percentage
Total Place Names :	594	
The lexical meaning fully or partially unde- termined place names:	104	17.50 %
Lexically Arabic-Turkish-Persian com- pound place names :	104	17.50 %
Arabic place names :	153	25.75 %
Turkish place names :	167	28.11 %
Persian place names :	50	8.41 %
Non-Muslim place names :	16	2.69 %

¹⁰ See William C. Brice, *South-West Asia*, London 1966, pp.93-94.

When we study the table we can clearly see that the Turkish place names with 28.11 % come at the top of the list where as the non-Muslim place names with 2.69 % come at the bottom of the list. Of course the Muslim place names as a total are far above the non-Muslim place names. These percentages may give us a general idea, but they are not clear-cut figures of the ethnic distribution in the *sancağ*. However, it is very likely that the non-Muslim place names were about 3 % as indicated on the table above. This claim can be supported by further evidence as follows: Let us tabulate the distribution of the population in the *sancağ* of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey¹¹:

Table 2:

POPULATION OF THE SANCAĞ OF AMID IN 1518

(without unregistered *askeri* figures are found by $\text{hâne} \times 5.5 + \text{mücerreds}$)

	Total	Muslims	Christians	Jews
A. (12)	13.260	7.118	5.985	157
VA.	27.625	25.471	2.154	—
NA.	16.511	13.211	3.300	—
TL.	57.395	45.799	11.439	157

Table 3 :

POPULATION OF THE SANCAĞ OF AMID IN 1518

(with 10 % *askeri*)

	Total	Muslims	Christians	Jews
A. (12)	14.586	8.444	5.985	157
VA.	30.388	28.238	2.154	—
AN.	12.162	14.862	3.300	—
TL.	63.135	51.539	11.439	157

¹¹ I have taken a more or less arbitrary multiplier of 5.5 for the *hâne* entries to arrive at the figures given in the population tables. My reasons for choosing this figure depends on my personal observation of the villages for a period of twenty years. On this subject, however, see T.H. Hollingsworth, *Historical Demography*, London 1969, pp.117 ff.

Table 4:

POPULATION OF THE *SANCAK* OF AMID IN 1518(without unregistered *askeri* figures in %)

	Total	Muslims	Christians	Jews
A. (12)	13.260	54 %	45 %	1 %
VA.	27.627	92 %	8 %	—
NA.	16.511	80 %	20 %	—
Tl.	57.355	79.8 %	19.93 %	0.27 %

Table 5 :

POPULATION OF THE *SANCAK* OF AMID IN 1518(10 % *askeri* added to the figures — figures in %))

	Total	Muslims	Christians	Jews
A. (12)	14.586	58 %	41 %	1 %
VA.	30.388	93 %	7 %	—
NA.	18.162	82 %	18 %	—
Tl.	63.135	81.63 %	18.12 %	0.25 %

At first glance the total population distribution outlined in the tables does not conform with the ethnic distribution of place names outlined in the first table, but when we examine the tables very carefully and bear in mind that the 81.42 % of the non-Muslims live either in the city of Amid or in the *nāhiye*-centres and only 18.57 % live in the villages, and that the percentage of non-Muslims living in the villages is only 8 % compared to the percentage of Muslims living in the villages, then we could say that the non-Muslim place names were roughly 3 % as pointed above. This point can further be supported by the fact that there were some villages bearing Turkish names such as Çaruhi, Haçek, Narin and Satı Kendi and some others bearing Arabic names such as Hacı İsa, Haris, Kadı Süfla,

Kasimi and Sultan were wholly or partially inhabited by non-Muslims. However, it may be significant to point out here that non-Muslims living in such villages were mostly using the names derived from Arabic or Turkish origin.

The villages of the *sancak* of Amid can be classified and tabulated into the following religious groupings.

Table 6 :

VILLAGES OF THE *SANCAK* OF AMID IN 1518

	Total	Muslim villages in %	Non-Muslim villages in %
A. (12)	280	95.71 %	4.29 %
NA.	190	81.05 %	18.95 %
Tl.	470	89.79 %	10.21 %

The reason behind the fact that the percentage of non-Muslim ¹³ villages going up from 2.69 % to 10.21 % is that the 124 uninhabited pastures were not included in the latter calculations.

It may be worthwhile to point out here that of the non-Muslim place names Grigoros was spelled as Ciricorus and Peros as Permos in the register. Also the village of Ovanes is indicated as being (better) known by the name Fahri.

Some of the Persian names are Persianised from Arabic names. For instance the name Cemuk (جموك = Cemek) is derived from Cuma'ali and Selmo is derived from Selman. Both of these place names are distorted

¹² The abbreviations used in these tables are as follows:

A. = Amid

VA. = The villages of Amid

NA. = The *nahiyes* of Amid and their villages

Tl. = Total

¹³ In the 1518 Ottoman Cadastral Survey of the *Sancak* of Amid all the non-Muslims are indicated as Christians whether member of Nestorian or Greek church, see my work *The Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Register* (to be published soon). Also see *infra*.

forms derived from Arabic via Persian and used by the local inhabitants. Another group of Persian place names are the Arabic or Persian names with the suffix "ân". Davudiyan, Gaziyan, Manikan, Mansuriyan, Mıkriyan and Seyran are some of the examples. This suffix "ân" gives the names the plural status. Therefore Davudiyan means the Davudies¹⁴.

It is perhaps worthwhile mentioning that we came across some mystical names such as Derviş, Kalender and some names compound with "Şah" such as Cihanşa and Şahi amongst the Persian place names. The village names such as Haçdadi meaning "Blessed by the Cross" and Hirbedi meaning a "Zoroastrian Priest" are also of great importance to mention here.

The place names in Arabic are generally derived from personal names such as 'Ala'addin, 'Arab Maksud, Fatime Hatun, Hacı Osman, Şeyh Nasır 'Arab, and Ya'kub. In some cases the Arabic names are descriptive that is they give us a general idea about the geographical characteristic of the places. For instance the villages of Akimi and Deşti were most probably dry and barren where as the villages of Re'su'l-ayn, Asari and Cevzi were most probably founded by wells or springs and were surrounded with vineyards and orchards.

The Turkish place names also gave us some ideas about the geographic characteristics of the villages and the usage of such place names appears to be very common throughout Turkey. Ağ Pınar, Çamurlu, Çift Depesi, Degirmenli, Depe Kendi, Depelu, Kamışlı, Panbuklu Depesi, Söğütlü are only few examples to be mentioned here. The place names such as Boğa Dutan, Keçi Burci, Köpeklu, Kurbağalu, Kuş-Toğan, Kuzu, Tavşan Bölüğü, Tavşan Depesi are the relics of the fact that Turks have always been found of the animals since the old days. It is also striking to note that the personal names recorded under these villages are of pure Turkish names used since the old days. Aydoğmuş, Aydın, Aytoğan, Köpek, Sevindük, Türemiş, Yaramış are very clearcut examples.

The Turkish-Arabic or Turkish-Persian compound names are greater in number than the Arabic-Persian compound names. There are 73 such names in our *defter*. When we add these 73 Turkish-Arabic and Turkish-

¹⁴ The suffix "ân" is used in Persian to make the nouns plural, see Dr. M. Cevad Mashkur, *Dusturname der Sarf u Nahv Zebani Farisi*, Tehran 1966, p.293; also see *Lugatname-i dehhuda*, Tehran 1325, vol. 1, p.188.

Persian compound names together with six other lexically unidentified Turkish compound names to the pure Turkish names, the number of Turkish place names goes upto 246 which would mean 41.41 % of the total place names in the *sancağ* of Amid.

It is possible that the villages like Kilisecik, Patrik and Deyr-i Beşir were originally inhabited by the Christians and then as they moved out to the cities they were replaced by the Turks. Beside this possibility it is very likely that the inhabitants of a village like Ovanes were the Christian Turks. Because the village of Ovanes was originally known as Fahri (Ovanes el-meşhur be Fahri), a Turkish name and the first household entry under this village is "Ovanes b. Fahro".

Infact as we examine the Christian villages and the entries under these villages we can clearly see that all non-Muslims, with the exception of few Jews who lived in the city of Amid, were registered as such. No doubt there were Nestorians, Jacobites, Greeks and the members of some other churches and sects among these Christians. We only occasionally recognise members of such sects from their names. For instance it is very possible that the non-Muslims bearing Persian names were members of the Nestorian Church. However, the problem is more complex than this. About half of the Christian names are either of Arabic origin such as Ya'kub, or of any other non-Muslim origin such as Ohan (اوهان)¹⁵ and its variants. Some non-Muslim forms of names are derived from Arabic, Persian or Turkish such as Ezekil (ازكيل), Atavellah (اطاولله), Belaş, (Kızıl non-Muslim form Kzal, pronounced as Ghazal¹⁶, and Reşa (perhaps from a local usage of Reşideddin, pronounced by non Muslims as Raşav)¹⁷. The remaining non-Muslim names are pure Turkish¹⁸, Arabic, Persian or Syriac such as 'Abdullah, Rema (perhaps a local usage of Ramazan),

¹⁵ See Adjarian, *Dictionary of Armenian Personal Names*, 5 vols., Erevan 1942, vol. 3, p.537; I am grateful to Prof. Dowsett of Oxford University who helped me a great deal in reading the non-Muslim names recorded in the 1518 Ottoman Cadastral Survey of the *Sancağ* of Amid.

¹⁶ *Ibid*, vol.3, p.143.

¹⁷ *Ibid*, vol. 4, p.311.

¹⁸ According to R.C. Jennings ("Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum" in *IJMES*, vol VII, 1976, p.28), in Kayseri for instance, "the zimmiis used a motley variety of Christian and Turkish names, indicating a heavy Turkish cultural influence.."

Dilşad, 'Iso and Ebger ¹⁹. To add to these difficulties some of the Christians bear qualifying epithets such as Türki, Kara-koyunlu, Artuk and Arabo.

About two thousand different names have been used in the 1518 register. Most of these names such as 'Abdullah, 'Abdurrahman, 'Ali and Nureddin are purely Arabic personal names and it is very difficult to determine which ethnic groups have used them. However, we find that these Arabic names have also been used in different forms such as 'Abdo, 'Abdin, 'Abdul, Bedro, Behadin, and Behayin. There is also no evidence that the persons using the names compound with "Şah" such as Arabşa, Devletşa, Mehmedşa, Şah Duvel, and Şah Emir were of Iranian origin.

There were also pure Turkish names such as Satılmış, Bulmuş, Bunamış, Oğlan, Yitilmiş, Oktay, Okan, Kutlu Toğmuş, Gökoğlan, Gündoğmuş and Ilalmış used in the *defter*. Even a non-Muslim household was bearing the epithet Kara Koyunlu (= Taniel Karakoyunlu).

The name Tanrıverdi (Godgiven) was employed in many different forms such as Hudadad, Hudabahş, Hudaverdi, Yezdanbahş, Yezdanvermiş, Calapverdi, Tangrivirmiş, and Tangriviren.

Although the complex ethnic and religious structure of the region comes to open from the study of these place and personal names, the ethnic changes that took place in the region during the sixteenth century can only be clarified through a thorough study of the place and personal names in the 1540 cadastral register and then a comparison between the two. Also these names can throw a further light on Turkish Language and therefore they deserve a study by the philologists and linguists.

¹⁹ H. Hubschmann, *Armenische Grammatik, part 1: Armenische Etymologie*, Leipzig 1897, p.288; this name which is originally Assyrian is used by the Armenians as well.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE OTTOMAN STATE POLICY DURING THE XVIIITH AND THE XIXTH CENTURIES*

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL — Prof. Dr. ÖZER ERGENÇ

This paper is designed to explain the general characteristics of the Ottoman State policy during the XVIIth and the XVIIIth centuries. Two factors made this essential. The first was the effects the late XVIIIth century socio-economic and cultural changes of the world had on the Ottoman Empire. The second was the chain of developments which extended from 1683 through 1918. These dramatic developments joined with one another and resulted in the collapse of classical empires of the world, Ottoman Empire being one of them. In other words, the First World War ended monarchical empires of classical structures¹. Hence, new and independent states were formed in various regions of wide-spread territories which once were under sovereignty if a single administration recognized as "*pax ottomana*".

What were the causes of these developments? What was the attitude of the Ottoman Empire of classical structure upon these developments? How can the Ottoman approach be evaluated historically?

The fundamental causes of each and every development requires a close consideration in order to reach sound verdicts over these questions.

It is a well known fact that by the beginning of the XVIIth century, the Ottoman Empire no longer had the homogeneous structure it once possessed. The Ottoman victories in the east and the west developed the state into a heterogeneous empire, stretching over three continents². In the west, the entire Balkan region and a large portion of Hungary was under Ottoman rule. In the east, the multi-state Arab-world of today had also

* Given at Twelfth International Colloquim on Military History/First International Colloquim on Naval Military in Athens on August 16-22, 1987.

¹ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Ankara 1976.

² See, Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, Its Classical Age 1300-1600*, London 1973.

recognized Ottoman sovereignty. The Ottoman rule was also established in Northern and Eastern Black Sea as well as along the African shores of the Mediterranean Sea. In short, different cultures encountering each other since the early days of history became different elements of the Ottoman Empire reaching the Northern Danube area from the Caucasian Mountains. The regional distinctions of these elements could be observed immediately. Nevertheless, the Ottomans attempted keeping them together in a structure in which the absolute sovereignty of the Ottoman Sultan prevailed³.

However, at the end of the XVIIth century, some changes started to take place in the well-known status quo of the world, and continued all through the XVIIIth century. At the end of the XVth century, Europe entered a new phase as the structural changes breeding national monarchies emerged. Through the following centuries, great intercontinental approaches were made while the balance policy was successfully preserved within the continent⁴. These intercontinental approaches were so great that they extended all the way to the far east, and took European influence even to the unknown parts of the world. The expansion was soon to effect the Mediterranean region, where the Ottomans sovereigned. Meanwhile, Austria, considerably alien to the economic and technologic developments of the European states at the shores of the Ocean, lost her sovereignty which she possessed in XVIth century over Spain. Choosing to face east, in the XVIIth century she diverted her eyes upon the Balkans as she performed some economic advancements⁵. Thus, Austria started to be influential in Eastern Europe starting from 1699. During the same time, otocratic Russia displayed a successful westernization⁶, while Prussia developed to be a military state again in the XVIIIth century. Prussia, was to form the Great Germany of the XIXth century in the future. The greatest tragedy of the XIXth century took place in the Balkans over the developments of the previous century. The Balkans under Ottoman sovereignty became the battle field where the conflicting state policies of these newly de-

³ See, İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, p. 9.

⁴ See, *Die Grunglegung der modernen Welt*, Fischer Weltgeschichte Bd. 12, Frankfurt a. Main 1967.

⁵ See, İlber Ortaylı, 1727 Osmanlı-Avusturya Sözleşmesi, *SBFD* XXVIII/3-4 (1975), pp. 97-109.

⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, p. 21.

veloped big powers clashed. The Balkan Peninsula was one of the most important regions of the world. It contained seven separate ethnical groups, and the authentic population of the peninsula was subjected to various influences through the course of history. It was like a frontier where political and cultural variations collided. It had witnessed the conflicts of the eastern and western Roman Empires, Islam and Christianity, Orthodoxism and Catholicism and finally yielded to the Ottoman rule in the XVIth century⁷. Similar political interests were to be observed in a Mediterranean area, in the Middle East in later years⁸.

During the XIXth century, the big powers carrying the heavy weight of world politics were drenched into paradoxes in order to pursue their own interests. The same century witnessed rapidly approaching Ottoman dispersion due to successful national uprisings at an age the European restoration trophied over nationalism. Europe, shaken by the French Revolution and Napoleonic conquests approached continental problems and performed a general resettlement at the Congress of Vienna. The Holy Alliance formed by Austria, Russia and Prussia discarded nationalism and liberalism⁹. However, these nations refrained from taking the same approach towards the uprisings within the Ottoman Empire. Austria and Russia¹⁰ did not hesitate to spill Hungarian and Polish blood in order to suppress the 1830 and 1848 movements. Yet they became ardent supporters of Balkanic independence. The Europeans openly performed their interventionist and imperialist policies over the Ottoman provinces they found suitable for overseas colonialism. The Navarin incidence which resulted in the Greek victory and Russian approach in the following war which eventually forced the Ottoman Empire to Edirne Treaty may all appear like European support to nationalist movements. However, the contradictory policies of the same states upon the Egyptian question, particularly over French occupation and colonization of Algeria, clearly demonstrated the European inclinations towards the Ottoman Empire in order to acquire new areas of interest for themselves¹¹.

⁷ B. Jelowich, *History of Balkans*, vol 1.

⁸ Yuluğ Tekin Kurat, *op. cit.*, pp. 12.

⁹ Coşkun Üçok, *Siyasi Tarih Dersleri*, Ankara 1957, pp. 94.

¹⁰ See, Coşkun Üçok, *op. cit.*, pp. 161.

¹¹ See, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, VII and VIII.

It was very difficult for the Ottoman Empire to keep up to par with the developments of the XIXth century. Although some fundamental institutions of the classical structure were suspended, the delay in establishing modern institutions and the lapse in their functioning originated various interior questions as well as foreign interventions. European pressure on the Balkans as the Ottoman Empire had to leave her provinces there led to new developments. Besides the tragedies during the uprisings, each of the Balkanic states became a sphere of influence of the European states. This brought great handicaps to the cultural and economic developments of the Balkan States. These handicaps were far more than the deeply criticized Ottoman sovereignty period there. The dramatic consequences of these handicaps can be observed in the Middle East.

In order to explain the classical structure and administration of the Ottoman Empire pertaining to the policies followed especially through the developments of the XVIIIth and XIXth centuries, the above perspectives are unavoidable features.

The Ottoman System :

Until the beginning of the XVIIIth century the Ottoman State more or less preserved its fundamental essences. Even the renovations the State attempted were not enough to disrupt these fundamentals which continued until the collapse of the Empire. The administrative and social institutions of the Ottoman State were based on *Islamic regulations*. Accordingly, the world was regarded in two camps, one being *daru'l-Islam* where the Muslims lived, and the other, *daru'l-cihad*, meaning a holy war arena for non-Muslims. It was the Sultan's duty to spread Islamic sovereignty to the largest possible area. Nevertheless, this did not mean exterminating the non-Muslims living in *daru'l-cihad*, but conquering them so that they served Islam. When a region surrendered without resistance, the inhabitants there were allowed to preserve their religion, customs and traditions. They were given religious autonomy under the leadership of their own church leaders¹². The Ottoman Empire was administered by *Şariat*, the Islamic code. The Sultan was the only sovereign all over the land. Theoretically, the subjects of the State were confided to the Sultan by God. The Sultan had to rule his subjects, who were *vedayi-i halik-i kibriya* (gifts of

¹² Halil İnalcık, *İmtiyazât*, *EF*.

God) with justice. The subjects had to obey the Sultan the *Şerial* named *ulu'l-emr*¹³. The subjects were called *reaya*. The prevalent belief was that the Sultan's just rule over the *reaya* would conduct the *reaya* to a confident life, thus the *reaya* would work and produce under confidence and security which would increase production. The natural consequence of this would certainly be the prosperity of the State. The prosperous State with a full treasury could keep strong armies and fortify the State. This traditional belief established a traditional administration understanding which prevailed since the pre-Ottoman states of the Middle East. The Ottomans accepted the same tradition and developed institutions based on it.

The Ottoman society was divided into two main groups. The first was named *askeri* meaning military, the other, *reaya* meaning the non-military population. The first included all administrative groups assigned duties by the State. This group was exempt from all revenues. The second contained the administered, revenue-paying population. In order to practice authority and receive obedience from his subjects, the Sultan organized a social structure which enabled the existence of various societies classified according to their locations, practices and religions. He restricted all sorts of transfers between these groups. In this system, the non-Muslim *reaya* differed none from the Muslims. Because they were also subjected to *fıkıh*, thus under a *zimni* status, were guaranteed life and property by the Sultan. Their differentiation was valid only as far as certain revenues were concerned¹⁴.

The Muslim and non-Muslim subjects of the Ottoman Empire lived in mutual vicinities and shared social economic relations. Researches prove that the non-Muslims did not form outstanding majorities in the empire with the exception of several non-Muslim settlement areas. They mingled with the Muslims in rural and urban areas. Nevertheless, it is a known fact that these groups of minority were subjected to certain conditions in social life. For example, the cities in pre-Ottoman times were places where the *mahalles* as separate group settlement areas did not form organically supportive integrities. Great walls and gates closing at night were often observed between the *mahalles*. The city was constructed as a *fortrees-city*. The Ottoman system discarded this totally and the cities

¹³ Halil İnalcık, *Adâlet-nameler, TTK Belgeler* 3-4 (1965), pp. 110.

¹⁴ Özer Ergenç, *Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine*, Ankara 1983, pp. 73. (*Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*.)

passed beyond the fortress walls. In addition, the *mahalles* no longer were districts in which people only with similar identities lived. "Being from the same city" became the popular concept¹⁵. This is why the Ottoman times were named *pax ottomana*.

The Turkish element of Anatolia created the Ottoman Empire. However, various cultures, religions and races became the subjects of the Empire and lived so for a long time. This long political life extends through a time course which includes great changes of the world next to the Ottoman developments. We might briefly recall that the western world passed to the modern ages from the medieval, and than to contemporary times from the modern. New concepts of thoughts appeared through each of these transforms. By the end of the XVIIIth century, Europe was attempting to reconstruct the world under the light of new thoughts. However, the Ottoman developments did not observe the same transforms. The period which lasted until the end of the XVIth century was recognized as the classical period of the Ottoman Empire. This period during which the Ottoman Empire created its own institutions was followed by a period called *post classical* times. This lasted between the years 1580-1830¹⁶. The post-classical period did not change the fundamentals of the elements of the Ottoman system. Nevertheless, some changes were observed in the functioning of some institutions. A certain portion of these changes were due to foreign influences, but they did not resemble the western applications. Starting from 1839, the Ottoman Empire entered a new phase during which she was constantly under the strain of not being able to modernize yet had to encounter new problems. These problems were very general. Still, they are the chief points of this paper. The clash of the two different cultures following totally different routes in the political and military arena naturally originated various developments. The evaluations of this clash within a time span will guide us to the facts.

Changes Observed Within The Ottoman System

In order to pursue a central administration model, the Ottoman Empire implemented two fundamental systems from the date of its foun-

¹⁵ Özer Ergenç, Osmanlı Şehrinde "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri, *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984), pp. 69.

¹⁶ Yaşar Yücel, XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler, *TTK Belleten* 163 (1977); Özer Ergenç, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri, *Turkish Studies*.

dation until the end of the XVIth century. One of these systems was called the "*kul*" system, and the other, the "*timar*" system. These two systems allowed a coexistent application of the military, financial and agricultural policies of the State. Following changes took place within these systems during the post-classical period¹⁷:

1. When changes in state administration started to take place, initially observed was the transfer of many *eyalets* and *sancaks* to high ranking officers in İstanbul or commanders at frontiers under a system called *ber vech-i arpalık*. This practice resulted in pashas absences from their stationed posts and the application of their responsibilities by others.

2. A *mansab* during this time was generally assigned for one-year-periods. This bore a political significance such as restricting the governor's authority as well as increasing the number of administrative candidates.

3. The deterioration of the *kul* system led to variation of sources among the *ehl-i örf* which represented the legislative power of the Sultan. During the classical times, however, only those trained in certain institutions were able to advance to the top positions of the State, providing they proved their knowledge and qualifications and obtained the confidence of the Sultan.

4. When the *sancaks* started to be entrusted to the pashas, they lost their attachments to the governors. The independent functioning system which originated in certain areas and expanded through even the smallest villages caused lack of authority. This application was based on assigning large areas to members of the place under the name of *arpalık* or *paşmaklık*. The governors were not allowed to interfere with such *hass*. Consequently, the authorities of governors within the *eyalets* were considerably restricted. In conclusion, decentralization occurred rapidly.

5. The allotment of an *eyalet* or a *sancak* to a vezir or a pasha through the *arpalık* system, and the absence of these responsible people from their posts due to other duties at the capital or at the frontiers introduced *mütesellims* to they *eyalets* or *sancaks* in the *taşra* to fulfill the duties of the

¹⁷ Yaşar Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler, TTK *Belleten* 152 (1974); Özer Ergenç, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Yönetimindeki Değişmeler, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Yargı Düzeni and Halil İnalcık, Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naft and R. Owen, Southerne Illinois Un. Press 1980, pp. 37.

formers. It became a general practice for a pasha to assign a *mütesellim* to replace himself when a *sancak* or an *eyalet* was assigned to him. The *mütesellim* was determined by the governor and legally started his duty after the *buyuruldu* of the governor, followed by a *ferman* sent from the *Divan*. The *mütesellims* in the course of time, started to be chosen among the notables of the certain *sancak* or *eyalet*.

6. Another development worth attention was the popularity *iltizam* system gained after the *timar* system lost its influence. Through this development, the incomes confided to the *zaims* and *sipahis* within the previous *timar* system started to be converted into *miri mukataa* and were directly turned into the treasury.

The unnegligible expansion of the *has* of the Sultan in the XVIIIth century resulted a decrease in the incomes and a restriction in the authority of the governors. This occurred in such a way that all incomes of a *sancak* next to sources which provided cash income such as customs, *adet-i aḡnam*, *cizye*, *mizan*, were attached to a revenue called "*bedel-i sancak*" and were turned to *iltizam*. The procedure prepared the basis for new elements to enter administrative cadres. The new elements to take place among the cadres were again people chosen among the local notables.

7. These revenues were turned into *mültezims* by the *malikane* method, for life-long advantages. The new application brought more permanent results. The central government had started a new procedure in 1695 by turning the *miri mukataas* into the military personnel for life-term *iltizams*. This system named *malikane* in one respect was the collaboration of *iltizam* and *timar* systems. The *mukataa* subject to a *malikane* was presented to an auction with a varying value of 2 to 10 times the annual profit and was confided to the person who gave the highest *muaccele*, in other words, fore-payment. If the son of the *malikane* owner was among those giving the highest *muaccele*, it would be turned over to him. The owner of the *malikane* paid a revenue called *mal* and an addition *harc* called *kalemiye* which was 20 % of the determined revenue. Those authorized to collect, in the course of time, started to send their *mültezims* to collect these sums rather than going personally for collection. The *mültezims* who performed the best revenues in the *malikanes* became the richest people of the location. The *malikane* owners were responsible directly to the capital without any attachments to the *eyalet* or *sancak* through this application. This was the dispersion of the *örf* privilege.

The following results of these applications were to breed serious problems to the Empire:

a. The chain endorsment application, contrary to the expected, brought negative effects to the accurate collection of taxes.

b. The increase and liberization in the *örf* wing of the administration prevented the observance of actions not suitable to laws or *şariat*.

c. The *kadı*, left alone in controlling those with *örf* authority, encountered difficulties in fulfilling his duty, for he did not possess legislative authority, and from time to time, had to collaborate with the notables of the *taşra*.

d. Additional revenues were added to create new sources to the *has* of the *valis* and *vezirs* which became *miri mukataa*. This placed great burdens on the producers.

e. The revenues such as *avariz* collected in lump sums required a mass of collectors. This resulted in exploitations where the collectors pocketed shares for themselves.

f. *Eşraf* and *ayan* who were the representatives of their regions preferred to increase their financial and authoritative powers by joining the state administrators rather than forming a *representation* unit which would enable modernization.

When these problems were put together, they, through the XVIIIth century, thrust the Ottoman Empire into the impossibility of finding solutions. From this point on, the State had to face the difficulty of improving or renewing classical institutions. This difficulty was felt all over the State without exceptions. For example, during this time, Anatolia, which was the cradle of the Empire faced problems varying from security to finances, from military arrangements to jurisdiction. Yet the theocratic structure and concept of the State registered no changes. The Ottoman Sultan, just as before, was to take the precautions he found necessary to provide the order and safety of the *reaya* as *vedayi-i halik-i kibriya*, and was to issue *adaletnames* to exercise this. The fundamental in the Ottoman classical structure was the "protection of entire subjects". This is why the non-Muslims performed mutually with the Muslims under the protective authority of the Sultan.

During the last quarter of the XVIIIth century, the previously indicated developments started to enforce the Ottoman classical system and originated an era of foreign interferences. The foreign interferences occurred mostly under the pretense of protecting the non-Muslim subjects of the Empire. This was the major problem of the Empire during the XIXth century. The regional uprisings, rebels and provocations of the big powers in the Balkans can be mentioned as obstacles of the XIXth century. Nevertheless, the Ottoman Empire was not able to change its classical concepts as she sought solutions to her problems which concentrated on foreign provocations and rearrangements required for her economic and social development. *İttihad-i anasır* concept was prevalent over all rearrangements of the Empire¹⁸.

Precautions were sought to keep all Ottoman subjects together. From a certain point of view, major point of the *Tanzimat Fermanı* which was to provide equality to all subjects was the repetition of the equality all subjects had during the classical times¹⁹. In other words, it was designed to create an Ottoman patriotism through the integrity anticipated among all subjects. This concept preserved validity among all bureaucrats and intelligentsia aiming to renew the empire through the century. In order to preserve the integrity of the State *Muhassılık Meclisleri* were established throughout the *taşra* in addition to organizations of the like in 1840. This originated assemblies, not in the present sense, but in the sense that chosen representatives had a word to say within the State administration²⁰. This system later developed as the *Vilayetler Nizamnamesi* in 1864, and as *İdare-i Ummiyye-i Vilayet Nizamnameleri* in 1871. These codes formed assemblies in certain locations which were composed of administrative members accompanied by local representatives. It was foreseen that half representatives becomposed of Muslims, and the other half, of non-Muslims. When the Ottoman Empire established Parliamentary system for the first time in 1876, the *talimat-ı muvakkata* designed for the selection of the deputies was prepared with great inspirations from the *vilayet nizamnameleri*, and the Ottoman Parliament was composed of the representatives of all elements of the Empire.

¹⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin İdari Tarihi*, Ankara 1979, p. 290.

¹⁹ Halil İnalcık, Gülhane Hattı Hümayunu, TTK *Belleten* 112 (1964), pp. 604.

²⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)*, TTK *Belleten* 203 (1988), pp. 601-626; Musa Çadırcı, *Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması*, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, pp. 257-277.

It is possible to state in summary that when Ottoman Empire was unable to reach the anticipated result upon modernization of the institutions of the classical times, due to the problems she encountered during modernization like other on pries. The difficulties involved all subjects. However, the big powers succeeded in cornering the Ottoman Empire with the pretense of obtaining the protectorate of the non-Muslims of the State. Their aims were totally political. The Ottoman Empire had to assure the protections of non-Muslims to Russia in 1774, and once again in 1856 after obtaining a victory over Russia by foreign support. While Ottoman Empire made these promises, those requesting this warranty from the Empire were busy creating bloody incidences in other corners of the world, over people they considered their own subjects.

ŞEYHÜLİSLÂM AHMED ÂRİF HİKMET BEYEFENDİ*

MAHİR AYDIN

Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi, Sultan III. Selim devri ricâlerinden Rumeli Kadıaskeri İbrâhim İsmet Bey'in oğludur¹. Belgrad Muhâfızı olan dedesi Râif İsmâil Paşa'dan dolayı 'bey' ve İlmiyye'ye mensûp olması sebebiyle de 'efendi' ile birlikte 'beyefendi' olarak anılan bir kaç şeyhülislâmdan biridir². Aslında merhûm, bilinmeyen bir şahsiyet değildir. Buna rağmen onu bahis mevzuu edişimiz, mevcûd literatürde kendisi hakkında yer alan perâkende mâlûmâtın ihtilâflı yönlerini telife çalışmak, mezâr kitâbesi ve eserleri ile ilgili olarak bilgi vermek ve aile mezârlığında bulunan ecdâd ve ahfâdına âit mezârları zabtetmek, düşüncesinden ileri gelmektedir.

25 Muharrem 1201/17 Kasım 1786³ târihinde İstanbul'da⁴ doğan Ârif Hikmet Bey, 11 Safer 1211/16 Ağustos 1796 târihinde tahsile başlamış ve gençliğini, ilimle meşgul olarak geçirmiştir⁵. 1230/1814 senesinde

* Bu çalışma, 14-17 Eylül 1987 tarihlerinde İstanbul'da yapılan *VIII. Millî Türkoloji Kongresi*'ne tebliğ olarak sunulmuştur. Tebliğ metnini yeniden kaleme almam hususunda teşvik ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na teşekkür ederim.

¹ Davud Fatin, *Hâtimetü'l-eş'âr*, taşbasması, İstanbul 1271, s.70; Ziver Bey, Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin *Divân Mukaddimesi*, İstanbul 1283, s.3; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, 275; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 374; Arif Hikmet Beyefendi de kendi nesebini şu şekilde göstermektedir: İbrâhim İsmet ibn el-vezîr eş-şehîr Ra'îf İsmâ'il Paşa ibn el-vezîr Malatyalı İbrâhim İsmet ibn elhacc Mustafa el-Huseynî el-hanefî el-İslâmbûlî. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul 1927, IV, 620.

² İsmâil Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 144.

³ Ahmed Rifat, *Devhatü'l-meşâyih*, taşbaskıdan tıpkı basım, İstanbul 1978, s. 129; Ziver Bey, *Aynı eser*, s.3; Diğer kaynaklar bu tarih için sadece 1201 senesine verilerken Mehmed Süreyya (*Aynı eser*, III, 275) 1200 senesine, Küçük Türk İslam Ansiklopedisi ("*Arif Hikmet Bey*", İstanbul 1978, s.167) ise, 21 Muharrem 1201 tarihine işaret etmektedirler.

⁴ Arif Hikmet Beyefendi'nin doğum yeri sadece Davud Fatin (*Aynı eser*, s.70) tarafından belirtilmekte ve diğer kaynaklar ise, bu hususta sessiz kalmaktadırlar.

⁵ Fatih, Millet Kütüphanesi (MK), Ali Emîri (AE), *İlmiyye Defteri (İD)*, Nr.56, vr.50; Ziver Bey, *Aynı eser*, s.3; Ahmed Rifat, *Aynı eser*, s.130; Mehmed Süreyya, *Aynı eser*, III, 275; İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 620; İstanbul Ansiklopedisi, "*Arif Hikmet Bey*", İstanbul 1947, II, 590.

hac farîzasını edâ ettikten sonra, gurre-i Ramazan 1231/26 Temmuz 1816 târihinde Kudüs, gurre-i Rebiülevvel 1236/7 Aralık 1820 târihinde Mısır ve gurre-i Ramazan 1239/30 Nisan 1824 târihinde de Medîne kadılıklarına tâyin olunmuştur⁶. Gurre-i Safer 1242/4 Eylül 1826 târihinde İstanbul pâyesini alan Ârif Hikmet Bey⁷, iki sene sonra İstanbul Kadılığı'na tâyin olunmuşsa da mâzeret beyân ederek bu vazîfeyi kabûl etmemiştir⁸. 1246/1830 senesinde Nüfus Tahrîri'ne memûr olarak Filibe'ye gitmiş⁹ ve dönüşünde, önce Nakibüleşrâf tâyin edilmiş (11 Zilhicce 1246/23 Mayıs 1831) ve daha sonra da, Anadolu Kadiaskerliği pâyesini almıştır (gurre-i Muharrem 1249/21 Mayıs 1833)¹⁰. 15 Ramazan 1254/2 Aralık 1838 tarihinde Rumeli Kadiaskerliği tevcih olunan Ârif Hikmet Bey, ertesi sene de, Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye âzâlığına tâyin edilmiştir¹¹. Tanzîmât Fer mânî'nin lâyıkiyle tatbik olunup olunmadığını teftiş için 1256/1840 senesinde tekrâr Rumeli'ye gönderilmiş ve dönüşünde, Dâr-ı şûrâ-yı askerî âzâlığına getirilmiştir¹². Bu memûriyette bulunduğu esnâda, Şeyhülislâm

⁶ MK, AE, *İD*, Nr. 57, vr.23, 39, 45; Ziver Bey, *Aynı eser*, s.3; Bu konuda diğer kaynaklar sadece sene belirtmekte ve hattâ Medine kadılığı için, Ahmed Rif'at (*Aynı eser*, s.130) ve *İlmiye Salnâmesi* (s.590) gibi bâzıları, 1238 senesini vermektedirler. Mehmed süreya (*Aynı eser*, III, 275) ise Kudüs yerine Galata ismini zikrederken, Fevziye Abdullah (*"Ârif Hikmet Bey"* İslam Ansiklopedisi, I, 564) da, Kudüs kadılığı için 1239 ve Medine kadılığı için 1231 senesine işaret etmektedir ki, muhtemelen bu tarihler, bir tashih hatası olarak yer değiştirilmiş olmalıdır.

⁷ MK, AE, *İD*, Nr. 50, vr.15; Bu tarihi Ahmed Rif'at (*Aynı eser*, s. 130), Şemseddin Sami (*Kamusü'l-â'lâm*, İstanbul 1311, IV, 3041) ve Abdülkadir Altunsu (*Osmanlı Şeyhülislam-ları*, Ankara 1972, s.188) 1246 olarak verirlerken, Mehmed Süreyya (*Aynı eser*, III, 275) da, merhûmun 1242 senesinde Mekke (ki böyle bir pâye bahis mevzuu değildir) ve 1244'de de İstanbul pâyesini aldığını belirtmektedir.

⁸ Bu vazîfeyi, borçlu ve hasta olmasının yanı sıra, konağının bulunmayışı sebebiyle kabûl etmemiştir. Bkz. Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 152.

⁹ Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1292, III, 142-143; Ziver Bey, *Aynı eser*, s. 3.

¹⁰ MK, AE, *İD*, Nr 50, vr.13; Nr.57, vr.13; Bu tayinin tarihi konusunda sene itibariyle bilgi veren Ziver Bey (*Aynı eser*, s.3), Ahmed Rif'at (*Aynı eser*, s.130), Mehmed Süreyya (*Aynı eser*, III, 275), Şemseddin Sami (*Aynı eser*, IV, 3041), Fevziye Abdullah (*Aynı madde*, s.564) ve Abdülkadir Altunsu (*Aynı eser*, s.188) ise 1247 senesine işaret etmektedirler. Anadolu payesi için de Ziver Bey (*Aynı eser*, s.4), İbnülemin Mahmud Kemal (*Aynı eser*, IV, 621) ve Fevziye Abdullah (*Aynı madde*, s.564) 1249 senesini, diğer kaynaklar ise, 1248 senesini zikretmektedirler.

¹¹ MK, AE, *İD*, Nr.57, vr.85; Ahmed Rif'at, *Aynı eser*, s.130; Davud Fatin, *Aynı eser*, s.71; Ziver Bey, *Aynı eser*, s.4; Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1302, V, 140; Mehmed Süreyya, *Aynı eser*, III, 275; *İlmiye Salnâmesi*, s.590; İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 621; Abdülkadir Altunsu, *Aynı eser*, s. 188.

¹² Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1303, VI, 101; Ziver Bey, *Aynı eser*, s. 5.

Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'nin vefâtı üzerine, 2 Zilhicce 1262/21 Kasım 1846 târihinde Meşihat makamına tâyin olunmuştur¹³. Yedi sene dört ay üç gün bu makamda vazîfe gören Ârif Hikmet Beyefendi, Mustafa Reşid Paşa'nın, Rusya ile meydâna gelebilecek bir harbe mâni olmak için yaptığı teşebbüslere ve bu yüzden zuhûr eden Softa Ayaklanması'na seyirci kalması sebebiyle¹⁴, 24 Cumâdelâhire 1270/24 Mart 1854 târihinde, Şeyhülislâmlıktan azl edilmiştir¹⁵.

Meşihat makamından ayrılan Ârif Hikmet Beyefendi, zamânını, Sultan Abdülmecid tarafından ihsân buyurulan Rumelihisârı'ndaki sâhilhânesinde¹⁶ ibâdât ve taât ile geçirirken, 5.000 cildten ziyâde kitabını, yapımı 1272/1855 senesinde tamamlanan ve hâlen kendi ismiyle anılan Medîne'deki kütüphânesine vakfeylemiştir¹⁷. Kendisi de, ömrünün kalan kısmını geçirmek üzere Medîne'ye hicret arzûsunda iken, 15 Şâbân 1275/20 Mart 1859 târihinde kalp sektesinden¹⁸ vefât etmiştir¹⁹. Cenâzesi, Üsküdar'da Nuhkuyusu Caddesi üzerindeki aile mezârlığına defnedilmiştir.

¹³ MK, AE, *İD*, Nr.56, vr.50; Nr.57, vr.3; Ahmed Rifat, *Aynı eser*, s.130; Şemseddin Sami, *Aynı eser*, IV, 3042; Ziver Bey, *Aynı eser*, s.5; Mehmed Süreyya, *Aynı eser*, III, 275; İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 621; Abdülkadir Altunsu, *Aynı eser*, s.188; İstanbul Ansiklopedisi, *Aynı madde*, II, 591. Bu tarihi Fevziye Abdullah (*Aynı madde*, s.565) ve Mustafa Bilge (*Medîne'de Ahmed Arif Hikmet Kütüphânesi'ndeki Hadîse Dâir Yazma Eserler*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap-Fars Filolojisi Bölümü, Mezuniyet Yazılı Çalışması, Fakülte Kitaplığı, Nr.THL 32, s.IV) 22 Zilhicce olarak vermektedirler.

¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yay. Cavid Baysun), Ankara 1986, IV, 66; Ahmed Lütü, *Tarih*, (yay. M. Münir Aktepe), İstanbul 1984, IX, 99.

¹⁵ Bu tarihi Ziver Bey (*Aynı eser*, s.5), İbnülemin Mahmud Kemal (*Aynı eser*, IV, 621), Mustafa Bilge (*Aynı tez*, s.IV) ve Abdülkadir Altunsu (*Aynı eser*, s.188) 21 Cumâdelâhire 1270; Ahmed Rifat (*Aynı eser*, s.130) 20 Cumâdelûlâ 1270 ve Cevdet Paşa da (*Tezâkir*, IV, 67) 24 Cumâdelâhir 1270 tarihini vermektedirler. Biz, MK, AE, *İD*, Nr.57, vr.82'deki tarihi esas aldık.

¹⁶ Önceleri babasından kalan Kuzguncuk'taki sâhilhânede oturan Arif Hikmet Beyefendi, bilâhire mâli sıkıntı sebebiyle buradan ayrılarak, Üsküdar Eskihamam civarında temin ettiği bir hâneye geçmiş ve şeyhülislâmlığa tâyini ile de Rumelihisan'na taşınmıştır. Bkz. Ziver Bey, *Aynı eser*, s. 4-5.

¹⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 622. Bu kitapların adedini Abdülkadir Altunsu (*Aynı eser*, s.189) 5.000-7.000 arasında ve Küçük Türk İslam Ansiklopedisi (*Aynı madde*, s.168) 7.000 olarak verirken, İnönü Ansiklopedisi (*Aynı madde*, III, 311) ise, kütüphânenin Edirne'de bulunduğunu iddiâ etmektedir.

¹⁸ Fevziye Abdullah, *Aynı madde*, I, 565; Mustafa Bilge, *Aynı tez*, s. IV.

¹⁹ MK, AE, *İD*, Nr.57, vr.82; Bu tarihi MK, AE, *İD* (Nr.56, vr.50), Ahmed Rifat (*Aynı eser*, s.130), İbnülemin Mahmud Kemal (*Aynı eser*, IV, 623), Küçük Türk İslam Ansiklopedisi (*Aynı madde*, s.167) ve Mustafa Bilge (*Aynı tez*, s.IV) 16 Şâbân 1275 olarak vermektedirler. Biz, mezar kitâbesinde de belirtilen şekliyle, 15 Şâbân 1275 tarihini esas aldık.

Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi, beden en zayıf, uzun boylu ve gayet azametli olmasına rağmen, tab'an zarif, yumuşak huylu ve afif bir zât idi²⁰. "...ulûm-ı aklıyye ve nakliyyede yegâne-i cihân ve lâ-siyemmâ mâ'arif-i edebîyye ve eş'âr-ı arabîyye ve fârisîyye ve türkiyyede adîmü'l-akrân..."²¹ olan Ârif Hikmet Beyefendi, yalnız Osmanlı topraklarında değil, İran ve Hindistan'da da şöhrat sâhibiydi²². Nakşibendî tarikatına mensûp olup, Meşihat makamına gelen fudalâ arasında en mümtâz mevkilerden birini işgal eder²³. Kemâlini herkes gibi, Sultan Abdülmecid de kabûl etmiştir. Zîrâ Pâdişâh, onun Şeyhülislâmlığa tâyini için ısdâr eylediği hattında, kendisinden, "...fazâil-i zâtîyye ve hasâil-i hamîdesi ve'l-hasıl câmi'-i kemâlât-ı insânîyye olduğu herkesin müsellemleri olmağla..." şeklinde bahsetmektedir²⁴.

Meşihat makamında gözü olan ve bunu temin için, soğuk havalarda bile Kanlıca'daki yalisından kayıkla bayramlaşmaya giden Vak'anüvis Es'ad Efendi, Ârif Hikmet Beyefendi'nin Şeyhülislâm tâyin edilmesi üzerine, duyduğu teessürün ifâdesi olarak:

*Bana lâıyk iken cây-ı Meşihat
Hüdâ'nın hikmeti Ârif Bey oldu*²⁵

derken, Ârif Hikmet Beyefendi ise:

*Hikmetinden urefâ olmaz sual
Şeyhü'l-İslâm eyledi Yezdân benî*²⁶

şeklinde mukabele etmektedir. Mâmafih Es'ad Efendi, onun doğum târihinden bahsederken "iki yüz birde [1201] değil, bin yılda bir gelen" demekle, hakkını teslim etmiştir²⁷.

²⁰ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s.301; İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 625.

²¹ Ahmed Rifat, *Aynı eser*, s. 130.

²² Abdülkadir Altunsu, *Aynı eser*, s.189; Küçük Türk İslam Ansiklopedisi, *Aynı madde*, s. 167.

²³ İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 624.

²⁴ *Takvim-i vekayi*, 8 Zilhicce 1262, def'a 310; Ahmed Rifat, *Aynı eser*, s.130; *İlmiye Salnâmesi*, s.590; Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1328, VIII, 123; Abdülkadir Altunsu, *Aynı eser*, s. 188.

²⁵ Abdurrahman Şeref, *Aynı eser*, s. 302-303; M. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", İA, IV, 364.

²⁶ Ahmet Rifat, *Aynı eser*, s.130; Şemseddin Sâmî, *Aynı eser*, IV, 3042.

²⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 624.

Ârif Hikmet Beyefendi, babasından mîrâs kalanlarla birlikte çok zengin bir kütüphâneye sâhip idi. Vak'ânüvis Cevdet Paşa, Târih'ini kaleme alırken, geniş ölçüde onun kütüphanesinden istifade etmiştir²⁸. Fakat bu kitaplar, vefâtından sonra, gazetelere ilân verilmek sûretiyle satılmıştır²⁹. Medîne'deki kütüphanesinde bulunan kitapları ise, şimdiye kadar beş defa kataloglanmış ve her defâsında adedleri kısmen değişmekle birlikte, dördüncü katalogun hazırlandığı 1950 senesinde, 7.662 cildlik 5.404 eser tespit edilmiştir³⁰. Fakat bu eserler, kıymetli yazmaların kıymetsiz olanlarla değiştirilmesi, yazmaların yerine matbu eserlerin konması veyâ tâmir edilmek bahanesiyle kütüphaneden çıkarılan eserlerin, bir daha yerlerine konmaması gibi üzücü muamelelere mârûz kalmıştır³¹. Bu kütüphâneye âit olmak üzere, 1984 senesinde iki cild olarak tertip edilen en son kataloglar üzerinde yaptığımız bir incelemede, yalnız kitapların adedini tespit ettik ki, 4.373 aded kitap ve 627 aded mecmua kayıtlı bulunmaktadır³². Bunlardan bâzılarının, konularına göre adedlerini vermek gerekirse; 32 aded Kur'an-ı Kerim, 60 aded Tecvid ve Kıraat, 174 aded Tefsir, 282 aded Hadis, 285 aded Akaid, 384 aded Fıkıh, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere 174 aded Tasavvuf, 718 aded Edebiyat ve 600 aded Tarih'e âit eser ile, Mantık, Cebir, Hendese, Kimya, Coğrafya, Hatt ve Resim gibi çeşitli konularla ilgili eserler mevcuttur. Mecmualar ise, muhtelif mevzularla alâkalı risâleleri ihtivâ etmektedir.

Dîvân Edebiyatı'nın son devrinde yetişen Ârif Hikmet Beyefendi, bu tarzda fevkalâde tarzda olmasa bile, devrinin şâirlerine nazaran vasatın

²⁸ Bu hususta Abdurrahman Şeref, Cevdet Paşa'nın ifâdesiyle şu mâlûmâtı nakletmektedir: "Encümen-i dâniş teşkil olundukda, Küçükkaynarca muahedesinden Vak'a-i hayriyye'ye kadar vekâyî-i Devlet-i aliyye'yi Vâsıf ve Âsım ve Şâni-zâde târihlerinden ve ikişer üçer sene zabt-ı vekâyie me'mûr olan vak'a-nüvislerden toplayarak mazbut bir târih kitabı yazılması takarrür edüb bu vazife bana tevdi' olundukda, birden bire tevehhüş etdim. Çünkü lâzım gelen mehazlara mâlik değil idim. Reşid Paşa'ya arz etdim, beni alıp beyefendiye götürdü ve endişemi anlattı. Ârif Hikmet Bey hemân cebinden bir küme anahtar çıkarak 'İşte efendi, kütüb-hânemin anahtarları. İstediginiz gibi tasarruf ediniz. Bir şart ile ki, aldığınız kitabın işi bitince, yine getirüp yerine koymalısınız' dedi. Anahtarları aldım, kütüb-hâneyi açınca, peynir tulumuna girmiş kedi gibi oldum. Enva'-ı kütüb-i nefiseden mâ'adâ eben an cedd birikdirilmiş nice muharrerât-ı resmîyye ve husûsiyye vâir idi". Bkz. *Tarih Musâhabeleri*, s.302; *Tezâkir*, IV, 67.

²⁹ İbnülemin Mahmud Kemal, *Aynı eser*, IV, 627.

³⁰ Mustafa Bilge, *Aynı tez*, s.IX-X.

³¹ Mustafa Bilge, *Aynı tez*, s.XV.

³² Bu kataloglar, İstanbul'daki *İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'* nin kütüphanesindedir.

üstünde şiirler yazmıştır. Şiirlerini Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme alırken, daha ziyâde Nedîm, Nefî ve Nâbî'nin tesiri altında kalmıştır. En mârûf eseri Divân'ı olması hasebiyle de, şimdiye kadar, daha ziyâde edebî yönden tetkik mevzuu edilmiştir. Burada, tespit edebildiğimiz eserlerine kısaca temâs etmek istiyoruz.

1) *Dîvân* : Arapça Farsça ve Türkçe şiirlerin yer aldığı bu eser, Tırnak-cızâde Zîver Bey'in yazdığı hal tercümesi ve Şeyhülislâm Hüsâmeddin Efendi'nin himmetiyle, 1283/1866 senesinde, tâlik hat ile taşbasması olarak neşredilmiştir. 3.000'e yakın beytin bulunduğu bu eser, muhtelif gazel ve kıt'aları muhtevelî olup, aile ve resmî hayâtının yanı sıra, yaşadığı devir hakkında mâlûmât vermesi bakımından da mühimdir. Ârif Hikmet Bey-efendi'nin şiirlerine bir misâl teşkil etmesi maksadıyla, *Dîvân*'ında yer alan bir gazelini zikretmek istiyoruz:

Tûtî-i kafes-nişîn felâket değil midir

Hıfz-ı lîsân medâr-ı selâmet değil midir

Dil dest-i gamda olsa da per-gâr-ı inkılâb

Devr-i firâkın âhiri vuslât değil midir

Medd-i kef-i nigâh edeli lâ line gönül

Mest-i müdâm câm-ı mahabbet değil midir

Mecbûr eden mezâlime erkân-ı devleti

İsrâf-ı bi-lüzûm-ı sefâhat değil midir

Mest olsa bezm-i işvede çeşmin aceb değil

Ol lâ l-leb piyâle-i işret değil midir

Dünyâda nakd-i ömr ile kâlâ-yı müşterâ

Ukbâda ziyb-i dûş-ı nedâmet değil midir

Ey muhteşem efendi vekâret-penâh iken

Sarrâfa ser-fürû da rezâlet değil midir

Çeşm-i zevi'l-basâire her seng-i makbere

Mir'at-ı sâf-ı çehre-i ibret değil midir

Âyine-i felekde bu eşkâl-i hâdisât

Enzâr-ı halka bâis-i hayret değil midir

*Ol zât-ı muhterem kim ola âlem âşinâ
Bi-gâne-i huzûz-ı mahabbet değil midir*

*Hikmet bu kâr-hâne sermâye-i gınâ
Kenz-i belâ nefâd-ı kanaat değil midir*³³

2) *Tezkere-i şu'arâ* : 1250 senesine kadar gelen 210 şâirin bir kaç satırlık kısa hal tercümelerinden ibâret olup, tamamlanamamıştır³⁴.

3) *Mecmû'âtü'l-terâcim* : Arapça olarak kaleme alınan bu eser, muhtelif devirlere âit 1.134 âlim ve şâirin kısa hal tercümelerini muhtevîdir³⁵.

4) *Hülâsatü'l-makâlât fî mecâlisü'l-mükâlemât* : Babası İbrâhim İsmet Bey'in murahhas olarak katıldığı komisyonlarda tanzim edilen muahedelerden ibârettir³⁶.

5) *Ahkâmü'l-mer'iyye fî arâzi'l-emîriyye* : Mukaddime ve Hâtîme'si arapça, muhteviyâtı türkçe olan bu eser, tapu husûsuna âit meseleler ve bunlara verilen cevaplardan meydâna gelmekte olup 1263, 1267 ve 1269 senelerinde tabedilmiştir.

6) *Bâ'zı vekâyi'-i dâhiliyye notları* : 1222-1244 seneleri arasındaki bâzı vak'alara âit mâlûmâtı ihtivâ eden bu eser, ta'lik hatt ile kaleme alınmış olup, 13 varaktır³⁷.

7) *Mecmû'a-i eş'âr* : Muhtelif şâirlere âit mâlûmât, şiirler ve husûsî notları yer almaktadır. Ta'lik hatt ile yazılmış olup, 130 varaktır³⁸.

8) *Rumeli Teftiş Defteri* : Nüfus Tahrîri'ne memûr olarak gittiği Rumeli'ye âit mâlûmâtı hâvidir. Ta'lik hatt ile kaleme alınmış olup, 35 varaktır³⁹.

9) *Rumeli Teftiş Defteri* : Tanzimat Fermânı'nın tatbîkini teftiş maksadıyla gittiği Rumeli'deki faaliyetlerini ihtivâ etmektedir. Ta'lik hatt ile yazılmış olup, 55 varaktır⁴⁰.

³³ Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi, *Divân*, İstanbul 1283, s. 134.

³⁴ MK, AE, *Tarih*, Nr. 789.

³⁵ MK, AE, *Tarih*, Nr. 788.

³⁶ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (İÜK), *TY*, Nr. 3791.

³⁷ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 2751.

³⁸ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 2532.

³⁹ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 2475; Bu defter tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır.

⁴⁰ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 2466. Kezâ bu defter tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır.

10) *Mecmû'a* : 1210-1245 seneleri arasındaki muhtelif tâyinler hakkında mâlûmât vermekte olup, 13 varak halinde ve rik'â hatt ile kaleme alınmıştır⁴¹.

11) *Ref'ün-nikâb an vüçûhi'l-ekâb* : Elkablarla ilgili olan bu eser, arapca ve ta'lik hatt ile yazılmış olup, 8 varakdır⁴².

12) *Fihrist-i kütüb-i arabîyye* : Muhtelif arapca eserlerin bir fihristi özelliğindeki bu eser, 323 varak olup, ta'lik hatt ile kaleme alınmıştır⁴³.

13) *Keşf el-zünûn zeyli* : "Cim" harfine kadar gelen bu eser, müsvedde hâlinindedir⁴⁴.

14) *Mecmû'a-i Ârif Hikmet* : Muhtelif şiir, not ve hesaplarına ihtivâ eden bu eser, 141 varak olup, rik'â ve ta'lik hatt ile kaleme alınmıştır⁴⁵.

Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin mezârı, Üsküdar semtinin Arakıyeci Hacı Ahmed Mahallesi'nde ve Nuhkuyusu Caddesi üzerindeki 50 pafta, 583 ada ve 3 parselde bulunan, aile mezarlığındadır. Mezarlığın güney-doğu istikametindeki köşesinde, kendisi tarafından 1858 senesinde ihyâ olunan sebil ve kuzey-doğu köşesinde de, kitâbesi bulunmadığı gibi, tuğrası da kazınmış olan bir çeşme yer almaktadır⁴⁶.

Bu gün Ârif Hikmet Beyefendi'nin mezârında bulunan kitâbe, vefâtında dikilen mezâr kitâbesi değildir. Bu durumu, Behcetî İsmâil Hakkı el-Üsküdârî'nin, Üsküdar'da medfûn bâzı şahısların mezar kitâbelerinin met-

⁴¹ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 2507.

⁴² İÜK, *İbnülemin*, Nr. A. 2464.

⁴³ İÜK, *İbnülemin*, Nr. A. 2626.

⁴⁴ İbnülemin Mahmud Kemal, bu eserin bir kısmının husûsî kütüphanesinde bulunduğunu söylemesine rağmen (bk. "*Meşâhir-i Mechûle*" Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sen. 1298, cüz 19 (96), s.39), İÜK'ne bağışladığı kitaplar arasında bu esere tesâdüf edemedik. Fakat böyle bir zeylin mevcûdiyetine, Franz Babinger (bk. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* —çev. Coşkun Üçok—, Ankara 1982, s.218) ve M. Şerafettin Yaltkaya (bk. Kâtip Çelebi, *Keşf'el-zünûn*, I², İstanbul 1971, s.12) tarafından da işâret olunmaktadır. Nihâyet bu zeyli, 42 varak hâlinde ta'lik hatt ve Arapça ile, yazar ve eser isimlerini muhtevî olarak tespit edildik. Bk. Yapı ve Kredi Bankası Kütüphanesi, Demirbaş No: 37.

⁴⁵ İÜK, *İbnülemin*, Nr. T. 3523.

⁴⁶ Bu sebil bilâhîre gaslhâne olarak kullanılmış olup, şu anda faaliyetten uzak bir hâldedir.

nini ihtivâ eden, *Merâkîd-ı Muṣṭebere-i Üsküdâr* adlı eserinden öğrenmekteyiz⁴⁷. Burada yer alan şekliyle, 1859 senesinde dikilen mezar kitâbesi şöyledir:

“Belgrad Muhâfızî Râif İsmâʿil Paşa-zâde Reisüʿl-ulemâ Mustafa⁴⁸ İsmet Efendi merhûmun necl-i mükerrerleri Şeyhüʿl-İslâm ve müftîʿl-enâm ve şûʿarâ-yı benâmdan el-merhûm el-mebrûr es-seyyid Mehmed⁴⁹ Ârif Hikmet Beyefendi hazretleri kaddes-Allahu rûhahû nevvir-i dariha el-fâtîha sene 1275”

Bu günki mezar kitâbesinin, ne zaman ve ne sebeple tanzim olunduğunu tespit edemedik. Lâkin *Merâkîd-ı Muṣṭebere-i Üsküdâr*, 3 Receb 1348/5 Aralık 1929 tarihinde tamamlanmış olduğundan, en erken bir zamanlama ile ve tahminen, bu tarihten sonra yenilenmiş olması icâb etmektedir. Ayrıca Behcetî İsmâil İsmâil Hakkı, eserindeki Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin mezar kitâbesine âit metnin yanına kaydettiği *“Nuhkuyusu'nda ihyâ-kerdeleri olan sebilleri nezdinde âbâ vü ecdâd ve evlâd ü encâblariyle medfûndur”*⁵⁰ ifâdesi ile, mezarlığın yanındaki sebîlin merhûm tarafından yaptırıldığını ve bu mezarlığın, bir aile mezarlığı olduğunu, sarîh bir şekilde bildirmektedir. Nitekim bu mezarlıkta yaptığımız incelemeler neticesinde, mevcûd otuz dokuz mezârın, dedesinin annesi Hadîce Hanım'dan başlamak sûretiyle, torunu İbrâhim İsmet Beyefendi'ye kadar, bu aile ile alâkalı şahıslara âit olduğunu tespit ettik.

Ârif Hikmet Beyefendi'nin bu günki mezârı, eni 70 cm., boyu 230 cm. ve yüksekliği de, kaidesi hâric olmak üzere, 85 cm. olan mermer bir sanduka içerisinde yer almaktadır. Kitâbesi ise, başındaki “ilmiyye” sarıgı ile berâber 215 cm. yüksekliğinde olup, takriben 45 cm. enindeki bir zemîne taʿlik hatt ile yazılmıştır. Ayaktaşı da, 195 cm. uzunluğunda ve üstüvânî biçimdedir. Kitâbe, zamanla arkaya doğru biraz yatmış olmasına ve orta

⁴⁷ Behcetî İsmâil Hakkı el-Üsküdârî, *Merâkîd-ı muṣṭebere-i Üsküdâr*, s.50, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, Nr. 1193.

⁴⁸ “İbrâhim” olması gereken bu isim, “Mustafa” olarak kaydedilmiştir.

⁴⁹ Kezâ, “Ahmed” ismi, “Mehmed” olarak kaydedilmiştir. Aynı hatâ, bu eseri neşreden Bedî N. Şehsuvaroğlu tarafından da tekrarlanmaktadır. Bkz. *Merâkîd-ı Muṣṭebere-i Üsküdâr (Ünlülerin Mezarları)*, İstanbul 1976, s. 77.

⁵⁰ Behcetî İsmâil Hakkı el-Üsküdârî, *Aynı eser*, s. 50.

kismından çatlayarak yavaş yavaş dökülmeye yüz tutmasına rağmen, zerâfetinden hiç bir şey kaybetmemiştir. Kitâbenin metni aynen şöyledir:

*Küll-i men aleyhâ fân
Reisü l-ulemâ merhûm
İsmet Bey-zâde
sâbıkâ Şeyhü'l-İslâm
ve müftî l-enâm merhûm
ve mağfûrun-leh es-seyyid el-hacc
Ahmed Ârif Hikmet
Beyefendi'nin
rûhiyçün ve kâffe-i ehl-i
îmân ervâhiyçün
el-fâtiha
fî 15 Şa^c bân sene 1275⁵¹*

I

Aile mezarlığında, Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'den başka medfûn bulunan şahısların mezar kitâbeleri de şu şekildedir:

*Hüve'l-hayyü'l-lezî lâ-yemût
Hâlâ Reisü'l-küttâb olan İsmâil
Râif Beyefendi hazretlerinin
vâlîde-i muhteremeleri merhûme
ve mağfûrun-lehâ Hadîce Hâtûn ruhu-
na
el-fâtiha
sene 1188 [1774/75]*

*Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ
rahmeti rabbi'l-gafûr sâbıkâ
Belgrad Muhâfızî Râif İsmâil
Paşa Rûhiyçün rızâen-lillâhî teâlâ
el-fâtiha
fî Cumâdelâhire sene 1199
[Nisan 1785]*

II

III

⁵¹ Bu metnin fotoğrafı, Sayın Necdet İşli'nin husûsî arşivinden alınmıştır.

Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Merhûm Râif İsmâil Paşa halîlesi
el-merhûm ve'l-mağfûrun-lehâ
Şerîfe Sa'ide Hanım'ın rûh-ı
şerifleriyçün rızâen-lillâhî
teâlâ
el-fâtîha
fî Zilhicce sene 1227
[Aralık 1812]

IV

Hüve'l-hayyûm
İsmet Beyefendi-zâde es-seyyid
Ahmed Ârif Beyefendi'nin vâlîde-i
muhteremeleri el-velîyyetü's-sâli-
hatü'l-merhûme ve mağfûrun-lehâ
Behcet Kadın'ın rûh-ı şerifleriyçün
rızâen-lillâhî teâlâ
el-fâtîha
fî 27 Muharrem sene 1234
[26 Kasım 1818]

VI

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
Sâbıkâ Sadr-ı Rumeli İsmet
Beyefendi-zâde es-seyyid Ahmed
Ârif Beyefendi'nin halîlesi
el-merhûme ve'l-mağfûrun-lehâ
Nüzhet Kadın rûhuna
el-fâtîha
fî 26 Ramazan sene 1220
[18 Aralık 1805]

VIII

Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Nakibü'l-eşrâf ve Reisü'l-ulemâ
iken intikal-i dâr-ı bekâ eden
merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ
rahmeti rabbi'l-gafûr Râif İsmâil
Paşa-zâde es-seyyid İbrâhim
İsmet Beyefendi'nin rûh-ı
pür-fütûhlarıçün rızâen-lillah
el-fâtîha
fî 17 Muharrem 1222
[27 Mart 1807]

V

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
Reisü'l-ulemâ İsmet Beyefendi
merhûmun halîle-i muhteremeleri
fahrü'l-muhadderât el-merhûme ve'l
-mağfûrun-lehâ Dilhayât Kadınefendi'
nin rûh-ı pür-fütûhlarıçün
rızâen-lillâhî teâlâ
el-fâtîha
[Tarihsiz]

VII

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
İsmet Bey-zâde es-seyyid Ahmed
Ârif Hikmet Beyefendi'nin halîleleri
umdetü'l-muhadderât kıdvetü's-sâlihât
el-merhûme ve'l-mağfûrun-lehâ Fâtıma
Dilnişin Kadın'ın rûh-ı şerîfi ve
cemi' mü minîn ve mü minâtın ervâh-ı
şerîfeleriyçün rızâen-lillâhî teâlâ
el-fâtîha
sene 1256 (Ketebehü Mâlik)
[1840/41]

IX

Hüve'l-bâkî
İsmet Bey-zâde Şeyhü'l-İslâm Ahmed
Ârif Hikmet Beyefendi'nin mahdûmu
Mekke-i Mükerreme pâyesiyle sâbıkâ
Yenişehir-i Fener Kadısı el-merhûm
ve'l-mağfûrun-leh es-seyyid Mehmed
Muti⁶ Beyefendi'nin rûhiyçün
el-fâtiha
fî 10 Safer Cum⁶ a sene 1265
[5 Ocak 1849]

X

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
İsmet Beyefendi-zâde es-seyyid
Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin
kerîmeleri merhûme ve mağfûrun-lehâ
Şerîfe Fâtıma Hanımefendi'nin rûh-ı
şerifleriyçün rızâen-lillâhi teâlâ
[el]-fâtiha
fî 19 Rebiülâhîr sene 1227
[2 Mayıs 1812]

XII

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
Merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ
rahmeti rabbi'l-gafûr hâlâ Vâli-i
Mısır Râif İsmâil Paşa-zâde
es-seyyid Halil Gâlib Beyefendi
rûhiyçün rızâen-lillah
el-fâtiha
sene 1193 [1779]

XIV

Hüve'l-bâkî
İsmet Bey-zâde es-seyyid Ahmed
Ârif Beyefendi'nin mahdûm-ı ma'sûmu
merhûm es-seyyid Mehmed Atâullah
Bey rûh-ı şerifleriyçün rızâen
-lillâhi teâlâ
el-fâtiha
sene 1256 [1840/41]

XI

Hüve'l-bâkî
İsmet Bey-zâde es-seyyid Ahmed
Ârif Beyefendi'nin kerîme-i
muhteremeleri mâ'sûme-i merhûme
Şerîfe Havvâ Hanım rûh-ı şerîfine
rızâen-lillah
el-fâtiha
sene 1256 [1840/41]

XIII

Lâ-ilâhe illallah Muhammedu'r-
resûlu'llah
Sudûr-ı⁶ azâmdan müteveffâ İsmet
Beyefendi-zâde Sadr-ı Rumeli-i esbak
merhûm ve mağfûrun-leh es-seyyid
el-hacc Abdullah Re'fet Beyefendi'nin
rûh-ı şerifiyçün
[el]-fâtiha
fî 21 Zilhicce sene 1282
[7 Mayıs 1866]

XV

Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Sâbıkâ Rumeli Kadıaskeri Râîf
İsmâil Paşa-zâde es-seyyid İbrâhim
İsmet Beyefendi'nin mahdûmları
Müderresîn-i kirâmdan es-seyyid
Mustafa Atâullah Beyefendi'nin
rûh-ı şerîfleriyçün rızâen-üllah
el-fâtiha
fî 8 Receb sene 1219
[13 Ekim 1804]

XVI

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
İsmet Beyefendi merhûmun kerîmesi
merhûme ve mağfûrun-lehâ Şerîfe
Havvâ Nesîbe Hanımefendi rûhiyçün
el-fâtiha
fî 5 Cumâdelûlâ sene 1239
[7 Ocak 1824]

XVIII

Âh mine'l-mevt
Beni kıl mağfîret rabb-i Yezdân
Bi-hakk-ı ism-i azîm nûr-ı Kur'an
Gelüp kabrim ziyâret eden ihvân
Edeler rûhuma bir fâtiha ihsân
Şeyhü'l-İslâm-ı esbak merhûm Ârif
Hikmet Beyefendi'nin mahdûmu mer-
hûm Mehmed Mutî Beyefendi'nin ha-
lîle-i muhteremeleri merhûme Şerîfe Zekiye
Hanımefendi'nin rûh-ı şerîfesiyçün
el-fâtiha
fî 17 Rebiülevvel sene 1282
[10 Ağustos 1865]

XX

Âh mine'l-mevt
İsmet Beyefendi merhûmun kerîmeleri
ve müderresîn-i kirâmdan Abdülhamid
Efendi'nin halîle-i muhteremeleri
merhûme ve mevrûre Şerîfe Sa'ide
Hanımefendi rûhiyçün
el-fâtiha
fî 7 Şa'ân sene 1232
[22 Hazîran 1817]

XVII

Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Râîf İsmâil Paşa-zâde es-seyyid
İbrâhim İsmet Beyefendi'nin
kerîmesi Hadîce Hanım rûhiyçün
el-fâtiha
fî 8 Rebiülevvel sene 1194
[14 Mart 1780]

XIX

Müyesser olmadı görmek bana çün bu
fenâdârı
Ana rahminde göz yumdum böyle emr
eylemiş Bârî
Nasib eyleye bir hânım cennet içinde
gılmânı
Umarım rahmet eyleye göçenlere
keremkânı
İsmet Beyefendi'nin kerîmesinin mah-
dûmu merhûm Mehmed Seyyid Nihâd
Bey rûhuna
[el]-fâtiha
sene 1223 [1808/1809]

XXI

Hüve'l-bâkî
Sadr-ı Rumeli-i esbâk merhûm İsmet
Beyefendi-zâde mevâlî-i 'izâmdan
es-seyyid Abdullah Re'fet
Beyefendi'nin mahdûmu müderrisîn-i
kirâmdan iken intikâl-i dâr-ı bekâ
eden es-seyyid Mehmed İffet Bey'in
rûhiyçün
el-fâtiha
fî 13 Safer sene 1258
[26 Mart 1842]

XXII

Hüve'l-bâkî
İsmet Beyefendi-zâde mevâlî-i
'izâmdan es-seyyid Abdullah Re'fet
Bey'in mahdûmu es-seyyid Mehmed
İffet Bey kerîmesi Şerîfe Hadîce
Hânım rûhiyçün
el-fâtiha
fî 15 Cumâdelülâ sene 1258
[24 Hazîran 1842]

XXIV

Şefaâtî lî ehli'l-kebâir min ümmeti
Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan
Süvârî Mukâbelecisi iken irtihâl-i
dâr-ı bekâ eden merhûm ve
mağfûrun-leh el-hacc Ebûbekir
Râkım Efendi rûhiyçün rızâen-lillâhi
teâlâ
el-fâtiha
fî 21 Muharrem sene 1219
[2 Mayıs 1804]

XXVI

Hüve'l-bâkî
İstanbul pâyelülerinden İsmet
Bey-zâde es-seyyid Abdullah Re'fet
Efendi'nin kerîmesi Mekkiye Şerîfe
Ulviyye Hânım'ın rûh-ı şerîfine
[el]-fâtiha
fî 20 Ramazan sene 1268
[8 Temmuz 1852]

XXIII

Hüve'l-hayyü lâ-yemût
Vâsıl-ı rahmet Şeyhü'l-İslâm-ı
esbâk Ahmet Ârif Hikmet Beyefendi
merhûmun hafîdi müderrisîn-i
kirâmdan merhûm ve mağfûrun-leh
es-seyyid İbrâhim İsmet
Beyefendi rûhiyçün
el-fâtiha
fî 29 Cumâdelâhire sene 1284
[28 Ekim 1867]

XXV

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
Sâbıkâ Amedî el-hacc Ebûbekir
Râkım Efendi'nin mahdûmu
Nû'man Burhâneddin Beyefendi
rûhiyçün
el-fâtiha
fî Zilkâde sene 1220
[Ocak 1806]

XXVII

*Reisü'l-küttâb-ı sâbık Râif
İsmâil Paşa merhûmun hafîdi ve
sâbıkâ Amedî el-hacc Ebûbekir
Râkım Efendi'nin mahdûmu
Ahmed Fâzıl Bey rûhuna
[el]-fâtîha
sene 1210 [1795/96]*

XXVIII

*Hüve'l-bâkî
İsmet Beyefendi-zâde es-seyyid
Ahmed Ârif Beyefendi'nin
mu^h tekalarından merhûme ve
mağfûrun-lehâ Mâhinûr rûhiyçün
rızâen-lillâhi teâlâ
el-fâtîha
sene 1233 [1817/18]*

XXX

*Kutbü'l-^harifîn Mevlâna Hâlîd
kuddîse sirrehü'l-vâhid hazretlerinin
hulefâsından Bağdâdî eş-şeyh
Abdûlfettah Efendi'nin rûh-ı
pür-fütûhlarıyçün
el-fâtîha
fî 19 Muharrem yeum-i Cum^a a sene
1281
[24 Hazîran 1864]*

XXXII

*Reisü'l-küttâb-ı esbak Râif
İsmâil Paşa merhûmun hafîdi ve
sâbıkâ Amedî el-hacc Ebûbekir
Râkım Efendi'nin kerîmesi
Şerîfe Sıddıka Ayşe Hânım rûhuna
[el]-fâtîha
sene 1209 [1794/95]*

XXIX

*Hüve'l-hayyü'l-bâkî
Beni kıl mağfîret ey rabb-i Yezdân
Bi-hakk-ı arş-ı azîm nûr-ı Kur'an
Gelüp kabrim ziyâret eden ihvân
Edeler rûhuma bir fâtîha ihsân
Merhûm Kürt İbrâhim Paşa kerîmesi
merhûme ve mağfûrun-lehâ Sâliha
Hânım rûhiyçün
[el]-fâtîha
fî Gurre-i Rebiülevvel sene 1226
[26 Mart 1811]*

XXXI

*Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ
rahmeti rabbi'l-gafûr müderrisîn-i
kirâmdan Hatman-zâde Hasan Efendi
rûhiyçün rızâen-lillah
el-fâtîha
sene 1213 [1798/99]*

XXXIII

Hüve'l-bâkî
Müderrişin-i kirâmdan Hasan
Efendi'nin kerîmesi merhûme
Râtibe Hânım rûhuna
[el]-fâtîha
sene 1205 [1790/91]

XXXIV

Müderrişin-i kirâmdan
Hatman-zâde Hasan Efendi'nin
mahdûm-ı mükerremeleri merhûm
ve mağfûr Seyyid Mehmed Râif
Efendi'nin rûhuna
[el]-fâtîha
fî Şevval sene 1199
[Ağustos 1785]

XXXVI

Hüve'l-hayyü'l-bâkî
İsmet Beyefendi merhûmun kerîmesi
merhûme Şerîfe Havvâ Nesîbe
Hânım'ın câriyesi merhûme ve
mağfûre Niyâzi Kalfa rûhiyçün
el-fâtîha
fî 9 Ramazan sene 1239
[8 Mayıs 1824]

XXXVIII

Hasan Efendi'nin kerîmesi
merhûme ve mağfûrun-lehâ
Zebrâ Hânım rûhuna
[el]-fâtîha
sene 1203 [1788/89]

XXXV

Hüve'l-bâkî
Bu bağ-ı gülşende bir gonca iken
Bâd-ı ecel beni eyledi hazân
Bir gül-i zîbâda nâzenin iken
Eyledi Hakk beni hâk ile yeksân
Hatman-zâde Hasan Efendi'nin
kerîmesi merhûme ve mağfûrun-lehâ
Şerîfe Sâ'ide Hânım'ın rûhiyçün
el-fâtîha
fî 22 Zilhicce sene 1206
[11 Ağustos 1792]

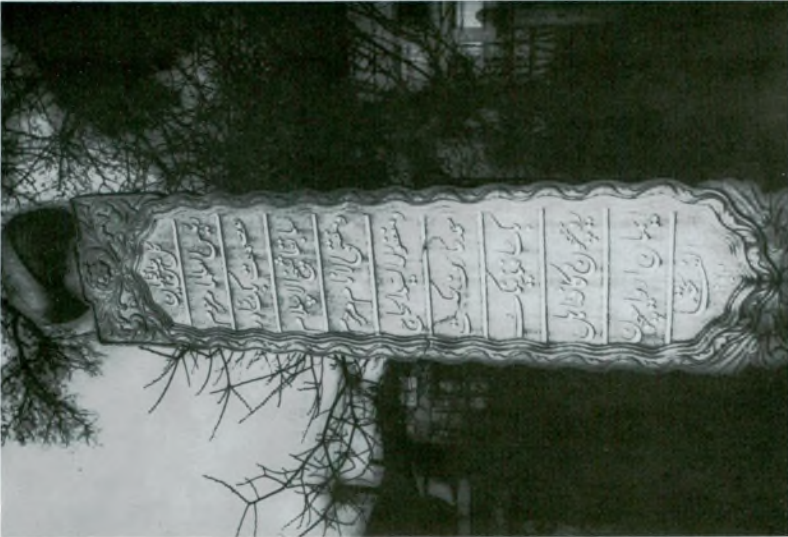
XXXVII

Hüve'l-bâkî
Merhûm İsmet Bey cıraklarından
Selim Ağâ'nın zevcesi merhûme
ve mağfûrun-lehâ Rûyeş (?)
Hadîce Hâtun rûhiyçün
[el]-fâtîha
sene 1229 [1813/14]

XXXIX

Res. 2

Res. 1

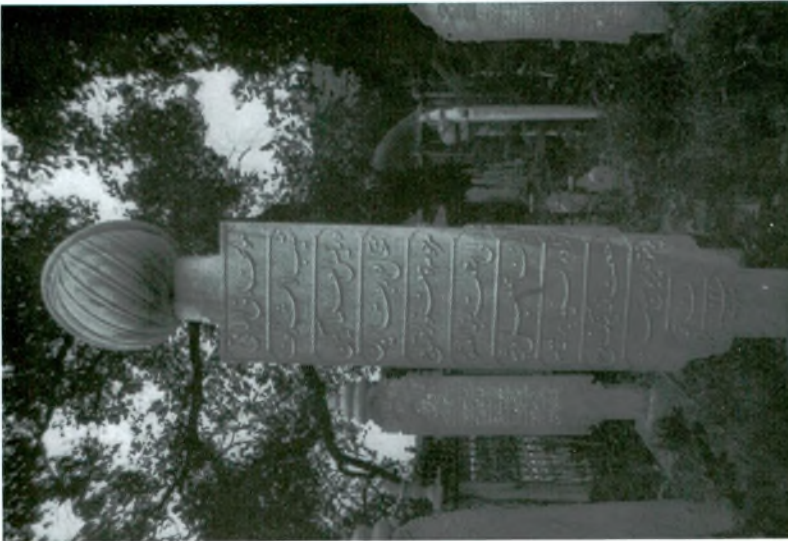
Res. 3

Res. 4

Res. 6

Res. 5

Res. 8

Res. 7

Res. 10

Res. 9

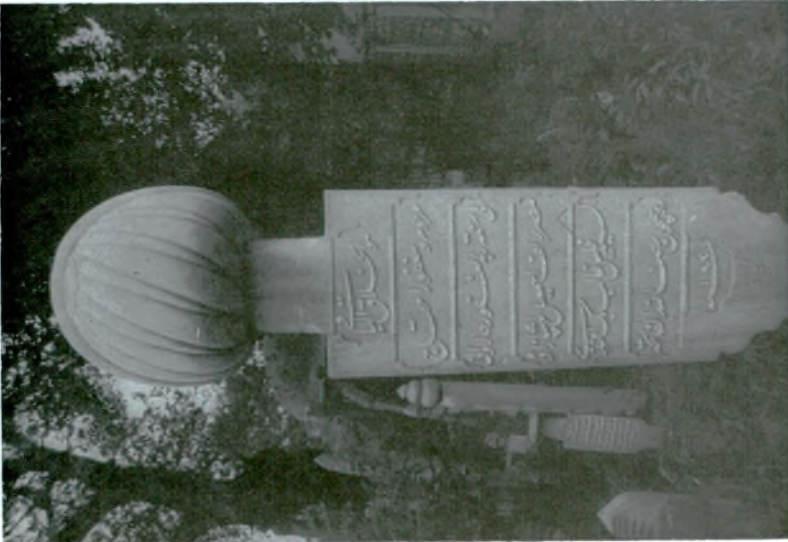
Res. 12

Res. 11

Res. 13

Res. 14

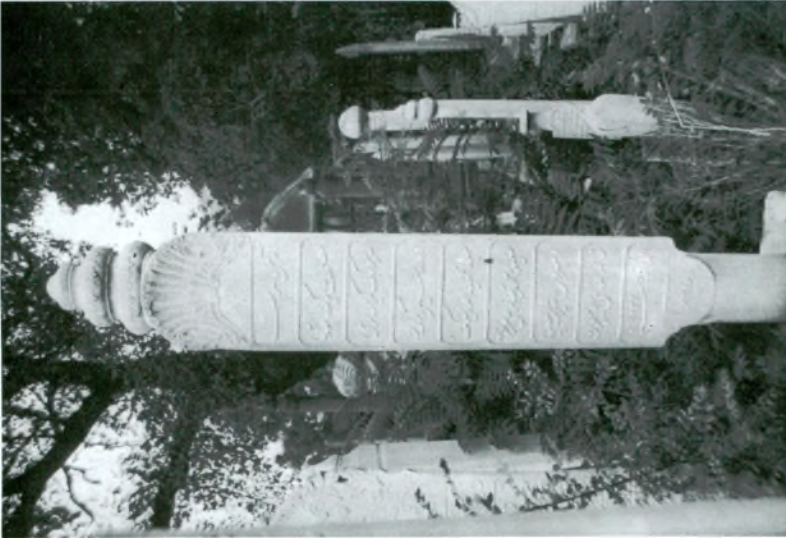
Res. 16

Res. 15

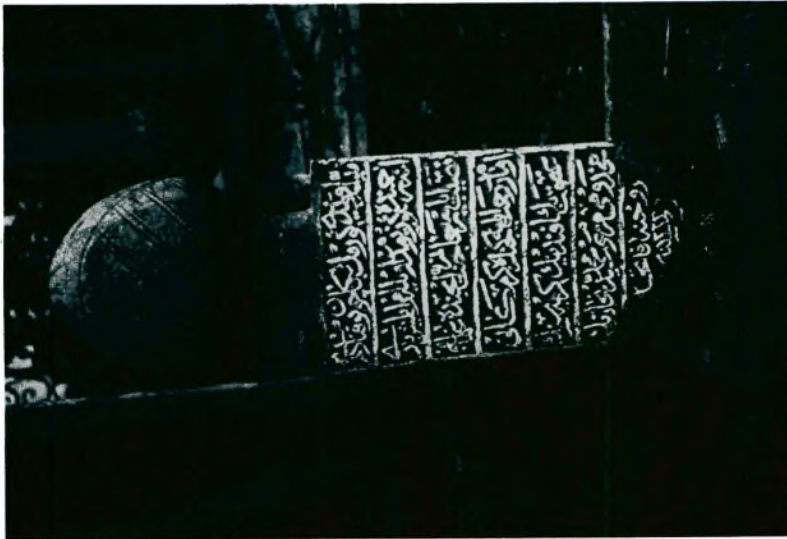
Res. 18

Res. 17

Res. 22

Res. 21

Res. 24

Res. 23

Res. 25

Res. 26

Res. 28

Res. 27

Res. 30

Res. 29

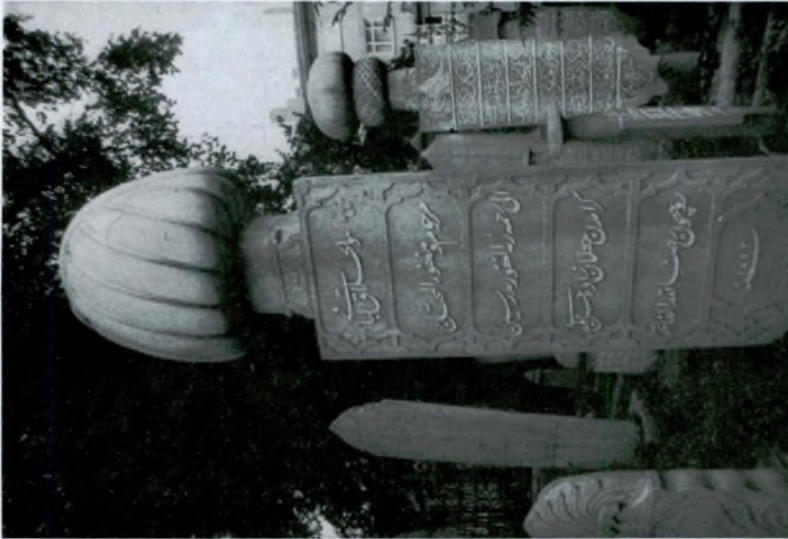
Res. 32

Res. 31

Res. 34

Res. 33

Res. 36

Res. 35

Res. 38

Res. 37

Res. 39

EBUBEKİR RATİB EFENDİ, NEMÇE SEFARETNAMESİ

Yrd. Doç. Dr. CAHİT BİLİM*

Tarihi: 9 Kasım 1291-20 Ağustos 1792.

Basmaları: Basması yoktur.

Yazmaları: ¹

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitapları, no. 2235.
2. İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, no. 845.
3. İstanbul Üniversitesi, Yıldız no. 271, 3255.
4. Viyana, Flügel, Mxt 308 (no. 1285).
5. Viyana, Flügel, Mxt 501 (Flügel 2 safer 1127).

Yayın: Doğrudan bir yayına rastlanmamıştır. Elçi ve sefaretnameden dolayı olarak söz eden eserler bibliyografyada gösterilmiştir.

İçeriği: 21x34 cm. boyutlarında, 490 büyük sayfadır. İki fasıldan oluşmaktadır.

I. Fasil: Askerî Kuvvetler (3 mukaddime, 11 makale, 1 sonuç).

1. Mukaddime: Askerî kuvvetlerin 4 esası.
2. Mukaddime: Harbiye Nezareti, merkez teşkilâtı.
3. Mukaddime: Askerin organizasyonu ve eğitimi.

1. Makale: Askerin kaynağı.
2. Makale: Subayların yetiştirilmesi.
3. Makale: Askerî akademiler.
4. Makale: Savaş ve barışta askerin durumu.
5. Makale: Kıtalar, yönetim, araç ve gereç.
6. Makale: Askerî sınıfların donanımları.
7. Makale: Askerî sınıflar.
8. Makale: Askerin yiyecek ve içecekleri.
9. Makale: Subayların rütbe ve hizmetleri.

* Anadolu Üniversitesi.

¹ Unat makalede adı geçen eserinde, sefaretnamenin İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi no. E. 14/3919 ve Emanet Hazinesi no. 1438'deki ilk yazma nüshasından söz etmektedir ki, sefaretname bu numaralarda yoktur. Elçinin sefaretnameden ayrı olarak yazmış olduğu takrirler ekte gösterilmiştir.

10. Makale: Seferde ordunun hareketi.

11. Makale: Yedek kuvvetler.

1. Sonuç: Avrupa devletlerinin orduları.

II. Fasil: Ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam².

*Biyografisi:*³

Ebubekir Ratıb Efendi Tosyalı'dır ve Çilingir Hacı Ali isimli bir müderrisin oğludur. İlköğrenimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Amedi Kalemî'ne girdi. Osmanlı kalemlerinin özelliğinden olarak burada hem çalışıp, hem yetişerek bir yandan da Türkçe, Arapça ve Farsça'sını ilerletti.

Ethem Efendi'nin yerine geçen Halil Hamit Paşa'nın amedçiliğinde daha üst derecelere yükselerek çevresinde bilgi ve kültürüyle saygınlık kazandı; paşanın başka bir göreve atanmasıyla onun yerine amedçi oldu (1779). Bu görevde iken bir süredir yazı ve imlâ öğretmenliğini yaptığı Şehzade Selim'in Fransa Kralı'na gönderdiği mektupları yazdı ve kraldan gelen mektupları şehzadeye okuyarak yorumladı (1786-1787)⁴.

1788'de Sipahi Kâtipliği görevine getirilen Ratıb Efendi, Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları dolayısıyla ordu ile birlikte Silistre'ye gitti.

1789'da, I.Abdülhamit'in (1774-1789) yerine III.Selim (1788-1807) padişah olunca, yapmayı tasarladığı reformlar için oluşturacağı kadroya almayı düşündüğü Ebubekir Ratıb'ı Silistre'den getirterek onu önce Tezkere-i evvel görevine getirdi ve bir süre sonra da Rikâp Reis ül-küttaplığı görevine atanmasıyla ilgili bir hatt-ı hümayun yayınladı. Ancak Ratıb Efendi devrin yıldızlardan anlam çıkarma modasının etkisiyle, "ayın akrep burcunda olduğunu, bu nedenle göreve başlamasının ertelenmesini" istedi⁵. Bunun üzerine karşıtlarının da etkisiyle tezkerecilik görevi de alınarak Bozcaada'ya sürgüne gönderildi. Fakat dostlarının ricası ve padişahın ona

² Bu makalede askerî konulara değinilmeyerek sadece ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam alınmıştır.

³ Ebubekir Ratıb Efendi'nin doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. Bibliyografya için bkz. Ahmed Cevdet, *Cevdet Tarihi*, İstanbul 1309, c. IV, s. 266; c. V. s. 232 v.d.; c. VI. s. 235 vd., 230 vd., c. VII. s. 45 vd.; Ahmet Resmî, *Sefinet ül Rüesa*, İstanbul, 2852, s. 136 vd.; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1311, s. 346; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, c. III. s. 288; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebubekir Ratıb Efendi", *Bell*, XXXIX/153 (1975), s. 49 v.d.

⁴ Uzunçarşılı, s. 69.

⁵ Uzunçarşılı, s. 53.

karşı olan sevgisiyle bir süre sonra sürgünlüğüne son verilerek 1791'de Yeniçeri Kâtibi göreviyle Şumnu'ya gönderildi. Bu görevde iken 3 Ağustos 1791'de Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında Zıştoy Barışı imzalandı⁶. Andlaşmanın 13. maddesinde yer alan "iki tarafın karşılıklı olarak elçi göndermesi" hususuna uyulup iki taraf ortaelçi üzerinde anlaştığından, bilgi ve kültürü dolayısıyla Ebubekir Ratib Efendi bu göreve seçilerek Başmuhasebecilik payesiyle Viyana'ya ortaelçi olarak atandı. Ülkesinde reformlar yapmak isteyen padişah, 28 Çelebi Mehmet Efendi örneği ona Avusturya'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu hakkında bilgi getirme görevi de vermişti.

Ebubekir Ratib Efendi 9 Kasım 1791-20 Ağustos 1792 arasındaki Viyana Elçiliği'nden sonra⁷ sırasıyla Cizye Muhasebeciliği, Başmuhasebecilik görevlerinden sonra Şikk-ı salis Defterdarlığı'na getirildi ve buna ek olarak ekmek işlerinin organizasyonu için Zahire Nazırlığı görevi de ona verildi⁸.

26 Mayıs 1795'te, III. Selim'in padişah olduğundan beri onu yapmayı düşündüğü Reis ül-küttaplık görevine getirildi⁹. Bu görevi sırasında, 1793'de yaptığı gibi 1795'te birincisine göre daha geniş kapsamlı olarak yeni ordu için, araç, gereç, subay ve mühendisler istemek için Fransız Elçisi Verninac ile görüştü ve zamanın Fransız yönetimi ile mektuplaştı. Ayrıca Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için bir takım görüşler geliştirdi ve hatta bunları İngiliz elçisi ile tartıştı¹⁰.

Yabancıların Osmanlı hizmetine alınması ve Osmanlı İkamet Elçilikleri'ne önem verilmesi onun Reis ül-küttaplığı zamanındadır¹¹.

⁶ Zıştoy Barışı için bkz. *Muahedat Mecmuası*, İstanbul, 1297, s. 156-163.

⁷ Uzunçarşılı, "Tosyalı...", s. 60; E.Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1946, s. 31'de elçilik süresini değişik olarak vermektedirler. Elçilik süresi 282 gün sürmüştür.

⁸ Resmî, s. 149; Uzunçarşılı, s. 60.

⁹ Uzunçarşılı, s. 61; Cevdet, c. VI. s. 195.

¹⁰ Karal, *Hatt-ı Hümayun*, s. 167 vd.

¹¹ Uzunçarşılı, "Tosyalı...", s. 61'de Reis ül-küttaplığını 16 Haziran 1795-6 Ağustos 1796 olarak vermekte; Karal, *Hatt-ı Hümayun...* s. 167-169'da ilk Osmanlı ikamet elçiliğinin Avusturya ve Prusya'da daha sonra da Londra ve Paris'de açıldığını, o sırada Reis ül-küttab'ın Ebubekir Ratib olduğunu ve bu işler için Bebek Bahçesi'nde İngiliz Elçisi ile görüştüğünü yazıyor. Ratib'in Reis ül-küttaplığı 7 Zilkade 1209/26 Mayıs 1795-14 Safer 1211/19 Ağustos 1796'dır (Cevdet, *Tarih*, c. VI. s. 195). Ayrıca ilk Osmanlı ikamet elçiliği Viyana ve Berlin'de değil, 1793'de Londra'da açılmış ve bu iş için Reis ül-küttab Raşit Efendi Bebek Bahçesi'nde İngiliz Elçisi ile görüşmüştür. Bkz. Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1968. s. 14.

Karşıtlarının padişah üzerindeki yoğun propagandası, çevresinin üstündeki kişiliği, yabancılarla olan ilişkileri ve bunlardan kaynaklanan çekememezlikler gibi nedenlerle görevinden uzaklaştırılan Ratıb Efendi Rodos'a sürüldü ve burada 8 Temmuz 1799'da yakın arkadaşı Kaptan-ı der-ya Küçük Hüseyin Paşa tarafından öldürttürüldü.

Ebubekir Ratıb Efendi, Arapça, Farsça ve biraz da Fransızca biliyordu. Bilgi ve kültürü yönünden çevresinin üstündeydi.

EBUBEKİR RATIB EFENDİ'NİN AVUSTURYA YOLUCULUĞU ¹²

Ebubekir Ratıb Efendi Viyana elçiliğine atanmasını yolculuk tahririnde şöyle belirtmiştir: "Osmanlı Devleti ile Nemçe Devleti arasında yapılan barıştan sonra, tarafların birbirlerine elçi göndermeleri kararlaştırıldığından 11 Muharrem 1206/10 Eylül 1791 günü Ordu-ı hümayun Silistre sahrasındaiken Nemçe elçisi olarak hil'at giydim" ¹³.

Gerçekten de iki devlet arasında 3 Ağustos 1791'de yapılan Zıştoy Barış'ının 13. maddesinde III. Selim'in padişahlığını ve II. Leopold'ün imparatorluğunu kutlamak üzere iki tarafın karşılıklı elçi gönderilmesi kararlaştırılmıştı.

Ratıb Efendi gerekli hazırlıkları yapmış ve elçilerin götürecekleri hediyeleri İstanbul'da almaları adet iken vakit kaybetmemek için bunlar Silistre'ye iletilmiş fakat Avusturya Elçisi Herbert'in hediyesiz olarak geldiği haberi üzerine bu eşyalar tekrar İstanbul'a gönderilerek Ratıb Efendi 12 Rebiülevvel 1206/9 Kasım 1791'de Şumnu'dan hareket etmiştir ¹⁴.

Ebubekir Ratıp Efendi geçtiği yerleri dağları, nehirleri, köyleri, kasabaları, kentleri, buralardaki evleri, konakları, insanları ve yaşantılarını v.s. ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Yolculuk izlenimleri kısaca şöyledir:

9 Kasım 1791 Şumnu'dan hareket, 13 Kasım Rusçuk, 16 Kasım Yerköy, 17 Kasım Bükreş ve 12 Aralık Kayn Köyü. Burası Sibin/Sibiu (Hermansstadt)'e yakın bir yer olduğundan buranın komutanı adamlarını göndererek onlara hoş geldiniz demiş, elçi de onlara ağızlık, çevre, yeme-ni, gülyağı gibi hediyeler vermiştir. Gelenler günde kaç saat gidileceğini ve

¹² Yolculuk tahriri için bkz. Topkapı Sarayı Arşivi, E. 6700/1-10.

¹³ Bkz. *Yolculuk Tahriri*, E. 6700/1.

¹⁴ Hediye ve eşyaların listesi: Topkapı Sarayı Arşivi, E. 1250/1, 2. ve E. 1381/1, 2.

ne kadar zamanda mola verileceğini, ne kadar at ve araba gerektiğini sormuşlardır.

21 Aralık 1791'de Kayn Köyü'nden hareket ettikten sonra elçilik heyeti Eflâk-Erdel sınırında Rivoadoli akarsuyu kıyısında konaklamış, burada kendilerine daha iyi çadırlar, kahve, şekerleme ve çikolata ikram edilmiştir.

Buradan hareket edilerek bir gece Lazarat'ta kalınmış ve ertesi gün buradan Sibin'e doğru yola çıkılmış 500 asker ve halk tarafından uğurlanmışlardır.

22 Aralık'ta Sibin kentine gelinmiştir. Ratıb Efendi burayı bir hayli anlatmıştır; çünkü burası uğradıkları ilk Nemçe kentidir ve Erdel'in merkezidir. Kent Eflak civarında olduğundan onları karşılamaya kadın, çoluk, çocuk birçok insan gelmiş ve onlara büyük sevgi göstermişlerdir. Ayrıca her taraf aydınlatılmış, elçi tören kıtasıyla ve top atışıyla karşılanmıştır (Takrir, 6700/1).

Ratıb Efendi burada Avusturya'nın bir değil iki başbakanı olduğunu duymuştur; bunlar Prens Kolorado ve Prens Kavaniç'tir. Sadriâzâmın başbakana yolladığı bir mektupla gelen Ratıb Efendi bunun üzerine diğer başbakan için de sadriâzamdan ikinci bir mektup getirtmek için yolda eşyalarını unuttuğu bahanesiyle bir adamını İstanbul'a göndermiştir.

Sibin'de üç general vardır, fakat tüm Erdel'de yönetimi sağlayan Lieutenant Baron Dali'dir. Avrupa'da adet, gelen elçiye önce ev sahiplerinin ziyarete gelmesi olduğu halde Dali, kendisinin ve karısının hasta olduğunu söyleyerek elçiyi kendisine gelmeye davet etmiş, ancak Ratıb Efendi "hastayı ziyaretiyle rahatsız etmemek" bahanesiyle gitmemiştir.

Sibin Erdel'in merkezi olduğundan burada çok güzel binalar, okullar, bir akademi, iş yerleri, kütüphaneler vardır. Ancak Avrupalılar yabancılara kale ve savunma yerlerini göstermek istemediklerinden onu kaleye götürmemişler ve Ebubekir Ratıb'dan gezmek istediği yerleri önceden bildirmesini istemişlerdir.

Ratıb Efendi Sibin'de emekli bir generalin kütüphanesini gezmiş ve buradaki Voltair, Montesquiou, Rousseau gibi yazarların kitapları üzerinde görevlilerle konuşmuştur. Kütüphanede ayrıca Türkçe ve Farsça kitaplar da vardır; örneğin Hafız Şirazi *Divanı*, Şeyh Said'in *Gülüstan*'ı ve bir takım Türkçe şiirler gibi. Elçi bunlardan usulüne uygun olarak bazı parçalar okumuş ve tüm bu hususlar kentteki bir gazetede yayınlanmıştır.

Ratıb Efendi kütüphanenin olduğu konakta, odalardan birindeki bir resim sergisini gezmiştir. Sergide daha çok portreler yer almaktadır. Bunların içerisinde elçinin seçmesini istedikleri ve onun beğendiği üç tanesi ünlü ressamların eserleridir (Takrir, 6700/3).

Ratıb Efendi, generalin konağına giderken yolu üzerinde ilgisini çeken “semaî” iki binayı da gezmek istemiştir ki, burası sekiz yüz yıllık bir kilise ve manastırdır. Elçi binanın kapısında papazlar tarafından karşılanmış ve kendisine konukseverlik gösterilmiştir. Ayrıca papazlar kendisine ve Osmanlı Devleti’ne dua etmişler ve ikram olarak onuruna organon (org) çalmışlardır.

Fakat çok istemesine rağmen elçiye kaleyi gezdirmemişler, burası bir zamanlar Osmanlılar’a ait olduğundan Ratıb Efendi bu durumdan çok duyulanmış ve üzülmüştür. Nitekim halkı hâlâ Osmanlı’ya sevgi beslemektedir. Hatta defterdar görevinde olan birisi kendisinin ziyaretine gelecek sakladığı bir Osmanlı imtiyaz fermanını elçiye göstermiştir.

Elçi, ziyareti sırasında Erdel’de dört çeşit halk olduğunu yazar. Bunlar Saksonlar, Macarlar, Bulgarlar ve Sırplar’dır. Ebubekir Ratıb Efendi bunlardan Macarlar’ın “köle gibi esir” olduklarını, haftanın üç veya dört günü bedava olarak beylerin topraklarında çalıştıklarını belirtir.

Sibin Erdel’in merkezi olduğundan burada “governör veya governor” denilen bir vali ve ayrıca gümrükler vardır. Ancak buranın yönetimi ve ticareti Avusturyalılar’a aittir. Fakat Erdeliler bu durumdan hoşnut değildirler ve eyalet merkezinin Erdel’in ünlü kalelerinden olan Goldzenburg (Kalusenburg)’a taşınmasını ve valinin de orada oturmasını istemektedirler. Bu nedenle valiyi buradan uzaklaştırdıkları gibi durumu imparator Josep’e yazmışlardır. Ancak elçi Avusturya’da iken sorun henüz çözümlenmiş değildir.

Ratıb Efendi Sibin’de yapılan bir daveti kabul ederek baloya gitmiştir. Tabî ki tamamen yabancı olduğu böyle bir ortam, kadın erkek ilişkileri ve kadınların serbestliği ona çok ilginç gelmiştir. Fakat baloyu beğendiğini yazar. Elçiye göre balo bir toplantıdır, orada kibar insanlar kadın erkek samimice el ele dansetmektedirler. Ratıb Efendi Avrupa toplumlarında dansa çok önem verildiğini, Avrupa’da özel öğretmenlerle çocuklara dans öğretilendiğini, toplumda dans bilmemenin ayıp, bilmenin ise hüner olduğunu belirtir (Takrir, 6700/4).

Kendisine büyük sevgi gösterildiği balo salonunu Ratıb Efendi “pırıl pırıl aydınlatılmıştı, her tarafı yüksek perdeden bir müzik sesi doldurmuştu ve her bir güzel istediği ile el ele dansediyordu” diye anlatır.

30 Aralık 1791’de Sibin’den yola çıkmışlardır. Ratıb Efendi’ye göre az masraflı olsun diye prestij falan gözetmeyip onları kestirmedir diye dağ taş aşırarak bozuk yollardan götürmüşlerdir. Bu İmparator Joseph’in iktisat politikasından kaynaklanmaktadır. Oysa gidecekleri yere daha geç varmışlardır.

Sibin’den sonra Doyzmac köyüne, 31 Aralık’ta Milbah kasabasına uğradıktan sonra 2 Ocak 1792’de Saşvaroş kasabasından geçen elçilik heyeti 3 Ocak’ta Dive kasabasına gelmiştir. Burada ileri gelenler ziyaretlerine gelmiş ve onlara hoş geldiniz demişlerdir. Dive Erdel beldelerinden olduğundan civardaki Haynot kasabasından Zik isimli bir Macar beyzadesi de elçiye ziyarete gelmiştir. Çok kültürlü ve saygın bir kişi olan beyzade elçiye Erdel’in maden yönünden çok zengin olduğunu, özellikle kurşun, gümüş, altın, bakır ve civanın bol olduğunu anlatmış, fakat İtalya tarafındaki civanın değerinin düşmemesi için bunun Avusturya tarafından işletilmediğinden söz etmiştir.

O zamanlar Macaristan’ın ve Erdel’in nüfusu 5.000.000’dur. Fakat İmparator II. Joseph zamanında yapılan nüfus sayımında bu nüfus 9.000.000 olarak sayılmıştır. Elçi bu durumu Viyana’ya geldiği zaman yetkililere sormuş ve sayımın doğru olduğu ve nüfusun azaldığı cevabını almıştır (Takrir, 6700/5).

Ebubekir Ratıb Macarlar’dan serbest bir halk olarak söz etmektedir. Macarlar özgürlüklerini seven bir ulustur. Nitekim İmparator Joseph sefer açılınca görünüşte Macarlar’dan sefer vergisi istememiş, fakat tuzun her fountuna bir kroçer (Krotzer) zam yaparak yılda bundan 1,5 milyon fiyorent (front) gelir sağlamıştır.

Ratıb Efendi yoluna devam ederek 5-8 Ocak’da Dobre köyünden, Kaşova kasabasından ve Bojo köyünden geçerek 9 Ocak’ta Lagoş (Lugoj) kentine gelmiştir. Burası 131 köyden oluşmuş ve düz bir ovada kurulmuştur. Elçilik heyeti kente geldiği zaman Tems (Temes) nehri taşmış, kent suların ortasında bir ada gibi kalmıştır. Bu nehir büyük bir sudur ve içinde kayıklar işlemektedir. Lagoş dağlarından beslenen nehir üç kola ayrılarak bunlardan birisi kente gelmekte, diğer iki kolu ise başka tarafa gitmektedir. Bunlardan birine Tems nehri, diğerine Bey suyu ve üçüncüsüne

de Osloba denmektedir. Bunların üçü de büyük sudur ve üzerlerinde köprüler vardır. Temeşvar'a altı saat kala bu üç nehir birleşip kale varoşunda fabrika dedikleri su terazisinde üç kola ayrılarak kalenin içine ve etrafına taksim edilmektedir. Herhangi bir kuşatma esnasında bu suları sarılarak kenti bir ada haline getirmektedirler (Takrir, 6700/5).

11 Ocak'ta Lagoş'tan hareket edilerek Belencis ve aynı gün Rogoş köylerine uğranmış ve 12 Ocak'ta Temeşvar (Timişoara)'a gelinmiştir. Elçilik heyeti kente bir saatlik mesafede buranın ileri gelenleri tarafından karşılanmıştır. Ebubekir Ratıb Efendi, Osmanlı tarihinde bir çok anısı olan Temeşvar önünde çok duygulanmıştır. Nitekim "Temeşvar karşımda işveli bir gelin gibi duruyordu" diye yazmıştır.

Elçilik heyeti şehre girerken top atışlarıyla ve Temeşvar eyaleti komutanı Kont de Jorj tarafından törenle karşılanmıştır. Ratıb Efendi bu komutanla dostluk kurduklarını, aralarında sohbet ettiklerini, fakat "bu elçi kültürlü, Fransızca ve İtalyanca biliyor, maiyetinde de pergel, cetvel kullanan ve dil bilen adamlar var" düşüncesiyle kendisiyle çok ihtiyatlı konuşmalarını belirtiyor.

Ebubekir Ratıb Efendi'ye çok istemesine rağmen burada da kaleyi göstermemişler, gezerken yanlarına adamlar vermişler, elçilik heyetinden herhangi birinin mihmandardan tezkere almadan ve kale komutanından yanına bir "Soldat" verilmeden kaleye girmemesini, girse bile tabyaları gezmemesini istemişler ve bu konuda yetkilileri uyarmışlardır. Ratıb Efendi buna üzülmüş fakat arada herhangi bir kırgınlık olmaması için ses çıkarmamıştır.

Temeşvar'da elçilik heyetine generaller, ofiçiyaller (Subaylar) hoşgeldinize gelmişler, daha sonra o kadar çok gelen olmuş ki kaldıkları konağın avlusu insanla dolup taşmıştır.

Ratıb Efendi Temeşvar'da operaya davet edilmiş, kendilerinden trajedy veya komedyadan hangisini tercih ettikleri sorulmuş ve akşam 15-20 adamıyla gelmesi için 5, 6 tane hanto gönderilmiştir. Operado, komedyayı daha önce Sibin'de seyretmiş olduklarından dolayı elçinin isteği üzerine trajedy sahnelenmiştir. Ebubekir Ratıb'ın buradaki opera ile ilgili izlenimleri şöyledir: "Opera trajedy dedikleri hayâlbazların, çengilerin yaptıkları eğlenceler gibidir, ancak bunlar oyunları zamanlarına uygun kostümleriyle, mimik ve davranışlarıyla çok gerçekçi oynuyorlar". Operada elçilik heyetine çok konuksever davranmışlar, onlar da beğendikleri için dört defa daha gitmişlerdir (Takrir, 6700/6).

Ebubekir Ratib Efendi Temeşvar kalesini gezmemekle birlikte burası hakkında yine de bilgi vermektedir. Örneğin Temeşvar kalesi düz bir yerde kurulmuştur, yakınında başka herhangi bir kent veya kale yoktur. Kalenin etrafı büyüklü küçüklü göllerle çevrilmiştir, kale surları dört kat ve her kat da on beş arşındır, katların arası silah, cephane ve malzeme ile doludur. Buranın dört kapısı vardır; birisi Lagoş tarafına, birisi Bec tarafına, birisi Pançova tarafına açılır, birisi de Varoş kapısıdır, Bunların hepsinin de üzeri tabyadır ve bunlarda üçerden on iki top vardır. Temeşvar'a uzaktan bakan biri burasını ada sanır, gerektiğinde suyu bırakarak etrafı deniz haline getirirler.

16 Ocak'ta elçilik heyeti Temeşvar'dan ayrılmış ve beş konak mesafeye kadar Macar beyzadeleri ve kalabalık bir halk tarafından uğurlanmıştır. Heyet 21 ve 22 Ocak'ta Casnos ve Makrin köylerinden geçip 23 Ocak'ta Osmanlı Kanijesi'ne gelmiştir. Banat Sancağı sınırı burada bittiği ve Osmanlı sınırına yakın olduğu için buraya Osmanlı Kanijesi denmektedir. Tems (Theiss) nehri bu kalenin önünden geçer, nehir geçilince ileride Macar Kanijesi vardır (Takrir, 6700/6).

Elçilik heyeti 24 Ocak'ta Theiss nehrini geçip Macar Kanijesi'ne ve 25 Ocak'ta da Marie Tereze Neupol kentine gelmiştir. Burası Macaristan sınırı olduğundan üç dört konaklık yerden Macar beyzadeleri, generaller ve diğer ileri gelenler karşılamaya gelmişler, çok konukseverlik, sevgi ve samimiyet göstermişler, akşam elçilik onuruna davet ve ziyafetler vermişlerdir (Takrir, 6700/6).

Ratib Efendi'nin bu kent hakkındaki verdiği bilgiler şöyledir: Avusturya'da iki yılda bir kere yapılan bu yedi yaşından büyüklerin sayıldığı nüfus sayımında Maria Tereze Neupol kentinde Macar ve Bulgar beyzadelerine ait 120, halka ait 3.400 ev vardır ve buranın kadın-erkek toplam nüfusu 24.000'dir. Bu kent aslında Backa eyaletinde küçük bir köy iken önceki kralın annesi adına güzelleştirilip, zenginleştirilerek bir kent haline getirilmiştir. Bugün burası etrafı bağ, bostan, mera, çayır ve ormanlarla kaplı güzel bir yerdir. Kent birisi baş olan on iki zabıt (Subay) tarafından yönetilmektedir. Bunlar vergileri toplar, birisi kadı görevini yapar, birisi muhafız ve biri de defterdar görevindedir. Ayrıca diğer kentlerde olduğu gibi burada da kentin yaşlılarından oluşan bir heyet vardır ki, kent yönetiminin yasalara uygun olarak davranmalarına nezaret eder (Takrir, 6700/7).

Ratub Efendi ve maiyeti buradan yine kalabalık bir topluluk tarafından uğurlanarak 26 Ocak'ta Holoş köyünü geçip 27 Ocak'ta İsrak köyüne gelmiştir. Elçi burada da Macar beyzadeleri tarafından ziyaret edilmiş ve gösterdikleri sevgiden memnun olmuştur.

Daha sonra buradan hareket edilerek 29 Ocak'ta Komsemkilaş, 30 Ocak'ta Lachaze köyleri geçilerek Budin kalesi karşısında Peşte kentine gelinmiştir, iki kent arasında Tuna nehri akmaktadır.

Bu sırada imparatorun oğlu ve Başbakan Prens Kolorada, Budin'e gelmişlerdir. Prens elçiyi ziyaret etmediği için protokol gereği elçi de onu ziyaret etmez. Ratub Efendi mihmandar ve tercümanın, "Artık bundan sonra yollar güzel, rahat edeceksiniz" sözlerini gülümsemeyle karşıladığı gibi, Prens, "Yağışlar nedeniyle suların yükseldiği, elçi efendi gidene kadar suların taşacağı ve dolayısıyla Budin tarafına geçmenin zor olduğu ve bu nedenle Budin tarafından değil, Peresbourg tarafından gidilmesi" isteğini de kendilerine Budin'i göstermek istememelerinden kaynaklandığı şeklinde yorumlar. Elçi de mihmandara, "Nereden götüreceksiniz onu siz bilirsiniz, yolları ve konakları düzenleyen sizsiniz, siz bilirsiniz" diye cevap verir. Ratub Efendi arada herhangi bir anlaşmazlık çıkmaması için bu konuda hoşgörülü davrandığını, kendilerinin asıl görevinin padişahın namesini götürmek olduğunu söyler ve "Zaten Budin tarafında bir işimiz de yoktu" diye ekler (Takrir, 6700/7).

Tuna nehri gerçekten taşmıştır, fakat üzerindeki köprülerden ve nehirde işleyen kayıklarla bir çok insan rahatlıkla geçebilmektedir.

Peşte'de iken iki general, üç "Mayor", bir kaç "kolonel ve ofişial" onları ziyarete gelmiş, Ratub Efendi de onları Osmanlı usulü ağırlamış ve hediyeler vermiştir. gelenler elçiye "Espetelya" ve kütüphaneyi ziyarete davet etmişler, davet elçi tarafından kabul edilmiştir.

Ratub Efendi bu davet üzerine ziyaret ettiği kütüphanede bildiği bir kaç Fransızca kitabı istemiş ve bunlar üzerinde konuşmuşlardır. Kütüphanede elçinin ilgisini çeken diğer hususlar Türkçe yazılı bir defter, Kur'an, bir iki Arapça kitap ve kütüphanenin para koleksiyonunda yer alan Osmanlı paralarıdır.

Espetelya (Hastane)'yı ziyaretinde de içinde bir çok örnek yer alan anatomi salonunu gezmiş ve ayrılırken buranın defterine, "Avusturya'ya sefaretle geldiğini, burayı gezmekten çok memnun olduğunu ve çok beğendiğini belirterek altına ismini, rütbesini ve görevini" yazmıştır.

Elçilik heyeti dört gece Peşte'de kalmış ve burada davetli olarak "balo ve komediye" gitmişlerdir.

Ratüb Efendi Peşte'den ayrılacakları gün cereyan etmiş olan ilginç bir olayı anlatır. İmparator'un üçüncü oğlu ve aynı zamanda Macaristan Paletini olan prens iki beyzade ile "Ofiçiyal kıyafetine" girerek belli etmeden konağa gelmiş, hatta ahıra girerek atlara bakmış ve sonra da yine belli etmeden çıkıp gitmiştir (Takrir, 6700/7).

Heyet 30 Ocak'ta Peşte'den hareket ederek, Kraç kasabası, Granflus köyü üzerinden 1 Şubat 1792'de Uyvar (Györ)'a gelmiştir. Ratüb Efendi'nin anlattığına göre burası büyük bir kenttir, bir çok güzel evi ve konağı vardır. Fakat buna rağmen elçilik heyeti, "Bir zamanlar bir Osmanlı paşasının oturmuş olması" nedeniyle eski bir konağa misafir edilmiştir.

3 Şubat'ta Uyvar'dan hareket ederek Moçonok isimli bir köye gelmişler ve top sesleri işiterek kalesi olmadığından buna hayret edip sormuşlar, "On saat mesafede oturan bir emekli general sizi ziyarete geliyor, yanında bir topu var, onurunuz o atıyor" cevabını almışlardır. Gerçekten de bir saat sonra General ailesiyle birlikte gelerek onlara hoşgeldiniz demiş, çiftliğine davet etmiş, Ratüb Efendi de general ve ailesine gerekli ikramları yaparak davetlerini kabul edip, çiftliklerinde onları ziyarete gitmiştir.

Ratüb Efendi ve maiyeti 4 Şubat'ta buradan ayrılarak Diyosek köyüne uğrayıp 11 Şubat'ta Peresbourg'a gelmiştir. Burası Macaristan'ın eski başkenti olup "Kurine" denilen krallık tacı da buradadır. Eski Macar kralları burada taç giyermiş, şimdi Budin (Buda)'de giymelerine rağmen taç nedense hala burada durmaktadır (Takrir, 6700/8).

Ratüb Efendi'ye göre burası çok güzel bir yerdir, halkı güzel ve sevimlidir, elçilik heyetine de büyük sevgi göstermişlerdir. Macarlar törenlerde süslü giysiler giydiklerinden elçilik onuruna da bu giysileri giyerek onları karşılamışlardır. Ayrıca kaldıkları konağın önüne on binlerce insan birikmiş ve kendilerine sevgi göstermişlerdir. Elçi de bundan çok memnun olmuş ve "Önceden hazırlamış olduğu çil paraları" zaman zaman pencereden kalabalığa serpmiştir.

Aralarında Prens Estergazi, Garazo Lakoviç, Sipari ve Viçari gibi büyük generallerin de olduğu bir çok soylular konağa gelerek onlara hoş geldiniz demişlerdir. Ratüb Efendi de çok sevdiklerinin bildiğinden ikram olarak onlara Osmanlı müziği çaldırmış ve yemekler ikram etmiştir.

Peresbourg'ta da Ratıb Efendi'yi baloya davet etmişler ve o da daha önceleri olduğu gibi memnuniyetle kabul ederek baloya gitmiştir. Burada ki izlenimleri de ilginçtir: "Bize taht gibi mükellef bir yer hazırlamışlardı, balo salonu çok genişti ve tahminen 4.000 kişi vardı. Sazlar çalınıyor, kadın-erkek dans ediyorlardı. Nemçe'de dansların çeşidi kırka erişmekteydi. Dansları güzel, güzelleri eşsizdi" (Takrir, 6700/8).

Ratıb Efendi kadınların çok rahat ve serbest olduklarını, sordukları sorulardan ve yaptıkları şakalardan çok utandığını söylüyor.

7 Şubat'ta buradan hareket edilmiş, botlarla Tuna geçilerek Fişemen köyüne uğranılıp 8 Şubat'ta İşvekit kasabasına gelinmiştir. Burada protokol gereğince iki başbakan tarafından hatırları sorulmuş, elçi de karşılık olarak iki adamını gönderip ilgilerine teşekkür etmiştir (Takrir, 6700/9).

Elçilik heyeti bir süre burada mola verdikten sonra 12 Şubat 1792'de Bec (Viyana)'e varmıştır. Ancak bir gün önce Avusturya mihmandarı ve tercümanı "İmparatorun bir hanto ile gelip oğulları, annesi ve karısı ile birlikte alaylarını seyredeceğini, oradan biraz yavaş geçmelerini, ancak görmezden gelip o tarafa bakmamalarını istemiştir. Ratıb Efendi usulüne göre ve vakarını bozmadan hareket etmiş olduğunu yazar.

İşvekit'ten hareketten bir saat sonra Viyana'nın varoşlarından Line'ye gelince burada kral tarafından gönderilen askerler ve beyler tarafından karşılanmışlar, yollarda, pencerelerde, arabalarda, balkonlardaki büyük kalabalık tarafından elleriyle, başlariyle ve şapkalariyle selamlanmışlardır. Bir kilisenin önünde yer almış olan kral ve ailesi önünden geçerken, kafil bir bahane ile bekletilip, daha sonra yoluna devam ederek Viyana kalesi civarındaki Leopoldstad adası varoşunda kendileri için ayrılan konağa yerleşmiştir (Takrir, 6700/9).

Konakta bir süre dinlenildikten, hazırlanmış olan meyveler yenildikten iki saat sonra gönderilen adamlar aracılığıyla bir ihtiyaçları olup olmadığı, hal ve hatırları sorulmuş, elçi de gelenlere teşekkür ederek yağlık (Mendil), yemeni ve gülyâğı hediye etmiştir.

Elçiler arasında hal hatır sormak adet olmadığı halde, ortaelçiler bir biri ardı sıra kâtiplerine gönderip, selamlarını yollamışlardır. Ayrıca yine ortaelçilerin gitmedikçe büyükelçilerin ziyarete gelmeleri veya hatır sormaları usulden değilken, geldikleri günün gecesi Sicilya Büyükelçisi, yanında Hollanda Büyükelçisi ve eşi olduğu halde ziyarete gelmiş ve bazı konularda elçiyi uyarmıştır. Bunlardan sonra da Rusya'nın iki Büyükelçisi ile Pa-

pa Büyükelçisi ziyarete gelmişlerdir. Ertesi günden itibaren de prensler, beyzadeler, feldmareşaller, generaller, ilim irfan sahipleri konaktan eksik olmamıştır.

Bunun yanında Osmanlı Elçisi'ne, diğer elçilere pek verilmeyen bir ayrıcalık verilmiş, kral ile görüşmedikçe elçilerin konaklarından çıkıp gezmeleri veya bir yere davet edilmeleri gelenek değilken İmparator, "Efendi hazretleri sıkılmasın, istediğini ziyarete gitsin, istediği yeri gezsin" diye haber göndermiştir.

Elçiyi ziyaret edenler arasında Piyezepazi eyaletinin valisi Nederland kökenli Feldçayk Mayestr Prens Delini de vardır. Bu general son savaşta Bosna ve Böğürdelen taraflarında Osmanlılar'a karşı savaşmıştır. Fakat bir günden birgüne savaştan ve Osmanlılar'ı yendiğinden söz etmemiştir. Ayrıca elçiyi konağına davet ederek onuruna görkemli bir ziyafet vermiştir. General Ratıb Efendi ile sohbetlerinde Osmanlılar'dan övgüyle söz etmiş, hatta bir konuşmasında elçiye, "Acem üzerine sefer yaparsanız bana yaz, tecrübeli subaylarımı yardıma gelirim" demiş ve Osmanlı askerinin yiğit olduğunu ancak ordunun Avrupa usulünde eğitilmesi ve modern araçlarla donatılması gerektiğini söylemiştir (Takrir, 6700/10).

Elçilik heyeti için görevlendirilen tercüman ve mihmandarın, "Kral ve başbakanları ziyaretleri sırasında üstlük giyilmesi ve Frenkler gibi kalpak çıkarılması gerektiği" uyarılarını Ratıb Efendi garip karşılayarak, kendi usulüne göre davranacağını söylemiş, nitekim de öyle davranmıştır.

Viyana'ya gelişlerinin altıncı günü (18 Şubat 1792) elçiye sarayda bir ziyafet verilmiş ve burada başbakan ve diğer ileri gelenlerle tanışmıştır. Ratıb Efendi bunun kendileri için bir onur olduğunu, çünkü elçilere kendi konaklarında ziyafet vermenin adetleri olduğunu söyler.

Ratıb Efendi 20 ve 22 Şubat tarihlerinde sırasıyla iki başbakan Prens Kolorado ve Prens Kavaniç'i ziyaret etmiş ve dört gün sonra da imparatorla görüşmek için saraya davet edilmiştir.

26 Şubat 1792'de düzenlenen bir törenle saraya gidilmiş, ve teşrifatçı tarafından önce bir odaya alınarak burada biraz dinlendikten sonra, protokol görevlisi Prens Pazerburg tarafından kabul salonunu alınmışlar, saray teşrifatçısı iki taraf imparatorunu övdükten sonra elçiyi imparatora takdim etmiştir (Takrir, 6700/10).

Ebubekir Ratıb Efendi sahneyi şöyle anlatır: İmparator bir sofa kenarında ayakta durmaktadır, sağında bir iskemle vardır. Kendisi sadrazamın mektuplarının üzerine name-i hümayunu (Padişahın mektubu) koyup iki eli üzerine alarak ilerleyip, sagıyla üç defa öpüp başına koyduktan sonra imparatora sunmuş ve bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma tercüman tarafından tercüme edilmiş, İmparatorun işaretiyle de iki başbakan ayrı ayrı buna cevap vermişlerdir.

Ratıb Efendi, "Ben de bunlara cevap verdim ve sefaret hizmetimi tamamlayarak çıktım" der. İmparatorla görüştüğü sırada elçinin maiyetinde sekiz hizmetkârı vardır. Görüşmeden çıktıktan sonra bir odada biraz dinlenip oradan yemek salonuna geçmişlerdir. Yemek esnasında imparator üç kere sofralarını ziyaret etmiş ve daha sonra ailesinin masasına giderek yemeğini yemiştir.

Sonraki günlerde iki başbakan, ve diğer ileri gelenler tarafından ziyaret edilerek davet edilmiş ve onurlarına ziyafetler verilmiştir (Takrir, 6700/20).

Ratıb Efendi İmparatorla görüşmeden 20, 30 gün sonra yola çıkmak arzusunda olduğu halde sıtma durumu ve bazı ziyaretler gibi nedenlerle geç yola çıktığını anlatır.

Ebubekir Ratıb Efendi, "Bec'e 51 günde gelmiş, 153 gün Bec'de oturmuş, 22 Zilkade 1206/12 Temmuz 1792'de Bec'den hareketle 23 günde Belgrad'a, buradan da 55 günde İstanbul'a gelmiştir (Takrir, 6700/10). Takririn sonunda Avusturya'nın yıllık gelirini vermiş, İstanbul'a gidince Padişaha ayrıntılı bilgi vereceğini ve bunları yazdığını söylemiştir ki, biraz sonra sunulacak sefaretname budur.

NEMÇE (AVUSTURYA) SEFARETNAMESİ¹⁵

Ebubekir Ratıb Efendi geçtiği yerlerdeki köy, kasaba, kent ve buralardaki insanları takrirlerinde anlatmış, fakat Avusturya'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerine çoğu zaman detaya inerek sefaretnamesinde yer vermiştir. Sefaretnamenin sosyal, ekonomik ve kültürel konularla ilgili kısmı özet olarak şöyledir:¹⁶

¹⁵ Ebubekir Ratıb Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi 490 büyük sayfadır. Daha önce de belirtildiği gibi askerî bölümlerine değinmeyip, sosyal, ekonomik ve kültürle ilgili kısımlarını aldık. Kullandığımız nüsha, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, East Efendi Kitapları, No. 2235'tir. Elçinin takrirleri ve sefaretnamesi için. Bkz. Ek. 1.

¹⁶ İzlenimleri elçinin anlatımıyla verilmiştir.

I. Bölüm: Halkın Refahı ve Kentlerin Düzeni (Yazma, s. 200-204).

Ebubekir Ratıb Efendi burada çağdaş ülke motiflerini şöyle belirler.

Avrupa devletlerinde vergisini veren ve yasalara uyan bir kişiye hiç kimse karışamaz, gözün ortasında kaşın vardır diyemez. Hangi kumaşı isterse giyer, istediğini söyler, yer, içer, gider, gezer, iner, biner. Hiç kimse bir başkasının evine, işyerine giremeyeceği gibi, yiyeceğine, yiyeceğine, bineceğine karışamaz¹⁷..

Ayrıca Avusturya’da giyimin sosyal yaşamda önemli bir yeri soyluların, ofisiyal ve generallerin kılıçları ve asaları vardır; resmî zamanlarda üniforma denilen giysiler giyerler. Üniforma giyene ayrıcalıklı davranılır. Kralın, başbakanın, prenslerin ayakkabıları bile farklıdır. Ancak resmî olmayan zamanlarda kimsenin birbirinden farkı yoktur. Herkes normal bir hantoya biner, parası olan herkes hanto alabilir, hiç kimse ona “bunu neden aldın” diyemez.

Ne zaman halktan bir vergi alınsa bunun karşılığında mutlaka bir kâğıt (Makbuz) verilir, makbuzsuz hiç kimseden para alınmaz, alınırsa gider şikâyet eder.

Her eyalette birkaç kadılık vardır ki ona “Kriminat” ve de “Sinyoriye” derler. Her kazada iki kalem vardır, bunlardan birisi emlak ve arazi konusyla ilgilidir ki, “Gürziçpon” derler. Bu üç kısımdır: Çol (Zoll), kriminal ve politika. Bunlardan ilk ikisi gümrük ve hukuk konularına aittir. Üçüncüsü ise, yasaları, buyrukanı uygulamakla görevlidir. Köylerde ise bu işleri malikâne sahipleri yaparlar. Kazalardaki ikinci kaleme ise “Mayes-trano” derler ki, buraya ait olan asayiş işlerini kasaba zabıtları (Subayları) yürütürler.

Avusturya’da kasabalar içinde sanat sahiplerinin ve ustaların toplandığı yerlerdir. Bunlara “Burgazo” adı verilir. Kasabalarda her sanatın ileri gelen ustalarının oluşturduğu bir kalem, yukarıda sözedilen çol, kriminal ve politika işlerini yürüten sınıflar, kasabanın imariyle ilgilenirler.

Bazı köylerde ve belki çoğunda sanat sahipleri vardır. Bunların emlak ve arazileri bulunmadığından vergileri de yoktur ve malikâne sahibi bey-zadeler bunlara karışamaz. Bunlar malikâne sahibi ile birlikte köy yöneti-

¹⁷ Burada çağdaş bir anlayışla modern devlet anlayışı ve insan hakları vurgulanmıştır (yazma, s. 200).

mi üzerinde etkilidirler ki buna “Senyoriye” adı verilir; ancak yönetim genelde beyzadelerdedir, gürziriçpon denilen kalemler de bu beylere aittir.

Her mahallenin bir papazı vardır, bunlar ölüm ve doğum olaylarıyla ilgilenirler. Papazlar bu işlerle ilgili deftere ölenleri ve doğanları ayı ve günü ile yazarlar ve köylerindeki kaleme verirler. Köyler bunları bağlı oldukları kazalara, kazalar da şehirlere altı ayda bir kere gönderirler. Şehirler de aynı şekilde bu defterleri Viyana’daki ilgili kaleme gönderirler.

Köy, kasaba ve kentler iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşur, giren ve çıkanlar muhafızlar tarafından hatta gereğinde halk tarafından subaya haber verilir. Kente herhangi bir yabancı gelirse subaylardan biri o adama nereden gelip nereye gittiğini, orada ne kadar kalacağını sorar. Eğer çalışıp para kazanmak için gelmişse ve bir sanatı var onu bir ustanın yanına kalfa olarak verirler, eğer herhangi bir sanatı yoksa bir işyerinde veya tarlada çalıştırırlar. Hiç bir yerde soyluların dışında kimseyi işsiz koymazlar. Hiç kimse karşılıksız bir başkasına kesinlikle yardım etmez, bu nedenle Avrupa’da dilencilik söz konusu değildir (Yazma, s. 204).

Sanatkârların çırak ve kalfalarına, iş yeri sahiplerinin işçilerine, tüccar ve soyluların hizmetkârlarına, halkın yardımcı ve çiftçilerine ve herkesin çocuklarına yiyip içmelerine özen göstermelerini, yasalara uymalarını, namus ve onurlarını korumalarını, yortu günlerinde, gezilerde, tiyatro ve meyhanelerde toplumla ilişkilerinde usulüne göre davranmalarını, kibar ve nazik olmalarını öğütlemeleri başta gelen görevleridir.

Bir köy zaptedildiği veya kurulduğu zaman oranın nasıl yönetileceği, ne kadar vergi alınacağı belirlenerek bir deftere yazılır. Hiç kimsenin vergileri eksik veya fazla almaya yetkisi yoktur.

Her senyoriyede bir zabıt (Subay) vardı ki ona İtalyanca olarak “Kapitan Envari Çerkulu” derler. Bunların görevi devlet tarafından gönderilen yazı ve buyrultuları, alınacak vergi miktarlarını halka ilan etmek, bunları ilgili defterlere yazmak, bunların uygulanmasını sağlamak ve malikâne sahiplerine karşı köylünün hakkını korumaktır.

Her eyalette “Governör” veya “Governatör” denilen bir vali vardır; sözcüklerden biri Fransızca diğeri İtalyanca’dır. Valilerin yanında “Konsilyer” adı verilen 6-10 arasında yardımcıları, bunların da özel kalemleri ve büroda çalışan 5-10 kâtipleri vardır. Valiler, devlet tarafından gönderilen bir yazı veya buyruğu yardımcılarını toplayarak görüşüp, durumu daha sonra Çerkulu’ya bildirirler.

Herkes haklarının korunması için hiyerarşik sırayla en üst yetkiliye başvurabilir. Hatta buralardan olumlu sonuç alamazsa kralın huzuruna çıkıp sorunu anlatmaya hakkı vardır.

Genellikle prenslerden veya soylulardan biri olan valiler herkese dürüst ve eşit davranırlar ve hiç kimseyi kayırmazlar. Bu nedenle kimse kimsenin hakkını çiğneyemez.

Her köy, kasaba ve vilayette "Oberşatr, Mayor, Oberlaydınant" adı verilen komutanların yönetiminde "Miliçya" denilen askerî birlikler vardır. Fakat bunlar büyük kavgalar, eşkiyalık ve isyanların dışında yönetime kesinlikle karışmazlar, devlet işleri "Poliçya" subaylarının görevidir.

II. Bölüm: Köylerin Kurulması (Yazma, s. 204-205).

Avusturya'da köyler kral, prensler ve soylular tarafından ticaret ve ziraate uygun yerlerde kurulur. Kral tarafından kurulan köylerin masrafları hazineden karşılanır. Burada oturmak isteyenlere bir ev, 34 dönüm tarla, her eve gerekli eşya, ayrıca çift için iki beygir, saban demiri v.s. aletler, bir araba ve bir inek verilir. Çiftçiler on dönem vergiden muaftırlar, mülkleri ailelerine miras olarak kalır. Köylüler 154 gün kralın arazisinde bedeva çalışırlar.

Eğer köy prens veya soylular tarafından kurulmuşsa yukarıdaki hususlar aynen bunlar için de geçerlidir; ancak köylüler 154 günlük ücretsiz çalışmalarını bunların arazi veya çiftliklerinde yapmak zorundadırlar.

III. Bölüm: Komserler Konusu (Yazma, s. 205-207)

Avusturya'da komserler, müfettiş, köy ve şehir kethüdaları ve muhasıl (Tahsildar) durumunda olan kişilerdir. Bunların çeşitleri vardır: Bir kısmı kral tarafından atanır ve maaşları kral tarafından verilir. Bir kısmı ise governör tarafından atanır ve maaşları da bunlar tarafından verilir. Gümrük ve enfiye emînleri (Yöneticileri) tarafından atanan diğerleri ise maaşlarını buralardan alırlar. Komserler maaş aldıkları yerlerin emrinde çalışırlar. Kasabalarda komserlerin atanması ise, kral veya gubernatör tarafından gönderilen bir görevliye, burgazoyu oluşturan yanlışların içlerinden birini önermeleri suretiyle yapılır. İhtiyar heyeti ayrıca seçilen bu kişinin çalışmalarına nezaret eder.

Gereğinde komserlere yardımcıları verilir, bunlar krminal, çol ve politika konularının yasalara uygun olarak uygulanmasını sağlar ve halktan

vergileri toplarlar; bunların yanında burgazo elemanlarından birisi hazinedarlık görevi yapar. Komserler tüm kararları yardımcıları ile görüşerek verirler, kendi başlarına karar vermek yetkileri yoktur. Hatta yapılan toplantıda bir olumsuz oy bile olsa o karar uygulanmaz.

Kentlerde komser olarak atananların soylu biri olması şart değildir. Ancak bunların akıllı, okur yazar, bilgili ve dürüst kimseler olması gerekir; bir iki yabancı dil özellikle Çek ve Fransızca dillerini bilmesi tercih nedendir.

IV. Bölüm: Viyana'daki Mahkemeler Konusu (Yazma, s. 207-209)

Avusturyalılar'da şeriat (Teokrazi) yoktur. İsa Peygamber'in dinsel kurallarından sadece nikâh ile olan kısmı kalmıştır. Miras konusunda bile dinsel kurallar geçerli değildir. Ayrıca kralın yönetiminde de dinsel kurallar etkili değildir (Yazma, s. 207). Şu anda tüm Avrupa devletleri bu şekildedir (Laik). Gerçi din vardır, fakat toplumda her kral zamanında ihtiyaçlara göre konmuş yasalar uygulanır.

Bunlarda hukuk iki türlüdür: birisi kişi haklarıyla diğeri ise ticaret, mal ve mülkle ilgilidir. Birinciye kriminal, ikinciye de çol adı verilir.

Viyana'da dört türlü mahkeme vardır: Bunlardan birisi tüccarların davasına bakar. Diğeri "Toble" denilen soyluların davalarına bakan "Neuble Triponal", üçüncüsü halkın bakan "Mayestrano", dördüncüsü ise askerlerle sivilin anlaşmazlıklarına bakan "Triponal Militeri" dir.

Bu dördünden başka iki büyük mahkeme daha vardır: Birisi "Uble Çol" dur ki, ilk dördünün kararlarına razı olmayanlar buraya başvururlar. İkincisi "Supreme Costiçe (Justika)" ise yüce bir mahkemedir, onun üstünde bir diğeri yoktur.

Buralara hasım taraflar değil onların adına vekil demek olan "Avukatlar" gelerek taraflar adına işleri yürütür. Bunlar yaptıkları iş karşılığında belirlenen miktarlarda ücret alırlar, hangi tarafın avukatı güçlüyse o kazanır.

V. Bölüm: Espetalyalar (Yazma, s. 209-213)

Bu sözcük hastane anlamındadır. Her kentin büyüklüğüne göre sayıları değişik hastaneleri vardır. Örneğin Viyana'da masrafları kral tarafından karşılanan bir hastane kurulmuştur. Bu kuruluş büyük bir botanik bahçesi ve zengin kütüphaneye sahiptir. Hatta kütüphanede, içinde 12.000

bitkinin büyüme şekilleri, tohumları, kökleri, dalları ve çiçeklerinin şekil ve resimlerinin yer aldığı "Life" isimli bir bitki bilimi kitabı da mevcuttur. Elçi burada kitabına rastlağı ve kendisiyle tanıştığı aynı dalda çalışan Avusturyalı Jaken'in davetini kabul ederek botanik bahçesini ve salonlarını gezmiştir. Salonlardan birinde insan uzuvlarının ayrı ayrı resimleri sergilenmiş, diğerinde insan ve hayvan iskeletleri, ilaçlı sular içerisinde iki, üç, dört başlı ve uzuvlu yaratıklar, bir başkasında eksiksiksiz olarak tüm uzuvlariyle beyaz balmumundan yapılmış çocuk, genç, ihtiyar, erkek ve kadın heykelleri ve ayrıca bir çocuğun ilk başlangıcından doğumuna kadar tüm oluşum safhaları yer aldığını anlatır. Daha sonra botanik bahçesini gezen Ratib Efendi burada bir kaç yüz bitki örneğı ve ağaç türleri yer aldığından gezip seyrettiğı şeylerin hepsinin ilginç ve güzel şeyler olduğundan söz eder. Burası altmış sene önce yapılmış ve İmparator Joseph tarafından geliştirilmiş bir akademidir ve o sırada fen öğrenimi yapan 130 öğrencisi vardır.

Viyana'nın varoşunda bir espetalya daha mevcuttur, burası da büyüktür, fakat masrfları kral hazinesinden değil, vakıf gelirlerinden karşılanmaktadır. Elçi espetalyanın başkanı kendisini davet ettiği için burayı gezmeğe gitmiştir. Halka hizmet veren bu kuruluşta alt, orta ve üst tabakanın kaldıkları yerler başka başkadır, ancak burada herkese eşit davranırlar. Veremeycek durumda olanlardan para istenmez, fakat durumu iyi olanlardan günde 10 kroçer (Krotser) alırlar, zenginler ise günde bir fiyorent (front) verirler. Bütün Avrupa devletlerinde olduğu gibi Avusturya'da da halkın sağlığına çok önem verilir (yazma, s. 209).

Avrupa devletlerinde evlenme ve boşanma bazı kurallara bağlı önemli bir konudur. Kadının ailede ve toplumda çok önemli bir yeri vardır, herhangi bir kısıtlamaları, örtünmeleri, çekinmeleri yoktur. Bu nedenle kral, prensler, soylular bile karılarına sözünü geçiremez (Yazma, s. 211).

İmparator Joseph espetelyanın içinde bir doğum evi yaptırmıştır. Burada kocası olsun olmasın her kadın doğum yapabilir, doğum yapanlardan kocası olmayan kadınlara hiç kimse kim olduğunu soramaz. Kadın isterse çocuğa verdiği ismi ve belirlediğı bir rümuza kâğıda yazıp, bunun bir paçasını da kendisi alarak çocuğı burada bırakıp gidebilir ve eğer isterse ileride bu kâğıtla çocuğunu alabilir, bıraktığı kâğıda hiç kimse bakmaz (yazma, s. 211).

Anneleri tarafından bırakılan çocuklara çocuk yuvalarında bakarlar, onları yetiştiririp birer sanat sahibi yaparlar, çocuk kız ise eğitip bir meslek sahibi yaptıktan sonra evlenmesine de yardım ederler.

Sözedilen espetalyada 65 oda ve 5 daire vardır, bunlardan biri 70, 80 kişilik odalara sahip altı katlıdır ve halka aittir. Diğer daireler ise üçer katlı, odaları 1-5 kişiliktir ve bunlar soylulara aittir.

Espetelyanın tüm bölümlerinde giysiler temiz ve bakım çok iyidir. Burada tıp öğrenimi yapan öğrenciler, gerekli bütün ilaçları yardımcılığıyla birlikte yapan “Eспенçийар” deniler bir eczacı ve yemekhaneyi yöneten iki aşçı kadın vardır.

Bu espetalyalardan başka 5-10 yerde de ayrıca bakımevleri vardır ki, bunlar diğerleri kadar büyük değildir.

VI. Bölüm: Fakirler Konusu (Yazma, s. 213-214)

Avrupa devletlerinde sağlam insanı boş gezdirmezler, onları yeteneklerine göre bir işte çalıştırır. Eğer bir sanatı ve ticaretle uğraşmak gücü yokas onları tarlalarda rençber, iş yerlerinde işçi olarak çalıştırır.

Ancak çalışamayacak durumda olanlar da düşünülmüştür. Her kent ve kasabada bu gibiler için özel yardımlaşma grupları kurulmuştur. Her mahallenin papazları mahallelerindeki muhtaç ve çalışamaz durumda olanları bir deftere yazıp, üç ayda bir mahallelerindeki zenginlerden bunlar için yardım toplarlar. Yardım sahipleri yaptıkları yardımı bizzat kendileri yardım defterine yazarlar. Daha sonra toplanan bu yardımlar yardım sandıklarında toplanarak buradan ihtiyacı olan kimselere günde sekizer, onar kroçer olarak dağıtılır.

Ayrıca bu yardım sandıklarına devlet tarafından yılda 5, 6 fiyorent destek sağlanır. Eğer sandıktaki para bir ay için yeterli olmazsa papazlar tarafından tekrar para toplanır.

Hazine Konusu (Yazma, s. 214-231)¹⁸

Giriş: Hazinesinin çoğaltılması, masrafların azaltılması, halkın refah düzeyinin artırılması hüner isteyen bir konudur ki, buna politika denir. Politika için bilgi ve kültüre gerek vardır.

¹⁸ Bu kısım bir giriş ve dört fasıldan oluşmaktadır.

Avrupa'da politika bilimiyle ilgili bir çok kitap yazılmıştır. Hatta Viyana'da "Asya Akademisi" adıyla Türkçe Arapça ve Farsça öğretim yapan bir okul kurulmuştur (Yazma, s. 215) başkanı davet ettiğinden elçi burayı da gezmiş ve kendilerinin ikram olarak öğrencilere bu dillerle yazılmış metinler okutulmuş, Ratıb Efendi de onlara yanında götürdüğü İbn Haldun *Mukaddimesi*, *İhtilaf-ı Alâf*, *Ahkâm-ı Nasrî ve Muhsinî* isimli kitapları armağan etmiştir.

Ratıb Efendiye göre bir ülkenin kalkınmış ve gelişmiş olması için şu hususlar gereklidir:

1. Devletin yasa ve kuralları.
2. Disiplinli bir ordu.
3. Memurların becerileri ve dürüstlükleri.
4. Dış ülkelerle saygın ilişkiler.
5. Halkın eğitimi, güvenliği, huzuru ve refahı için gerekli düzen.
6. Dolu bir hazine ve bunun iyi kullanılması (Yazma, s. 216).

I. Fasıl: Madenler (Yazma, s. 216-219)

Avusturya, altın, gümüş, demir, kurşun, bakır, kalay, cıva, tuz gibi madenlere sahiptir.

I. Kısım: Altın, gümüş, bakır, demir.

Bunlardan bakır Erdel, Macaristan ve şu anda tasarruflarında (Kullanımlarında) olan İtalya'da çoktur.

Demiri, Macaristan'daki madenlerden çıkarılır, ancak Avusturya'nın demir rezervi azdır. Nitekim bundan sağlanan gelir, masrafları çıktıktan sonra 150 000 fiyorenttir. Bu madenden yapılan aletlerin çoğu Eflak ve Boğdan gibi Osmanlı ülkesine satılır (Yazma, s. 216).

Macaristan ve Erdel'de ayrıca altın ve gümüş madenleri de vardır. Bunlardan yılda 6-10 milyon gelir sağlanır, masrafları çıktıktan sonra yıllık ortalama gelir 5 000 000 fiyorenttir. Avusturya'nın en zengin altın ve gümüş madenleri Erdel'de, Karlsbourg taraflarındaki Vayde (Waide) ve Oynat köyleri civarındaki dağlardır.

Avusturya'da madenlerden alınan örneklerin üzerlerine küçük kâğıtlar yapıştırarak bunlara çıkarıldıkları yer yazılır. Madencilik burada önemli bir bilim dalıdır ve Avusturya okullarında madencilik dersleri vardır.

Bir madenin verimi masrafları çıktıktan sonra % 8'den aşağı ise o madeni işletmeğe özel şahıslara verirler (Mukataa), eğer % 8'den fazla verim sağlanabiliyorsa bunu devlet işletir.

Her madeninin yanına devlet tarafından bir işletme yapıp çıkan madenler getirilerek buraya verilir, buradan da tüccara satılır. Altın ve gümüş gibi kıymetli maden çıkan yerlere bir de darphane kurularak çıkan maden burada şekillendirilip üzeri yazılarak satılır (Yazma, s. 217).

Avusturya'da özel bir maden dairesi, bunun prezidantı (Başkanı), iki yardımcısı ve kâtipleri vardır, bunlar maaşlı memurdurlar. Madenleri de dört kişi yönetir, bunlar işçilerin çalışmalarını düzenleyen, makinelere bakan, maden cevherini belirleyen ve dinamit işlerini yöneten elemanlardır.

II. Kısım: Civa (Yazma, s. 218).

İtalya taraflarında, Trieste yöresinde, Bosna sınırına tahminen yirmi saat mesafede Adriya dedikleri küçük kasaba civarında bir civa madeni vardır. Sincabî bir maden olan civa kaynatılıp inbikten geçirilerek elde edilir. Masrafı ile birlikte bir kantarı (56 kg.) 16-18 fiyorente gelir ki, bunu ülke içinde ve dışında 120 fiyorente satarlar.

Macaristan ve Erdel'de de civa vardır, fakat diğer yerlerden çıkarılan civanın fiyatı düşmesin diye bunu işletmezler.

III. Kısım: Tuz (Yazma, s. 218)

Avusturya'da tüm Avrupa devletlerinde olduğu gibi tuz geliri devlete aittir; özel mülk ve arazilerde bile olsa bunu devlet işletir. Çıkarılan tuzlar depolarda stoklanıp piyasaya satılır. Viyana'da bir vakiyye (400 dihem/1 okka/1.283 gr.) tuz 14 kroçere satılır.

Tuz üç çeşittir: Bunlardan birisi deniz tuzudur ki, Trieste taraflarında denizden çıkarılır. Diğer Le (Leh) taraflarında ortak kullanımdan olan Galiçya'dan çıkarılan taş tuzu, üçüncü ise İtalya tarafında, Petrol semtinde Hala Dağı etekleri ile Avusturya'da Linç (Linz) civarında Kimniyetin denilen yerdeki sulardan çıkarılan su tuzudur.

Ayrıca Galiçya'da, Macaristan'da Hambourg ve Marmarus denilen yerlerde ve Erdel'de Sibin ve Galavazanbourg'da; Kranbo ve Bosna taraflarında Kravaçya'da denizden tuz çıkarılır.

II. Fasıl: Enfiye ve Gümrük (Yazma, s. 219-225)

I. Kısım: Enfiye: Avrupa devletlerinde enfiyeden çok gelir sağlanır. Avusturya'da Macaristan, Piyezepazi ve diğer yerlerde işlenen enfiyeden masrafları hariç 3.200 fiyorent gelir sağlanır.

Avusturya'da ilk başlarda enfiyeden 10 000 fiyorent gelir sağlanırken, giderek bu miktar artmış ve Avrupa devletlerini de geçerek bu düzeye erişmiştir.

Avusturya'da tütün ve enfiye işletmeleri devlete aittir. Başta Viyana olmak üzere her eyalette imalathaneler ve mağazalar vardır; enfiye imalathanelerde işlendikten sonra mağazalara gönderilir. Köy ve kasabalardaki enfiye satıcıları ihtiyaçları kadar enfiyeyi bu mağazalardan alıp dükkânlarında satarlar. Ancak enfiye ve tütün satmak izine bağlıdır. Kasabalardaki enfiye memurları enfiye alım, satım ve başka ülkelerin enfiyelerinin satılmasına nezaret ederler.

Mağazacılar ve dükkâncılar devletten maaş almazlar, enfiye ve tütünü belirlenen fiyattan fazlaya da satamazlar, gelirleri şöyledir: Bunlara 116 font enfiye verilir fakat 100 fonttan parası alınır.

Tütün denilen bitkinin ise kantarı bazı yıllarda 5 fiyorente, bazen de 8, 9 fiyorente satılır, fakat genellikle ortalama fiyat 8 fiyorenttir.

Osmanlı ülkesinden, Selanik ve Draç taraflarından Avrupa ülkelerine çok tütün geldiği halde bunlar Avusturya memleketlerine sokulmaz.

II. Kısım: Gümrükler (Yazma, s. 221-225).

Her eyalette bir büyük, her derbent, köy, kasaba ve kentte daha küçük olmak üzere birer gümrük kurulmuş ve buralara gümrükçüler atanmıştır. Avusturya'da gümrükle ilgili tüm hususlar bir kitapta toplanmıştır.

Avrupa devletleri ülkelerinin parası dışarı gitmesin diye yerli mallarına olduğu kadar yabancı malların ülkeye gelmemesine de çok önem verirler. Bu nedenle memleketlerinde imalathaneler kurup ihtiyaçları olan malları kendileri yapmağa çalışırlar; bunlar için ustalar yetiştirirler. Fakat ülkelerinde yetiştirilemeyen veya yapılamayan malların ülkelerine girmesine izin verirler. Avusturya'ya dışardan balmumu, sarı boya, yün, pamuk, ipekli, koyun ve kuzu derisi, zeytinyağı, içki, tütün, günlük, kırmızı boya,

tuzlu ve kuru balık, şeker, kahve, kuru ve yaş meyve v.s. getirilir ki bunların çoğunu Osmanlı Devleti'nden alırlar (Yazma, s. 222).

İthal mallarının gümrüğü % 5'tir, fakat balmumunun ayrıca 7 fiyorent kantariye ücreti vardır.

Eğer herhangi bir salgın hastalık söz konusu değilse ithal malları karantinaya tabî tutulmaz, fakat yine de malın gümrük resminin 1/4'ni karantina parası olarak alırlar. Ancak yapağı, yün, pamuk gibi mallara hastalık olsun olmasın karantina uygulanır. Fakat balmumu, zeytinyağı, kuru ve yaş meyve gibi maddelerin karantinası yoktur.

Avusturya'da gümrük uygulamasında ilginç bir durum vardır; bir tüccarın malının bir kısmı yolda kaybolursa veya sıvı maddelerin kabı kırılarak bir kısmı aksa, gümrüklerde tartılarak önce malın belirtilmiş olan tümü üzerinden ve daha sonra da kaybolan miktar için iki kat gümrük alınır.

Maria Tereze zamanında Osmanlı tüccarına iyi davranılırken, şimdi iyi davranmamakta ve zorluk çıkarmaktadırlar. Elçi bunun Avusturya'daki Osmanlı tüccarları bizzat gelerek söylediklerini ve kendisinden bir şeyler yapmasını istediklerini yazar.

Avusturya'da kalitesi düşük bir mal ülkeye sokulmaz, fakat bunların bir Avusturyalı tüccarın kefil olması halinde ülkelerinden geçmesine izin verirler, ancak bu tüccara % 0,5 fiyorent verilmesi adettendir.

Viyana'da varoş kapılarının içinde ve dışında gümrükler vardır, girenlerden ve çıkanlardan gümrük alınır.

III. Fasıl: Vergiler (Yazma, s. 225-231)

Avusturya'da verginin çeşidi o kadar çoktur ki, anlatması uzun sürer. Bu nedenle ancak bunların bir kısmından söz edilecektir.

Avusturya'nın temel vergisi arazi ve emlak vergileridir, bu gibi taşınmaz mallardan % 12 vergi alınır.

Hububat, meyve, orman, av ve su ürünlerinin vergisi de yine % 12 olduğu gibi, maaşı 2.000 fiyorentten az olanların kazanç vergisi % 5, fazla olanların ise % 10'dur (Yazma, s. 225).

Vergiler sefer zamanlarında bir kaç katına çıkar; savaşın başında bu vergilere 0,5, diğer seneler için bir misli zam yapılır.

Viyana'da sokaklar cam fenerlerle aydınlatılır, bunların özel hizmetleri vardır. Bunların masrafları için balmumu, yağmumu ve zeytinyağından bir miktar vergi alınır.

Dükkân sahibi olan satıcılardan yılda 3 fiyorent, büyük baş hayvanlardan 2 fiyorent, küçük başlardan ise font başına 1 kroçer vergi alınır. Ayrıca malikâne sahipleri köylülerden aldıkları % 10 öşür için ve bir de malikâneleri için % 9-18 arasında vergi verirler.

Şarabın bir kantarının 1 fiyorent 20 kroçer, arpa suyunun (Bira) ise 40 kroçer vergisi vardır (yazma, s. 226).

Ekmekten bir kaç kez vergi alınır: Arazi hakkı olarak % 12, unun her kilesinden (25 Kg.) 22 kroçer ve 2/3 dükkân vergisi.

Esnaf ve sanatkârın yıllık kazancından ailesinin masrafları çıktıktan sonra vergi alınır.

IV. Fasıl: Ticaret (Yazma, s. 228-231).

Avrupa devletleri ticaret konusuna çok önem verirler. Bu nedenle ticaret üzerine çok kitaplar yazılmış ve çeşitli sistemler geliştirilmiştir. Ayrıca ticaretin mümkün olduğu kadar o ülkenin tüccarları tarafından yapılmasına gayret edilir. Yabancı tüccarlardan fazla vergi ve gümrük almak, kendi tüccarlarına kolaylıklar sağlamak her devletin politikasıdır.

Avrupa devletleri her malı kendileri yapmağa ve bunları kullanmaya özen gösterirler, imkân ölçüsünde yabancı mal kullanmaktan kaçınırlar. Böylece ülkenin geliri de dışarı gitmeyerek halkın refahı için kullanılmış olur. Örneğin eskiden Prusya'da kumaş dışardan satın alınırken, bundan önceki Prusya Kralı bir çok imalathaneler açarak ve başka ülkelerden ustalar getirterek kumaş sanayini geliştirmiştir ki, bugün Prusya dışarıya kumaş satmaktadır. Hatta soğuk bir ülke olmasına rağmen Prusya'da ipek bile yetiştirilmektedir (Yazma, s. 228).

Viyana civarında kurulmuş olan bez ve sim fabrikaları mevcuttur. Birincisinde erkek kadın 600 işçi çalışmakta, boya, desen v.s. bütün işlerini kendileri yapmaktadırlar. İkincisinde ise bakırdan ince sim gibi teller işlenmektedir. Ayrıca Linz kentinde güzel Frenk şalları dokunmaktadır ki, bunlar Trieste iskelesinden İzmir ve Aydın'a kadar gelip satılmaktadır (Yazma, s. 229).

Avusturya memleketlerinde tömbekinin piyasası azdır, bunların hemen tümü Osmanlı ülkesine satılır (Yazma, s. 229).

Konak, han, dükkân, mağaza, imalathane gibi işyeri kurmak isteyenlere kredi verirler ve her türlü kolaylığı sağlarlar. Bu şekilde işyerlerinin desteklenmesinin yanında Avusturya'da tarıma da çok önem verilir. Avusturya sınırını geçtikten sonra ekilmemiş bir karış araziye rastlanmaz. Bazı yerlerde iki üç araba geçecek kadar geniş yollar yapılmış, bu yolların iki tarafında sürülmüş, ekime hazırlanmış veya ekilmiş bakımlı araziler uzanmaktadır. Çeyrek saat başına köylere, çiftliklere, ağillara, meralara rastlanır. Erdel ve Macaristan taraflarında nerdeyse köy köy üstüne kurulmuş, her tarafta yemyeşil çayırlar ve ormanlar uzanmaktadır. Erdel, Temeşvar ve Macaristan taraflarında geniş bağlar ve bunların nefis üzümleri vardır. Avusturya'da tarımla uğraşanları da devlet destekler, onlara tarla, tohum, hayvan ve gerekli aletleri verir, kredi sağlar.

Avusturya'nın Bazı Gelirleri (Yazma, s. 232-245)¹⁹

I. Fasıll: Posta (Yazma, s. 232-243)

I. Bölüm: Yollar (Yazma, s. 232-233) Avusturya'da yollar gayet bakımlı ve temizdir. Yol daha yapılırken iyi olmasına özen gösterirler ve bunun için de bir yöntem izlerler ki şöyledir: Önce yolun iki tarafına hendek açarlar, sonra yapılacak yolu düzelterip hendek içine temel atarlar, enli ve düzgün taşları yan yana sıralayarak bunların ortasını çakıl taşları ile doldurarak tokmakla vurmak suretiyle sağlamlaştırırlar. Yol balık sırtı yapılır, üzerinden arabalar geçtikçe giderek sağlamlaşan yol bu şekilde yapıldığından üzerinde kar ve yağmur suları birikmez, dökülür, böylece hem yol bozulmamış olur, hem de ulaşım kolaylığı sağlanır. Yolların eni 2 Frenk arşını olduğundan üzerinde yan yana iki araba rahatlıkla gider ve karşılıklı olarak gelirse rahatlıkla geçer. Yolların iki tarafında ayrıca yayalar ve atlılar için yol vardır.

Yolların yapılmasına olduğu gibi kullanılmasına, temiz ve bakımlı olmasına da önem verirler. Sürücüler yollarda bozuk bir yere rastlarsa bunu posta menzillerine (Konak yerleri) haber verirler, onlar da hemen burayı onarırlar, çünkü yolların bakımlı olması herkesin rahatı içindir. Bu bakım ve onarım masraflarına harcanmak üzere yayalar hariç yoldan geçen tüm hayvan ve arabalardan ücret alırlar, ancak bunun miktarı yolların maliyetlerinin ve masraflarının farklı oluşları nedeniyle her yerde aynı değildir. Bazı yerlerde at başına 2, bazı yerlerde 4, hatta 6, 10, 12 kroçer alınır.

¹⁹ Bu kısım dört fasıldır.

Viyana'nın 29 varoşunun kapılarından giriş ve çıkıştan dörder kroçer alınır. Başbakan ve diğer "Ministrolar" bile bu parayı verirler, ancak bu para atlılardan alınır, yayalar için söz konusu değildir. Diğer elçilerden istemelerine ve vermek içni teklif etmesine rağmen bu ücreti Ratıb Efendi'den alınmamıştır.

II. Bölüm Posta Düzeni (Yazma, s. 233-236). Avusturya'da posta üç çeşittir: Mektup postaları, estefateler (Yolcu postaları) ve dericasteler (Yük postaları).

Her menzilhanede (Posta konak yerlerinde) bir subay vardır, bunun görevi yolların güvenliğini sağlamak ve görevli onarımları yapmaktır. Ayrıca her eyalet merkezinde kurulmuş olan posta idareleri eyaletin tüm posta işlerini organize eder. Köylerde, kasabalarda, kentlerde ve yollarda iki saatte bir menzilhane yapılmıştır. Konak yeri yapılacak yerler mutlaka ya bir kent, ya bir kale, ya bir kasaba veya köydür. Eğer böyle oturan yerler olmazsa konak için seçilen yerlerin güvenilir, ağaçlı ve sulu bir yer olmasına çalışılır. Her menzilhane devlet tarafından bir çiftlik kurulur, atların bakımı ve beslenmesi, yolcuların yiyecek içecek ihtiyaçları buradan sağlanır. Gerek menzilhane ve gerekse çiftliğin işletilmesi ileri gelenlerden birine malikâne olarak verilir.

Menzilhanelerde çalışanların kazancı öncelikle yolculara sattıkları çiftlik ürünlerinden, yiyecek ve içeceklerden ve bazı özel hizmetlerdendir, ayrıca acele olarak gönderilen mektup ve paketlerden aldıkları bir misli fazla ücret de onlarındır.

Konak yerleri sahipleri buralarda 8-18 atı her zaman hazır bekletirler, yeterli at mevcut değilse gereğinde dışardan kiralarlar.

Büyük kasaba ve kentlerdeki menzilhanelerin çiftlikleri yoktur, burada çalışanlar maaşlıdırlar. Menzilhaneler genellikle kasaba, kent ve işlek yollarda olduğundan buralara uzak köylerdeki mektupları yaya postacılar toplarlar. Mektup gönderen köylüler postacıya bir, her tabaka kâğıt için de dört kroçer ücret verirler. Elçi merak ederek gönderecek mektup çok az olursa veya hiç olmazsa bu yaya postacılar geçimlerini nasıl sağlarlar" diye sorduğunu ve her şeyi zatınıza anlatmak olur mu" diye şaka yaptıktan sonra, "bunlar ev ev dolaştıkları için hangi evde güzel kız varsa bunları ileri gelenlere, beylere haber vererek çöpçatanlık yaparlar ve bundan bahşiş alırlar" diye cevap aldığını yazar (Yazma, s. 235).

Mektup postalarında her tabaka kâğıttan verildiği postanede 4, alındığı postane de 4 kroçer alırlar. Eğer mektup yabancı ülkeye gidiyorsa kâğıt başına 8 kroçer alınır.

Halka bir saygı olarak mektuplar ve paketler postane mühürüyle mühürlenir. Menzildiler yanlarında çalışan sürücüleri, hizmetkârları ve diğer çalışanları dürüst ve güvenilir kimselerden seçerler.

Menzil arabalarıyla yolculuk yapan herkese eşit davranılır. Halktan olsun, soylulardan olsun menzilhaneye kim önce gelmişse atları veya arabayı ona verirler, kimse kimseye tercih edilmez, hak önce gelenindir.

Postaneler her ay toplanan gelirlerini Viyana'daki postaneye gönderirler.

III. Bölüm: Posta Çeşitleri (Yazma, s. 236-243).

Yukarıda da söz edildiği gibi Avusturya'da posta hizmetleri üç çeşittir: Mektup postaları, yük postaları, yolcu postaları.

Bunlardan mektup postalarının çalışmasıyla ilgili hususlar 24 madde olarak belirlenmiştir. (Yazma, s. 236-239). Buna göre her kentte bir postane kurulmuş buraya yöneticiler ve hizmetliler atanmıştır. Civar postaneler buraya bağlıdır, buralar mektupları kabul ederek bunların kabul tarihlerini ve alınan ücretleri bir deftere yazarlar. Sipariş mektubu adı verilen kıymetli mektuplar ve paketler ayrı defterlere yazılır, bu tür mektupların alınması verilmesi sırasında imzalı kâğıtlar verilir. Mektupların üzerine alıcının adı, ünvanı ve adresi yazılmalıdır. Mektuplar gidecekleri yer ve ülkelerin isimlerine göre tasnif edilerek yeni torbalara konur, her postanede gelen ve giden mektup postaları defterlere yazıldığı gibi o postaneden gönderilecek mektuplar gelen torbalar açılarak onlara konmayarak ayrı torbalara konur. Her postanede ne zaman, nereye posta gideceği önceden ilan edildiği için gelen posta arabaları belirtilen süreden fazla bekletilmez.

Dağıtılma kolaylığı olması için gelen mektuplar sahibinin baş harflerine göre, eğer başka ülkeden geliyorsa geldiği kentin isminin baş harfine göre tasnif edilerek ayrı çekmecelere konur. Mektupların taşınmasına çok önem verildiğinden bunlar yolcularla gönderilmediği gibi, mektuplar iyi muhafaza sağlayan torbalarda taşınır.

Mektup ve paketler iki fonttan ağır olursa sipariş mektubu statüsüne tabidir ve iki dirhemden (3.2 gr.) ağır olanlardan ayrı ücret alınır. Bir mek-

tuba iki kat ücret verilirse ona “Frenkoda” denir ki, bunlar alınır ve verilirken sipariş mektuplarının statüsüne tabidir.

Avrupa devletlerinde posta işletmesinden önemli bir gelir sağlanır, ki, bu gelir devlete aittir.

İkinci tür, “Dericaste” denilen yük postalarıdır. İtalyanca’da buna “Farusade” postaları denir. Ticaretle uğraşanlar için yararlı olan bu postanın işlevi de 14 maddede belirtilmiştir. (Yazma, s. 239, 240). Buna göre bu postalar için malların alınıp kabulü için özel anbarlar yapılmıştır. Bu postalarda taşınacak malların 1.200 fonttan fazla olmaması gerekir. Taşınacak malın her fontundan (Kantarından) belirli bir ücret alınır. Taşınacak mallar sandıklara konularak bunlar mühürlenir ve taşımanın düzenli yapılması için her arabaya bir görevli verilir ve her menzilde arabalara dinlenmiş atlar koşulur. Gönderilen mallar içerisinde mücevher gibi değerli maddelerin posta yönetimine bildirilmesi gerekir. Kaybolan mallar üç gün içerisinde başvurulursa tazmin edilir. Yolcuların özel eşyaları 50 fonttan az olmak şartıyla ücretsiz taşınır.

Üçüncü tür ise “Estefate” denilen yolcu taşımayla ilgili postalardır. Bunun işleyişi de 16 maddede belirtilmiştir (Yazma, s. 240). Buna göre, bir yolcu yola posta arabasıyla çıkmışsa bununla devam etmek zorundadır, bundan vazgeçip dışardan at veya araba kiralayamaz. Yolcu her menzil için at başına 4.5 ve ayrıca sürücüye de 30 kroçer ücret verir. Her menzilhanede arabalara dinlenmiş atlar verilir ve arabaların bakımı yapılır. Yoldaki her türlü ihtiyaç sürücüler tarafından karşılanır. Önceden yer ayırtan yolcunun beklemeden rahat bir yolculuk yapma olanağı vardır.

Yolcu arabalarını kullanan sürücülerin özel giysileri, nişanları ve trampetleri vardır. Sürücüler bu trampetleri çalınca kent ve kale kapıları açılır, kaşvalarda ve köprü başlarında kral bile olsa geçiş önceliği bunlara verilir.

IV. Fasıl: Bankalar (Yazma, s. 243-245)

“Bankalar” para alış verişi yapılan yerler, “Banka kâğıdı” ise, onunla alış veriş edilen ve para yerine geçen kâğıtlardır. Bunların belirli bir miktarı olmayıp piyasanın ihtiyacına göre mevcudu azalır veya çoğalır.

Banka kâğıtları Prusya hariç tüm Avrupa ülkelerinde kullanılmaktadır. Bunların içerisinde Rusya ve Fransa’ninkiler düşük, İngiltere ve Avusturya’ninkiler yüksek değerdedir.

Avusturya'nın iki çeşit banka kâğıdı vardır; bunlardan birisi halk tarafından kullanılan "Banka Kapitle" dir ki, şu anda piyasada bunun mevcudu 20 000 000'dur. Bu para piyasada değerini korumaktadır ve her kesimde eksiksiz olarak kabul edilir.

İkinci çeşit banka kâğıdı ise temessük (Senet) şeklindedir ki, bu dört kısımdır. Bunlardan biri bankaya yatırılan paraya üç ayda bir % 4 faiz veren ve alınıp satılabilen temessüklerdir. İkincisi bankalara yatırılan paralara altı ayda bir % 4 faiz veren "Proveçiyali Opelbahçıyan" denilen senetler, üçüncüsü tüm Avrupa ülkelerinde olan ve altı ayda bir faiz veren krala ait kâğıtlar, dördüncüsü ise Viyana'da maden senetleriyle ilgili olan banka kâğıtlarıdır.

Avusturya'da temessük alım satımı için özel bir büro kurulmuştur ki, buna "Borsa" adı verilir. Temessük almak ve satmak isteyenler buraya başvurur, böylece alım satım sağlanmış olur.

III. Fasıl: İstenbil ve Loterya (Yazma, s. 243, 244).

I. Bölüm: İstenbil İstenbil ülkedeki tüm senetlerin, veraset kâğıtlarının, kıymetli yazıların, ticaret defterlerinin, poliçelerin v.s'nin yazıldığı mühürlü ve değerli kâğıtlardır. Yazışmalar bununla yazılırsa ancak yasal olur, bunun dışındaki yazılan kâğıtların geçerliği olmaz.

İstenbilin kullanılmasının bir tarife ve ücreti vardır. Devlet bu kâğıtlardan 2 kroçerden, 2.5 fiyorente kadar ücret alır. İstenbilden Avusturya hazinesine yıllık 700 000 fiyorent gelir sağlanır.

II. Bölüm: Loterye (Loteri). Bu özel bir bürosu, yöneticisi, ministre ve kâtipleri olan bir oyundur. Loteryenin kralın sarayı yanında özel bir bürosu ve kentin çeşitli yerlerinde dükkânları vardır. Buna katılmak isteyenler 5, 6 gün önce bu dükkânlara gelerek beğendikleri bir numarayı ve kendi isim ve ünvanlarını büronun defterlerine yazdırırlar ve belirlenmiş olan ücreti verirler. Büroda birden doksana kadar rakamlar kâğıtlara yazılarak bunlar küçük torbalar içerisinde ayrı ayrı kutulara konur. Belirlenen günde katılanların önünde kutudan bir çocuğa beş rakam çektilir, bu rakamlar kazanan numarayı oluşturur, büro kazananlardan % 6 kâr alır. Yılda 30 kere oynanan ve Avusturya'nın çeşitli kentlerinde şubeleri olan bu oyunun merkezi Viyana'dadır.

IV. Fasıl: Avusturya'nın Geliri (Yazma, s. 244, 245).

Avusturya'nın yıllık geliri 69 431 500 fiyorenttir, ancak bir takım bilinmeyen fakat 2 500 000 tahmin edilen diğer gelirlerle birlikte bu bütçe 71 000 000 veya 73 000 000 Fiyorent tahmin edilmektedir. Avusturyalılar yıllık gelirlerinin 90 000 000 olduğunu söylerler ve bununla öğünürler.

Avusturya'nın çeşitli kaynaklardan gelirleri şu şekildedir (Yazma, s. 245).

Altın ve gümüş	:	5 000 000	
Demir	:	150 000	
Demir mamülleri	:	3 000 000	
Cıva	:	1 021 000	
Tuz	:	7 000 000	
Enfiye	:	3 200 000	
Gümrük	:	2 500 000	
İmalâthaneler	:	6 000 000	
Tütün	:	960 000	
Asker masrafı vergileri	:	3 000 000	
İtalyadaki arazilerden	:	4 000 000	
Piyezepazi, Breband arazileri	:	6 000 000	
Taşınmaz vergiler	:	14 000 000	
Malikâneler	:	1 500 000	
Şarap	:	1 500 000	
Baç	:	2 500 000	
Diğer rüsumat	:	7 000 000	
Macaristan'daki militer vakıf.	:	1 000 000	
Loteriye	:	1 000 000	
Diğer loteryeler	:	2 000 000	
Posta gelirleri	:	400 000	
İstenbil	:	700 000	
		73 231 000	fiyorent

SONUÇ

Ebubekir Ratıb Efendi'nin ailesinin yapısı, düzeyi ve ilk eğitimi ile ilgili bilgiler yoktur. Fakat onun kişiliğinin şekillenmesinde esas faktörler, delikanlı iken geldiği İstanbul yaşamı, kadrosuna girdiği Amedi Odası'nın Osmanlı devlet bürokrasisindeki yüksek düzeyi, burada iken tanıştığı yerli ve yabancı kişiler, daha şehzadelikten beri imlâ öğretmenliğini yaptığı ve Fransa kralı ile mektuplaşmasını sağladığı III.Selim'in modernist düşünceleridir.

Ratıb Efendi işte kazandığı bu formasyonla Avusturya'yı, dolayısıyla Avrupa'yı değerlendirmiştir. Bu nedenle gerek yolculuk günlüğünde, gerek yazmış olduğu takrirlerde ve özellikle sefaretnamesinde iyi bir gözlemci, değerlendirmelerinde gerçekçi, tarafsız ve alımlıdır.

Geçtiği yerlerdeki dağları, ovaları, yolları, nehirleri, gölleri, yerleşim yerlerini, insanların yaşantılarını çok iyi bir biçimde yansıtmıştır. Yolculuğu sırasındaki izlenimleri, özellikle Avusturya'nın köy ve kent yaşamı, kurumları, madenleri, ticareti, gelirleri, hazinesi v.s. hakkındaki gözlemleri çok ayrıntılıdır. Gerçi ona bir zamanlar 28 Çelebi Mehmet Efendi'ninkine benzer elçilik ve Avrupa hakkında bilgi getirmek çift görevi verilmesi, Avusturya'da edinmiş olduğu dostlarının²⁰ yardımı, 1789 İhtilâli'nden sonra Osmanlı Devleti'nde Fransa'nın yerini almak isteyen Avusturya'nın bir takım kolaylıklar sağlamış olması, Ratıb Efendi'nin bu kadar detaya inmesine neden olmuştur. Ancak yine de bu kadar iyi gözlem takdir edilecek bir durumdur.

Ratıb Efendi Macarlar'ın samimî davranışları ve bir zamanlar Osmanlılar'a ait olan yerler karşısındaki her insanda olabilecek duygusallığının dışında değerlendirmelerinde genellikle gerçekçidir. Batı'ya küçüklük veya büyüklük duygularıyla, dolayısıyla peşin fikirlerle gelmemiştir. Hatta Avusturyalılar'ın elçilik heyetini daha kısa olduğu gerekçesiyle dağ bayır aşartıp ana yoldan götürmemelerini; çok istemesine rağmen Temeşvar, Budin (Buda) v.s. gibi yerleri ve kent kalelerini gezdirmemelerini Avusturya'nın iktisat politikasına ve Avrupalılar'ın stratejik yerlerini yabancılara göstermek istememelerine bağlayarak olayları ve insanları değerlendirmede

²⁰ Lewis, Ratıb'a, Viyana'da ünlü Joseph von Hammer'in yardım etmiş olduğunu yazıyor. Bkz. Bernard Lewis (çev. Metin Kıratlı) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970, s. 58.

tarafsız davranır. Ayrıca Avusturyalıların konukseverliğinden, diğer elçilere göre kendilerine ayrıcalıklı davrandıklarından söz eder.

İki toplum arasındaki düşün, kültür ve değer ölçüleri farklılığı, Ratib Efendi'nin Batı'yı değerlendirmesinde doğal olarak etkili olmuştur. Avusturya'daki laik uygulamayı "İsa dininden eser kalmamış" diye yadırgarken, kadın-erkek eşitliğini ve kadınların özgürlüğünü "Erkeklerin karılarına söz geçirememeleri" olarak yorumlar. Ancak bunlar kendisinin alışageldiği değer ölçülerinden çok farklı olmasına rağmen onları taasupla kınamamış, toplumun bir yaşam şekli olarak kabul etmiş, özellikle kadın-erkek ilişkilerinin somutlaştığı opera, tiyatro ve balolara defalarca gitmiş ve bu atmosferden pek hoşlanmıştı.

Ratib Efendi Avusturya'daki düzenden beğeni ile söz etmiştir: Burada yönetim katı bir mutlakiyetçilik değildir, her kademedeki kararlar görüşülüp tartışılarak verilmektedir, halk devlet için değil, devlet halk için vardır ve baş görevi de halkın refah ve mutluluğunu sağlamaktır. Modern bir devlet olmak için güçlü bir orduya, iyi bir düzene, dürüst ve bol maaşlı bürokratlara, iyi kullanılan dolu bir hazineye, sağlıklı ve kültürlü bir topluma gerek vardır. İşte bunları gerçekleştirmiş olan Avrupa, değer ölçüleriyle bir bütündür.

Padişaha sunduğu takrirleri ve sefaretnamesi III.Selim'in reform programının ana fikrini oluşturan Ebubekir Ratib Efendi'de Batı imajı, genellikle olumludur.

EK. 1

EBUBEKİR RATİB EFENDİ'NİN YOLCULUK GÜNLÜĞÜ,
TAKRİRLERİ VE SEFARETNAMEŚİ

- E. 1250/1. Enderun-ı Hümayun Hazinesi'nden götürülecek hediyeler.
E. 1250/2. Götürülecek hediyelerin cinsi.
E. 1381/1. Götürülecek hediyelerin cinsi.
E. 1381/2. Ebubekir Ratib Efendi'ye verilen eşyalar.
E. 6700. Avusturya halkı, Fransız halkı, Avrupa ekonomisi.
E. 6700/1-10. Yolculuk takriri.
E. 6700/2.1. Avrupa ve Avusturya'nın askerî durumları.
E. 67/2.2. Avusturya'nın subay ve askerî durumu.
E. 6700/2. 3. Avusturya'da subayların durumu.
E. 6700/2. 4. Avusturya ordusunun süvari birlikleri.
E. 6700/2. 5. Avusturya ordusunun süvari birlikleri.
E. 6700/2. 6. Avusturya ordusunun askerî sınıfları.
E. 6700/3. 1. Avrupa devletlerinin donanmaları ve Osmanlı ile kıyası.
E. 6700/3. 2. Avusturya-İngiltere ittifakı.
E. 6700/3. 3. Fransız İhtilali, elçilerin durumları, Avrupa kral yönetimleri.
E. 6700/4. Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya, İspanya, İsveç savaşları.
E. 8530/1. 1. Rus ordusunun Avusturya'dan geçmesine izin verilmesi.
E. 8530/1. 2. Fransız İhtilali'nin Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve İsveç üzerindeki etkileri²¹.
Sefaretname²². İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kitapları, no. 2235.

²¹ Bu takrir ve günlükler İstanbul Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir.

²² Sefaretnamenin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshası kullanılmıştır. Diğer nüshaları için bkz. İstanbul, Fatih Millet Kütüphanesi, no. 845; İstanbul 501 (Flügel, 2 Safer 1127).

BİBLİYOGRAFYA

- BABINGER, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 330.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, s. 88.
- CEVDET, Ahmet, *Cevdet Tarihi*, İstanbul, 1309, c. IV-VII.
- HAMMER, Joseph von, *Gesichte der Osmanischen Dichtkunts IV.*, Peşte, 1838, s. 418.
- , *Erinnerungen aus Meinem Leben*, Viyana, 1940, s. 25-27.
- KARAL, Enver Ziya, "Nizam-ı Cedid'e Dair layihalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, c. I/6 (Nisan 1942), s. 414-425; c. II/8 (Ağustos 1942), s. 104-111; c. II/11 (Şubat 1943), s. 342-351; c. II/12 (Mart 1943), s. 424-432.
- , *Selim III. 'ün Hattı-ı Hümayunları*, Ankara, 1946, çeşitli bölümler, Sefaretname, s. 31-34.
- , "La Transformation de la Turquie d'un Empire Oriental en un état Modern et National", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, c. IV/2 (1958).
- KURAN,ERCÜMEND, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1970, s. 13, 21.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970 çev. Metin Kıratlı, s. 58, 60.
- RESMİ, Ahmed, *Sefinet ül-Rüesa*, İstanbul, 1852, s. 136-141.
- SHAW, Stanford J., *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, Massachusettes, 1971, s. 95-98.
- SÜREYYA, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1311, s. 346.
- TAHİR, Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, c. III. s. 188.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1956, s. 24.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara, 1968, s. 154-162.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Tosyalı Ebubekir Ratub Efendi", *Bell*, XXXIX/153 (1975), s. 49-76.
- VASİF, Efendi, *Vasıf Tarihi*, İstanbul, 1246, c. VI. s. 195, 196, 230, 231; c. VII. s. 45.

BALKAN TÜRKLERİ VE BULGARLAR

YAVUZ ERCAN

İkinci Dünya Savaşı sonunda Rusya'nın Kars ve Boğazlar üzerindeki isteklerini bildirmesi ile birlikte Türkiye'ye dışarıdan yapılan saldırılar giderek yoğunluk kazanmıştır. Bu saldırılar zaman zaman açıkça, çoğu zaman ise terör örgütlerine her türlü destek sağlanarak dolaylı yollardan yapılmış ve yapılmaktadır. Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu bu tehlike yanında Türkiye dışında, özellikle komşu ülkelerde yaşayan Türkler üzerindeki baskı ve zulüm son elli yılın en üzücü olayları olarak tarihe geçecektir. Rusya'da yaşayan Türklerin durumu herkesce bilinmektedir. En iyi durumda bulundukları Romanya ve Yugoslavya'da her türlü hakları sınırlandırılmıştır. Arnavutluk'ta Türklerin varlığı artık kabul edilmemektedir. Yunanistan Türk kelimesinin kullanılmasını yasaklamıştır. Bulgaristan'da Türklere yapılanlar ise insanlık tarihinin bir yüz karasıdır. Bunlar Türkiye'de az-çok bilinen durumlardır. Türkiye'de pek çok kişi tarafından bilinmeyen bir durum vardır ki o da Suriye, Irak ve İran'da yaşayan Türklere yapılan zulüm, baskı ve soykırımın Bulgaristan'da yapılanlara rahmet okutacak boyutlara ulaşmış olmasıdır.

Bugün Türkiye'de kamuoyunu en çok meşgul eden konu Balkan Türkleri ve Bulgaristan'ın izlediği insanlık dışı politikadır. Uzakdoğudan uzakbatıya kadar dünyadaki milletlerin önemli bir kısmı Türkleri hep saldırgan ve istilacı olarak nitelemişlerdir. Oysa bu milletlerin pek çoğu bugün yaşadıkları yerlere dışarıdan gelip yerleşmiş topluluklardır.

Türklerin Avrupa'ya geçişleri batıda ve özellikle Balkan toplumları arasında olumsuz değerlendirilmiş, Türkiye'de ise genellikle yanlış anlaşılmıştır. Şöyleki "*Türklerin Avrupa'ya (veya Rumeli'ye) ilk geçişleri*" denildiğinde çoğunlukla XIV. yy. ortalarında Osmanlıların Rumeli'ye geçişleri anlaşılmış veya amaçlanmıştır. Bu olay, *Osmanlıların* Avrupa'ya ilk geçişleridir. Oysa Osmanlı Türklerinden önce Anadolu üzerinden ve Karadeniz'in kuzeyinden diğer Türk toplulukları, bazan kalabalık gruplar halinde Avrupa'ya geçtiler, yerleştiler ve devletler kurdular. MS IV. yy. da başlayan Hunların batıya hareketlerinin arkası kesilmedi. Macarlar, Bulgarlar (Onogur, Kuturgur, Uturgur), Peçenekler, Uzlar, Gagauzlar, Kumanlar, Avar-

lar, Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Güneydoğu Avrupa'ya gelip yerleşen Türk boylarından bazılarıdır. Hunların, Macarların, Avarların ve Bulgarların göçten sonra devletler kurmuş olmaları, buraya gelen Türk topluluklarının sayısı hakkında bir fikir verebilir. Yani devlet kurabilecek kadar kalabalık gruplar halinde geldikleri muhakkaktır. Anadolu üzerinden Osmanlılardan önce Avrupa'ya geçen Türkler Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinden bazılarıdır. Bunlar çeşitli sebeplerle Balkanlara geçmişler, Kırım'a kadar seferler yapmışlardır. Hatta Rodos adası Menteşe Beyliği tarafından ele geçirilmiş ve yaklaşık on yıl Türklerin yönetiminde kalmıştır. Ancak bunlardan sonra Osmanlı Türkleri Avrupa'ya (Balkanlara, Rumeliye) geçmişler ve bölgeyi Türk nüfusla iskân ederek türkleştirmişlerdir.

Türklerin ister Anadolu'dan, ister Karadeniz'in kuzeyinden, ister Osmanlılardan önce, isterse Osmanlılar olarak Avrupa'ya göçmeleri ve yerleşmelerini olumsuz olarak değerlendirmek yanlıştır.

Eskiçağda İtalikler, Etrüskler, Akalar, Dorlar, İllirler, Daklar ve Traklar, Ortaçağda ise Germenler, Ostrogotlar, Vizigotlar, Vandallar, Süevler, Slavlar, Angıllar ve Saksonların göç etmesi ve otokton topluluklarla bugünkü Avrupa'nın etnik ve kültürel yapısının temelini oluşturması tarihî olayların akışı içinde doğal ve normal yollardan olmuştur. Bunu böyle kabul ettikten sonra Türk kavimlerinin Asya'dan göç edip Anadolu ve Balkanlara yerleşmelerini de aynı şekilde tarihî olayların akışı içinde doğal ve normal yollardan olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır.

Osmanlıların Balkanlara yerleşmesi ve Balkanlardaki islamlaşma konusunda Batılı tarihçiler oldukça çok araştırma yapmışlardır. XX. yy.ın başlarına kadar yapılan araştırmaların önemli bir kısmının objektif ölçülerle ve modern tarihçilik anlayışıyla yapıldığını söylemek zordur. Tipik bir örnek vermek gerekirse Gibbons'un 1916 yılında yayınlanan "*The Foundation of the Ottoman Empire*" adlı eserini söyleyebiliriz. Yaklaşık elli yıldan beri Batılı tarihçiler arasında bu anlayış büyük ölçüde değişmiştir. Bunun başlıca sebepleri, tarihçilik anlayışındaki gelişmeler, Türk Tarihi üzerindeki çalışmaların artması ve özellikle Batılı tarihçilerin araştırmalarında çok zengin Türk arşivlerinden de geniş ölçüde yararlanmaya başlamasıdır.

Bu gerçeklerin ışığı altında Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu döneminde türkleşme ve islamlaşma özetle şöyle olmuştur: XIV. ve XV.yy.ın tarihî ve tabii şartları içinde Osmanlılar Balkanlarda ilerlerken yönetimleri

altına aldıkları bölgelere çeşitli Türk topluluklarını yerleştirmiştir. Bu işi bir istilacı anlayışı içinde değil, düzenli ve sistemli bir "*iskân politikası*" ile yapmıştır. Türk toplulukları Balkanlara yerleştirilirken yerli halka zarar vermemeye ve haksızlık yapmayaya büyük özen gösterilmiş ve bu anlayış iskân politikasının değişmeyen kurallarından biri olmuştur. Zaman zaman ortaya çıkan olaylar, her toplumda olabilecek gündelik problemlerdir. Tarihte, yönetimi altına aldığı bir bölgede aynı politikaya başvurmamış bir devlet göstermek mümkün değildir. Bugün dünyanın siyasal ve etnik yapısı incelendiğinde bu gerçek kolayca görülebilir. Eğer böyle olmasaydı bütün Kuzey Amerika kıtası ingilizleşmez, bütün Güney Amerika kıtası latinleşmez, Güneydoğu ve Doğu Avrupa slavlaşmaz ve bütün Kuzey Afrika araplaşmazdı.

Balkanlara yerleşen Türk topluluklarının nüfusu zamanla artmış ve Osmanlı Devleti bir İslam devleti olduğu için türkleşme ile birlikte bazı Balkan topluluklarında islamlaşma da görülmüştür. İslamlaşma özellikle Bosna ve Arnavutluk'ta olmuştur. Bulgar tarihçilerinin ileri sürdükleri gibi, eğer Osmanlılar bölgede zorla bir islamlaştırma ve arkasından türkleştirme politikası izlemiş olsalardı bugün Arnavut ve Bosnalıların da türkleşmiş olması ve bütün Balkanların islamlaşması gerekirdi. Arnavutluk ve Bosna'da islamlaşma olduktan sonra Osmanlıların bu toplulukları türkleştirmemeleri, buna karşılık Bulgarları önce zorla islamlaştırıp sonra yine zorla türkleştirdiklerini ileri sürmek, sadece içeriden ve dışarıdan güdümlü Bulgar tarihçiliğinin bir açıklama şekli olabilir.

Osmanlı İmparatorluğunun ilk yarısında (1300-1600) Balkanlardaki Türk ve Müslüman olmayan unsarlar o zamana kadar belki de tarihlerinin en rahat ve toleranslı dönemlerini yaşamışlardı. Balkan toplumlarının bugün, din, dil ve kültürlerini aynen sürdürüyor olmalarını başka türlü açıklamak mümkün değildir. Bu huzur ve güven dönemi Avrupa'nın sosyal ve ekonomik yapısının değişmesiyle birlikte bozulmaya başlamıştır. Özellikle XIX.yy.da ortaya çıkan bu huzursuzlukları sadece Osmanlı Devletinin iç yapısından kaynaklandığını söylemek ve ona bağlamak en azından bazı tarihî gerçekleri inkâr etmek demektir. Önce, İngilizleşen Avusturalya, Yeni Zelanda ve Kuzey Amerika kıtalarını, fransızlaşan, latinleşen, araplaşan, çinileşen, slavlaşan bölge ve toplulukları unutmamak, ondan sonra Osmanlı Tarihini bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Avrupa'da ortaçağın sonlarında sanat, bilim ve teknikteki gelişmeleri,indeki gelişmeler izler. Avrupa bu yolda ilerlerken yeni toprakların keşfi

zenginlik de getirir. Bunların sonucu olarak sanayileşme ve toplum yapısındaki sosyal değişme ve gelişmeler hızlanır. 1789 Fransız İhtilali ve ihtilalin getirdikleri dünyanın toplumsal, siyasal ve yönetsel yapısında köklü değişikliklere sebep olur. Bundan en çok etkilenen ülkelerden biri de Osmanlı İmparatorluğudur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun etkilenmesi çok büyük ölçüde olumsuz yönde olur. Bu olumsuz durumdan Avrupa büyükdevletleri (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve daha sonra İtalya, Almanya) yararlanırlar. Balkanlarda Osmanlı yönetimi altında bulunan çeşitli etnik gruplar bu amaçla kullanılır. Fakat ortaya çıkan bilançonun hesabı %99 oranında Osmanlı Devletine yüklenir. Batılılar ve özellikle Balkan ülkeleri bu görüşlerini bugün de büyük ölçüde sürdürmektedirler. Fransız Devrimi'nin 200. yılını, insan hak ve özgürlüklerinin mucidi ve meseni havası içinde kutlayan Fransa, kendi ülkesindeki Korslara, Basklara, Bretonlara hiçbir hak tanımazken, Osmanlı topraklarındaki Türk olmayan unsurların hak hukuk savunucusu kesilmişti. Aynı tutarsızlık Rusya ve İngiltere için de geçerlidir.

XIX.yy.ın başlarında dünya siyasal tablosunun çizilmesi İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın tekeline girer. Bu ülkelere yüzyılın sonlarına doğru İtalya ve Almanya da katılır. Avrupa'da bulunan fakat dünyayı yöneten bu ülkeler aralarında bir sömürge yarışına da girmişlerdir. İşte bu noktada Osmanlı Devleti ve Balkan toplumları büyük önem kazanır. Çünkü Rusya'nın sömürge yarışını kazanabilmesi için sıcak denizlere yani Akdeniz'e inmesi gerekmektedir. Bunun için de Osmanlı topraklarından geçmek zorundadır. Bu sıralarda yayılmaya başlayan milliyetçilik akımlarından ve çökmeye başlayan Osmanlı Devletinin durumundan yararlanır. Türk olmayan Balkan toplumları arasında milliyetçilik ve slavlık propagandası yapar. Özellikle "*panslavizm*" yoğun bir şekilde devreye sokulur. Bu çalışmaların sonunda 1804 yılında Sırp, 1821 yılında Yunan ayaklanması çıkar. Ayaklanmalar Osmanlı Devleti tarafından bastırılmasına rağmen Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın baskıları sonunda Sırbistan ve Yunanistan birer prenslik olarak ortaya çıkarlar.

Artık Rusya için Balkanların yolu açılmıştır ve Rusya'yı Ege'ye götürecek yol üzerinde yeni toplumlar aranır. Rusya aradığını bulmakta gecikmez. Bu yeni toplum Bulgarlardır. Bulgarlar, VII. yy.dan itibaren Tuna boylarına gelmiş ve burada bir devlet kurmuş eski bir Türk topluluğudur. Fakat IX.yy.dan itibaren Hristiyanlığı kabul eder ve slavlaşır. Osmanlılar bu olaydan yaklaşık 450 yıl sonra Balkanlarda ilerlerken kendilerine yabancı Hristiyan-Slav Bulgar toplumu ile karşılaşır. Gerçi herşeye

rağmen toplumun ve hükümdarının adı Türkçedir (Bulgar, Şişman) ama o zamanki ölçüler içinde bu incelik farkedilmez. Bölgede kurulan yeni Osmanlı düzeni, Bulgarların Hıristiyan-Slav olarak bugüne kadar varlıklarını korumalarını sağlar.

Bizans yönetimi sırasında ağır bir baskı altında tutulan Bulgarlar üzerinde asıl baskı ve asimilasyon Ortodoks Rum patrikhanesi tarafından gerçekleştirilir. İlk Bulgar kilisesi 870 yılında kurulur ve kurulduğu günden itibaren Rum patrikhanesinin yönetimi altına girer. Bu tarihten başlayarak tam 1.000 yıl Bulgarlık ve Slavlık yokedilip rumlaştırma politikası izlenir. Önemli ölçüde başarı da sağlanır. Bulgarlar arasında rumlaşma tamamlanacağı sırada milliyetçilik hareketleri Bulgarlık ruhunu yeniden canlandırır. Bulgarlar, 1825-1860 yılları arasında Rum kilisesinin baskısından ve rumlaşmaktan kurtulmak için büyük bir mücadele verirler. Mücadele, Osmanlı Devletinin bu konuda haklı olan Bulgarlara yardımı sayesinde başarıyla sonuçlanır. 1870 yılında İstanbul'daki Bulgarlara hazine topraklarından bir kısmı verilerek bağımsız Bulgar kilisesinin kurulması sağlanır. Bin yıllık Bizans-Rum patrikhanesi yönetiminde bağımsız bir patrikhane açmayan hatta Bulgarca ibadet edemeyen Bulgarlar, Osmanlı Devleti sayesinde bağımsız kiliselerine sahip olup Rum zulmünden kurtulurlar.

Bulgarlar bir yandan Osmanlı Devletinin desteğiyle bağımsız kiliselerini kurarken, diğer taraftan Rusya'nın yardımıyla Osmanlı Devletine karşı ayaklanma hazırlıklarına girişmişti. Daha önceki yıllarda, sonuç alıcı olmamakla birlikte, birçok ayaklanma çıkarılmış ve Bulgaristan'daki Türkler soykırım, tecavüz, yağma, tahribat gibi baskılarla göçe zorlanmıştı. Bulgarlar için amaç yaşadıkları topraklarda bağımsız bir devlet kurmak ve çoğunlukta olan Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Ruslar için amaç ise Osmanlı Devletini zayıflatmak ve yine zayıf bir Bulgaristan devletini de kontrol altında tutarak Ege Denizi'ne inmekti.

1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı Rus ve Bulgar istekleri için uygun bir ortam yarattı. Osmanlı Devleti savaşta yenildi. 1878 yılında Ayastefanos (Yeşilköy) anlaşması ile Osmanlı Devleti, Anadolu ve Balkanlarda büyük toprak parçalarını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Aynı zamanda bugünkü Bulgaristan'ın kuzey yarısında özerk bir Bulgar Prenslığı kuruldu. Eflak ve Boğdan birleşerek Romanya Krallığı ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, Sırbistan'ın isteklerini de kabul etti. Bu olaylardan en çok zarar görenler Balkanlarda yaşayan Türkler oldular. Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da yüzbinlerce Türk büyük bir baskı ve

zulüm altına alındı. Soykırımlar yapıldı ve Türkler göçe zorlandı. Savaşın sadece Tuna cephesinde yedi ay içinde 700.000 Türk öldü. Sağ kalabilenlerin bir kısmı çok kötü şartlar içinde göçmek zorunda kaldı. Savaşın sonra iki yıl süren Rus işgali sırasında açlık, soğuk, salgın hastalık ve soykırım nedeniyle bazı bölgelerde Türk nüfusunun ölüm oranı % 50'ye ulaştı¹.

Bu dönemdeki olaylara bir örnek olması için şu kısa bilgiler verilebilir. Doğu Rumeli Vilayetinde sadece 1883 yılının ilk altı ayında 250.000 Balkan Türk'ü tehcir edildi². Göçen Türklerin ev ve mallarına Bulgarlar el koydu. Oysa Doğu Rumeli Vilayeti oluşturulduğunda Edirne bölgesinde kalan Vitrice köyü tamamen Bulgarlarla meskûndü ve kendilerine hiçbir şekilde dokunulmadı. Edmund Ollier'in kitabı ve arşivlerde bulunan belgelerin kaydına göre Ruslar ve Bulgarlar Edirne ile Filibe arasında yıkılmamış bir köy ve tahrip edilmemiş bir çiftlik bırakmamışlardı³. Tahribata ek olarak Türklerin mal, mülk ve hayvanları yağma edildi. Filibe şehri taş ve tuğla yığını haline geldi. Türklere yapılan bu zulüm ve baskının arkası kesilmediği gibi Balkan savaşları sırasında daha da şiddetlendi⁴.

Ekonomik olarak çökertilen Türkler, kültürel bakımdan da çökertilmeye çalışıldı. Alatlı ve Belören köyleri ilkokulu Rus kazaklarınca meyhaneye yapıldı. Eğitim kurumları tahrip edildi. Mesela, 1877-1879 yılları arasında yalnız Tatarpazarı'nda 938 Türk evi, 7 medrese ve 21 cami yıkıldı⁵. Filibe'de 80 eğitim ve dinî kurumdan sadece 5 tanesi kaldı. 1877 yılında mevcut 29 okul ve yüksek okuldan 1879 yılında yalnız 2 tane kalmıştı⁶.

¹ Bu dönemdeki olaylarla ilgili olarak özellikle Edmund Ollier'nin kitabında pek çok üzücü örnek vardır (Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War, from December, 1878, to the Ratification of Peace, c. II, s. 542-544). Ayrıca bk. Yavuz Ercan, The nineteenth Century Balkanic Church, Ankara 1987.

² Başbakanlık Arşivi, BEO, Gelen-Giden defterleri no 969, s. 24 ve defter no 970, s. 44.

³ Edmund Ollier'nin kitabından başka Dr. Süleyman Oğuz'un "*Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayetleri (1878-1885)*", Ankara 1986" adlı eserinde ve Dr. İlker Alp'in "*Bulgarian Atrocities, Documents and Photographs, London 1988*" adlı eserinde zengin arşiv belgeleri vardır. Genelkurmay ATASE Arşivindeki belgelerden başka Başbakanlık Arşivinde İrade Tasnifi, Cevdet Tasnifi, Tevcihat-ı Mülkiye Defterleri, Ayniyat Defterleri, Yıldız Tasnifi ve Topkapı Sarayı Arşivinde de pek çok belge varır.

⁴ A.K. Balkanlı, Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler, s. 332, Ankara 1986.

⁵ Blue Book, Turkey no 5 (1880), s. 87-89.

⁶ Commission Européene de la Roumelie Orientale Protocole no 24, seance du 6/8 Decembre, s. 19, 20.

Osmanlı yönetimi sayesinde huzur ve güvenin hüküm sürdüğü Balkanlarda Osmanlı Devletinin gücü ve kontrolü azalınca terör ve anarşi başladı. Bu insanlık dışı uygulamalar sadece Türklere karşı yapılmadı. Balkan toplumları, özellikle Bulgarlar, Yunanlılar ve Sırlar birbirlerine karşı da benzer eylemleri sürdürdüler. Bu arada Makedonya'da Sırp, Bulgar, Yunan nüfusundan çok Türk ve Makedonyalı vardı. Dolayısıyla bu üç Balkan ülkesi Müslüman Türkler üzerinde bir iddia ileri süremeyince, Ortodoks Makedonların kendi etnik gruplarına dahil olduğunu ileri sürmeye başladılar. Makedonların diğer Balkan topluluklarıyla ilgisi olmadığı biliniyordu ama asıl amaç bölgeyi işgal etmek olduğundan böyle bir tez ileri sürülüyordu. Bunun doğal sonucu olarak Balkan savaşlarından sonra Makedonya, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında paylaşıldı. Bölgenin yarısı (5/10) Sırbistan'a, 4/10'u Yunanistan'a ve 1/10'u Bulgaristan'a verildi. Bu üç devletten herbiri kendi bölgesinde birdiğinin aleyhine eylemlerde bulundular. 1 Eylül 1927 yılında IMRO adına Cenevre'de toplanan "III. Millî Azınlıklar Kongresi"ne sunulan, *Balkan toplumlarına yapılan baskı hakkında memorandumda* bölgedeki durum ve Balkan ülkelerinin gerçek istekleri en açık biçimde verilmektedir⁷. Sadece örnek olması bakımından sözü edilen memorandumdan birkaç satır buraya alındı.

"Sırbistan yönetiminde bulunan Makedonyalıların kültürel durumuna gelince; vereceğimiz birkaç istatistik başka söze gerek bırakmayacak kadar açıktır. Şimdi Sırp yönetiminde bulunan bu bölgede Türk yönetimi varken Bulgarların 641 okulu -40 kolej ve 4 lise dahil- 1.013 öğretmeni, 37.000 öğrencisi ve 761 kilise ile 839 papazı vardı. Bugün bunlardan hiçbirisi yok. Türklerin ve Arnavutların kendi okulları vardı. Bugün hemen hemen bütün Türk okulları kapalı ve hiçbir Arnavut okulu yok".

"Makedonya'nın Yunanistan'a verilmiş olan kısmında halkın eğitim durumu Sırbistan'a terkedilmiş olan kısımdaki durumla aynıdır. Durum hakkında bazı istatistikler vereceğiz. 1912 yılında Makedonya'nın bu kısmındaki Bulgarların 349 okul -20 ortaokul, 6 lise dahil- 750 öğretmen, 19.000 öğrenci, 378 kilise ve 300 papazı vardı. Bütün bunlar şimdi yok. Türk okul ve camileri de yok. Makedonya'nın Yunanistan'a terkedilen kısmında Lozan Anlaşması gereğince nüfus mübadelesi için hiçbir Türk burayı terketmemiştir".

⁷ Macedonia, Documents and Material, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 1978, s. 801-805.

“Makedonya’nın Bulgaristan’a terkedilen kısımdaki durumun bir analizini yapacak olursak, Sırbistan ve Yunanistan’a terkedilen bölgelere nazaran burada durumun farklı olduğunu görürüz. Şimdiye kadar Bulgar Makedonyası’nda yaşayan Türkler ve Rumlar buradan atılmışlardır. Bu bölgede nüfus artık Bulgarlardan ibarettir. Kendilerine ait okulları ve kiliseleri vardır. Sırp ve Yunan Makedonyası’na nazaran Bulgar Makedonyasında tek fark budur. Diğer bakımlardan Bulgar Makedonyası ile Sırp ve Yunan Makedonyası arasında fark yoktur, yalnız bazı bakımlardan daha kötüdür. Bulgar Makedonyası’ndaki siyasal rejim dünyanın en zalim rejimlerinden biridir. Asıl Bulgaristan’daki şimdiki rejim de zalim ve suçludur fakat Bulgaristan’a terkedilen Makedonya’da kelimenin tam anlamıyla barbarca bir yönetim vardır”.

Görüldüğü gibi Balkanlarda asıl problem Osmanlı yönetimi değildir. Türkler yönetimden çekildikten sonra da benzer problemler aynı şiddetle hatta daha fazlasıyla devam etmiştir.

Bu olaylarda Sırp, Yunan ve Bulgar komitacılar çok etkili idiler. Komitacıların baskısıyla bugün Yunan olan bir köy yarın Bulgar ya da başka bir milletten olabiliyordu. Bu değişme genellikle acımasız baskı yöntemleriyle sağlanıyordu. Arada köylüler, özellikle kadınlar ve çocuklar o derece çaresiz ve yalın idiler ki küçük bir rüşvetle kimliğini değiştiren köylere de rastlanıyordu⁸.

Balkanlardaki dengenin bozulması ve Rusya’nın Akdeniz’e yaklaşması Avrupa’daki diğer devletleri rahatsız etti. Durumu düzeltmek üzere yine 1878 yılında Berlin’de bir konferans topladılar. Bölgede bazı değişiklikler oldu ise de Balkan Türklerine yapılan baskıda bir değişme olmadı. Aksine, bugünkü Bulgaristan’ın güney yarısında “Doğu Rumeli Vilayeti” adı altında yeni bir idarî birim oluşturuldu. Doğu Rumeli Vilayetinde Türkler çoğunlukta olmalarına rağmen Bulgarlar burayı 1885 yılında işgal ettiler. Ancak, Bulgarlara göre Türk çoğunluğun azaltılması gerektiğinden yine Türkler üzerinde baskılar artırıldı. İşte Balkan Türkleri XX.yy.a bu ortamda girdiler.

XX.yy. Balkan Türkleri için felaketle başladı. Osmanlı Devleti artık dağılma dönemine girmiş, Avrupa büyük devletleri de sömürge savaşında kıyasıya bir mücadeleye başlamışlardı. 1908 ve 1909 yıllarında İstanbul’da ortaya çıkan iç olaylar Bulgaristan için yeni fırsatlar yarattı. Bulgar Prens-

⁸ W.M. Sloane, Bir Tarih Laboratuvarı, Balkanlar (çev. S. Özbudun), s. 124.

liği, Bulgar Krallığı haline geldi ve bu arada Bulgaristan'da bulunan Türkler üzerindeki baskı ve asimilasyon hareketleri hızlandırıldı. Diğer taraftan Avusturya Bosna-Hersek'i işgal etti. Özerk Girit adası kendini Yunanistan'a ilhak ettiğini ilân etti. Bütün bu bölgelerde yaşayan Türklerin ve Bosna-Hersek Müslümanlarının durumu Bulgaristan'dakinden farklı değildi. Özellikle Girit'te zulüm dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Osmanlı Devleti iç durumu dolayısıyla protesto etmekten başka bir müdahalede bulunamıyordu.

Makedonya'daki olaylarda yapılan baskıların boyutları daha değişti. Bölgede Türklerden başka daha az sayıda Rum, Sırp, Bulgar, Romen ve Makedonlar da bulunuyordu. Dolayısıyla baskılar sadece Türkler üzerinde değildi. Konuyla ilgili olarak 19 Ocak 1909'da Meclis-i Mebusan'da Habib Bey'in yaptığı konuşma Makedonya'daki trajik manzarayı açık bir şekilde ortaya koyuyordu⁹. Açıklamaya göre Rumlar, Katerini ve Preveze arasındaki Romenlerle Bitolya ve Pirlpe arasında bulunan Bulgarları rumlaştırmaya çalışmaktadır. Kuzeyde ise Sırlar aynı amaçla hareket etmektedir. Gerek Sırp, gerekse Rumlar, Türklerle birlikte Arnavut, Romen ve Bulgarları da Makedonya'dan çıkarmak veya asimile etmek için çalışmaktadır. Görüldüğü gibi Balkanlarda asayiş ve huzur unsuru güçlü bir Türk yönetimidir. Bu yönetim zayıfladığı veya ortadan kalktığı zaman bütün topluluklar birbirleriyle kıyasıya bir boğuşma içine girmektedir. Bu noktada elbette en şanssız olan Türklerdir.

Osmanlı Devletinin toprakları Avrupa devletleri tarafından kapışılmakta olduğundan, yeni kurulmuş Balkan devletleri de (Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya) durumdan yararlanma yoluna gittiler. Aralarında anlaşarak Osmanlı Devletine karşı savaş açtılar. Bu savaş sırasında Yugoslavya, Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Doğu ve Batı Trakya'da bulunan Türkler tarihlerinin en acı, en üzücü baskı, zulüm ve cinayetlerinden birine maruz kaldılar. Savaş yaklaşık iki yıl sürdü.

Balkan Savaşları sırasında Türklere yapılan soykırım, tecavüz ve baskıların hepsini bu dar çerçeveye içine sığdırmak mümkün değildir. Esasen buna gerek de yoktur. Konuyla ilgili bir-iki örnek diğerleri hakkında da bir fikir verecektir.

⁹ Türkçe olan metnin İngilizcesi için bk. Macedonia, Documents and Material, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 1978, s. 594, 595.

Balkan cephesinin batısında bulunan Sırp savaşa dört ordu ile girdiler. Savaş başlar başlamaz Kosova, Köprülü ve Üsküp'te bombalar patladı. Sırp ve Arnavut çeteler Türklere saldırmaya başladılar ve savaş boyunca soykırım, çapulculuk, soygun gibi eylemlerini sürdürdüler. Make-donya'ya giren IV. Bulgar ordusu, üç Sırp ordusuyla işbirliği yaparak zulüm ve baskının şiddetini artırdı¹⁰.

Bulgaristan'da durum daha kötü idi. Buradaki Türklerin nüfusu sürekli azalıyordu. Buna rağmen önemli sayıda Türk nüfus Bulgaristan'da kaldı. 1892 resmî Bulgar istatistiğine göre o zamanki Bulgar Prenslığında 643.258 Türk vardı. Sekiz yıl içinde Türkler hemen hemen hiç artmadılar. Yani 1900 yılında da Bulgaristan'daki Türk nüfusu 643.000 kadardı ki toplam nüfusun % 18'ini oluşturuyordu. Başka bir deyimle Bulgarlar yaptıkları soykırım ve tehcir sayesinde Türk nüfusunu beşde bire indirebilmişlerdi. Daha kötüsü 1905 yılına kadar nüfus azalmıştır. 1905'te 603.867 olan Türk nüfusu 1910 yılında 602.084'e inmiştir. Oysa savaşlardan sonra Bulgaristan, içinde pek çok Türk nüfus bulunan yerleri topraklarına katmıştı. Buna rağmen nüfusun azalmaya devam etmesi Türklere yapılan zulüm, baskı, soykırım ve tehcirin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.

1920 resmî istatistiklerine göre Bulgaristan'da 525.244 Türk, 88.395 Pomak vardır. Bulgar kaynakları hernekadar Pomakları "*Müslüman Bulgar*" olarak kaydediyor ise de Pomakların Bulgarlıkla ilgisi yoktur. Hatta aksine Müslüman olan Pomaklar etnik ve kültürel bakımdan Türklere daha yakındır. Bulgarların, Pomakları Bulgar asıllı göstermeye çalışması, Bulgar nüfusunu çok, Türk nüfusunu az gösterme gayreti ve endişesi ile açıklanabilir. Çünkü aksi halde 1920 resmî istatistiklerine göre herşeye rağmen Türklerin nüfusu artıp 613.639 olarak ortaya çıkacaktır.

1 Eylül 1926 tarihli resmî Bulgar rakamlarına göre Bulgaristan'da 789.287 Türk vardır. Artış herşeye rağmen devam etmiştir. 1935 sayımından önce Türk nüfusunun 900.000'i geçtiği sanılmaktadır¹¹.

Türk nüfusunun diğer topluluklara kıyasla zaman zaman artmaması ve fazla artış göstermemesi daha önce belirtilen soykırım, zulüm ve tehcirle ilgilidir. Bu konulara ait üzücü manzaralar çizen detaylara inmeye ve bilançosunu çıkarmaya bu dar satırlar içinde imkân yoktur. Konuyla ilgili

¹⁰ A. Andonyan, Balkan Harbi Tarihi (çev. Zaven Biberyan), s. 337, 338.

¹¹ Y. Nabi, Balkanlar ve Türklük, s. 146, 147.

olarak Türkiye’de ve Türkiye dışındaki arşivlerde binlerce belge vardır. Bunlardan daha önce kısaca söz edilmişti. Konuyu araştırmak veya daha geniş bilgi isteyenler buradan hareket ederek beklediklerinden çok fazla belge bulacaklardır.

Arşiv belgelerinden başka Türk-Rus savaşı sırasında ve ondan sonraki yıllarda olayların içinde bulunmuş kişilerce kaleme alınmış kaynak kitaplar vardır¹². Bu yazarlardan çoğu Batılıdır. Ayrıca, 1930’lu yıllarda ve son birkaç yılda Bulgaristan’la ilgili olarak yayınlanmış yeni kitapların sayısı oldukça artmıştır¹³. Bu araştırmaların önemi Balkanlardaki Türklerle ilgili zengin kaynak malzemesini içinde bulundurmasıdır.

Balkan ülkelerindeki Türklerle ilgili bu tarihî gerçekler ve gelişmeler, Arap ülkelerinde, İran’da, Rusya’da ve Çin’de bulunan Türklerle ilgili tarihî gerçeklere ve gelişmelere büyük benzerlik göstermektedir. Bu tarihî gerçekler ve gelişmeler halâ Türk aydını tarafından anlaşılmıyor veya fazla birşey ifade etmiyorsa Türkiye’nin de geleceğinden umutlu olmak fazla iyimserlik olur.

Sonuç olarak, bu araştırmanın yapılmasındaki amaç geçmişte olmuş birtakım üzücü olayları yeniden gündeme getirip insanlar arasında kin, intikam ve düşmanlık duyguları uyandırmak ve acı veren tablolar çizerek bazı toplumlar üzerinde merhamet duyguları yaratmak değildir. Eğer öyle olsaydı, Balkan Türklerine yapılan ve burada ortaya konulacak dehşet ve zulüm manzaraları, yapanlardan başka herkese acı ve üzüntü verirdi. Bu araştırmanın amacı Balkan Türklerinin XX.yy.da, özellikle Bulgaristan’da

¹² Bu tür kaynaklardan E. Ollier’nin eserine daha önce değinilmişti. Benzer kaynakların sayısı oldukça çoktur. Örnek olarak, ikisi Türkçe’ye de çevrilmiş dört tanesini veriyoruz:

— Archibald Forbes, London Daily News, Correspondence of the War between Russia and Turkey, London 1879, 2 cilt.

— Francis V. Green, Report on the Russian Army and its Campaign in Turkey in 1877-1878, New York 1879, 2 cilt.

— Aram Andonyan, Balkan Harbi Tarihi (çev. Zaven Biberyan), İstanbul 1975.

— William Sloane, Bir Tarih Laboratuvarı, Balkanlar (çev. S. Özbudun), İstanbul 1987.

¹³ Yeni yayınlardan da yine dört örnek veriyoruz:

— Fuat Köprülü, Şimali-Şarkî Bulgaristan’da Türkler ve Türk Dili, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

— Celal Aybar, Bulgaristan Nüfusu, Ankara 1935.

— Yaşar Nabi, Balkanlar ve Türklük, Ankara 1936.

— Bilal Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara 1986.

uğradıkları haksızlık, baskı ve zulümlerin tam bir bilançosunu da vermek değildir. Zaten böyle bir bilançonun bu araştırmanın dar çerçevesine sığması mümkün değildir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de okur-yazar herkese saptırılmamış bir tarih bilinci içinde bazı tarihî gerçekleri göstererek düşünme imkânı vermektir. Türkiye dışında ise insanların yakın geçmişte yaptıkları hataların acı sonucunu ve dehşetini göstererek aynı hataların tekrarlanmasını önlemektir. Çünkü, Bulgaristan Türklerine yüzyıldan beri yapılanlar bugün de aynen devam etmektedir. İnsanlar din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin bu tür vahşet olaylarına karşı elbirliği içinde hareket etmek zorundadır. Zira bugün Bulgaristan Türklerine yapılan zulüm ve baskı gelecekte kendilerine de yapılabilir. Geçmiş, tarihçilerin araştırmaları ile kısmen de olsa bilinmektedir ama gelecekte neler olacağını kimse bilemez. Geleceğin iyi dünyası, her türlü zulüm ve baskıya karşı bütün milletlerin elbirliği ve samimiyetle karşı koymasıyla yaratılabilir. Bu konuda Türk Tarihi sayısız örneklerle doludur. İnsanlar arasında dil, din ve renk farkı olmakla birlikte en büyük ortak nokta ve özellik “*insan*” olmaktır. Aradaki farklar insanın insan olma özelliğini yıkacak nitelikte olmamalıdır. Zira bu en büyük ortak nokta ortadan kalktığı zaman dünyanın yerinde kalması ihtimali çok zayıftır. Elbette o zaman Balkan Türkleri için de söyleyecek bir söz kalmaz.

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN BİRİNCİ MİLLİ KONGRESİ (31 Ekim — 3 Kasım 1929)

Doç. Dr. HÜSEYİN MEMİŞOĞLU

H.Ü. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Bundan 60 yıl önce, 31 Ekim - 3 Kasım 1929 tarihleri arasında Sofya'da Bulgaristan Türk azınlığının Birinci Milli Kongresi yapıldı. Bu, Bulgaristan Türklerinin milli varlığını, duygularını dile getiren ilk teşebbüs oldu. Böyle bir kongrenin yapılması için çeşitli düşünceler senelerce ortaya atılan konular arasında yer almış, fakat onun gerçekleştirilmesi için gereken imkânlar yaratılmamıştı. 1928-1934 yılları arasında Mehmet Celil¹ yönetimi altında çıkarılan "Rehber" gazetesi Milli Kongre düşüncesini özetle şöyle açıklamaktadır: "Bulgaristan'ın kuruluşundan beri geçen elli yıl içinde Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığı bir genel toplantı yapmamış, kendi sorunlarını birlikte görüşüp konuşmamış ve ortak kararlar almamıştı. Bu, büyük bir eksiklikti. Bulgar Hükümeti böyle bir toplantıyı engellemiyordu; ama Türklerin kendisinden kongre teklifi de gelmemişti. Ara sıra bu düşünceyi ortaya atanlar olmuşsa da onlar da bu işi gerçekleştirememişlerdi. Başkaları böyle toplantılar yapıyorlardı. Bulgaristan Türk gençliği de bazı dernekler kurmuştu ve periyodik aralıklarla toplantılar düzenliyorlardı. Bütün Bulgaristan Türklerini kapsayacak genel bir kongre ihtiyacı günden güne artmıştı"².

1920'li yılların sonlarında Bulgaristan Türklerinin ekonomik, sosyal, kültürel ve milli meselelerini görüşmek ve bu hususta el birliği ile tedbirler almak için böyle bir kongreye büyük ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyaç Bulgar Hükümeti'nin ekonomi, siyasi ve Türk azınlık politikasında ortaya çıkan durumdan kaynaklanmakta idi.

¹ Mehmet Celil (1876-1939) Dobruca'nın Hacıoğlu Pazarcık (Tolbuhin) kasabasında doğmuştur. Ruştiye tahsilini İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde yapmış ve dönüşünde Başmüftülük kâtabi, okul müdürlüğü, vakıflar müdürlüğü görevlerinde bulunmuştu. 1928 yılında emekliye ayrılınca Sofya'da "Rehber" adlı gazeteyi çıkarmaya başlamış ve Milli Kongre düşüncesini bu gazete aracılığıyla işlemiştir.

² Rehber, s. 70, 18.5.1929.

1929-1933 yılları arasında Bulgaristan o zamana kadar görülmemiş derin bir ekonomik bunalımla sarsılmıştı. Bu kriz deri ve ayakkabı, metal işleme, seramik ve tekstil sanayiini çok etkilemişti. Kısa bir zaman içinde gıda, tütün ve başka sanayi kollarını da kapsamıştı. Üretim bir hayli azalmış ve çok sayıda sanayi müessesesi kapanmıştı. Kapanan işletme yerleri sadece 1928-1931 yıllarında 2645'e ulaşmıştı.

Özellikle, köy iktisadiyatı bunalımdan ciddi surette etkilenmişti. Tarım ürünlerinin fiyatı çok düşmüş, sanayi ve bakkaliye mallarının fiyatları ise hemen hemen aynı kalmış veya pek az düşmüştü. Mesela, toptan buğday fiyatının kilosu 1928-1932 yılları arasında üç misli düşmüştür. Kırcaali, Hasköy, Paşmaklı, Cuma-i-balâ illerinde, Filibe, Pazarcık ve diğer bölgelerde köylünün geçimini sağladığı tütün fiyatı da iki misliden fazla düşmüştü. Köylü kendi tarım işlerini yürütmek için gerekli sanayi mamüllerini satın alamadığı gibi en zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânından da yoksun edilmişti. Tarım bunalımı köylüyü harap etmiş ve görülmedik bir sefaletle sürüklemişti³.

Ekonomik bunalım ve özellikle tarımsal bunalım Bulgaristan Türklerinin durumunu da gayet ağırlaştırmıştı. Çünkü bu ahalinin çoğunluğu köylerde yaşıyordu ve çalışan kısmının da yüzde 90-ı (31 Aralık 1934 yılı, Dobruca bölgesi hariç, 298.016 kişi) tarımla uğraşıyordu⁴. Türk çiftçi aileleri özellikle az topraklı ve fakir kimselerdi. 1934 yılı sayımlarına göre 50 dekar toprağı olan Türk ailelerinin oranı Türk asıllı çiftçi aile sayısının yüzde 78.71'ini yani dörtte üçünden fazlasını oluşturuyordu ve Türk ahalsinin işlediği (Dobruca bölgesi hariç 2.675.265 dekar) toprağın yüzde 48.71'ine, yani yarısından daha azına sahiptiler. 50'den 100 dekara kadar toprağı sahip olan Türk köylüleri Türk asıllı çiftçi ailelerin yüzde 17.02'sini, yani yaklaşık olarak altıda birini oluşturuyorlardı ve Türk ailelerinin işlediği tüm toprağın yüzde 33.52'sine yani üçte birine sahiptiler. 100 dekarın üstünde toprağı sahip olan aileler Türk asıllı çiftçi ailelerin yüzde 4.27'sini, yani yirmibeşte biri kadar küçük bir azınlığı oluşturuyorlardı⁵.

Görüldüğü gibi 50 dekara kadar ve 50'den 100 dekara kadar toprağı sahip olan çiftçiler Bulgaristan'da köylü Türk ahalsinin büyük bir çoğun-

³ Kunin, P. Razvitiето no agrarno selskiya vıpros v Bılgariya (Bulgaristan'da Tarım-Köy Sorununun Gelişimi), Sofya, 1975, s. 229.

⁴ SDİA-Sentralen Dirjaven İstoriçeski Arhiv (Merkez Devlet Tarih Arşivi). Sofya, fond. 453, opis. 2, arhivna edinitsa. 225, s. 1-17.

⁵ SDİA, f. 453, op. 3, a.e. 1174.

luğunu meydana getiriyorlardı. Onlar çiftçi ailelerinin yüzde 95.73'ünü teşkil ediyorlar ve Türk ahalisinin işlediği toprağın yüzde 82.23'üne sahiptirler. Bunların büyük bir kısmı bu topraklardan geçimini tamamıyla sağlayamıyorlardı ve giderek sanayi müesseselerinde ve özellikle tütün işletme ve diğer sanayi dallarında iş aramak zorunda kalıyorlardı.

Ekonomik bunalımın sonuçları Türk asıllı işçi, zanaatçı ve memurların durumunu da çok ağırlaştırmıştı. 31 Aralık 1934'te resmi verilere göre Bulgaristan'da Türk asıllı 40.459 işçi vardı. Bunlardan 24.070 kişi, yani yüzde 60'sı kadarı tarımda çoban (3.675) ve gündelikçi olarak (20.564) görev yapıyorlar, geri kalan 16.383 işçi tütün sanayiinde, inşaatta, ulaştırma, ticaret vb. işyerlerinde çalışıyorlardı.

Türk ahalisinden küçük dükkân sahibi bir hayli zanaatçı da vardı. Bunların sayıları 1934'te 4.942 idi. Bu zanaatçıların yanında 5.695 kalfa ve çırak çalışıyordu. Türk asıllı memurların sayısı da 1.721 kişi idi⁶. Bütün bu işçiler, zanaatçılar, memurlar v.s. ekonomik bunalımın sıkıntısı içindeydiler.

Ekonomik krizin getirmiş olduğu güçlükler yetmiyormuş gibi, Bulgar Hükümeti Türk ahalisine ağır vergiler yüklüyor ve onun ekonomik durumunu daha da kötüleştiriyordu. Türklere yükletilen vergiler Bulgarlara kıyasla 8-10 defa daha ağırdı. Mesela Bulgar Hükümeti, Maarif Kanunu'nun 359. maddesine dayanarak 2 Ocak 1929'da yayınladığı (Bulgaristan Türklerinin ve diğer azınlıkların hususi mekteplerinin idaresi için toplanacak olan paranın ne surette serpilip toplanacağına ait) nizamname mücibince Türk ahalisi üzerine haddinden ziyade büyük ve ağır, hatta bazı yerlerde alınan devlet vergisinin yüzde 300 ve 400 nispetine varan vergiler yüklemiştir⁷. Yine Türk ahalisinin iktisadi durumunu daha da kötüleştirmek amacıyla hükümet Türk mektep encümenlerinin bütçelerini tasdik ederken zaruri masarif fasıllarını fevkaleda yüksek bir dereceye çıkarmaktaydı. Hakikatte ise bu nevi masarife olan ihtiyaç o dönemde o kadar büyük ve zaruri değildi. Bunlar senelere taksim olunabilecek ihtiyaçlardı. Mesela yeni okul binası inşası, eşya ve alatı tedrisiye tedariki v.s. Aynı zamanda senelerce önce Türk mekteplerine belediyeler tarafından verilmiş olan mektep fondu tarlaları "Mesaiye müstenid ziraat" müdüriyetine mensup mesaha memurları tarafından alınarak Bulgarlara verilmekteydi. Hatta birçok belediyede serbest arazi olmasına rağmen yine Türk mektep tarla-

⁶ SDİA, f. 453, op. 2, a.e. 225, s. 1-17.

⁷ Dırjaven vestnik (Resmi gazete), Sofya, s. 224, 2.01.1929.

ları okul encümenlerinin elinden alınıp Bulgarlar arasında paylaştırılıyordu. Böylelikle Türk okullarına gelir sağlayacak kaynaklara el konuluyor ve birçok Türk okulunun kapanmasına sebep olunuyordu.

Bir yandan Türk okullarının kapatılması sürdürülürken, öte yandan kapatılmayan Türk okullarına da ağır yükler getiriliyordu. Türk encümenlerinin hak ve yetkilerini hiçe sayarak, Türk okullarına tepeden inme Bulgar öğretmenleri tayin ediliyor ve bunların maaşlarının Türk encümen bütçesinden, yani Türk ahali tarafından ödenmesi şart koşuluyordu. Her Bulgar öğretmenine, Türk öğretmenin aldığı maaşın iki katı maaş ödenmesi de isteniliyordu⁸. Halbuki, Osmanlı Hükümeti ile Bulgaristan arasında yapılan 1913 Antlaşması ve müftülüklerle ilgili sözleşme hükümlerine göre Bulgaristan'daki Türk okullarının giderlerini devlet kendi bütçesinden karşılayacaktı. Eğitim-öğretim Türkçe yapılacak, ayrıca Bulgarca öğretilecek ve öğretmenlerin maaşları Bulgar Devleti hazinesinden verilecekti⁹.

Bütün bu ekonomik sorunlarla birlikte 1920'li yılların sonlarına doğru Bulgar zulmü de yeni boyutlara ulaştı. Bu yıllarda iki silahlı Bulgar örgütü Bulgaristan Türklerine zulüm yapıyorlardı. Kuzey Bulgaristan'da "Rodna Zaştita" (Yurt Koruması) ve Güney Bulgaristan'da Trakya komiteleri Türk azınlığına durmadan saldırıyorlardı. Bugün Bulgar kaynaklarında da belirtildiği gibi "Rodna Zaştita" 1923 yılında kurulan ırkçı bir örgüttü. "Bulgaristan Bulgarlarıdır", "Bulgaristan'da başka ırklara hayat hakkı yoktur" diyen bu örgüt güçlü bir Bulgar monarşisi kurmak amacıyla Bulgaristan Türklerini yerinden söküp atmak istiyor ve masum Türk cemaatine karşı saldırılar düzenliyordu. Ortada hiçbir sebep olmadan Deliorman köylerinde Türklere çeşitli hakaretler ve tecavüzler yapılıyordu. Çok yerlerde camilere haç resimleri takılıyor, hayırsever sahipleri tarafından senelerce evvel yaptırılmış olan umumi çeşmeler, camiler üzerindeki Türkçe yazılar siliniyor ve onların yerine siyah boya ile "Burası Bulgaristan'dır" cümleleri yazılıyordu¹⁰. Güney Bulgaristan'da, özellikle Rodoplar bölgesinde Türklere karşı zulümler daha fazla Trakya komiteleri tarafından düzenleniyordu. Bu dönemde Sofya'da çıkan "Deliorman" gazetesi "Rodna Zaştita" ve "Trakya" komitelerinin saldırılarını şöyle dile getiriyor: "Şimdi Bulgaristan'da Türklere dayak atan, köy çeşmesine domuz yağı

⁸ Rehber, s. 97, 23.11.1929.

⁹ İbrahim Kâmil, İkili ve Çok Taraflı Antlaşmalar Işığında Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü ve 1984/85 Olayları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üni. Sosyal Bil. Enst. Ankara, 1986, s. 15.

¹⁰ Rehber, s. 15, 28.04.1928.

süren, müezzini taşıyan, bazen de cami yıkan, velhasıl saf halkın dini hissiyatını galeyana getirmek, gözünü yıldırma, üzerlerine dehşet, korku salarak bu güzel vatani terk ettirmeye çalışan kara bir teşkilat faaliyetine devam ediyor.

Son zamanlarda şimal tarafındaki bu belaya, cenup tarafında ikinci bir bela daha ilave oldu. Kırcaali ve havalisinde de kahpece pusu kurarak namuslu Bulgarya Türkünü öldürenler belirdi. Orada da Türklerin tarlasını, evini bırakıp hicret etmesini isteyenler hiss olunmaya başladı. Şimdiye kadar kalemle, nutuklarla hareket eden bir teşkilatın eline sopa ve silah aldığını Bulgarya Türkü hayretle, esefle, lanetle hissediyor..."¹¹.

Bulgar Hükümeti 1920'li yılların sonlarında Türk azınlık eğitimine de savaş açtı. Türk okulları uydurma bahanelerle kapatılmaya veya Bulgarlaştırılmaya başlandı. Türk okullarının bir kısmı "Milli okul" yani Bulgar okulu yapıldı. Bu okulların mal varlığı da millileştirilen veya Bulgarlaştırılan okullara devredildi. Türk çocukları bu okullarda Bulgarca öğrenim görmeye zorlandılar. Aydın Türk öğretmenleri suçsuz yere çıkarıcı kimselelerin fitnelemeleri üzerine "kara liste" namı verilen cetvellere kaydedilerek öğretmenlik haklarından mahrum edildiler. Aynı şekilde Türk azınlığının dini, milli, kültürel ve hayırsever derneklerinin ve kurumlarının özerkliğine kabaca müdahale edildi¹².

Bütün bu hareketlerin ve Bulgarların izlediği bu politikanın başlıca amacı, Bulgaristan Türklerini ağır ekonomik ve politik şartlar içinde perişan bir duruma getirip onları Türkiye'ye göçe zorlamaktı. Bu politikanın bir hayli yükseklere tırmandığını gören bilinçli Türk aydınları Bulgaristan Türklerinin umumi dertlerini görüşmek ve el birliği ile çözüm yollarını araştırmak için bir Milli Kongre'nin kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu öne sürdüler. Bu teklif 1929 Mayıs ayı başlarında Türk azınlığının dertlerini İçişleri Bakanına arz etmek üzere Sofya'ya gelen heyet üyeleri ve o dönemde Bulgar parlamentosunda (Narodno Sıbraniye) bulunan Türk mebuslarının iştirak ettiği toplantıda desteklendi¹³. Bu münasebetle kongre için bir hazırlık komitesi (Müteşebbis Heyet) kuruldu. Heyete Preslav Mebusu Mehmet Ali Giray, Eski Cuma Mebusu Mehmet Sait, Rusçuk Mebusu Hafız Sadık, Paşmaklı Mebusu Ağuşoğlu Hafız Emin, Kırcaali Mebusu Ali Mustafa, Koşukavak Mebusu Hüseyin Hacı Galib beyler se-

¹¹ Deliorman, s. 19, 8.03.1930.

¹² Rehber, s. 28, 20.11.1929.

¹³ Rehber, s. 69, 11.05.1929.

çildiler. Bu Komitenin Başkanlığını Rusçuk Mebusu Hafız Sadık, Genel Sekreterliğini de Mehmet Celil üstlendiler ve birlikte kongre hazırlıklarını yürüttüler.

Hazırlık komitesi 30 Haziran 1929 tarihli oturumunda kongrenin yapılmasını karara bağladı ve şu bildiriği sundu: “Bugün bütün cihanda her millet kendi varlığını korumak ve yükseltmek emeliyle birçok kongreler düzenliyor, cemiyetler kuruyor ve her vesile ile toplanarak mukadderatlarını görüşüp düşünüyorlar. Biz de bir millet olarak birçok ihtiyaçlarımızı el birliği ile hal edecek işlerimiz bulunduğunu göz önüne alarak bir Milli Kongre akdi tasvirini kuveden fağale çıkarmağa karar verdik”¹⁴. Yayınlanan bildiride kongrenin amacı belirlendi ve üç ana bölümlü bir gündem sunuldu:¹⁵

1. Bulgaristan Türk azınlık okulları
2. Türklerin dini kurumları ve vakıfları
3. Hayır dernekleri (Cemiyeti hayriyeler)

Bu üç madde Türk azınlığının ana sorunlarını teşkil ediyordu. Gazeteci Mehmet Celil’in de belirttiği gibi “milletimizin (yani Türk azınlığının) en büyük mukaddesatı, varlığı, yaşaması, ilerlemesi ancak bu üç müessesatin (kurumun) muhafaza ve mevcudiyeti ile kabildir”. Yani, Bulgaristan Türk azınlığının varlığı, Türk okullarına, dini kuruluşlarına, vakıflarına ve hayır derneklerine bağlıydı. Bu bakımdan, Bulgaristan Türklerinin Milli Kongresi bu üç ana konuyu etraflı olarak görüşecekti¹⁶.

Hazırlık komitesinin yayınladığı bildiride ayrıca kongreye gönderilecek olan delegelerin seçilmeleri ile ilgili ve yapılacak olan işlemlerin ne şekilde yürütüleceğine dair geniş bilgiler verildi¹⁷. Bu talimatnamelere uyarak kongreye gönderilecek olan delegeler demokratik usullerle seçildiler. İki dereceli seçim yapıldı. Köyler beşer, kasabalar onbeşer kişi seçtiler. Seçilenler de ilçe merkezlerine toplanıp kendi aralarında beşer delege seçtiler. Yani Türklerin oturduğu her ilçeden iki dereceli seçimle beşer delege seçilip Milli Kongre’ye gönderildi. Ayrıca cemaat encümenleri ile okul encümenleri kendi aralarından birer delege seçtiler. Üye sayısı ellinin üzerinde olan Türk dernekleri de kendi üyeleri arasında birer delege seçip

¹⁴ Rehber, s. 77, 6.07.1929.

¹⁵ Rehber, s. 77, 6.07.1929.

¹⁶ Rehber, s. 90, 5.10.1929.

¹⁷ Rehber, s. 77, 6.07.1929.

kongreye gönderdiler¹⁸. Böylece Birinci Milli Kongre'ye Bulgaristan'ın çeşitli bölgelerinden 450 civarında Türk delegesi yollandı. Onlarla birlikte, kongrenin çalışmalarını yakından izlemek için 250'den fazla misafir de katıldı.

31 Ekim 1929 Perşembe sabahı 800 delege ve misafirin iştiraki ile Birinci Türk Milli Kongresi Sofya'nın "Humüs" sinemasında açıldı¹⁹. Kürsüye gelen Müteşebbis Heyeti Başkanı Rusçuk Mebusu Hafız Sadık Bey delegeleri selamladı ve kongrenin önemine değindi. "Bu kongre, Bulgaristan Türkünün artık memleketin kanunlarını, zamanın ihtiyaçlarını anladıklarını ispat eden bir hadisedir. Bizi buraya gönderen milletimizin itimadına lâyık olmak, onun yüksek ve rahat yaşamak arzularını meydana getirmeğe çalışmak borcumuzdur" sözleri ile kongreyi açtı²⁰. İlk iş olarak başkanlık divanı seçimlerine geçildi. Başkan Eğridere ve Koşukavak Delegesi Bekir Sıdkı Bey; İkinci Başkan, Pravadı Delegesi Dr. Basri Bey; Başkan yardımcıları, Rusçuk Delegesi Peynircizade Süleyman Bey ile Kırcaali Delegesi Hasan Sabri Efendi; Kâtipler, İslimye Delegesi Aliş Ekrem Bey ile Osmanpazarı Delegesi Arif Necip Bey oldular²¹.

Başkanlık divanının seçiminden sonra komisyonların oluşturulmasına geçildi. Kongre altı komisyon kurdu: Maliye, Müftülükler ve Şeriye Mahkemeleri, Cemiyeti Hayriyeler, Maarif, Cemaati İslamiyeler ve Vakıflar komisyonlarıyla kongre kararlarını kaleme almak üzere kurulan Tahriri Mukarrerat Komisyonu.

Kongre düzenini sağlamak üzere ayrıca on inzibat görevlisi seçildi. Arkasından kongre içtüzüğü görüşülüp kabul edildi. Seçilen komisyonlar hemen çalışmalarına başladılar²².

Kongre, Türk okulları sorununa büyük önem verdi. Bu konuda hararetli tartışmalar oldu. Bilhassa Türk okullarının mali idaresini temin edecek kaynaklar üzerinde ciddi münakaşalar oldu ve mühim kararlar alındı. Kararlarda Türk ahalisine yükletilen okul vergilerinin hafifletilmesi ve bu vergilerin miktarı alınan devlet vergilerinin âzami yüzde otuz nispetini geçmemesi, daha fazla bir nispete ihtiyaç duyulduğu takdirde "vergi mükel-

¹⁸ Rehber. s. 89, 27.9.1929; s. 90, 5.10.1929; s. 91, 12.10.1929; s. 92, 19.10.1929; s. 93, 26.10.1929; s. 94, 30.10.1929.

¹⁹ Pladne, s. 298, 1.11.1929, Halk sesi, s. 13, 20.12.1929.

²⁰ Rehber, s. 96, 16.11.1929.

²¹ Rehber, 95, 9.11.1929, Bilâl N. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara, 1986, s. 110.

²² Bilâl N.Şimşir, a.g.e., s. 110.

leflerine reyî âm usulüyle müracaatta” bulunulması; Türk okul encümenleri bütçeleri onaylanırken, eğitimle ilgili fasılların gereksiz yere ve Türk ahalisinin taşıyamayacağı ölçüde artırılmaması; okul encümenleri bütçelerinin o bölgedeki müftülerce onaylanması; encümenlerin ellerinden alınan okul tarlalarının geri verilmesi; okula gitmeyen çocukların ebeveynlerinden alınan para cezalarının Türk okulu encümenlerine verilmesi gibi çok mühim maddeler vardı. Aynı zamanda ders programları, Bulgarca dersin miktarı, başöğretmenlerin tayin meselesi, öğretmenlerin maddi ve manevi durumları, 1926 yılında kapatılmış olan Türk öğretmen okulunun açılması, devletin ve belediyelerin yardımı ile yeni okulların yapılması, kapatılan Türk okullarının açılması, öğretimin Türk (latin) harfleri ile yapılması gibi önemli sorunlar üzerinde tartışmalar oldu ve kararlar alındı. Milli Kongre alınan bu kararları Bulgar Hükümeti’ne sunmak ve bunların gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla Sofya’da daimi bir yürütme kurulu bıraktı. “Milli Kongre Kuvvei İcraiyesi” denen bu kurul, gerekli girişimlerde bulundu²³.

Milli Kongre, müftülükler konusuna da büyük ağırlık verdi. Çünkü Bulgaristan Türklerinin ruhani liderleri olan müftüler geçmiş elli yıl döneminde Bulgar hükümetlerinin kuklaları ve oyuncakları durumuna getirilmişlerdi. Onlar Bulgar makamlarının isteği üzerine atanıyorlar ve Bulgarların istediği şekilde yönetiliyorlardı. Bu durumu önlemek için kongre delegeleri müftülerin seçimle göreve getirilmesini ve seçimlerin iki dereceli usulle üç senede bir defa yapılmasını, müftü adaylarının Hukuk veya Nüvabın yüksek bölümünü bitirmiş olanlar arasından seçilmesini, başmüftünün yalnız müftülerce değil, müftülerle birlikte Türk, İslam topluluğunun göndereceği seçmenlerle ortaklaşa seçilmesini ortaya koydular²⁴.

Delegeler, Türk azınlığı şeriye mahkemelerinin de bağımsız olmamalarını üzüntü ile dile getirdiler ve şeriat yargıcı sıfatıyla müftülere tam bağımsızlık sağlanmasını istediler. Bulgar Hükümeti’ne sunulan kararlarda, şeriye yargıcı sıfatını da üstlenen müftülerin seçimle iş başına gelmeleri, seçimlerin Kral iradesiyle onaylanması, ancak başmüftüden “mürasele” aldıktan sonra müftülerin şeriye yargıcı görevini üstlenebilmeleri ve öteki Bulgar yargıçları gibi güvence altında olmaları isteniyordu. Delegeler, şeri-

²³ Rehber, s. 95, 9.11.1929, Deliorman, s. 1, 1.12.1929, s. 2, 5.12.1929; Halk sesi, s. 13, 20.12.1929, s. 17, 14.02.1930.

²⁴ Rehber, s. 99, 7.12.1929, Deliorman, s. 4, 13.12.1929.

ye mahkemeleri ile ilgili bir yönetmeliğin tez elden hazırlanması gerektiğini, hukukçu müftüler yetiştirilmesine ihtiyaç olduğunu, şeriye mahkemelelerinin üç yargıçlı olması gerektiğini öne sürdüler²⁵.

Milli Kongre, Cemaati İslamiye ve vakıflar konusuna da geniş yer ayırdı. Bu kurullar 1919 tarihli “Müslüman Müessesatı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi” hükümleri ile yönetiliyordu²⁶; fakat bu hükümlerde birçok sakat noktalar vardı. Bunlar uygulamada daha da açık olarak ortaya çıktılar ve Türk azınlığının haklı şikayetlerine sebep oldular. Mesele 40 haneden az Türk cemaatinin yaşadığı yerler, encümenler seçemiyorlar ve buralara Bulgar makamlarınca üç kişilik bir komisyon atanıyordu. Cemaatin güvenmediği bu komisyonlar, cemaatin vakıf mallarını kötüye kullanıyorlar veya yağma ediyorlardı. Sonra seçilen encümenler Bulgar makamlarınca feshediliyor, yerlerine hükümetin istediği kişiler atanıyordu. Bu da cemaatin kendi öz çıkarlarına ters düşüyordu. Aynı zamanda encümen seçimlerine Çingeneler de karıştırılıyor ve Türk vakıfları sorumsuz Çingenelerin eline teslim ediliyordu. Bütün bu sorunlar Milli Kongre’de dile getirildi ve madde madde saptanıp Bulgar Hükümeti’ne sunuldu. İlk önce seçme sistemindeki eksiklikler ortaya konuldu. Burada Cemaati İslamiye teşkili için icap eden Müslüman aile sayısının 40 haneden 20 haneye indirilmesi, encümen seçimlerinin mahkemelerce onaylanması, mahkeme kararıyla feshedilmesi, üçlü komisyonların başmüftü tarafından atanması, Çingenelerin encümenlere girmelerinin önlenmesi ve Türk vakıflarına karışmalarına izin verilmemesi üzerinde de önemle duruldu²⁷.

Milli Kongre “Cemiyeti Hayriyeler Derneği” adında bir kurumun veya örgütün kurulmasını da ortaya koydu. Bulgaristan Türklerinin böyle bir derneğe büyük ihtiyaçları vardı; çünkü onların genellikle sosyal güvenceleri, sigortaları, emeklilik hakları yoktu. Kongre bu çok mühim sosyal mesele hakkında cereyan eden müzakereleri dinledikten sonra “Merkezi Sofya’da olmak ve taşralarda şubeleri bulunmak üzere yetimlere, dul kadınlara ve fakir mektep talebelerine ve diğer bütün yardıma muhtaç kimselere yardım etmek ve aynı zamanda Türk ahali arasında içtimai tesanüt hissinin inkişafına hizmet eylemek maksadıyla bir hayır ve hars cemiyeti teşkil edilmesini” kararlaştırdı²⁸. Bu cemiyetin nizamnamesini hazırlayacak

²⁵ Deliorman, s. 4, 13.12.1929.

²⁶ Bulgaristan Çarlığı dahilinde Müslüman Müessesatı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi, Sofya, 1924.

²⁷ Deliorman, s. 3, 10.12.1929; s. 8, 28.12.1929.

²⁸ Rehber, s. 99, 7.12.1929, Deliorman, s.4, 13.12.1919.

ve tasdik olunması için ilgili bakanlıklara takdim edecek hususi bir komisyon da seçildi.

Milli Kongre bazı devlet memurlarının teşviki ile aşırı ırkçı Bulgarların ve örgütlerinin sakin Türk ahalisine karşı yaptıkları tecavüz ve hakaretler neticesinde Türk unsurunun Bulgaristan'dan hicrete mecbur edildiğini nazarı dikkate alarak, hükümetin bu gibi haksızlıkların önlenmesi için ciddi tedbirler almasına dair istirhamda bulundu²⁹.

Milli Kongre, ayrıca Yeni Yerler'deki³⁰ birçok Müslüman-Türk ailesinin Balkan Savaşları esnasında arazi ve emlakinin elinden alınmasıyla ortaya çıkan ağır ekonomik durumunu da dile getirdi. Bu sorunun hal edilmesi için karar alındı ve hükümete sunuldu. Kararda "Yeni Yerler'de evvelce emlakini terk eden bu kerre yurtlarına dönen Müslümanlara, mesaiye müstenit zirai tasarruf kanunu mücibince veyahut başka bir suretle arazi verilmesini temin veyahut da ellerinden alınan arazinin iadesi zımnında, mezkum Müslümanların doğup büyüdükları memleketleri terk etmemek arzusunda oldukları nazarı itibara alınarak, icap eden tedbirlerin ittihazını muhterem hükümetimizden Kongre Heyeti Umumiyesi istirham eder"³¹.

Dört gün süren bu kongrenin yedi oturumunda daha birçok sorunlar ele alındı ve çözüm yolları belirlendi. Bütün bu kararları ile Milli Kongre Bulgaristan'da Türk varlığını, onun milli duygularını, milli dileklerini dile getirdi ve Bulgaristan Türklerinin tarihinde derin izler bıraktı. Bu bakımdan Birinci Milli Kongre, Bulgaristan Türk azınlığı arasında ve onun basınında geniş yankılar yaptı, pek iyimser yorumlara neden oldu. "Rehber" gazetesi bu kongreden "bir güneş doğacağını"³² yazarken. "Deliorman" gazetesi "Bu kongrenin Bulgaristan Türklerinin tarih önünde bir dönüm noktası olduğunu" belirtti³³.

Türkiye Cumhuriyeti Sofya Elçisi Rıdvanbeyoğlu Hüsrev (Gerede) Bey de "Deliorman" gazetesine verdiği beyanatta Milli Kongre'yi şöyle değerlendirdi:

"... Milli kongreniz hakkında fikrimi soruyorsunuz. Yalnız Bulgaryalı Türkün değil, Bulgaristan tarihi siyasisinde ilk defa görünen bu toplantının siyasi, hukuki kıymet ve mahiyeti pek büyüktür.

²⁹ Rehber, s.99, 7.12.1929.

³⁰ Balkan Savaşları sonunda Bulgaristan'a katılan topraklara "Yeni Yerler" deniyordu.

³¹ Deliorman, 17.12.1929.

³² Rehber, s. 94, 30.10.1929.

³³ Deliorman, s. 1, 1.12.1929.

Siyasi mahiyeti:

Bulgaristan Hükümeti'nin hürriyeti kelama, içtimaiyata ve ekalliyetlerine karşı gösterdiği hayırhahlığa canlı bir misal teşkil etmekle demokrasiye olan merbutiyet ve hürmetini ispat eder.

Hukuki mahiyeti ise:

Türk azınlığının meşru hukukunu elde etmek için mevcut vasıtaların (mebusları, encümenleri, cemaat teşkilatı...v.s.) kâfi gelmediğini bilamel görerek bir kongre halinde toplanarak müzâkeratın tarzı cereyan ve kararın ilanı ile "siyasi rüşünü" fiilen ispat ve dileklerini hükümetine "Milli Birliğinin" haklı bir davası olarak arz etmesi sureti ile pek kuvvetli ve esaslıdır. Ekseriyeti kahire ile alınan bu kararların protokolünü ekalliyet hukuku noktai nazarından tetkik ettim. Mektepleriniz, müftülükleriniz, evkafınız hakkında istediklerinizin ve Sosyal Yardım Cemiyeti hakkındaki kararınız her hür memlekette yaşayan ve vatandaşlık hakkına malik olan her cemaatin, her ekalliyetin hükümetinden talep edeceği meşru haklar olduğunu gördüm. Demokrasi usuli ile idare olunan ve ekalliyetler hukukuna riayet etmekte olduğunu cihana ilan eden hükümetinizin kongrenizin mahiyeti siyasiye ve hukukiyesini göz önüne alarak dileklerinizi is'afa isticall göstereceği tabiidir"³⁴.

Her ne kadar Sofya Elçisi Rıdvanbeyoğlu Hüsrev (Gerede) Bey, Milli Kongre'nin sonuçlarını değerlendirirken siyasi özellik bakımından Bulgar Hükümetini övüyorsa da bu davranışın diplomatik kaideler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Çünkü geçen zaman içinde Bulgar Hükümeti alınan kararların uygulanmasına izin vermek bir kenara, bizzat kongreye katılan yüzlerce delege hakkında kovuşturma başlattı. Lider durumunda olanlar pusuya düşürülerek öldürülme tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Bilhassa Milli Kongre Başkanlık Divanı'na ve onun Daimi Heyetine Reis seçilen Bekir Sıtkı³⁵ Bey Bulgar Hükümeti tarafından daimi takibe tabi

³⁴ Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s. 114.

³⁵ Bekir Sıtkı, Kırcaali havalisinde Eğridere Müderris Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. İstanbul'da medrese tahsilini bitirdikten sonra, yenilik düşüncelerini benimsemiş ve kendisini Rumeli Türklerine hizmete vakfetmişti. 1913-1915'te Gümülcine'de 1917-1919'da Rusçuk'ta müftülük yapmıştır. O sıralarda Bulgaristan'da çıkmakta olan "Türk sedası" ve "Balkan" gazetelerinde çeşitli imzalarla ateşli makaleler yazarak millî meselelerin müdafasını yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda kurulan İkinci Batı Trakya Hükümetinde Adalet Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında önemli hizmetlerde bulunmuş ve Rodop Türklerinden Türkiye Kızılayına büyük miktarda yardım toplamıştır. Anavatana gösterdiği yardımlardan dolayı kendisine İstiklal Madalyası verilmiştir. 1923 yı-

tutuldu. Aynı şekilde kongre kâtibi Arif Necip, "Deliorman" gazetesinin sahibi Mahmut Necmettin ve daha birçok bilinçli Türk genci ağır baskılara maruz kaldılar. Milli Kongre'ye öncülük etmiş olan Mehmet Celil'in "Rehber" gazetesi kapatıldı, kendisi sürgünden sürgüne yollandı ve sonunda Ağustos 1939'da Sofya Bulgar hapishanesinde tüyler ürpertici bir cinayete kurban gitti.

Evet, Milli Kongre'yi toplamış olan Bulgaristan Türk azınlığı tarih önünde "siyasi rüşünü" kanıtlamayı becerdi. Fakat bu kongreyi içine sindiremeyen Bulgar Hükümeti henüz siyasal olgunluktan uzak olduğunu vahşice davranışlarıyla ispat etti.

MİLLÎ KONGRE KARARLARI*

— I —

Çarlık dahilindeki hususi Türk mekteplerinin idaresi ve varidat menbaları

31 Teşrinevvel 929-3 Teşrinsani 929 tarihlerinde Sofya'da toplanan Bulgaristan Türklerinin birinci harsi, irfani ve hayri "Milli Kongre"si ruznamesinin birinci maddesini teşkil eden (Çarlık dahilindeki hususi Türk mekteplerinin idaresi ve varidat menbaları) meselesi hakkında cereyan eden uzun ve geniş münakaşalardan aşağıdaki hususatı müşahade ve nazarı itibara almıştır. Şöyle ki :

1. Maarif Kanunu'nun 359. maddesi ile Resmi Gazetenin 2 Kanunsani 929 tarih ve 224 numaralı sayısında neşrolunan (Bulgaristan dahilindeki gayri Bulgar ve gayri Hiristiyan ahaliden kendi hususi mekteplerini idare için toplanacak olan paranın ne suretle serpilip toplanacağına ait Nizamname) ahkâmına tevfikân Türk ahali üzerine salınacak mektep taksa-

linda Mestanlı Sancağı'ndan hükümete muhalif olarak Liberal Parti listesinden mebus namzedi gösterilmiş ve büyük bir çoğunlukla Bulgar parlamentosuna mebus seçilmiştir.

Milli kongre Başkanlık Divanına ve onun Daimi Heyetine Reis ayrılması Bulgar Hükümeti'nin endişelerini ziyadeleştirdiğinden kendisi devamlı bir takibe tabi tutulmuştur. Fakat bu tehditlere kulak asmayan Bekir Sıtkı Bey soydaşlarının hakkını hayatı pahasına savunacağını söyleyerek Sofya'dan ayrılmak istememiştir. Daha sonra arkadaşlarının teklifi üzerine geçici bir süre için Kırklareli'nde bulunan kardeşinin yanına gitmeye razı edilmiş ve orada âni bir hastalık yüzünden vefat etmiştir (16.6.1932).

* Kongre kararları o dönemde Bulgaristan'da çıkan "Rehber", "Halk sesi" ve "Deliorman" gazetelerinde yayınlanmışlardır. Bu kararlar "Deliorman" gazetesinden (s. 1, 1.12.1929; s. 2, 5.12.1929; s. 3, 10.12.1929; s. 4, 13.12.1929; s. 5, 17.12.1929) alınarak Bilâl N. Şimşir'in 1986'da basılan "Bulgaristan Türkleri" adlı kitabında ilk olarak Türkiye'de de yayınlanmıştır.

ları (vergileri) haddinden ziyade büyük ve ağır olup bazı yerlerde bilavasita alınan devlet vergisinin yüzde 300 ve 400 nispetine varmaktadır ki, bu hal iktisadi kuvvet ve tediye kabiliyetinin fevkindedir. İşbu fevkalade büyük ve ağır olan mektep taksalarını vermeye Türk ahalisinin vaziyeti müsaide olmadığından gayri kabili tahammül ve içinden çıkılması mümkün olmayan bir vaziyetin hudusunu mucip olmasına binaen Bulgaristan Türkleri işbu mektep vergisini kendilerini iktisaden mahv ve tahrip etmek üzere istimal edilmekte bulunan vasıta telakki ettiğinden hicrete mecbur olmaktadırlar.

2. Türk mektep encümenlerinin bütçeleri tastik olunurken zaruri masarif fasılları fevkalade yüksek bir dereceye çıkarılmaktadır. Hakikatte ise bu nevi masarife olan ihtiyaç, o kadar büyük, o kadar müstacel ve zaruri değildir. Mesela mektep binası inşaası, demirbaş eşya ve alatı tedrisiye tedariği gibi birkaç sene zarfında temini kabil olan ihtiyaçlardır.

3. Belediye ve nahiye meclisleri tarafından Türk mekteplerinin idaresini temin etmek üzere fond tarlalarını "Mesaiye müstenid zıraat" müdüriyetine mensup mesaha grupları mektep encümenlerinin elinden alarak birçok nahiyelerin boş araziye malikiyetine rağmen yersiz ve yurtsuz halka dağıtılmaktadır.

4. Bazı mektep müfettişleri Maarif Kanunu'nun hususi mekteplere müteallik sarih ahkâmına rağmen Türk mekteplerindeki Bulgar muallimlerini aynı mekteplere başmuallim olarak tayin etmektedir ve birçok defalar da Türk maarif encümenlerinin hukukunu benimseyerek Türk mekteplerine doğrudan doğruya muallimler tayin etmekte ve bu suretle Maarif Kanunu'nun yalnız nezaret etme hakkını vermekte olan ve idari selahiyetleri bahşetmeyen 344. maddesi ahkâmına mugayir hareketlerde bulunmaktadır.

5. Son zamanlarda bazı yerlerde mahalli mektep müfettişleri, Maarif Kanunu'nun muallimlerin tecziyesine ait 360, 361. maddelerinin sarih ahkâmına rağmen birçok Türk muallimlerini menfaattar kimselerin esassız ve müfteriyane isnatlarına veyahut da pek hafif sebeplere müsteniden tertip ettikleri "Kara liste" namı verilen cetvellere kaydederek muallimlik haklarını ellerinden almaktadır.

6. Hususi Türk mekteplerinin tanzim ve idaresine ait talimatname ile yeknesak bir tedrisat programının mevkudiyeti(?) dolayısıyla muallimler, mektep encümenleri ve Bulgar müfettişleri arasında maarif işlerimiz üze-

rinde fena akisler yapan anlamamazlıklar (anlaşmazlıklar) zuhur etmektedir.

7. Bir taraftan yukarıda bahsi geçen Nizamname mucibince tarh olunan ağır mektep vergilerini taşımak imkânı bulunmaması ve diğer cihetten mektep binalarının sıhhi şeraite uygun olmamasından veyahut başmualimlik vazifesinin vakit ve zamanıyla Bulgar muallimine teslim edilmemesinden ve daha birçok sebepler dolayısıyla Türk mektepleri kapatılarak Bulgar mektebine çevrilmiştir.

Kongre yukarıda sayılan hususâtı nazarı itibara alarak ittifakı âra ve sürekli alkışlarla aşağıdaki kararı aldı.

Karar

1. Maarif Kanunu'nun 359. ve gayri Bulgar ve gayri Hıristiyan ahali-den hususi mekteplerini idare için toplanacak paraların ne suretle tarh olunup toplanacağına dair Resmi Hükümet Gazetesinin 2 Kanunsani 1929 tarih ve 224 numaralı sayısında neşrolunan 2 ve 3. maddeleri ahkâmına tevfi kan, Türk ahalisine tarholunan mektep vergisinin miktarı bilvasıta alınan devlet vergilerinin azami yüzde otuzu nispetinde olmalı ve daha fazla bir nispette olan ihtiyaç sarıh bulunduğu takdirde alakadar vergi mükelleflerine reyî âm usulüyle müracaat olunmalıdır.

2. Türk mektep encümenleri, bütçelerinin esnai tastikinde ahali üzerine tarh olunacak mektep vergilerinin miktarı yükselmek için birtakım mevhum, masarîf ile maaşat ve zarurî masarîf fasılları sunî surette kapatılmalıdır ve bu hususta mektep encümenleri tarafından tespit olunan miktar, hakikî masarîfe esas ittihaz olunmalıdır.

3. Türk mektep encümenlerinin bütçeleri bundan sonra alakadar müftüler tarafından tastik olunmalı. Bunlar da, tastikten evvel, kaza merkezlerindeki cemaati islamiyeler tarafından sırf bir hususa mahsus olmak üzere gösterilecek mütehasıs bir zatın berveçhipeşin mütaleasını almış bulunmalıdır. İşbu mütehasısın maaşı, kaza merkezi ile kaza dahilindeki Türk mektep encümenleri tarafından ödenmelidir. Mütehasıs zatın vazifesi aynı zamanda kaza dahilini dolaşarak encümenleri ve idareleri altındaki mektepleri teftiş ederek mektep bütçelerinin tamamî tahakkukuna çalışmaktır.

4. Mektep taksalarına (vergilerine) ait nizamnamenin ikinci maddesine merbut zeyl, çocuk sahibi olmayan vergi mükellefleri hakkında kabili tatbik olmaması nazarı itibara alınarak tay ve ilga olunmalıdır.

5. Mevzuubahis nizamnamenin balâdaki noktalarda tespit olunan isteklere mugayir olan bütün ahkâmı ilga olunmalıdır.

6. Gerek Türk ahaliye tarh olunan ağır ve gayri kabili tahammül mektep taksaları dolayısıyla ve gerekse mektep binalarının sıhhate mugayir olması ve daha birçok küçük sebeplere mebni kapatılmış olan bütün Türk mektepleri derhal açılmalı ve hükümet ve belediyeler ve Türk ahalinin maddi ve manevi yardımlarıyla yeni ve sıhhi mektep binaları inşa olununcaya kadar mevcut bulunan binalarda tedrisatın devamına müsaade olunmalıdır.

7. Çarlık dahilindeki bütün Müslümanlara hasusi mektep açmaya müsaade olunmalıdır. Yeni Yerler'deki kapatılan bütün Müslüman mektepleri yeniden açılmalı ve bu havalı Müslümanlarına tam ve kâmil dini ve harsi bir serbestiyet verilmelidir.

8. Hususi Türk mekteplerine (fond) olarak ayrıldığı halde encümenler elinden alınan bütün mektep tarla ve arazisi iade olunmalı ve bu hususta Belediye Meclislerinin kararları esas ittihaz olunarak (fond) teşkiline dair isdarı icabeden İradei Çarinin sadrolup olmadığı nazarı itibara alınmalıdır. Aynı suretle kapanan Türk mekteplerinin (fond) arazisi bu mektepler yeniden açılırken derhal iade olunmalıdır.

9. Kapatılan Türk mekteplerinin eşya ve tedrisi alâtı en yakın Türk mektebine devrolunmalıdır.

10. Başmuallimler, alakadar muallimin meclisleri tarafından intihap edilmeli ve heyeti talimiyesinin efradı az olan yerlerde başmuallimler alakadar mektep encümenleri tarafından tayin edilmelidir.

11. Kabahat işleyen Türk muallimlerinin tecziyesi Bulgar muallimlerinin tecziyesine ait usul dairesinde olmalı ve mektep müfettişlerine şahsi kin ve ihtiraslar neticesi olarak asılsız ve müfteriyane isnatlara mebni bir takım kara listeler tanzimi ve bu şekilde muallimlik hakkının nez'i pek gaddarane ve hiçbir kanunda derpiş edilmemiş bulunduğu nazarı itibara alınarak menedilmelidir.

12. Başmüftülüğe merbut olarak hususi bir Müslüman Mektepleri Dairesi açılmalıdır. Bu dairenin vazifesi, Maarif Nezareti ile bilitilaf bütün Müslüman mekteplerinin tanzim ve hüsnü idaresinin temini olmalıdır.

13. Maarif Nezareti, fakir ve Müslüman ahali az olan mektep encümenlerine kendi bütçesinden Bulgar muallimleri tayin etmelidir.

14. Kongre tarafından sureti mahsusada intihap olunmuş olan müte-hassıs zevat tarafından tanzim edilecek “Türk Mekteplerine Mahsus Nizamname Layihası” tadilatsız tastik olunmalıdır.

15. Maarif Nezareti'nin öyle masarifi Başmüftülüğe merbut Umumi Müslüman (fond)'undan verilmek ve Evkaf Müdüriyeti tarafından idare olunmak üzere Türk ilk mekteplerine muallim yetiştirmek için yeni bir muallim mektebi açılmalıdır.

16. Mektebe devam etmeyen Türk çocuklarının velilerinden alınan ce-zai nakdiler Türk mekteplerine verilmelidir.

17. Mektebi Nüvvabın üçüncü senesinden bila itibar son sınıfın berisi muallim yetiştirmeye tahsis olunmalı ve bu husus Başmüftülük tarafından icra edilmelidir.

— II —

İslam Cemaatleri ve Vakıflar

Kongre Heyeti Umumiyesi, ruznamei müzakeratın ikinci maddesini teşkil eden “Cemaati İslamiye ve Vakıflar” hakkında cereyan eden uzun münakaşaları dinledikten sonra âtideki hususatı müşahade ederek nazarı itibara almıştı. Şöyle ki:

1. Cemaati İslamiye idarelerine aza intihabında şimdiye kadar takip edilmekte olan majorité intihap usulü, müntehiplerin bir kısmını Cemaati İslamiye ve evkafın idaresine iştirakten menetmekte olan eski bir intihap sistemidir.

2. Müslüman Çingenelerin vakıflarımızın idaresine iştiraki, seviyeyi medeniyelerinin dün bulunması dolayısıyla fiiliyat sahasında vakıflarımızın mahv ve harabiyetine sebebiyet vermektedir. Bununla beraber Çingenele-rin, bugünkü Türk nesline tarih ve ecdad tarafından ırsen intikal eden iş-bu sırf “milli” Türk servetinin idaresine iştirak iddiasına selahiyettar olma-dığı da nazarı itibara alınmalıdır.

3. Nizamnamenin şimdiki vaziyetine nazaran Cemaati İslamiye heyeti idareleri her vakit kâfi derecede kuvvetli olmayan sebepler dolayısıyla fes-holunmak tehlikesinin tehtidi altındadırlar. Bu ise vakıflarımızın teşkilatsız-lığı ve fena tarzda idaresiyle neticelenmektedir.

4. Bazı yerlerde Üçler Komisyonları bütçe tertip etmekte, gayrimen-kul vakıf emlakini satmakta veya terhin eylemekte veyahut uzun vadeli istikrazlar akd ve inşaata teşebbüs eylemektedirler. Bütün bu icraat münha-

sıran intihaplı heyetlerin selahiyetleri cümlesinden bulunmasına ve komisyonlar muvakkat bir idare sıfatını haiz olduklarından müntehiplerin itimadlarına mazhar olmamasına binaen evkafımızın istikbal ve mukadderatıyla alakadar ve ehemmiyeti mahsusayı haiz hukukun komisyonları tarafından benimsenmemesi lazımdır.

5. Çarlık dahilindeki vakıfların idaresinde, bu idareye esas teşkil edecek muayyen ve yeknesak bir program ve nafız bir halk kontrolü bulunmamaktadır.

Bu hususlar ise evkafımızın teşkilatsızlığına ve gayri şuuri bir surette idaresine sebebiyet vermektedir.

Balâda sayılan hususâtı nazarı itibara alan Kongre, muttefikân aşağıdaki kararları almıştır.

Karar

1. Cemaati İslamiye heyeti idaresi azalığına müteallik intihaplar nispi usul ile ve Teşrinisani ayı içinde yapılmalı ve intihaplar sancak mahkemeleri tarafından tetkik ve tastik olunmalıdır.

2. Müslüman Çingeneler Cemaati İslamiye intihaplarına iştirak etmemelidirler.

3. Cemaati İslamiye heyetlerinin feshi, kanuni esbaba binaen ve yalnız sancak mahkemeleri kararı ile olmalıdır. Yeni intihaplar, ademi tastik ve fesih kararından iki ay sonra icra olunmalıdır. Yeni intihap emri, sancak mutasarrıfı tarafından verilmelidir.

4. Üçler komisyonları, sancak müftülerinin inhası üzerine Başmüftü tarafından tayin olunmalıdır. Üçler komisyonları, bütçe tanzim etmek, emvali gayri menkule satmak ve almak veya terhin etmek, uzun vadeli istikrazlar akd ve inşaata teşebbüs eylemek gibi haklara malik olmamalıdır.

5. Cemaati İslamiye teşkili için icap eden Müslüman ailelerinin haddi ekallisi 40 haneden 20 haneye tenzil edilmelidir. Dağılmış Cemaati İslamiyelerin emlaki doğrudan doğruya Evkaf Müdüriyeti'ne merbut Umumi Müslüman Fond'una devrolunmalıdır. Müdüriyet, bu gibi evkafı en yakın Cemaati İslamiye heyetleri vasıtasıyla idare etmelidir.

6. Heyetlerin sıra ile iki defa feshi vukubulur veya intihapları tastik olunmazsa yerlerine, memuriyetleri altı ayı tecavüz etmemek şartıyla, muvakkat komisyonlar tayin olunmalıdır. Bu müddetin hitamında yeni inti-

hap yapılmalıdır. Muvakkat komisyonlara yalnız münthap şeraiti haiz kimseler tayin olunmalıdır.

7. Heyeti idare azalığından vaki olacak istifalar selahiyettar sancak mahkemelerine verilmelidir.

8. Sandık eminlerinin ve diğer cemaat memurlarının maaşları bütçe ile tayin olunur.

9. Hademeyi ilmiye, Cemaati İslamiyelerin intihabı üzerine sancak müftüleri tarafından tayin olunurlar. Bu tayinler, Başmüftülük tarafından tastik olunur.

10. Başmüftülüğe merbut şimdiki Müessesatı Diniye ve Vakfiye Müdüriyeti, müstakil bir Evkaf Müdüriyeti'ne tahvil olunmalı, müdüriyetin başında intihaplı müdür bulunmalıdır.

11. Evkaf Müdüriyeti'ne merbut bir Evkaf Meclisi Âlisi teşkil olunmalıdır. Müdüriyetin bütçesini kabul ve neticei muhasebatını tastik ve mahalli cemaatlerin talebi üzerine emlakı vakfiyenin alım ve satımına ve terhine, istikrazlar akdine, inşaatta bulunmaya ruhsat vermek, gerek Müdüriyet ve gerekse mahalli cemaat idarelerinin memurun kadrosunu tespit etmek, memleket dahilindeki bütün evkafın idaresine dair umumi bir program tanzim eylemek ve umumiyet itibarıyla evkafın idaresi üzerinde âli halk kontrolü tatbik etmek ve saire işbu Meclisi Âlinin selahiyetleri cümlesinden olmalıdır.

12. Evkaf Müdüriyeti'ne tayin olunacak namzedin âli veya tâli tahsil sahibi olması şarttır.

13. Evkaf Meclisi Âlisi'nin her sene muntazam devrei içtimaiyesi vardır. İhtiyaç halinde fevkaide intihaplar da akteder.

— III —

Müftülükler, Hayır Cemiyetleri

Kongre heyeti umumiyesi, ruznamenin üçüncü maddesini teşkil eden müftülükler meselesi hakkında beyanı fıkır eden hatiplerin mütaleatını dinledikten ve cereyan eden münakaşaları tetkik eyledikten sonra, müftülerin şimdiye kadar mevcut olan tayinleri tarzı şeriat hâkimlerinin bitarafı ve hukuki istiklallerini ihlale imkân verecek bir mahiyette olması nazarı itibarı alınarak âtideki kararları vermiştir:

Karar

1. Müftüler, intihaplı olmalı ve intihaplar her üç senede bir defa icra olunmalıdır.

2. Müftü intihapları, müntehabı sani usulüyle icra olunmalı ve her 50 müntehip bir müntehibi sani intihap etmelidir.

3. Müftülerin intihabı İradei Çari ile tastik olunur.

4. Başmüftü tarafından muraseleyi şeriye verilmedikten sonra intihap edilmiş müftüler, hakimi şer'i sıfatını iktisap ederler.

5. Müftülerin müddeti intihabiyelerinin inkızasından evvel azilleri me-hâkimi nizamiye hâkimlerinin tâbi oldukları umumi esasata ve kanuni sebeplere müsteniden olmalıdır.

6. İstifa, vefat veya diğer kanuni sebeplerden dolayı, bir müftülüğün inhilali taktirinde iki ay zarfında yeni intihap yapılmalıdır. İnhalalin vukuu tarihinden yeni intihap olunan müftünün tastik tarihine kadar geçecek olan müddet zarfında münhal müftülüğün deavi ve diğer mülki mesalihi en yakın sancak müftüsü tarafından görülmelidir. İntihapsız müftü, vekil tayin olunmamalıdır.

7. Müftü vekillerinin tayini, sancak müftüleri tarafından Başmüftülükçe inha olunur. Başmüftülük de kendi tarafından tercih olunan namzedi berayı tayin Hariciye ve Mezahip Nezaretine inha eder. Müftü vekilleri, hâkimi şer'i sıfatını ancak Başmüftülük tarafından müraseleyi şeriye sadır olduktan sonra iktisap ederler.

8. Müftüler, her sene Başmüftülük nezdinde içtima ederler. Bu içtima iki hafta devam edip ehemmiyeti mahsusayı haiz dini ve şer'i işlerle meşgul olurlar.

9. Başmüftü, müftüler ve müftülük merkezlerindeki Cemaati İslamiyelerden gönderilecek birer müntehabı sani tarafından beş sene müddetle intihap edilir.

10. Başmüftünün azli, istinaf ve cinayet mahkemeleri tarafından mahkûmiyet veya müftüler meclisi tarafından sülûsan ekseriyetle verilecek ade-mi itimat rey'i üzerine vukubulur.

11. Başmüftülük makamının inhilalinde üç ay zarfında yeni intihap icra olunur. İnhalalin müddeti devamınca intihaplı müftülerden biri icrai vekâlet eder.

12. Şerîye mahkemelerinin memleketin dahilindeki Müslümanlara ait veraset davalarını bakmak selahiyetleri nez olunmalıdır.

Cemiyeti Hayriyeler:

Kongre, ruznamenin dördüncü maddesini teşkil eden cemiyeti hayriyeler meselesi hakkında cereyan eden müzakereleri dinledikten sonra memleket dahilindeki Türkler arasında içtimai yardımı teşkilata raptetmeye büyük bir ihtiyaç mevcut olduğunu, bunun için de fakir, yetim ve dul kadınlar ve diğer yardıma muhtaç olanlara yardım etmek üzere umumi bir merkeze merbut hayır teşkilatı tesisi zaruri bulunduğunu nazarı itibara alarak âtideki kararı vermiştir.

Karar

1. Merkezi Sofya'da olmak ve taşralarda şubeleri bulunmak üzere yetimlere, dul kadınlara ve fakir mektep talebelerine ve diğer bütün yardıma muhtaç kimselere yardım etmek ve aynı zamanda Türk ahali arasında içtimai tesanüt hissini inkişafına hizmet eylemek maksadıyla bir hayır ve hars cemiyeti teşkil olunmalıdır.

2. Hususi bir komisyon, işbu cemiyetin nizamnamesini işleyip tasdik olunmak üzere alakadar Nezarete takdim edecektir.

Dağınık işler

A. Kongre, Bulgaristan'daki Türk ahalinin geniş harsî, irfanî ve dinî hürriyetlerden istifade etmekte bulunmasını nihayetsiz bir mahzuziyet ve derin bir minnettari ile kayıt ve işaret eyledikten sonra Bulgar devletine karşı nihayetsiz teşekkürlerini ve hürmet hislerini alenen izhar ile kendini bahtiyar addeder. Bununla beraber Kongre, hükümetimizin kati ve şedit emirlerine rağmen bazı küçük memurların ve gayri mesul eşhas ve teşekküllerin sakin ve muti Türk ahalisine karşı tecavüz ve teadi cüretinde bulunarak Türk unsurunun Bulgaristan'dan hicrete mecbur ve binnetice iktisaden harabesine sebebiyet vermekte bulunduklarını derin eselle müşahade etmek mecburiyetini kendisinde hissetmektedir. Bu münasebetle Kongre, muhterem hükümetimizden âtideki istirhamda bulunur.

İstirham:

Kongre, hükümeti muhteremeden Türk ahalisine karşı reva görülen tecavüz ve suimuamelelerin müsebbipleri hakkında daha müessir tedbirler

alınmasını ve kabahatlıların emsaline ibret olacak bir tarzda cezalandırılması zımında icabının icrasını rica eder.

B. Kongre, Yeni Yerler'deki birçok İslam ailelerinin Bulgaristan haricinde bulundukları zaman arazi ve emlakinin ellerinden alınması dolayısıyla geçim imkânından mahrum kalmış bulunduklarını nazarı itibara alarak âtideki kararı vermiştir.

Karar

Yeni Yerler'de evvelce emlakini terk eden ve bu kerre yurtlarına dönen Müslümanlara, mesaiye müstenit zirai tasarruf kanunu mucibince veyahut başka bir suretle arazi verilmesini temin, veyahut da ellerinden alınan arazinin iadesi zımında, mezkûm Müslümanların doğup büyüdüğü memleketleri terk etmemek arzusunda oldukları nazarı itibara alınarak, icap eden tedbirlerin ittihazını muhterem hükümetimizden Kongre Heyeti Umumiyesi istirham eder.

C. Kongre, Şumnu murahhası Çakaloğlu Besim Hilmi Bey'in teklifi üzerine, âtideki ruznameyi kabul etmiştir.

Güzel vatanımız Bulgaristan'a karşı sadakat ve merbutiyetini birçok defalar vatanın saadet ve refahı uğrunda harp meydanlarında kanlarını ve canlarını feda etmek suretiyle ispat etmiş olan Bulgaristan Türkleri, Neuilly Muahdesi'yle memlekete yükletilen tamirat borçlarının memleketi iktisadi teşettüte götürmekte olup bu vaziyetin Galip Devletler tarafından yükletilen ağır yükün altında herkesle beraber inlemekte bulunan Müslüman ahali de dahil olduğu halde, bütün Bulgaristan ahalisini kasıp kavurmakta bulunduğunu derin bir elem ve nihayetsiz bir kederle müşahade ettikten sonra âtideki kararı almıştır.

Karar

1. Neuilly Muahdesi'yle Bulgaristan'a yükletilen ağır tamirat borçlarının cihan eskârı umumiyesi huzurunda Kongre, kemali şiddetle protesto eder.

2. Keza, Galip Devletler tarafından Bulgaristan'a kabul ettirilen gönüllü ordu sisteminin ilgasıyla yerlerine kura esasına müstenit sistemin kabulünü ister.

İşbu ruzname Kongre Heyeti Umumiyesi tarafından şiddetli ve sürekli alkışlar ve "hurra" sadalarıyla kabul olunmuştur. Hususi bir heyet,

Kongre mukarreratını Başvekile, Hariciye ve Mezahip, Maarif ve Maliye Nazırlarıyla Sobraniye Riyasetine takdim edecektir.

Bugaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi

Reis: (imza) Bekir Sıtkı, Eğridere, Koşukavak Murahhası

İkinci Reis: (İmza) Dr.Basri Sabri, Pravadi Murahhası

Reis Muavini: (İmza) Peynircizade Süleyman, Rusçuk Murahhası

Kâtip: (imza) Aliş Ekrem, İslimye Murahhası

Kâtip: (İmza) Arif Necip, Osmanpazar Murahhası

Mebuslar: (İmzalar)

Hafız Sadık, Rusçuk Mebusu

Mehmet Ali Geray, Preslav Mebusu

Ağuşoğlu Hafız Emin, Paşmaklı Mebusu

Kongreden ayrılan zatlar:

Avukat Çakaloğlu Besim Hilmi, Şumnu Murahhası

Tüccar Mehmet Kemal, Filibe Murahhası

Melâ oğlu Hasan, Rusçuk Murahhası.

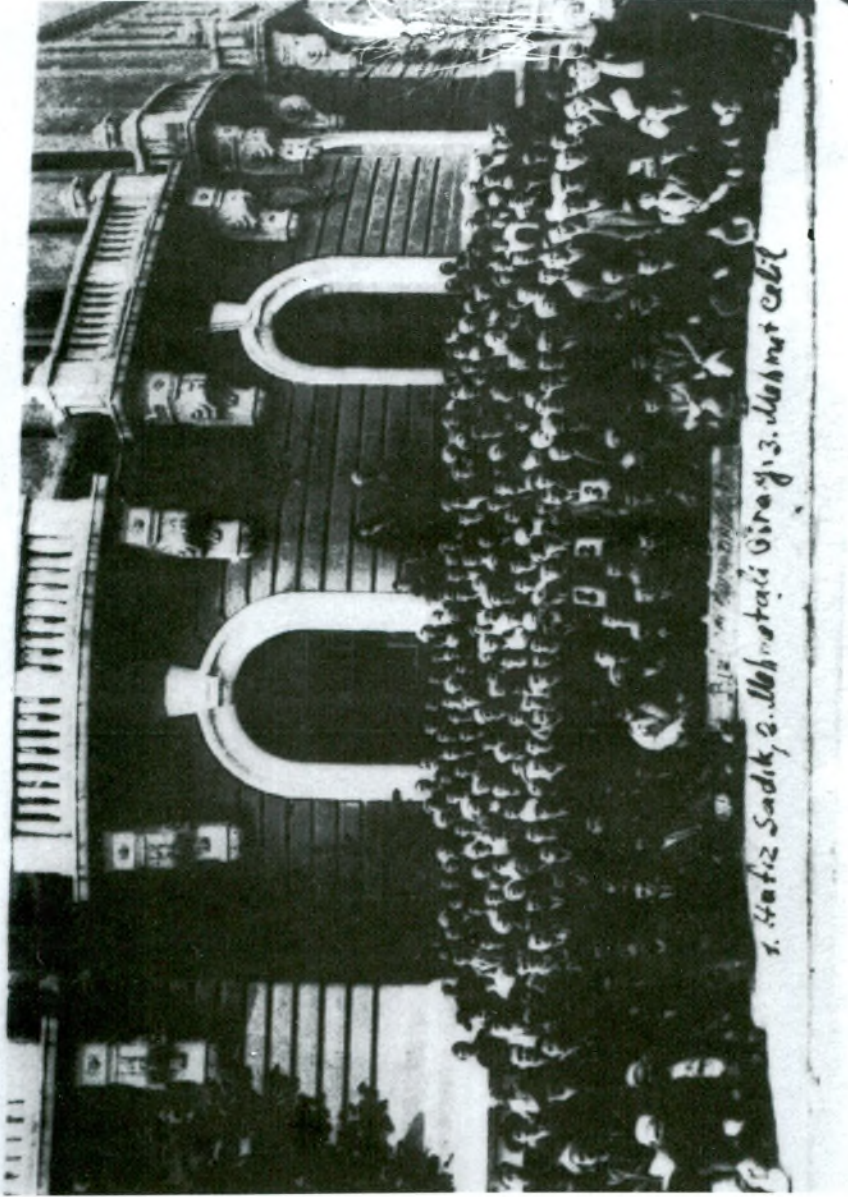
Res. 1 — Milli Kongre'nin Müteşebbis Heyeti.

Soldan sağa : 1 — Mehmed Celil (Rehber Gazetesi'nin sahibi); 2 — Mehmet Ali Giray (Preslav Mebusu); 3 — Hafız Sadık (Rusçuk Mebusu); 4 — Hafız Emin Ağuşoğlu (Paşmaklı Mebusu); 5 — Mehmet Sait (Eskicuma Mebusu).

Res. 2 — Milli Kongre Başkanlık Divanı üyeleri.

Soldan sağa : 1 — Arif Necip Bey (Kâtip); 2 — Hasan Sabri Efendi (Başkan Yardımcısı); 3 — Dr. Basri Bey (İkinci Başkan); 4 — Bekir Sıdkı Bey (Başkan); 5 — Peynirzade Süleyman Bey (Başkan Yardımcısı); 6 — Aliş Ekrem Bey (Kâtip).

Res. 3 — Bulgaristan Türklerinin Birinci Millî Kongresi'ne iştirak eden delege ve misafirler.
(31 Ekim — 3 Kasım 1929)

BULGARLAR YİNE “TÜRK HİMAYESİ” İSTİYOR

M. TÜRKER ACAROĞLU*

Yahya Kemal Beyatlı'nın naklettiğine göre, 93 Savaşı denilen 1877-78 Türk-Rus savaşında bir Bulgar papazı, işgalci ve istilâcı Ruslara: “Siz bizi Türklerden kurtardınız, ama bizi sizden kim kurtaracak?” diye sormuştu.

Başka bir olay: Bulgaristan'ın Tuna Alayı Komutanı Yüzbaşı Vilkov, 1886 yılında Bükreş'teki Bulgar İhtilâl Komitesi üyelerini ziyarete gider. Üs olarak kullanılan “Simon” Hoteli'nde birkaç isyancıyla karşılaşır. Yüzbaşının da kendilerine katılmasını isterler. “Nasıl olsa, Ruslar Bulgaristan'ı işgal edecek, bari arada acı olaylar olmasın” derler. Vilkov'un cevabı şu olur:

— Rusya bizi Türklerden kurtarmıştır, ama kendisi için değil, bizim için. Yurdumuzu savunmak üzere bize silâh verdi. General Skobelev, İslimye'deki söylevinde: “Her şeyden önce Bulgar yurtseveri olunuz” demiştir.

O zaman isyancılardan biri söze karşarak :

— Halk yine Rusları istiyor, dedi.

— Eğer halk Ruslara bağımsızlığımızı vermek istiyorsa, dedim, biz o halkı da boğazlarız.

Daha sonra, konuşmalar dostça bir havaya bürünür :

— Diyelim ki, ihtilâl oldu da ben senin eline düştüm, beni ele verir misin?

— Seni kurtarırım, ama davanıza yardımcı olamam, dedim.

Çıkarken de :

— Üzgünüm, ama on yıl önce (1877) burada Bulgaristan'ı Türklerden kurtarmak isteyen bir komite varmış, oysa şimdi sizler onu Rusların boyunduruğu altına sokmak istiyorsunuz, diye bağırdım.

Protesto edip haklı oldukları için başarıya ulaşacaklarını söylediler. ¹

* Emekli Derleme Müdürü

¹ Radev, Simeon. — *Stroitelite na svremenna Bulgariya*. 2 cilt. — Sofya, 1910-11, ss. 662-663.

Bugünkü Bulgar halkının düşüncesi de budur, ama bunu, baskı yüzünden, açıkça söyleyemiyor.

* * *

Stefan Stambolov² adında bir Bulgar devlet adamı, Bulgarları bağımsızlıktan sekiz yıl sonra Ruslardan kurtarmak istedi; Meclis Başkanı, Naip-ler Kurulu Başkanı ve Başbakan olarak bu politikayı 10 yıl kadar yürürlüğe koydu; bu arada İstanbul'a gelip sadrâzam ve padişahla görüştü, eskisi gibi, yine "Türk himayesi" istedi, ama 1895 yılında Sofya sokaklarında kurşunla yaralanıp öldükten sonra, Bulgaristan, gene Rus boyunduruğu altına girdi; hâlâ daha o boyunduruktan kurtulamamaktadır. İşte, araştırmamızın konusu budur.

93 Savaşı'nın Rumeli'deki etkileri, büyük boyutlara ulaştı. Sınırlar yeniden çizildi, nüfus durumunda büyük değişiklikler oldu. Savaşın sonra 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla, Tuna ırmağı ile Balkan dağları arasında, eski Tuna ilimizin beş sancağı üzerinde, yarı-özerk bir Bulgar Prensliği kurulmuştu. Bugün kuzey Bulgaristan denilen eski Tuna ilimizi, padişah, yarı-bağımsız bir Bulgar devleti olarak tanımak

² *Stambolov*, Stefan Nikolov (1854-1895), Bulgar siyaset ve devlet adamı. Tırnova'da doğdu, Sofya'da öldürüldü. Rusya'da, Odesa'daki Ruhban Seminerinde okurken, Rus devrimcileriyle ilişki kurduğu için kovuldu. Romanya'ya geçip Bükreş'teki Bulgar Gizli İhtilâl Komitesi üyesi oldu (1873). 1875 yılında Eski-Zağara'da bir ayaklanma başlatmak istediysede başaramadı. Bir yıl sonra, yine Tuna'yı geçerek Tırnova'da Nisan 1876 tarihinde yeni bir ayaklanma için çalıştıysa da yine başaramadığından, çarçabuk yeniden Romanya'ya dönmek zorunda kaldı. Türk-Rus savaşı (1877-78) sırasında Makedonya'nın bağımsızlığı için bir ayaklanma hareketine daha atıldı. Bulgaristan Prensliğinin kuruluşundan sonra, şunun-bunun malını-mülkünü zorla elinden alarak, spekülasyon işleriyle uğraşarak çarçabuk zenginleşti. Sobranye denilen Millet Meclisi başkan yardımcısı oldu. 1884'te Meclis Başkanlığına seçildi. 1885 yılında (Petko Karavelov'la birlikte) merkezi Filibe olan Doğu Rumeli ilimizin Bulgar Prensliğine zorla "ilhak" hareketini destekledi, bu yüzden çıkan Sırp-Bulgar savaşına gönüllü bir asker olarak katıldı. Ertesi yıl, Prens Aleksandr I. Batenberg'in tahttan indirilmesinden sonra, 1886 karşı hükümet darbesi hareketini gerçekleştirdi. Bu hareket, Prens tahttan indirenleri iktidardan uzaklaştırmak için yapılmıştı. Hareketin başında, Millet Meclisi Başkanı olarak kendisiyle birlikte Filibe garnizonu komutanı Yarbay S. Mukturov da vardı. Halktan yardım görmeyen Metropolit Kliment (V. Drumev) hükümeti istifa etti. Böylece, karşı hükümet darbesi yapanlar, hiçbir direnişle karşılaşmadan, ülkede duruma egemen oldular. V. Radoslavov başkanlığında kurulan yeni hükümet, Prense bir telgraf çekerek Bulgaristan'a dönmesi için çağrıda bulundu. Sofya'ya hareket eden Prens, yolda iken, dönüşe karşı çıkan Rus çarının kesin ret kararını öğrenince, tahttan kendi rızasıyla vazgeçti. 28 Ağustos 1886 tarihinde ülkeyi terketmeden önce, üç kişilik bir Naip-ler Kurulu oluşturdu: Stefan Stambolov, Petko Karavelov, S. Mukturov. Böylece, ülkeyi terketmesinden sonra da, Bulgaristan, Rusya karşıtı bir kent-soylular grupunun elinde kalıyordu.

zorunda kalmıştı. Ruslar, güney Bulgaristan ve Makedonya'yı da içine alacak bir (Büyük Bulgaristan) yaratmak istiyordu. Rusya'nın niyetinin Bulgaristan'ı yavaş yavaş kendine ait bir eyalet haline dönüştürmek, daha sonra buradan İstanbul'a sarmak olduğu açıkça görülüyordu.

Balkan dağlarının güneyinde de merkezi Filibe olmak üzere, sultana bağlı, ama yönetim bakımından özerk bir Doğu Rumeli ili (Rumeli-i Şarkî vilâyeti) kuruldu. Ancak, Eylül 1885'te Bulgar komitelerinin yaptığı bir hükümet darbesiyle, Doğu Rumeli ilimiz, bir tek kurşun atılmadan, Bulgar Prensliğine zorla "ilhak" edilince, bu ilde yüzyıllardır sulh ve sükûn içinde yaşayan milyonlarca Müslüman Türk'ün birçoğu büyük acılara ve felâketlere maruz kaldı; bir bölümü Anadolu'ya ya da Türk idaresindeki Selânik yöresine ve güney Rodoplar (şimdiki Batı Trakya) bölgesine göç etmek zorunda kaldı.

Bulgar Prensliğinin başına, Aleksandr I. Batenberg³ adlı Rus asıllı bir prens getirilmişti (17 Nisan 1879). Doğu Rumeli ilimizin ortadan kaldırılıp Bulgaristan'a ilhakından sonra, (Birleşik Bulgaristan Prensi) ilân edildi. Bu nedenle, Sırbistan Bulgaristan'a savaş açtı, ama yenildi; çünkü, Türkiye, Sırbistan'ın yardımına gitmemişti. Ancak, Rusya, ilhaktan memnun değildi. Bu ve başka nedenlerle Prens tahttan indirildi (9 Ağustos 1886), sınır dışı edildi, Besarabya'daki Reni kentine götürüldü. Birkaç gün sonra, karşı bir hükümet darbesiyle yeniden tahtına döndüyse de, geri dönüşünü Rus Çarı III. Aleksandr uygun görmedi. Bunun üzerine, kendi isteğiyle tahtı bıraktı. Meclis Başkanı Stefan Stambolov'un başkanlığında üç kişilik bir Naipiler Kurulu kuruldu.

İşte, bundan 100 yılı aşkın bir süre önce (1886-87) Rumeli'de olup biten bütün bu olaylar, bugün bile hâlâ aydınlatılmış değil. Özellikle, Bulgaristan'ın iç olaylarıyla ilgili pek az bilgi, belge ve anı günümüze ulaşabilmiş, ama bunlar da tam ve yeterli sayılamaz. Tarihçiler, olaylardan çok sonraları yayımlanan anılarla, gerçekleri ancak aydınlatabilirler.

³ *Prens Aleksandr I. Batenberg* (1857-1893), Verona'da doğdu. Aleksandr Hessen'in oğlu, Rus İmparatoriçesi Mariya'nın kardeşidir. İlk Bulgar Millet Meclisince Bulgar prensi seçildi (17 Nisan 1879). İki yıllık anayasal bir yönetimden sonra, Anayasayı ortadan kaldırırsa da yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Doğu Rumeli ilimizin zorla ortadan kaldırılıp Bulgaristan'a "ilhak"ından (6 Eylül 1885) sonra, "Birleşik Bulgaristan Prensi" ilân edildi. Ancak, Rusya ilhaktan memnun değildi. Bulgaristan'da prene karşı bir hoşnutsuzluk belirdi. Bu ve başka nedenlerle tahttan indirildi (9 Ağustos 1886), sınır dışı edildi. Besarabya'daki Reni kentine götürüldü. Birkaç gün sonra, karşı bir hükümet darbesiyle tahtına döndüyse de, geri dönüşünü Rus Çarı III. Aleksandr uygun görmedi. Bunun üzerine, kendi isteğiyle tahtı bıraktı. Stefan Stambolov'un başkanlığında, üç kişilik bir Naipiler Kurulu oluşturuldu. Prens, bir Avusturya alayı komutanı olarak, Graz'da öldü. Cenazesi Sofya'ya getirilip özel bir anıtkabre gömüldü.

Bu anı ve araştırma sahiplerinden biri de tanınmış gazeteci-yazar Simeon Radev'dir⁴. Bir ara Ankara'da da büyükelçi olarak görev yapmış olan bu tarihçinin *Stroitelite na sivremenna Bılgariya* (Çağdaş Bulgaristan'ın kurucuları) adlı 2 ciltlik kitabında (Sofya, 1910-11), Bulgar Prenslığının kuruluşundan sonra oralarda olup bitenler, Doğu Rumeli ilimizin Bulgaristan'a zorla ilhakı (Eylül 1885), bu yüzden çıkan Sırp-Bulgar savaşı (Kasım 1885), Bulgar Prensi Aleksandr I. Batenberg'in tahttan indirilmesi (Ağustos 1886), bundan kaynaklanan iç karışıklıklar (ayaklanmalar) (1886-87), Naipier Kurulu Başkanı Stambolov'un İstanbul'a gelip Babiâli'ye ve padişaha — Bulgaristan'ın yeniden "Türk himayesi"ne alınması için — yalvarıp yakarmaları ve daha sonraki olaylar, bütün ayrıntılarıyla anlatılır.

Radev'in yazdıklarının özeti şudur: Prens tahttan indirilmesinden sonra, Silistre ve Rusçuk'ta büyük çapta karışıklıklar olmuş, ayaklanmalar başgöstermiş, suikastler düzenlenmiştir. Odesa'da danışma toplantıları yapılmış, Bulgar ileri-gelenleri Petersburg'da Rus Çarının huzuruna çıkıp şikâyetlerde bulunmuş, Bulgar askerleri arasında da bir takım eylemler görülmüştür. Bükreş'teki Bulgar İhtilâl Komitesi, Bulgar halkına seslenen bir bildiri yayınlamıştır. Binbaşı Uzunov Silistre'de ayaklanmış, Naipier Kurulu buna karşı önlemler almıştır. Şumnu garnizonu da telâşa düşmüştür. Ayaklanma bastırılırken, Yüzbaşı Krıstev öldürülmüştür. Bu kez Rusçuk'ta yeni bir ayaklanma başgöstermiş, sokak çatışmaları olmuş, Yüzbaşı Vılkov kışlada sarılıp kuşatılmıştır. Bu işe gönüllüler de karışınca, isyancılar kaçmış, isyancılardan Binbaşı Panov ile Kırıciev yakayı ele vermiştir. Halk isyancıların aleyhine dönmüş, başkent Sofya'da tutuklamalar olmuş, Karavelov'a⁵ Kara-cami'de dayak atılmıştır. Rusçuk'ta birçok kişi

⁴ *Radev*, Simeon Trayçev (1879-1967), Bulgar gazeteci-yazarı. "Veçerna pošta" (Gece postası) Gazetesi'nin başyazarı (1905-09), "Hudojnik" (Sanatçı) Dergisi'nin yazarı (1907-09), "Volya" (İrade) Gazetesi'nin müdürüydü (1911-12). Bulgaristan'ın Bükreş, Bern, La Haye, Ankara, Washington, Londra elçisiydi (1913-40). Kitapları: "Stroitelite na sivremenna Bılgariya" (Çağdaş Bulgaristan'ın kurucuları, 2 cilt, 1910-11); "Makedoniya i Bılgarski vızrajdene v XIX. vek" (XIX. yy.da Makedonya ve Bulgar uyanışı, 1918, Fransızca); "Pogledi virhu literaturata i izkustvoto i lični spomeni" (Edebiyat ve sanat üzerine bakışlar ve kişisel anılar, 1965).

⁵ *Karavelov*, Petko Stoyçev (1843-1903), Bulgar siyaset ve devlet adamı, yazar ve halk-bilimci Lüben Karavelov'un kardeşi. Kurucu Mecliste (1879) Liberal Partinin liderlerinden ve ideologlarından biriydi. Dragan Tsankov'un kabinesinde Maliye Bakanı (1880-81), daha sonra Başbakan oldu. Üç yıl sonra yeniden Başbakanlığa seçildi (1884-86). Stambolov rejimine karşıydı (1887-94), bu yüzden hapsedildi. Demokratlarla Liberallerin koalisyon hükümetini oluşturdu (Şubat-Aralık 1901).

kurşuna dizilmiştir. Gerçi Rus Çarı bütün bunlardan gazaba gelmiştir, ama güçsüz olduğundan, hiçbir şey yapamamaktadır. Öte yandan, İstanbul’da oturan ana muhalefet lideri Dragan Tsankov⁶, Babıâli’ye bir muhıra sunup âcilen enerjik önlemler alınmasını ister.

Şimdi, Stambolov’un Türkiye’den “himaye” istemiyle sonuçlanan bütün bu olayların ayrıntılarına girmenin sırasıdır.

* * *

Petersburg’a giden — Gruev ve Benderev adlı — iki Bulgar delegesi, Rus Çarıyla görüştüktan sonra —elleri boş— geri döner. Çar onlara: “Sakin olunuz, geleceğe güveniniz” demiştir. “Önce ordunuzu ve halkınızı hazırlayınız da hükümet darbesi gibi şeyleri daha sonra düşünürsünüz” diye de sözlerine eklemiştir. Böylece, Bulgar delegeleri, Çardan büyük vaatler koparamamıştır.⁷

Bu arada, bir takım komik olaylar da olmuş. Sözgelimi, D. Papazoğlu adında Kızanlıklı bir gülyâğı tüccarı, İstanbul’dan (Beyoğlu’ndan) Sofya’daki Bulgar Savunma Bakanı Nikolaev’e yazdığı 5 Ocak 1887 tarihli bir mektupta şöyle der: “... Ülkeyi Bulgar halkının isteğine de uygun olan Rus Çarının arzusuna göre yönetmek isterseniz, bir an önce duruma el atınız. O zaman Bulgar Kralının ve bütün Slavlığın sevgilisi olursunuz, bunu size hayatım ve bütün malım-mülküm adına temin ederim. Önerimi kabul etmezseniz, lütfen, bu mektubumu yakınız”.⁸

Naipiler ile Bakanlar, Papazoğlu’nun mektubunun imlâsına, dil ve üslûbuna gülüp geçti. Birkaç gün sonra, Papazoğlu, ikinci mektubunu da gönderdi. Bu neşeli mektuplaşmanın, pek melânkolik bir sonucu var: Eşi tarafından bakanla görüşmeleri sözlü olarak sürdürmesi için İstanbul’dan Sofya’ya yollanan Madam Papazoğlu, birkaç gün boyunca, bir takım ziyaretler yapar. Bir tuzağa düşürüldüğünü anlayan zavallı Madam, palas-pandıras İstanbul’a dönerken, Sofya yakınındaki İhtiman kasabasında po-

⁶ Tsankov, Dragan Kiriakov (1828-1911), Bulgar siyaset ve devlet adamı. Bağımsızlıktan sonra, Kurucu Mecliste Liberal Partinin liderlerinden biri oldu (1879). Başbakan seçildi (1880, 1883, 1884). Anayasasını kaldırılmasından (1881-83) sonra, rejime karşı olduğundan, tutuklandı. Rusya’ya göç etti (1886). Bu arada İstanbul’a gelip sadrazamla görüştü. Stambolov rejiminin düşmesinden (1894) sonra, Bulgaristan’a döndü. XX. yy. başında siyasetten çekildi.

⁷ Odesa’dan Kitançev’e gönderilip Stambolov’a iletilen bir mektuba göre; nakl. Radev, age, s. 664.

⁸ Tam metni için bak: Radev, age, s. 667.

lisçe tutuklanıp başkente geri getirilir. Savunma Bakanına 400 Türk altını rüşvet vermeye geldiğini itiraf eder. Altınları Rus Büyükelçisinden alacağını da söyler. Hükümet, ceza olarak, Papazoğlu'nun bu mektubunu yayınlayınca, bütün ülkede saf ve yaygın bir kahkaha tufanı yükselir.⁹

Bu ara Rus Büyükelçisinin Bulgaristan'ın iç işlerine karışması sürüp gidiyordu. Her hafta heyecanlı, tumturaklı bildiriler yayınlıyordu. Bunlardan birinde, Bulgar yöneticilerinden D. Rizov'un "Türk casusu" olduğu, Stambolov'un Türklerce yaptırılan Rusçuk-Varna demiryolunu satın alarak zenginleşmek istediği, Naipilerin ve Bakanların Prens Aleksandr'ın malını-mülkünü, bütün servetini paylaştıkları iddia ediliyordu. Her bildiri gibi, bunun da sonu, "sopacı" (kavgacı anlamında, Türkçe olarak kullanılmış) hükümet üyelerinin en şiddetli bir ölümle cezalandırılmaları isteğiyle ve "Naiplere ölüm!" diye sona eriyordu. İhtilâl Komitesi, Stambolov'a gönderdiği bir mektupta, gönül rızasıyla iktidarı bırakmazsa, onu en korkunç işkencelerle tehdit ediyordu. Stambolov ise, bu belgeleri okudukça, akılsızlığın bu derecesine acıdığını, günlüğüne yazıyordu.

İhtilâl Komitesi, Bükreş'teki Bulgar göçmenleri arasında, terorist faaliyetlere başladı. Ama, darbenin büyüğünü, asıl Bulgaristan'da indirmek istiyordu. Benderev, Vidin'deki bir arkadaşına şunu yazıyordu: "Yakında Bulgaristan'da kanlı günler göreceğiz. İstanbul Konferansı'nın sonucunu bekliyoruz. Zorbalıkla iktidarı ele geçirenleri ülkeden kovmazsa, bizim diplomaside "kurşun" (Türkçe olarak kullanılmış) rol oynayacak"¹⁰.

Gerçi, Naiplik İdaresi, bu ön-işaretler olmadan da kendisine karşı genel bir ihtilâl provası yapılmakta olduğunu seziyordu. Ancak, ülkedeki, özellikle Güney Bulgaristan'daki (eski Doğu Rumeli ilindeki) garnizonlardan çoğunun kendi elinde bulunduğunu bildiğinden, hiç endişe etmiyordu. Asıl tehlike şuradaydı: Bir iç savaş çıkar da Rusya duruma müdahale ederse, bu, Bulgar Prenslığının sonu demek olurdu. Bütün bu endişelerin yanı sıra, Naiplerle Bakanlar mevkilerinde uyanık duruyorlardı. Stambolov, bir dostuna şunları yazıyordu: "Bulgaristan'a yeni bir Prens gelinceye dek, yurdu düşmanlardan korumak için, herkes yerli yerinde durmalı"¹¹.

Ancak, zamanla Rus taraflıları çoğalmaya başladı. "Kulaksız Kral Milan" türünden sayısız tragedya yazmış olan "Slavyanın" Gazetesi başyazarı T.H. Stançev, buna örnek gösterilebilir. Bu aşırı milliyetçi yazar, son zamanda, ancak gizleyebildiği Rus taraftarlığına doğru bir eğilim göstermeye

⁹ Radev, age, s. 671.

¹⁰ Radev, age, s. 673.

¹¹ Mektubun tam metni için bak: Radev, age, s. 674.

başlar. 1886 Aralık ayında Rusçuk'ta gizli bir İhtilâl Komitesi kurulur. Bu komite Zıstovi, Şumnu, Bükreş gibi merkezlerle ilişki kurmuştur. Ama, tüccar sınıfından olan bu adamlar, bir ayaklanma başlatacak durumda değildir.

Yüzbaşı Krıstev, Silistre'de ayaklanmayı başlatmakta biraz aceleci davranmış, Rusçuk'taki yandaşlarını vakitsiz olarak eyleme geçmeye zorladı. Hacı Mehmet adında bir Türk balıkçı, Silistre ile Tuna'nın öte kıyısındaki Kalaraş arasında kurye görevi yapıyordu. Ayaklanmanın 10 Mart 1887 tarihinde başlatılması kararlaştırılmıştı. Ama daha Şubat ortalarında, Krıstev davayı kaybetmiş görüldüğünden, ayaklanmayı bir an önce başlatmak istedi. Silistre ayaklanmasını bastırmak üzere, hükümet, birkaç yerden asker sevk etme kararı aldı.

Telgraf telleri her yandan koparılmıştı. Sofya ve Rusçuk'la temas kurmak isteniliyor, ama hiç kimse cevap vermiyordu. Askerlerin çoğu kaçmıştı. Şumnu'dan da bir ses-sada çıkmıyordu. Oysa Naiplik ordusu, kenti sıkıştırıyordu.

Küreklerini Türk kayıklarının çektiği, ayaklanmanın iki başını getiren kayık, Silistre kıyısına yanaşmadan, geriye döndü. Onları avlamak isteyen askerler, Türk tarihinde ünlü Silistre kalesinden aşağı iniyordu. Yapayalnız kalan Krıstev, kendini kıyıya doğru sürükledi, son nefesini verdi. Ölümün saptanması için yollanan hekimler, onu karnına bir kurşun sıkılmış, elleriyle kara saplanmış olarak buldular. Yarım saat geçmeden, isyancı bütün askerler teslim olup af dilediler.

Silistre'de işler yoluna girerken, Rusçuk'taki ayaklanma, en alevli anlarını yaşıyordu. Haber Sofya'ya telgrafla ulaştığında, şaşkınlık yarattı. Naipler, Bakanlar, yüksek askerî - siyasî kişiler, telgraf istasyonunda toplandı. Bunca tehlikeli bir durum, Bulgaristan'da hiçbir zaman görülmemişti: üç gün önce Silistre'de patlak veren, şimdi de Rusçuk'ta başgösteren ayaklanma, genişleyip kuzey Bulgaristan'ın öteki garnizonlarına da sıçrayabilirdi. Naiplerin kararına göre, bu Rus komplosuna karşı bütün silahlı güçler seferber olmalı, herkes ayağa kalkmalıydı. Stambolov, dört bir yana telgraflar yağdırıyor, ordunun, sivil çetelerin eyleme geçmesini istiyordu. Hükümet, Silistre ile Rusçuk'ta olup bitenlerin duyulmaması için, şiddetli önlemler almıştı. Ama, birkaç saat sonra bütün başkent haberleri duymuş, kahvehanelerde yorumlamaya başlamıştı bile. Rusofil denilen Rus taraflıları sevinçlerini gizlemiyor, yarın daha ne felâketler yaşanabileceğini hesaplıyor, krallık yöneticilerine verilecek ceza türleri ve işkenceleri keşfe ça-

lışıyordu. Düne kadar "Türk casusu" diye suçlanan D. Rizov da artık Rus yanlısı olmuştu. Burmov¹², Balaban-ov¹³, Saraf-ov gibi Türkçe soyadları taşıyan muhalefet liderleri evlerine kapanmış, Tuna boyunca başlayan tragedyanın dalgalanmasını bekliyorlardı. Hükümetse, bu liderleri yalnızca ayaklanmayla ilgili değil, onun teşvikçisi olarak da görüyordu. Bu yüzden, birçoğunu tutuklattı. Rus yanlıları paniğe kapıldı.

Akşamüstü Rusçuk'tan gelen bir telgraf, ayaklanmanın bastırıldığı, isyancıların yakalandığı haberini veriyordu. Gün boyunca telgraf başında kırmıldamadan duran Naiplerle Bakanlar, derin bir nefes aldı¹⁴.

Aynı gece Rusçuk'ta büyük bir terör havası esiyordu. Sokak çarpışmalarında 40 kişi ölmüş ya da yaralanmıştı, ölenler arasında kadın ve çocuklar da vardı¹⁵.

Bu ayaklanmalar, az daha, ülkenin kapılarını Rus işgalcilerine açabilecekti. Rus hükümeti Bulgaristan'la diplomatik ilişkilerini kestiği için, Sofya'da Rus çıkarlarını korumakla görevlendirilen Alman temsilcisi hükümete bir nota vererek içlerinde Rus uyrukluların da bulunduğu tutukluların derhal salıverilmesini istedi. Oysa, yalnız biri Rus uyrukluydu. Hükümet de o adamı Alman temsilcisine teslim etti.

Gecenin geç saatlerinde mahkeme hükmü tebliğ olundu: Ayaklanmanın ele başları olan subaylarla sivillerden 8-10 kişi ölüme, 3 teğmen 15'er yıl hapse, ötekiler daha hafif cezalara çarptırıldı¹⁶.

¹² *Burmov*, Todor Stoyanov (1834-1906), Bulgar politikacısı ve gazetecisi. Rus dostu, Türk düşmanı. Patrikhaneye karşı yapılan bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesine eylemli olarak katıldı. Bağımsızlıktan sonra seçilen ilk Başbakan oldu (1879). Muhafazakâr Partinin liderlerinden biriydi. Dragan Tsankov'un Liberal Partisine katıldı (1884).

¹³ *Balabanov*, Marko Dimitriev (1837-1921), Bulgar siyaset ve devlet adamı. Klisura'da doğdu. Paris'te hukuk öğrenimi gördü. Patrikhaneye karşı yapılan bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesine katıldı. Muhafazakârdı. "Çitalişte" (Okuma Odası) Dergisi'yle "Vek" (Yüzyıl) Gazetesi'nin yazarıydı. Nisan 1876 Bulgar ayaklanmasından sonra, Avrupalılarca gönderilen komisyonda üye idi, orada Bulgarların lehine izler ve kanıtlar aradı. Bağımsızlıktan sonra kurulan ilk hükümette Dışişleri Bakanı oldu (1879). İstanbul'da Bulgaristan temsilcisiydi. Hükümet darbesinden (1881) sonra, Liberal Partiye geçti. Stambolov rejiminin devrilmesinden sonra, Dragan Tsankov'un Rus taraftarı fraksiyonunun tanınmış bir üyesiydi. Sofya Üniversitesi'nde dersler verdi. Millet Meclisi Başkanı (1901), Atina elçisi (1904) oldu. "Stranitsi ot politiçeskoto ni vızrajdane" (Siyasi uyanışımızdan sayfalar, 1904) adıyla anılarını yazdı.

¹⁴ Rusçuk'taki komutanların ayaklanmayla ilgili bütün emir ve raporlar, Bulgar Milli Savunma Bakanlığı arşivinde saklanmaktadır. *Radev* de oradan yararlanmıştır.

¹⁵ *Radev*, age, s. 714.

¹⁶ *Radev*, age, s. 719.

Askerî mahkemenin pek sert davrandığını düşünen Stambolov, Naip-ler Kurulu adına Rusçuk'a çektiği bir telgrafta: "Bize haber vermeden, ölüm cezalarını infaz etmeyiniz" diye emretti. O gece gözüne uyku girmed-i, çünkü o adamlardan bazıları geçmişte arkadaşıydı. Gece yarısından sonra, saat 2'de yeniden Rusçuk'u arayarak: "Mahkeme hükmünü bize yolla-yınız. Mahkûmlara, af ya da cezanın hafifletilmesini isteme hakları bulun-duğunu bildiriniz" diye buyurdu¹⁷.

Rusçuk'taki Alman konsolosu da mahkûmların savunmasına karıştı. Kurşuna dizmeler olursa, Bulgaristan'ın derhal Ruslarca işgale uğrayacağı-nı söyledi. Bulgarlar, ona: "Biz, Rus işgalinden korkmuyoruz. Mahkûmla-rı kurtarmak isterlerse, buyursunlar!" diye cevap verdiler.

Stambolov, hiç olmazsa, gençlik arkadaşı Panov'u¹⁸ kurtarmak istiyor, ama bunu başaramıyordu. En sonunda, Naiplere: "Nasıl isterseniz, öyle olsun!" demek zorunda kaldı, ama gözyaşlarını da tutamadı. Sofya'da an-nesi ve kızkardeşiyle birlikte oturan Stambolov, geceleyin, üzgün ve küskün, evine döndü.

Rusçuk'ta ise, mahkûmların nasıl kurşuna dizilecekleri düşünülüyordu. Birisinin mahkûmlara ölüm cezasının değiştirildiği, Hezar-grad (Raz-grad) kentine götürülecekleri haberini vermesi kararlaştı. Sabaha karşı, Türklerin sürdüğü on fayton, Hezar-grad yoluna düzüldü. Mahkûmlar, elleri bağlı olarak, faytonlara ikişer ikişer oturtulmuştu. Söylenen yalana inanmış görünüyorlardı, ancak Levent-Tabya'ya (Türkçe bir yer adı) yak-laşıldığında, faytonlar ovaya doğru sapınca, acı gerçeği anladılar. İlk fay-tonda oturan Uzunov, bağırdı :

— Hey, arkadaşlar, bizi kurşuna dizecekler. İşte, kazılan mezarları-mız...

Mahkeme hükmü okunduktan sonra, her biri birkaç lâf söyledi. Gözlerini bağlamak istedilerse de razı olmadılar. Yarım bölük asker ortaya çıktı. Mahkûmlar, mezarlarının önünde ayakta duruyorlar, el ele tutuşup şarkı söylüyorlardı. Askerler, tüfeklerini doldurup ateş etti. Kurşuna dizi-

¹⁷ *Radev*, age, s. 720.

¹⁸ *Panov*, Olimpiy (1852-1887), Bulgar çetecisi, sonradan Binbaşı. Rus yanlısı, Türk düşmanı. Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilâl Merkez Komitesi üyesi ve sekreteri, Bulgar Mer-kez Hayırseverler Derneği ikinci başkanıydı (1876). Ilımlı devrimcilerin temsilcisiydi. Türk-Rus (1877-78) savaşına katıldı. Rusçuk ayaklanmasına katıldığı için kurşuna dizildi (Şubat 1887). Naiplik yönetimini ortadan kaldırmak istiyordu. Stambolov'un yakın arkadaşıydı.

lenler, kanlar içinde kara gömüldü. Kimisi ölmüş, kimisi henüz nefes alıyordu. Subay, başcavuşa :

— Tabancanı çıkar da ateş et! diye emretti. Bir, iki, üç el ateş edildi, cesetler artık hiç kımıldamıyordu¹⁹.

Silistre'deki mahkeme sonucu ise, daha az trajik oldu. Buradaki baş suçlu ölmüş, yandaşları kaçmış, onların yerine cevap vermek üzere küçük memurlarla basit erler kalmıştı; bunlarsa iyi niyetle hareket etmişler, âmirlerinin emirlerini mihanikî bir biçimde yerine getirmişlerdi. Bu yüzden, mahkeme hükmü epey yumuşak oldu.

Sofya'daki yabancı diplomatlar, son olaylardan çok heyecana kapılmışlardı. Naiplik askerlerinin galip geldiğini öğrenince, epey yatıştılar. Bunlardan yalnız Fransız temsilcisi, Naipliğe karşı düşmanca bir tavır aldı. Bir yıldan beri Doğu sorununda Rus yanlısı bir tutum alan Fransa Dışişleri Bakanlığında talimat alan temsilci, hiç kuşkusuz, buna uygun davranıyordu. Tatsız kimi olaylara sebep oldu. Temsilcinin isteği üzerine, kimi dost ülke temsilcileri, istemeye istemeye toplantıya gittiler. Hükümetten bazı isteklerde bulunmak arzusundaydılar. Türk Yüksek Komiseri Rıza Bey'in evindeki toplantıdan hiçbir sonuç alınamadı. Fransız temsilcisi, gözlerinin önünde cereyan eden "insanlık-dışı" olaylara karşı, Avrupa temsilcilerinin soğukkanlı olamayacaklarını, bütün gücünü kullanarak, iddia ediyordu. Öteki temsilcilerse, Kara-cami'deki olayların hayalî ya da abartmalı olabileceğini, bunun Prensiğin genel durumuyla pek ilgisi bulunmadığını, anlaşmaları ihlâl etmediğini, dolayısıyla müdahaleye sebep kalmadığını söylüyorlardı. Türkiye Yüksek Komiseri Rıza Bey, işe Türkçe el attı: "Temelde Fransız temsilcisiyle mutabıkım, dedi, ancak müdahaleyi faydasız bulurum." Acele edilmemesi gerektiği, biçiminde sözünü bağladı. Bir daha da bir araya gelip toplanmadılar

Hükümet ise, gerçeği gizliyordu. Bu olaylarda hiçbir sorumluluğu olmayan Stambolov, işin aydınlatılmasını istiyordu. Onun ısrarı üzerine, Milli Savunma Bakanlığı, beş kişilik bir komisyon kurdu. Olaylara ışık tutan olumsuz raporları Avusturya, Almanya, İtalya, İngiltere temsilcilerine verdi. Nikiforov²⁰ ile Karavelov kendilerine kimsenin dokunmadığını, yani

¹⁹ *Radev*, age, s. 725.

²⁰ *Nikiforov*, Konstantin (1856-1891), Bulgar çetecisi, sonradan Binbaşı. Rusya'da Harp Okulunu (1878), Harp Akademisini (1883) bitirdi. İlk Bulgar Milli Savunma Bakanıdır (1885-86). 1886 yılında ordudan istifa ederek kendini edebî faaliyetlere verdi.

dövülmediklerini itiraf ettiler. Yabancı gazete muhabirlerinden kimisi de Kara-cami'ye gidip Karavelov'a işkence görüp görmediğini sordular. O, övünçle: “Benim yurdumda, böyle şeyler olmaz” diye karşılık verdi²¹.

Karavelov'un bu sözleri üzerine, yabancı diplomatların işe müdahale yolları tümüyle kapanmıştı. Aslında, ayaklanmaların bastırılmasından sonra, Avrupalıların Bulgaristan'a sempatisi artmış, bunca enerjik davranan genç bir ülkeye karşı herhangi bir müdahalenin sözü bile edilemezdi.

Napliğin başarısını en içten kutlayanlar da küçük devletler oldu. Bir gün böyle bir felâketin kendi başlarına da gelebileceğini düşünen bu devletler arasında İsviçre ve Belçika da vardı.

Ayaklanmaların bastırılmış olması, Balkan devletlerinde de büyük bir sevinç yaratmıştı. Rüyalarında bile Rus suikastlerinden korkan Sırp Kralı Milan Obrenoviç, Rusya'nın Rusçuk ile Silistre'de bozguna uğramasını, “iyiye alâmet” sayıyordu. Coğrafyaca, İstanbul'a doğru Rus istilâsının ilk kurbanı olarak gösterilen Romanya, Yaş Barış Antlaşması²² üzerinde görülen iri Rus çizmesi gölgesinin nasıl yayıldığını bilen Romanya da sevinç çışkunluğu içinde bulunuyordu. Sözde Rusçuk-Silistre olayları yüzünden, Rusya Bulgar Prenslüğünü işgal edecekmiş gibi bir söylenti ortada dolaşırken, Romen hükümeti seferberlik ilân edip Rus ordularının kendi topraklarından hiçbir biçimde geçmesine izin vermeyeceğini Petersburg'a açıkça bildirmişti. İstanbul'daki Romen temsilcisi Belaçiano, bunu herkese söylüyordu.

Gerçekten, ilk günlerde, Rusya tehlikesi pek büyüktü. Petersburg'daki Türk Büyükelçisi Şakir Paşa'nın Babiâli'ye çektiği telgraflara göre, kurşuna dizme haberleri gelince, Çar III. Aleksandr öylesine öfkelenmiş ki, derhal işgal emri vermek istemiş, ancak çevresindekiler büyük bir güçlkle onu bu fikrinden vazgeçirebilmişlerdir. İlk günlerin telâş ve endişesi geçtikten sonra, Rusya, garantör devlet olarak Türkiye'ye yalnızca bir tek protesto göndermekle yetindi.

Sultan II. Abdülhamit, örsle çekiç arasında kalmış bir padişah olarak, bu kez de güç bir durumdan akıl ve zekâsıyla bir çıkış yolu bulmaya çalışı-

²¹ Radev, age, s. 729.

²² Yaş Barış Antlaşması (1791), Türk-Rus savaşı (1787-91) sonra, Türkiye ile Rusya arasında Yaş kentinde (bugün Romanya'dadır) 29 Aralık 1791 tarihinde imzalandı. Rusya'nın yeni sınırını Dnester ırmağından çizer, Kırım'ın Rusya'ya ilhakını onaylar.

şıyordu. 21 Şubat 1887 tarihinde güvendiği bir kimseyi İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya büyükelçilerine gönderdi. Kurşuna dizmeler olmasın, diye Sofya nezdinde girişimde bulunmalarını istiyordu. Kurşuna dizmeler gerçekleşince de, Şakir Paşa'ya bir telgraf çekerek, Rus hükümetine başsağlığı dileklerinin iletilmesini rica ediyordu. Ancak, Babiâli'de Rus entrikalarının yıkılıp gitmesinden dolayı büyük bir memnurluk hüküm sürüyordu. Babiâli nezdindeki Bulgar temsilcisi Dr. Vilkoviç, bir hafta sonra (28 Şubat 1887) Sofya'ya şu telgrafı çekiyordu: "Buradaki politik çevreler, Naipliğin yiğitçe davranışını uygun görüyorlar."²³

Muhafazakâr Parti Başkanı, devlet adamı, Rus düşmanı Grigor Naçoviç²⁴, Babiâli'nin bu elverişli durumundan yararlanarak Bulgar Prensliği'nin dokunulmazlığı (masuniyeti) konusunda bir takım garantiler elde etmek istiyordu. İstanbul'daki Dr. Vilkoviç'e bir telgraf çekerek, Sadrâzam Kâmil Paşa'ya şunu sormasını rica ediyordu: "Her ihtimale karşı, Ruslar Bulgaristan'ı işgale yeltenirse, Babiâli Bulgarları savunacak mı, yoksa Sırp-Bulgar savaşında²⁵ görüldüğü gibi, tarafsız mı kalacak? Olumlu bir cevap isteyiniz, diye sözünü bağlıyordu Naçoviç, çünkü bizim davranışımız buna bağlı olacaktır."

O sırada İstanbul'da oturmakta olan ana muhalefet partisi lideri Dragan K. Tsankov, Türk çevrelerinin durumunu pek yakından bildiği, Naipliğe karşı bu çevrelerin şu anda enerjik bir eyleme geçmesinin söz konusu olmadığı halde, şaşılacak şeydir, Türkiye'nin müdahalesini istedi. Her halde, Rus büyükelçisinin dürtmesiyle, 1887 Mart ayı başında, Sadrâzam

²³ *Radev*, age, s. 730.

²⁴ *Naçoviç*, Grigor Dimitrov (1854-1920), Bulgar siyaset ve devlet adamı, gazeteci. Sonradan Bulgar Bilimler Akademisine dönuşen Bulgar Edebiyat Derneğinin asıl üyesi (1884). Muhafazakâr Partinin liderlerinden biri. Rus düşmanı, Türk dostu. Bulgaristan'da Türk-İngiliz-Avusturya yanlısı bir politika güden ve bu fikri yayanlardan biri. Kısa bir süre Bakanlık da yaptı.

²⁵ *Sırp-Bulgar savaşı* (1885), Doğu Rumeli ilimizin zorla Bulgaristan'a "ilhak"ından sonra, "Balkanlarda siyasi denge bozuldu" diye Sırbistan ile Bulgaristan arasında yapılan bir savaş. Sırp Kralı Milan ile Sırp hükümetinin savaş hazırlığından sonra, 2 Kasım 1885 tarihinde Sırp Bulgaristan'a savaş açtı. O sırada Bulgar ordusunun büyük bir bölümü Türk sınırında bulunuyordu. 5-7 Kasım günleri Sırp ger çekilmeye başladı. 10 Kasım'da Dragoman'da, 11-12 Kasım'da Çaribrod'da yenildiler. 15 Kasım'da Bulgarlar Piro'ta girdi. Avusturya-Macaristan'ın acele işe müdahalesiyle, 7 Aralık 1885 tarihinde Viyana'da barış anlaşması yapıldı. Daha sonra da (19 Şubat 1886) Bükreş Barış Antlaşması imzalandı. Türk topraklarının kaybı yüzünden çıkan bu savaşta, Türkiye'nin Sırbistan'ı desteklemesi, hatta yardım etmesi gerekirdi. O zaman belki Doğu Rumeli'yi Bulgarlardan kurtarabilirdik.

Kâmil Paşa'yı makamında ziyaret ederek, ona önemli bir “muhtıra” sundu²⁶. Bu muhtırada, Bulgar iktidarıyla muhalefeti arasında Babiâli'de yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalmasından şikâyet ediyor, hükümetin girdiği anarşi yolunda teşvik edilmeyip, tam tersine, tecziye edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Muhtıra, şu sözlerle sona eriyordu: “Fehametli Efendimize sunmaya cesaret ettiğim şu beyannamenin sonucu olarak, şunu da ilâveyi bir borç bilirim: Bulgaristan'ı kana bulayacak olan diğer daha acıklı olaylar ve serüvenlerin önlenmesi hususunda gerekli enerjik tedbirlerin alınmasını düşünme zamanı artık gelmiştir.”

²⁶ *Muhtıra metninin Bulgarca'dan Türkçe'ye tam çevirisi* şudur:

“Fehametli Efendimiz!

Bugün Bulgaristan'ı idare edenlerle muhalefet arasındaki durumlar Sizce malûm olduğundan, onlara avdet etmeyi gereksiz bulurum. Bulgar krizinin barışçı bir sonuca ulaşmasını görmek için bunca hararetle bir arzu beslediğim halde, anlaşma konusundaki görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanacağından hiç şüphe etmediğimi hep böyle gizleyemedim. Uzlaşma görüşmelerinin ta başlangıcında, bunu Fehametli Efendimize açıklamak şerefini elde etmiştim. Gerçekten de, şu noktayı işaret etmiştim ki, Osmanlı İmparatorluk hükümetinin Bulgaristan'da sulh ve sükûnun bir an önce avdet etmesini görmekten duyacağı memnurluğa rağmen, her şeyden önce, kanunları çiğneyerek ve zorbalıkla iktidarı ele geçirenlerin kötü niyeti ve haince hareketi yüzünden, yalnız son kurbanlara karşı değil, ülkeyi iç savaşın dehşetlerine attıktan sonra bile, etrafıca ve uzun uzadıya konuşmayı arzu etmezlerdi. Esasen, uzlaşma görüşmelerinin cereyan tarzı da benim ne kadar haklı olduğumu göstermedi mi? Vakta ki, son zamanda görüşmeler Sofya'ya intikal etti, yöneticilerimizin uzlaşıcı ruhundan zerrece bir şey beklemediğim halde, siyaset arkadaşlarıma onların başarısı için yardımcı olmalarını tavsiye ettim. Tek amacım, krizin tatmin edici bir sonuca varması için Osmanlı İmparatorluk hükümetinin çabalarına yardım etmektir. Ancak, Silistre ve Rusçuk'ta cereyan eden feci olaylar bütün dünyaya bir kez daha gösterdi ki, Bulgaristan'ın bugünkü yöneticileriyle barışıp anlaşmak amacıyla görüşmelerde bulunmak, ne yazık ki, aldatmacadan başka bir şey değildir. Hükümet, Silistre ve Rusçuk garnizonlarının ayaklanmasını en sert biçimde bastırmak için bir an bile tereddüt etmedi. İki gün boyunca her iki kent, iç savaşın en acıklı görüntülerine, en kaba yıkıntılara sahne oldu. Bu kısa süre içinde, Sırbistan'la yapılan uğursuz savaştakinden daha çok subay öldü. Kan dökülmesi, subay ve sivillerin idamı, sokaklardaki silâh sesleri ve cinayetler, halka karşı yapılan zulüm ve şiddet, Bulgaristan'ın bütün kentlerinde pek çok subay ve sivilin tutuklanması, tutukluların hapisanede maruz kaldıkları alçakça ve barbarca muameleler, bütün bunlar ülkedeki durum ve onu yönetenlerin eğilimini en açık biçimde tasvir eder. Bu acıklı durum karşısında, Fehametli Efendimize, muhalefet adına, şunu ifade etmeyi bir borç bilirim: Görüşmelere devam etmek, yalnızca yarasız olmakla kalmaz, hattâ tehlikeli de olur; çünkü bu, hükümetin girdiği anarşi yolunda teşvik edilmesi, halkın can, namus, mal ve mülkünün sahibiymiş gibi keyfi ve tecziye edilmemiş olarak kalması demek olur. Fehametli Efendimize sunmaya cesaret ettiğim şu beyannamenin sonucu olarak, şunu da ilâveyi bir borç bilirim: *Bulgaristan'ı kana bulayacak olan diğer daha feci olaylar ve serüvenlerin önlenmesi hususunda gerekli enerjik tedbirlerin alınmasını düşünme zamanı artık gelmiştir.*”

Bu muhtırayı dikkatle okuyan Sadrâzam Kâmil Paşa, Tsankov'a dönerek sordu:

— “Enerjik tedbirler” derken, neyi kastediyorsunuz?

Tsankov'un cevabı şu oldu :

— Doğu Rumeli'nin Türk ordusunca işgalini²⁷.

Olayın bundan sonraki gelişmesi, daha da ilginçtir. Naipiler Kurulu Başkanı Stefan Stambolov, trenle İstanbul'a gelip Sadrâzam Kâmil Paşa ile görüşür. Daha sonra, ikisi birlikte, Sultan II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarlar. Stambolov, yeniden bir “Osmanlı-Türk himayesi” istemektedir. Rusya'ya karşı güttüğü sert ve bağımsız politikayı açıkladı. Bulgaristan'ın bağımsızlığını korumak için, Rusya ile bütün bağları koparmıştı. Osmanlı hükümetiyle içten ve sıkı ilişkiler kurmuştu. Rus yandaşı Tsankov, içte Rusya'sız Bulgaristan'ın himayesiz kaldığı propagandasını yayıyordu. Türk ve Batı yandaşı Stambolov ise, eskisi gibi, belki eskisinden de güçlü bir “Türk himayesi” istiyordu.

Ancak, sultan, her nedense, bu güzel öneriyi kabul etmedi, derhal reddetti. Böylece, tarihte Rumeli'nin biraz daha Türk egemenliğinde kalma fırsatı —son kez— kaçırılmış oldu!

* * *

Bunun üzerine, Stambolov, Batıya yönelip oradan bir prens istedi. Avusturya kökenli Prens Ferdinand'ın²⁸ Bulgaristan'a gelişinden (25 Haziran 1887) sonra, Stambolov, başbakan ve içişleri bakanı oldu. Daha önceki Rus aleyhtarı politikasını sürdürdü. Kendisine karşı güçlü bir hareket üzerine, istifasını verdi (1894). Bir yıl sonra (1895) Sofya sokaklarında atılan bir kurşunla yaralanıp öldü. Sofya ortasında cereyan eden bu feci olayın failleri yakalanmadı.

Rusya, yeni Prens Ferdinand'ı tanımamakta ısrarlı olmakla birlikte, büyük devletler yavaş yavaş onu tanıdılar. Ferdinand, İtalya'ya giderek Prenses Mariya Luiza ile evlendi (1893). Bu evlenmeden, son Bulgar Kralı Boris dünyaya geldi (1894).

²⁷ Dr. Vilkoviç'in telgrafı (Bulgar Dışişleri Bakanlığı Arşivinde).

²⁸ Ferdinand I., Sax-Coburg-Got soyundan Alman prensi (1861-1948), Bulgaristan Prensi (7 Temmuz 1887'den başlayarak) ve Bulgar Kralı (22 Eylül 1908 - 3 Ekim 1918). Bulgaristan'da Almanya ve Avusturya-Macaristan yanlısı bir dış politika güttü. Bulgaristan'ı Balkan savaşlarına (1912-13), Birinci Dünya Savaşı'na (1915-18) soktu. Bu savaşlarda Bulgaristan iki büyük felâkete uğradı. Tahrını oğlu Boris III. lehine bırakmak zorunda kaldı.

Stambolov'un düşmesinden sonra, yeni Çar II. Nikolay ile uzlaşma işi de gerçekleşti. Rus-Bulgar ilişkileri gitgide daha içtenlikli oldu. Bulgaristan, Türkiye aleyhine Sırbistan'la bir antlaşma imzaladı (1904). Ancak, Avusturya-Macaristan ağır bastığından, bu politika bir sonuç vermemiştir.

İkinci Meşrutiyet inkılâbından iki ay sonra, 22 Eylül 1908 tarihinde, Bulgaristan, Tırnova kentinde — Türkiye'ye karşı — tam bağımsızlığını ilân etti. Prens Ferdinand, Bakanlar Kurulu üyeleri ve Tırnova'nın yüksek rütbeli memurlarıyla birlikte, Tırnova'nın tarihte ünlü Hisar (Tsarevets) tepesine çıkıp tarihsel kalıntılara ayak bastı, bağımsızlık bildirgesini okudu. Bunda "6 Eylül 1885 tarihinde birliğini sağlayan Bulgaristan'ın bağımsız bir krallık olduğu" ilân ediliyordu. Türkiye, bir süre önce Bulgar makamlarınca işgal edilen Doğu (Şark) demiryollarına ve eski Doğu Rumeli ilinde zaptedilen mallara karşılık olarak 125 milyon leva ödendiği, kendi lehine sınırdan ufak bir düzeltme yapıldığı takdirde, bağımsızlığı tanıyacağını bildirdi. Bulgaristan, 82 milyon altın levayı ödemeyi kabul ediyordu. Rusya araya girince, anlaşmazlık şöyle çözümlendi: Bulgaristan Rusya'ya 82 milyon altın leva ödeyecek, buna karşılık Rusya, Berlin Antlaşması'na göre, Babıâli'nin Türk-Rus (1877-78) savaşından doğan 125 milyon altın leva tazminat alacağından vazgeçecekti. Böylece, Türkiye, Bulgaristan'ın tam bağımsızlığını tanımış oldu. Daha sonra, Avrupa devletleri de bu bağımsızlığı tanıdılar²⁹.

Bu önemli konuyu kapatmadan önce, sonuç olarak, şunu da belirtmek isterim: Atatürk'ün yakın arkadaşı Fuat Bulca'nın anlattığına göre, Mustafa Kemal, Selânik'te geçen öğrenim yıllarında "adem-i merkezîyetçilik" tezini tutmaktaymış. Garip bir rastlantı olarak, sonradan Komünist Bulgar Devleti Başkanı olan Şumnulu Vasil Kolarov (1877-1950) da 1908 yılında "Federatif bir sistem kurulabilseydi, Rumeli parçalanmayabilirdi" biçiminde konuşmuştur³⁰. Bugün biz de aynı fikirdeyiz.

²⁹ Acaroğlu, M. Türker. — *Bulgaristan'da Türkçe yer adları kılavuzu*. — Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, ss. 30-33.

³⁰ Bak: "Tarih Dünyası", II/7, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun "Ahmet Cevat Emre'ye cevap" adlı makalesi'nden aktaran: Rasih Nuri İleri: "Atatürk ve komünizm", İst., 1980, ss. 19-20.

TÜRKİYE'DE İLÂHİYAT BİLİMİNİN GELİŞİMİ

NEŞET ÇAĞATAY

Türkler ve İslamiyet:

M.Ö. V. y. yıldan beri türlü yerlerde, bölgelerde köklü devletler kurarak varlığını günümüze dek kesintisiz sürdüren Türk ulusu, sürekli olarak, kendi yapısına uygun bir dinin arayışı içinde olmuştur. Bu amaçla türlü Türk boyları, toplulukları, türlü bölgelerde animizm, şamanizm, budizm, maniheizm, hristiyanlık, yahudilik vb. gibi dinlere girmişlerdir.

Örneğin, adlarını verdikleri Hazar Denizi kıyılarında bir devlet kuran Hazar Türkleri 508 yılında hristiyanlığı benimsediler. Arapların VII. y. yıl sonlarında Kafkas bölgesine saldırıları sırasında islamiyet de aralarında yayıldı. Başkentleri Belencer olan bu devlet IX.y.yılda yahudiliği resmî din olarak kabul ettiler.

Bugün Romanya'da yaşayan Gagavuz Türkleri, ortodoks hristiyanlardır. Kiliselerinde ibadetlerini türkçe yaparlar.

Türkistan bölgesindeki Türk devletleri islamiyeti resmî din olarak X. y.yıl sonlarında kabul etmeye başlamışlardır. İlk müslüman Türk devleti olarak, 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüş olan Karahanlıları görüyoruz. İlek Hanlar da denilen bu devleti oluşturan Türk halkı X.y.yıl sonlarında (940'da) toplu olarak müslüman oldular. Bu tarihten sonra kurulan Türk devletlerinin hepsi müslümandırlar.

İslam dini, kuruluş bölgesinin ve kurucusunun yapısı ve tabiatı gereği, onu benimseyen her toplumun bütün hareket ve davranışlarının kurallarını düzenleyen bir din olmuştur. Bu nedenle bu dini kabul eden toplumlarda eğitimin amacı ve aracı da islamiyet ve onun getirdiği dinî kurallar olur.

XI. y. yıldan başlayarak hemen hemen bütün İslam âlemini egemenliği altına almış olan Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları, bu dini ve kurallarını incelemek, islâmî bilgileri geliştirmek için her yerde medreseler açtılar.

İslam âleminde sosyal faaliyetlerin her alanına yansıyan en büyük handikapı, kadının, dinî törenler de dahil bütün toplumsal işlerde erkek-

ten ayrı tutulmasıdır. XXI. y. yıla yaklaştığımız bugünlerde bile, birçok yüksekokul öğrencisi kızlarımız, ilkokuldan beri çağdaş bir eğitimle yetiştirilmemiş olmaları, gerici ve çıkarıcı örgütlerin baskıları ile, aynı sınıfta okuduğu erkek arkadaşını namahrem olarak görmekte, başını bohçalamak için savaş vermektedirler.

Oysaki batı hristiyan dünyasında kadın, ibadette yani kilisede, sosyal işlerde erkekle yanyanadır. Onlardaki boşanma zorluğu da kadına güven vermiş, evine, çoluğuna çocuğuna sahip olmasını sağlamıştır.

Türkiye’de ilâhiyat biliminin ve eğitiminin gelişmesi:

1923’te cumhuriyetin ilanına dek eğitim ve öğretim deyince genel olarak medrese anlaşılır. Buralarda genel ve meslekî bilgi, ilâhiyat, içiçe ve bir bütün olarak öğretilirdi.

Osmanlılarda ilk medrese 1330 yılında Orhan Gazi zamanında İznik’te açıldı. Buranın yönetimine de müderris Davud-u Kayserî atandı.

6 Nisan 1326 günü alınıp beyliğin başkenti yapılan Bursa’da, 1363’te alınıp başkentin taşındığı Edirne’de birçok medreseler yapıldı.

Sultan 2. Mahmud (saltanatı: 1808-1839) devrine dek Osmanlı sultanları, yurddaşın eğitimini devletin görevi saymıyordu. İlk kez Mahmud, bu zorunluluğu ve sorumluluğu duydu, yurttaşı eğitime görevini üstlendi. O zamana dek devlet bürolarında ve ordusunda çalışacak kişiler, Enderun Okulları’nda ve Acemi Oğlanlar Okullarında yetiştiriliyordu.

Topkapı Sarayı içinde açıldığı için “iç-içerde” anlamına gelen Enderun okulları ilk kez Fatih Sultan Mehmet (saltanatı: 1451-1481) tarafından açıldı. Ordunun ve devletin her kademesinde çalışan görevliler buradan yetiştirdi.

Yalnız devşirme çocuklarının alındığı bu acemi oğlanlar okulları 1 Temmuz 1909 gününe dek sürdü. Ziya Gökalp’in bu okullar hakkındaki şu sözleri çarpıcıdır: “bu devirde medrese, içine aldığı Türkleri gayr-i Türk yaparken (Türklükten uzaklaştırırken) Enderun okullarına aldığı gayr-i Türkleri (devşirmeleri) Türkleştiriyordu.” Kuruluşundan kaldırılışına dek bu Enderun okullarından 79 sadrazam, 3 şeyhülislam, 36 amiral yetişmiştir.

Halk için tek eğitim ve kültür kurumları olan medreseler, büyük Selçuklular devrinden Fatih Sultan Mehmet zamanına dek, ders veren hocaların şöhretleriyle anılırlardı.

Fatih Sultan Mehmet, ünlü medresesini, kendi adıyla anılan camiin çevresinde sekiz bölüm halinde yaptırdı. O, bir süre sonra bu sekiz medreseyi klasik ve kaliteli bir öğretim için yeterli görmeyerek onları tamamlamak üzere sekiz medrese daha yaptırdı. Sahn medreseleri denen birincilere, ikinciler bitirildikten sonra girilirdi. Sahn medreselerinin her birinde 19 oda vardı. Bunlardan 15'i öğrencilere, ikisi görevlilere, ikisi de hademelere ve kapıcılara ayrılmıştı.

Türk medreselerinde ikinci yeniliği yapan kişi, Kanunî Sultan Süleyman'dır.

İlk Osmanlı Darülfünunu'nun öğretime geçtiği 14 Ocak 1863 gününe dek, her türlü bilim dalları, büyük ağırlık, dinî eğitimde olan medreselerde okutulurdu. Bu nedenle o devirde devletin türlü hizmet yerlerine, özellikle ilâhiyat alanlarında gerekli olan kişileri yetiştirmek için medreselerde bölümler açılmıştı: "Dar ül-hadis", "Darüttub", "Darülhendese", kadı yetiştirmek için de "Muallimhane-i nüvvab" açılmıştı. 1854'te açılan bu sonuncunun adı 1884'te "mekteb-i nüvvab" 1910'da "mekteb-i kuzat"a çevrildi.

Kadı ve naib gibi günlük hukuk işlerinin yerine getirilmesi, bu alanlarda daha bilgili kişilerin yetiştirilmesi, 1850'den sonra Avrupa'dan ceza ve hukuk alanlarında bazı kanunların alınmasından sonra büyük önem kazandı. Örneğin 1850'de ceza yasası, ticaret yasası, 1862'de ticaret mahkemeleri usulü, 1864'te deniz ticaret yasası alındı. Cevdet Paşa başkanlığında kurulan heyet 1869'da "mecelle" denen 1851 maddelik bir şer'i kod hazırlandı. Bu girişim, hukuku fetvalarla düzenleme yerine fıkhi yani islam hukukunu yasalaştırma yoluna gitmede büyük bir yenilikti.

O zamanlar, medreselerden sonra, halkın eğitilmesi için ikinci bir yer olan camilere vâiz yetiştirmek üzere "medresetülvâizin", imam ve hatib yetiştirmek için 1913'te "medresetül'eimme ve'l-hutaba" açıldı. Daha sonra, bu sonuncu "medresetülvaizin ile birleştirilerek" "medresetül'irşad" açıldı.

Medrese örgütünün ilk düzenlenmesinde fıkıh yani hukuk, kelam yahut felsefe, özellikle Kur'an tefsiri ve açıklaması için ihtisas medreseleri açılmamıştı? Bunlar, otodidakt olarak yani kendi kendine öğreniliyordu.

1908 inkılabından sonra medreselere son biçim verildiğinde "ıslah-ı medâris nizamnamesi"ne bağlı olarak bir de, ihtisas dersleri gösterecek medrese açılmasına gerek duyulmuştu. 1917'de "Dar ül-hilafet ül-aliye medresesi" programını düzenlemek üzere toplanmış olan 38 kişilik komis-

yon, medresetülmütahassisin'in, tefsir ve hadis, fıkıh, usul-ü fıkıh adlarıyla üç şûbeye ayrılarak öğretim yapması kararlaştırıldı. Bu medresenin teşkilatı değiştirildiği sırada "medreset ül-mütahassisin" in adı "Süleymaniye"ye çevrildi ve o zaman burada şu program uygulandı: 1 - Tefsir ve hadis bölümü (3 yıl); dersler: tefsir, hadis, usul-ü hadis ve nakdürriical, tabakat ül-kura ve müfessirin. 2 - Fıkıh, usul-ü fıkıh bölümü (3 yıl) dersler: Şafîi, Hanbelî, Hanefî ve Malikî fıkıhları, usul-ü fıkıh, hılâfiyat, felsefe tarihi. 3-Hikmet ve kelam bölümü (3 yıl); dersler: tasavvuf, islam felsefesi tarihi, hikmet-i ilâhiye, mantık, felsefe ve ahlak, genel felsefe tarihi, dinler tarihi, islam dini.

1914'de "medreset ül-mutahassisin" açılınca, Darülfununun "ulum-u şer'îye" bölümü kapatıldı.

Medreseler kaldırılıp Üniversite açılmasından sonra İlâhiyat bilimleri:

20. y. yıl başlarında Avrupa'da müsbet ve teknik bilimler alabildiğine ilerlerken, buna ayak uyduramayan bu nedenle de bilime ve tekniğe düşman olan medreseliler, Avrupa'da öğrenim görmüş yenilik yanlısı yurt-severlere düşman kesilmişlerdir. Sadreddin Celal Antel'in "Tanzimat maa-rifi" başlıklı makalesinde bu gibiler hakkında şöyle diyor: "bu medreselerin sonraları, her türlü ilericiliğe engel olan cehalet, taassup ve fesat ocakları haline geldikleri de muhakkaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında en büyük sorumluluk hissesi bulunan medreselerin öğretim sistemlerini birkaç kelime ile belirtebiliriz: ümmet terbiyesinin hâkimiyeti-gözlem, inceleme, deney ve eleştiriye hiç yer vermeyen, âyetlerin, hadislerin ve öteki metinlerin Aristo Mantığı'na göre şerh ve tefsirine inhisar eden, manadan çok lafza değer veren, yazıya hiç yer vermeyen skolastik tedris metodu. Öğretim dili olarak anadili yerine arapçanın egemenliği-öğretim için özel ve bağımsız dershanelerin ve öğretim araçlarının bulunmaması...". Yine S.C. Antel'in verdiği şu örnek enteresandır: "Süleymaniye'de açmış olduğu okula, sıra, kara tahta ve harita gibi ders araçları koyan Selim Sabit (Şıbay)'ın, zamanın şeyhülislamının müdahalesiyle onları kaldırmaya ve hocalığı terke mecbur kılması da, tanzimatçıların bu kara kuvvete, bu mutaassıp zihniyete yenildiklerini gösterir. Balkan savaşları sırasındaki bir örnek de şöyledir: Balkan Savaşı'nda yenilmemiz üzerine şeyhülislamlık dairesi, bütün okullara arapça bir dua yollayarak bunun 4444 kez okunmasını istemiştir.

Bu iğrenç ve ülke zararına davranışların daha pek çok örneklerini görmüş olan ulu önder Atatürk, cumhuriyetin ilanından dört ay sonra çıkarttığı tevhidi tedrisat yasası ile, medreseler tarihe karıştı.

Ancak medreseler kaldırılmakla dinî tedrisat büsbütün kaldırılmış olmadı. Yasanın dördüncü maddesiyle “yüksek diniyat mütehasısı yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi kurulması, imamlık ve hatiplik gibi dinî görevlerin yerine getirilmesi için gerekli kişilerin yetiştirilmesi” öngörülmüştür. Ne var ki yeni açılan imam hatib okulları tedrisata devam edemedikleri gibi İlâhiyat Fakültesi'ne de öğrenci istek duymamıştır. Bu nedenle de İlâhiyat Fakültesi kaldırılmış yerine, Edebiyat Fakültesi içinde “İslam Araştırmaları Enstitüsü” açılmıştır.

Darülfünun-Üniversite-İlâhiyat ilişkileri:

1845 yılında Sultan Abdülmecid zamanında kurulan geçici maarif komisyonu, devlet dairelerine memur yetiştirmek amacıyla bir Darülfünun açılmasına karar verdi. Bunun üzerine Milano'dan getirilen ünlü mimar Fossatti'ye, üç katlı ve 125 odalı bir bina yaptırıldı. Ayasofya'da eski Cep-hane Kışlası ile Sultan Sarayları arsası üzerine kurulan bu yapı 1933 yılında yandı. Aslında burası, yapıldığından beri geçen yetmiş yıl boyunca yalnız, Hukuk Mektebi'nin ilk açılışında kısa bir süre eğitim hizmetinde kullanıldı. Onun dışında burada sadece devlet işleri yürütüldü.

Rüşdiye okullarından sonra idâdî okullarının da açılması üzerine ilk Osmanlı Darülfünunu 14 Ocak 1863 günü öğretime başladı. 4000 ciltlik kitaplığı ve laboratuvarları olan bu Darülfünunda, kimyager Derviş Paşa, büyük devlet adamı Ahmet Vefik Paşa, hekim Salih Efendi, tarihçi-hukukçu Cevdet Paşa ve müneccim başı Osman efendi gibi değerli bilginler ders verdi.

Bu Darülfünun 1865'te Çenberlitaş'taki Nuri Efendi Konağı'na taşındı. Kısa bir süre sonra çıkan bir yangında kitaplık ve laboratuvar yanınca Darülfünun bir süre kapatıldı. 1870'de Sultan Ahmet Türbesi yanında bir Darülfünun yapıldı fakat bu da aynı yıl kapatıldı. Nedeni, Rektör Yanyalı Hoca Tahsin Efendi'nin, canlıların havasız yaşayamayacağını derste öğrencilere anlatması ve bunu ispatlamak için, havası boşaltılmış bir fanusta bir güvercin üzerinde denemesi ve burada ders veren hocalardan Efganlı Cemaleddin Efendi'nin “Peygamberlik bir sanattır” demesidir.

Aradan otuz yıl geçtikten sonra 1 Eylül 1900 günü Cağaloğlu'nda “Darülfünun-u Şahâne” adıyla yeni bir müessese eğitime başladı. Mülkiye

mektebi, Hukuk Mektebi ve Tıbbiye Mektebi eskiden beri Darülfünundan ayrı birer yüksekokul gibi çalışmakta olduklarından, bu yeni Darülfünunda" ulum-u âliye-i diniye, Edebiyat, ulum-u riya'ziye ve tabiiye bölümleri ile türkçe, arapça, farsçadan başka fransız, alman, ingiliz ve rus dillerini toplayan filoloji bölümüne yer verildi.

Bu Darülfünün 21 Eylül 1908 günü Beyazıd'da, şimdiki Edebiyat, Fen, Kimya Fakültelerinin yerinde bulunan Zeynep Kâmil Hanım Konağı'na taşındı. Programları yeniden gözden geçirilerek düzenlendi. Edebî bilimler, şer'î bilimler, matematik ve biyoloji bilimleri bölümleri arasına Hukuk Okulu da alındı. 1912'de fakültelerin programları yeniden düzenlendi. Bu arada Zeynep Kâmil Konağı ihtiyaca yetmediği için Yerebatan semtinde kimya, Vefa'daki Feyzullah Efendi Konağı'nda jeoloji, İbrahim Paşa Konağı'nda doğu dilleri, Saffet Paşa Konağı'nda coğrafya enstitüleri kuruldu. Zeynep Kâmil Konağı, 1 Mart 1942 günü tamamen yandı, onun yerinde bugünkü Edebiyat, Fen ve Kimya Fakülteleri yapıldı. Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra 15 Ekim 1917 günü yeni bir yönetmelik yayınlandı.

Burada, hiçbir kız öğrencinin alınmadığı medreselerden sonra kurulan İstanbul Darülfünunu'nda kız öğrencilerin durumlarını, bir saptama yaparak belirtmek istiyorum: Türk Üniversitelerinin gelişmesi tarihinde önemli bir olay da, meşrutiyet döneminde Balkan yenilgisinin uyarısı ile 5 Şubat 1914'te, Darülfünunda, önceleri serbest konferanslar halinde kızlar için açılmış olan derslerin, bir süre sonra kızlara mahsus ayrı sınıflar halinde örgütlenmesidir.

12 Eylül 1914 günü bunlar, edebiyat, matematik ve biyoloji bölümlerinden kurulu olmak üzere "inas darülfünunu" (kızlara mahsus darülfünun) adı altında ayrı bir bina içinde toplanmışlarsa da, 1917'de ilk mezunlarını veren bu Darülfünün 1920 yılında kaldırılarak sınıflar yeniden Zeynep Kâmil Konağı'na taşındı ve Darülfünuna bağlandı. Bu kız öğrenciler bir süre sonra, kendi sınıflarını boykot ederek erkek arkadaşlarının okuduğu sınıflara devam etmeye başladılar. Onların bu medenî cesareti karşısında üniversite senatosu 16 Eylül 1921 günü aldığı bir kararla bu olubittiği kabul etti. Böylece kız, erkek üniversiteleri ayrımı ortadan kalkmış oldu.

Kız öğrencilerin Fen ve Edebiyat bölümlerinde başlattıkları karma öğretim, 1921-1922 ders yılında Hukuk Fakültesi'nde, 1922-1923 ders yılında da Tıp Fakültesi'nde gerçekleşti. Bugün de aynı türden gerici, mem-

leketin kötülüğünü isteyen çıkarıcı çevreler günümüzde de kızları erkeklerden ayırmak için var güçlerini sarfetmektedirler. Tabii asıl maksat kızları dört duvar arkasına kapatıp, cahil bırakmak, geleceğin Türk gençlerini böyleleri elinde cahil, zavallı, sömürölmeye hazır duruma getirip onları sömürmektir.

21 Nisan 1924 günü çıkarılan bir yasa ile Darülfünuna tüzel kişilik verildi. Böylece Millî Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak 52 maddelik bir yönetmelikle 1925 yılında yeniden örgütlenen Darülfünuna İlâhiyat Fakültesi de eklendi.

3 Mart 1924 günlü tevhidi tedrisat yasasının yayınlanmasından sonra, Evkaftan özel idareye devrolunan İstanbul medreselerinin sayısı 192'dir.

31 Mayıs 1933 günlü ve 2252 sayılı, İstanbul Darülfünunu'nun kaldırılmasına ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca yeni bir üniversite kurulmasına dair yasa ile, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan Darülfünun yerine İstanbul Üniversitesi'ni yeniden kurma görevi Millî Eğitim Bakanlığı'na verildi ve böylece İstanbul Üniversitesi kuruldu. İkinci Dünya Savaşı başlarında Almanya'dan, Edebiyat, Fen ve Hukuk Fakülteleri için yirmi profesör çağrılarak öğretim kadrosu güçlendirildi.

İstanbul Üniversitesi'ne bağlı İlâhiyat Fakültesi'nin, öğrenci gelmemesi nedeniyle 1933'te, aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi'ne bağlı "İslam İlimleri Enstitüsü" 1936'da kaldırılmasından sonra, Türkiye'nin aydın din adamı yetiştirilmesi ihtiyacını gözönüne alan parlamento, 13.6.1936 gün ve 4936 sayılı üniversiteler yasasının ikinci maddesi uyarınca 1.6.1949 günü Ankara İlâhiyat Fakültesi'ni kurdu.

Bu fakültenin kurulması yasasının T.B.M. Meclisi'nde görüşölmesi sırasında Kırşehir milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Maraş milletvekili Emin Soysal, Seyhan milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir, Elazığ milletvekili Fahri Karakaya ve Millî Eğitim Bakanı Bingöl milletvekili Tahsin Banguoğlu enteresan konuşmalar yapmışlardır.

1946 yılında muhalefet partisi olarak bir miktar milletvekili getiren Demokrat Parti, 1950 yılı 14 Mayıs seçimlerinde iktidara gelince, gelecek seçimlerde daha çok milletvekili getirmek için halkın dinî duygularını alabildiğine sömürmeye başladı. Halk Partisi zamanında türkçeye çevirilmiş bulunan ezan arapçaya döndüröldü. Sözde din okulu olan, aslında mezunlarının hemen hepsi devlet dairelerinde iş alan imam-hatib okulları sayısı artırıldı. 4936 sayılı üniversiteler yasası gereğince üniversite senatoları-

nın açması gereken yeni İlahiyat Fakülteleri açılmayınca 1959'da T.B.M. Meclisi yasa ve kararlarıyla Yüksek İslam Enstitüleri açılmaya başlandı.

17.6.1982 gün ve 2680 sayılı kamu kurum ve kuruluşlarının, kuruluş görev ve yetkilerinin yeniden düzenlenmesi ile ilgili yetki yasasının verdiği yetkiye dayanılarak bakanlar kurulunca bazı üniversitelerde yeni İlahiyat Fakülteleri açıldı (22.6.1982). Bunlar, 1949'da Ankara'da, Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak açılardan başka, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde, Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi'nde, Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde, Konya Selçuk Üniversitesi'nde, Bursa Uludağ Üniversitesi'nde, İstanbul Marmara Üniversitesi'nde ve İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi'nde olmak üzere İlahiyat Fakültelerinin sayısı sekize çıktı. Sanki bunlar yetmiyormuş gibi, 1988'de Urfa'da da bir İlahiyat Fakültesi açıldı.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 1953'te kurulan "Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, 1956'da kurulan "İslam İlimleri Enstitüsü" olmak üzere iki araştırma kurumu vardır ki, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü'nce 1959'da başlatılan ve her dört yılda bir, başka yabancı ülkede toplanan "Uluslararası Türk Sanatları Kongresi" düzenlemiştir. Bu kongrenin sekizincisi 1987'de Mısır'da toplanacaktı.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, uzun yıllar tek bölüm halinde eğitim sürdürdükten sonra bugün, 1 - İslam medeniyeti ve sosyal bilimler bölümü, 2 - Tefsir ve hadis bölümü, 3 - İslam felsefesi ve kelam bölümü olmak üzere üç bölümde eğitim yapmaktadır. Bugün bu bölümler, öteki sekiz İlahiyat Fakültesi'nde de aşağı yukarı aynen uygulanmaktadır. Ders programları da aşağı yukarı aynı olan bu dokuz İlahiyat Fakültesi'nde şu dersler okutulmaktadır:

Tefsir, hadis, kelam, islam hukuku, islam tarihi, islam dini esasları, dinler tarihi, islam mezhepleri tarihi, sistematik felsefe, mantık, islam sanatları tarihi, din sosyolojisi, din psikolojisi, dinî musiki, pedagoji, tasavvuf, Türk-islam edebiyatı, epigrafi, arapça, farsça, Fransızca, İngilizce, Almanca (bu üç batı dilinden biri seçilir).

Bugün, İlahiyat Fakülteleri mezunları da, İmam-hatib okulları mezunları gibi, meslek ve bilgi alanları dışındaki devlet dairelerinde görev almaktadırlar. Bunun da ne kadar yararlı ve verimli olacağı söz götürür bir konudur.

THE DEVELOPMENT OF THEOLOGICAL STUDIES IN TURKEY

NEŞET ÇAĞATAY

By establishing firmly-based states in various places and regions the Turkish nation, has continued to exist uninterrupted since the 7th century B.C. up to the present day always looking for a religion befitting its both national and individual character.

On the strength of this various Turkish clans and groups in different regions, have embraced religions such as Animism, Shamanism, Buddhism, Christianity, Judaism etc. For example, Khazar (Caspian) Turks, who founded a state on the coast of the Caspian Sea, to which they gave their name, accepted Christianity in 508. Furthermore, Islam began to spread amongst them when the Arabs attacked the Caucasus at the end of the 7th century A.D. This state of which Balanjar was the capital accepted Judaism as the official religion.

The Gagauz Turks who live in Rumania today are Orthodox Christians. They conduct services in their church in Turkish. Turkish states of Turkestan, began accepting Islam as their official religion towards the end of the 10th century A.D. The first Turkish Muslim state (Which existed from 840-1212) was that of the Karahanlis. The Turkish people, who set up this state, which was also called *Ilek Hanlar*, became Muslims collectively at the end of the 10th century. (in 940 A.D.) Turkish states after this date were all Muslim.

On account of the very nature and composition of the area in which it was founded, and of the character of its Founder, has been a religion that regulates all principles of conduct and behaviour in every community which embraces it. Hence, in communities accepting this religion, the purpose and medium of education becomes Islam, and religious principles it imposes.

The Seljukid and Ottoman empires, who, starting for the 12th century, reigned over almost all the Islamic world, opened Madrasahs Muslim theological school; high school; college or a university everywhere for people to study this religion and its principles and to improve their Islamic knowledge.

The development of theological studies and religious education

Until the proclamation of the Turkish Republic in 1923, education, in general, meant "madrasa". In these places, general and professional knowledge as well as theology were taught integrally alongside each other.

The first Madrasa of the Ottoman Empire was opened in Iznik during the reign of Orhan Gazi in 1330, and Professor Davud-u-Kaysari was appointed as administrator. Many madrasas were built not only in Bursa, which was conquered on 6 April 1326 and made the capital of the district (Beylik), but also in Edirne conquered in 1361, and to where the capital was later transferred. Until the reign of Sultan Mahmut II (1808-1839), the Ottoman Sultans did not consider the education of the people as the State's duty. Mehmet II could see the necessity and obligation for this, and undertook the responsibility for the education of the masses.

Until that time those who were to work in government offices and the army were educated in the Palace and Janissary schools (Enderun and Acemi Oğlanlar Okulları). These schools take the name Enderun (inside, interior) because of the fact that they were opened inside Topkapı Palace. They were first founded by Sultan Mehmet, the Conqueror (1451-1481). Those who worked in different departments of the Army and Government were educated in these schools.

Only the boys recruited for the Janissary corps were accepted in these schools, which continued until 1st July 1809. Ziya Gökalp's words about these schools are worthy of attention:

"While the Medresse schools were making the Turkish students foreigners, the Enderun schools were Turkifying non-Turkish students". From their foundation until their closure, these Enderun schools trained 79 grand viziers, 3 Sheikh-ul-Islam (dignitaries responsible for all matters connected with canon law, religious schools etc. and coming next to the Grand Vizier in precedence) and 36 admirals.

Madrasahs, which were the only educational and cultural centres for the public, from the time of the great Seljuks until the time of Sultan Mehmet, the Conqueror were called after the teachers who taught there. Sultan Mehmet established his famous madrasa, named after him, in eight sections. After some time, thinking that these eight madrasas were not enough for a classical education, he added eight more madrasas. The first group of eight which were called "Sahn Medreseleri", (the madrasas

in the court of the Fatih Mosque in Istanbul), were attended, after the second group had been completed. Each Sahn madrasa contained 19 rooms of which 15 were assigned to students, 2 to those who were in charge and the other two for caretakers and porters.

The one who brought about the second reform in Turkish madrasas was Süleyman the Magnificent. Until 14 January 1863, when the first Ottoman Darulfunun (University) started in struction, all branches of science were taught in madrasas, where great importance was attached to religious education. For this reason, in order to train people for government services and especially for those needed in different fields of theology, new departments were founded in Madrasas: Darul-Hadis (college for the study of the tradition of the words and deeds of the Prophet), Dar uttib (college of Medicine), "Darulhendese" (Mathematical college), "Muallimhane-i Nüvvab" (School of Law). The latter was founded in 1854 and its name was changed into "Mekteb-i Nüvvab" in 1884 and again into "Mekteb-i kuzat" in 1910.

After the adoption of some codes of law from Europe in criminal and legal fields in 1850, conducting daily legal and judicial matters, and training more knowledgeable people in these fields gained more importance. For example in 1850, the criminal code and commercial law codes were adopted, in 1862 the system of commercial courts and in 1864, Maritime code of Law. a commission, headed by Cevdet Paşa prepared a legal code named "Majalla" (civil code) which contained 1851 articles. This attempt was an important step forward in codifying canonical jurisprudence, in other words, Islamic Law, instead of arranging the law by "Fatwas" (opinion on legal matters furnished by a mufti on application).

"Medresetulvaizin", and in 1913 "Medreset-ül eimme ve'l hutaba" were opened, to train preachers and imams for the mosques which were the second places for the education of the public. Later these two schools were united under the name of "Medresetül 'irşad". (irshad)

When Madrasas were first established, there were some which specialized in jurisprudence, theology or philosophy and especially in the commentary of the Quran. These were taught by self-education methods.

After the final rearrangement of the madrasas with the reforms in 1908, the need was felt for opening madrasas which were to teach subjects pertaining to a speciality, according to the "Regulations for the refor-

mation of the Madrasas". A commission of 38 men, formed in 1917 to improve the curriculum of "Dar ül-Hilafet al-aliye" madrasa, decided that "Medresetul mutahassisin" should have three branches, namely Commentary on the Quran and the Tradition, canonical jurisprudence and the principles of jurisprudence. When this madrasa was reorganized, its name was changed into "Süleymaniye" and the following curriculum was applied:

1. In the Department of Commentary on the Quran and tradition: Commentary, Tradition, Principles of Tradition and the criticism of important men, Biographies of the reciters and commentators of the Quran.
2. In Jurisprudence and the Principles of Jurisprudence: Jurisprudence of Shafii, Hanbali, Hanafi and Mâliki; principles of Jurisprudence, controversial issues; History of Philosophy.
3. In Philosophy and Dogmatic Theology: Sufism, Islamic philosophy and history; metaphysics, logic, philosophy and ethics, general history of philosophy, history of religions and the religion of Islam.

When the "Medresetul Mutahassisin", (school of specialist studies) was opened in 1914 the departments of "Ulum-u Şeriye" (religious sciences) of "Dar'al-Funün" was closed.

Theological studies after the closure of the Madrasa and the opening of the University

At the beginning of the 20th century, when positive and technical sciences in Europe were advancing with great speed, those who were educated in Madrasas could not keep in line with these sciences, and became hostile towards, not only technology and science, but also patriotics, who were educated in Europe and wanted reforms. Sadrettin Celal Antel, in his article entitled "Tanzimat Maarifi" said the following about these people: "It is obvious that these madrasas become centres of ignorance, fanaticism and intrigue which were obstacles to progress". We can point out briefly the educational system of the medreses which were greatly responsible for the destruction of the Ottoman Empire:

1. prevalence of the Ummet (community) education
2. the scholastic educational system which excluded observation, examination, experiment and criticism and which only commented

upon the verses of the Quran, the Tradition and other texts according to Aristotle's logic, and attached importance to the words rather than the meaning

3. the usage of Arabic instead of the mother tongue as a medium of instruction; lack of private and independent schools and educational materials.

The example S.C. Antel gave is interesting: The fact that Selim Sabit (Şıbay) was forced by the Sheikhul islam to resign and remove the desks, blackboards and maps he had put in a school opened by him in Süleymaniye, shows that the reformers were defeated by this fanatical mentality. Another example during the Balkan wars is as follows: When we were defeated in the Balkan wars the office of Sheikhul islam send a prayer in Arabic to all schools, and asked them to read it 4444 times.

Atatürk, who had seen many examples of this kind of behaviour, which was terrible and harmful to the country, abolished the medreses by his legislation of "the Unification of the Educational programmes", four months after the proclamation of the Turkish Republic. However by the closure of the madrasas, religious studies were not abolished altogether. The fourth article of the law ordered the opening of a Faculty of Theology in Darulfünun (University) to train specialists in higher religious studies, and the training of people needed to work as imams and preachers. But the Imam-Hatib schools could not continue teaching nor were the students eager to enter the Faculty of Theology. Because of this, the Faculty of Theology was closed and the Institute of Islamic Research was opened in the Faculty of Arts.

The connections between the Darulfunun-the University and the Faculty of Theology

The temporary education Committee formed during the reign of Sultan Abdülmecit in 1845 decided to open a Darulfunun to train civil servants for government offices. For this reason, Fossatti, the famous architect was called from Milan, Italy, and asked to construct a building with architect three floors and 125 rooms. This building which was built between the old "Cephane Kışlası" and "Sultan Sarayları" was burned down in 1933. In fact, during the 70 years of its existence, this building was only used for educational purposes for a short time once the school of law was opened. Apart from this, it was used only for government offices.

When the Idadi schools (preparatory schools, roughly corresponding to senior high school) were opened, following the opening of the Rüştiye Schools (high schools) the first Ottoman University commenced teaching on 14th January 1863. In this University, which had a library with 4,000 volumes and laboratories, famous scholars like the chemist Derviş Paşa, the great statesman Ahmet Vefik Paşa, the physician Salih Efendi, the historian and lawyer Cevdet Paşa and the chief astrologer of the Sultan, Osman Efendi, all gave lectures.

This Darulfunun was moved to Nuri Efendi Konağı in Çemberlitaş in 1865. After a short time, the library and the laboratories were burnt down in a fire, and the Darulfunun was closed for some time. In 1870, a Darulfunun was built next to Sultan Ahmet Türbesi but this was also closed in the same year. The reasons given for this were that the Rector Yanyalı Hoca Tahsin had done an experiment with a pigeon, which he put in an airfree lantern to show the students that living things can not live without air, and also Afghani Cemalettin Efendi, one of the lecturers, said that Prophethood was an art.

Thirty years later, a new establishment called "Darulfunun-u Şahâne" started teaching in Cağaloğlu on 1st September 1900. From the beginning, Mülkiye Mektebi (the school for civil servants), Hukuk Mektebi (Law School) and Tıbbiye Mektebi (Medical School) were operating independently from the Darulfunun, as separate institutions of higher education, but within this new Darulfunun, new departments like literature, Mathematical Sciences, Natural Science and philology (which included Turkish, Arabic, Persian, French, German, English and Russian) were opened.

On 21 September 1908 this Darulfunun moved to Zeynep Kâmil Hanım Konağı in Beyazıt, where today's Faculties of literature, Science and Chemistry are situated. Its curricula were revised. The school of law was included in the departments of Social, Religious, Mathematics and biological sciences. The Faculties curricula were rearranged. Meanwhile, because Zeynep Kamil Konağı could not meet the need, new institutes were established: Chemistry in the Yerebatan region; Geology in Feyzullah Efendi Konağı in Vefa; Oriental Languages in Ibrahim Paşa Konağı; and Geography in Saffet Paşa Konağı. Zeynep Kâmil Konağı was burnt down completely in a fire on 1 st March 1942. In its place, the present Faculties of Literature, Sciences and Chemistry were built. After the First World War, new regulations were issued on 15th October 1917.

Here I want to say a few words about female students in Darulfunun, who were not accepted in Madrasas. This was an important event in the history of the development of Turkish Universities. The female students were at first allowed to attend free lectures given in Darulfunun on 5th February 1914, as a result of the lesson taken from the defeat in the Balkan wars. After some time new classes were formed for female students.

On 12th September 1914, these classes were gathered in a separate building called "Inas Darulfununu" (Darulfunun for female students), which comprised the Departments of Literature, Mathematics, and Biology. This Darulfunun, whose first graduates emerged in 1917, was closed in 1920 and classes were moved to Zeynep Kamil Konağı and joined again to Darulfunun. After some time these female students boycotted their classes and started attending classes for male students. Confronted with the girls moral courage, the university senate had to accept this "fait accompli" with a decision they took on 16 September 1921. Thus the separation of male and female universities disappeared.

Mixed education started by female students in the departments of literature and science took place in the Faculty of Law in the academic year 1921-22, and in the Faculty of Medicine in 1922-23.

Today, selfish circles who want to harm the country are trying to do their utmost to separate girls from boys. Naturally, the real intention is to exploit them by keeping them behind closed doors and keeping them ignorant so that they are ready for exploitation.

Darulfunun was given autonomy with a law, introduced on 21 April 1924. Thus it was separated from the Ministry of Education and reorganized in 1925 with regulations consisting of 52 articles. The Faculty of Theology was added to the Darulfunun.

After the publication of the law "The Unification of Education" dated 30 March 1924, the number of Medreses in Istanbul which were taken from the Evkaf (The government department in control of estates in mortmain) and turned over to private administration was 192.

With the law dated 31 May 1933 and numbered 2252 concerning the closing of the Istanbul Darulfunun and opening of a new university by the Ministry of Education, the Ottoman Darulfunun was to be abolished and Istanbul University was to be reorganized instead by the Ministry of Education. Thus Istanbul University was established. At the beginning of

the Second World War, 20 professors were called from Germany for the Faculties of literature, Science and Law to strengthen the academic staff.

When the bill about the opening of this Faculty was debated in Parliament, İsmail Hakkı Baltacıoğlu M. P. from Kırşehir, Emin Soysal M.P. from Maraş, Ahmet Remzi Yüregir M.P. from Seyhan, Fahri Karakaya M.P. from Elazığ and Tahsin Banguoğlu M.P. from Bingöl who was also the Minister of Education made interesting speeches. When the Democrat Party, which had some members of Parliament as an opposition party, came to power in the election on 14 May 1950, started to exploit the religious feelings of the people to gain more votes in the coming elections.

The Ezan (the call for prayer) which was translated into Turkish during the time of the Republican People's Party, was turned back into Arabic. The number of Imam-Hatip Schools which were supposed to be religious schools and almost all the graduates of these, who were in fact working in government offices, were increased. When the new Faculties of Theology, which were to be opened according to the Law governing the universities, were not opened, Higher Islamic Institutes were set up by the law and decisions of the Parliament in 1959.

Depending on the authority given by the law dated 17 June 1982 and numbered 2680, concerning the reorganization of the setting up, duties and authority of the public institutions and establishments, the Council of Ministers opened new Faculties of Theology (22nd June 1982). These were opened in the following universities: Erciyes University (Kayseri), Selçuk University (Konya), Uludağ University (Bursa), Marmara University (Istanbul), Dokuz Eylül University (İzmir), Atatürk University (Erzurum), Ondokuzmayıs University (Samsun), With the one which was opened within Ankara University in 1949, the number of faculties of theology reached eight.

The ninth one has opened recently in Urfa (attached to The Gaziantep University).

The Faculty of Theology of Ankara University has two Research institutes: the history of Turkish and Islamic Arts, founded in 1953, and Islamic Sciences founded in 1956. The former organizes an "International Congress of Turkish Arts" once every 4 years, always in a foreign country. The eighth congress held in 1987 in Egypt.

The Faculty of Theology of Ankara University, which for many years continued as one department, now has three departments:

1. Islamic Civilization and Social Sciences.
2. Commentary on the Quran and the Tradition.
3. Islamic Philosophy and Theology.

The other Faculties of Theology have the same departments today. In these faculties, the syllabuses of which are more or less the same, the following subjects are taught:

Commentary on the Quran; Tradition; Theology; Islamic Law; Islamic history; the principles of Islam; history of religious; Islamic sects (madhhabs) the history of Islamic sects; systematic philosophy; logic; history of Islamic arts; Sociology of religion psychology; religious music; pedagogy; Mysticism; Turkish-Islamic Literature; epigraphy; Arabic, Persian, French, English, German (one of these European languages is selected).

Today, the graduates of the Faculties of Theology, like the graduates of Imam-Hatip schools, work in government departments, which are outside their professions and qualifications. The usefulness and productivity of this is questionable.

HİRİSTİYAN KONSİLLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Prof. Dr. MEHMET AYDIN*

Dinlerin tarihinde her dinin, inanç, pratik ve sosyal hayatla ilgili problemlerini çözmek ve mensuplarını, karşılaştıkları güçlükler karşısında rahatlamak üzere giriştikleri bir takım faaliyetleri vardır. Girişilen bu faaliyetler, belli düzeydeki din sorumlularının müzakereleri ile gerçekleşir. Hıristiyanlıkta bu çeşit müzakere meclislerine, Konsil adı verilir. Kilise Tarihi içinde konsillerin çok önemli rolü olmuştur. Bu açıdan “kilise hayatının ortaya koyduğu tüm problemleri çözmek ve tartışmak üzere bir araya gelen piskoposlar veya yüksek düzeydeki din adamları kuruluna” konsil adı verilir¹. Hıristiyan konsillerinde tartışılan problemler ya doktrinel mahiyette olur veya Hıristiyan disiplini ile ilgili olur². Bugün Konsile, piskoposlardan oluşan bir toplantı gözüyle bakılmaktadır. Aslında konsil, bir kilise yönetimidir. Bazı Hıristiyan ilâhiyatçıları, konsilin tarihini, milâdi 50 yılına doğru Kudüs'te Havarilerin yaptıkları toplantıya kadar götürürler³. Bu ilk konsil mahiyetindeki toplantıda Hıristiyanların, yahudi şeriatı kurallarına riayeti konusu tartışılmıştı. Şüphesiz bu açıdan Kudüs toplantısının çok özel bir karakteri vardır. Çünkü Yahudi-Hıristiyan çizgi ile Paulcu Hıristiyan çizginin ayrıldıkları nokta burada başlamıştır⁴.

konsilleri konusundaki dökümanların doğruladığı ilk piskoposlar toplantısı, hemen hemen II. asrın ikinci yarısına kadar çıkmaktadır. SİNOD veya KONSİL olarak adlandırılan bu piskoposlar kurulu, genelde birtakım dini ve sosyal şartlar tarafından meydana getirilmiştir. Bu şartların ortaya koyduğu problemler; bazan mahalli kadroların çözemeyeceği boyutlara ulaşmıştır. İşte o zaman, Bölge veya Eyaletin (province) kilise şefleri devreye girerek ortaya çıkan problemler konusundaki tecrübelerini

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi.

¹ L. Bouyer, Dictionnaire Théologique, Copyright, 1963, s. 153.

² Marguerite-Marie Thiollier, dictionnaire des Religions, Verviers, (Belgique), 1982, s. 81.

³ René Metz, Histoire des Conciles, Paris, 1964, s. 5.

⁴ Francis Dvornik, Histoire des Conciles, Paris, 1961, s. 11.

toplu halde belirtmişlerdir. Bu durumda toplanan meclislere Bölge veya Eyalet Konsilleri adını verebiliriz. Bu konsillerin daha çok Küçük Asya'da toplandığını ve müfrit Montan tarafından ortaya konan doktrinle meşgul olduğunu biliyoruz⁵. Bu konsilin havari konsilleriyle ve Roma taşra konsilleriyle ilgisi yoktur⁶. Bu tür Hristiyan konsil toplantıları II. asrın sonunda çok fazla dikkat çekmezken, III. asırdan itibaren özellikle Suriye'de, İtalya'da, Afrika'da dikkat çekmeye başlamıştır. Artık III. asırda konsil, iyi organize edilmiş bir müessese olarak ortaya çıkıyordu. Bu da, muhtelif metropoller arasındaki kuruluşların iştiraki sonucu meydana geliyordu⁷. Meselâ, 256 yılında Kartaca'da (Cartage) toplanan konsilde Cyprien, seksen yedi Afrikalı piskopos, itizal problemleri konusunda bir karar vermek üzere bir araya getirmişti⁸. IV. asrın başında İspanya ve Gaule'da, konsil toplanan merkezler arasına dahil olmuştur. Bazan bu toplantılar, eyalet çerçevesini aşarak bir ülkenin bütün piskoposlarını bir araya getirir. Böyle bir toplantıda, imparatorluğun doğu ve batı kısmının tüm piskoposları temsil edilir. İşte 264'de ve 268'de Antakya'da ve 314'de Arles'da toplanan konsillerde durum böyle olmuştur. Aslında bu toplantılar, daha sonraki yıllarda toplanacak olan Millî Konsiller ve Genel Konsillerin öncüleri olarak kabul edilir⁹. Çünkü bir imparatorluk konsili toplantısına doğru, ilk adım 314 yılında İmparator Constantin tarafından atılmıştı. Constantin, Arles'da diğer problemlerle birlikte Donatisme problemi ile meşgul olmak üzere Batılı piskoposları Arles'e davet etmişti. Donat, 311 yılında Kartaca piskoposluğu olmuştu. Fakat 314 yılında Arles Konsili ile aforoz edilmişti. Çünkü Donat ve taraftarları, baskı altında Hristiyanlıktan dönenlerin bir daha Hristiyanlığa kabul edilemeyecekleri görüşündeydiler¹⁰.

Daha sonraki yıllarda "Konsiller Tarihi" açısından tarih yapacak olaylara şahit oluyoruz. Doğu'da patlak veren Arien ihtilafı İznik'te birinci genel (ökümenik) konsilin toplanmasına yol açmıştı. Bu vesile ile 325'de iki yüzden fazla piskopos İznik'te (Nicee) bir araya gelmişti. Bu konsile bütün kilise piskoposları davet edilmişti. Bundan dolayı bu konsil ilk genel kon-

⁵ René Metz, s. 5.

⁶ Encyclopedie de la foi, Paris, 1965, I, s. 211.

⁷ A.g.e. I, s. 211.

⁸ a.g.e. I, s. 211.

⁹ René Metz, s. 6.

¹⁰ Dictionnaire des Religions, s. 114.

sil (ökümenik) olarak kabul edilmiştir¹¹. Bu konsil'de imparator tarafından davet edilmiş, Hıristiyan olarak imparatorun, dışardan yönetimi ve bunun kararları imparatorluk kanunları olarak ilân edilmiştir¹².

Hıristiyan konsilleri konusunda buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra, konsilleri iki önemli kategoride toplayabiliriz:

1. Özel Konsiller

2. Genel Konsiller

1. Özel Konsiller de kendi aralarında ikiye ayrılır:

a. Millî Konsiller: Sadece muayyen bir ülkenin dini problemini çözmek üzere, o ülke piskoposlarının yaptığı toplantıya verilen addır.

b. Bölge Konsilleri: Bir eyaletteki dini problemin çözüme ulaştırılması için o eyalet piskoposlarının yaptığı toplantı, Bölge Konsillerini meydana getirir. Bölge Konsilini, sık sık toplamak mümkün değildir. Her yirmi yılda bir Başpiskoposluğun davetiyle bir konsil toplanabilir¹³. Özel Konsillerin aldığı kararlar sadece o ülkeye veya o eyalete hitap eder. Ancak papanın tasdikinden geçmesi şarttır¹⁴.

2. Genel Konsiller'e ökümenik konsiller de denir. Bu konsilde kilisenin bütün temsilcileri bulunur. Genel Konsiller, Papa tarafından davet edilerek toplanır. Bizzat papa veya temsilcileri tarafından yönetilir. Ökümenlik konsil kararlarının geçerli olabilmesi için bu kararların papa tarafından tasdik edilmesi gerekir. (Kilise Hukuku: 222-229)¹⁵.

Ancak kilise tarihinde hangi konsilin ökümenik konsil olup olmadığı konusu kesin çizgilerle belirtilmiş değildir. Bunun için bugün de birçok katolik yazarlar şu veya bu konsilin ökümenik konsil olarak kabul edilmesinde tereddüt göstermektedir¹⁶. Şüphesiz bu tereddütler oecumenicité mefhumunun iyi bir tarifinin yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Oecumenisme (oikoumenos) mefhumu, belli bir ölçüde evrenselliği gösterir¹⁷.

¹¹ René Metz, s. 6; Encyclopedie de la foi, I, s. 211; dictionnaire des Religions, s. 81.

¹² Encyclopedie de la foi, I, s. 211.

¹³ Dictionnaire Théologique, s. 153 (Bk. Kilise Kanunu: 283).

¹⁴ Dictionnaire des Religions, s. 81.

¹⁵ dictionnaire Théologique, s. 153.

¹⁶ René Metz, s. 9.

¹⁷ Dictionnaire des Religions, s. 275.

Fakat yine de evrensellik'te bir izafiyet söz konusudur. Çünkü ökümenizm kavramının tarih boyunca aldığı anlam durmadan değişmiştir. Ancak ökümenizm, konsillerle ilgili olarak düşünüldüğünde, ökümenizm'in anlaşılması için bir takım işaretlerin verilmesi gerekecektir¹⁸. Belki o vakit, herhangi bir konsilin diğerine göre üstün olmasının nedenini daha kolay anlayabileceğiz. Bunun için ökümenik kelimesinin üzerinde biraz durmamız gerekecektir.

Çağımızda ökümenik konsil, Roma Katolik Kilisesi'nin dahili bir işi olarak görülmektedir. Bu demektir ki, ökümenik konsil, sadece katolik kilisesi mensuplarını ilgilendirir. Fakat bu derece önemli bir hadiseye, diğer hristiyan kiliseleri nasıl ilgisiz kalabilir. II. Vatikan Konsili münasebiyle (1959)'dan bu yana bu nokta üzerinde bir hayli durulmuştur. Fakat yine de bir genel konsil (ökümenik), bütün hristiyan kiliseleri temsilcilerinin bir toplantısı anlamına gelmez. Ökümenik Konsil, sadece, papanın otoritesine boyun eğen piskoposları ve delegeleri bir araya getirir. Diğer kiliseler bu toplantıda sadece "gözlemci"lerle temsil edilir¹⁹.

Katolik Kilisesine göre, ökümenik konsil, yeryüzüne dağılmış tüm mahalli kiliselerin temsil edildiği yerdir. Fakat, bakışlar, Roma Katolik Kilisesi'nin hudutları ötesine veya bütün vaftiz olanlara çevrildiğinde ökümenik karakter veya evrensel karakter kendini göstermez²⁰. Bunun için önce, ökümenizmin, zamanımızda nasıl kavrandığını görmemiz gerekir. Şüphesiz bunun için Katolik Kilisesinin bir Konsilinin, ökümenik tavsife mazhar olması için taşıyacağı şartları belirtmek gerekir. Ökümenik Konsilin tarifi, 1917 yılında yürürlüğe giren kilise hukukunda yer almaktadır. Bu tarif, kilise hukukunun 222-229 kararlarında şu ifadelerle yapılmıştır: "Papa tarafından davet edilmiş ve onun tarafından başkanlık edilmiş bir toplantıdır. Böyle bir toplantı, Evrensel Katolik Kilisesinin yüksek düzeydeki temsilcilerini ve piskoposları bir araya getirir. Sadece bu şartları yerine getiren bir toplantı, ökümenik konsil tarifine uygun düşer"²¹.

Eğer kilise hukukunun belirttiği bu kriteri, geçmişin kilise toplantılarını uygularsak sonuç bu açıdan hayal kırıcı olacaktır. Çünkü kilisenin bir-

¹⁸ René Metz, s. 9; Dictionnaire de Théologie Catholique, s. 640-641; Karl Rahner-Herbert Vorgrimler, Petit Dictionnaire de Théologie Catholique Paris, 1969, s. 84.

¹⁹ René Metz, s. 10.

²⁰ René Metz, s. 11.

²¹ René Metz, s. 12; Petit Dictionnaire de Théologie Catholique, s. 83; Encyclopedie de la foi, I, s. 215-217.

çok büyük konsilleri, bu ölçünün içine girmeyecektir. Zira bu konsiller, papa tarafından değil, imparator tarafından davet edilmişlerdir. Öyleyse, ökümenik konsilin ölçüsü, papa tarafından davet edilme olayı değildir. Pektabii ki bu konsile iştirak eden piskoposların sayısında bu konuda ölçü olamaz. Çünkü bazı özel konsiller, ökümenik olarak kabul edilen konsillerde bulunanlardan daha çok iştirakçıyı bir araya getirmişlerdir. Meselâ, 359'da Rimini'de toplanan konsilde dört yüzden fazla piskopos vardı. Oysa 431'de toplanan Efes'de iki yüz ve 381'de toplanan İstanbul'da yüzelli piskopos mevcuttu. Buna rağmen Rimini Konsili, ökümenik konsiller arasında sayılmazken; Efes ve I. İstanbul Konsilleri ökümenik konsiller olarak kabul edilmektedir²².

Bir konsilin ökümenik olma kriterini temsilcilerdeki evrensellik'de aramak gerekir. meselâ, bu ölçü, 381'de İstanbul'da toplanan I. İstanbul Konsili'ne uymaz. İmparator Théodose, bu konsile Roma İmparatorluğu'nun sadece doğu kısmının piskoposlarını davet etmiştir. Buna rağmen bu konsil, ökümenik konsiller arasında bulunmaktadır²³. Aslında bu konsil, bir doğu piskoposları konsilidir. Diğer taraftan aynı yılda, İtalya'nın Aquilê kentinde de bir Batı konsili toplanmıştır. Bununla beraber, İstanbul Konsili, ökümenik konsil kabul edilirken, Aquilê ökümenik kabul edilmez.

Görülüyor ki, geçmişteki konsiller konusunda ökümeniklik oldukça müphem bir mefhumdur. Yani, ökümenikliğin tam bir ölçüsü yoktur. Çağımızdaki ökümeniklik kavramından hareket edilerek, konsilleri bir tasnife tabi tutacak olursak; geçmişin birçok meşhur konsillerini ökümenik konsillerin dışında bırakmak zorunda kalırız. Aslında, ökümenik konsil ismi de bu tür toplantıları belirtmek için her zaman kullanılmış değildir. Bunun yanında, Genel Konsil, Prensipal Konsil veya Universal Konsil tabirleri de kullanılmıştır²⁴.

Ökümenik Konsil ismi ilk defa 382 yılında İstanbul'da toplanan piskoposların, papa Damas'ın etrafında Roma'da toplanan piskoposlara hitaben yazdıkları mektupta görülmektedir. V. yüzyıl tarihçisi Théodoret'in metnini bize kadar intikal ettirdiği bu mektubun içinde Doğu piskoposları, bir yıl önce yani 381'de İstanbul'da toplanan konsile ökümenik konsil adını vermişlerdir²⁵. Yine VI. ve VII. yüzyıldan itibaren İspanyol

²² René Metz, *Histoire des Conciles*, s. 13; *Encyclopedie dela foi*, I, s. 216.

²³ a.g.e. s. 13.

²⁴ René Metz, s. 14.

²⁵ René Metz, s. 14.

dökümantasyonlarının içinde “Prensipal Konsil” isminin kullanıldığı görülür. Ancak XI. yüzyıldan itibaren konsil dökümanlarının, “Evrensel Konsil” veya “Genel Konsil” tabirlerini kullandıklarını görüyoruz. Aslında “Genel Konsil” ismi münhasıran bu tür konsillere tahsis edilmemiştir. Diğer yandan XVI. yüzyılda toplanan (1545-1563) Trente Konsili “Sinod ökümenik ve Genel” olmak üzere çift isimli adlandırılmıştır²⁶.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ışığında anlaşıyor ki ökümenik ve özel konsil tasnifleri, belli bir kritere göre yapılmamıştır. böylece ökümenik konsil kavramının hristiyan geleneği içinde teşekkül ettiğine şahit oluyoruz. Bu durumda “Genel Konsillerin” kilisece anlamı ve pozisyonu, bizzat onların tarihlerinden, geçerli olan gelenek ve göreneklerden, aktüel huktan, kilisenin dogmatik doktrininden hareketle çıkarılabilir. Pektabiiki bunu araştırırken Tanrısal Hukuk üzerine kurulmuş olan kilise hiyerarşisinin yapısı, temel hareket noktası olarak ele alınmalıdır. Bu yapı, aynı vücudun başı ile azaları arasındaki bağ gibi düşünülmelidir. Burada papa baştır, piskoposlar onda birleşmiş olan uzuvlardır. Fakat rahipler ve lâiklerde belli bir şekilde bu bünyeye iştirak ederler. Genel Konsil’de, baş ve azalar, Kutsal-Ruhun yardımı ile “Aedificatio Corporis Christi”yi meydana getirmek için toplanmışlardır²⁷. Genel Konsil’de toplanan piskoposlar, papanın başkanlığı altında, yine papa ile birtakım kararlar müzakere ederler ve kararlar alırlar. Katolik doktrine ve kilise hukukuna göre (kanun: 228), bunlar, kilisenin yüce iktidarını icra ederler ve iman konusunda yanılmaz oldukları için konsilde bir iman kararı alabilirler. Aslında, her iki konsil türünde de konsil piskoposları, havariler cemaatinin halefleri olarak kabul edilirler. Piskoposların normal öğretme yetkileri ve havarilerin halefleri olma gibi iki eleman konsildışında da kabul edilse bile; bir Genel Konsil (ökümenik) daha açık bir şekilde kilise birliğini göstermeye ve onların mahalli kiliselerinin ve piskoposlar pluralizminin daha çok farkına varmaya imkan vermektedir²⁸. I. Vatikan Konsilinin (1869-1870), De Fide Catholica yasası açıkça şöyle demektedir: “İşte, Dinin kutsal-doğmalarının derinlikle, genişçe belirlendiği; Kilise disiplininin yenilendiği ve daha sağlam bir şekilde tesis edildiği, başla uzuvlar arasındaki bağların sıkıştığı, İsa’nın tüm bedeninin arttığı yer konsillerdir”²⁹. Fakat bu tarif sadece genel konsillere

²⁶ René Metz, s. 14.

²⁷ Encyclopedie de la foi, I, s. 215.

²⁸ Karl Rahner-Herbert Vorgrimler, Petit Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris, 1969, s. 83-84.

²⁹ Mansi, cilt, 51, s. 31-32; Dictionnaire Théologique, s. 154.

uygulanmıştır. Genel konsillerin dogmatik kararlarının “yanılmaz” olduğunun kilise hukukunun 1323 nolu kanunu belirtmektedir³⁰.

Genelde tüm piskoposların “Papa” ile münasebeti, papanın, Apostolik toplulukla olan ilişkisi gibidir. Çünkü İncil’de şöyle denmiştir: “Göklerin melekûtu anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur”³¹. Böylece aynı iktidar, kollektif olarak her piskopos topluluğuna, ferdî olarak da onun şefine tevdi edilmiştir.

Fakat şu soru ortaçağdan beri hep sorulmuştur. Üstünlük kimindir? Papa’nın mı? Konsil’in mi? Bu soruya cevap verebilmek için papanın yetkisi ile, Genel Konsillerin yetkisini ayırmak gerekir. Piskopos, konsillerde yegane kanun koyucudur³². Çünkü piskoposluğun bütün rahipleri, görevlerini ondan almaktadırlar. Genel Konsilin otoritesi ise, piskoposluğun şefi olan papa ile müşterek toplanma üzerine dayanmaktadır. Böylece toplanan piskoposlar, öğretme yetkileriyle iman ve evrensel kilise disiplini ile ilgili sorunları tartışıyorlar ve kararlaştırıyorlardı. Çünkü o yetkiye Kutsal-Ruh tarafından sahip olmuşlardı. Çünkü Resûllerin İşleri’nde şöyle deniyordu: “Kendinize ve Rabbin kendi kanı ile edindiği Kiliseyi gütmek için, Ruh’u’l-Kudüs’ün sizi içinde nazır ettiği bütün sürüye dikkat edin”³³. Böylece onlar, havarilerin halefiydiler. İşte evrensel kilise üzerindeki yüce güç, bu birlik üzerinde durmaktadır. Bu papanın tam olarak yargılama yetkisiyle (kanun: 218), iptal edilmemiştir. Bu durumda “Piskoposlar Kuruluna”, yüce kudretin depozitesi gözüyle bakılmalıdır. Bunu, 228 nolu kilise hukuku, papanın şahsında birliğini ve yüce bağımsız otoritesini bulduğu genel konsile tevdi etmiştir. Yinede papanın gücü azalmış değildir³⁴.

Ortaçağın sonunda oluşan “Konsil Teorisi” başa ve azalara muhalefet ederek, bir kırılma icra ediyordu. Fakat, konsilde, piskoposların, sadece papanın vekilleri olarak davranmaları şeklindeki anlayış desteklenmez. Çünkü onlar, papanın vekilleri değildir. Eğer onlar, papanın vekilleri olarak kabul edilirse, yine söz konusu olan sadece baş olacaktır. Bu durumda genel konsillere ihtiyaç kalmayacaktı.

³⁰ Dictionnaire Théologique, s. 154.

³¹ Matta, XVI, 19; XVIII, 18.

³² Kilise Hukuku: 362.

³³ resullerin İşleri, XX, 28.

³⁴ Encyclopedie de la foi, I, s. 215.

Papa, genel konsil toplama hakkına ve onu idareye, onun programını ve çalışma organizasyonunu ve kararlarının tasvibine ve evrensel kiliseyi teşekkül ettirme yetkisine ister Şahsen; isterse vekilleri vasıtasıyla sahip olsun, bizzat papanın konsile başkanlık etmesiyle (erken ortaçağın konsillerinde ve V. Latran Konsili'nde olduğu gibi) veya vekilleri vasıtasıyla (I. Vatikan Konsili) konsili yönetmesi arasında, prensip itibarıyla fark yoktur. Tartışılacak problemleri, sadece papanın teklif etmesi (Kanun: 226), konsil başkanlığına boyun eğme hakkını ortadan kaldırmaz. Başkanlığın görevi, esas olarak oturumları organize etmektir. Çünkü, konsil babaları tarafından tartışılacak konular üzerindeki yüce karar, bir programın teşkilini veya muntazaman icrasını mümkün kılar. Yine, Trente (1545-1563) Konsili'nde reddedilen papanın öneri hakkı, I. Vatikan (1869-1870) Konsili'nde papa tarafından tayin edilen bir heyete verilmiştir³⁵. Diğer taraftan konsil kararlarını papanın onaylaması ve onlara kanun kuvvetini vermesi ise Antikite'de çok az icra edilmiştir. Fakat ortaçağ sonu papaları (I. Lyon Konsili (1245) ve II. Lyon Konsili (1274), Viyana Konsili (1311-1312)) kendilerinde, sadece konsil kararlarına nihai şekli verme yetkilerini değil; onlarda değişiklik hakkını bile görmüşlerdir³⁶. Buna rağmen Papa IV. Pie, Trente Konsili kararları kendisine onaylanmak üzere sunulduğunda herhangi bir değişiklik yapma konusunda çekimser kalmıştı. Papânın huzurunda icra edilen son genel konsiller (V. Latran Konsili (1512-1517) ve I. Vatikan Konsili (1869-1870)) papalara *Sacro approbante concilio* maddesiyle, pontifikal yasa formunu tevdi etmiştir. Aslında bu formül, genel konsillerin yüce kudreti hakkında olan 228 nolu kilise yasasının muhtevasına uygundur. Piskoposlar, genel konsillerde, havarilerin halefleri olarak hareket ederler ve havariliğin azaları olduğu gibi, temsil ettikleri piskoposluğun ve lâik Hristiyanların iman tanıkları olarak hareket ederler. Kilisenin eğitim ve diğer faaliyetleriyle ilgili açık kanaatleri belirtirler.

İlk sekiz genel konsil (İznik Konsili-325; I. İstanbul Konsili-381; Efes Konsili-431; Kadıköy Konsili-451; II. İstanbul Konsili-553; III. İstanbul Konsili-680-681; II. İznik Konsili-787; IV. İstanbul Konsili-869-870)³⁷ başlıca görevlerinin imanı belirlemek, kilise içinde hayat organizasyonu konusunda karar vermek olduğuna inanmışlardır³⁸. III. İstanbul Konsili ve I.

³⁵ Encyclopedie de la foi, I, s. 215.

³⁶ Encyclopedie de la foi, I, s. 216.

³⁷ René Metz, Histoire des Conciles, s. 15.

³⁸ Encyclopedie de la foi, I, s. 216.

Vatikan Konsili hariç, bütün genel konsiller, hem iman hem de disiplin konusunda karar neşretmişlerdir. Yine de Ortaçağ Konsillerinde (I. Latran Konsili-1123; II. Latran Konsili-1139; III. Latran Konsili-1179) iman konusundaki kararlar, disiplinle ilgili kararlara öncelikle yerini bırakmıştır. Eski genel konsillerin iman konusundaki kararları, devirlerinin hatalarını lânetliyorlar ve onlara karşı kilisenin bilinçli katolik imanını belirliyorlardı. Böylece, genel konsillerin disiplin kararları ve çok sayıda özel konsiller ilk bin yıl boyunca tüm kilise teşkilâtının temeli olmuştur. İşte papalık kararları, piskopos kararları gibi başka unsurlar da ihtiva eden, konsil kararlarının derlenmesinden kilise hukuku ortaya çıkmıştır. Fakat, hem iman kararlarının hem de disiplinle ilgili kararların, oy kullanmak yetkisinde olan konsil babalarının tasvibine ihtiyacı vardı³⁹.

I. Vatikan Konsili'ne kadar "iman ile ilgili" kararlarda oybirliği gerekli iken; disiplinle ilgili kararlarda çoğunlukla iktifa ediliyordu. Genel konsillerin disiplinle ilgili kararlarının kilise hayatı için önemi, herşeyden önce, kilisenin muzdarip olduğu kötülükler, her ülkenin kiliselerinin farklı durumlarından ve kendi icraatlarına uygun şartlar yaratmaktan daha iyi tanınmıştır⁴⁰. Yinede farklı durumlar her kiliseyi ilgilendiren kararların hazırlanması için ciddi güçlükler ortaya koymuştur. Konsile iştirak eden milletlerle konkordato (Concordats) yapmaktan ibaret olan Konstanse (Constance) Konsili'nde (1414-1418) tercih edilen çözüm⁴¹ daha sonraki konsillerde taklit edilmemiştir.

Trente Konsili'nin reformist tesiri, muhtelif ülkelerin piskoposları tarafından konsile takdim edilen reformist düşüncelerle, Roma meclis geleneği arasındaki yararlı uzlaşmadan kaynaklanıyordu. Bu konsilin kararlarına itaat ettirmek için, Almanya'da aniden meydana gelen güçlükler, kısmen bu konsilin son toplantısında Alman piskoposlarının olmayışlarına bağlıydı. İşte o sırada, büyük reform projesine Kardinal Morone'un yönetimi altında karar verilmiştir⁴².

Genel Konsillere lâiklerin iştirakı konusu da zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Ancak, birçok genel konsile lâiklerin iştirak ettiği de ta-

³⁹ a.g.e., I, s. 217.

⁴⁰ a.g.e., I, s. 217.

⁴¹ Encyclopedie de la foi, I, s. 217; René Metz, s. 50; Francis Dvornik, Histoire des Conciles, s. 87.

⁴² Encyclopedie de la foi, I, s. 217.

rihen bilinmektedir. Meselâ, İmparator Constantin, ilk İznik Konsili'ni (M. 325) lâtince bir nutukla açmıştı. Bu konsilde, dış organizasyonu imparatorluk görevlileri sağlıyordu⁴³. Erken ortaçağ genel konsilleri, (I. Latran-1123; II. Latran-1139; III. Latran-1179; IV. Latran 1215; I. Lyon-1245; II. Lyon-1274; Viyana Konsili-1311-1312) XV. yüzyılın reformatör konsilleri (Constance Konsili-1414-1418; Bâle-Ferrare-Florance Konsili-1431-1442; V. Latran-1512-1517) ve Trente Konsili (1545-1563), birtakım lâik prenslerin konsil oturumlarına iştirak ettiklerine veya orada temsil edildiklerine şahit olmuşlardır. Eski genel konsillerde, Roma imparatorlarının rolü, sadece dış organizasyonla sınırlıydı. Ortaçağ ve Trente Konsili'nde ise lâikler, Lâ-dinî güçlerin temsilcileri olarak rol oynamışlardır. Çünkü halk düzeyinde ve müşterek ihtiyaçları ilgilendiren işlerde onların yardımı hıristiyanlık için gerekli görünüyordu⁴⁴ Lâikler konusunda katolik kilisesinin kanaati şöyledir: "Konsilde, teolojik ve kilise ile ilgili konularda rey hakları olmayan uzman rahiplerin yanında, kendilerini ilgilendiren konularda açıklama yapmak üzere lâiklerin dinlenmesinde hiçbir sakınca yoktur"⁴⁵.

Genel konsiller, iman ve disiplin konusunda kilise birliğinin muhafaza ve temsil edildiği yerdir. Kilise birliğinin esas unsurları, iman vaazında ve başla uzuvlar arasındaki ilişkideki birlikte aranmalıdır. İşte genel konsiller, daima bunları gerçekleştirme teşebbüsünde bulunmuş fakat her zaman başarılı olmamıştır. Konsiller tarihinde I. Konsilin (M. 325 İznik Konsili) ve IV. Konsilin (Kadıköy Konsili-M. 451) kavgalarla yapıldığını görüyoruz. 1054'deki Lâtin Kilisesi ile Rum-Ortodoks Kilisesi'nin bölünmesi ve XVI. yüzyıldaki ayrılıklar, hep onları önleyecek "genel konsiller"i yapılamadığı için ortaya çıktığını düşünen hıristiyan ilâhiyatçıları vardır. Bizce bu yanlıştır. Çünkü ihtilaflar, sadece dini kökenli değil, aynı zamanda siyasi kökenli ihtilaflardır. Nitekim II. Lyon Konsili'nde (1274) ve Ferrare-Florence Konsillerinde (1437-1439-1442) Rum-Ortodoks Kilisesi ile, birlik kurulmuşsada bu daha fazla devam etmemiştir. Çünkü her iki konsilde de birlik, politik nedenlerle sağlanmış, Rum-Ortodoks Kilisesi bünyesinde mevcut olan mukavemetler ortadan kaldırılamamıştır. Trente Konsili (1545-1563) ise, bir birlik konsili değildi. Çünkü, konsil toplandığı vakit, bölünme olayı kilisede gerçekleşmişti. Alman protestanlarıyla yapılan ant-

⁴³ Encyclopedie de la foi, I, s. 217.

⁴⁴ a.g.e., I, s. 217.

⁴⁵ a.g.e., I, s. 217.

laşmalar (1551-1552) otorite ve genel konsillerin teşkili ile ilgili temel anlayışın her iki kampta ayrı olduğunu ortaya koymuştu. Diğer taraftan Papa IX. Pie'nin I. Vatikan Konsili (1869-1870) arefesinde, protestanlara yaptığı birleşme çağırısı, redle sonuçlanmıştı.

Görüldüğü gibi genel konsiller, hiçbir zaman kilise tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmemiştir. Çünkü onların hiçbirisi ihtilâlcı değildir. Genel konsiller, devrin şartlarının onlara empoze ettiği ihtiyaçlara, pastoral ve saserdotal bir çözüm getirmek için toplanmışlardır⁴⁶.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan çıkan sonuca göre, genel konsiller olarak bilinen konsillerin tespitinde kesin kurallar yoktur. Genel konsillerin tespiti tarih içinde geleneklerin ışığında oluşmuştur. Kilise tarihinde yirmibir genel konsil (ökümenik) dikkatimizi çeker. Bu konsilleri beş ana bölüm altında sıralayabiliriz:

I. Antikite Konsilleri:

- 1 - I. İznik Konsili (M. 325)
- 2 - I. İstanbul Konsili (M. 381)
- 3 - Efes Konsili (m. 431)
- 4 - Kadıköy Konsili (M. 451)
- 5 - II. İstanbul Konsili (M. 553)
- 6 - III. İstanbul Konsili (M. 680-681)
- 7 - II. İznik Konsili (M. 787)
- 8 - IV. İstanbul Konsili (M. 869-870)

II. Ortaçağ Konsilleri:

- 1 - I. Latran Konsili (1123)
- 2 - II. Latran Konsili (1139)
- 3 - III. Latran Konsili (1179)
- 4 - IV. Latran Konsili (1215)
- 5 - I. Lyon Konsili (1245)
- 6 - II. Lyon Konsili (1274)
- 7 - Viyana Konsili (1311-1312)

⁴⁶ Encyclopedie de la foi, I, s. 217; H. Küng, Structures de l'Eglise, Paris, 1963; r. Laurentin, L'enjeu du Concile, Paris, 1962; O. Rousseau, le prochain concile et l'Unité de L'Engiles in: İrenikon 32 (1959), 309-333.

III. XV. Yüzyıl Konsilleri:

- 1 - Konstans Konsili (1414-1418)
- 2 - Bâle -Ferrare-Florence Konsilleri (1431-1442)

IV. Reform Devri Konsilleri:

- 1 - V. Latran Konsili (1512-1517)
- 2 - Trente Konsili (1545-1563)

V. XIX. ve XX. Yüzyıl Konsilleri:

- 1 - I. Vatikan Konsili (1869-1870)
- 2 - II. Vatikan Konsili (1962-1965)

GENEL KONSİLLERİN KRONOLOJİK DURUMU:

1. I. İZNİK KONSİLİ (M.S. 325): Bu konsil, Büyük Konstantin tarafından Arius'a karşı toplanmıştır. Bu dönemde papa I. Silvestre'dir. Bu konsil, 20 veya 25. Temmuz. 325'de toplanmış olabilir. İznik İman Kuralı adı verilen Kredo, Baba (Peder) ile Oğul arasındaki tabiat eşitliğini kabul eder (Homousios).

2. I. İSTANBUL KONSİLİ (M.S. 381): Bu konsil, İmparator I. Théodose tarafından Macedonius'a karşı toplanmıştır. Devrin papası I. Damase'dir. Konsil toplantısı Mayıs'tan Temmuz 381'e kadar devam etmiştir. Konsil babaları, Kutsal-Ruh'un (Saint-Esprit) tanrılığını kabul etmişlerdir.

3. EFES KONSİLİ (M.S. 431): Bu konsili, İmparator II. Théodose, Nestorius'a karşı toplamıştır. Devrin papası I. Cléstin'dir. 22. Haziran'dan 17. Temmuz. 431'e kadar devam eden beş oturumda konsil babaları, Bakire Meryem'in "Tanrı Annesi" olduğunu belirlemişlerdir.

4. KADIKÖY KONSİLİ (M.S. 451): Bu konsil de İmparator Marcien tarafından İskenderiyyeli Dioscore'a karşı ve Monofizitlere karşı toplanmıştır. Devrin papası I. Büyük Léon'dur. 8. Ekim'den 1. Kasım. 451'e kadar devam eden onyedinci oturumda konsil babaları, kurtarıcı birtek şahsiyette iki tabiat kabul etmişlerdir.

5. II. İSTANBUL KONSİLİ (M.S. 553): Bu konsil, İmparator I. Justinien tarafından toplanmıştır. Devrin papası Virgile'dir. 5. Mayıs'tan 2.

Haziran. 553'e kadar devam eden sekiz oturumda konsil babaları, "Nestorienlerin Üç Konusu" olan Théodore'un şahsiyeti ve eserlerini, Théodor'un, Aziz Cyrille ve Efes Konsili'ne karşı yazdığı yazırlarını ve Urfalı İbas'ın Théodor'u savunan ve Cyrille'in itirazlarını reddeden mektubunu tel'in etmiştir.

6. III. İSTANBUL KONSİLİ (M.S. 680): İmparator IV. Konstantin tarafından toplanan konsil, Monothélisme hareketini tel'in etmiştir. Devrin papaları, Agathon (678-681) ve II.Léon (682-883)'dur. Trullanum diye adlandırılan bu konsil 6. Kasım. 680'den 16. Eylül. 681'e kadar devam eden onaltı oturumda, İsâ'da birtek irade doktrininin kabul etmiş ve Papa Honorius tel'in edilmiştir. Yine imparator II. Justinien tarafından toplanan Synodos Quinisexta (692 Konsili), Ordokslar tarafından altıncı konsilin birdevamı sayılmıştır.

7. II. İZNİK KONSİLİ (M.S. 787): Bu konsil, İmparatoriçe Iréne tarafından İkonoklâste harekete karşı toplanmıştır. 24. Eylül'den 23. Ekim. 787'ye kadar devam eden sekiz oturumda konsil babaları, azizlerin resimlerine yapılan kültün meşruiyyetini kabul etmişlerdir.

Not: Bu ilk yedi büyük konsil, Katolik ve Ortodoks Kiliselerince "Genel Konsiller" olarak müştereken kabul edilmektedir.

8. IV. İSTANBUL KONSİLİ (M.S. 869): İmparator I. Basile tarafından toplanan bu konsil, Photius'u aforoz etmek için toplanmıştır. Devrin papası II. Hadrien'dir. 5. Ekim'den 28. Şubat. 870'e kadar devam eden son oturumda konsil babaları, Photius'u aforoz etmişler ve yirmiyedi karar oylamışlardır. Ortodokslar tarafından "Birleşme Konsili" adı verilen bir başka konsil ise, yine İmparator I. Basile tarafından toplanmış 879. Kasım'ından 13. Mart. 880'e kadar devam etmiştir. Bu konsil, yedi oturumda 869-870 Konsilinin kararını bozmuş ve yeniden Photius'a saygınlık kazandırmıştır. Papa VIII. Jean da Photius'un yeniden itibar kazanmasını kabul etmiştir. Fakat her iki konsil de Ortodoks Kiliselerince "Genel Konsiller" olarak kabul edilmemiştir.

9. I. LATRAN KONSİLİ (M.S. 1123): papa II. Calixte tarafından toplanan bu konsilin oturumları 18. Mart'tan 6. Nisan. 1123'e kadar devam etmiştir. Konsil babaları, bu konsilde yirmişbeş karar oylamışlar ve ünvan kavgalarına son veren 1122 Worms Konkordatosunu kabul etmişlerdir.

10. II. LATRON KONSİLİ (M.S. 1139): Papa II. İnnocent tarafından 1139. Nisan'ında toplanan bu konsilde konsil babaları, otuz karar oylamışlar ve Anaclet Tefrikasına son vermişlerdir.

11. III. LATRAN KONSİLİ (M.S. 1179): III. Alexandre tarafından davet edilen bu konsil üç oturum halinde 5. Mart'tan 19. Mart (veya 22. Mart)'a kadar devam etmiştir. Konsil babaları, yirmiyedi konu hakkındaki kararı oylamışlar ve papanın seçimi için üçte iki çoğunluğun gerekli olduğunu karara bağlamışlardır.

12. IV. LATRAN KONSİLİ (M.S. 1215): Papa III. İnnocent tarafından 1215 yılında toplanan bu konsil, üç oturum halinde 11. Kasım'dan 30. Kasım'a kadar devam etmiştir. Konsil babaları on konuyu oylamaya sunmuşlar, Cathare'ları mahkum etmişler, Eucharistie'deki ekmekle şarabın İsa'nın eti ile kanına dönüştüğünü kabul etmişler, Katolikleri her yıl bir Confession'a (Günah İtirafına) ve Communion'a mecbur etmişlerdir.

13. I. LYON KONSİLİ (M.S. 1245): Papa IV. İnnocent tarafından davet edilen bu konsil, 28. Haziran'dan 17. Temmuz. 1245'e kadar devam eden beş oturumda konsil babaları, yirmi iki konuyu oylamışlar ve II. Frederic'i azletmişlerdir.

14. II. LYON KONSİLİ (M.S. 1274): Bu konsil, Papa X. Gregoire tarafından toplanmıştır. 7. Mayıs'tan 17. Mayıs. 1274'e kadar devam eden altı oturumda konsil babaları, otuzbir konuyu oylamıştır ve Rumlarla birleşmeyi tasdik etmişler, papaların seçimi için Conclave önermişler ve bir "Haçlı Savaşı" ilân etmişlerdir.

15. VIYANA KONSİLİ (M.S. 1311): Papa V. Clément tarafından davet edilen bu konsil, üç oturum halinde 16. Ekim. 1311'den 6. Mayıs. 1312'e kadar devam etmiştir. Konsil babaları "Temple Tarikatını" kaldırmayı kabul etmişler. Fransiskanların fakirlik kavgasına müdahalede bulunmuşlar ve reform kararlarını oylamışlardır.

16. KONSTANS KONSİLİ (M.S. 1414): Bu konsil, büyük tefrikanın çözümü için toplanmıştır. 5. Kasım. 1414'den 22. Nisan. 1418'e kadar kırkbeş oturum halinde devam eden konsilde, konsil babaları, Roma'lı Papa XII. Gregoire'in istifasını kabul etmişler, konsilcilerin papası olan XXIII. Jean'ı ve Avignon'un papası olan XIII. Benoit'i görevden almışlar Conclave'in yeni bir papa seçmesini emretmişlerdir. Bu yeni papa V. Martin olmuştur. (11.Kasım.1417). Neticede Jean Hus ve papa üzerinde

konsilin üstünlüğü ve konsilin devamlılığı konularındaki kararlar tel'in edilmiştir.

17. BÂLE-FERRARE-FLORENCE KONSİLİ (M.S. 1431): Bu konsil Papa IV. Eugene tarafından Bâle'de toplanmıştır (23. Temmuz. 1431'den 7. Mayıs. 1437'e kadar devam eden yirmibeş oturum). Daha sonra 18. Eylül. 1437'de Ferrare'ye transfer olmuş, oradan da 16.Ocak. 1439'da Florence'a nakledilmiştir. Bu konsilde konsil babaları, 6. Temmuz. 1439'da rumlarla, 22. Kasım. 1439'de Ermenilerle, 4. Şubat. 1442'de Yâkubilerle (Monofizitler) birleşmeyi kabul etmişlerdir. Konsil 25. Nisan. 1442'de Roma'ya nakledilmiştir.

18. V. LATRAN KONSİLİ (M.S. 1512): Papa II. Jules ve X. Léon'un saltanatları sırasında toplanan bu konsil, 10.Mayıs. 1512'den 16. Mart. 1517'ye kadar devam eden 12 oturumda, konsil babaları, 1511-1512'de yapılan Pise bölücü konsilini tel'in etmişler ve reform kararlarını oylamışlardır.

19. TRENTE KONSİLİ (M.S. 1545): Papa III. Paul tarafından 22. Mayıs 1542'de toplanan bu konsilin ilk sekiz oturumu 13. Aralık. 1545'den 1547'ye kadar Trente'de devam etmiştir. Dokuzdan onbire kadar olanı ise 1548'de Bologne'de yapılmıştır. Oniki-onaltı oturumlar ise 1551-1552'de Papa III. Jule başkanlığında Trente'de yapılmıştır. Onyed, yirmibeş oturumları ise Papa IV. Pie'nin başkanlığında Trente'de 1562-1563'de yapılmıştır. Konsil babaları, kutsal doktrin, Gelenek ve aslî suç (le Pêché Original), bu suçtan temizlenme konularındaki doğmatik kararları oylamışlar, âyin takdimesi, azizler kültü ve sakramenti konusundaki katolik doktrini belirlemişlerdir. Bu arada çok sayıda reform kararları neşretmişlerdir.

20. I. VATİKAN KONSİLİ (M.S. 1869-1870): Bu konsil Papa IX. Pie tarafından toplanmıştır. 8 Aralık. 1869'dan 18. Temmuz. 1870'e kadar devam eden dört oturum halindeki bu konsilde, konsil babaları, katolik iman doktrinini belirlemişler, papanın üstünlüğünü ve onun yanılmazlığını kabul etmişlerdir.

21. II. VATİKAN KONSİLİ (M.S. 1962-1965): Papa XXIII. Jean tarafından toplanan bu konsil 11. Ekim. 1962'den 8. Aralık. 1965'e kadar devam eden dört oturum halinde yapılmıştır. Konsil babaları konsilde "Dünyada Kilisenin Rolü", "Kilisenin Piskoposlarla ilgili Teşkilâtı", "Kilisenin Liturjik Hayatı", "Ayrılmış Hıristiyanlar", "Hıristiyan olmayanlarla kilisenin ilişkisi" konularını belirlemişlerdir.

KAYNAKLAR

- 1 — L. Bouyer, Dictionnaire Théologique, Copyright, 1963.
- 2 — Marguerite-Marie Thiollier, Dictionnaire des Religions, Verviers, (Belgique), 1982.
- 3 — René Metz, Histoire des Conciles, Paris, 1964.
- 4 — Francis Dvornik, The Ecumenical Councils, Fransızcaya çeviren: Soeur Jean Marie, Histoire des Conciles, Paris, 1966.
- 5 — Encyclopedie de la Foi, Paris, 1965, I. cilt
- 6 — Karl Rahner-Herbert Vorgrimler, Petit Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris, 1969.
- 7 — H. Küng, Structures de l'Eglise, Paris, 1963.
- 8 — R. Laurentin, L'Enjeu du Concile, Paris, 1962.
- 9 — O. Rousseau, Le prochain Concile et l'Unité de L'Eglise, in: Irénikon 32 (1959), 309-333.
- 10 — B. Botte, H. Marot, Y. Congar, A. Dupront, Le Concile et Les Conciles, Chevetogne, 1960.
- 11 — H. Jedin, Brève Histoire des Conciles, Almancadan çeviren: A. Viddick, Paris, 1960.
- 12 — R. Palanque et J. Chelini, Petite Histoire des Grands Conciles, Paris, 1962.
- 13 — A. salles-Dabadie, Les Conciles Oecuméniques l'Histoire, Paris, Genève, 1962.
- 14 — N. Calmels, La Vie du Concile, Forcalquier, 1966.
- 15 — J. Guitton, Regard sur le Concile, Paris, 1963.
- 16 — Vatican II. Textes et Commentaire des décrets Conciliaires sous la direction du pere
- 17 — Concile de Vatican II. Document Conciliaires, Paris, 1965-1966
- 18 — Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris, 1938, III. cilt
- 19 — Histoire de l'Eglise (Depuis les origines jusqu'à Nos jours)—Bloud-Gay, Editeurs, 1946, III-IV. cilt
- 20 — Alfr. Loisy, Les Actes des Apôtres, Paris, 1926.
- 21 — E. Jacquier, Les Actes des Apôtres, Paris, 1926.
- 22 — M. J. Langrange, Saint Paul, Epître aux Galates, Paris, 1918.

KURTULUŞ SAVAŞI GÜNLERİNDE MUSTAFA KEMAL - ENVER ÇATIŞMASI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Birinci Dünya Savaşında yenilgiye uğratılan Osmanlı İmparatorluğu'nu ve yenen İtilâf Devletleri adına İngiltere'yi temsil eden murahhaslar arasında, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Bırakışması'nın¹ aktinden dokuz gün sonra, yani 8/9 Kasım gecesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sürüklemekten sorumlu İttihat ve Terakki Derneği'nin üç önderi -Talât, Enver ve Cemal Paşalar- kimi yandaşlarıyla birlikte, U-67 sayılı Alman denizaltısıyla İstanbul'dan gizlice kaçıyorlardı. Kaçakların hedefi, İngiliz gizli belgelerine bakılacak olursa, Köstence², Türk kaynaklarına göre ise, Kırım kıyılarında, Sivastopol yakınlarında bir sahil kenti olan Gözleve (Evpatorya)'ydi³.

Her üç önder de, savaş günlerinde işlemiş oldukları söylenen suçlardan sanık olarak tutuklanmak için Bağlaşıklarca ve İstanbul'da kurulan yeni yönetimce aranıyordu⁴. 1919 yılı Temmuz'unda, İngiliz yandaşı Damat Ferit yönetimince kurulacak olan özel askeri yargıtayca, savaş suçlarından sanık olarak, yokluklarında (gıyaben) yargılanacak ve ölüme mahkûm edileceklerdi⁵. Daha sonra, Talât ve Cemal Paşalar, Ermeni katillerin

¹ Mondros Bırakışması için bakınız S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, Ankara 1973, s. 7 vd.; Sonyel: *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra 1975, s.3 vd.

² İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Devlet Arşivinde (*Public Record Office*), Siyasal FO 371 sınıfında korunan belgeleri; bundan böyle FO 371 olarak anılacaktır: FO 371/dosya 3411/belge 196725; İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Amiral Richard Webb'ten İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Beyoğlu 26.11.1918.

³ Şevket Süreyya Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, 1914-1922*, C.III, İstanbul 1972, s.494. Odesa'dan da söz ediliyordu.

⁴ FO 371/3411/189162: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Bern 12.11.1918; aynı kaynak, belge no. 1196867: İtalya Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 23.11.1918 tarihli adını; Dışişleri Bakanlığı'ndan İtalya Büyükelçiliği'ne gönderilen 3.12.1918 tarihli yazı; aynı kaynak, belge no. 206293: Bern'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Horace Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen, 13.12.1918 tarihli yazı.

⁵ FO 371/4174/118392: Amiral Webb'ten Dışişleri Bakan vekili Lord Curzon'a yazı, İstanbul 7.7.1919.

kurşunlarına kurban gidecek; Enver Paşa ise, Buhara'da, Müslüman "Basmacı" İhtilâlcilerinin önderi olarak Ruslara karşı savaşırken, vurularak öldürülecekti.

Bu üç İttihatçı önderden yalnız Enver Paşa, Türkiye'yi işgal eden düşmanlara karşı Anadolu'nun ortasında ulusal direniş ve kurtuluş savaşı başlatan Mustafa Kemal'le yandaşları Türk ulusalcılarına karşı kafa tutacak; onların bu yolda kazanacakları saygınlığa ortak çıkmaya, dahası, bu saygınlığı bizzat kendisine mal etmeye çalışacaktı. Ama kendi yücelik duygusu (megalomani), Enver'i, ilk kez daha büyük işlere sürüklüyor; İngiltere ile işbirliği yaparak, Orta Asya'daki Müslümanları Bolşeviklerin boyunduruğundan kurtarmayı; bu olmazsa, Bolşeviklerle birleşerek, İngiliz ve Fransızların Afrika ve Asya'daki imparatorluklarında yaşayan Müslümanları özgürlük ve bağımsızlığa kavuşturmayı düşünüyordu.

İstanbul'dan kaçtıktan ve Kırım'da kimi serüvenler geçirdikten sonra⁶, 1918 yılı sonlarına doğru Berlin'e ulaşan Enver Paşa, oradaki Alman, İngiliz, Fransız ve Rus ajanlarıyla düzen çevirmeye başlıyordu. Görüştüğü ilk kişilerden biri olan Karl Radek adlı Bolşevik ihtilâlcisi, ona, Moskova'ya giderek, İngiliz emperyalizmine karşı Sovyetlerle Müslümanlar arasında bir bağlaşma (ittifak) kurulmasına yardımcı olmasını öneriyor;⁷ "İngiliz emperyalizmine karşı girişilecek olan mücadeleyi destekleyen herkes Moskova'da iyi karşılanır" diyordu⁸.

3 Şubat 1920 tarihli İngiliz Gizli Raporuna göre, Enver Paşa, Anadolu ve Azerbaycan'ı "bir Bolşevik ordusuyla istilâ etmek görevini üstlenmeden önce", bu yöndeki tüm çabaları koordine etmek amacıyla, Almanlarla Bolşevikler arasında bir askerî ittifak kurulması ve Arap, Türk ve Mısırlılar arasındaki akımların birleştirilmesi yolundaki davranışlara büyük ölçüde katkıda bulunuyor; dahası, kolay inandırılan Emir Faysal'dan sempati kazanmaya çalışıyordu. Ama Faysal, "Arabistan ve Suriye'nin bağımsızlığı, Rusya ve Osmanlı Padişahınca tanınıncaya dek", kesin bir davranışta bulunamıyordu⁹.

⁶ Aydemir, s.509.

⁷ Edward Hallett Carr: *A history of Soviet Russia - the Bolshevik Revolution, 1917-1923*, C.III, Londra 1966, s.246.

⁸ K.Okay: *Enver Pascha: Der Grosse Freund Deutschlands*, 1935, s.333; ayr. bkz., Carr III, s.247; Aydemir, s.518.

⁹ FO 371/5137/E 119: İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı, 13.2.1920, ilişkide, 3.2.1920 tarihli gizli rapor.

Bu arada, Enver Paşa, İngilizlerle de düzen çeviriyor; 24 Şubat 1920 akşamı, Berlin'deki İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşüyor; ona, İngiltere'nin Müslüman ülkelerinde İngilizlere karşı ihtilâl kışkırtmak amacıyla, Sovyet yönetimiyle işbirliği yapmak için Moskova'ya gitmek üzere olduğunu; ancak, İngiltere'yle işbirliği yapmayı, Bolşevik Rusya'yla çalışmaya yeğ tuttuğundan, yolculuğunu birkaç gün ertelemek kararını aldığını bildiriyor; bu işbirliği için şu koşulları öne sürüyordu: Sudan'a Mısır gibi bağımsızlık verilmeli; İngiltere ile Mısır arasında bir antlaşma imzalanmalı; Arabistan'a kendi alinyazısını saptama (self-determination) hakkı tanınmalı; İzmir ve Trakya sorunları Türkiye'den yana çözümlenmeli. İngiltere kendisiyle (Enver'le) anlaşırsa, herşey kesinlikle bütünleneceye dek Berlin'de kalacağını; Moskova ile olan görüşmelerini kesinlikle keserek, İngiltere'ye karşı beslenmekte olan duyguları büsbütün değiştirmek için Doğu'ya gideceğini bildiriyordu.

Bu görüşmeyi yorumlayan İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden W.S.Edmonds, Enver'in ihtiraslarının, "Mısır ve Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bağdaşmadığını" kaydediyor, şöyle diyor:

"Bir cani olarak nitelendirdiğimiz bir adama işlem yapacak kadar alçalmaya hazır isek bile, bu, bizim için hiç de iyi olmayacaktır. Enver ne söylerse söylesin, İttihat ve Terakki Derneği'yle Bolşevikler birlikte çalışacaklardır; dolayısıyla, Enver'le anlaşmaya varırsak, ona, bize karşı kullanması için daha çok saygınlık vermiş oluruz"¹⁰.

Enver Paşa, 26 Şubat'ta "Ali" takma imzasıyla Cemal Paşa'ya gönderdiği yazıda aynı görüşleri yansıtıyor; "Türk ve İslâm aleminin kurtarılması hususunda çalışacağım" diyordu¹¹. Ama İngilizler, onun işbirliği önerisine kesinlikle karşı çıkınca¹², 1920 yılı yazında, uçakla birkaç macera geçirdikten sonra, 15 Ağustos'ta Moskova'ya ulaşıyordu¹³. Berlin'de iken Radek'le yapmış olduğu görüşme sonunda, Sovyet Rusya'yı, "hem kendi adını temize çıkarmak, hem de İngiltere'den öç almak için bir sıçrama tahtası

¹⁰ FO 371/5211/E 1311: Binbaşı Ivor Hedley'den Tümgeneral Neil Malcolm'a yazı, Berlin 23.2.1920.

¹¹ Aydemir, s.531.

¹² FO 371/5211/E 1311: İngiliz Askeri İstihbarat Şefi W. Thwaites'ten Lord Curzon'a yazı, Londra 17.3.1920.

¹³ FO 371/4142/170885: Russell'den Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Bern, 5.1.1920; FO 371/5171/E 12473: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 16.9.1920 - Behaettin Şakir'den Talât (Sait Bey'e) yazı, Bakü, 27.7.1920; Carr III, s.247; Aydemir, s.519.

olarak kullanmak" görüşüne sahip olmuştur¹⁴. Rus önderleri de onu, "Batı emperyalizmine" karşı kullanmayı tasarlıyor; büyük dikkat göstererek bol bol övüyor; malî ve askerî yardımda bulunacaklarına dair söz vererek çeliyorlardı¹⁵.

Mustafa Kemal - Enver Çatışması

Enver Paşa¹⁶ Moskova'da çalışmalarını sürdürürken, Anadolu'da yeni gelişmeler oluyor, 23 Nisan 1920'de Ankara'da, Mustafa Kemal'in başkanlığı altında kurulan Büyük Millet Meclisi¹⁷ yönetimi, yurdu iç ve dış düşmanlardan kurtarmak için Anadolu'da ölüm-kalım mücadelesi verirken, 26 Nisan'da, "emperyalist ve sömürgecilerin" düşmanı gibi görünen Sovyet Rusya yönetiminden de yardım dileyor, 11 Mayıs'da, Bekir Sami başkanlığında Moskova'ya bir kurul gönderiyordu. Rus başkentine ancak 29 Temmuz'da varan bu kurul, karşılıklı kuşku ve kararsızlık havası içinde, Sovyet önderleriyle görüşmeye başlıyor, ama bu görüşmelerde Ruslar, Kemalistlere (Türk ulusalcılarına) büyük güçlükler çıkıyor; sonunda Enver Paşa da bu görüşmelere katılarak Ruslarla düzen çevirmeye başlıyordu¹⁸. Enver, 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk mektupta, Müslümanları örgütleyerek, Türkiye'nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova'ya gittiğini,¹⁹ Orduyu yeniden örgütlemek ve Türkiye'ye yararlı olmak amacıyla, Bolşeviklerin izniyle Bakü'ye gideceğini bildiriyordu²⁰.

Enver Paşa'nın bu düzenlerini İngiliz belgeleri de doğrulamaktadır. İngiltere Savaş Bakanlığı, Enver Paşa'yla "Rus Bolşeviklerinin etkisi altında olan kimi aşırı eğilimlilerin", Yunanlılara karşı saldırıya geçmemekle suçlandırdıkları Mustafa Kemal'i erkten düşürmeyi dilediklerini öğrenmiş bulunuyordu. İstanbul'daki İngiliz Askerî Genel Karargâhı'nın 17 Şubat

¹⁴ Carr III, s.264.

¹⁵ İngiliz tarihçisi Carr, Enver Paşa'nın Lenin tarafından da aldatılmış olması olasılığına değinir. Carr III, s.264; ayr. bkz. W. von Blücher: *Deutschlands Weg nach Rapallo*, Wiesbaden 1951, s.32.

¹⁶ Mustafa Kemal - Enver anlaşmazlığının 1915'ten sonra başladığı söylenebilir; ancak, bizi ilgilendiren, bu anlaşmazlığın bir çatışma biçimine geldiği dönem ve sonrasındır.

¹⁷ Bundan böyle BMM olarak anılacaktır.

¹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın: "Tarihi Mektuplar", *Tanin*, No. 4454-408, 18.10.1944.

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy: *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s.50-2; Şevket Süreyya Aydemir: *Tek Adam, Mustafa Kemal, 1919-1922*, C.II, İstanbul 1964, s.418.

²⁰ Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkânı*, İstanbul 1967, s.21-4.

1920'de Savaş Bakanlığı'na bildirdiğine göre, "Anadolu'daki ulusalcılar, Enver'in, İran'dan Maraş'a dek komuta ettiği yüce bir Bolşevik İslâm ordusunun başında harekete geçmek niyetinde olduğuna" dair "epeyi propaganda yapıyorlardı"²¹. Bu haberi, o bölgede bulunan kimi İngiliz gözlemcileri, örneğin, Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Deniz Yarbayı Harry Luke de doğruluyordu. Bizzat Enver, 25 Şubat 1920'de, Berlin'deki İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşürken, tanınmamak için giysi değiştirerek İstanbul'a gidip "oradaki önderlerle görüşeceğini" açıklamış bulunuyordu²².

Uğursuz Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra, 12 Ağustos 1920 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Anadolu'da güçlü ve zayıf olmak üzere iki parti bulunduğunu; bunlardan zayıf olanın Mustafa Kemal ve ulusalcıların partisi olduğunu; bu partinin, "yurtsever ve dinsel amaçlar besleyerek, barış antlaşmasına (Sevr) ve bunun neden olacağı Türkiye'nin bölünmesine karşı direnmeye çalıştığını, ama bunda başarısızlığa uğradığını; dolayısıyla, bu parti mensuplarının şimdi Enver, Talât, İttihatçı - Musevi - Alman - Bolşevik kombinezonu olan daha tehlikeli öteki partiye geçmeye başladıklarını" iddia ediyor; Enver'le yandaşlarının, Türkiye'yi, Bolşevik anlamındaki Pan-İslamcılığa kurban ettiklerini; Lenin'in ilkelerini kabullenerek, bunları, Anadolu'da, "Yunan propaganda ordusu" aracılığıyla yaymakta olduklarını; öte yanda Mustafa Kemal'in, Lenin'in ilkelerine karşı çıktığını; dolayısıyla, erkten düşürülmek üzere olduğunu ve yerine Enver'le Talât'ın geçirileceğini iddia ediyordu.

Anadolu'daki bu durumdan yararlanan Bağlaşıklar, özellikle İngilizler, Kemalistleri daha da bölmek, "ılımlıları ılımsızlardan ayırmak" amacıyla Anadolu'ya bir kurul gönderilmesini destekliyorlardı. Daha sonra Ahmet İzzet Paşa başkanlığında bu denli bir kurul gönderilecekti. Bu arada, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, Mustafa Kemal'le yandaşlarının, Ankara'da, Bolşevik - İttihat ve Terakki grubu önünde gittikçe zayıflayarak, Enver Paşa'nın, Lenin'in ilkelerine karşı çıkan Mustafa Kemal'in yerini almak üzere olduğuna inanılıyor; Bakanlığın Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne, şu görüşleri öne sürüyordu:

²¹ FO 371/5041/E 4686: İngiltere Savaş Bakanlığı'ndan İstanbul'daki İngiliz Askeri Karargâhına kapalı telyazısı, 9.2.1920; Genel Karargâhtan Savaş Bakanlığı'na gizli telyazısı, İstanbul 17.2.1920.

²² FO 371/5211/E 1311: Binbaşı Ivor Hedley'den Tümgeneral Neil Malcolm'a yazı, Berlin 25.2.1920.

"Mustafa Kemal, kendi savının yitirilmiş olduğunu herhalde anlamış olsa gerek. Bu durumda, Türkiye'nin ve Osmanlı hanedanının bütün bütün ortadan kalkarak, Bolşevizmin yayılması yerine, Türkiye ve Padişah adına Antlaşmayı (Sevr) ve Bağlaşık desteğini kabul edebilir. Ona bu biçimde öneride bulunulmalı. Enver Paşa Ankara'da onun yerini alıncaya dek direnişi sürdüreceği yerde, gerek Velihaht Abdülmecit aracılığıyla, gerekse kendisiyle doğrudan ilişki kurarak, durumu kabullenmeye, bağlılık ve yetkisini Ankara'dan İstanbul'a aktarmaya inandırılırsa, Türkiye'yi kurtarma çabalarına büyük ölçüde katkıda bulunmuş olur. Damat Ferit'in yerini alacak en iyi aday olduğu ona anlatılmalıdır. Durum, onu Sadrazamlığı kabule inandırabilir; böylece, Anadolu'yu belki yatıştırıp birçok sorunların çözülmesine yardımcı olabilir"²³.

1920 yılı Eylül sonunda, erkteki Damat Ferit yönetimi bunalım geçirirken, İngilizler, onun yerine Tevfik Paşa'nın geçmesini desteklemeye başlıyor; İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkilisi D.G. Osborne şu derkenarı kaleme alıyordu:

"Mustafa Kemal'in askerî durumu gerçekten umutsuzsa ve Enver Paşa onun yerini almak üzereyse, onu ve daha ılımlı yandaşlarını, Türkiye'yi Enver-Bolşevik emellerine kurban etmeye hazırlanan aşırı eğilimlilerden ayırmanın zamanı gelmiştir"²⁴.

Yine 1920 Eylülü'nde Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Birinci Kurultayına İslâm ülkelerini temsilen katılan Enver Paşa hiç de iyi karşılanmıyor; Türk ulusalcılarına olduğu kadar ona da aşağılık işlem yapılıyor²⁵. Onun Bakü Kongresi'ne katıldığını öğrenen Mustafa Kemal, Bolşevik emellerinden fazlasıyla kuşkulunmaya başlıyordu, çünkü Rusların Enver'i

²³ FO 371/5178/E 11702: İstanbul'da hazırlanan "Anadolu'daki durum" başlıklı ve 12.8.1920 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu - Anadolu'daki Bolşevizm davranışlarını inceliyordu; ayr. bkz. FO 371/5171/E 12803: İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir John de Robeck'ten Lord Curzon'a gizli yazı, İstanbul 5.10.1920.

²⁴ FO 371/5056/E 12184: Amiral Robeck'ten Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul 1.10.1920 ve D.G.Osborne'nun derkenarı.

²⁵ Karabekir, s.42-4; Feridun Kandemir: *Atatürk'ün kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve sonrası*, İstanbul 1965, s.77-80; S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, Ankara 1986, s.37 ff.; Ivor Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917-58*, Seattle 1959, s.58; K.J. Eudin ve R.C. North: *Soviet Union and the East, 1920-1927*, California 1957, s. 80-81; Carr III, s.269-5; FO 371/5178/E 13412: Gizli Siyasi Rapor, 29.9.1920-5.10.1920.

desteklediklerini; gizli amaçları uğrunda onu gerek Anadolu'da gerekse Orta Asya'da kullanmak niyetinde olduklarını²⁶; ulusal akımın önderi olarak kendinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini; Türk halkı ve ordusunca destekleneceğine inanılan Enver'in Mustafa Kemal'i erkten düşürebileceğini sandıklarını iyi biliyordu. Böylece, Enver Paşa, "Doğu'dan gelecek tehlike"den çok kuşkulanan Mustafa Kemal'e karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi²⁷.

Aslında Enver Paşa da, 5 Aralık 1920'de yeğeni Halil Paşa'ya Berlin'den gönderdiği yazıda, "ihtimal ilkbaharda Anadolu'ya hareket için hazırlanacağım. Yani, eğer Ruslar, Müslüman olmak şartıyla kuvvet verirlerse, bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim. Yahut da Anadolu'ya, belki mütenekkiren (kişiliğini gizleyerek) gidip arkadaşlarla birlikte çalışırım..." diyordu. O sırada Enver Paşa'nın bir Yeşil Ordu'yla Anadolu'ya gelmekte olduğu söylentileri çevrede dolaşıyordu²⁸. Kâzım Karabekir, 10 Eylül 1920'de durumu şöyle değerlendiriyordu:

"... Mesele Mustafa Kemal Paşa'yı devirmeye ve bu suretle halk hükümetleri meselesini bütün memlekete teşmil etmeye (yaymaya) ve bu suretle İttihatçıların işbaşına gelmelerine çalıştıkları hakkında vasi (geniş) bir plân var... Berlin'den Enver'i Bakü'ye koşturan kuvvetin dahilindeki (içteki) İttihatçıları da harekete getirdiği ve yine memleketimiz dahilinde bu sefer de Enver eliyle Bolşeviklik tesisine çalışıldığını tahmin ettim"²⁹.

Gerçekten, Bolşevikler, Anadolu'ya sızmak amacıyla hazırladıkları büyük plânı uygulamada Enver Paşa'dan yararlanmayı düşünüyor; bu plânı gerçekleştirmek için ivedi davranıyor; Bakü'de "İştirakiyun Fırkası" adı altında bir Türk komünist partisi kurulmasına yardımcı oluyorlardı³⁰. Türkiye'nin Lenin'i olarak görülen, kurnaz Türk komünisti Mustafa Suphi'nin başkanlığı altındaki bu partinin üyelerinin Anadolu'ya gizlice sızabilmeleri için, ya da ulusal önderleri, onları açıktan açığa Anadolu'ya kabule zorlamak amacıyla, Bolşeviklerce bir ortam hazırlanıyordu.

²⁶ FO 371/5171/ E 12803: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 24.9.1920.

²⁷ Hikmet Bayur: "Türkiye-Rusya Münasebetleri", *Adalet*, 17.1.1965; Sonyel II, s. 40; FO 371/4946/E 11431: İngiliz Deniz Yarbayı Harry Luke'den Lord Curzon'a açık telyazısı, Tiflis 15.9.1920.

²⁸ Aydemir, s.549; Karabekir, s.179-80 ve 292.

²⁹ Karabekir, s.30.

³⁰ Sonyel II, s.41.

Durum o denli bunalımlı bir kerteğe geliyordu ki, Mustafa Kemal, Türk-Rus anlaşmasını önleyici engelleri ortadan kaldırmak amacıyla, Kâzım Karabekir'in önerisi üzerine³¹, Enver Paşa'ya bir telyazısı göndererek, İslâm Dünyası'nda, özellikle Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan gibi uzak ülkelerde çalışmalarını sürdürmeye üsteliyor, ama bu konuda Rusları kuşkulandırmamasını, sonra çalışmaları hakkında Ankara'ya sürekli bilgi iletmesini tembihliyordu³². 28 Aralık tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Ankara yönetimiyle Enver Paşa arasında bir anlaşma imzalandığını ve bu anlaşmaya göre, Ankara yönetiminin izniyle, Enver'e, o yönetimin de desteklediği Parı-Asya akımına kısmen katkıda bulunması görevinin verildiğini iddia ediyordu³³. Ancak, Enver Paşa, kaleme aldığı 28 Ocak 1921 tarihli mektupta, Türkiye'deki yandaşlarından kimilerine, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silâhlı bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini Halil Paşa'ya açıklıyordu³⁴.

Londra ve Moskova Konferansları

Halil Paşa, Enver Paşa'ya 10 Şubat 1921'de gönderdiği yazıda, İtilâf Devletleri'nin, doğrudan doğruya BMM yönetimine baş vurarak, Londra'da yapılacak konferansa temsilciler davet ettiklerini; Ankara'nın bu daveti kabullenerek, Londra'ya, Bekir Sami başkanlığında bir kurul gönderdiğini bildiriyor, şöyle diyordu:

"Bu suretle, Anadolu'nun, doğrudan doğruya hatırını saydırarak İtilâf Devletleri ile giriştiği münasebetle, acaba sizin Anadolu'da görünmenizle İtilâf Devletleri'ni ürküterek, başlanmış işi bozmanız ihtimali olur mu olmaz mı?"³⁵.

diye sorarak, Enver Paşa'yı, Anadolu'ya gitmekten vazgeçirmeye çalışıyordu. Ama Küçük Talât, Enver'in Anadolu'ya geçmesinden yanaydı. 16

³¹ Karabekir, Enver Paşa ile arkadaşlarına, dış ülkelerde, Kemalist Türkiye'den yana çalışmak amacıyla uygun bir program verilerek, Azerbaycan ordusunu örgütlemek ve o sıralarda kapalı bulunan Doğu yolunu açmak görevinin verilmesini öneriyordu. Karabekir'den Kemal'e kapalı telyazısı 21.9.1920 - Karabekir, s.25.

³² Kemal'den Enver'e kapalı telyazısı, Ankara 4.10.1920 - Cebesoy, s.55-7; Sonyel II, s.47.

³³ FO 371/7853/ E 872: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 8.4.1922: Pan-Asya akımı: Ankara yönetimiyle Enver arasında anlaşma, HV/32517, 28.12.1921.

³⁴ Sami Sabit Karaman: *İstiklâl Mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit 1949, s.115.

³⁵ Aydemir, s.600 - Halil'den Enver'e yazı, 10.2.1921.

Mayıs 1921'de Tuapse'den Halil Paşa'ya gönderdiği yazısını şöyle bitiriyordu:

"Kardeşim, artık bu heriflere (yani Ankara ulusalcılarına) hiç merhamet yok. Tam manası ile bir inkılâba (devrime), kanlı bir inkılâba hazırlanalım..."³⁶.

1921 yılı Şubatı'nda yapılan İkinci Moskova Konferansı günlerinde, Türk-Rus görüşmeleri iyi gitmeyince, Enver Paşa yine işe karışıyor, Yusuf Kemal başkanlığındaki Kemalist kurulunu, Ruslara ödün vermeye inandırmaya çalışıyor; Batum'dan vazgeçmelerini ve Sovyet Rusya ile ivedilikle bir antlaşma imzalamalarını öneriyor, ama Türk kurulu, Ulusal Sözleşme (Misak-ı Milli) ve Gümrü Antlaşması üzerinde direniyordu³⁷. Enver Paşa'ya göre, Londra Konferansı'nın (Şubat 1921), Türkiye'nin 1914 sınırından söz bile etmediği bir sırada, Anadolu diplomatik kurulunun bir kasaba üzerinde direnerek görüşmeleri uzatması, Rusları, Türkiye'den yana olan siyasetlerini değiştirmeye sevk edebilirdi. 9 Mart 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vasilieviç Çiçerin'in dileği üzerine, Ankara kuruluyla görüşerek, "Londra'da çılgın bir karar alınmadan önce", Ruslarla ivedilikle bir anlaşmaya varmalarını önerdiğini bildiriyordu³⁸.

Türk -Rus İlişkileri Gerginleşiyor

Bu arada Londra Konferansı başarısızlığa uğruyor; Kemalistler, Ruslarla 16 Mart 1921'de bir dostluk antlaşması imzalıyor; ama Sevr Antlaşmasını kaldırmak veya değiştirmek amacıyla, İtilâf Devletleri'yle düzen çevirmek zorunda kalıyorlardı. 1921 yılının ilkbahar ve yazında en bunalımlı günlerini yaşayan Kemalistler, diplomatik ve askerî çabalar sonunda sağlamış oldukları kazançları yitirmek tehlikesiyle karşılaşıyorlardı. Bir yandan, Batı Anadolu'daki Yunan saldırısına göğüs gererken, öte yandan, işgalci devletlerden İngiltere'nin düşmanlığını, Fransa ve İtalya'nın Türk sa-

³⁶ Ibid., s.603; ayr. bkz. FO 371/6480/E 13105: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921.

³⁷ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya yazı, Moskova 6.3.1921 - Yalçın: "Tarihi Mektuplar", *Tanin*, 24.10.1944; Ulusal Sözleşme (Misak-ı Milli) için bakınız, Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, s.96-7, 135ff, 157 ve 189; Gümrü Antlaşması için bkz. Sonyel II, s.22, 32-6, 38, 43 ve 52-5.

³⁸ *Tanin*, 25.10.1944; ayr. bkz. Louis Fischer: *The Soviets in World Affairs*, C.I. Londra 1930, s.392.

vına karşıcıl tutumunu körüklüyor; Bolşevik Rusya'nın yeniden çevirmeye başladığı düzenlere az daha kurban gidiyorlardı.

Moskova'daki BMM Büyükelçisi Ali Fuat'ın anlattığına göre, Sovyet Dışişleri Komiserliği ve Üçüncü Enternasyonal, Batı'lı Devletlerle anlaşmaya varacaklarını sandıkları Kemalistlere karşı pek düşmanca davranıyorlardı³⁹. İkinci İnönü zaferine dek geçen dönemde, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler yeniden oldukça gergin bir aşamaya giriyor; Moskova, Kemalistlerin Fransızlarla anlaşmaya vararak Ruslara karşı dönmelerinden kuşkulanıyordu⁴⁰. Buna karşılık, Kemalistler de Rusların Batılı Devletlerle anlaşmaya vararak kendilerini yalnız bırakmalarından⁴¹; Türkiye'nin, bağımsızlığını bir yandan İngiliz emperyalizminden kurtarıırken, öte yandan Rus Bolşevizmine yitirmesinden çekiniyorlar; Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın başlarına gelenleri örnek olarak alıyorlardı⁴².

Bu bunalımlı dönemde, Lenin, Kafkaslarda "oldukça karışık bir durum meydana geldiğinden" söz ediyor, "herhangi gün bir savaşla karşı karşıya gelmek zorunda bırakılabiliriz" diyordu⁴³. Stalin, Kemalistlerin, İtilâf Devletlerine "yaltaklanarak onların lûtfunu kazanmaya çalışmaları" olasılığından ötürü kaygısını belirterek, "sömürgelerin kurtuluşu için yapılan mücadelenin teksif edilerek, onun tanınmış önderi olan Rusya'nın mücadeleyi var gücüyle destekleyeceğini" öne sürüyor, "zulme uğramış halkların savına ihanet etmezlerse, Kemalistlerle birlikte, ama İtilâfçıların safına katılırlarsa, onlara karşı dahi, o mücadelenin zaferle sonuçlanacağına emin olduğunu" iddia ediyordu⁴⁴.

O sıralarda, Rusların Kafkaslarda kimi davranışlar planladıkları seziliyordu. Moskova'nın, Anadolu akımının önderliğini eline geçirmek ihtirasıyla yanan ve erke geçer geçmez Ruslarla en içten ilişkiler kurmaya söz veren Enver Paşa'yla yeniden düzen çevirdiğine inanılıyordu⁴⁵. 1921 yılı Mayıs sonlarına doğru, Ali Fuat, Moskova'dan Ankara'ya gönderdiği ra-

³⁹ Cebesoy, s. 196-7.

⁴⁰ İbid., s. 199-200.

⁴¹ İbid., s. 152-4: Ali Fuat'tan Ankara'ya kapalı telyazısı, Moskova 11.4.1921.

⁴² İbid., s. 180-81: Ali Fuat - Enver Paşa görüşmesi, Moskova 16.4.1921. Yukarıda adı geçen Kafkasya Devletleri Bolşevikleştirilmişlerdi.

⁴³ V.I.Lenin: *Sochineniia*, 30 cilt, Moskova ve Leningrat, 1926-32, C.XXV, s.487.

⁴⁴ I.V. Stalin: *Sochineniia*, C.IV, Moskova 1946, s.41-2.

⁴⁵ George S. Harris: *The origins of Communism in Turkey*, California 1967, s.103.

porda şöyle diyordu: "...Rusların şark mıntıkasında (Doğu bölgesinde) bizi ehemmiyetli (önemli) surette meşgul edecek bir mesele (sorun) ihdas edeceklerini (çıkaracaklarını) zannediyorum..."⁴⁶. Yine o sıralarda Kafkaslarda bulunan BMM yönetimi Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur da bu uyarıları doğruluyor; daha öne giderek, Rusların Türkiye'ye savaş ilân edeceklerini bildiriyordu⁴⁷.

Ankara'da çok kuşku yaratan bu haberler büsbütün asılsız değildi, çünkü Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Yunanlıların Anadolu'da yeniden saldırıya geçeceklerini öğrenir öğrenmez, Sovyetlerin, Türkiye'deki savaşa karışmaları gerekeceğine inanarak, Kafkasya'daki Sovyet orduları başkomutanı Orjonikidze'e, Kızıl Ordu'yu Anadolu sınırlarına yığmasını önermişti⁴⁸. Bu gelişmeler önünde, Mustafa Kemal, Karabekir'i, çok uyanık olmaya ve Kafkaslardan gelecek herhangi bir saldırıya karşı Doğu Ordusu'nu hazırlıklı tutmaya uyarıyordu⁴⁹. Karabekir zaten uyanık davranıyor; Mustafa Kemal'e gönderdiği telyazısında, Rus önderlerinin Anadolu'da komünizmi kurmayı dilediklerini; BMM ve yönetimiyle ulusun başındaki aydınları etkisiz bıraktıktan sonra, kanlı ihtilâller yapabilecek öğeler aradıklarını; onlara bol vaadlerde bulunarak para verdiklerini bildiriyor, şöyle diyordu:

"Bir kerre (kez) Türk ordusunu mukavemetsiz (dirençsiz) bir halde görürlerse, yapacakları, Azerbaycan ve Ermenistan'ın aynı olacaktır"⁵⁰.

Enver Paşa, Kemalistlerle İngilizler arasında barış imzalanırsa, kendisini Anadolu'ya göndermekten yana olan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Lev Mihaloviç Karahan'la 1921 yılı Nisanı'ndan beri düzen çeviriyordu. Bu Sovyet önderleri, Türk komünisti Mustafa Suphi'nin Anadolu'yu komünistleştirme çabalarında uğradığı başarısızlığı gidermek amacıyla, Enver Paşa aracılığıyla Anadolu'da bir kızıl ihtilâl yaratmayı umut

⁴⁶ Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, s.972; Fethi Tevetoğlu: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960*, Ankara 1967, s.315-8 - Ali Fuat'tan Ankara'ya kapalı telyazısı, Moskova 26.5.1921.

⁴⁷ Karabekir, ibid., s.970 - Karabekir'den M.Kemal'e kapalı telyazısı, Kars 31.5.1921.

⁴⁸ FO 371/6473/E 8147: General Charles Harington'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921.

⁴⁹ Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, s.972: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1964, s.383 - Mustafa Kemal'den Karabekir'e telyazısı, Ankara 10.6.1921.

⁵⁰ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.144.

ediyorlardı⁵¹. Moskova'daki Kemalist Büyükelçisi Ali Fuat⁵² ve Doğu Savaş Kesimi Komutanı Kâzım Karabekir, bu düzenler konusunda Ankara'ya sürekli bilgi iletiyorlardı. Bunun üzerine davranan Ankara yönetimi, Anadolu'da Envercilere karşı önlemler alıyor; Karabekir'e, uyanık davranmasını ve aynı önlemleri almasını yeniden öneriyordu⁵³.

Bolşevik Ordusu Anadolu'ya Girmeye Hazırlanıyor

28 Temmuz 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna göre, Mayıs ayında, Kars'ta, Kafkasya'daki Bolşevik gücü komutanıyla Enver-Bolşevik grubunun delegesi olduğu söylenen kıdemli bir Türk subayı arasında bir görüşme yapıldığı "oldukça yetkili bir kaynakça" bildiriliyordu. Büyük gizlilik içinde yapılan bu görüşmede şu kararlar alınıyordu:

"Kemalistler Yunanlılarca kesin bir yenilgiye uğratılırlarsa, Bolşevik ordusu Anadolu'ya girecek; ama, Kemalistler durumlarını korurlarsa, Bolşevikler İran'a karşı harekete geçecek"⁵⁴.

İngiliz başçevirgeni Andrew Ryan, 30 Haziran 1921'de kaleme aldığı "oldukça mahrem" işaretli raporda, Bolşeviklerin Enver'i Ankara'da erkte görmeyi yeğ tuttukları; Kafkasya Cumhuriyetlerine yaptıkları gibi, Anadolu'yu da ele geçirmek amacıyla bir ön akım hazırlamakta oldukları görüşünü öne sürüyor; şöyle diyor:

"Mustafa Kemal'in, Bolşevik ittifakına değer vermekle birlikte, Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesini veya Bolşevik Rusya'nın bir dış istihkâmı biçimine getirilmesini görmeyi asla dilemediği kanındayım"⁵⁵.

Türkiye'deki İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Sir Charles Harrington da, İstanbul'da, Ankara'nın Bolşeviklere büsbütün teslim olduğunu gösterecek kanıt bulunmadığını, 13 Temmuz 1921'de İngiltere Savaş Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında öne sürüyor; Ankara'nın dileğinin, Yunanlılara karşı savaşmak için Rusya'dan silâh ve mermi sağla-

⁵¹ FO 371/6473/E 9074: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 28.7.1921.

⁵² Cebesoy, s.245.

⁵³ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.125-6 - Karabekir'den Ankara'ya kapalı telyazısı, Sankamış 5.5.1921; M.Kemal'den Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara 17.5.1921.

⁵⁴ FO 371/6473/E 9074: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 28.7.1921.

⁵⁵ FO 371/6472/E 7936: Andrew Ryan'ın kaleme aldığı 30.6.1921 tarihli "oldukça gizli" andırı.

mak olduğunu; Rusya'nın Ankara'ya kendi "boyunduruğunu" kabullen-dirmek için bunu bir "manivelâ" (özür) olarak kullanmayı dilediğini ve bu silâhların kendine karşı çevrilmelerini istemediğini; gerçek Müslümanların Rusya'dan korktukları kadar Rusya'nın da İslâm akımından korktuğunu; İttihat ve Terakki Derneği'ne mensup bir hizibin, kendi kişisel amaçları için Bolşeviklerle işbirliği yapmayı dilediğini; bu işbirliğini, Dip Kafkasya (Maveray-ı Kafkas)'da Ankara'ya karşı yapılan Bolşevik askerî yığılması ve Yunan saldırısının yaratmış olduğu askerî baskıya rastlatmanın, onların plânlarının bir bölümünü oluşturduğunu; Bolşeviklerin Türk hududuna asker yığdıklarını açıklıyor, şu yorumda bulunuyordu:

"Hiç kuşkusuz, Enver, bir Makineli Tanrı (*Deux ex Machina*) gibi, 1913'de Edirne'ye girerek yaratmış olduğu sansasyonu tekrarlamayı plânlıyor ve Mustafa Kemal, Yunan saldırısının gerginliğine uğradıktan sonra, Bolşevik berkitici (takviye) gücünün başında bölgeye girmeyi ümit ediyor"⁵⁶.

Bu arada Enver Paşa, "İslâm İhtilâl Cemiyeti" adı altındaki örgütü aracılığıyla, Kemalistlerin Doğu Ordusu'nun bir bölümünü ele geçirmeye çalışıyorsa da, başarı sağlayamıyordu. Batı Savaş Kesimi Komutanı İsmet Paşa, bir Bolşevik-Enver düzenine karşı uyanık davranması için Karabekir'i uyarıyor⁵⁷; Savunma Bakanı Fevzi Paşa da, Karabekir'e Doğu Ordusu'ndaki Enver yanlılarını uzaklaştırmasını; Enver'le iş ortakları Türkiye'ye girerlerse, onları tutuklayarak sıkı koruma altında Ankara'ya göndermesini bildiriyordu⁵⁸. Karabekir, tüm gerekli önlemleri almaktan geri kalmıyor⁵⁹; Fevzi Paşa'nın bu konudaki buyruklarını öteki ilgili komutanlara da ilet-yordu⁶⁰. Bu arada BMM yönetimi, Moskova'daki ataşemiliteri Saffet Bey'i, Enver Paşa'nın davranışlarını izleyerek Karabekir'e sürekli bilgi iletmekle görevlendiriyor; Moskova Büyükelçisi Ali Fuat'a da, aynı konuda Ankara'ya bilgi göndermesini bildiriyordu⁶¹.

⁵⁶ FO 371/6473/E 8417: Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921; FO 371/6472/E 9674: İngiliz İstihbarat Raporları, İstanbul, 15 ve 26.7.1921.

⁵⁷ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.133-4 - İsmet Paşa'dan Karabekir'e kapalı telyazısı, 24.5.1921.

⁵⁸ *İbid.*, s.132-3 ve 136-7 - Fevzi Paşa'dan Karabekir'e kapalı telyazıları Ankara 24 ve 29.5.1921.

⁵⁹ *İbid.*, s.138-9 - Karabekir'den Fevzi Paşa'ya kapalı telyazısı, Sarıkamış 26.5.1921.

⁶⁰ *İbid.*, s.145-7 - Karabekir'den Kars Orduları Komutanlarına kapalı telyazıları, 9.6.1921.

⁶¹ *İbid.*, Fevzi Paşa ve M.Kemal'den Karabekir'e kapalı telyazıları, Ankara 15.6.1921; Aydemir, s.604.

1921 yılı yazında Mustafa Kemal - Enver çatışması o denli bunalımlı bir evreye geliyordu ki, ulusalcıların organı olan *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi'nin 13 Haziran 1921 tarihli sayısında Enver'e saldırılıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıktığı gibi, şimdi de Türkiye'yi yıkmaya çalışmakla suçlandırılıyor⁶². İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, 8 Haziran 1921'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, o sıralarda, ulusal emelleri sağlamak amacıyla, ikisi de Bolşevik yardımına gereksinen Kemalistlerle İttihatçılar arasında bir çatışmaya doğru gidildiğini; Kemalistlerin, İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan Bağlaşık Devletlerinden tatmin edici koşullar sağlarsa, Bolşevikleri "atacaklarına" inanıldığını; Dünya Savaşı esnasındaki davranışları yüzünden Bağlaşıklar nezdinde lekelenmiş bulunan İttihatçıların ise, Bolşeviklerle sürekli bir ittifak kurmayı dilediklerini bildiriyor, şöyle diyor: "Enver ile Cemal, Bolşeviklerle işbirliği yapıyor; gerçekte onların ajanları sayılırlar. Enver, ulusal grubun önderi olarak Mustafa Kemal'in yerini almak azminde-dir".

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği baş çevirgeni Andrew Ryan da bu görüşleri doğruluyor; kaleme aldığı bir yazıda şöyle diyor:

"... Enver Paşa'nın, aralarında amcası (yeğeni ?) Halil Paşa ve Küçük Talât Bey de bulunan yandaşlarınca, başarısızlıkla sonuçlanan bir hükümet darbesi yapıldığı iddia ediliyor. Enver Paşa'nın uzun bir süreden beri kendi başına davranışlarda bulunduğu ve Mustafa Kemal'le en yakını askerlerin, yerlerini Enver Paşa ve grubuna bırakmayı dilemedikleri pek açıktır. Herhalde Bolşevikler, Enver'in, ulusal akımın denetimini eline geçirmesini yeğ tutuyorlar, çünkü Enver, Mustafa Kemal'den çok onların ceplerinde bulunuyor ve Avrupa'ca daha lekeli olarak görülüyor. Belki de, Ankara önderlerinin Bağlaşıklarla herhangi bir anlaşmaya varmayı kalben diledikleri kuşkusu içindedirler..."⁶³.

Yeni Yunan Saldırısı

11 Temmuz 1921'de İzmir savaş kesiminde yeni Yunan saldırısı başlıyor; ilk dönemde başarılı oluyor; Kemalistler, en bunalımlı günlerini yaşıyorlardı. Türk ordusu Sakarya ırmağının doğusuna çekiliyor; durum o

⁶² FO 371/6472/E 8417: Enver Paşa'nın davranışlarına ilişkin rapor, İstanbul 1.7.1921.

⁶³ FO 371/6471/E 6786: Frank Rattigan'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul 8.6.1921.

denli tehlikeli bir noktaya geliyordu ki, Kemalistler, Ankara'yı boşaltarak, başkenti Kayseri'ye taşımak kararını alıyorlardı⁶⁴. Bu Yunan saldırısı sırasında, BMM ve Bolşevik Rusya yönetimleri arasındaki ilişkiler kesilecek kadar gerilmiş bulunuyordu. Yunan ordusu Ankara doğrultusunda ilerlerken, Türk ulusal akımının yıkılacağına inanan Ruslar, Kemalistlere karşı iyi niyetle davranmıyorlar; Yunan saldırısından yıpranacağına inandıkları Mustafa Kemal'i devirmek amacıyla, Enver Paşa'yı bir "ihtilâl ordusunun" başında, Anadolu sınırlarında hazır tutuyorlardı⁶⁵.

Amerikalı yazar George Harris'e göre, Yunan saldırısı şiddetlenince, Kremlin, Enver Paşa'ya, Anadolu içindeki örgütünü yayması için izin veriyor; bu amaçla Enver, 1921 yılı Temmuz ayında Batum'a giderek, orada, Sovyetlerin koruyuculuğu altında, 5 Eylülde, İttihat ve Terakki Derneği'nin bir kongresini düzenliyor, Ankara yönetimini, "kendi yandaşlarına ezgi yapmaktan vazgeçmeye ve onlara siyasi faaliyet özgürlüğü tanımaya" çağırıyordu⁶⁶. Şevket Süreyya Aydemir'in anlattığına göre, o sırada Batum'da bulunan Enver Paşa, İstanbul'dan üniformalarını, nişanlarını, kılıcını aratıyor ve bir aralık Anadolu'ya geçişi bir an sorunu biçimine geliyordu⁶⁷.

Temmuz ortalarına doğru, Yunan saldırısı şiddetli bir biçim alırken, Ankara'da, Enver yandaşlarının bir hükümet darbesi hazırlamakta olduklarını gösteren belirtiler vardı. 2 Mayıs 1921'de Moskova'ca Ankara'ya yeni Büyükelçi atanan M. Natzenus başkanlığı altında, yaz başında Ankara'ya ulaşan yeni Sovyet diplomatik kurulu, Enver yandaşlarının çevirdikleri düzenlere karışıyor⁶⁸; Natzenus, Moskova'ya gönderdiği tüm raporlarda, Mustafa Kemal'in devrilmesi ve yerine Enver Paşa'nın geçirilmesi gereğini sürekli vurguluyor; aynı zamanda, yerel İttihatçı-Komünist grupları çalışmalarını artırıyor ve Türkiye'nin Kafkas sınırına Bolşevik ordusu sürekli yığılıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G. Osborne, 25 Temmuz 1921'de bu konuda kaleme aldığı derkenarda şöyle diyordu:

⁶⁴ FO 371/6225/E 8990: Tümgeneral Harington'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 5.8.1921.

⁶⁵ FO 371/6473/E 8417: Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921.

⁶⁶ Harris, s.103.

⁶⁷ Aydemir, s.586.

⁶⁸ FO 371/7947/E 6421: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1921; ayr. bkz. *İzvestia*, No.152, 14.7.1921.

"Enver'i Mustafa Kemal'in yerine geçirmek için Ankara'da bir hükümet darbesi yapılması olanaklı görünüyor. Esasen böyle bir darbenin ilk belirtilerini gösterecek kanıtlar vardır. Eliava (?) önderliğinde yeni bir Bolşevik kurulu; yerel İttihatçı-Komünist partisinin gittikçe artan etkisi; Türkiye'nin Kafkas hududuna Bolşevik askerleri yığılması. Bu arada, Mustafa Kemal, şimdiye dek çok başarılı olan Yunan saldırısının gerginliğine katlanıyor..."⁶⁹.

Yunan başarısı, İstanbul'da, Kemalistlere karşı olan çevrelerde de bir akım yaratıyor; bu çevreler, Kemalist orduları yenilirse, bir hükümet darbesi yapmayı plânlıyorlardı. İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri, Anadolu'da Mustafa Kemal'e karşı isyan çıkacağına inanıyordu. İngiliz Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, bu isyanın Bolşevik-Enver grubu tarafından başlatılarak, savaşı sonuna dek sürdürmek amacı gütmekten kaygılanıyor; Yunanlılara, aşırı davranmamalarını ve Ankara'daki ılımlıların işbaşına geçerek barışı (Sevr'i) imzalamalarını kolaylaşturmalarını öneriyor; aksi durumda, tüm Türk halkının kendilerine karşı birleşerek direnişi belirsiz bir süre sürdürmeleri ve bunun sonucu olarak her iki yanın felâkete uğraması olasılığına değiniyordu⁷⁰.

26 Temmuz 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna bakılacak olursa, Enver, kendi siyasî emelleri uğrunda, kardeşi Nuri'yi örnek alarak, Komünist Partisi'yle açıktan açığa ilişki kuruyordu. Bolşevikler, onu Anadolu'daki sözde Türk Komünist Partisi'yle en değerli bir bağları olarak, Kemalist yönetimini ise, kendi ülkesinin düşmanı olarak görüyorlardı. Onun Anadolu'da dolaşıp durmasına tolerans gösterilmiyordu. Halil Paşa'nın ülkeden çıkarılması, Enver'in dostlarının bile varlıklarını ülkede sürdürmelerine Mustafa Kemal'in tolerans göstermeyeceğini belirliyordu. Buna karşın, Temmuz sonunda, İngiliz İstihbaratı, Yunan ordusunun Anadolu'da ivedilikle ilerlemesinin, "Bolşevik ve Enver Partisi'nin ülkede sahneye ilk kez çıkması için gereksindiği" ortamı yaratabileceğine inanıyordu⁷¹.

Ancak, bundan büsbütün değişik görüşler öne süren İngiliz gözlemcileri de vardı. Örneğin, tutsak bulunduğu Anadolu'da özgür bırakılan, İn-

⁶⁹ FO 371/6473/E 8417: İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne'nun derkenarı, Londra 25.7.1921.

⁷⁰ FO 371/6524/E 8527: Rattigan'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul 24.7.1921.

⁷¹ FO 371/6473/E 8417.

giliz Kıralityet Topçu Alayı mensubu Teğmen J.R.Bowring, kendisine 1 Ağustos 1921'de İngiliz İstihbaratınca yöneltilen sorulara verdiği yanıtta, bir yıl önce Türkiye'nin Bolşevik olma tehlikesiyle karşılaştığını, ama o sırada Türklerin, Bolşevizm ilkelerinin "yıkıma" yol açacağını gördüklerini belirtiyor, şöyle diyordu:

"Enver'in saygınlığı sıfırdır. Ona karşı biraz saygı vardır, ama sa-
vaşın sonucundan sorumlu tutularak suçlandırılmaktadır... Tüm
Türk ulusu Enver'den çok Kemal yanlısıdır. Bolşeviklerin, Mus-
tafa Kemal'in yerine şimdilik hiçbir gücü olmayan Enver'i değil,
Fevzi Paşa'yı getirmeye çalışmaları daha olanaklıdır. Onların
(Rusların) bir hükümet darbesine kalkışmaları muhtemeldir,
ama bunda başarı sağlamaları olanak dışıdır"⁷².

Ağustos ortalarında, Ali Fuat, Moskova'da, Sovyet Dışişleri Komiseriy-
le görüşürken, Çiçerin, Türkler bir Rus ordusu dilemediklerine göre, En-
ver Paşa'nın, bir İslâm ordusunun başında Anadolu'ya girmesini öneri-
yor⁷³; ama önerisi kesinlikle reddediliyordu. Buna karşın, Sakarya savaşı
sıralarında, Enver Paşa, Halil, Küçük Talât, Dr. Nazım ve İttihatçı öteki
kimi önderler, Batum'da düzenledikleri kongreden sonra, ajan ve komplo-
cularını Anadolu içerilerine gönderiyorlardı. Enver Paşa, Trabzon'da ka-
yıkçılar eski kâhyası Yahya Kaptan'a gönderdiği mektupta, Ali uydurma
adı altında ve gönüllülerden oluşan bir birlikle Anadolu'ya girerek bir
darbeyle yönetimi ele geçireceğini bildiriyordu⁷⁴. Mustafa Kemal'e⁷⁵ ve
BMM'ne gönderdiği benzer yazılarda, Türk halkının kendisine gereksindi-
ğini sezerek, Anadolu'dan uzak kalamayacağını bildiriyordu⁷⁶.

22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna bakılacak
olursa, Enver Paşa, Mustafa Kemal'e, geçmişin unutulması ve kendi yar-
dımlarının kabulü için birçok başvurularda bulunuyor, ama Mustafa Ke-
mal, bu önerisine kesinlikle karşı çıkıyordu⁷⁷. Rusların, Anadolu'yu Bol-
şevikleştirme plânlarına Türk ulusalcılarının kesinlikle engel olacağını an-
lamaya başlamaları üzerine, Enver Paşa, onların adetâ gözdesi oluyor;

⁷² FO 371/6473/E 9074: İngiliz İstihbarat Şefinden Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı, Londra 8.8.1921.

⁷³ Cebesoy, s.203-29.

⁷⁴ Karaman, s.32.

⁷⁵ Tanin, Şubat 1945 - Enver Paşa'dan M.Kemal'e mektup, 16.7.1921.

⁷⁶ FO 371/7881/E 147: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6 ve 19.12.1921.

⁷⁷ FO 371/7947/E 642.

onu, Mustafa Kemal'in yönetimini devirmeye üstelediklerine inanılıyordu. Gerçekte, bu konuda bizzat Rus önderleri arasında bile görüş ayrılıkları başlıyor; bir grup, Enver'i, bir grup da Kemal'i destekliyordu. Kemalistlerin Anadolu'da komünizme karşı bir kampanya başlatmaları üzerine, Kemal'i destekleyen grup, Enver'i destekleyen gruba boyun eğmek zorunda kalıyordu.

Enver Paşa ve Pan-İslâmizm Akımı

1921 yılı yazının sonuna doğru, Enver Paşa, Almanya, İsviçre ve İtalya'yı ikinci kez ziyaret etmek amacıyla yola çıkıyor; Roma'da, 10 ile 13 Ağustos arasında, yandaşlarından Vehip Paşa'yla görüşüyordu. Bu görüşmeyi, Roma'daki Kemalist temsilcisi Cami Bey, 23 Ağustos'ta bir tel yazısıyla Ankara'ya şöyle duyuruyordu⁷⁸:

"Eski Savaş Bakanı Enver Paşa, Berlin yoluyla Moskova'dan Roma'ya gelmiş ve Vehip Paşa'ca misafir edilmiştir. Kendisine bakılacak olursa, Sovyet Rusya'da ve Sovyetler arasında ona büyük ölçüde teveccüh ve itimat gösterilmektedir. Gelecekteki çalışmaları, Avrupa'daki İslâm örgütleri arasında işbirliğini sağlamaya harcanacaktır ve bu konuda Sovyetlerden alabileceği yardımı sağlayacaktır..."⁷⁹.

Roma'daki "bağımsız ve oldukça güvenilir bir ajanın", 1921 yılı Ekim ayının üçüncü haftasında, İngiliz İstihbaratına bildirdiğine göre, Enver Paşa, her yanda şubeler kurmakla uğraşıyor; çeşitli şubelerin çalışmalarını koordine ederek, onları tek bir akım biçimine getirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, 150 sabık Türk subayını, Kafkasya ve Doğu'daki şubelerin emrine veriyordu. Bu şubeler, aynı zamanda, Anadolu'daki İttihat ve Terakki örgütüyle de sıkı ilişki kuruyordu. Ajanın anlattığına göre, Enver Paşa, Moskova yönetiminden bol miktarda malî yardım aldığını; Alman yönetiminin kendisine yardımda bulunmamakla birlikte, çalışmalarına tolerans gösterdiğini; birçok Almanların kişisel olarak yardımda bulunduklarını gizlemiyordu⁸⁰.

⁷⁸ İngilizce'den çevrilmiştir.

⁷⁹ FO 371/6535/E 12660: "Pan-İslamcı Akım - Enver Paşa ve Rus Bolşevikleri" adlı, 435 sayılı ve 15.11.1921 tarihli belge; FO 371/6531/E 11086: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Cenevre 27.9.1921.

⁸⁰ FO 371/6535/E 12660: Cenevre'den Londra'ya gönderilen W/23 sayılı ve 22.10.1921 tarihli rapor; ayr. bkz. FO 371/6480/E 13103: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921; Aydemir, s.550.

1921 yılı Ekim ayı sonunda, Berlin'deki İngiliz İstihbaratına demeçte bulunan Enver Paşa'nın Moskova'daki işbirlikçisi Hüseyin Feyzi'ye göre, kendisi, Moskova'da, Enver'in dairesinde çalışıyor ve İslâm Komitesi'nin tüm faaliyetlerini iyi biliyordu. Daha sonra, Enver'in, Türkiye'nin çıkarları için değil, kendi menfaati için çalıştığı sonucuna varan Hüseyin Feyzi, Enver'den ayrılarak, bundan böyle tüm enerjisini Enver'e karşı bir kampanya yürütmekte kullanmak kararını aldığını; Moskova'dan ayrılırken, eline geçen tüm belgeleri beraberinde götürdüğünü; daha sonra İstanbul'a giderek Enver'e karşı faal biçimde propaganda yürütmeyi dilediğini bildiriyordu.

Bir süre Berlin'de kalan Hüseyin Feyzi, yerel kimi Doğu örgütleri arasında Enver'e karşı propaganda yapıyor; 31 Ekimde Aresso ile Kastilyano arasında gitmekte olan trende, Torsi adlı bir İtalyan komünisti onu öldürmeye çalışıyordu. Torsi, kloroform kullanarak Hüseyin Feyzi'yi bayıltıyor, ama onu bıçaklayacağı sırada, bitişikteki kompartımanda seyahat etmekte olan Tomassi adlı bir yolcunun işe karışmasıyla amacında başarı sağlayamıyor; Tomassi'yi vurarak öldürüyor; daha sonra tutuklanıyordu⁸¹.

Cami Bey, 4 Kasım 1921'de Ankara'ya gönderdiği kapalı telyazısında, Hüseyin Feyzi'nin Roma'ya varışını şöyle yansıtıyordu⁸²:

“Yüzbaşı Feyzi, Almanya yoluyla buraya ulaşmış bulunuyor. Enver Paşa'nın refiklerinden biri olduğunu ve... (?) ... onun (Enver Paşa'nın), gizli bir derneğin yardımıyla, hükümeti devirmek için hazırlıklar yapmakla uğraştığını; Batum'dan Trabzon'a silâh gönderdiğini ve bu akımda Enver Paşa'ya onu koruyuculuğu altına alan Rusların yardımcı olduklarını söyledi...”⁸³.

Ankara Sözleşmesi ve Türk-Rus İlişkilerinin Gerginleşmesi

Kemalistler, Rusya'nın başlıca düşmanlarından biri olan Fransa ile, 20 Ekim 1921'de ayrı barış niteliğini taşıyan Ankara Sözleşmesi'ni imzalayınca, Ankara ile Moskova arasında bir sürtünme başlıyordu. Bu iki yönetim arasında başgösteren gerginliğin, Mustafa Kemal'le Enver arasında “açık bir düellonun” başlamasına raslaması oldukça önemliydi. 5 Aralık

⁸¹ FO 371/6535/E 12660: BN/O, “Enver'e karşı akım” başlıklı rapor, Berlin 18.10.1921 - 7.11.1921.

⁸² İngilizceden çevrilmiştir.

⁸³ FO 371/6477/E 12408: İtalya Dışişleri Bakanından Rodos Valisine, oldukça gizli telyazısı, Roma 12.11.1921, ilişkikte, Cami Bey'den Ankara'ya talyazısı, 4.11.1921.

1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunun açıkladığına göre, Enver, Demir Han Şurası'na gitmek üzere 16 Kasım'da Batum'dan ayrılıyor, ama daha sonra onun Batum'a döndüğü bildiriliyordu. BMM'ne sunmuş olduğu önerilerin reddedildiğini öğrenince, Mustafa Kemal'e gönderdiği bir yazıda, o güne dek Ankara yönetimine karşı uygulamış olduğu destek siyasasını bırakarak muhalefete geçeceğini bildiriyordu⁸⁴.

Dip Kafkasya (Maveray-ı Kafkas)'daki birçok kaynaklara göre, Bolşeviklerin, Kemalistlerle olan ilişkilerini kesmek üzere olup, Kafkasya ve Anadolu'da yeniden harekete geçmiş bulunan Enver Partisini desteklemek üzere oldukları yolunda görüşler egemen oluyordu⁸⁵. Bu gelişmeler, 19 Aralık 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunca da doğrulanıyor; Envercilerin kışkırtıcı davranışlarının yenilediğini gösteren kanıtlara değiniliyordu. Batum'u ziyaret eden Enver, Mustafa Kemal ve BMM'ne göndermiş olduğu telyazılarında, Anadolu dışında bırakılamayacağını bildiriyordu⁸⁶.

Bolşevikler Enver Paşa'yı Sahneden Kaldırıyorlar

Kemalistlerin Sakarya'da Yunanlılara karşı kazandıkları zafer, Enver Paşa ve Moskova'nın planlarını suya düşürüyordu. Ankara'da ulusalcı önderlerin çoğunluğuyla kişisel olarak görüşüğünü iddia eden ve "A.2" olarak anılan bir İngiliz ajanı, 1921 yılı Aralık ayında İstanbul'a dönüyor ve Kemalistlerin gizli siyasi daire şefi Arif Bey'in, Mustafa Kemal, Yusuf Kemal, Refet Paşa ve Fethi Bey'le yapmış olduğu uzun süren görüşmelerden sonra, Aralık ayının başlarında, özel bir görevle Ankara'dan Moskova'ya gönderildiğini bildiriyor; onun başlıca amaçlarının şunlar olduğunu iddia ediyordu: Fransızlarla Kemalistler arasında aktedilen Ankara Sözleşmesi'nin Moskova'da yaratmış olduğu memnuniyetsizlik hakkında Ali Fırat Paşa'ya kimi yönergeler vermek ve Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunu incelemek⁸⁷. Arif Bey'in Moskova'daki görevi bütünlendikten sonra, Envercilerin akımı, geçici bir süre için bile olsa, sona eriyor ve Enver'in Moskova'ya döndüğü anlaşıyordu. Mustafa Kemal'le Bolşevikler arasın-

⁸⁴ FO 371/6480/E 113903: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921.

⁸⁵ İbid., 22.11.1921 tarihli rapor.

⁸⁶ FO 371/7881/E 147: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6 - 19.12.1921.

⁸⁷ FO 371/7853/E 872: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, No.508: Türkiye: "Ulusalcılar ve Bolşevikler, Arif Bey'in Moskova misyonu", BT/I, İstanbul 28.12.1921.

daki ilişkilerin kesilmesi olasılığı görünürde ortadan kalkıyor; Moskova ile Ankara'nın, aralarındaki güçlükleri bir kez daha gidermeyi ve bir çatışmadan kaçınmayı başardıkları sanılıyordu.

22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunda iddia edildiğine göre, Rusların amaçlarından oldukça kaygılanan Mustafa Kemal, İtilâf Devletleriyle, Ulusalçı Türkiye ve Bolşevik Rusya'nın ortak çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir anlaşmayı imzalamayacağına dair Ruslara güvence veriyor; Bolşevik ilkelerine açıktan açığa bağlılık beyan etmeye zorlanmamasını diliyor; Anadolu'nun yönetiminde gerekli herhangi değişikliğin tedricen yapılması gerektiğini belirtiyordu.

Mustafa Kemal'in bu üstlenmeleri, Sovyet yönetimine kişisel ve yazılı olarak önerdiği ve Moskova'da üslenmiş bulunan Ali Fuat'ın bile bundan haberi olmadığı iddia ediliyordu. Yine aynı istihbarat raporuna göre, Kemal'in bu "gizli" üstlenme önerisini, Moskova'ya, genç yaveri Sami Bey götürüyordu (oysaki daha önceki İngiliz İstihbarat raporu, kuryenin Arif Bey olduğundan söz ediyordu). Bu güvenceden memnun kalan Bolşevik önderleri, bir süre sonra Aralov ve General Frünze'yi Ankara'ya gönderiyor; Enver'in Ankara'yı rahatsız etme deneylerine engel olmak amacıyla, oldukça ustalıkla hazırlanmış bir plan uyguluyorlardı. Ona karşı Batum'da bir biçim ayaklanma düzenliyor; bu ayaklanmanın, Kafkasyalı ulusalçıların yapıtı olduğu izlenimini veriyorlardı.

Bu plan o denli yetenekle uygulanıyordu ki, buna şaşan Enver, durumla başa çıkamıyordu. Ruslardan bilgi aldığı iddia edilen Mustafa Kemal de, Enver'den yana geçen iki ordu alayını geri çekmek ve Müdafaa-i Hukuk Dernekleriyle uğraşmak amacıyla Albay Sami'yi Trabzon'a gönderiyordu. Sami görevini başarıyla sürdürerek, Trabzon'daki kayıkçılar Kâhyası Yahya'yı ele geçirip hapsedtiriyordu. İngiliz istihbarat raporu şöyle devam ediyordu: "Olup bitenlerden hiç haberi olmayan Karabekir'in tüm protestolarına karşın, Doğu İlleri'nde bir terör yönetimi sürüp gidiyordu." Tüm planlarının suya düştüğünü gören Enver, Moskova'ya dönüyor; partizanları dağılıyordu. Moskova'da Bolşevikler onu iyi karşılıyor ve başarısızlığının nedenini yeterince örgütlenmemiş olmasına atfederek, ona ileride yine yardımcı olmaya söz veriyorlardı⁸⁸. Böylece, Ankara'nın da yakınmaları üzerine, Ruslar, Enver Paşa ve yandaşlarını sahneden kaldırmak zorunda kalıyor; Enver yanlılarıyla düzen çeviren Ankara'daki Sovyet diplo-

⁸⁸ FO 371/7947/E 642; Fischer I, s.386-7.

matik temsilcisi Natzarenus'u da, daha sonra, BMM yönetiminin dileği üzerine görevinden uzaklaştırıyorlardı⁸⁹.

Anadolu'daki yandaşlarının çoğu tutuklanan Enver Paşa,⁹⁰ Orta Asya'da Müslümanlar arasında Bolşeviklere karşı başlayan oldukça ciddi bir ayaklanmanın bastırılmasına yardımcı olmak üzere Türkistan'a gitmeye Rus önderlerince inandırılıyor⁹¹; oraya gidince, kendi yandaşlarından Hacı Sami, onu, "Basmacı" olarak anılan ihtilâlcilerin başına geçerek Ruslara karşı savaşmaya inandırıyor⁹²; daha sonra Türkistan'da savaşırken Ruslar tarafından vurularak öldürülüyordu⁹³.

⁸⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No. 354; Cebesoy, s.161-2 ve 187-8; Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, s.954 ve 1012-3 ve *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s. 157-9; Bayur: *Adalet*, 23.1.1956; Aydemir: *Tek Adam*, s. 383; Carr III, s.474; *Revue du Monde Mussulman*, Liii, 1922, s.204-5; Fischer I s.387; Harris, s.103; FO 371/7363/E 503: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 19.12.1921.

⁹⁰ FO 371/6528/E 10122: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 2.9.1921.

⁹¹ Tefik Bıyıklıoğlu: *Atatürk Anadolu'da*, Ankara 1959, s.69; Mete Tunçay: *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Ankara 1967, s.128; Carr III, s.474; Fischer I, s.386-7.

⁹² Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.352.

⁹³ FO 371/7487/E 6421 ve FO 371/8179/N 10682: İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 23.8.1922; Sonyel II, s.182-4; Sonyel: *Turkish Diplomacy*, s.128.

Konferanslar :

SELÇUKLULAR'DA DEVLET : III. TARİHİ VE SİYASİ BAKIMLARDAN *

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Konuşmama başlamadan önce, çok önem verdiğim bir noktaya, müsaadenizle, temas etmek istiyorum.

Babam, Mustafa Kemal'in komutası altında memleketini kılıcı ile savunurken, 4 kardeşi ile birlikte, ben henüz 6 aylık iken, Çanakkale'de şehit düştü. Ben de Türk tarih ve medeniyetine dâir yazdığım kitaplarla hem ilim yapmaya çalıştım, hem de kalemimle tek Türk devletinin manevi müdafaasını yaptım ve ömrüm oldukça yapmaya devam edeceğim.

İleride, tarihten silinmek istenen Türklüğü kurtaran bir kahraman olarak karşımıza çıkacak olan Mustafa Kemal'in adı geçmişken, onun hakkındaki aynı zamanda hayatıma yön veren küçük bir hatıramı anlatmama müsaadenizi rica edeceğim:

Yıl 1931. İlk kısmında öğrenci bulunduğum Gazi Eğitim Enstitüsü'nün konferans salonu, o zaman Ankara'da bulunan tek büyük salondur. Konferanslar çok defa burada verilir. O zaman sadece Gazi ünvanı ile çağrılan Mustafa Kemal de ekseriya bu konferanslara şeref verir. Biz öğrenciler, konferansları dinlemekten ziyade, daha sağlığında ef-sanevi bir kahraman haline gelen onu görebilmek için gelirdik.

Gazi Mustafa Kemal, arkeolog Alman profesörü Von der Osten'in bir konferansını da dinlemeye gelmişti. Almanca yüksek sesle ve heyecanla konuşan profesörün hali ve tavrı şahsen beni çok etkilemişti. Buna karşılık, Mustafa Kemal'in hocalığını yapmış olan General Naci İldeniz'in ince ve hafif bir sesle yaptığı tercümeyle görünce, "İleride İlim adamı olursam, ben de Alman profesörü gibi davranacağım, onun gibi yüksek sesle ve heyecanla konuşacağım" diye kendi kendime söz verdim. Üniversite öğrenciliğim ile birlikte yarım asra varan yetişme ve öğretim hayatımda, kendi

* 6 Ocak 1989 Cuma günü Türk Tarih Kurumu konferans salonunda yaptığım konuşma metni.

kendime verdiğim bu söze bağlı kaldım¹. Ama size bu konuşmayı yaptığım sırada 73 yaşına gireli 6 gün oldu. Bu sebeple, yüksek huzurunuzda, müsaadenizle, oturarak konuşacağım. Eğer prensiplerime bağlı kalmayarak, yüksek sesle ve heyecanla konuşamazsam kusuruma bakmayın, yaşlılığıma bağışlayın.

¹ Vakit darlığından dolayı konuşmam sırasında veremediğim buna dâir birkaç misâli burada vermek isterim.

Birinci misâl:

Daha Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin ilk sınıflarında iken Doç. Dr. Şinasi Altundağ'ın ödev olarak verdiği bir konuyu, sınıfta 1,5 saat irticâlen anlattım. Konuşmam sırasında Hoca büyülenmiş gibi, gözünü kırpmadan bana bakıyordu. Konuşmam bitince de, heyecanlanan 80 kişilik sınıf öğrencileri beni uzun uzun alkışladı. Öğrenciler, resmi bir derste alkış olmayacağını, kapıldıkları heyecandan dolayı unutmuşlardı. Doç. Dr. Şinasi Altundağ, öğrencilere alkışlarını kesmelerini söylemek şöyle dursun; bana, "senden böyle bir konuşma beklemiyordum. Tarih meselelerini bir matematik problemi gibi çözüyorsun" diyerek, takdirlerini belirtti. Ben de "Efendim, ben aslında matematikçiyim. Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Matematik bölümünde yatılı öğrenci iken, beni yakından tanıyan arkadaşlarımla ısrarları ile oradan yeni açılmış olan buraya geçtim" dedim.

İkinci misâl:

Şimdi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olan Prof. Dr. Mustafa Kafalı, geçenlerde bir gün bana "Hocam, siz doçent iken Selçuklu Devri Türk Tarihi'ni o kadar heyecanla anlatırdınız ki, biz öğrencileriniz de son derece heyecanlıydık" dedi.

Üçüncü misâl:

Malâzgirt Meydan Muharebesi'nin yıldönümü 1958'de mahallinde büyük bir devlet töreni ile ilk defa kutlandı. Zamanın Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, muhtelif üniversitelerde Türk tarihi okutan profesörleri makamında toplayarak, konuşma konularını tespit etti. Ankara Üniversitesi'ni temsilen seçilen bana "Türk Meydan Muharebeleri ve Bunlar Arasında Malâzgirt Meydan Muharebesi'nin Yeri" konusu düşmüştü (Basılmış olan bu konuşma metni için bk. Türk Kültürü, Sayı: 46 (1966), s. 851-53.)

Son derece kalabalık olan törende zamanın Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın huzurunda birçok konuşmalar yapıldı. Benim on dakika kadar süren konuşmam boyunca Celâl Bayar, tasdik makamında hep başını sallıyordu. Konuşmam bitince, beni hararetle alkışladı; dönüş sırasında da, uçakta beni yanına oturarak yol süresince, İstanbul'a kadar Türk tarihine dâir benimle sohbet etti. Sorular sordu. Bu arada Alp Arslan'ın kemiklerinin nakli için Sovyetler nezdinde teşebbüste bulunacağını söyledi. İş burada bitmedi. Beni Cumhurbaşkanlığı köşküne davet etti. Çok iyi hatırlıyorum: Köşk'e ilk gittiğimde o zaman Genel Sekreter olan Münis Faik Ozansoy "pervasisizce huzura kabul edilen bu adam kim?" dercesine hayretler içinde etrafına bakınıyordu. Ben, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın âdeta gayr-ı resmî Türk tarihi müşaviri olmuştum. Türk tarihinin bazı meselelerine dâir benden yazılı rapor isterdi. Köşk'e uğramam geciktiği bir zamanda bana rastlayan bir bakan bir defasında "Sayın Cumhurbaşkanı seni Köşk'te bekliyor" dedi. Bir ara, bana imkânlar sağlayacağını, dış seyahatlerde yanına alacağını söyledi. Böylece gerçek Atatürkçü olan Celâl Bayar, upkırı büyük adam gibi, Türk tarihine ve tarihçilerine değer verdiğini gösteriyordu. Anlaşıldığına

Bizler, Atatürk devrini idrak eden son mutlu nesliz. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü gibi dünyaca tanınmış bir bilim adamının takdirini kazanan öğrencisi olmak, şahsen bu mutluluğumu daha da artırmaktadır. Biri siyaset ve askerlik alanında, öteki ilim ve fikir alanında dâhi olan bu iki büyük adamın zamanında yaşamak, son derece büyük bahtiyarlıktır. Zaten, ikisinin de etkisini üzerimizde dâima hissederdik. Onlar bizim için şevk ve heyecan kaynağı idiler. Son olarak, şunu da ilâve edeyim ki, *Türk tarihinin hayranı, Türk tarihçilerinin takdîrkârı ve hâmisî*² olan Büyük Atatürk sağ olsaydı, Selçuklu Devleti'ne dâir yaptığım bu konuşmaları mutlaka şerefleendirirdi.

Bu ufak girişten sonra, Selçuklular'la ilgili, daha açık deyiimiyle, Selçuklu Devleti ile ilgili seri konuşmalarımın üçüncüsüne, müsaadenizle başlıyorum. İkisi de yayınlanan bundan önceki iki konuşmamın birincisinin

göre, o bana karşı, tıpkı Atatürk'ün hocam Prof. M. Fuad Köprülü'ye davrandığı gibi davranmak istiyordu. 27 Mayıs 1960 ihtilâli ile canının derdine düşen Celâl Bayar, sözünü yerine getirmek imkânını bulamadı. Zaten, Atatürk'ün göçüşünden beri Türk tarihçilerinin bir nevi menkûbiyet hayatı sürdükleri tereddütsüz söylenebilir.

Dördüncü misâl:

Bundan 15 yıl kadar önce Türk Tarihine dâir konferanslar vermek üzere İran'a gitmiştim. Bir yıl sonra da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sevim Tekeli İran'a gitmişti. Döndükten sonra bana "Hoca, ne yaptın ki, İran'ı fethettin? Herkes senden bahsediyor" dedi.

Daha İlk Öğretmen Okulu öğrencisi iken, Atatürk'ün de bulunduğu bir konferans vesilesiyle kendi kendime verdiğim prensip kararının tatbikatından olarak, öğrencilik ve doçentlik zamanından, yurt içi ve yurt dışı nutuk ve konferanslarımdan verdiğim birer misâl ile yetiniyorum.

² Prof. Dr. Mehmed Fuat Köprülü harf inkilâbının, eski harfli eserlerin yeni Türk harflerine çevrilmesinden sonra tedricen kabul edilmesi tezini savunuyordu. Atatürk ise, harf inkilâbının birden yapılmasını istiyordu. Bu yüzden iki büyük adamın arası açıldı. Harf inkilâbından sonra Gazi Mustafa Kemal bir gün, Prof. Fuad Köprülü'nün Fatih-Akbıyık'daki evine motosikletli muhafızları ile ansızın bir baskın yaptı. Sırtında pijaması olduğu halde çalışmakta olan Prof. Fuad Köprülü şaşkına döndü; acele elbisesini giydi. İki buçuk saat süren bu buluşmada iki büyük adamın bu süre içinde neler konuştukları henüz bir sırdır. Daha sonraki belirtilerinden, Atatürk'ün kültür siyasetinin, bu arada Dil ve Tarih kurumları ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması meselelerinin konuşulduğu anlaşıyor.

Asıl üzerinde durulacak nokta, dünyayı dize getiren Atatürk gibi bir liderin, bir ilim adamının ayağına kadar gitmesidir. Bu jest, Atatürk'ü daha da büyültmektedir (Bk. Mehmet Altay Köymen, Prof. Fuat Köprülü'nün Siyasi Hayatı, Yeni Forum, II/48 (1981), s.13).

Bilindiği gibi, bu barışmadan sonra Atatürk, Prof. Fuad Köprülü'yü kültür siyasetinin gerçekleştirilmesine yardımını sağlaması yanında, nimetlere gark etti. İşte Atatürk budur.

de Anadolu'nun Türk vatani oluşunu anlattım³. Böylece, devletin iki temel unsurunu, insan ve ülke unsurunu ele almış oldum. İkinci konuşmamda devletin türlü meselelerine dâir geniş bir giriş yaptıktan sonra, Selçuklu devletinin hukukî ve medenî bakımlardan değerlendirmesini yaptım⁴.

Bu konuşmamda Selçuklu Devleti'ni tarihî ve siyasi bakımdan ele alacağım.

Tarih metodolojisi her geçen gün gelişmektedir. Herhangi bir konuyu incelerken metodolojik esasları dikkatle gözönünde bulundurmak lâzımdır. Meşhur İslâm hukukçusu Luis Gardet'nin bir eserinin önsözünde dediği gibi, İslâm Hukuku'na değirmene girilir gibi girilmez. Türk âmme hukuku konusu olan Selçuklu Devleti'ne elinizi konuluzu sallayarak giremezsiniz. Meselâ, tarih metodolojisini uygularken, artık bilgi üretimi ile yetinilmemekte; üretilen bilgi, tabiri câizse, fikir ve görüş üretiminde kullanılmaktadır.

Bir misâl daha verelim:

Yeni tarih metodolojisine göre, dış tezâhürler olan siyasi ve askeri hâdiseler, artık ayrı konular olarak ele alınmamakta; huzurunuzda yaptığım konuşmada olduğu gibi, iç tarih konularında malzeme olarak kullaniılmaktadır. Şimdiye kadar genellikle Türk devletleri, özellikle Selçuklu Devleti bu şekilde ele alınmamış; ele alındığı zaman da, Osmanlılardan öte geçilmemiştir⁵. Osmanlı öncesi Türk devletleri, hele Selçuklu Devleti hemen hemen hiç ele alınmamıştır⁶. İlk defa biz Selçuklu Devleti'ni bir iç tarih konusu, medeniyet tarihi konusu olarak ele alıyoruz.

Dünya tarihinin, en eski zamanlardan zamanımıza doğru gittikçe hızlanan bir akışı vardır. Tarihi devirleri dikkate alırsak, eskiçağ ortaçağdan, ortaçağ yeniçağdan, yeniçağ yakınçağdan daha uzundur. İçinde bulunduğumuz zamanda çağlar artık birbirini asırlarla değil, âdeta yıllarla takip

³ Prof. Mehmet Altay Köymen, Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi, Selçuk Dergisi, sayı: 2 (1986), s.21-15.

⁴ Prof. Mehmet Altay Köymen, Selçuklular'da Devlet, Belleten, sayı: 201 (1987), s. 1359-1373.

⁵ Meselâ, bk. Ord. Prof. Dr. Recai G. Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına kadar, İstanbul 1977 (491 Sayfa).

⁶ Bu hususta bundan önceki yazımda bilgi verilmiş ve değerlendirme yapılmıştır: bk. ad. geç. eser, s. 1359.

ediyor, ve tarihçi olarak ne ad vereceğimizi şaşırtıyoruz: Atom çağı, arkasından Uzay çağı, onun arkasından Bilgisayar çağı vs. birbirini kovalıyor; bir çağ bitmeden yeni bir çağ başlıyor.

Bunun yanında tarihin belli bölgelerde, belli çağlarda, belli milletler için de bir akışı vardır. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için bu akışı sözkonusu etmek gerektiği fikrindeyiz. Ortaçağda, Orta ve Yakın Doğu'da tarihin Türklük bakımından akışını:

1 — İslâm,

2 — Bizans,

3 — Avrupa'yı dikkate alarak bir değerlendirmesini yapalım:

1 — Konumuzu doğrudan doğruya ilgilendirmedeği için, tarihin Türklük bakımından İslâm'da akışı üzerinde fazla durmayacağız. Bu akışın gittikçe hızlanarak, Türkler'in İslâm dünyasının pek büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına aldığını, İslâmiyeti iç ve dış düşmanlara karşı savunuklarını belirtmekle yetineceğiz^{6a}. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İslâm'da Türk hâkimiyeti dünya ve Türk tarihi bakımlarından olduğu kadar, bizzat İslâm tarihi bakımından da bir dönüm noktasıdır. Zira, bazı Türk tarihi uzmanlarının belirttikleri gibi, Türkler olmasaydı İslâm dünyası XX. asırda Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği zaman düştüğü duruma, daha XI. asırda düşerdi⁷. Zaten, İslâm'da Arap hâkimiyeti sadece 3,5 asır sürdüğü halde, Türk hâkimiyeti 10 asırdan fazla sürmüştür.

2 — Tarihin Türklük lehine ve Bizans aleyhine akışına gelince; başlangıçta Bizans İmparatorluğu'nu Doğu'dan İran'da hâkim Sâsâniler, daha sonra Güney Doğu'dan Araplar sıkıştırırken, Batı'da türlü adlarla Türk soyundan kavimler sıkıştırdılar. Daha sonra, Doğu'dan Müslüman Selçuklu Türkleri, Batı'dan Şâmânî veya Budist Türkler sıkıştırmaya başladılar.

Daha önceki sıkıştırmalar sırasında Araplar Suriye'yi, Kuzey Afrika'yı ve İspanya'yı almak suretiyle, Bizans İmparatorluğu'nun, tabiri caizse, kolu-nu kanadını koparmışlardı. Bizans'la mücadelenin bu safhasında Selçuklu-

^{6a} Bk. H.D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İst. 1976; aynı yazar, Türkler'in İslâm devleti Hizmetine Girmeleri, Millî Kültür Say: 3 (1977) s.32-38; İ. Kafesoğlu, Abbasiler Zamanında Türkler, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 792; aynı yazar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü, V. TT Kong. (1960) s. 267-278.

⁷ Meselâ, bk. Prof. Osman Turan, Türkler ve İslâmiyet, İst. 1971, s. 30.

lar Anadolu'yu fethetmek suretiyle aynı imparatorluğun gövdesini ele geçirdiler. Tarihin Türklük lehine ve Bizans aleyhine gittikçe daha büyük bir hızla nasıl aktığı dikkatinizi çekmiştir sanırım. Zira, zaman tüneline geriye doğru giderek, bu safhada durup ileri doğru bakmak mümkün olsa, Bizans'ın kaderini artık Türkler'in tayin edeceği sonucuna varılabilir. Nitekim, böyle olmuştur. *Buna bir nevi tarihi determinizm denebilir.* Bu safhadan sonra Bizans'ı Doğu'dan da Batı'dan da sıkıştıranlar, Selçuklular'ın devamı olan Müslüman Osmanlılardır. Osmanlılar Bizans'ın başını da kopararak, onu tarihten silmişlerdir.

3 — Tarihin bundan sonraki akışı daha ziyade Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nun Batı ile münasebetlerini ilgilendirir. Çünkü, bu imparatorluğun yönü Batı'ya dönüktür. Osmanlı İmparatorluğu, Bakü'yü alarak Hazer Denizi'ne kadar ulaşmışsa da, Orta Asya yolunu açık tutmak için fazla çaba göstermemiştir. Don nehri ile Volga nehri arasında kanal açma teşebbüsü de yarıda kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu o sınırsız gücüyle Orta Asya yolunu açsaydı, buradan gelecek yeni Türkmen/Oğuz kitleleri ile yalnız Anadolu değil, Orta Avrupa'ya kadar bütün Balkanlar Türkleşebilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu eleman kıtlığını orijinal bir buluşla telâfi etmeye çalıştı: Küçük yaştaki Hristiyan çocuklarını Türk ve İslâm terbiyesine göre yetiştirerek, onlardan orduda yararlanmak yolunu tuttu. "Yeniçeri" adını alan bu hassa ordusu mensupları, başlangıçta devlete iyi hizmet etmişlerse de, duraklama ve gerileme devirlerinde seferlerden ve akınlardan yeterli kadar ganimet gelmemeye başlayınca, gözlerini dıştan içe çevirmişler; meşhur tabiriyle, kazan kaldırarak, kendi soylarından olmadıklarını için, saygı duymadıkları Osmanlı hükümdarlarından istemediklerini tahttan indirip, istediklerini tahta çıkarmışlardır. Amaçları cülus bahşisi almaktır. Bu yüzden, her yeni hükümdarın tahta çıkarılışında Osmanlı hazineleri âdeta boşalıyordu. Böylece yeniçeriler, tarihin Osmanlı Devleti aleyhine akışında da rol oynamışlardır. Nitekim, sonradan kaldırılmışlardır⁸.

Konumuzla doğrudan ilgili olmayan bu hâdiseyi anlatmaktan maksadımız, tarihin Osmanlılar aleyhine akışının mukadder âkıbete varıp var-

⁸ Yeniçerilere dâir ayrıntılı bilgi almak için şimdi bk. Y. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, IX, s. 351-394.

mayacağını tesbit edebilmektir. Gerçekten, tarihe 1293 Türk-Rus savaşı olarak geçen savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle neticelendi. Durup dururken Osmanlı İmparatorluğu savaşa sokan Midhat Paşa, imparatorluğun büyük bir felâkete uğramasına sebep oldu⁹. Hele İkinci Meşrutiyet hareketinden sonra tarihin Türklük aleyhine son derece süratli akışı, bu kanaati uyandırmaktadır. Genç kurmay subay Mustafa Kemal'in ikazlarına rağmen, İttihat ve Terakki Fırkası'nın başında bulunan acemi politikacılar, Balkan Savaşı'ndan yeni yenik çıkmış Osmanlı İmparatorluğu'nu, esas itibarıyla *sömürgeci Avrupa büyük devletlerinin kendi aralarında hesaplaşmalarından ibaret olan Birinci Dünya Savaşı'na soktular*¹⁰ ve 1908 — 1918 yılları arasında 10 yılda 10 misli toprak kaybedilmesine sebep oldular¹¹. Bu, tarihin en süratli akışıdır. Benzerine rastlamak güçtür. İşin daha da kötüsü, Türklüğün tarihten büsbütün silinmesi tehlikesinin belirmesidir. Tarihin Türklük aleyhine akışı bu safhaya gelince, bunu Türklük lehine çevirmek çok güçtür. Tarihte son derece nâdirdir. Bu mucizeyi, Türk milletinin başına geçen Gazi Mustafa Kemal gerçekleştirmiştir: O, tarihin Türklük aleyhine akışını Türklük lehine çevirmiş, biraz sonra anlatacağımız gibi, Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarını esas alan yepyeni milli bir devlet kurmuştur. Bu yeni devlet ile asıl konumuz olan *Selçuklu Devleti* arasında böylesine *derin bağ* vardır. İşte bu sebeple tarihin Osmanlı devrindeki akışını da kısaca dile getirdik.

Anadolu Selçuklu Devleti'ni tarihî ve siyasî bakımdan daha iyi anlamak ve anlatabilmek için onun sadece tarihin akışı içindeki yerini söz konusu etmek kâfi değildir. Bu Türk devletini, kurulduğu ülke tarihi bakımından da ele almak lâzımdır. Konuyu bir soru ile ortaya koyalım:

Selçuklu Devleti'nin kendisinden önce Anadolu'da kurulmuş devletler arasındaki yeri nedir? Daha açık deyişle, aralarında ne fark vardır?

⁹ 93 Türk-Rus savaşına dair ayrıntılı bilgi için şimdi bk. Y. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi VII. s. 134-5, 138. Büyük tarihçi Öztuna, bu savaşta Midhat Paşa'nın sorumluluğunu kendisine has bir açıklıkla ortaya koymaktadır.

¹⁰ Büyük tarihçi Yılmaz Öztuna, bu hususta "İmparatorluğun harbe katılması tamamen mantıksız ve Türk'ün bütün menfaatlerine aykırı idi" demek suretiyle bizi açıkça teyid etmektedir. Bk.ad.geç.eser. s.296.

¹¹ Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın "hiç de lüzum yokken" Osmanlı İmparatorluğu'nu, -Marne savaşlarında Fransa ve müttefikleri tarafından mağlup edilen Almanya'nın yanında savaşa sokma basiretsizliğini göstermesine dair şimdi bk. Y. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, VII. s. 288, 290 ("Birinci Cihan Harbi'ne, o harbin kaybedildiğini gördükten sonra girmişizdir"). Ayrıca bk. s. 296.

Selçuklu Devleti'nden önceki Anadolu tarihi, başka bir münasebetle belirttiğim gibi, üç noktada özetlenebilir¹².

1 — Daha en eski çağlardan itibaren birçok kavimler ve devletler Anadolu'ya akınlar yapmışlar veya burasını baştan başa geçerek başka ülkelere gitmişlerdir. Bir kısmı da burada devletler kurmuşlardır. Baştan başa geçenler veya akın yapanlar arasında Türklükleri ileri sürülen Etrüskler ve Sakalar, hâlis Türk olan Hunlar da vardır. Batı'dan gelip geçenler, Makedonyalı İskender ile Haçlılardır. *Bu jeopolitik ve stratejik durumu dolayısıyla Anadolu, Kavimler köprüsü olarak adlandırılır ve çok el değiştirmiştir.*

2 — Anadolu, payitahtları bu ülkenin dışında veya ucunda olan imparatorlukların uzun süre eyâleti olarak kalmıştır. Anadolu bu sıfatla, bilhassa Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının bel kemiğini teşkil etmiştir.

3 — Devlet ve hükümet merkezleri Anadolu'nun içinde bulunan birçok devlet kurulmuştur. Bunların en büyüğü ve uzun ömürlüsü Hitit Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'dir.

Selçuklu öncesi *Anadolu tarihinin özelliği*, burada aynı zamanda birden fazla devletin kurulmuş bulunmasıdır. Hititler bile Anadolu'nun bütününe hâkim olamamışlardır. Urartu, İyonya, Frigya ve Lidya burada kurulmuş krallıkların bazılarıdır.

Anadolu kapılarını Türklüğe açan 1071 Malâzgirt zaferinden sonra da, bu geleneğe uygun olarak, bu muharebenin geçtiği yerden Batı'ya doğru, çok sevdiğim bir deyişle, gittikçe büyüyen inci taneleri gibi, Türk devletleri kurulmuştur. Bunlar Erzurum'da Saltuklular (1071-1201), Erzin-can'da Mengücekler (1071-1228), Sivas'ta Dânişmendliler (1071-1174), Konya-İznik ve tekrar Konya'da Selçuklu devletleridir. Bunlara Diyarbakır Türk Artuklular Devleti'ni (1101-1231), Ahlat'ta Sökmenler Devleti'ni (1100-1207) ve başkalarını ilâve edebiliriz¹³. Böylece, inci gerdanlığı tamamlanır.

Bu devletler varlıklarını devam ettirselerdi, Anadolu'da ne parlak bir medeniyet kurulabilir, ne de son derece yüksek bir ekonomik gelişme sağ-

¹² Bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması, Belleten, LII/206 (1988), s. 1541.

¹³ Bk. Prof. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973.

lanabilirdi. Hattâ, bütünlükten yoksun olduğu için, daha önce olduğu gibi, Anadolu'yu elde tutmak güçleşebilirdi. Bununla Türklerin herkesçe bilinen cesaret ve kahramanlıklarının bile, bütünlüğü sağlanmamış Anadolu'yu muhafaza etmek için yetmeyebileceğini söylemek istiyoruz.

Böylece, yaptığımız oldukça uzun, fakat zarurî bir Giriş'ten sonra asıl konumuza gelmiş bulunuyoruz.

Bize göre, 1073¹⁴; Prof. Osman Turan'a göre, 1075¹⁵; Batılı âlimlere göre, 1078¹⁶ yılında kurulup, 1308 yılında sessizsedasız tarih sahnesinden çekilen, daha doğrusu Büyük Alâeddin Keykubad'ın (1219-1236) yerine geçen oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1236-1246) gibi zayıf hükümdar zamanından itibaren İran Moğolları hâkimiyeti altına giren ve onlar tarafından ortadan kaldırılan (1308) Selçuklu Devleti başlıca üç devreye ayrılabilir:

1 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vassal (tâbi) 1 olduğu devre (1073-1157),

2 — Bağımsız olduğu devre (1157-1243),

3 — İran Moğollarının hâkim olduğu devre (1243-1308)¹⁷.

Burada bizi bilhassa 1. ve 2. devre ilgilendirmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin iki kurucusu Süleymanşah (1072-1086) ile I. Kılıç Arslan (1092-1106), Devlet daha Anadolu'da sağlamca yerleşmeden, Güney-Doğu'ya ve Doğu'ya doğru genişleme siyaseti takip etmişler ve hayatlarını bu siyaseti gerçekleştirmeye çalışırken kaybetmişlerdir¹⁸.

¹⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1982, s.102. Konunun tartışması için şimdi bk. Prof. İbrahim Kafesoğlu, Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu? Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı:10-11 (1979-80), s.1-28. (Prof. İ. Kafesoğlu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1092 yılında kurulduğu neticesine varıyor ki, kabul edilmesi mümkün değildir).

¹⁵ Prof. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1984 2. baskı, s.659.

¹⁶ Bk. M. J. Laurent, Byzance et les origines du sultanat de Roum, Mélanges Charles Diehl, Paris 1930. s.179-80.

¹⁷ Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Türkiye Selçukluları Devleti Tarihi, Tarihte Türk Devletleri, I, 1987, s.377.

¹⁸ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Prof. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1983.

Bundan ders aldıkları anlaşılan halefleri, devletin siyasetinde değişiklik yaparak, gözlerini Anadolu'nun dışından içine çevirmişlerdir.

Selçuklu Devleti'nin dıştan ve içten gelen hücumlara karşı bir seri savunma ve varlığını koruma savaşları vermesi, bu siyaset değişikliğinin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

Daha devletin kurucularından I. Kılıç Arslan, 1080 yılında İznik'e yerleşmesinden kısa bir müddet sonra, başında bulunduğu devleti Haçlılar'a karşı korumak için Anadolu'da üç yerde, payitaht İznik önünde, Eskişehir civarında ve Konya Ereğlisi'nde üç meydan muharebesi vermek zorunda kaldı. O, uyguladığı gerilla savaşları ile Haçlılar'da büyük can ve mal kaybına sebebiyet verdi ise de, onların Anadolu'yu baştan başa geçerek, İslâm Dünyası'nın ortasında adacıklar halinde devletler kurmalarına mâni olamadı¹⁹. Üstelik, payitaht İznik ile beraber bütün Batı Anadolu'yu Bizans'a kaptırdı. Selçuklu Devleti de 110 yıl süre ile bir kara devleti olarak kaldı. 2. ve 3. Haçlı Seferleri de Anadolu Selçuklu Devleti'ni uğraştırdı ise de, I. Haçlı Seferi kadar başarılı olamadı²⁰. Bu 110 yılda Selçuklu Devleti büyük güçlüklerle karşılaştı²¹.

Devletin kendi varlığını korumak için yaptığı meydan muharebelerinden ikisi son derece önemlidir. Bunlardan biri Bizans İmparatorluğu'na karşı, öteki ise Hârezm-şah Celâleddin'e karşı (1220-1231) yapılmıştır.

Selçuklu Devleti'ni yıkıp Türkler'i Anadolu'dan atmak için bir asırdan fazla (105 yıl) beklemiş olan Bizans İmparatorluğu, Manuel Komnenos zamanında bütün gücünü toplayarak, II. KılıçArslan'ın (1156-1192) başında bulunduğu Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı birden hücumla geçti. Göller bölgesinde Miryokefalon adlı yerde 1176 yılında geçen çetin bir savaşta,

¹⁹ Birincisi Haçlı Seferlerine dair S. Runciman, *The First Crusade: Constantinople to Antioch, A History of Crusades, I The First Hundred Years*, nşr. M.W. Baldwin, Philadelphia 1955, s.280-304; ayn.eser, H.S. Fink, *The Foundation of the Latin States*, 368-410.

The Cambridge Medieval History, cilt IV, *The Byzantine Empire* kısım 1, *Byzantium and its Neighbours*, Cambridge, 1966, s.215.

²⁰ İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferi için bk. V.G. Berry, *The Second Crusade*, ayn. eser, s.463-513. S. Painter, *The Third Crusade, A History of the Crusades, II The Later Crusades*, nşr. R.L. Wolff-H.W. Hazard, Philadelphia 1962 s.45-87; E.N. Johnson, *The Crusades of Fredric Barbarossa and Henry IV*, ayn. eser, s. 87-123.

The Cambridge Medieval History, s.227, 247.

²¹ Bu hususta fikir edinmek için mesela bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.148-167.

Bizans İmparatorluğu yenildi ve Anadolu'nun Türkler'in vatanı olmasını kabul etmek zorunda kaldı²².

Alâeddin Keykubad'ın Hârezmşah Celâleddin'e karşı 1230 yılında kazandığı Yassı-Çimen Meydan Muharebesi ile bir Türk hükümdarından devlete gelen tehlike önlendi²³.

İkinci safhaya geçiyoruz:

Selçuklu hâkimiyeti altında Anadolu birliğini ve bütünlüğünü kurmak şeklinde formüle edilebilecek olan bu siyaseti gerçekleştirmek, devletin, varlığını korumak için yaptığı meydan muharebeleri kadar önemlidir. Daha doğrusu, birbirini tamamlamaktadır.

1175 yılında Selçuklu Devleti'nin amansız rakibi Türk Danişmendliler Devleti'ni ortadan kaldırmak, bu yolda atılan ilk adımdır. Bunu gerçekleştiren, yukarıda adından bahsettiğimiz II. KılıçArslan'dır²⁴.

Halefi ve oğlu I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-96;1204-1210) 1207 yılında Antalya'yı, onun oğlu I. İzzeddin Keykâvus da (1210-1219) 1214 yılında Sinop'u fethederek, aynı siyaseti devam ettirdiler²⁵.

Akdeniz ve Karadeniz'e açılan bu iki pencere, yalnız Anadolu'nun Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirilmesi bakımından değil, devletin ekonomik gelişmesi bakımından da son derece önemlidir.

Anadolu'yu Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirerek, bütünlüğünü sağlayan, Büyük Alâeddin Keykubad'dır. O, Erzincan Mengücekler Devleti'ni, Saltukların yerini almış olan Erzurum Selçuklu Kolu'nu ortadan kal-

²² Şimdi bk. Mehmed Altay Köymen, Miryokefalon Meydan Muharebesi, Milli Kültür, I/9 (1977), s.26-30; ayrıca Abdulhaluk Çay, II. Kılıç Arslan Ankara 1987. F. Chalandon, Essai sur le Règne d'Alexius Ier Comnène Paris 1900, s. 191-216. Miryokefalon savaşının önemine dâir bk. S. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization, Berkeley, 1971, s. 125.

²³ Yakında yayımlayabileceğimizi umduğumuz "Alâeddin Keykubad ve Zamanı" adlı büyük eserimiz çıkıncaya kadar şimdilik bk. Osman Turan Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, s.369-374; H.L. Gottschalk, Al-Malik al-Kâmil von Egypten Seine Zeit, Wiesbaden, 1958, s.186.

²⁴ Danişmendliler'in ortadan kaldırılması için mesela bk. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984, s.200.

²⁵ Bk. Mehmet Altay Köymen, Türkler'in Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları, Milli Kültür, I/3 (1977), s.8-12; I/4, s.13-15.

dırmakla yetinmedi; Doğu ve Güney Doğu'daki birçok şehir ve kaleleri fethetmek suretiyle bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını çizmiş oldu (Diyarbakır oğlu ve halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında fethedildi).

O, ayrıca Akdeniz sahillerindeki Kalonoros (Alâiye), Alara vs. gibi kaleleri fethetti. Anadolu'nun Akdeniz sâhilinin fethini de tamamladı²⁶.

Trabzon'daki ve İznik'deki Rum devletlerinin, Çukurova'daki Ermeni Devleti'nin, Selçuklu Devleti'nin vassalları oldukları gözönünde bulundurulduğu taktirde, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını bundan 7-8 asır önce çizmiş olduğu ortaya çıkar. Selçuklu Devleti bütünlüğü sağladıktan sonra, Anadolu bir daha el değiştirmeyerek, Türkiye Cumhuriyeti adlı —her bakımdan süratle gelişen— bir devletin ebedi ülkesi oldu.

Selçuklu Devleti çöktükten sonra Anadolu'da birçok Türk devletleri kuruldu. Anadolu halkının pek büyük çoğunluğunu Türkmenler (Oğuzlar) teşkil ettiği için, kurulan bu devletler aynı sosyal, kültürel ve ekonomik yapıya sahip idiler. Aynı dine mensuptular. Aralarında derin farklar bulunmayan bu devletleri Osmanlı İmparatorluğu kolayca ortadan kaldırarak kendi hâkimiyeti altında Anadolu birliğini tekrar sağladı. Çünkü, sosyal, kültürel, ekonomik ve dinî birlik olduktan sonra, siyasi bölünmeyi ortadan kaldırmak güç değildir. Osmanlılar, Selçuklu sınırlarına ulaştıktan sonra Bakü'ye kadar, Azerbaycan'ı ve bugünkü Irak dâhil bütün Arabistan'ı ve başka ülkeleri de fethettiler. Bu arada Selçuklular zamanında Selçuklu Devleti'nin vassalı olduğunu gördüğümüz Trabzon Rum Devleti'ni ve Ermeni Devletini de ortadan kaldırdılar. İznik Rum Devleti çok önceden ortadan kaldırılmıştı.

Böylece, Anadolu bu defa payitahtı bu ülkenin ucunda, İstanbul'da olan büyük bir cihan imparatorluğu'nun eyâleti haline geldi.

Aslında konuşmam burada bitiyor. Fakat, bana birkaç dakika daha müsaade ederseniz, Selçuklu Devleti zamanında bütünlüğün verdiği müsaait imkânlarla gelişen ekonomi sayesinde o zamanın, hattâ şimdiki dünyanın en zengin ülkesi olan Anadolu'nun bir Osmanlı eyâleti olarak ne duruma düştüğünü belirtmek istiyorum.

²⁶ Mehmet Altay Köymen, Alâeddin Keykubad ve Zamanı (Yakında çıkacak).

Osmanlı İmparatorluğu, ayrıca sözkonusu ettiğim Türk devlet anlayışının tabii neticesi olarak, sınırları içinde yaşayan, bütün insanları, Türk soyundan olup olmadıklarına bakmaksızın, refah ve huzur içinde yaşatmak amacını güdüyordu. Hattâ, duraklama ve gerileme devrelerinde Anadolu'nun insan ve servet kaynaklarını, İmparatorluğu ayakta tutma yolunda bir mirasyedi gibi harcıyordu. Bu yüzden, Mustafa Kemal bu son vatan parçası Anadolu'yu kurtarmak için buraya geçtiği zaman, âdeta boş bir kovan ile karşılaştı.

Halbuki, Batılılar bunun tam aksi bir siyaset takip ediyorlardı. Mese-lâ, içlerinde tipik bir sömürgeci devlet olan İngiltere, sömürgelerindeki birikmiş serveti, Türkiye'nin üçte biri kadar olan adalara yığıyordu. Türkiye kadar nüfusu olan İngiltere, hâlâ büyük devlet rolü oynuyor.

Osmanlı İmparatorluğu da Türk devlet anlayışını bir yana bırakarak, aynı siyaseti takip etseydi, Atatürk'ün işi, şüphesiz, çok daha kolaylaşır.

Böylece, Selçuklular'ın çizdiği sınırlar içinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken, Atatürk'ün yaptığı işin büyüklüğü bir kere daha ortaya çıkıyor demektir. Görülüyor ki, Anadolu eyâlet iken, Selçuklu devri ile asla mukayese edilemez:

Moğolların Azerbaycan'a taşımakla bitiremedikleri serveti, Osmanlılar, İmparatorluğu ayakta tutabilme yolunda bitirdiler.

Yaptığım bu uzun, görünüşte dağınık konuşmada, Selçuklu Devleti ile Atatürk'ün kurduğu, merkezi Anadolu içinde Ankara'da bulunan Türkiye Cumhuriyeti arasında, sanıldığından daha fazla sıkı bir bağın bulunduğu görülmüştür sanırım. Bu itibarla, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Selçuklu Devleti'nin her bakımdan bir mirasçısı olduğu söylenebilir. Bundan çıkarılacak nihâi netice ise, Anadolu bütünlüğünü sağlayan Selçuklu Devleti sınırlarını aynen elinde tutan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Selçuklu devrinden zamanımıza kadar olduğu gibi, bundan sonra da ebediyete kadar yaşayacağıdır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Anadolu'yu tek başına kaldığı zaman ebediyete kadar nasıl elinde tutacağı, ayrı bir konuşma konusudur. Dünya ve Türk tarihinin ışığı altında geleceğe dönük bu önemli meseleyi de konuşma konusu yapmak, ilk görevimiz olacaktır.

SULTAN SALÂHADDİN EYYÛBÎ'NİN ANADOLU'DAKİ TÜRK DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLERİ*

ERDOĞAN MERÇİL

Bir Türk devleti olan Zengîler'in hükümdarı Atabey Nûreddîn Mahmûd öldükten sonra (1174), kumandanlarında Salâhaddîn Eyyûbî Eyyûbîler Devleti'ni kurdu. Daha sonra Abbasî halifesi el-Mustazî (1170-1180), Salâhaddîn'in Suriye ve Elcezire hâkimiyetini tanıdı. Salâhaddîn bununla ilgili haberi 12 Şevval 570/6 Mayıs 1175'de aldı ve böylece bağımsızlığını ilan etti.

Bu sırada Doğu ile Batı arasında, zaman-zaman görülen, mücadelelerden biri oluyordu. Hristiyanlar tertibledikleri Haçlı seferleriyle doğu ülkelerinin bir kısmını ele geçirerek burada krallık ve kontluklar kurmuşlardı. Müslümanlar ise kültür ve medeniyet bakımından üstün olmakla beraber siyasi ve otorite yönünden bir dağınıklık ve gevşeklik içinde idiler. Bu dağınıklığı önce Atabey Nureddîn Mahmûd ortadan kaldırmış, ancak onun ölümüyle Orta-doğu'daki İslâm birliği yeniden dağılma tehlikesi başgöstermişti. Bu tebliğimizde Salâhaddîn Eyyûbî'nin Orta-doğu'da İslâm birliğini yeniden gerçekleştirmesi sırasında, Hittin Savaşı öncesi, Anadolu'daki Türk devletleriyle münasebetlerini gözden geçireceğiz.

Salâhaddîn Eyyûbî'nin İslâm birliğini sağlama yolundaki gayretleri sırasında Anadolu'da Türkiye Selçukluları, Artuklular, Ahlatşâhlar ve Erbil Atabeyleri gibi Türk devletleriyle münasebetleri oldu. Salâhaddîn Eyyûbî Haleb'i kuşattığı sırada, şehir halkı biraz direndikten sonra Muharrem 572/10 Temmuz-8 Ağustos 1176 tarihinde Sultan ile bir andlaşma yaptılar. Bu andlaşmanın en önemli maddelerinden biri de; Musullular, Artuklular, Türkiye Selçukluları'nın andlaşmayı geçerli kabul etmeleri ve yeniden anlaşmazlık çıkaracak tarafa karşı diğerlerinin ortak olarak harekete geçecekleri hususunda söz vermeleri idi¹. Bu anlaşmayla Sultan Salâhad-

* Bu tebliğ 7-9 Mart 1988 tarihleri arasında Kahire'de düzenlenen "Nedve Hittin/Hittin Savaşı" konulu sempozyumda okunmuştur.

¹ el-Bundârî, *Sana'l-Bark el-Şâmî*, nşr. R. Şeşen, I, Beyrut 1971, s.217.; R. Şeşen, "İmâd Al-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle ilgili Bahisler", *SAD*, III. Ankara 1971, s.265.; Aynı mlf., *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589/Miladî 1174-1193)*, İstanbul 1983, s.45.

dîn'in ilk defa Anadolu'daki Türk Devletleri ile münasebet kurduğu anlaşıyor. Ayrıca Haleb'in kuzeyindeki Ra'ban, Tell-bâşir gibi bugünkü Türkiye toprakları içinde kalan yerler de Salâhaddîn'in hâkimiyetini tanımışlardı.

Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan 13 Eylül 1176'da Myriocephalon savaşında Bizanslılar'ı mağlup etmiş ve çevredeki İslâm hükümdarlarına bu zaferini bildirmişti. Onun bu zaferi bildirdiği hükümdarlar arasında Salâhaddîn Eyyübî'nin de bulunması tabiidir².

Sultan II. Kılıç Arslan da Anadolu'nun birliğini sağlama yolunda faaliyetlerde bulunuyordu. Nitekim o 1178'de Danişmendliler'den Malatya'yı aldı. II. Kılıç Arslan'ın elde ettiği bu başarıdan endişelenen Artuklu Beyleri de Salâhaddîn Eyyübî'ye elçi gönderip, himaye edilmelerini istediler³. Sultan II. Kılıç Arslan'ın Anadolu birliğini sağlama yolundaki faaliyetleri Sultan Salâhaddîn ile arasında bir üstünlük mücadelesinin başlamasına sebep oldu. Nitekim Sultan II. Kılıç Arslan Salâhaddîn Eyyübî'ye bir elçi göndererek Ra'ban kalesi'nin kendisine âit olduğunu ve Atabey Nûreddîn'in kaleyi kendisinin izni olmadan aldığını ve oğlu Melikşâh'ın burasını kendisine geri verdiğini iddia etti. Kale bu sırada Ba'lebek sahibi Şemseddîn b. el-Mukaddem'in elinde idi ve orada naibleri bulunuyordu. Sultan Salâhaddîn Ra'ban kalesi hususunda II. Kılıç Arslan'ın isteğini reddetti. Bunun üzerine II. Kılıç Arslan büyük bir ordu gönderip kaleyi kuşatmaya başladı. Salâhaddîn Eyyübî ona karşı yeğeni Takiyeddîn'i gönderdi. Takiyeddîn beraberinde bin kişilik bir kuvvetle hareket etti. II. Kılıç Arslan'ın kuvvetleri ise 20.000 kişiydi. Süryani Mihail'in ifadesiyle (s. 382), "Her iki taraf da Türk ise de", yapılan savaşta Selçuklu ordusu Takiyeddîn'in kuvvetine mağlup oldu (575/1179-80). Bu olaydan sonra Sultan Salâhaddîn adına Musul veziri Mücahiddîn Kaymaz'a bir mektup yazıldı. Sultan Salâhaddîn'in gayesi ve tahakkuk ettirmeye çalışacağı İslâm birliği'ne ait fikirler burada kendini göstermeye başlıyordu. O bu mektubunda, "Malumdur ki, biz İslâm'ın galip gelmesini, küfrün mağlup olmasını istiyoruz. Müslümanların kâfirlere karşı kuvvetli olmasını, Allâh'ın âdet ettiği üzere İslâm askerlerinin kâfir ordularına muzaffer olmasını istiyoruz. Kılıç Arslan Rumlarla anlaşma yaptı (Myriocephalon sonrası yapılan and-

² J.B.Chabot, *Chronique de Michelle Syrien Patriarche Jacobuti d'Antioche*, Paris 1905, III, s.372-3.; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.210.; M.A. Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası...* İstanbul 1984, s.142.

³ Bk. Turan, aynı eser, s.211.

laşma kastediliyor)... Allâh bilir ya, onların (yani Selçuklular'ın) heybetini yıkmak ve hatalı fikirlerinden dolayı cezalandırmak istemedik." diyordu⁴.

Bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Salâhaddîn ile Kılıç Arslan arasında yeni bir anlaşmazlık baş gösterdi. Bunun sebebi de Artuklular'dan Hısn Keyfâ hakimi Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan idi. Sultan II. Kılıç Arslan kızını Nûreddîn Muhammed ile evlendirmişti. Nûreddîn bir süre sonra eşinden bıkmış ve bir muganniye (şarkıcı)ye âşık olmuştu. Kılıç Arslan kızının durumunu öğrenince Artuklu Nûreddîn'e elçi göndererek ya evlilik karşılığı aldığı kaleleri geri vermesini, ya da şarkıcı kadından vazgeçmesini istedi. O isteği yerine gelmezse Artuklu ülkesine yürüyeceğini bildirdi. Nûreddîn bu tehditten korktu, Sultan Salâhaddîn'den yardım isteyerek onun himayesine sığındı.

Sultan Salâhaddîn ile II. Kılıç Arslan arasında bu konuda elçiler ve mektuplar gelip gitti ise de, anlaşmaya varılamadı. Nihayet Salâhaddîn Haziran 1180'de Selçuklular'a karşı sefere çıktı. O Fırat'ın kollarından Göksu ırmağı kıyısında ordugah kurdu. Artuklu Nûreddîn Muhammed de askerleriyle buraya geldi. Öte taraftan Sultan II. Kılıç Arslan durumun ciddiyetini ve ufukta savaş belirtilerini gördüğü zaman veziri İhtiyâreddîn Hasan'ı bir anlaşma yapmak için Sultan Salâhaddîn'in yanına gönderdi. Vezir İhtiyâreddîn Sultan Salâhaddîn'in savaş konusunda ciddi ve yanındaki ordunun da güçlü olduğunu gördüğünde Salâhaddîn'i en can alıcı yerinden yakalamasını bildi. Selçuklu veziri ona şu şekilde hitab etti, "Sen sultanların en büyük, en şanlı en şöhretlilerinden birisin. Halkın senin Haçlılarla anlaşma yaptığını ve *cihadı* terkedip ülkenin çıkarlarını bir kenara ittiğini ... bütün müslümanlara faydalı bir işten yüz çevirdiğini ... senin ve askerlerinin bir kahbe şarkıcı için yollara düşüp masraflar ettiğini duyması kadar büyük bir kötülük düşünebiliyormusun?. Yarın Allah Taalaya ne mazeret beyan edeceksin?." Sultan Vezir'e "Sen haklısın. Fakat himayeme giren birini yalnız bırakmam doğru olmaz. Nûreddîn ile konuşup anlaşmaya çalış." dedi. Böylece iki müslüman hükümdar arasında bir savaş ve boş yere kan dökülmesi önlenmiş oldu. Neticede iki taraf arasında bir an-

⁴ Bk. *Sana'l-Berk*, s.331-2; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 266-7.; İbn el-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih* (nşr. C.J.Tornberg), Beyrut 1966, XI, s.458/Trk. trc. A. Özeydin, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi'l-Tarih Tercümesi*, İstanbul 1987, XI, s.366.; Şeşen, *Salâhaddîn*, s.46.; Turan, aynı eser, s.211-12.

laşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre de, Nûreddin Muhammed bir yıl sonra Muganniye'den vazgeçerek karısına döndü⁵.

Öte taraftan Birecik emiri Artuklular'dan İlyâs'ın ölümüyle (570/1174-5), yerine oğlu Şihâbeddîn Muhammed (Mahmûd) geçti. Ancak Şihâbeddîn'in Mardin Artuklu hükümdarı II. İlgazî'yi tanımayarak Musul atabeyi İzzeddîn Mes'ud'a tâbi olması ortalığın yeniden karışmasına sebep oldu. II. İlgazî bu durumda Birecik'i kuşattı. Şihâbeddîn ise 577/1181-2'de Salâhaddîn Eyyûbî'ye başvurarak ona tabi olduğunu bildirdi ve yardım istedi. Sultan Salâhaddîn Haçlılar ile savaş durumunda bulunduğundan yardım isteğini yerine getirememiş, fakat II. İlgazî'ye kuşatmayı bırakmasını bildirmişti. II. İlgazî buna uymayarak kuşatmayı sürdürdü ise de bir sonuç alamadı⁶.

Daha sonraki olaylar sebebiyle Güney-doğu Anadolu'da Sultan Salâhaddîn'in lehine yeni gelişmeler görüldü. Başta Harran hâkimi Muzaffereddîn Gökböri olmak üzere, Artuklu Nûreddîn Muhammed, Birecik emiri Şihâbeddîn ve Seruc hakimi İbn Mâlik Sultan Salâhaddîn ile işbirliği yaparak onu Musul üzerine bir sefer teşvik ettiler. Sultan Salâhaddîn bunun üzerine "Birinci Doğu Seferi"ne çıkarak Anadolu'ya girdi. O önce Birecik ve 'Amk'ı aldı. Sultan Salâhaddîn bundan sonra etraftaki beylere ve emirlere mektuplar yazarak kendisine katılmalarını istedi. Ayrıca o bu mektuplarında esas gayesi olan kâfirlere karşı *cihadı* de belirtmekten geri kalmıyor," Kim daveti kabul eder, itaatini bildirirse ve kâfirlerle *cihad* esnasında askerî yardımda bulunmayı kabul ederse ülkesinin masun kalacağını" bildiriyordu. Sultan Salâhaddîn'in Birecik'ten ayrılmasından biraz sonra Artuklu Nûreddîn Muhammed itaati kabul ettiğini, kuvvetleriyle yardıma geleceğini bildirdi. Nûreddîn buna karşılık, kendisine düşman olan Âmid (Diyarbakir) hâkimine karşı Sultan'dan yardım istiyordu. Sultan da onun da bu şartını kabul etti⁷.

⁵ Sana 'l-Berk, 344-347.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 268-70.; İbn el-Esir, XI, s.464-466/Trk. trc., XI, s.370-71.; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi* (Türkçeye çvr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987², II, s.425-6.; Şeşen, *Salâhaddîn*, s.46.; Turan, aynı eser, s.212.; Aynı mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, 168-169.

⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s.167-168. Turan bu eserinde 570 tarihinde Şihâbeddîn Muhammed'in öldüğünü ve yerine oğlu Muineddîn'in geçtiğini zikrediyor. Ancak Şeşen (Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, s.274 n.85) 570 yılında İlyâs'ın öldüğünü ve yerine oğlu Şihâbeddîn Muhammed'in geçtiğini belirtiyor. Şeşen başka bir eserinde (*Salâhaddîn*, s.48) bu şahsı Şihâbeddîn Mahmûd olarak gösteriyor.

⁷ Bk. İmâd el-Dîn el-İsfahânî, *El-Bark El-Şâmî* (nşr. R. Şeşen) Beşinci Cild, İstanbul 1979, s.8-9.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 274-75.

Sultan Salâhaddîn ve Eyyübî ordusu Birecik'den sonra Urfa'ya vararak şehri kuşattı. Neticede şehrin hâkimi Fahreddîn Mes'ud canı ve malını dokunulmamak şartıyla Urfa'yı teslim etti. Sultan buranın idaresini Muzaffereddîn Gökbörü'ye verdi. Salâhaddîn buradan sonra Rakka, Habur, Nusaybin gibi müstahkem şehir ve kaleleri aldı. Böylece bütün Elce-zire bölgesini işgal eden Sultan ve Eyyübî ordusu 10 Kasım 1182'de Musul'u kuşattı. Ancak Sultan, şehrin müstahkem olması ve halifenin de bu kuşatmayı uygun görmemesi sebebiyle, başarılı olamayarak Sincar üzerine yürüdü. Çünkü bu kuşatma sırasında Sincar'da bulunan Musul askerleri Eyyübî ordusunun ikmal yolunu kesmişlerdi⁸.

Sultan Sincar'ı kuşattı. O bu kuşatma sırasında daha önce geçen olayları açıklamak bakımından Halife en-Nâsır (1180-1225)'a bir mektup gönderdi (Şaban 578/Aralık 1182). Salâhaddîn bu mektubda da Musullular'ın İslâm'a aykırı davranışlarından ve İslâm birliğinden söz etmektedir. O önce, "... Maksudımız Musul'daki dine aykırı şeyleri ve haksızlıkları ortadan kaldırmakdı. Zira onlar İslâm'a aykırı davranışlarda bulunarak hristiyanlardan yardım istediler. Bir kısmı peşin bir kısmı vadeli bir meblağ karşılığında Frankları Şam hudutlarına sefer yapmağa teşvik ettiler" diyerek Musullulardan şikayetçi oldu. Salâhaddîn daha sonra "Sincar fethedilmeden buradan ayrılmamaya kararlıyız. Maksudımız, zulüm karanlığını adâlet sabahıyla aydınlatmak, Müslümanları birleştirmek..." diyor ve İslâm'ın birliğinden bahsediyor. Sultan ayrıca "hadiminizin Magrib'de de askerleri bulunmaktadır. Bu askerlerin fethi Afrika'nın uzak muntukalarına kadar ilerlemiştir ve o memleketlerde İslâm dini tekrar canlanmıştır." diyerek İslâm'a olan bağlılığını gösteriyor⁹. Sincar kuşatması sırasında Ahlatşahlar'ın ileri gelenlerinden Seyfeddîn Begtimur elçi sıfatıyla gelerek Sincar kuşatmasının kaldırılması için aracı olduysa da Ahlatşahlar'ın bu dileği kabul edilmedi¹⁰. Bir süre sonra Musul emîri İzzeddîn'in kardeşi ve Sincar hakimi Emîr-i Emirân Şerefeddîn Hindu b. Mevdud kurtuluş ümidini kesmiş bu sebeble askerleri ve mallarıyla birlikte Musul'a gitmesine izin verilmişti. Böylece Sincar Salâhaddîn'e tâbi oldu (578 Ramazan / 8 Ocak - 6 Şubat 1182). Sultan Salâhaddîn buradan Dara'ya hareket etti. Dara hâkimi Artuklular'dan Şemseddîn Behrâm ona tâbi oldu.

⁸ *el-Berk el-Şâmî*, 9-14.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 273-78.; İbn el-Esir, XI, s.482-84/Trk. trc., XI, s. 383-4; Şeşen, *Salâhaddîn*, 49.

⁹ Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s.283-285.

¹⁰ *el-Berk el-Şâmî*, s.29, 62; Şeşen, "Anadolu tarihiyle İlgili Bahisler", 295-6.; İbn el-Esir, s.488-89/Trk.trc., 388. Krş. Turan, *Doğu Anadolu*, s.98.

Bu sırada kış mevsiminin ortalarına gelindiğinden, Salâhaddîn kışı Har-ran'da geçirmeye karar verdi ve Zilkade 578/Şubat-Mart 1183 tarihinde adı geçen şehre geldi¹¹. O buradan Hilafet divanı'na bir mektup gönder-di. Sultan bu mektubunda büyük bir tevazuyla önce Halife'ye bağlılığını bildirerek şöyle diyordu, "Hadiminiz, Divan el-Hilafe'nin emirlerini mem-leketinde tatbik eder. Sizin siyah bayraklarınızı altında *cihad* eder. Maş-ruk'da ve Magrib'de sizin bayraklarınızı dalgalandırır...". O daha sonra hi-ristiyanlar ile işbirliği yaptıkları için Musullular'dan şikayet etmektedir¹².

Sultan Harran'da kışladığı sırada Ahlatşahlar'dan Sökmen, Musul emiri İzzeddîn'e mektup yazarak ittifaka davet etti. Bu ittifaka Mardin Artukluları'ndan II. İlgazî ve Dilmaçoğulları'ndan Devletşâh da katıldı. Bu müttefik kuvvetleri Mardin'in Harzem (Kızıltepe) denilen mevkiinde bir araya geldiler (Zilhicce 578/Mart 1183). Onların maksadı Salâhaddîn'i El-cezire'den atmaktı. Sultan Salâhaddîn ve Eyyûbî ordusu bu müttefikler üzerine harekete geçti. Ancak müttefik kuvvetleri dağılarak yerlerine dönmüştü. Sultan Salâhaddîn ise Harzem'e kadar ilerleyerek burada bir-kaç gün konakladı¹³. Böylece Anadolu beyliklerinin Salâhaddîn'e karşı gerçekleştirdikleri ittifak başarısızlık ile sonuçlanmış oldu. Sultan Har-zem'de iken, Halife'den Âmid şehrine sahip olması hususunda izin veren menşur geldi. Böylece Âmid şehrinin ele geçirilmesine karar verildi.

Sultan Salâhaddîn Âmid konusunda Artuklu Nûreddîn Muhammed'e söz vermişti. Bu sırada Âmid müstahkem bir şehirdi ve İnaloğulları'ndan Mahmûd b. İlaldî'nin elinde idi. Ancak asıl idareyi yürüten Nisanoğulla-rı'ndan vezir Mes'ud idi. Sultan Salâhaddîn beraberinde Nûreddîn Mu-hammed olduğu halde Âmid üzerine yürüdü. Salâhaddîn ve Eyyûbî ordu-su 17 Zilhicce 578/13 Nisan 1183 tarihinde şehri kuşattı. İki taraf arasın-da şiddetli çarpışmalar oldu. Bir süre sonra şehir halkı savunmayı gevşetti. Çünkü onlar İbn Nisan'ın idaresinden bıktıklarından zulmünden şika-yet ediyorlardı. Neticede İbn Nisan yardımsız bırakıldığını, arkadaşlarının kendisini terkettiğini anlayınca kurtuluşu anlaşılmada buldu ve şehri Salâ-haddîn'e teslim etti. İbn Nisan üç gün içinde alabildiği kadar mal ve eş-yayla şehirden ayrıldı.

¹¹ *el-Berk el-Şâmî*, 21-23 ve 34; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 287-290; İbn el-Esir, XI, s. 487-88/Trk. trc., 387-88.; Ebu'l-Ferec, 429-30.

¹² Şeşen, "Anadolu Tarihiyle ilgili Bahisler", s.291-2.

¹³ *el-Berk el-Şâmî*, 62-65.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 295-297.; İbn el-Esir, XI, s.489/Trk.trc., XI, s.388-89.; Ebu'l Ferec, 430. Krş. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 98, 198.; Şeşen *Salâhaddîn*, 48-49.

Şehir teslim edilince, Sultan'a "Âmid'deki malların değeri bir milyon dinarı aşar. Bu mallar Nûreddin ile varılan anlaşmanın şartlarına dahil değildir. Onları alıp devletin işlerinde harca. Nûreddin sadece şehirle yetinir" denildi. Sultan bunu kabul etmedi ve şehri bütün zenginlikleriyle Artuklu Nûreddin Muhammed'e bağışlayarak *cömertliğinin ve sözüne sadık kalmanın güzel bir örneğini* verdi. Sultan'ın cömertlik ve ilme gösterdiği saygıyla ilgili bir örnek de, şehirdeki 1.040.000 cildlik kütüphaneyi veziri Kadı Fâzıl'a bağışlamasıydı. Ayrıca bu olaylar "Sultan'ın nazarında dünyanın değerinin hiçliğini göstermektedir"¹⁴.

Bu fetihten sonra çevredeki emirlere ve Halife'ye mektuplar gönderildi. Bu mektuplardan biri Bağdat'da Sâhib Mecdeddin'e yazıldı. Burada da Musul'un İslâm birliğini engelleyen zorluklar çıkardığı belirtildi. Ayrıca 579 yılı Muharrem ayında (26 Nisan-25 Mayıs 1183) Hilafet Divanı'na gönderilen mektupta Âmid'in fethinin bildirilmesi yanısıra başlıca konu yine Musul'dur ve bu şehrin İslâm'ın birliğini engellediği vurgulanmaktadır. Yine bu mektubda *İslâm'ın birliği* sağlandığı takdirde Kudüs'ün fethedileceği ve Mescid el-Aksa'nın kısa zamanda Franklar'dan temizleneceği belirtilmektedir.

Salâhaddîn Nûreddin Muhammed'e Âmid'i teslim ettikten sonra ondan sadakat göstereceğine ve kendisine isyan etmeyeceğine dair sağlam bir yemin aldı. Sultan'ın bu yemin sırasında isteklerinden birisi de, *hıristiyanlara karşı yapacağı gazalarda* Nûreddin Muhammed'in askerleriyle yardıma gelmesi idi¹⁵.

Âmid'in zabtundan sonra Sultan Salâhaddîn'e itaatini bildiren Anadolu hükümdarlarından birisi de Mardin Artuklu hükümdarı II. İlgazi idi. II. İlgazi de "Askerlerini cihad anında Sultan'ın hizmetine vermeyi kabul etmişti"¹⁶. Salâhaddîn daha sonra Ayntab üzerine yürüdü. Buranın hâkimi Nasiheddîn Muhammed b.Humartegin de Sultan'a itaatını bildiriyor ve yerinde bırakılıyordu (18 Muharrem 579/13 Mayıs 1183)¹⁷.

Sultan Salâhaddîn'in bundan sonraki hedefi Haleb idi ve 21 Mayıs 1183'de adı geçen şehri kuşattı. Neticede Haleb hâkimi II. İmâdeddîn

¹⁴ *el-Berk el-Şâmî*, 66-80; Şeşen, "Anadolu tarihiyle İlgili Bahisler", s.293-302.; İbn el-Esir, XI, s.493-94/Trk.trc., XI, s.391-392.; Ebu'l-Ferec, 430-1.; Turan, *Doğu Anadolu*, 99, 170-173.

¹⁵ *el-Berk el-Şâmî*, s.80-81.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 304-6.

¹⁶ *el-Berk el-Şâmî*, s.97.; Şeşen, aynı eser, 308.; Aynı mlf., *Salâhaddîn*, 49.

¹⁷ *el-Berk el-Şâmî*, s.100; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 309.; İbn el-Esir, XI, s.495/ Trk.trc., XI, s.393.; Ebu'l-Ferec, s.431.

Zengi yapılan gizli görüşmelerden sonra Salâhaddîn ile anlaşmayı kabul etti. İki taraf arasındaki anlaşmaya göre II. İmâdeddîn Zengi Haleb'i teslimine karşılık Anadolu'daki Sincar, Habur, Seruc ve Nusaybin'i alıyordu. Ayrıca o da Haçlılar'a karşı yapılan gazalarda askerlerini Sultan'ın emrine vermesini kararlaştırdı (12 Haziran 1183)¹⁸.

Haleb'in Sultan tarafından ele geçirilmesinden en fazla zarara uğrayan taraf Haçlılar idi. Bu şehrin zabtıyla Haçlılar ile iş birliği yapabilecek müslüman muhalefet ortadan kalkıyor ve Sultan Salâhaddîn'e Kudüs yolu açılıyordu. Nitekim Haçlılar'dan önce Antakya Princepsi III. Bohemond durumu anlamış ve Sultan'a elçi göndererek barış istemişti. Salâhaddîn Antakya'nın barış isteğini kabul etti. Onun asıl hedefi büyük darbeyi Kudüs Kırallığına indirmekti¹⁹. Salâhaddîn için "Artık, Filistin'e ve Suriye sahillerine hükmetmeleri İslâmın gözünde sürüp gitmekte olan bir leke, bir haysiyetsizlik teşkil eden yabancı saldırganları (yani Haçlıları) dize getirmek zamanı gelip çatmıştı."²⁰ Nitekim Haleb'in zabtıyla çevre hükümdarlara gönderilen mektuplarda, Sultan hedefini açıkça belirtiyordu. Nitekim o Zabid hâkimi Hutluaba'ya gönderdiği mektubda "... Şimdi cihad için başka taraflardan da asker toplamak, Allâh'ın bizi düşmanlara muzaffer kılacağına dair verdiği vâdi tahakkuk ettirmek, Kudüs'ü fethederek İslâm'ın muradını elde etmek gerekiyor." diyordu. Yine Hârim'in fethinden sonra çevre hükümdarlara gönderilen mektuplarda işlenen konu; *cihad* dır²¹.

Sultan Salâhaddîn'in Anadolu ile ilgili olaylarda bir ara Harran ve Urfa hâkimi Muzaffereddîn Gökböri ile anlaşmazlığa düştüğünü görüyoruz. Anlaşmazlığın sebebi; Gökböri'nin Sultan Musul'a yürürken vermeyi va'd ettiği 50.000 dinarı ödememesi idi. Ancak Salâhaddîn Elcezire halkının kendisine itaatten ayrılmasından korktuğu için Gökböri'yi serbest bıraktı. Urfa ve Harran tekrar onun idaresine verildi²².

Sultan Salâhaddîn bundan sonra 4 Nisan 1185 tarihinde İkinci Doğu seferine çıkarak Musul'u kuşattı ise de; Güney-doğu Anadolu'daki olay

¹⁸ *el-Berk el-Şâmî*, s.101-110.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s.309-313, 315.; İbn el-Esîr, XI, s.496-498/Trk.trc., XI, s.393-5.; Ebu'l-Ferec, 431-433.; Şeşen, *Salâhaddîn*, 49-50.

¹⁹ R.Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s.81-82.

²⁰ S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (çvr. Fikret İşıltan), Ankara 1987, II cild, s.365.

²¹ *el-Berk el-Şâmî*, s.112-113.; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s.314.

²² Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 329-31, 343.; İbn el-Esîr, XI, s.511/Trk.trc., XI.s.404.; Ebu'l-Ferec, 435.

kuşatmanın yarıda kalmasına sebep oldu. Bu sırada Ahlatşahlar'dan II. Sökmen öldü. Sultan 21 Temmuz'da kuşatmayı kaldırarak Ahlat'a doğru yürüdü. Çünkü Ahlat'daki taraftarlarından davet mektubu almıştı. Sultan bu yürüyüş sırasında önce Meyyafarikin'i ele geçirerek arkasını emniyete almak istedi. Meyyafarikin hakimi bu sırada Esededdin Yarankuş idi. O kaleyi korumak için mancınıklar kurup hazırlamıştı. Nitekim Sultan Salâhaddîn bir aydan fazla kuşatmayla meşgul oldu. Neticede Esededdin Cabalcûr (Capakçur)'un kendisine verilmesi şartıyla Meyyafarikin'i Salâhaddîn'e teslim etti. (29 Ağustos 1185)²³. Sultan Meyyafarikin ile meşgul olup zaman harcarken, Azerbaycan Atabeyi Pehlivan'ın Ahlat'a sahip olmak istediği görüldü. Atabey Pehlivan da askerleriyle Ahlat önüne gelmişti. Ancak bu sırada II. Sökmen'in memlûklerinden Begtimur Ahlat'da duruma hâkim oldu. Salâhaddîn ve Atabey Pehlivan Begtimur'un Ahlat üzerindeki hâkimiyetini ve tarafsızlığını tanımlarıyla İslâm dünyasında yeni bir savaşı ve çekişmeyi önlemişlerdi. Böylece Salâhaddîn ve Pehlivan ülkelerine döndüler²⁴.

Daha sonra Musul'un da alınmasıyla "Tunus'dan Hemedan'a kadarki İslâm toprakları Sultan'ın yüksek hâkimiyetini tanıyor, Nüreddin Mahmûd'un ölümüyle parçalanmış İslâm birliği daha da güçlü olarak yeniden kurulmuş oluyordu"²⁵. Sultan Salâhaddîn bu olaylardan sonra daha rahat bir ortam içinde Haçlılar ile mücadeleye devam etti. O İslâm birliğini sağlamasının önemli bir sonucu olarak Kudüs'ü ele geçirdi. Ancak Sultan Salâhaddîn'in bu sonucu elde etmesindeki en önemli zaferi 25 Rebi II. 583/3 Temmuz 1187'da Hittin'de kazanılmıştı.

²³ Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", 338-41.; İbn el-Esir, XI, s.515-16/Trk.trc., XI, s.407-408.; Ebu'l-Ferec, 436.

²⁴ Şeşen, aynı eser, s.340-41.; Ebu'l-Ferec, s.436. Krş. Turan, *Doğu Anadolu*, 100, 113.; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s.83.

²⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s.84.

HİTTİN'DE SALÂHADDİN'İN ORDUSU

Dr. RAMAZAN ŞEŞEN

Salahaddîn el-Eyyûbî devri Ortadoğu'da Müslümanların dış düşmanlara karşı birleştikleri nadir devirlerden biridir. Bu birlik Ortadoğu'da Haçlılar tarafından işgal edilen toprakları kurtardığı gibi, bölgeyi beşinci ve yedinci Haçlı seferlerinin tehdidine, Hülâgû zamanında Moğolların istilasına karşı korudu. Müslümanların, Haçlılarla Moğollar arasında kısıkaca alındığı bu çok kritik dönemde liderlik rolünü Türkler-Araplar oynadılar.

Müslümanlarla Haçlılar arasında Ortadoğu'daki bu büyük mücadele 1096 ilâ 1300 yılları arasında iki asır devam etti. Nihâyet, 1300 yılı civarında Müslümanlar Frenkleri Ortadoğu'dan kesin olarak kovdular. Bütün çabalarını boşa çıkardılar. İkiyüz yıl devam eden Haçlı-İslâm mücadelesinde Müslümanlar Haçlılara karşı çok büyük başarılar kazandılar. Hiç şüphesiz, bu başarıların en önemlisi 4 Temmuz 1187 Cumartesi günü Salâhaddîn'in kumandasında kazanılan Hittin zaferidir. Salâhaddîn bu büyük zaferden sonra, Kudüs Haçlı Krallığı topraklarının Sur dışında kalanı ile Antakya Prinkepsliği ve Trablus Kontluğu topraklarının çoğunu ele geçirdi. Bunu takibeden 1189-1192 yılları arasındaki III. Haçlı Seferi'ne karşı insanüstü bir mukavemet göstererek, tek başına bütün Batı Avrupa'ya karşı durdu. Haçlı Devletleri Yafa-Sur, Antakya, Trablus şehirleri etrafındaki dar sahil şeridi ile hudutlu kaldı. Birleşik Batı Avrupa Salâhaddîn'in şahsiyeti etrafında birleşen kuvvetin gücünü kabullenmek zorunda kaldı.

1174 yılında Nüreddîn Mahmûd b. Zengî ölünce, kurduğu birlik dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Salâhaddîn idârecilik ve askerlikteki üstün maharetiyle, bir taraftan Haçlılarla savaşıırken bir taraftan da Nüreddîn'in kurduğu birliği yeniden tesis etmekle uğraştı. 1186 yılı başlarında Musul'un Salâhaddîn'in hakimiyetini tanımasıyla Haçlılara karşı kurulan İslâm birliği tamamlandı. Diğer taraftan 1179 yılında Salâhaddîn, Merc-i Uyûn ve Beyt el-Ahzan'da Haçlılara karşı büyük başarılar kazandı. 1182 yılından sonra Haçlılarla kesin sonuçlu savaşa tutuşmanın yollarını aradı. Salâhaddîn'in gücünü bilen Haçlılar ona böyle bir fırsatı vermediler.

Nihâyet, 1186 yılı sonbaharında Kerek-Şevbek prinkepsi Renaud de Châtillon anlaşma ile kendi topraklarından geçen bir Müslüman kervanını vurdu. Kafiledeki mallara el koydu, askerleri tutsak etti. Sultan Salâhaddin hem Renaud de Châtillon'dan hem Kudüs kralı Guy de Lusignan'dan kafileden alınan malların, esir edilen askerlerin iade edilmesini istedi. İsteğine olumlu cevap alamayınca, 1187 yılı başlarında Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı büyük bir sefer tertiplemeye karar verdi. Etrafa mektuplar gönderip askerlerini cihada çağırdı. Yemen ve Trablusgarp dışındaki bölgelerde bulunan askerler bu çağrıya cevap verdiler.

Burada şu hususu belirtmek gerekir: Eyyübî ordusu kara ve deniz kuvvetleri olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Hittin savaşı bir kara savaşı olduğu için sefere sadece kara kuvvetleri katıldı. Kara kuvvetleri de süvari ve yayalar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Yaya askerleri genellikle kale muharebelerinde görev alırlardı. Meydan savaşlarında süvariler savaşır, yayalar hızlı hareket kabiliyetine sahip olan suvariler karşısında etkisiz kalırlardı. Bunun için kaynaklar genellikle süvarilerden bahsederler, yayaları önemsemezler. Süvariler de hür olanlar ve Memlûklar (kölemenler) olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Memlûklar hükümdarların ve emirlerin (beylerin) çocuk iken satın alıp belli eğitim basamaklarından geçirdikten sonra azat edip asker edindikleri kişilerdi. Büyük çoğunluğuyla Türk kökenli olan Memlûklar Eyyübî ordusunun en büyük vurucu gücünü meydana getirirlerdi. Hittin savaşında da bu Memlûklar zaferin kazanılmasında en büyük rolü oynadılar.

Salâhaddin askerlerini cihada çağırdıktan sonra, hepsinin toplanmasını beklemedi. "*Hassa ve Memlûk*" askerleriyle 1 Muharrem 583/13 Mart 1187 Cumartesi günü Dimaşk'ın güneyindeki Ra's el-Mâ ordugâhına çıktı. Yanında büyük oğlu ve veliahdi el-Melik el-Afdal vardı. El-Afdal'e etraftan gelecek beyleri (emirleri) karşılaması için Ra's el-Mâ'da kalmasını tenbih ettikten sonra, "*taftarları ve hassa askerleriyle*" Busrâ'ya doğru ilerledi. Kasr-ı Selâme denilen yerde karargâh kurdu. Etrafa keşif birlikleri gönderdi. Safer ayı başlarında hacılar dönünceye kadar burada kaldı. Hacıların dönmesinden sonra, "*emirleri ve müfred askerleriyle*" Kerek üzerine yürüdü. Kerek-Şevbek prinkepsliği topraklarını yağmaladı. Renaud de Châtillon korkusundan Kerek kalesine kapandı. Şevbek'e bağlı el-Karyeteyn denilen yerdeyken Mısır ordusu geldi. Sultan geri dönüp Kerek topraklarını tahribe devam etti.

Kaynaklar Mısır'dan gelen askerinin sayısı hakkında bir rakam vermezler. Yalnız buraya kadar bahsedilen askerler için, yukarıda geçenlerden

başka, “*Şam Memluklarını yanına çağırdı*” (*Sena'l-Bark*, yap. 230^a), “Emirler ve hassa müfredleriyle Kerek üzerine yürüdük” (*el-Feth el-kudsî*, s.191), “*Sultan tâbileri, taraftarlarıyla Kerek ve köyleri üzerine yürüdü*” (*el-Feth el-kudsî*, s.59) “*Sultan mîre askerleriyle Kerek'e yürüdü*” (*Terassül el-Kâdî'l-Fâdıl*, Bibliothèque Nationale, AY, nr. 6024, yap 45^b-50^a) gibi ifâdeler kullanılır.

Diğer taraftan Ra's el-Mâ'da bulunan el-Melik el-Afdal'in yanında Haleb, Şam, el-Cezire (Güneydoğu Anadolu), Diyarbekir, Musul askerleri toplanmışlardı. El-Afdal babasından gelecek emri bekliyordu. Onun emri gecikince yanındaki askerleri âtil tutmak istemedi. “Ordudan bir miktar asker seçti”. Bunlardan el-Cezire-Diyarbekir-Musul askerlerinin başına Muzafferüddin Gökböri'yi, Haleb askerlerinin başına Bedruddin Duldurum el-Yârûkî'yi, Dimâşk askerlerinin başına Sârimüddin Kaymaz el-Necmî'yi, kumandan tâyin etti. Safer ayı sonlarında bir gece Gökböri kumandasındaki bu seçkin suvari birliği Taberiyye-Akkâ istikâmetinde bir akına gitti. Sabahleyin Frenklerin karargâhı Safuriye'ye hücum etti. Burada Templier, Hospitalier şövalyeleri ve Türkopollerden meydana gelen seçkin bir düşman birliğini yendi. Hospitalier şövalyelerinin reisi öldürüldü. Bazı şövalyeler esir alındı. Bu öncü savaşının ehemmiyeti büyüktü. Zira, düşmanın en seçkin şövalyelerine karşı zafer kazanılmıştı. Bazı Haçlı kaynakları bu akına katılan Müslüman askerlerinin sayısını 7000 olarak verirler (Runciman, II, 379). Belki de 1000 civarındaydı. İbn el-Esir bu birlik için “münasib bir birlik” ifadesini kullanır. Şüphesiz, el-Afdal'in yanındaki askerlerin hepsi 7000'den azdı.

Sultan bu zaferi duyunca Kerek'ten döndü. Taberiye gölünün kuzeydoğusunda Aşterâ mevkiinde karargâh kurdu. El-Afdal yanında toplanan askerlerle babasının karargâhına geldi. Sultan, yeğeni Takiyyüddîn'in kalan askerlerle Haleb'ten gelmesi için bir ay kadar bekledi. Zira, Takiyyüddîn Ermeniler ile Antakya prinkepsliği hududlarında tedbirler almak için Haleb'e gitmişti. Nihâyet 1 Rebiülâhir 583/10 Haziran 1187 civarında Takiyyüddîn geri kalan askerlerle geldi.

Askerlerin toplanması sona erince 15 Rebiülâhir 583/24 Haziran 1187 Çarşamba günü Sultan ordusunu teftiş ve tertibetti. İmadeddîn şöyle der: “Her emîre bir vazife verdi, her kahramanın ve her pusucunun yerini tâyin etti. Her emîre sağ ve sol kanatlardan nerede yer alacağını gösterdi. Yerinden ayrılmamasını emretti. Her birlikten hücum müfrezeleri çıkardı. Her gruba yanındaki grupla işbirliği yapmayı tavsiye etti. ‘Düşman ülkesine girince askerlerimizin tertibi, birliklerimizin ve kahramanlarımızın yerleri böyle olacak’ dedi. Bahşışler dağıtarak

askerlerin ümitlerini arttırdı. Zafer kazanılırsa yeni şeyler vermeyi vâdetti. *Techizat* dağıttı. Hazinesi askerlerin önüne saçtı. Ok çuvallarını tevzi etti... Memnun bir şekilde otağına döndü" (*el-Feth el-kudsî*, s.64, 70-71; *Sena'l-Bark*, yap. 231^a; İbn el-Esîr, XI, 531). İktâlî ve câmekiyeli askerlerinin sayısı 12000 süvâri idi. İbn Kesîr buna "gönüllülerin dışında" kaydını ilâve eder (*el-Bidâye*, XII, 320). Sıbt b. el-Cevzî 12000 süvariden sonra "Yayalara gelince çoktular". "Yayalara gelince, 80000'den fazlaydılar" der. (*Mirat el-zamân*, XIV, 150^b; *ikd el-cümân*, XIII, 17^a). Sonra, Sultan merkezin (kalbin) kumandasını kendi üzerine aldı. Sağ kanadın kumandasını Takiyüddîn'e, sol kanadın kumandasını Gökböri'ye verdi. İki kanatta ve merkezde başka pek çok birlik yer aldı. Bu konuda, iki yıl sonra Akkâ önünde cereyan eden Büyük Vaka'daki tertip bize yardımcı olabilir (İbn Şaddâd, s.109-115; *el-Feth el-kudsî*, s.308-312).

Sultan ordusuyla, bu tertiple, 17 Rebiülâhîr/26 Haziran Cuma günü Aşterâ'dan hareketle Hısfın denilen yere indi. Ertesi sabah da Hısfın'den hareketle huduttaki Ukhuvâne denilen yerde konakladı. İmâdeddîn şöyle der: "Askerden deniziyle Taberiye gölünü kuşattı. Yâsemin kokan sarı bayraklardan, gelincik gibi kırmızı sancaklardan Ukhuvâne renkli bir bahçeye döndü". (*el-Feth el-Kudsî*, s.72-73). Ukhuvâne denilen yerde bir harp meclisi toplayıp durumu emîrleri ve müşavirleriyle konuştu. Harp kararı almakta ısrar etti. Emîrlere onun isteğini kabul ettiler.

Diğer taraftan Frenkler (Haçlılar) kral Guy de Lusignan ile Kont Raymond III arasındaki anlaşmazlığı halletmişler, Dârûm'dan Antakya'ya kadarki sahada dellallar çağırarak toplayabildikleri en büyük orduyla Safûriye'de karargâh kurmuşlardı. İmâdeddîn "Kumlar sayısıncaydılar. 50000 civarında veya daha fazlaydılar" der (*el-Feth el-kudsî*, s.74; *el-Sûlûk*, I/I, 92). İbn Kesîr ise "Pek çoktular, 50000 veya 60000 oldukları söylenir" der (*el-Bidâye*, XII, 320; *İkd el-cümân*, XIII, 17^a). Şüphesiz bu sayılarda mübelağa vardır. İhtiyatlı bir hespla Haçlı ordusunun 1200 ilâ 2000 şövalye, 20000 Türkopol ile yayadan meydana geldiği söylenebilir. Haçlı kaynaklarına göre, haçlı ordusunun sayısı 9000 ilâ 4000 arasında değişir. En mâkul sayı yine 1200 ilâ 2000 şövalye, 20000 civarında Türkopol ve yaya olabileceğidir (Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. eder F. Isiltan, TTK, Ankara 1987, II, 412-413). Her iki tarafta ganimetten pay almak isteyen gönüllülerin sayısı da epeyce kabarıktı. Bir de iki taraf kalelerini, hudutlarını korumak için askerlerinin bir kısmını görevlendirmişlerdi. Mısır askerlerinin bir kısmı el-Melik el Adil'in kumandasında ülkenin muhafazası için kalmıştı (*el-Feth el-kudsî*, s.194).

Ukhuvâne denilen yerde harp kararı alındıktan sonra, Sultan 23 rebiülâhir / 2 Temmuz Perşembe günü, Haçlı ordusuyla karşılaşmak için, zikredilen tertiple ilerledi. Taberiye'nin batısında Lubyâ ovasında Kefr-sept denilen yerde düşmanın karşısında durdu. Hücum müfrezeleri düşman üzerine ok atarak Frenkleri harekete geçirmek istediler. Fakat, Salâhad-dîn'in niyetini iyi bilen Haçlılar yerlerinden ayrılmadılar. Sultan bunu görünce askerlere düşman karşısındaki mevzilerinden ayrılmamalarını tenbih etti. Hassa askerlerini, candarları, nakkabları (lağımcıları), harççıları ve taşçıları yanına alıp Taberiye şehri üzerine yürüdü. Akşam üzeri Taberiye'yi muhasara etti. Bir saat içinde kale dışındaki kısmını ele geçirdi. Şehrin sahibi Kontes Ehive yakınlarıyla kaleye sığındı ve haçlı ordusundan yardım istedi.

Bunun üzerine, 24 Rebiülâhir / 3 Temmuz Cuma sabahı Haçlı ordusu Safuriye ordugâhından 24 Km. doğuda bulunan Taberiye'ye doğru hareket etti (*el-Feth el-kudsî*, s.76, 194: hassa askerlerimiz ve candarlarla gelip Taberiye'yi kuşattık; *el-Ravzateyn*, II, 76: muhafız hassa askerleriyle Taberiye'yi kuşattı. Sonra, candarları, lağımcıları, harççıları ve taşçıları çağırdı).

Haçlı ordusu Taberiye'ye doğru hareket edince, emirler durumu Sultan'a bildirdiler. Sultan kaleyi muhasara edecek bir miktar asker bıraktıktan sonra ordusunun başına döndü. Taktiği netice vermiş, Taberiye'yi muhasara ederek Frenkleri harekete geçirmişti. Sultan onların harekete geçtiğini duyunca "*İstediğimiz oldu... Yenilirlerse Taberiye ve bütün sahil korumasız kalacak, fethimize kimse mani olamayacak*", dedi (*el-Feth el-kudsî*, s.77).

3 Temmuz Cuma sabahı Frenkler ortada süvarileri, süvarilerin etrafında sur gibi yayaları olduğu halde Taberiye'ye doğru yürüyorlardı. Bu taktik onların daha önce defalarca tatbik edip başarıya ulaştırdıkları bir yoldu. Sultan tedbirini almış onlarla suların bulunduğu yerlerin arasını tutmuştu. Buna rağmen Haçlılar biraz sonra bir suyu ele geçirdiler. Oradan yollarına devam etmek istediler. Sultan, Takiyyüddîn ve Gökböri kumandasındaki askerlerin terkedilen suyu tutmalarını emrettiği gibi, Haçlıların başka bir subaşını tutmalarına imkân vermedi. Bugün iki taraf arasında şiddetli muharebeler oldu. Düşman sarıldı. Su ve kaçış yolları tutuldu. Bununla beraber safları henüz sağlamdı. Her iki ordu oldukları yerde geceledi. Geceyi ertesi gün yapılacak çarpışmalar için hazırlıkla geçirdi. Sultan düşmanın kapana kısıldığını gördüğü için o geceyi ertesi gün yapılacak çarpışmalar için hazırlıkla geçirdi. Askerlere 400 çuval ok dağıttı. Çeşitli yerlere ok yüklü 70 deve yerleştirip oku biten askerlerin buralardan ok almalarını emretti. Yeniden hücum müfrezeleri tâyin etti.

4 Temmuz 1187 Cumartesi sabahı olunca Frenkler yürüyüşlerine devam etmek istedilerse de Müslümanların ok yağmuru karşısında ilerleyemediler. Henüz son boğuşma başlamamıştı. Sultan saflar arasında dolaşıyor, askerleri hamle yapmayateşvik ediyordu. Sultan'ın Menkubers adında bir memlûkü vardı. Atının üzerinde en öndeydi. Hamlede öncülük yapmak istedi. Şiddetli bir hamle yapıp düşman saflarına daldı. Arkadaşları kendisini takip etmediği için tek başına çarpıştı, şehit oldu. Onun şehâdetini gören askerler her taraftan düşmana karşı hücumla geçtiler. İki taraf arasında savaş iyice kızıştı. Bu sırada gönüllülerden biri kuru otları tutuşturdu. Sıcakın ve ateşin hareketiyle çaresiz kalan Frenkler hamleler yaptılarsa da bir etkisi olmadı. Safları parçalandı. Savaşın kaybedildiğini gören Kont Raymond, Renaud de Sidon, Balian d'Ibelin gibi tecrübeli Haçlı kumandaları Takiyyüddin'in kumanda ettiği kanada doğru intihar hücumu yaptılar. Takiyyüddin onların kaçmasına müsaade etti. Başkalarının kaçmasını önledi. Bazı küçük gruplar da etraftaki kalelere kaçtılar. En sonra, kral Guy'un etrafında toplanan şövalyeler Hittin tepesinde tutunmak istediler, kralın kırmızı çadırını diktiler. Müslümanlar onlar üzerine hücum edip başka bir çadır kurmaya imkân veremediler. Nihâyet, *Gerçek Hâç* ele geçirildi. Kral ve yanındakiler esir edildi. 25 Rebiülahir 583/4 Temmuz 1187 Cumartesi akşamı savaş Müslümanlar için kesin zaferle sona erdi. İmâdeddîn "Ölüleri gören, kimse esir edilmemiş; esirleri gören, kimse öldürülmemiş sanırdı. Haçlılar sahil bölgesini işgal edeli Müslümanlar Hittin zaferi gibi bir zafer kazanmamışlardı. Allah diğer hükümdarların yapamadığını Sultan'a nasibetti ... Bu savaşın hayret edilecek taraflarından biri, Haçlıların şövalyelerinin atları öldürülmekdikçe öldürülmedikleridir. Tepeden tırnağa zırhlı oldukları için, yekpare demir parçası gibiydiler. Ok, kılıç onlara işlemiyordu. Bu sebeble binlerce atları olduğu halde hiçbir at ganimet alınmadı" der (*Sena'l-Bark*, yap. 231^b-232^a).

Frenklerin bu savaşta esir ve ölü kayıpları 23 000 ilâ 60 000 arasında değişir. Kâdî'l-Fâdîl'in kaleme aldığı bir mektupta düşmanın zayıyatının 40000'den fazla olduğu söylenir. İmâdeddîn'in kaleme aldığı bir mektupta ise esir ve ölü düşmanın zayıyatının 30000'den fazla olduğu söylenir. Zaferden sonra Sultan hızlı bir fetih harekâtına girişti. Kudüs'ü, Sur şehri dışında bütün Filistin şehirlerini, Antakya ve Trablus topraklarının büyük bir kısmını kısa bir zamanda ele geçirdi. Avrupa'nın tepkisinin sert olacağını bildiği için Akkâ ve diğer sahil şehirlerinde sıkı müdafaa tedbirleri aldı.

Bu savaşta en büyük rolü okçular oynamış, Sultan en çok onlara güvenmiştir. Bilhassa hafif süvarî Türk okçular düşmana herşeyden çok zayıat verdirmişlerdir. Ayrıca, Müslümanların ordusu bu savaşta tulbler

halinde tertibedilmişti. Makrızî'nin Kadı'l-Fadıl'dan nakline göre, "tulb" kelimesi Oğuz lehçesinde, sayısı 70-100 arasında değişen bir askeri birliğe verilen addır. Fakat, Salâhaddîn üzerindeki çalışmalarımız sırasında tulb kelimesinin daha geniş bir anlam taşıdığını, yani büyük-küçük her türlü birlik için kullanıldığını gördük. Meselâ, İmâdeddîn Hittîn savaşındaki Haçlı ordusu için, "*Frenkler kurtuluş umdular, güç durumda kalan tulbleri bir çıkış yolu aradı.*", "*Kont tulbüyle kurtuluş yolu aradı.*" ifadelerini kullanır. (Tulb kelimesi için bk. Ebû Hayyan el-Endelusî, *el-İdrâk li-lisan al-Etrak*, nşr. A. Caferoğlu, İstanbul 1931, s.66; *el-Hitat*, I, 86; Quatremere, *Histoire des Sultans Memluks*, I/I, 34-35, II, 271-272; *Burhan-ı kâti*, tulb maddesi; *Lügatname-i Dihhuda*, tulb maddesi; *Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s.138).

Candâriye, nakkabûn (lağımclar), horasâniyye (harçclar), haccârûn (taşclar) kelimelerine gelince; metinlerden, bunların kale harplerinde görev alan yaya askerleri için kullanıldığı anlaşıyor. Candar kelimesi Farsça olup Selçuklular zamanında sultanın muhafız birliğindeki askerler için kullanılırdı (*İA*, *Candar* maddesi). Salâhaddîn zamanında ise bu askerlere dâima kale muhasaralarında rastlıyoruz. Belki sultanın muhafızları için de kullanılıyordu (*Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s.74, 143, 144). Nakkâbun, horasaniyye, haccarun sırasıyla lâğımclar, harçclar, taşclar demektir. Bu gün de mânâları bellidir. Belki de bunlar Salâhaddîn zamanında kale inşaa ve tahribiyle uğraşan askerlerdi (*Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s.143, 144). Sonra, Sultan'ın her birlikten "*câlîşîyye*" (hücum müfrezesi) çıkardığını görüyoruz. Bu kelime aslında harp ve güreş manalarına gelen "çalış" kelimesinden gelir. Aynı zamanda, ucunda kıl tutamı bulunan büyük sancak için de kullanılır (Dozy, *Supplement ...*, II, 186; B. Ögel, *Türk kültür tarihine giriş*, VI, 97-101, 283). Sonra bu kelime hücum müfrezesi için kullanılmıştır. Yine Türkçe olan ve düşman karşısındaki öncü birliği için kullanılan "*yezek*" kelimesi de bu sıradaki kitaplarda çok görülür (*Divânü lügât el-Türk*, III, 88 str. 23; *Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s.138; Ögel, *aynı eser*, aynı cilt, s.101-103).

BİBLİYOGRAFYA

- EL-AYNÎ, *İkd el-cüman*, Veliyüddûn Ef., nr.2390, XII, 16^b-18^b.
- EL-BÜNDÂRÎ, *Sena'l-Bark el-şâmî*, Esad Ef., nr. 2249/2, yap. 230-233.
- EBÜ'L-FEREC, *Tarih*, tercüme eden Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 440-443.
- EBÜ ŞÂME, *el-Ravzateyn*, Mısır 1288, II, 75-85.
- Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle edition, Leyden-Brill 1960-1988, II, 456, III, 528.
- İBN EL-ADÎM, *Żübdet el-haleb*, nşr. Sâmi Dehhan, Dimaşk 1968, III, 91-96.
- İBN EL-ESÎR, *el-Kâmil fi'l-târih*, Beyrut 1966, XI, 529-538.
- İBN FAZLULLAH, *Mesâlik el-ebsâr*, III. Ahmed, nr. 2797, XVI, 378-380.
- İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'l-nihâye*, Beyrut, XII, 320-322.
- İBN ŞEDDÂD, *el-Nevâdir el-sultâniye*, nşr. Cemâleddîn el-Şeyyâl, Mısır 1964, s.70-75.
- İBN VÂSİL, *Müferric el-kürûb*, nşr. Cemâleddîn Şeyyal, Kahire 1953-1960, II, 187-196.
- İMÂDEDDÎN EL-KÂTİB, *el-Feth el-Kussî fi'l-feth el-kudsî*, nşr. Mahmud Subh, Kahire 1962, s.58-87, 191-193.
- EL-KÂDÎ'L-FÂDİL, *el-Terassül*, Eyüb Hacı Beşir Ağa, nr.127, yap. 29-32, ^a Bibliothèque Nationale, AY, nr. 6024, yap. 90^a-93^a.
- MALCOLM CEMERON LYONS — D. E. P. JACKSON, *Saladin the politics of the holy war*, Cambridge 1982, pp. 91-96.
- EL-MELİK EL-MANSUR, *Mizmâr el-hakâik*, nşr. Hasan Habeşi, Kahire 1968, s.93-97.
- RUNCİMAN, STEVEN, *Haçlı Seferleri Tarihi*, tercüme eden F. Işıltan, cilt II, TTK yayınları, Ankara 1987, s.368-385, 409-413.
- SİBT B. EL-CEVZÎ, *Mir'at el-zamânı*, III. Ahmet, nr. 2907. XIV, 150-151.
- ŞEŞEN, R., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s.109-112.
- ŞEŞEN, R., *Salâhaddîn devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s.73-76.

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA ZEYTUN ERMENİ MESELESİNİN HALLİ *

Yrd. Doç. Dr. YAŞAR AKBIYIK

Ermeni konusu XIX ve XX. yüzyıllarda gerek iç gerekse dış politika-
da Türk komuoyunu meşgul eden meselelerden birisidir. Türklerin Ana-
dolu'ya ayakbasmaları ile başlayan Türk-Ermeni münasebetleri XIX.
yüzyıla kadar iyi bir seyir takip ederken, bu yüzyılın ikinci yarısından iti-
baren Ermeniler tarafından tek taraflı olarak bozulmasını, Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nu bölme ve paylaşma faaliyetlerinden ayrı düşünmek mümkün
değildir. Batılı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya faaliyetlerini Er-
menileri kullanmak suretiyle ülke içine yaymışlar ve gayelerini gerçekle-
ştirme yolunda onları maşa olarak kullanmışlardır. Ermeniler ise olayları
gerçekçi bir değerlendirmeye tâbi tutmadan kışkırtmalara alet olmuşlar ve
yüzyıllarca bütün nimetlerinden istifade ettikleri Türk devletini yıkmaya yo-
lunda Batılı devletlerin saflarında yer almışlardır. XIX. yüzyılın son yarı-
sında başlayan Ermenilerin bu faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin son asırda
maruz kaldığı saldırılara paralel olarak gelişme istidâdı göstermiş ve ülke-
nin her tarafına yayılmıştır. Çeşitli nümayiş ve isyanlar şeklinde kendini
gösteren Ermenilerin bu faaliyetlerinin özellikle Anadolu'daki bazı Ermeni
yerleşim merkezlerinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Bu merkezlerden
birisi de bugün Süleymanlı olarak bilinen, Maraş sancağına bağlı Zeytun
kazası idi. Toros dağları silsilesi içinde bulunan ve Maraş'ın kuzeyine
düşen Berit dağının güney eteklerinde yer alan, Zeytun, eski bir Ermeni
yerleşim merkezi idi.

Dağlık arazide sarp bir mevkide bulunan Zeytun Ermenileri, arazi
şartlarından da istifade ederek bir nevi feodal idare altında toplanmış
olup, "İşhan" adı verilen kişiler tarafından yönetiliyorlardı. Bu idare tarzı
1895 yılına kadar devam etti. Osmanlı Devleti bu yılda hem İşhanların
nüfuzuna hem de bu idare tarzına son verdi¹. Zeytun Ermenileri vergile-
rin fazlalığından şikayetle Devlet'e vergi vermek istemiyorlardı. Hatta, Os-

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 1987-1988 Ankara dışı konfe-
ransları serisinden olarak, Kahramanmaraş III. Kurtuluş Sempozyumunda (10-11 Şubat
1988) sunulan bu bildiri genişletilerek kaleme alınmıştır.

¹ Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İstanbul 1332, sf. 26.

manlı sultanı IV. Murat'tan vergiden muaf olduklarına dair bir ferman aldıklarını, ancak bu fermanın 1884 yılında çıkan bir yangında yanmış olduğunu ileri sürmek suretiyle Devlet'e karşı gerçekleştirdikleri isyanlarını meşru göstermek istemişlerdir². Tarihi gerçeklerle hiçbir ilgisi olmayan böyle bir görüşten yola çıkan Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı zaman zaman isyan etmişler ve bölgede yıllarca kargaşa unsuru olmuşlardır. Tarihte Zeytun Ermenilerinin isyan niteliği taşıyan başkaldırıları o kadar fazladır ki sayılarını kesin olarak tesbit etmek mümkün olmamıştır. Geçmişte yapılmış olan bu isyanların sayısı kırk ilâ elliye arasında tahmin edilmektedir³.

Başlangıçta Devlet'e vergi vermeme şeklinde ortaya çıkmış olan bu isyanlar daha sonra istiklâl kazanma fikrine dönüşmüştür. Zeytun Ermenilerinin büyük çaptaki isyanlarından birisi, Hınçak komitacılarından Aghasi, Abah, Mleh, Nichan, Hratchia ve Garabet tarafından başlatılan 1895 isyanıdır. Bu Ermeni komitacıları Zeytun'a gelerek, İskenderun limanında emirlerine hazır bir İngiliz zırhlısı beklediğini ve Avrupa devletlerinin istiklâlâye yönelik hareketlerini takdir ettiklerini beyanla, Ermeni halkını isyana teşvik ettiler. İsyandan amaçları batılı devletlerin müdahalelerine zemin hazırlayarak, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü çabuklaştırmak ve bağımsız bir Ermeni devleti kurma yolunda ilk adımı atmaktı. 24 Ekim 1895'te başlayan Ermeni isyanı üzerine 24 Aralık 1895 tarihinde Türk askerî birlikleri Zeytun'u kuşattı. Kuşatma sonucu sıkışan Ermeniler, İngilizlerin Halep Konsolosluğu'na başvurarak İngiliz Hükümeti'nin olaya müdahale etmesini istediler. Bunun üzerine Halep'teki Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Avusturya'yı temsilen İtalya konsolosları Zeytun'a gelerek araya girdiler ve uzlaşma teklif ettiler. Sonuçta, savaştıkları silahların teslimi, genel af, Ermeni komitacıların yurt dışına çıkarılması, vergilerin azaltılması şartları ile asiler teslim oldu. Böylece isyan sona erdi⁴.

Zeytun Ermenileri bir kez daha batılı devletlerin müdahalesi ile isyanları karşılığında hiçbir ceza görmeden kurtuldular. Osmanlı Devleti ne za-

² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, sf. 488.

³ Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikaları ile Tarihte Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1976, sf. 297.

⁴ Ermeni Komitelerinin *Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, sf. 30. Mehmet Hocaoglu, a.g.e. sf. 301. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, sf. 160. Bu isyanın elebaşlarından Aghasi, Zeitoun (traduction d'Archag Tchobanian, Paris 1897) adlı eserinde, isyan sırasında Türklerin onüçbini asker olmak üzere yirmibin kayıp verdiğini zikreder. Bakınız, Kamuran Gürün, a.g.e. sf. 160.

man Zeytun Ermeni meselesini halletmek hususunda harekete geçse, batılı devletler Ermeniler lehine araya girmişler ve etkili tedbirler alınmasını önlemişlerdir. Görevleri olmadığı halde batılı devletlerin olaylara müdahale etmesi, Ermenilerin cüretini artırmanın yanısıra, giderek Türklere karşı düşmanlık duygusunun doğmasına ve büyümesine sebep olmuştur.

Zeytun Ermenileri I. Dünya Savaşı esnasında cephede düşman kuvvetleriyle işbirliği içine girdiler. Devlet güçleri cephede düşmanla mücadele ederken Ermeniler da içeriden isyan ettiler. İlk isyan Zeytun'da çıktı. Devletin seferberlik ilan etmesinden sonra Zeytun Ermenileri bu emre muhalefet ettiler. Vergi vermeyi reddettiler. Askerlikten kaçmaya başladılar. Seferberlik emri gereği, Türklerin askerlik şubelerine gitmesini engellemeye kalkıştılar. Askerlik hizmetine karşılık kumandan ve subayları kendilerinden olmak üzere "Zeytun Fedai Alayı" adıyla aralarında silahlı bir milis teşkiline izin verilmesini istediler. Buna izin verilmeyince silahlı çeteler kurup isyan hazırlığına başladılar. Ermeni çeteleri 17 Ağustos 1914'te Zeytun askerlik şubesinden köylerine gitmekte olan Andırın'lı Türklere saldırıp paralarını aldıktan sonra birçoğunu katlettiler. Türk askerî birliğinden bir nakliye koluna saldırıp altı jandarmayı öldürdüler⁵.

Ermenilerin bu saldırıları üzerine Andırın ileri gelenleri Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çektiler. Telgrafta, Zeytun'daki Ermeni eşkıyasının ötedenberi isyan ile Türklerin milli ve dinî şerefini rencide ettiğini, 1895 isyanında birçok masum kişiyi katleden bu isyancıların cezalandırılacağı yerde affedilmelerinin cüretlerini artırdığını bildirdiler. Seferberlik emri gereği Zeytun'a gidip gelmekte olan Türk askerlerinden altmış kadarını soyan ve jandarma Ahmet'i öldüren⁶ Ermeni eşkıyalarının cezalandırılmasının gerektiği, bu yapılmadığı takdirde seferberlik emrinin kötü etkileneceğini, İslâm ve Hristiyan halkı üzeceğini belirttiler. Eğer isyancılar bu defa da affedilecekse kendilerinin bu konuda serbest bırakılmasını veya Ermeni zulmünden kurtulmak için göç edebilecekleri bir yer gösterilmesini istedikler⁷.

⁵ Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, sf. 218, Kamuran Gürün, a.g.e. sf. 200.

⁶ Göksun'dan Andırın'a Jandarma Ahmet'in koruması altında sevk edilen iki Ermeni katili, Ahmet'i Şevikli köyü yakınında öldürüp cesedini ormana atılar. Yapılan araştırmada suç aleti silah bir Ermeninin evinde, suçlu da Kozan'da yakalandı. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı İstiklâl Arşivi, (ATESE) arşiv no: 1/131, klasör no: 2287, dosya no: 12, fihrist no: 3-3 Bakınız ek: 1.

⁷ ATASE, arşiv no: 1/131, klasör no: 2287, dosya no: 12, fihrist no: 1-27. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, yıl: 1987, sayı: 86. Telgrafta oniki Türk'ün imzasının yanısıra Ermenilerden Semerciyan Artin ve Araklıyan Miyanesin de imzası bulunmaktadır.

Kırk kişilik bir Ermeni çetesi Zeytun'a bir saat mesafede yirmibir Türk yolcusunu soydu ve üzerlerindeki paraları aldı. Bu haberin Zeytun'da duyulması üzerine Türk jandarmaları katliamdan korktukları için kasabayı terkettiler. Bunun üzerine Maraş Mutasarrıflığı Harbiye Nezaretinden, şehirde bulunun binyüzaltmış mevcutlu depo taburunun Zeytun'a gönderilmesini, ayrıca savaş sebebi ile Zeytun'dan kaldırılmış olan Türk kuvvetlerinin yerine yeni kuvvetler konulmasını istedi⁸. Çok geçmeden küçük bir jandarma müfrezesi Maraş Zeytun arasında otuz kişilik bir Ermeni çetesinin hücumuna uğradı. Altı Türk şehit oldu. Jandarmaların koruması altında, seferberlik emri gereği Zeytun'a gelmekte olan Türk gençleri Ermeni çeteleri tarafından kiliseye hapsedildiler. Türklere yapılan saldırıların artması üzerine Osmanlı Orduları Başkumandanlığı tarafından yetkililere; suçluların cezalandırılması ve Ermenilerle meskun yerlerden geçecek olan Türk müfrezelerinin iyi teşkilatlandırılması emri verildi⁹.

Bunun üzerine Türk askerî birlikleri Zeytun Ermenilerinin isyanını bastırmak amacıyla 1915 yılı Mart ayı sonlarına doğru Zeytun'a hareket etti. Kasabanın kuşatılması üzerine sayıları beşyüz ile altıyüz arasında bulunan Ermeni isyancıları Zeytun'un en muhkem yeri olan Tekye Manastırına sığındılar. 25 Mart 1915'te sabahtan akşama kadar devam eden çarpışmalar sonucunda Ermeni isyancılardan bir kısmı gece karanlığından istifade ederek firar ettiler. Çarpışmalar sırasında Türk kuvvetleri biri binbaşı¹⁰ olmak üzere sekiz şehit, yirmialtı yaralı verdi. Ermeniler ise otuzyediyi ölü, yüz kadar yaralı verdiler. Yapılan arama sonucunda çarpışmalara katılmış olan beş Ermeni şâkisi, onaltı şüpheli şahıs, çeşitli silahlar, barut ve zararlı yayınlar ile iki gizli cemiyete ait mühür ele geçirildi. Bu harekât etrafta tesirini gösterdi. Üçyüz kadar Ermeni, Türk askerlerine kendiliklerinden teslim oldu. Zeytun'a kâfi miktarda asker yerleştirildi. Ayrıca IV. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından, Maraş'a gidecek olan Fahri Paşa'ya, eğer lüzum görülürse Zeytun civarındaki kuvvetlerin artırılması emri verildi¹¹.

⁸ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, yıl: 1982, sayı: 81, belge no: 1806.

⁹ ATASE, arşiv no: 4/3671, klasör no: 2818, dosya no: 59, fihrist no: 1-12.

¹⁰ Ermeni isyanının bastırılması sırasında şehit olan Maraş jandarma Bölük kumandanı Binbaşı Süleyman Bey'in ismine izafeten "Zeytun" ismi Padişahın buyruğu ile "Süleymanlı" olarak değiştirilmiştir. Bakınız, Takvim-i Vekayî, 26 Mayıs 1331, numara: 2196.

¹¹ ATASE, arşiv no: 1/131, klasör 2287, dosya 12, fihrist 1-33, 1-34. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, yıl: 1987, sayı: 86.

Cemal Paşa Güney Anadolu'daki Ermeni isyanlarının sebeplerini şöyle açıklıyor. "Bence kesinlikle meydana çıkmış hakikatlerdendir ki İskenderun Körfezi'nden başlayarak Dört Yol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilâlinin, Suriye'yi Anadolu'dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları Kumandanları, Çanakkale muharebelerinin en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirlerle bu isyanı yaptırmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri isyana hazır bulunduklarından işe başlamaları için bir emir almaları kâfi idi. Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletlerin alâkalı memurları iddia edebilir mi?"¹² Amerikan Millî Ermeni Savunma Komitesi Başkanı Miran Seraslan ve maiyetinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektup, Cemal Paşa'nın bu görüşlerini teyit etmektedir. Mektupta; Kilikya'ya gönüllü sevk etmek için hazırlık yaptıkları, oradaki Ermenilerin, Sis, Haçin, Zeytun, Fırnıs, Maraş ve Fındıcak'ta isyan bayrağı açarak Toroslardan Akdeniz'e kadar bir savaş sahası oluşturulacakları, böylece Türklerin Mısır'a doğru ilerlemelerine engel olunabileceği bildirilmektedir.¹³

Devletin silahlı kuvvetlerinin savaş sırasında cephede çarpıştığı bir sırada isyan ederek dahili bir cephe açan Zeytun Ermenileri bu hareketleri sonucu tehcir kapsamı içine alındılar. Buna göre, Zeytun'da ikametleri uygun görülmemelerle, Maraş'ta zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin Konya taraflarına mecburi göçe tâbi tutulmalarına karar verildi.¹⁴ IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya göre; bu uygulama Osmanlı Devleti için mecburiyet arz etmekteydi. Aksi halde, düşmanın cephede yeni bir yığınağı durumunda, Zeytun ve benzeri gibi Ermeni isyan merkezlerinde, sırf güvenlik amacıyla birçok kuvvet bulundurmak zorunda kalınacaktı.¹⁵ Bu mecburiyet karşısında Zeytun'dan tehciye tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı Konya taraflarına gönderildi. Ermenilerin yol esnasında ve gittikleri yerlerde istirahatlarının temin edilmesi hususunda her türlü tedbir alındı.¹⁶ Hatta bu hususu teftiş etmek için IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Halep'ten Pozantı'ya kadar bölgeyi gezdi ve orduya mahsus menzil anbar-

¹² Cemal Paşa, Haturalar, Selek yayınları, 1959, sayfa 364-365.

¹³ Selahi R. Sonyel, Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri, Belleten, cilt XXXVI, sayı 141-144, sayfa 36, 37.

¹⁴ ATASE, arşiv no: 1/131, klasör 2287, dosya 12, fihrist 1-34. Bakınız ek: 2.

¹⁵ ATASE, arşiv no: 1/131, klasör 2287, dosya 12, fihrist 1-37, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, yıl: 1982, sayı: 81, belge no: 1823.

¹⁶ ATASE, arşiv no: 1/131, klasör 2287, dosya 12, fihrist 1-39.

larından Ermeni muhacirlerine ekmek verilmesini emretti¹⁷. Maraş'tan Konya'ya üçyüz Ermeni ailesi gönderildi. Bunlar Karapınar ve Sultaniye civarında ikamete tabi tutuldu. Bir kısım Ermeni ise Deyr-i zor'a gönderildi¹⁸. Böylece Zeytun Ermenilerinin savaş sırasında ülke içinde bir cephe açmaları önlenmiş oldu.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngilizler Adana'dan başlamak üzere Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal etti. Bu işgaller Ermeniler için kaçırılmaz bir fırsat oldu. Ermeni liderlerinden Bogos Nubar, Paris Sulh Konferansı'nda; Ermeni gönüllülerin Suriye'de İtilâf Devletleri'nin saflarında savaştıklarını, bu sebeble Kilikya bölgesinin kendilerine vadedildiğini ileri sürerek, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon ile güneydoğuda Maraş, Kozan, Osmaniye, İskenderun ve Adana'nın Ermenilere verilmesini istedi¹⁹. Ancak bölgede nüfus dengesi Ermenilerin aleyhindeydi. Ermeniler nüfus dengesini kendi lehlerine değiştirmek için, daha önce tehcire tâbi tutuldukları Kuzey Suriye'den Adana bölgesine hareket ettikleri gibi, Yozgat, Sivas ve Kayseri civarında bulunanlar da güneye göçe başladılar. Ermeniler bu yolculukları esnasında geçtikleri Türk köylerine saldırmaktan da geri kalmıyorlardı²⁰. Bunlara Port-said'deki kampta bulunan Ermeniler de katıldı. Kuzey Suriye'den Adana bölgesine yirmibeşbin Ermeni göç etti²¹. Tarsus'ta yayınlanan *Jamanak* gazetesine göre, bölgeye göç eden Ermenilerin sayısı yaklaşık elli bin civarındaydı²².

İngilizlerin Maraş'ı işgal etmesinden sonra bu şehirden mecburî göçe tâbi tutulmuş olan Ermeniler de geri dönmeye başladılar. Ermeni kaynaklarına göre İngilizlerin işgalinden sonra ve özellikle Fransız işgali sırasında Maraş'a geri dönen Ermenilerin sayısı onaltıbin civarındadır²³. Ermenilerin nüfusları ile ilgili olarak kendi lehlerine rakamlarla oynama alışkanlık-

¹⁷ Cemal Paşa, a.g.e. sf. 361.

¹⁸ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, State University of New York Press, Albany 1973, sf. 17.

¹⁹ Salahi, R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, sf. 21.

²⁰ Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, (TİTE) belge no: 114/53866.

²¹ Pierra Redan, *La Cilicie Et Le Problème Ottoman*, Paris 1921, sf. 88.

²² *İleri Gazetesi*, 13 Nisan 1335.

²³ *The 22 Days of Marash: Papers on the Defence of the City Against Turkish Forces* Jan-Feb. 1920, *Armenian Review*, vol. 30 (Winter 1977) sf. 387.

ları bilinen bir gerçektir. Bu sebeple verilen bu rakamları ihtiyatla karşılamak gerekir. Tehcir edilirken bütün mallarının yağma edildiğini ileri süren Ermenilerin böyle kalabalık bir nüfusla geri döndüklerinde yağma edilen hangi evlerine yerleştiklerini ve ne ile işlerini sağladıklarını sormak gerekir. Kaldı ki onaltıbin Ermeninin bir iki ayda Maraş'a geri dönmesi demek bölgede büyük bir kargaşanın meydana gelmesi demek olacaktır ki, buna dair herhangi bir işaret görülmemektedir. Ermenilerin bu sayıyı yüksek göstermelerinin sebebi, Fransızların Maraş'tan geri çekilmelerinden sonra ortaya attıkları hayali Ermeni kırımı iddiasına zemin hazırlama gayesinden başka bir şey değildir. Nitekim Fransızların Maraş'tan geri çekilmesinden hemen sonra Ermeniler, Sulh Konferansı'na çektikleri telgrafta, ondokuzbin Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etmişlerdir²⁴.

Türk arşiv kaynaklarında İngilizlerin Maraş'ı işgalinden sonra Zeytun'a geri dönen Ermenilerin sayısı ve faaliyetleri hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Fırnıs nahiye müdürü Cemil Bey, jandarma takım Kumandanı Osman Bey ve telgraf memuru Rıza Bey'in 22 Ekim 1919 tarihinde Zeytun'dan gönderdikleri raporda; Zeytun'a binbeşyüz Ermeni'nin geldiği, on yaşından yukarı olan erkeklerin silahlı olduğu, civardaki Türk ahaliye "bütün buralar Ermenistan olacak" diyerek onları üzüntüye boğdukları belirtiliyordu. Bunun yanında; birçok masum Türk'ün kanını içmiş olan azıllı eşkiya Çolakyan Aram'ın başkanlığında bir Ermeni heyeti kurulduğu, Maraş'a Fransızları koymamak için Türklerin herhangi bir teşebbüste bulunması halinde derhal harekete geçmeye hazırlandıkları bu sebeple Türklerin hayatının tehlikede olduğu bildirilmiş ve kâfi miktarda silah ve askerî kuvvet gönderilmesi istenmiştir²⁵.

Anlaşılabacağı üzere Türkler Maraş'ta Fransızlarla çarpıştığı bir sırada Zeytun Ermenileri cephe gerisinde büyük bir tehlike arzetmekteydi. Ermeniler bununla da kalmıyor, kıyafet değiştirerek casusluk yapıyorlar, Türklerin Elbistan'daki Kuvâ-yı Milliye faaliyetlerini izleyerek Fransızlara rapor ediyorlardı²⁶. Zeytun Ermenilerinin bir diğer hedefi de Elbistan-Ma-

²⁴ Bu telgraf İstanbul Ermeni Patriği Narayon tarafından çekilmiştir. Bakınız, Documents of British Foreign Policy 1919-1939, first series, vol. IV, 1919, London 1952, sf. 301. Fransız Dışişleri Bakanı Millerand bu haber üzerine Londra Konferansı'na çektiği telgrafta Ermeni kayıplarının bini geçmediğini ifade etmiştir. Bakınız Kamuran Gürün, a.g.e. sf. 287. Türk arşiv belgelerine göre; Fransızların Maraş'tan çekilmesinden sonra teslim alınan bütün Ermenilerin sayısı sadece sekizbinbeşyüzdür: ATASE, arşiv no 5/1774, dosya 64, fihrist 69.

²⁵ ATASE, arşivi, klasör 255, dosya 2, fihrist 43-1, 2, 3, 4, bakınız ek: 3.

²⁶ Abadie, Türk Verdün'ü Gazıyaintab, çeviren Necmettin, Dersaadet 1339, sf. 20.

raş hattını kesmek ve kuzeyden Maraş'a gelebilecek olan Türk Kuvâ-yı Milliyye'sinin yolunu kapamak ve geçişlerine engel olmaktı. Bu planlarını gerçekleştirmek için ilk hedef olarak Maraş-Elbistan yolu üzerindeki Ceyhan köprüsünü imha etmeyi düşünüyorlardı. Ermenilerin bu planının anlaşılması üzerine Bertiz müfrezesi, Maraş Müdâfaa-i Hukuk cemiyeti tarafından, Elbistan-Maraş yolunu kontrol altında tutmakla görevlendirildi²⁷. Böylece Maraş'ta Fransızlara karşı verilen mücadele sırasında, Zeytun Ermenilerinin herhangi bir harekâta bulunmalarına fırsat verilmeyerek etkisiz halde bırakıldılar. Fransızlar Maraş'tan atılana kadar, Zeytun Ermenilerine karşı herhangi bir askerî harekâta girişilmedi. Maraş'ın kurtarılmasından sonra da Fransızların Antep cephesine yeni kuvvetler getirmeleri üzerine ikinci bir cephe açmamak için Zeytun meselesi olduğu gibi bırakıldı²⁸. Zeytun meselesinin halli mutlaka askerî bir hareket gerektiriyordu. Bu sebeble hem Antep cephesini askerî açıdan takviye etmek hem de Zeytun Ermenilerini muhasara altında tutarak sulh yoluyla teslim olmalarını sağlamak için 1921 yılı Haziran ayına kadar esaslı bir teşebbüste bulunulmadı.

Maraş'ın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra Zeytun meselesine el atılmayışının bir diğer sebebini de İtilâf Devletlerinin baskılarında aramak gerekir. Zira, İtilâf Devletleri, Maraş'ın kurtarılmasından sonra Ermenilerin bu şehirde kırıma uğradığı iddiasını ortaya atarak Türkiye üzerinde baskıda bulunmaya başladılar. İtilâf Devletleri Sulh Konferansı'nda, sözde Maraş'ta yapılan Ermeni katliamının durdurulmasını ve kendilerine karşı Anadolu'da düzenlenen milliyetçi hareketlerden vazgeçilmesini istediler. Aksi takdirde verilen tavizlerin geri alınacağı ve sulh şartlarının daha da ağırlaşacağı tehdidinde bulundular. Hatta, Türklerin, Maraş'ta kendilerine meydan okumasından endişeye düşen İtilâf Devletleri, Anadolu'daki milliyetçi hareketlere misilleme olarak İstanbul'un işgal edilmesi kararını aldılar. Alınan bu karar üzerine 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali vukubuldu²⁹. Bu baskı döneminde mutlaka askerî bir harekâtı gerektiren ve İtilâf Devletlerinin yeni tepkilerine mesnet teşkil edecek olan Zeytun meselesinin halli ister istemez ileriki bir tarihe bırakılmış oldu.

²⁷ TİTE. arşivi, belge no: 114/53894.

²⁸ Sahir Uzel, Gaziantep Savunmasının İçyüzü, Ankara 1952, sf. 175.

²⁹ Osman Olcay, Sevr Andlaşmasına Doğru, Ankara 1981, sf. 137. Türklerin, Maraş'ta elde ettiği başarının, İtilâf Devletleri üzerindeki etkileri ve İstanbul'un işgaline tesiri hususunda geniş bilgi için bakınız: Yaşar Akbiyık, İstanbul'un İşgali, Türk Kültürü, sayı 311, Mart 1989, sf. 153-158.

Fransızların Maraş'tan geri çekilmeleri üzerine Zeytun Ermenileri korkuya kapıldılar. Civar köylerdeki Ermenilerle birlikte Zeytun'daki askeri kışla binasında toplandılar. Fırnıs Nahiye Müdürü ile birkaç Türk'ü esir alarak dışarı ile münasebeti kestiler. Jandarmaların silahlarını alarak karakolu dağılmaya mecbur ettiler. Bunun üzerine Süleymanlı kaymakamı Zeytun'a yakın mesafedeki Beşen köyüne giderek, Ermenilerden, esir ettikleri jandarmalarla nahiye müdürünü serbest bırakmalarını, aldıkları silahları geri vermelerini istediye de onlar bunu kabul etmek şöyle dursun Kuvâ-yı Milliye ile müsademeye girdiler ve daha sonra Zeytun'a geri çekildiler³⁰. 7 Mart 1920'de Alishar, Kabaktepe, Ketman ve Sarıgül köylerine saldırdılar. Köy halkının elinde silah olmadığından Ermeni saldırılarına karşı savunmasız durumdaydılar. Adı geçen köylerin halkının müracaatı üzerine Elbistan Mıntıka Kumandanı Vekili Ali Rıza Bey III. Kolordu Kumandanlığından yardım istedi³¹. Bunun üzerine Maraş'tan Zeytun'a Süleyman Bey'in kumandasında bir jandarma müfrezesi gönderildi. Süleyman Bey'e aynı zamanda Fırnıs nahiyesi müdürlüğü de verilerek bölgede asayiş sağlanmakla görevlendirildi³².

Ermenilere nasihatla bulunmak ve silahlarını teslim edip Devlete itaatlerini sağlamak için Maraş'tan Kadızade Hacı Hasan Efendi ile Ermeni Protestan Cemaati Reisi Abraham Hartunian başkanlığında dört kişiden müteşekkil bir heyet 1920 Mart ayının sonlarına doğru Zeytun'a gönderildi. Bundan sonrasını Abraham Hartunian'dan nakledeyim:

"Mart'ın sonlarına doğruydı. İrfan Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcilerinden Cemal Bey beni çağırdı. Birkaç adamla Zeytun'a gitmemizi, Ermenileri, silahlarını Türk Hükümeti'ne teslim etmeleri için, ikna etmemizi istediler. O zaman Zeytun'da yaklaşık bin Ermeni vardı. Bizim çok iyi tanıdığımız Çolakyan Aram buradaki Ermenilerin reisi idi. Korunç Maraş çarpışmaları sırasında Zeytun'da hiçbir çatışma olmamıştı. Aram Bey'in ismi Türk kuvvetlerini bölgeden uzaklaştırmak için yeterliydi. Maraş'taki Türkler bile saldırmaktan çekiniyorlardı. Bu yüzden Hükümet, arslanı kafese koymak için bizi yem olarak kullanıyordu. Zeytun tarih boyunca Türkler için diken yığını olmuştu. I. Dünya Savaşı'nda Türkler

³⁰ ATASE, arşiv no: 5/1774, klasör 298, dosya 12, fihrist 37. Zeytun ve Maraş'taki Ermenilerin durumu hakkında V. Kafkas Fırkası Kumandanı olan ve Fransızların çekilmesinden sonra Maraş'ta asayiş sağlamakla görevlendirilen Cemil Cahit Bey'in bu raporunun tam metni için, bakınız ek: 4.

³¹ ATASE, arşiv no: 5/1774, klasör 258, dosya 12, fihrist 32-5,6.

³² ATASE, arşiv no: 5/1774, klasör 258, dosya 12, fihrist 37-3.

Zeytun'u temizlemiş ve derin bir nefes almışlardı. Fakat bu çalılık şimdi kök salmış, canlanmaya başlamıştı. Dikenleri önceki gibi sivri değildi ama yine de bir çalılıktı... 28 Mart Pazar günü Zeytun'a ulaştık. Heyetin geleceğine dair bir Türk köyünden Aram'a haber gönderdim. Bizi nazikçe kabul etmesini rica ettim. Aram bizi maiyeti ile karşıladı. Bizi, özellikle benim için yapılmış olan ve iki yıl kalmış olduğum papaz evine götürdü. Yemek, rahatlık ve hizmet her zamanki gibi yine eksiksizdi. Konuyu açtık. Aram ve adamları isteyerek dinlediler. Onlar hapsedtikleri Türkleri serbest bırakacaklardı. Türklerden aldıkları malları geri iade edeceklerdi. Silahlarını da Türklerle teslim edeceklerdi. İtaate söz verdiler ve (Türk) ağasının kalbini kazandılar. Biz görevimizde başarılı olarak Maraş'a döndük"³³.

Görüldüğü gibi Hartunian, Türk kuvvetlerinin Zeytun'a askeri harekâta bulunmamasının sebebini Çolakyan Aram'dan çekinmelerine bağlamaktadır. Türk Devleti'nin bir avuç Ermeni'den çekinmesi söz konusu değildi. Söz konusu olan Türk Devleti'nin her zamanki gibi geleneksel hoşgörü ve adelet anlayışıyla konuyu sulh yoluyla kan dökmeden halletme çabasıdır. Bu işte kendisinin yem olarak kullanıldığını iddia ederek Türklerin gerçek niyetini anlamak istemeyen Hartunian, Fransızların kendilerini önce kullanıp, daha sonra Türklerin insafına terkedip gittikleri zaman, "şövalye Fransa o müthiş gücü ile bizi korurken katledildik. Onlar çekip gidince Türkler bizi affetti" demekten kendini alamamıştır³⁴.

Ermeniler heyete silahlarını teslim edeceklerini bildirmelerine rağmen daha sonra buna yaklaşmadılar. İngilizlerin vesika karşılığı verdiği silahlardan başka silahları olmadığını, bu silahları da vahşi hayvanların korkusundan dolayı saklamak zorunda olduklarını bildirdiler. Ermenilerin bu mazeretleri gerçek bir sebebe dayanmıyordu. Zira daha önce yerleşmiş oldukları Osmanlı askerî kışla binası pek muhkemdi. Bu binada kendilerini kolayca savunabileceklerini düşünüyorlardı. Türk yetkilileri ise Ermenile-

³³ Abraham Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep: a Memoire of the Armenian Genocide*, Boston 1968, sayfa 151-152. Ermeni tarihçisi Gwynne Dyer, *Middle Eastern Studies* (c. XII, January 1976, sayı: 1, sayfa 99-108) dergisinde çıkan yazısında, Abraham Hartunian'ın bu eseri için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Abraham Hartunian tarafından yazılmış, tarihten ziyade bir hatıra olan ve yalanlarla dolu bir kitap vardır... Bu hatıralar açıkça; basit amaçlar için yayınlanmış bulunmaktadır: Türkiye'ye karşı mücadele hususundaki propagandaya destek sağlamak." Bu hususta geniş bilgi için bakınız: Ermeni Yalanları ve Bunların Türklerce Çürütülmesi, Ermeni Katliamları ve Tarih Yazma, çeviren, Mehmet Erdoğan, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sayı 312, Kasım 1987, sf. 46-48.

³⁴ Abraham Hartunian, a.g.e. sf. 148.

rin kışla binasında kalmasını mahzurlu görüyor, onları eski evlerine nakletmek istiyordu³⁵.

1920 Nisan ayının sonlarına doğru Zeytun'dan Maraş'a sadakat yemininde bulunmak için dört Ermeni azası geldi. Geçmişi unutmak istediklerini, Zeytun'da askerî bir müfrezenin bulunmasını kabul edebileceklerini, ellerinde ondört silahtan başka teslim edecek silahları olmadığını beyan ettiler. Ancak Türk yetkililerine teslim olup kışla binasını boşaltmaktan kaçındılar³⁶.

Ermeniler bu sırada iâşe darlığı içindeydiler. Bu sebeble Zeytun'a yakın köylere ve yollara ara sıra çıkıyor Türklere saldırıyorlardı. Nitekim Kavkurt mıntıkasında yolcuları soydular ve içlerinden iki Türk'ü şehit ettiler. Katiller Zeytun'a kaçtığı için yakalanamadı. Çünkü Zeytun kışlasına hariçten hiçbir kimsenin girmesi mümkün değildi³⁷. 14 Ocak 1921'de Göksun yolu ile silahsız olarak Maraş'a gitmekte olan Pınarbaşı'nın Karakilise köyünden Vahit oğlu Haydar ve arkadaşlarından dört kişi Kirazlıdere mevkiinde Ermenilerin saldırısı sonucu şehit oldu. Bir kişi de yaralandı. Susi köyünden Tapukoğlu İbrahim'in çok miktarda hayvanı Bulgurlu köyünden olup da Zeytun'a sağınmış olan Vartan oğlu Ohannes tarafından çalındı³⁸. Yine Göksun'dan Maraş'a buğday götüren Türklere, Suçatı mevkiinde Ermenilerin saldırısına uğradı. Buğdayları ve paraları alındı. Tanır köyünden Hasan Bey'in hayvan sürüsünü Zeytun'a götürmek isteyen Ermeniler köy halkının yetişmesi üzerine bir keçiyi alarak kaçtılar. Çağılkan köyünden bir çoban hayvanları ile birlikte Zeytun'a kaçırıldı³⁹.

Bu olaylar üzerine askerî harekât zaruret halini aldı. Ancak bundan önce II. Kolordu Kumandanlığı tarafından Kurmay Binbaşı İsmail Hakkı Bey mıntıkada inceleme yapmak ve durum hakkında rapor sunmakla görevlendirildi. Bnb. İsmail Hakkı Bey'in, 2 Nisan 1921 tarihinde II. Kolordu Kumandanlığına sunduğu raporda şu görüşler yer alıyordu:

"Ermeniler Zeytun kasabasının yakınındaki kışla binası ile buna bitişik olarak kendileri tarafından inşa edilmiş olan evlerde oturmaktadırlar. Ermenilerin nüfusu binsekizyüz olarak tahmin edilmektedir. Bunların dörtyüzü silah kullanabilir durumdadırlar. Elleri ikiyüz silah, iki ağır

³⁵ ATASE, arşiv no: 5/1774, klasör 298, dosya 12, fihrist 59, bakınız ek: 5.

³⁶ ATASE, arşiv no: 5/1774, klasör 775, dosya 8, fihrist 7-3.

³⁷ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 2.

³⁸ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 1.

³⁹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 159.

makinalı iki otomatik tüfek, yediyüz kadar el bombası ve cephaneleri mevcuttur. Ermeniler Zeytun'un sekiz-on km. uzaklarına kadar gidip tarla, bağ ve kereste işleriyle uğraşıyorlar. Bu esnada silah taşımıyorlar. Civar köylerden Türkler Zeytun'a gidip geliyor ve Ermenilere erzak satıyorlar. Saldırıdan korkan Ermeniler serbestçe ziraat ve ticaret yapamıyorlar. Bu sebepten iâşe hususunda zor durumdadırlar.

Ahali iki kısım olup bir kısmı zengin diğeri fakir sınıfıdır. Zenginler rahat oldukları için Devlet'e itaat edilmesini ve civar Türk köyleriyle iyi geçinilmesini istiyorlar. Fakirler ise sıkıntıda olduklarından her ne suretle olursa olsun bu vaziyetten kurtulmalarını bunun için gerekirse çarpışmaya girişilmesini savunuyorlar. Can emniyeti sağlandığı takdirde işleriyle uğraşacaklarını ima ediyorlar. Saldırıya maruz kalmayacakları temin edildiği takdirde, Zeytun kasabasına giderek yeniden inşa edecekleri binalarda oturmak istediklerini ifade etmektedirler. Kışlaya sığınmalarının amacı saldırıya karşı müdafaada bulunmak fikrinden kaynaklanmaktadır. Kışla binası iki kat olup taştan yapılmış sağlam bir binadır. Kışla binasının kapısı Ermeniler tarafından kerpiç ve taşlarla kapatılmış alt ve üst katlarda müdafa için mazgal delikleri açılmıştır. Zeytun müfrezesinin bulunduğu Beşen köyü Zeytun kışlasına altı km. mesafededir. Müfrezenin mevcudu yüz kişi kadar olup efradın elbise ve ayakkabıları pek fenadır. Yalınayak efrat da vardır. Başbozuk elbiselerinden dolayı Zeytun Ermenileri müfrezeye askerlerine çete gözü ile bakmaktadırlar. Efradın elbisesinin ayrılması, gerek Ermeniler gerekse civar köylüler üzerinde büyük bir tesir uyandıracaktır. Asker sevki için yollar ve köprüler müsaittir"⁴⁰.

II. Kolordu Kumandanlığı bu raporu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderirken; Zeytun Ermenilerinin tarihteki isyanları sebebi ile çevrede korku yarattığını, gelecekte tekrar isyan edebilecekleri endişesi ile halkın, Ermenilerin orada kalmalarına taraftar olmadığını belirtti. Bunun için Ermenileri kışladan çıkarıp Zeytun'da kasaba tesis ettirmenin doğru olmayacağını, meseleyi zamanında ve tamamen halletmenin daha doğru olacağını savundu. II. Kolordu Kumandanı Albay Selahattin Bey bu görüşlerin yanı sıra, Ermenilerin kışlayı terketmeyi kabul etmeyeceklerini bu durumda da Haçin'deki gibi bir vaziyetin doğabileceğini ve işin halledilmesinin bir süre uzayabileceğini de belirtti. Bu durumda, Ermenilerin müsait bir zamanda kışladan çıkarılarak emniyet altına alınmalarının mı

⁴⁰ ATASE, arşiv no: 1/1595, klasör, 2490, dosya 120, fihrist 4-2, 3, 4.

yoksa Zeytun civarını terketmelerinin mi gerektiği hususunun bildirilmesi ni istedi⁴¹.

Türk tarafında bu gelişmeler olurken Zeytun Ermenilerinden bazıları, Türk köylerine yakın bağ ve tarlalarını çok ucuz fiata satmak için müracaatta bulunuyorlardı. Bu müracaatın fakir olanların zaruretten, zengin olan Ermenilerin ise sahipsiz kalan bağ ve bahçeleri satarak kazanç elde etme düşüncesinden kaynaklandığı gözleniyordu. Ermeniler civar Türk köylerinden zahire almak ve Maraş'tan da giyecek ve yiyecek alabilmek için yanlarına jandarma takılmasını ve şehre gitmelerine izin verilmesini istiyorlardı⁴². Ermenileri koruma hususunda onların muhafazasına verilecek sayıda jandarma olmadığı gibi, Türk yetkilileri asayiş açısından Ermenilerin serbestçe gezmelerine izin vermiyorlardı. Ermenilere durum izah edildiyse de Onlar köylere jandarmasız da gidebileceklerini anlaştırmak istiyorlardı. Bu durum Ermenilerin ne kadar sıkıştığını gösteriyordu. Bu durumu yerinde gören Fırnıs nahiye müdürü Saadettin Bey, Türk askerî yetkililerine Zeytun meselesinin halli için bundan daha müsait zaman bulunamayacağını ve harekete geçilmesinin uygun olacağını bildirdi⁴³.

Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi Paşa 23 Mayıs 1921 tarihinde, II. Kolordu Kumandanlığı'na Zeytun kışlasının tahliye edilerek, daha önce Ermenilerin taarruz ve tecavüzlerinden zarar görmüş olup, bölgeyi terke mecbur kalmış olan İbrahimuşağı Aşireti'nin oraya yerleştirilmesini emretti. Bununla birlikte, Ermenilerin silahtan arındırılarak şimdilik o civarda ikametlerine müsaade edilmesini, bu meselede silah kullanmamaya gayret edilmesini, ancak silah kullanma ihtimali olduğundan ona göre tedbir alınmasını, bunun için gerekli cephanenin gönderileceğini bildirdi⁴⁴.

Bu sırada Ermenilerin çoğunluğu teslim olmayı istiyorlardı. Çünkü Zeytun'a yiyecek maddesinin girişine izin verilmediğinden açlık başgöstermişti. Arpa tarlaları henüz olgunlaşmamış olmasına rağmen Ermeniler tarafından yağma ediliyordu. Ermenilerin eşkıya gurubu, ordan burdan hayvan çalarak ahalinin iâşesini sağlayacaklarını belirterek, teslim olmak isteyenleri engelliyorlardı. Ermeni çeteleri Türk Hükümeti'nin kendileri ile uğraşamayacağını, tehditten başka bir şey yapamayacaklarını, teslim

⁴¹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 8-1.

⁴² ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 4-5.

⁴³ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 74.

⁴⁴ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 9.

olunması halinde olaylardan kendilerinin sorumlu tutulacağını, bunun da ölümleri demek olacağını ileri sürerek, teslim olmak isteyenleri tehdit ediyorlardı⁴⁵.

Türk yetkililer sulh yolunu bir kere daha denemeye karar verdiler. Bu amaçla, IX. Fırka erkân-ı harbiye reisi Bnb. Faik Bey, Maraş Ziraat Bankası Müdürü ve II. Kolordu'dan Teğmen Edip Bey'lerden müteşekkil bir heyet, Türk Hükümeti'nin beyannamesini tebliğ etmek ve Ermenilerin teslim olmalarını sağlamak üzere, 19 Haziran 1921'de Maraş'tan Zeytun'a hareket etti. 20 Haziran'da Fırnıs'a ulaşan heyet üyeleri, Ermenilere haber göndererek görüşmek üzere birkaç yetkilinin gelmesini istediler. Ermenilerden İsadör, Vartan ve Strak isiminde üç kişi geldi. Hükümet'in beyannamesi Ermeni heyetine verilerek, durum etraflıca anlatıldı ve teslim olmaları istendi. Ermeni heyeti verdiği cevapta, Hükümet'in emirlerini yerine getirmeye hazır olduklarını bildirdi. Ertesi günü sabah vakti Ermeni heyeti ile birlikte Tğm. Edip Bey, beyannameyi halka okumak ve alınacak cevabı getirmek üzere Zeytun'a gönderildi⁴⁶.

Beynamede Zeytun Ermenilerine hitaben şöyle deniliyordu: "Ermeni milleti Hükümet nazarında Osmanlı tebaası sayılır. Sizlerden başka bütün İslâm ve gayr-ı müslim ahâli, Osmanlı kanunlarına riayetle, her nevi askerî mükellefiyet ve emirleri yerine getirmekte asla kusur etmedikleri halde, sizler Hükümet'in kanûni isteklerini reddederek isyan etmektesiniz. Elinizde bulunması kanûnen yasak olan silahları, İslâm ahali gibi teslim ile askere ait olup da yine asker ikamet edecek olan kışlayı boşaltmanız, Fırnıs nahiyesi köylerine yerleşmeniz veya iskân edilmek üzere Maraş'a gelmeniz hususlarını görüşmek için, heyet gönderilmesi isteğini dikkate almadığınız anlaşılmaktadır. Bu hareketinize daha fazla müsâmaha gösterilemeyeceğinden, son bir idarî tedbir olmak üzere, Hükümet'in görüşünü teyiden sizlere bildirmek ve kesin cevap almak için heyet gönderilmiştir. Gönderilen heyetin açıklamalarını iyi karşılayarak silahlarınızı teslim ile kışlayı tahliye etmeniz istenmektedir. Aksi halde harekâta başlanacağı ihtar olunur"⁴⁷.

Beyannamenin tebliğ edilmesi üzerine Ermeniler muhtar Strak imzası ile dört maddelik bir yazılı cevap verdiler. Ayrıca hükümet adamları ve askerî yetkililerle görüşmek, bazı isteklerde bulunmak üzere kendilerinden

⁴⁵ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 18.

⁴⁶ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 16-7.

⁴⁷ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 16-7.

bir heyetin Maraş'a götürülmesini talep ettiler. Bunun üzerine Teğmen Edip Bey Zeytun'dan geri döndü. Üç kişilik Ermeni heyeti de Maraş'a götürüldü.

Zeytun Ermenileri adına muhtar Strak tarafından verilen yazılı cevapta şu istekler ileri sürülmekteydi:

a) "Kışlanın birdenbire tahliyesi halinde, bunca zamandan beri Hükümet'in merhametine bırakılmış olan evlatlarımız, harabeye dönmüş Zeytun kasabasında iskân edilemeyeceklerdir. Bu, bütün masumların telef olmasına sebep olacaktır. Evlerimizin oturulabilir hale getirilmesine kadar, bir müddet daha kışlada kalmamız gereklidir.

b) Ahalimizin çoğu Maraş'a gelmeyi ve orada yerleşmeyi arzu etmektedir. Fakat tarla ve bağlarımızın hasat vakti geldiğinden ve Maraş'ta işlerini sağlayamayacaklarından kendi yerimizde kalmamıza izin verilmelidir.

c) Elimizde bulunan oniki adet silahın ve bir miktar cephanenin, asayiş sağlanıncaya kadar vesika karşılığı bizde kalmasına müsaade edilmelidir.

d) İsteklerimizi her ne kadar yazılı olarak verdikse de doğrudan doğruya yetkililere iletmek istiyoruz"⁴⁸.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Ermenilerin bu isteklerinden sonuncusu yerine getirildi ve onlardan bir heyet Maraş'a götürüldü. Ermeniler bir taraftan bu şartları ileri sürerken, diğer taraftan da Zeytun kışlasını tahkim etmek için etraftan taş ve toprak çektikleri gözleniyordu.⁴⁹ Bu faaliyetler onların teslim olmayacaklarını, asıl amaçlarının vakit kazanmaktan ibaret olduğunu gösteriyordu. Yapılan bütün teşebbüslerin sonuç vermemesi üzerine, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi paşa yetkililere askerî harekâta geçilmesi emrini verdi⁵⁰.

Zeytun'dan Maraş'a gelmiş olan Ermeni heyetine, Türk Hükümeti'nin kesin görüşü bildirildi. Ermeni heyeti geri dönerken, Türk kuvvetlerinden 25. Alay da teslim olacak Ermenilerin iskânlarını sağlamak, teslim olmayanlara karşı da silahlı harekâta bulunmak üzere, 25 Haziran 1921 tarihinde Maraş'tan Zeytun'a doğru yola çıktı⁵¹. Bu arada, Türk yetkilile-

⁴⁸ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 14.

⁴⁹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 22.

⁵⁰ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 30.

⁵¹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 19.

ri, Antep'te bulunan ve Fransızların danışmanlığını yapan Ermeni hukukçu Rafeel Kherlakian (Hırlakyan)dan, Zeytun Ermenilerini kan dökülmeden teslim olmaları hususunda ikna etmesi için yardımcı olmasını istedi. Rafeel Hırlakyan da Türk kuvvetleri ile birlikte Zeytun'a gitti⁵².

Bundan sonraki gelişmeleri olayların birinci derecede şahidi olan ve bizzat yaşayan Mekteb-i Hukuk mezunu, Ermeni Rafeel Hırlakyan'dan dinleyelim. Rafeel Hırlakyan, II. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'e sunduğu kendi imzasını taşıyan, 1 Temmuz 1921 tarihli raporunda şu bilgileri vermektedir:

"26 Haziran akşamı Zeytun yakınlarına vardık. O gece ben ve bizimle Zeytun'a dönen Ermeni heyeti, 25. Alay kumandanının (Binbaşı Hasan Bey) yayına çağrıldık. Kumandan Bey, Zeytunlulara hitaben tanzim etmiş olduğu beyannameyi okuduktan sonra, tebliğ etmem için bana verdi. Beyanname, kışlânın ve silahların teslimi halinde, can, mal ve namuslarının korunacağı, iskanları için çadırlar getirildiği, istirahatlarının sağlanacağı belirtildikten sonra, yirmi kişinin, silahları hayvanlara yükleyerek, 27 Haziran Pazartesi öğleye kadar Alay karargahına gelmeleri, aksi takdirde mukabele görecekları belirtilmekteydi. Kumandan Bey, benim 27 Haziran günü Zeytun'a hareket etmemi ve öğleye kadar kesinlikle karargaha dönmemi emretti.

Aynı gün sabah saat 6.30'da Zeytun'a vardık. Etrafta gördüğümüz herkese hemen kışlaya gelmelerini bildirdik. Bizimle beraber askerin de geldiğini duyan halk büyük bir teleşa kapıldı. Zeytun büyüklerini topladım. Beyannameyi okudum. İtaat edilmesi halinde hiçbir kimsenin burunun kanamayacağını, can ve mallarının korunacağını, istirahatlarının düşünüldüğünü, asayişini sağlamak için etrafa askerî kuvvetler yerleştirileceğini, harap evlerin tamiri için yardım edileceğini, hayvanları korumak için kendilerine vesikalı silah verileceğini, Zeytun'dan memnun olmayanların istedikleri yere gidebileceklerini, hatta millî hudutlar haricinde yaşamak isteyenlerin hudut haricine gönderileceklerini, herkese iyi davranılacağını, hak ve adaletten başka gaye güdülmediğini izah ettim. Maraş'tan dönen Ermeni heyeti de Türklerle yaptığı görüşmeler hakkında bilgi verdi. Maraş Hristiyanları reisi Rosaniler de itaat edilmesi hususunda ricada bulundu ve gördükleri iyi muameleyi anlattı.

Sükûnetle düşünürlerken, Türk askerinin on dakikalık mesafeye kadar geldiği haberi umumi bir heyecan yarattı. Derhal kışlaya doldular. Kışla-

⁵² Stanley E. Kerr, a.g.e. sf. 232.

nın içi bir mahşer halini aldı. Durumun kendim için tehlike arzettiğini hissettiğimden, sesimin yettiği kadar, tekrar itaat etmelerini, kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceğini yeminle temin ettikten sonra, "ben gidiyorum gelenler arkamdan gelsin" diyerek bayrağı elime aldım. 9.30'da kışladan çıktım. Kışlanın kapısına atılan iki silahlı, benimle gelecek olanlara mâni oldu. Herkesin gelmesini temin amacıyla gayet ağır surette yürümeye başladım. Beni takip edenleri Türk askerî saflarına geçirdim. Alay kumandanına durumu anlattım. Alay kumandanı teslim olanlardan, kışlada yakınları, aile ve çocukları olanları ayırıp, iade edileceklerini bildirmek üzere, teslim olan Ermenilerden oluşan bir heyeti Zeytun'a gönderdi. Fakat heyet kışlaya kabul edilmedi. Heyet, Kumandan Bey'e hitaben yazılı bir mektubla geri döndü. Mektubda, kadın ve çocukların can ve namuslarının Hükümet'e teslim edilmiş olduğu ve geri kabul edilmeyecekleri belirtilmekteydi. Kocaları ve yakınları ile birlikte dönmeleri halinde kabul edilecekleri teminatıyla, kadın ve çocuklar kışlaya geri gönderildiler. Kocaları ile birlikte gelenler, bağ ve bahçede olup da olaylardan mâlumatı olmayanlar ile kışlanın dışında kalanlardan toplam beşyüzdoksanyedi kişi o gün öğleden sonra sâlimen karargaha nakledildiler.

Her ne kadar çarpışmaya başlanmış ise de itaat etmeleri halinde evvelce vadedilen teminatlardan faydalanabileceklerine dair, kışladaki Ermenilere bir beyanname daha yazıldı. Kumandan Bey'in emri üzerine İsadur Efendi, Zeytun rahibi ve benim tarafımdan da müşterek bir mektup yazıldı. Beyannâme ve mektup rahip tarafından gönderildi. Bunu müteakiben ahalinin arzusu ile Maraş'a hareket ettik. Yolda Ermenilerin görmüş olduğu iyi muameleye misal olmak üzere, kaybolan bir keçinin bulunması için dağlara müfrezeler çıkarılıp mutlaka bulunması, aksi takdirde bütün müfrezenin kurşuna dizileceği emri verildi. Yarım saat içinde keçi bulundu. Kadın ve çocuklar fazla yol alamadıklarından ve iki kadın yolda doğum yaptığından on saatlik mesafe dört günde alındı. Hatta gücü kalmayan bazı kadın ve çocuklar, Türk askerlerine ait hayvanlara bindirildi. Maraş'tan üç saat mesafeye kadar hepsine yiyecek gönderilmek suretiyle, haklarında askeriye tarafından bir kat daha lütuf ve insaniyet gösterildi⁵³.

Bu satırlar bir Türke değil, olayların birinci derecede şahidi Ermeni Rafeel Hırlakyan'a aittir. İtilâf Devletleri'nin, Türklerin Maraş'ta Ermenileri katlettikleri iddiasının aksine, Türk askerinin isyan halinde olan Ermenilere bile nasıl adil ve hoşgörülü davrandığını bu satırlar ortaya koymak-

⁵³ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 79, 79-1.

tadır. Fakat Avrupa'da bazı yayın organları bu gerçekleri görmek istememekte, konuyu kendi tasavvurları doğrultusunda saptırmaktadır. 26 Eylül 1921 tarihli *Journal des Débats* gazetesi teslim olan Ermenilere yapılan bu insanî muameleyi görmezlikten gelmekte ve şu haberi vermektedir:

"23 Ağustos'ta Maraş'a getirilmiş olan altıyüz Ermeni, Türk Hükümeti tarafından Saint-Stepanes Kilisesi'ne kapatıldı. Ertesi gün savaşta tatbik edilen sisteme göre sürgün edildiler. Amerikan Yakın-doğu Yardım Komitesi'nin üyeleri hiç olmazsa bu sürgünlere yol yardımı yapmak istiyorlardı. Önce buna müsaade edilmedi. Nihayet epey yol katedildikten sonra her birine elli gr.lık ekmek verilmesine izin verildi. İhtiyarlar, kadınlar, çocuklar hepsi sürgün edildi. Hiçbirine binek hayvanı verilmedi. Yolculuk boyunca ilk gün onbir kişi öldü. Genç bir kadın Lezghi köyünde jandarmalar tarafından bir Türk'e verildi. Bir başka kadın iki çocuğu ile öldü. Yaşlı bir kadın kervanla birlikte yürüyemediğinden jandarma darbesi altında öldü. Açlıktan perişan bir halde bulunan bir ihtiyar, su isteye isteye öldü. Fakat su verilmedi. Onbeş gün olmadan altıyüz kişi de ölmüş olacaktır. Bu bahtsız kişilere ekmek ve su verilmesi yasaklanmıştı. Şayet onlardan biri yolda bir köylüden yiyecek istese, pestili çıkıncaya kadar dövülüyordu"⁵⁴.

Haber burada bitiyor. Bu satırları okuyunca akla gelen ilk soru, bilgilerin nereden ve kimden alındığı sorusudur. Adı geçen gazetenin, bu soruya verebileceği cevap, "bir görgü şahidinden alınan bilgiye göre", olmaktan öteye geçemeyecektir. Çünkü anlatılan olayların aslı yoktur ve olmadığını da daha önce Ermeni yetkilisine dayanarak verdiğimiz bilgiler teyit etmektedir. Adı geçen gazetenin Türkler aleyhinde bu şekilde asılsız haber vermesinin sebebini anlamak için, Millî Mücadele boyunca çoğu yazılarında tamamen Türk düşmanlığını işleyen ve Ermeni-Yunan dostluğunu savunmayı mesnet edinen Auguste Gauvain'in bu gazetenin başyazarı olduğunu bilmek yeterlidir⁵⁵. Kaldı ki Ermenilerin II. Kolordu Kumandanlığına çektikleri telgraf, gerçeği açık bir şekilde, bir defa daha ortaya koymaktadır. Zeytun Ermenilerinden Avadis Boyacıyan, Artin Kasapyan, İsador Gülvanisyan ve Penus Karakuşyan, II. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'e çektikleri telgrafta, Türk Hükümeti'ne teslim olan Ermenilere, gerek teslim anında, gerekse yol esnasında ve iskânları hususunda

⁵⁴ E. Altıar, *Le Proplême de Cilicie et L'Avenir de la France au Levant*, Paris 1921, sf. 50.

⁵⁵ Yahya Akyüz, *Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propagandası*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, cilt XI. Mart 1973, sayı 66, sf. 22.

gösterilen iyi niyet ve şefkate teşekkür ettiklerini bildirdiler. Devlet'in idaresinde istirahatlarının temin edildiğini ve işlerinin bol bol sağlandığını da dile getiren Ermeniler, bu hususta gösterilen lütuf ve yardımlar için minnettar olduklarını beyan ettiler⁵⁶.

Teslim olan Ermeniler, yanlarında bir tek silahtan başka silah getir-mediler. 27 Haziran 1921 tarihinde öğleden sonra Türk kuvvetleri teslim olmayan isyancı Ermenilere karşı silahlı harekâta başladı ve Zeytun kışlası topçu ateşine tutuldu.⁵⁷ 29 Haziran gecesi şiddetli rüzgardan ve karanlıktan istifade eden isyancı Ermeniler kışlanın batısındaki dereye indiler. Sulak dağının engebelerinden de istifade ederek güney istikametinde firar ettiler. İsyancı Ermeniler kaçarken kendileriyle birlikte gelmekten aciz olan soydaşlarını öldürüyorlardı⁵⁸.

Ermeni isyancılarının firarından sonra, Zeytun kışlasında Ermenilere ait olup, ele geçirilen büyük ve küçük baş hayvanlar ile diğer eşyalar bir tutanakla tesbit edilip yağmaya izin verilmeden mahallî yetkililere teslim edildi⁵⁹. Yine harekât sırasında ele geçirilen kiliseye ait kıymetli eşyalar, Ermeni mürahhası Haçator Vartaban'a tutanakla teslim edildi⁶⁰.

Zeytun'dan firar eden silahlı Ermeniler etraftaki Türk köylerini tehdit ediyorlardı. Nitekim 3-4 Temmuz günlerinde Sisne civarında Sarımsak dağında, Ermeniler rasladıkları üç Türk'ten birini şehit ettiler ve Türk kuvvetlerinin yetişmesi üzerine dağlara kaçtılar. Yine Ermenilerin saldırısı sonucu çıkan bir çarpışmada, Gökçeli köyünden Kara İbrahim Ağa şehit oldu⁶¹. Beşen, Ketman ve Sarıgüzel köyleri halkı askerî yetkililere müracaat ederek, kendilerinin ellerinde silah bulunmadığını, bu sebeble etrafta gezen Ermeni isyancılarının korkusundan vakti geçmekte olan ziraatlerini biçemediklerini bildirip tedbir alınmasını istediler⁶². Fransız işgal bölgesine geçmek isteyen isyancı Ermeniler, Osmaniye yolunun Türk kuvvetleri tarafından tutulduğunu anlayınca üç kola ayrıldılar. Bir kısmı Sarımsak dağını terk ederek Fırnıs ve Şevikli taraflarına geldiler. Burada esir alınan onbir Ermenin verdiği ifadeye göre, kaçan Ermenilerin sayısı dört yüz ci-

⁵⁶ ATASE, arşiv no: 5/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 129-1, bakınız ek: 6.

⁵⁷ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 75-1. 43-4.

⁵⁸ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 130. Ayrıca bakınız ek: 7.

⁵⁹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 157-2.

⁶⁰ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 157.

⁶¹ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 101.

⁶² ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 155.

varındaydı. Bunların ikiyüzellisi silahsız erkek, kadın ve çocuk, yüzellisinin ise silahlı olduğu anlaşıldı.⁶³ 7 Temmuz'a kadar devam eden takipten sonra Ermenilerin otuz kadarı çarpışmalar sırasında hayatını kaybetti. Yüz kadar Ermeni esir alındı. Geri kalan kısmı ise Adana istikâmetine doğru Fransız işgal bölgesine geçmeyi başardı. Azıllı Ermeni eşkıyası Çolakyan Aram da dağlardaki bu çarpışmalar sırasında öldü.⁶⁴

Zeytun'un boşaltılmasından sonra, Ermenilerin tecavüz ve taarruzlarından dolayı eski yurtlarını terk etmeye mecbur kalmış olan Hacıbrahi-muşağı Aşiret'i ve Beşen köyü halkı tekrar buraya yerleştirildiler.⁶⁵

Böylece yüzyıllardır memleket içinde bir çıban başı olarak varlığını sürdüren ve her fırsatta Türk Devletinin başına proplam açan, Zeytun Ermeni meselesi halledilmiş oldu. Zeytun meselesinin halli demek, Ermenilerin Türk toprakları üzerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayallerinin tamamen suya düşmesi demektir. 1921 yılına gelindiğinde, Ermenilerin Türk topraklarında, isyanlarını sürdürmeyi devam ettirebildikleri tek merkez Zeytun kasabası idi. Zeytun'un teslim alınması ile birlikte Ermenilerin Anadolu'daki son isyan kalesi de düşmüş oluyordu.

Özetle ifade etmek gerekirse, I. Dünya savaşı sırasında, isyanları sonucunda tehcire tabi tutulan Zeytun Ermenileri, isyan sırasında çıkan yangından dolayı evleri harap olduğundan, Mütareke sonrasında geri döndüklerinde, yeni evlerini inşaa edene kadar Osmanlı askerî kışlasına yerleştirilmişlerdi. I. Dünya Savaşı'nın neticesinden ve Mondros Mütarekesi'nin aleyhimize doğurmuş olduğu sonuçtan istifade ile Maraş'ı işgal eden İngilizlerden ve özellikle Fransızlardan cesaret alan Ermeniler, geri döndüklerinde, Türkleri gönülden yaralayan davranışlar içine girmişler, etraf köylere saldırmaya başlamışlardır. Fransız kuvvetlerinin Maraş'tan geri çekilmesinden sonra, Antep'te çarpışmaların devam ettiği bir sırada dahilde ikinci bir cephe açmamak için isyancı Ermenilere karşı askerî harekâta başvurulmadı. Sadece Zeytun civarına asayiş kuvveti yerleştirilmekle iktifa edildi ve bu meselenin halli ileriki bir tarihe bırakıldı. Silahlarını teslim etmeyen Ermeniler, etraf Türk köyleri için tehlike arz ediyordu. Nitekim iaşeleri azalan Ermenilerin bu ihtiyaçlarını tedarik etmek için etraftaki Türk köylerine silahlı baskında bulunmaları, Türklerden birkaçını şehit etmeleri ve mallarını gasp etmeleri üzerine, Zeytun meselesinin bir an önce halledilmesi zaruret halini aldı. Bunun üzerine isyancılara, iskânlarının sağlanaca-

⁶³ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 51, fihrist 119.

⁶⁴ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 119-140. E. Altıar, a.g.e. sf. 49. Stanley E. Kerr, a.g.e. saf. 234.

⁶⁵ ATASE, arşiv no: 9/1595, klasör 2490, dosya 120, fihrist 9-1.

ğı, can ve mallarının korunacağı temin edilerek, silahlarını teslim edip kışlayı boşaltmaları ve teslim olmaları istendiyse de Ermeniler buna yaklaşmadılar.

Verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı üzere Türk yetkilileri bu hususta fevkalâde insanî hareket etmişler ve isyancı Ermenilerin kan dökülmeden teslim olmalarını sağlamak için defalarca uyarıda bulunmuşlar, nasihat heyetleri göndermişlerdir. Fakat Zeytun'da bulunan Çolakyan Aram gibi Türk kanına susamış bazı Ermeni eşkıyaları, geçmişte işledikleri cinayetlerin korkusu ile ne kendileri teslim olmuşlar ne de teslim olacıklara izin vermek istemişlerdir. Zaruret halini alan askerî harekât sonucunda, Zeytun askerî kışlasında perişan vaziyette bulunup, teslim olan Ermeniler, Türk yetkilileri tarafından şefkatle karşılanmışlardır. Koruma altına alınan Ermenilerin iskânlarının yanısıra iaşeleri de sağlanmıştır. Böylece teslim olan Ermeniler, yüzyıllardır hakimiyeti altında yaşadıkları Türk Devleti'nin, geleneksel adalet ve hoşgörüsünü bir kez daha yaşamışlar ve istedikleri yere sâlimen ulaştırılmışlardır.

Dün Zeytun gibi yerleşim merkezlerinden, Osmanlı Devleti'ni içten yıkmaya çalışanlar, bugün aynı faaliyetlerini yurt dışından, metod değiştirerek Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yürütmektedirler. Soykırımına uğradıklarını iddia ederek bu faaliyetlerini haklı gösterme çabasındaki Ermenilerle, gerek bilerek, gerekse bilmeyerek, bunlara destek sağlayanları, geçmişteki olayların bir safhasını teşkil eden, Zeytun meselesi hakkında vermeye çalıştığımız bu bilgiler düşünmeye ve gerçeği görmeye sevkeder ümidindeyiz. Arşiv vesikaları incelendikçe ortaya çıkan gerçek odur ki Türk Milletinin tarihinde Ermeni soykırımı diye bir kamburu yoktur. Böyle bir suçlamayı Türk Devleti'ne ve Milleti'ne yakıştırmak isteyenlerin asıl amaçları, olaylardaki kendi mesuliyetlerini başkalarına yüklemek gayretinden ibarettir. Çeşitli meclis ve toplantılarda Ermeni soykırımı iddiasını ortaya atarak bu meseleyi devamlı gündemde tutmak isteyenlerin gelecekteki planları, Türkiye'yi dış politikada yalnız bırakmak ve ülkemiz üzerindeki emellerini gerçekleştirmektir. Arşiv vesikaları incelenip sonuçları ilim dünyasına kazandırıldıkça, bilerek veya bilinmeyerek saptırılan bazı tarihi olayların asıl mahiyeti bütün açıklığıyla ortaya çıkmaktadır. Bunu özellikle, çok istismar edilen, tarihte Türk-Ermeni münasebetleri konusunda görmek mümkündür. Zeytun Ermeni meselesinin halli hususunda vermeye çalıştığımız bilgiler bunun tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Devletlerin, bu gibi tartışmalı tarihî olaylarda, ilmin sesine kulak vererek, politikalarını buna göre tespit etmeleri, milletlerarası münasebetlerde birçok problemin ortadan kalkmasını sağlayacağı gibi, Dünya barışına da katkıda bulunacaktır.

BELGELER

Ek : 1

Orduy-u Hümayun Başkomutanlığı Vekâlet-i Celîlesi'ne
Devletlü Efendim hazretleri:

21 Eylül 1330 tarihli ve 89 numrolu tezkere-i acizîlerine zeyldir. Maktûl jandarma Ahmet'in cesedini taharri ve katilleri derdest için kuvve-i kâfiye gönderilmiş olup Göksun Kaymakamı ile Andırın Müdürü'nün maktûlün cesetini, birkaç yerinde tüfek ve kama yarası olduğu halde, Andırın'ın Şevikli nâm Ermeni karyesi civarındaki ormanda buldukları ve maktûlün mavzeriyle katillerin çifte tüfeklerinin mezkur karyede bir Hristiyan hanesinde elde edildiği ve katillerin de Kozan sancağında derdest edildikleri ve bu iki katilin Göksun'dan evvelce yalnız maktûl jandarma Ahmet'in muhafazasıyla sevk edilmiş oldukları, mukaddema mahallinden vukûbulan iş'ardan anlaşıldığı sebk eden istizaha cevaben Halep Vilayetinden bildirilmiş olmakla beray-ı mâlumat arz olunur. Ol babda emrû فرمان hazret-i menlehü'l-emrindir. 2 Eylül 1330.

Arşiv No: 1/131
Kılasör No: 2287
Dosya No: 12
Fihrist No: 3-3

Dahileye Nazırı namına
Müsteşar Ali

Ek: 2

Numro: 3089

Kudüs Başkumandanlık Vekâleti'ne mevrud şifre

1) Zeytun'da ikametleri caiz olmayan bazı eşhasın maa aile Konya'ya teb'idlerine 11'inden itibaren başlanacaktır.

2) Maraş'ta Ermeni kesreti bulunduğundan bunların içinde dahi mızır olanların Konya'ya teb'idleri için emir verilmiştir.

3) Bunların Konya'da iskan ve iaşelerinin temini için Dahiliye Nezaretine evamir-i lazime i'tâ buyurulmasını rica ederim. 25-27 Mart 331.

Arşiv No: 1/131
Klasör No: 2287
Dosya No: 12
Fihrist No: 1-34

IV. Ordu Kumandanı
Cemal

Ek: 3

Gayet aceledir.

Süleymanlı

Sivasta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyaseti'ne

22 Teşrin-i evvel 335, tarihiyle vekilim ve jandarma kumandanım Osman Çavuş tarafından çekilen telgrafta, amâl-i vatanın bir hâdımı olmak hasebiyle memurîn-i jandarma arkadaşlarımla beraber iftiharla ve on sene-denberi burada bulunarak ahvâl-i mahalliye vukuf-u tam olduğumuzdan ber-vech-i zîr arz-ı malumat eylerim:

Suret

1) Şehirden şimdiye kadar merkez nahiyesi olan Süleymanlı nam-ı diğer Zeytun'a zükûr ve inas olmak üzere cem'an binbeşyüz Ermeni avdet ettiği ve on yaşından yukarı olan zükûrun kâffesi Osmanlı, Alman, İngiliz, Rus beylik mavzeriyle müsella olup külliyyetli cephaneleri bulunduğu ve kasaba dahilinde bile müsellehan gezmekte ve mücâvir İslâm ahaliye karşı buralar bütün Ermenistan olacak diye, inzibât-ı nâ layika istihsal etmek suretiyle ye'se düşürmektedirler.

2) Harb-i Umûmi'nin bidâyetinden nihayetine kadar çetesiyle beraber eşkıyalıkla iştihar etmiş ve bütün vaka-i ahireyi ihdas ederek Maraş Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey ile birçok evlâd-ı vatanın kanlarını içmekle lezzetyâb olmuş olan Zeytun'lu Çolakyan Aram'ın riyâset-i tahtında merkez nahiyede, ondört azadan mürekkep Ermeni mahallesi teşkil ederek hükûmete müdahale tazyik ve tehdit etmekte oldukları.

3) Burada bendenizle bir telgraf müdürü bir jandarma kumandanı onbeş kadar da jandarma mevcut olup her köy tehdit altında kahr ve zebun olmakta. Bura merkez nahiyeye tâbi olan beş İslâm karyesi ahali me'yûsiyyet içindedirler. Keyfiyet defâatle kaymakam Şahap Bey'e arzedilmiş ise de nazar-ı ehemmiyete alınmayarak haksız âmâlî tervic ve İslâm ahalinin haklı şikayetleri reddediliyor.

4) Bura Ermenileri her bir ihtimâle karşı tedarikli ve hazır olup her ân—kerde ahval-i vehîme zuhurunda, jandarma arkadaşlarımızla beraber ahali-i islâmiyenin hayatları tehlikede kalacağı ve ırz ve namusu pay-mâl edileceği ve mevkiin balkanlık olması hasebiyle, âmâl-i hainânelerini serbestçe icra edecekleri şüphesizdir. Adana vukuatını haber alan bura Ermenileri heyecan ve galeyanda olup, vukuat-ı mezkurenin hakikat olup ol-

madığını anlamak için makina başına gelmeleri hakkında, mahallî reis Aram tarafından, Adana mürahhası Damatyan'a akşam telgraf keşide olduğu, Adana vukuatının mevsukiyeti tahakkuk ettiği ve Maraş'a Fransızların adem-i vürûdunu temin için İslâmlar tarafından bir hareket vukubulduğu takdirde, derhal hareket-i isyana başlayacakları aşikârdır. Velhasıl bura asayiş heran tehlikede olup, asayişin teminine kâfi kuvvetimiz olmadığı gibi, buraya tâbi karye-i ahalilerinin de müdâfaa olması için cephanesi yoktur. Binaenaleyh miktar-ı kâfi kuvvetin, olmadığı takdirde, esliha ve cephanenin irsâlini arz ve bu babda hatt-ı hareketimiz hakkında emir ve talimatınıza intizar eyleriz. Olmadığı takdirde esliha ve cephanenin irsâlini istirham eyleriz. 25-26 Teşrin-i evvel 1335.

Jandarma Takım Kumandanı Süleymanlı'nın Fırnis nahiyesi müdürü
Osman Cemil

Telgraf Müdürü
Rıza

Arşiv No: 1/105
Klasör No: 255
Dosya No: 2
Fihrist No: 43-1, 43-2, 43-3, 43-4

Ek: 4

Sivas'ta III. Kolordu Kumandanlığı'na
C.8-3-36 Vilayete

Maraş

1) Elbistan'dan itibaren bütün yollarda icra ettiğim tahkikata nazaran, Zeytun'daki Ermeniler endişe-i hayatlarıyla civar köylerden kâmilten Zeytun kışlasına toplanmışlar ve Maraş vak'ası üzerine Nahiye Müdürü ile birkaç Müslümanı kışlaya alarak, Müslümanlarla kat-ı münâsebet eylemişler ve jandarma karakolunu dağılmaya mecbur ederek, jandarmaların dahî silahını almışlar, bundan müheyyec olan ve aynı zamanda Maraş'taki Fransız kuvvetleriyle irtibatlarını men etmek üzere toplanan Kuvâ-yi Milliyye, Beşen köyü civarında toplanarak bir aydanberi karşılıklı mehasım bir vaziyette bulunmaktaymışlar. 5-2-336'da Süleymanlı kaymakamı Beşen köyüne giderek muntaka-ı bitarâfiyeye birkaç müsellâh Ermeni celbetmiş ve kendilerine jandarmalarla silahlarının iâdesi, esir ettikleri nahiye

müdürü ve rüfekâsının teslimi ve tahrip ettikleri şühedâ makberesinin tamirini teklif ve 24 saat zarfında buna bir cevap verilmesini ihtar etmiş ve kendisi bu müddetin gelmesini beklemeksizin, Zeytun'a hareket etmiş. Yolda tesadüf ettim ve kendisi de aynı ifade ile keyfiyeti izah etmiş. Müddet bittiği halde Ermeniler bir cevap vermedikleri gibi, tarafeynin devriyesi yekdiğerine tesadüf ederek müsâdeme etmiş ve Ermenilerin kendi devriyelerine muâvenet maksadıyla, Beşen istikametinde ilerlemeleri, oradaki Kuvâ-yı Milliyyenin mukâbelesi ile arada birkaç saat devam eden müsâdemeyi intac etmiş ve Ermeniler çekilmiş ve vak'a bu suretle niha-yetlenmiştir. Halen eski vaziyetlerini muhafazada devam etmektedirler.

2) Dün Maraş'tan nahiye müdürlüğüne vekâlet ika' etmek üzere bir-jandarma çavuşu ile miktar-ı kafi jandarma Zeytun'a sevk edildiği gibi, vaziyeti tahkik etmek üzere de Süleymanlı jandarma kumandanı Çardak'tan tahrik edilmiştir. Gerek Ermeni rüesâs-ı rûhâniyesi ve gerek Amerikalıların yazdıkları mektublarla, Hükümet'in re'fet ve ulüvv-i şefkati ve Maraş'taki Ermenilerin emn ve müsterihen ikâmet etmekte oldukları, kendilerinin sükûnet-i lüzumu anlatılmıştır. Netice ve neticenin alacağı şekle göre tedâbîr ittihaz ve keyfiyet muvazzahan arz edilecektir efendim. 9-3-1336

Arşiv No: 5/1774
Klasör No: 298
Dosya No: 12
Fihrist No: 37

V. Kafkas Fırkası Kumandanı
Cemil Cahit

Ek: 5

III. Kolordu Kumandanlığı'na

Zeytun'a gönderilen heyet-i nasiha avdet etti. Gerek bunların verdiği malumat, gerek oradaki Ermenilerin ileri gelenlerinin ol babbaki beyannameye cevaben yazdıkları mektub mealine nazaran, Zeytunluların irade-i hükümetten memnuniyet beyanıyla beraber, kendilerinin de emr-i hükümete itaat ve inkiyadından başka bir fikirleri olmadığı ve mukaddema İngilizlerin bâvesika ettikleri silahlardan başka silahları olmayıp, bunu da hayvanât-ı vahşiye korkusundan muhafazaya mecburiyet fikrinde bulundukları anlaşılmış ve binaenaleyh şimdilik sükun ve sükûnetin muhafazasıyla, gerek ahali-i İslâmiye ve gerek Hristiyan tarafının, yekdiğerlerine tarruz ve tecavüz vukuuna zinhar meydan verilmemesi lüzumu, Süleymanlı kaymakamlığına ve Fırnis müdüriyetine tebliğ olunmuştur. Ancak mezkur Ermenilerin mukaddemâ yerleşmiş oldukları askerî kılla pek mütehakkim

olup, orada bekâları muvafık olmadığından, evveleminde bunların uslub-u hakimâne ile oradan çıkarılması ve cıvar köy hânelerine nakliyle, Hükümet'çe kışlaya vaz-ı yed edilmesi çaresinin teemmül olunmakta bulunduğumuzu maruzdur. 7-4-1336.

Arşiv No: 5/1774

Kılasör No: 298

Dosya No: 12

Fihrist No: 59

Maraş Mutasarrıfı

İrfan

Ek: 6

II. Kolordu Kumandanı Saadetlü Selahaddin Adil Beyefendi pişgah-ı samisine.

Saadetlü Efendim Hazretleri

Hükümet-i aliyyenin ağış-i şefkatine iltica eden mutî ahalimiz kullarının, gerek orada muamele-i tesliminde, gerek esna-yı rahda, naklinde ve gerekse, burada emr-i iskan ve iaşesi meselelerinde görmüş olduğumuz selamet ve istirahat ve mebzuliyet mahzâ hakkımızda bir peder-i şefkatperver makamında bulunan, zat-ı âlii kumandan-ı fehimânelerinde niam eltâf ve himaye-i samileri netice-i hasenesi bedidâr bulunduğundan, zat-ı âlii veliyy-i ni'melerinden görmüş olduğumuz lütuf ve inayet-i aliyyeleri şu hal (.....?) teselli-bahş olmakla, bundan böyle de emniyet-bahş olacağı derkar olan, himâye-i devletlerinin hakkımızda temâdisi hususunda da müsaade-i inayet-i merhametkâriyelerinin, bi-dirîğ ve sezâvâr buyurulmasını istirham ve tazarru eyleriz. Ol babda emrû ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. 7 Temmuz 1337.

Zeytun Ermeni ahalisi tarafından

Avadis Boyacıyan
(imza)

Amanuel Barutçıyan
(imza)

İsador Balcıyan
(imza)

Artin Kasapyan
(imza)

İsador Gülvanisyan
(imza)

Penus Karakuşyan
(imza)

Arşiv No: 5/1595

Kılasör No: 2490

Dosya No: 51

Fihrist No: 129-1

Ek: 7

Merkez Ordusu Kumandanlığı'na

Maraş

Şube: 1

Kısım: 1

7197.84/150

Mütarekeyi müteâkip kasabalarına avdet eden Zeytun Ermenileri, Mütareke vaziyetini ittihaz-ı fırsattan bil-istifade silahlanarak, Zeytun kışlasında mütehassın bir eşkıya şeklini almışlardır. Son zamanlarda mevad-ı iaşelerinin azlığı yüzünden, cıvar kurâya tecâvüze başlamaları üzerine te-haddüs eden bazı vakayığ üzerine, Hükümet'i, Zeytun Ermenileri hakkında kati bir karar ittihazına mecbur etmiştir. Hükümet, Ahali-i İslâmiyenin silahlarını topladığı şu sırada, Zeytun ahalisinin müsellağ ve kışlada mütehassın bir vaziyette kalmalarını muvafık görmeyerek, silahlarının teslimi ile adalet-i şefkat-i hükümete itimat ederek iş ve güçleriyle meşgul olmalarını, bir heyet vasıtasıyla tebliğ ettim. Mukâbele-i ahalinin maruzatını şifahen bildirmek üzere bir Ermeni heyeti 26-6-37'de Maraş'a geldi. Kendilerine maksad-ı hükümeti izah ederek, tekâlif-i hükümeti kabul ettikleri takdirde, hüsn-ü muamele ve isteyenlerin Maraş'a nakilleri, aksi takdirde te'dibât icrasıyla muvazzaf bir müfreze ile 25-6-36'da heyet-i zeytuniye avdet ettirildi. Müfreze kışlayı muhasara ederek Hükümet'in teklifâtını tebliğ ve teslim olmaları için bir müddet tayin edip ahaliden yüz kırksekiz erkek, ikiyüzonsekiz kadın ve ikiyüzotuzbeş çocuk arz-ı duhûlet ederek, mütebâki kısmının yüzelli erkek ve ikiyüz kadın, ikinci defa yapılan teklifi red ve silahla mukâbele etmeleri üzerine, 27-6-37 sabahından itibaren kışlaya topçu ateşi açılmıştır.

Topçu ateşi altında tebliğata düçar olan usât, 28/29-6-37 gecesi fırtınadan ve menâat-ı arzdan bil istifade, garp cihetinden maa aile hurûç ve firar etmişlerdir. Kışla işgal ve firariler takip edilmişlerdir.

Firar eden usâtın kendilerine refakattan aciz olanları katlederek, Andırın istikametinde hareketleri anlaşılmış ve takip edilmekte olmuştur efendim. 2-7-37.

Arşiv No: 5/1774

Kılasör No: 258

Dosya No: 64

Fihrist No: 85

II. Kolordu Kumandanı
Selahaddin

TARİHSEL AÇIDAN BAKILDIĞINDA TÜRKİYE İLE FRANSA'NIN MENFAATLERİNİN BİRBİRİNİ TAMAMLAYICI NİTELİĞİ*

Em. Büyükelçi İSMAİL SOYSAL

Bu yazının başlığı Türk-Fransız ilişkilerinin beş yüzyıllık tarihine yabancı olanlara belki fazla iyimser görünebilir. Ama, sanırım, iki devlet arasında geçen tarihsel olaylar, hatta geleceğe ışık tutabilecek bugünkü gerçekler böyle bir başlığı yerinde gösterici niteliktedir.

Konuyu hem kronolojik, hem de analytique bir düzen içinde anlatmağa çalışacağım. Sonunda, ilişkilerimizin ileriye yönelik görünüşü üzerinde kişisel düşüncelerimi açıklayacağım.

Türk-Fransız ilişkileri beklenmedik bir zamanda, birden bire kurulmuş ve kısa sürede bir ittifaka dönüşmüştür: 1525 yılında I. François'nın Kanuni Sultan Süleyman (ya da Fransızların deyimiyle, Muhteşem)'dan, Batı Avrupa'da üstünlük kuran İmparator V. Charles'a karşı yardım iste-mi Fransa bakımından son çare idi. Türkiye açısından ise bulunmaz bir fırsattı. Bilindiği gibi, Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasında düşmanlık Haçlı Seferlerinden beri süre gelmişti. Bunların sonuncusu Türklere karşı 1396'da aşağı Tuna üzerindeki Niğbolu (Nicomopolis)'de ol-muştu. Bu savaşa 6000 kişilik bir Fransız kuvveti de katılmıştı. Oysa, şim-di Hristiyan dünyasının en önemli devletlerinden biri olan Fransa'nın "très chrétien" Kralı İslam dünyasının Hâlifesi Türk Sultanından yardım istiyordu. Böyle birşey Türkler bakımından olası bir Haçlı cephesinin par-çalanması demekti ve Türklerin Avrupa işlerine müdahalelerini meşru göstermeğe yarayacaktı.

İşte bu düşüncelerle, Sultan Süleyman François'nın, Elçisi Frangipani ile ilettiği, yardım isteğini iyi karşılamış ve ertesi yıl 1526'da V. Charles'a karşı Orta Avrupa'da bir sefer açmış, Macaristan'ı istilâ etmişti. 3 yıl son-ra da 1529'da Viyana'yı muhasara edecekti. Bu arada Barbaros'un emrin-deki Türk deniz kuvvetleri V. Charles'ın deniz kuvvetlerine darbeler indi-recekti.

* Bu makale İsmail Soysal'ın 20 Haziran 1988'de, Paris'te UNESCO'da Fransızca verdiği konferansın Türkçe çevirisidir.

Fransa'nın ilk sürekli Büyükelçisi Jean de la Forêt Türkiye'ye 1535 yılında gelmişti. Onun Başvezir İbrahim Paşa ile bir "Barış, Dostluk ve Ticaret Andlaşması" tasarısı üzerinde görüşmeler yaptığı bilinmektedir. Oysa Türklerin öteden beri ticari imtiyazları (capitulation) Sultanın bir Fermanı ile yani tek yanlı bir bağit olarak verdiklerine bakılırsa, iki yanlı böyle bir andlaşma yapılmasının İstanbul'da tereddüt uyandırdığı anlaşılmaktadır. Son zamanlarda, özellikle türk tarihçisi Halil İnalcık'ın yaptığı araştırmalara göre, sözkonusu andlaşma tasarısı imzalanmadan, Başvezir İbrahim Paşanın kasasında kalmış, Paşa da 1536'da idam edilince yürürlüğe girmemiştir. Ayrıca bir Fermana da rastlanmamaktadır. Bu durumda Fransızlara ilk yazılı kapitüler haklar 1569'da Sultan 2. Selimin bir Fermanı ile tanınmıştır. Sultanın bunu, Kıbrıs'ın istilâsı hazırlanırken, Fransa'nın Adanın sahibi Venediklilere yardım etmesini önlemek amacıyla yaptığı tahmin edilmektedir.

Herhalde 1536'da Türk-Fransız diplomatik ilişkilerinin kurulmasından önce siyasal bir işbirliği ve fiili bir ittifak gerçekleşmiş bulunuyordu. Bu durum Fransa'nın artık bir Türk askeri yardımına ihtiyacı kalmadığı 1559 yılına dek 33 yıl sürecektir. İlişkilerin "eroik" dönemi¹ diyebileceğimiz bu süre içinde iki tarafın ortak menfaati Avrupa'da Almanya İmparatoru ve İspanya Kralı V. Charles'ın geniş egemenliğine karşı bir denge kurulmasındaydı. Bu ortak menfaat, V. Charles'den sonra Habsburglara karşı siyasal bir "contexte" içinde devam edeceği gibi, 18. yüzyıldan sonra güneye doğru genişlemek isteyen Rusya'ya karşı da geçerliliğini sürdürecekti.

* * *

1559 yılından Bonarparte'in 1798 Mısır Seferine kadar 240 yıl süren ikinci dönem, bir kaç kez geçici diplomatik gerginlikler hariç, iki taraf arasında barış ve dostluk içinde gelişmiştir. Bu dönemde Fransa'nın Türkiye'nin askeri desteğine gereksinimi olmamıştır. Esasen, Fransa gittikçe güçlenmektedir. Özellikle XIV. Louis (le Roi-Soleil) zamanı (1643-1715) Fransa Avrupa'nın en güçlü devletidir. Ancak daha sonra yedi yıl savaşlarında (1756-1763) denizaşırı sömürgelerinin çoğunu İngiltere'ye kaptırmış, ülke ayrıca ekonomik bir bunalım içine girmiştir.

240 yıllık bu "dostça ilişkiler" döneminde Fransa'nın Türkiye'deki başlıca çıkarı ticaridir. 1569 Kapitülasyonu ve onu izleyen kapitülasyonlar-

¹ Bkz. İsmail Soysal, "Türk-Fransız münasebetlerinin ilk devresi" İstanbul, 1953, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak., Tarih Dergisi, S. 63-94.

la elde ettiği haklar (Vergi bağışıklığı, yargısal alanda ayrıcalık, İmparatorluğun limanlarına girebilmek için tüm Batılı gemilerin Fransız bayrağı çekmesi kuralı, katoliklerin korunması, Kudüs'te ayrıcalık vb.) çeşitlendirilmiştir. Gerçi 1580'den sonra İngiltere, Hollanda vb. de benzeri haklar elde edecektir. Ama Fransa üstünlüğünü korumaktadır. Herhalde 18. yüzyıl sonlarına dek Osmanlı İmparatorluğu Fransız dış ticaretinde en üst sıralarda yer almaktadır. Fransa bununla yetinmemekte, 18. asrın ikinci yarısında Karadeniz'i de Fransız ticaret gemilerine açtırmağa çalışmaktadır.

Osmanlı devletine gelince, 17. yüzyıldan itibaren bu devlet bir duraklama dönemine girmiş, 18. yüzyılda ise gerilemeğe, parçalanmaya başlamıştır. Artık Fransa'dan askeri yardım, hiç değilse siyasi destek beklemektedir.

Bu koşullar içinde politik ilişkilerde tarafların tutumları şöyle olmuştu: Kıbrıs'ın Türklerin eline geçmesi üzerine Papalık-Venedik-İspanya'nın bir Haçlı Seferi açılması için yaptıkları ittifaka Fransa katılmak istememiştir. Üçlü müttefik donanması 1571'de Osmanlı donanmasını İnebahtı (Lépante) yakmış, böylece Türkler Batılılar karşısında ilk ciddi yenilgiye uğramıştı. Fransa bu savaşta da tarafsızlığını korumuştur. Bu tutum Türkiye'de iyi karşılanmıştı. Daha sonra Türkiye'nin Avusturya ve Rusya ile tuştugu 1736-39 savaşı sonunda Belgrad Barış Andlaşmalarının yapılmasında Fransa'nın aracılığı ve bu Andlaşmalar için güvence vermesi Türkiye'yi memnun bırakmıştı. Bu konuda yararlı hizmetleri görünen Fransa Büyükelçisi Marquis de Villeneuve İstanbul'da büyük saygınlık kazanmıştı. 1768-1774 Türk-Rus savaşı sonunda Kaynarca barış andlaşması yapılırken Fransa'nın Türkiye'yi koruyucu tutumu da dostluğun yeni bir göstergesi olarak algılanacaktı.

Rusya ve Avusturya karşısında güçsüz durumunun farkında olan Babıâli 18. asrın ikinci yarısında, Fransa ile bir ittifak andlaşması yapmak istemişti. Hatta bunun için Karadenizi Fransız gemilerine açmağa hazırdu. Ancak Fransa buna yanaşmayacaktı. Çünkü, 1756 dan beri Avusturya ile müttefikti. Ekonomik durumu kötü idi. Bir savaş istemiyordu. Türkiye'ye askersel alanda teknik yardım yapacak, değerli uzmanlar gönderecekti. XVI Louis ve o sırada Dışişleri Bakanı bulunan Vergenne-ki daha önce İstanbul'da Büyükelçilik yapmıştı-Türk dostlarına savaş konusunda itidal tavsiye edecekti.

Her halde, 240 yıllık iyi ilişkiler dostluğa geleneksel bir hava getirmişti. Türk devlet adamları Fransa'dan "Kadim dost" diye söz ediyorlardı. Bütün

Batılılar “Frenk” diye çağrılmağa başlanmıştı. İstanbul’daki Fransa Büyükelçileri büyük ve özel bir ilgi görüyordu.

Siyasal ve ticari alanlarda ilişkilerin gelişmesine karşılık Türkler ve Fransızlar ayrı uygarlık içinde, birbirine yabancı kalmışlardı. 1700 yılında Paris’te “Ecole des jeunes de Langue” adlı bir Doğu Dilleri Okulunun açılması ise daha çok ticari ve konsolosluk ilişkilerini kolaylaştırmak gibi pratik bir amaç güdüyordu. Zamanla bu kurum çok yararlı bir türkoloji ekolüne temel oluşturuncağı.

* * *

Türk-Fransız ilişkilerinin 3. dönemi, 18. yüzyılın sonlarından Osmanlı İmparatorluğunun tarihe karıştığı 1920-22 yıllarına kadar, yaklaşık 1.5 yüzyıl sürmüştür, denilebilir.

İmparatorluğun parçalanmasının önüne geçilemeyeceği 18. yüzyılın ortalarında anlaşılmıştı. 1789 Fransız Devriminin ortaya koyduğu milliyet ve özgürlük fikirleri bu dağılmayı hızlandırmıştı². Parçalayıcı güçlerin başında Rusya geliyordu. Denilebilir ki, 1774 Kaynarca andlaşmasıyla “Doğu Sorunu” (Question d’Orient) sürecini Rusya açmıştı. Fransa, İngiltere, Avusturya bir yandan onun yolunu kesmeğe çalışırken, öte yandan kendi paylarını alacaklardı. Fransa’nın askersel alanda teknik yardımı, Sultan III. Selim’in “Nizam-ı Cedit” çabaları, II. Mahmut ve Abdülmecit gibi yenilikçi Sultanların Fransa’dan esinlenen reform hareketleri ve, hepsinden daha önemlisi, Avrupa’nın büyük devletleri arasındaki rekabet bu yıkılış sürecini olsa olsa geciktirmeğe yarayacaktı.

Osmanlı devlet adamları da tehlikeyi sezince, yalnızlık içinden çıkıp daha barış zamanında dostlar arayarak onlarla ittifaklar bağlatmak yolunu tutmuştu. Başka bir deyişle, Babiâli Avrupa kuvvetler dengesini hesaba katarak kendine uygun çareler aramağa başlamıştı. Bu arayış içinde 1790’lı yıllarda büyük devletler nezdine ilk kez sürekli büyükelçiler göndermiş, dışişleri örgütünü geliştirmeğe başlamıştı. Babiâli’nin, daha çeşitli ve aktif bir dış politikanın yanı sıra, orduda reform yapmak, yeni silâhlar edinmek başlıca kaygısı olmuştu.

Fransız Devrimi başladığı zaman Osmanlı Devleti 1787’den beri Rusya ve Avusturya ile savaş içindeydi. Bu iki devlete karşı Babiâli Fran-

² Bkz. İsmail Soysal, “Fransız Devrimi ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri”, Ankara, 1953. (İkinci Basım 1987), 286 sayfa.

sa'dan beklediği desteği görememişti. Zaten Fransa ekonomik ve sosyal zorluklar içinde bir devrime doğru sürüklendiğinden birşey yapabilecek durumda değildi. Böyle olunca, Türkiye çareyi 1790'da Prusya ile bir ittifak yapmakta bulmuştu. 1789 Devrimi üzerine Fransa ile Avusturya'nın arasının açılmasına da sevinmişti. Hatta 1792'de Fransa'da Cumhuriyet ilân edilince İstanbul'da Sadrazam: "Ne alâ! Bu Cumhuriyet artık Avusturya hanedanının kızlarıyla evlenemez" demekten haz duymuştu.

Eğer Türkiye, savaş içinde bulunduğu Rusya ve Avusturya ile imzaladığı Sistova ve Jassy Barış Andlaşmalarıyla fazla kayba uğramamışsa, bu Fransız Devriminin Avrupa'da, özellikle Avusturya'da yarattığı korku ve Prusya'nın Türkiye lehine diplomatik desteği sayesinde olmuştur.

1798'de Bonaparte'ın Mısır seferi İstanbul'da inanılması zor bir olay olarak karşılanmış ve büyük bir düş kırıklığı uyandırmıştı Sultan Selim çok güvendiği Fransa'ya savaş ilân etmekte tereddüt etmemişti. Paris'te Talleyrand tarafından saf yürekli Büyükelçi Essaid Ali Efendi'nin oyalanmış olması onu büsbütün üzmüştü. Artık Selim Fransızları "Memaliki Osmaniye"den çıkarmak için İngiltere ve Rusya ile ittifak yapmaktan kaçınmayacaktı. Çok geçmeden 1802'de Paris barışı ile "statu quo ante"nin gerçekleşmesi ve Fransa ile dostluk ilişkilerinin yeniden kurulması Türkiye'ye nefes aldıracaktı.

Fransız Devriminin doğurduğu savaşlar Babıâliye Avrupa kuvvetler dengesi içinde manevra yapma tecrübesi kazandırmıştı. Artık Fransa siyasal alanda bir "eski dost" gibi değil, Avrupa'nın beş büyük devletinden herhangi biri gibi görülecekti. Türkiye için tehlike Rusya'dan geldiğine göre bu tehlikeye karşı dengeyi hangi Batılı büyük devletten bulursa onunla işbirliği yapmak isteyecekti.

Fransa kuşkusuz Rusya'nın Akdeniz'de Fransız menfaatlerini tehdit edebileceğinin farkında idi. Nitekim, bunu önlemek üzere, İngiltere ile, hatta Avusturya ile diplomatik işbirliği arıyordu. Sırası gelince de Rusya'ya karşı savaştan çekinmeyecekti. 1853-55 Kırım Seferine katılmakla ve bu savaş sonunda, 1856 Paris Konferansında Türkiye'yi desteklemekle bunu göstermiştir. Fakat aynı Fransa Osmanlı İmparatorluğunun mirasçılardan biri olmak kararında idi. Gözü Akdenizdeki Osmanlı eyaletlerindedi. Gerçi en çok üzerinde durduğu Mısır'ı sonunda İngiltere'ye kaptıracaktır. Ama 1830'da Cezayir'e, 1881'de Tunus'a sahip olacaktır. Bu arada, 1820'li yıllarda Yunanistan bağımsızlık hareketinde, Rusya ve İngiltere

gibi, Fransa da Türkiye'nin karşısına çıkacaktır. Daha sonra 1914-1918'de Türkiye ile savaş girmeden İngiltere ile Yakındoğuyu paylaşma planı yapacak, Suriye, Lübnan ve Güney Anadolu'da yerleşmek isteyecektir.

Fransa'nın 18. yüzyıl sonlarında Türkiye'ye karşı bu değişen politikasını tarihin mantığı içinde görmek yerinde olur. Palmerston'un deyişiyle, "sonsuz dek dostluklar ya da düşmanlıklar yok, sonsuz dek çıkarlar vardı."

Fransa'nın ulusal çıkarları doğrultusunda izlediği, bugünkü deyimiyle "real politik" onun Yakındoğu ticaretinde zamanla gerilemesine neden olacaktı. Nitekim, 19. yüzyılda İngiltere öne geçmişti. 20. yüzyılın başında ise Almanya başa geçecek ve bu durumunu günümüze kadar sürdürecektir.

Şu da var ki, siyasal ve ekonomik işbirliği ya da zorluklar ne olursa olsun, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğundaki kültür etkisi günümüze dek ön planda kalacaktı: Fransız Devriminin özgürlük fikirleri 1839'da Tanzimat reformlarını yapanlara ışık tutmuştu. Paris'te bir çok kez Büyükelçilik yapan Mustafa Reşit Paşa bu hareketin öncüsü olmuştu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Genç Türkler hareketi de Fransız Devrimi ilkelelerinden esinlenmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanatın hemen her dalında, özellikle edebiyat, resim, heykel ve mimaride Fransız etkisi kendini göstermiştir. En çok aranan ve öğrenilen yabancı dil Fransızca idi. Fransa'daki gelişmeler türk aydınları için bir referans olmuştu. Kısacası, Türkiye'de çağdaşlaşma hareketi Fransa'nın etkisiyle başlamış ve ilerlemiştir.

Türk-Fransız ilişkilerinin bu 150 yıllık üçüncü dönemi için bir başlık bulmak gerekirse "değişen ilişkiler" deyişi akla gelmektedir. Çünkü, tarafların çıkarları bağdaştırılabildiği ölçüde, bir uyum sağlanmıştır. Bu durumun sonucu aradaki "geleneksel" dostluk sarsılmıştı, ama kültür bağlarından güç alan yakınlık korunmuştu.

* * *

Osmanlı devleti yıkılıp yeni Türkiye'nin kurulması ile Türk-Fransız ilişkileri yeni bir dönem içine girmiştir³. 1921'de başlayıp günümüze dek

³ Bu dönem ile ilgili İsmail Soysal'ın "Les Relations Politiques Turco-Françaises, 1921-1985" Fransızca makalesi "L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France" adlı kitapta yer almıştır, ISIS Yayınları, İstanbul-Paris, 1986, s. 587-698.

uzanan bir “çağdaş dönemi” iki aşamada incelemek doğru olur, sanıyorum. 1939 yılına kadarki 18 yıllık ilk aşamada geçmişten kalan sorunların arındırılması ve ilişkilerin daha sağlam temellere oluşturulması çabalarına tanık oluyoruz. Bunu izleyen 5-6 yılda yani İkinci Dünya Savaşında, 1940'da Fransa'nın işgalinden 1945'de kurtuluşuna dek ilişkiler ise ister istemez sönük geçmişti. Savaştan sonra başlayan ikinci aşamada canlanan ilişkiler genellikle karşılıklı saygı ve işbirliği esprisi içinde gelişmeğe devam etmiştir.

Şimdi kısaca olayların gelişmesine bakalım: Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Müttefiklerle Mondros Mütarekesini yapmış, Fransız kuvvetleri 1919'da Suriye'yi (ve Lübnan'ı) ve güney Anadolu'da Kilikya'yı işgal etmişti. Fransızlar, ayrıca İngilizler ve İtalyanlarla birlikte 1920'de İstanbul'a girmişlerdi. Ancak Kilikya'da tutunamayacaklardı. Bu arada Fransa İngiltere ile bir çok konularda anlaşmazlık içine düşmüştü. Öte yandan, Fransız hükümeti Ankara hükümetinin Moskova ile gelişen ilişkilerinden kaygılanmaya başlamıştı. Daha da önemlisi, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün kararlılığını zamanında anlamıştı. 1921 eylülünde Türkler Yunan kuvvetlerini Sakarya'da yenince bu kanı kesinleşmiş ve Fransa Ankara hükümetini tanıyan ilk Batılı devlet olmuştur.

Atatürk'ün Ankara'da Franklin Bouillon ile bizzat müzakere edip 20 Ekim 1921 Ankara'da bağittığı Anlaşma aslında Fransa'nın İngiltere'ye sormadan yaptığı bir ön barış andlaşması, yani 1923'de yapılacak Lozan Barış Andlaşmasının bir öncüsü idi. Nitekim bu anlaşmanın hükümleri büyük ölçüde Lozan Andlaşmasına da girmiş, geri kalanı da geçerliliğini korumuştur. Böyle olunca, Fransa Lozan'da daha çok ekonomik işler üzerinde durmuş, çekişmeler İngiltere ile Türkiye arasında geçmiştir.

Bununla birlikte, Lozan'dan sonra 1924-1933 yılları boyunca Türkiye ile Fransa arasında çetin tartışmalar olmuştur. Tartışmaların konusu Türkiye'deki Fransız okullarının statüsü, Osmanlı borçlarının arındırılmasıyla ilgili sorunlar, Osmanlı Bankasının geleceği, millileştirilen Fransız şirketlerine ödenecek tazminat vb. idi. Zamanla bunlar üzerinde uzlaşılara varılmıştı. Bu arada, Türkiye'nin Fransız mandasındaki Suriye ile ilişkilerini düzenleyen Sözleşme 1926'da bağittanmıştı. 1930 yılında da, genel bir Türk-Fransız Dostluk Andlaşması yapılmıştı.

1930-1937 yıllarında Türk-Fransız dostluk ve işbirliği gerçekten eşitlik içinde sağlam temellere oturmuştur, denilebilir. Artık Fransa, uluslararası ilişkilerde barışçı ve “statu quo” yanlısı ve Batı uygarlığına ayak uyduran

laik bir Türkiye'nin destekçisi idi. 1934 Balkan Paktını desteklemiş, 1936 Montreux Boğazlar Konferansında Türkiye'ye yardımcı olmuştu.

Tek ciddi uyuşmazlık konusu "İskenderun Sancağı" üzerinde çıkmıştı⁴. Atatürk'ün bir milli dava olarak ele aldığı bu sorunda Fransa, Avrupa'da Hitler'in yarattığı gergin bir atmosfer içinde, Türkiye ile anlaşmak zorunda kalmıştı. Türkiye daha 1921 Ankara Anlaşmasıyla Hatay bölgesi için sağladığı avantajları, bölgedeki Türk çoğunluğuna (Fransız istatistiklerine göre % 39,7, oysa Alevi ve Sünni Arapların toplamı % 38, gerisi çeşitli) dayanarak değerlendirmişti.

Fransa Hatay'ı Türkiye'ye bıraktığı 23 Haziran 1939'da Türkiye'nin İngiltere ile daha önce kararlaştırdığı ittifaka Fransa'nın da katılması kesinleşmişti. Her halde Hatay sorununun çözümü ve Üçlü İttifakın 19 Ekim 1939'da Fransa ile birlikte imzasında Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ile Fransa Büyükelçisi René Massigli gibi iki parlak diplomatın adları daima anılacaktır, sanırım⁵.

İtalya Fransa'ya 1940'da savaş açtığı zaman Üçlü İttifak gereği Türkiye'nin Müttefiklerin yanında savaşa katılması gerekiyordu. Türkiye bunu yapmadı ve "savaş dışı" (non-belligérant) müttefik olarak kaldı. 1941'de Almanya ile saldırmazlık Andlaşması yaptıktan sonra da Müttefiklere daha yakın bir tutum için hayırhah tarafsızlık (neutralité bienveillante) güttü. Zaten savaşa girse, bu bir işe yaramayacak, üstelik kendisi de Mihver'in bir saldırısına uğrayacaktı. Çünkü Fransa Almanya ile mütareke imzalamıştı; kaldı ki, Türkiye'nin elinde yeterince silâh yoktu. Savaştan sonra anlaşılacaktı ki, Türkiye o zaman savaşa girseydi, doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da Müttefikler için çok daha zor sorunlar ortaya çıkacaktı.

Savaş boyunca Türk kamuoyu Général de Gaulle'ün "libération" hareketine sempati beslemişti. Mareşal Pétain'in Vichy'deki hükümeti ile diplomatik ilişkiler sönük geçiyordu. 1943 mayısında Cezayir'de "Comité Français de Libération Nationale" kurulunca bu Komitenin Ankara'ya yolladığı delege Saint-Hardouin, yarı resmi biçimde de olsa, ilgi ile karşılanmıştı. Ertesi yıl Türkiye Geçici Fransız Hükümetini "de facto" tanımış ve Gaston Maugras'yı Büyükelçi olarak kabul etmişti.

⁴ Bkz. İsmail Soysal, "Hatay Sonunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-39), Türk Tarih Kurumu, Belleten, sayı 193, Ankara 1985, s. 79-109.

⁵ Bkz. İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", Türk Tarih Kurumu, Belleten, sayı 188, Ankara 1983, s. 367-414.

Savaş sonrasında Fransa'nın Batılı büyük devletler arasında lâayık olduğı yeri bir an önce alması Türkiye'de istenen bir şeydi. Çünkü Türkiye onu Avrupa'da bir denge unsuru olarak görüyordu. Türkiye Dışışleri Bakanı Numan Menemencioğlu gibi parlak bir diplomatın Paris'e büyükelçi olarak yollanması bunun bir göstergesi idi.

Türkiye 1945-46 yıllarında Sovyet tehdidi altına girince Fransa'yı da Anglo-Saksonlarla dayanışma içinde görmek istemişti. Oysa, Fransa o sırada Moskova ile yakın ilişkiler sürdürüyordu. Bu politika Ankara'da bir az yadırganmıştı. Ama çok geçmeden, Fransa'nın tutumunu değıştirmesi ve NATO içinde yer alması Ankara'da sevinçle karşılanmıştı.

NATO kurulunca, ona paralel olarak, Ortadoğı'da bir savunma paktı kurulması yolunda ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin ortak girişimleri semere vermemişti. Bu durumda Türkiye'nin, Yunanistan ile birlikte 1951'de NATO'ya alınması kararlaştırılırken Fransa'nın tutumu olumlu idi. Fransa aynı anlayışı Türkiye'nin Avrupa Konseyine alınışında da göstermişti. Öte yandan, iki devlet Marshall planı üzerine 1948 de kurulan CEE'de işbirliği içinde idi ve bu durum 1964'de OECD içinde de sürecekti.

Böylece Fransa Türkiye'nin Batılılık kişiliğini siyasal alanda (Avrupa Konseyi, NATO) benimsemişti. Türkiye Avrupa Kültür Anlaşmasına da katılmıştı. 1963'de Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğı arasında Ortaklık Anlaşması yapılmasına -ki bu Anlaşma Türkiye'nin ilerde AET'ye tam üye olarak katılması gereğini açıkça öngörüyordu- Fransa yardımcı olmuştu. Daha Anlaşmanın imzasından iki ay önce Başbakan Pompidou ve Dışışleri Bakanı Couve ve Murville Ankara'da gerçek dostlar olarak alkışlanmıştı.

1968 ekiminde Fransa Cumhurbaşkanı General de Gaulle'ün Türkiye'ye resmi ziyarette bulunması -ki Türkiye'ye gelen ilk Fransa Devlet Başkanı idi- önemli bir olay olmuştu. De Gaulle Türkiye ile geniş bir işbirliği düzeni kurmak istiyordu. Bunun için Türkiye'nin ABD karşısında, bir az olsun, hareket özgürlüğü içine girmesi gerekiyordu ki, o zamanki Türk hükümeti buna yanaşmamıştı⁶.

⁶ Bkz. İsmail Soysal, "General de Gaulle'ün Türkiye'yi ziyareti (1968)", Türk Tarih Kurumu, Belleten, sayı 200, s. 949-964, Ankara, 1987; Fransızcası "La visite de Général de Gaulle en Turquie", Mélanges, Prof. Robert Mantran, Zaghuan, (Tunis), 1988, pp. 245-256.

1973-1983 yıllarında ilişkiler Ermeni sorunu nedeniyle bir sarsıntı geçirmişti. 1980'de Türkiye'de ortaya çıkan askeri müdahale sonucu demokrasi hayatın durdurulması durumu daha da zorlaştırmıştı. Ama 1983'de Parlamento seçimleri yapıp demokratik yaşam yeniden kurulunca, Fransa ilişkilerin normalizasyonu sürecini başlatmak istemiş ve bir kaç yıl sonra durum iyi bir düzeye gelmiştir.

SONUÇ

Yukarıda kısa bir tarihçesini yaptığımız Fransız-Türk ilişkilerinin niteliği üzerinde şimdi kimi sonuçlar çıkarmağa ve bu ilişkilerin geleceği için kimi düşünceler ileri sürmeğe çalışacağım.

1. Beş yüz yıllık Türk-Fransız ilişkileri *genellikle dostça* geçmiştir. İki ülke yalnızca iki kez savaş içine girmiştir. Birincisi Bonaparte'ın Mısır Seferi, ikincisi ilk Dünya Savaşıdır. Her ikisinin sonunda barış yapıldığında dostluk ve işbirliği hızla ve kolaylıkla kurulmuştur.

Bu durum iki devletin Avrupa'daki geopolitik konumlarından doğan, değişmeyen bir gerçektir. Avrupa'da güçler dengesini bozan bir devlete karşı her ikisi de duyarlıdır. 16.yüzyılda V. Şarl'a karşı işbirliği, 19. yüzyılda Kırım Savaşı, 1939'da Mihver Devletlerine karşı Üçlü İttifak ve günümüzde NATO bunun göstergeleridir.

Bugün, Batı Avrupa Birliğine (Union Européenne Occidentale) dayanarak, NATO'dan ayrı bir Avrupa Savunma sistemi kurulması düşünceleri ortaya atılmaktadır. Acaba Türkiye'siz bir Avrupa savunması olabilir mi? Sanmıyoruz. Türkiye ister istemez aranacaktır. Onun konumu ve siyasal iradesi yeterli güvencelerdir.

Türkiye'nin stratejik önemi daha çok uluslararası ciddi gerginlikler sırasında hatırlanmaktadır. Oysa Türkiye her zaman sorunlar yaratan komşularla çevrili nazik bir bölgede, tehlikeler içinde yaşamak zorundadır.

2. *Politik alanda* yeni Türkiye'nin Avrupa'ya içtenlikle bağlılığı Batıda, sanıyorum, en çok Fransızlar tarafından değerlendirilen bir gerçektir. Türkiye Avrupa Konseyi, OECD ve NATO'nun üyesi ve CEE'nin de ortak üyesi olarak Batı ile organik bağlar içindedir. Gerçi, İslâm Konferansı çerçevesinde de İslâm dünyası ile yan yana bulunmaktadır. Bu, belki Batılılara bir çelişki gibi görünebilir. Aslında çift yanlı bu ilişki iki dünyayı yaklaştıracı olabilir. Kaldı ki, Türkiye İslâm Konferansı yasasını imzalamış

değildir, Örgütün fiili üyesi durumundadır. Ayrıca her toplantıda, alınan kararları, anayasası (laiklik ilkesi) ve dış politikası (Batı ile organik bağları ve İsrail ile ilişkileri) ile bağdaştığı ölçüde, kabul ettiği yolunda bir çekince koymaktadır. Bu tutumu ile o forumda zaman zaman zaman eleştirilerle karşılaşmaktadır. Ama Türkiye iki yüzlü bir tutumdan uzaktır.

3. Fransa'dan beklediğimiz, adalete uygun *milli sorunlarımızda* tarafsızlığını ya da bizimle komşularımız arasında eşit uzaklık ilkesini korumasıdır. Örneğin, Kıbrıs böyle bir sorundur. General de Gaulle 1968'de Ankara'ya geldiğinde, yapılan görüşmelerde şöyle demişti: "... Kıbrıs'ta Rumlar Yunan halkının, Türkler de Türkiye'nin bir parçasıdır. Orada yaşayan, birbirinden çok farklı iki topluluğu aynı devlet içinde birleştirmek yapay ve geçici bir çözüm olur. Bu toplulukların birbirinden ayrı yönetimleri olmalıdır. Nasıl Trakya'da bir Türk-Yunan sınırı varsa, onun gibi Kıbrıs'ta da bir sınır olabilir"⁷.

Ne var ki, bugün AT üyesi Yunanistan Kıbrıs sorununu bu örgüt içinde kendi lehine bir ön koşul gibi kullanmak istemektedir. Bu haksız bir tutumdur. Cebelitarık sorununun İspanya'nın AT'ye girmesini engellemediğini unutmamak gerekir. Fransa'nın Akdenizin en büyük devleti olarak, bu gibi sorunlarda tarafsızlığını koruması ortak menfaatlarımız bakımından yararlı olacaktır.

4. *Ekonomik bakımdan* Fransa ve Türkiye uzun yüzyıllar boyunca birbirini tamamlayıcı iki ülke olmuştur. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu dağılınca Fransa için Türkiye pazarı küçülmüştür. Ayrıca bu pazarda Almanya, İtalya gibi yeni devletler büyük pay alınca, Fransa'nın Türkiye dış ticaretindeki yeri daha da azalmıştır. 1987 rakamlarına göre Fransa'nın Türkiye'nin ihracatında OECD devletleri içindeki yeri (%4), Almanya, İtalya, ABD ve Japonya'dan sonra 5.; ithalatında da Almanya, ABD, İtalya, Japonya ve İngiltere'den sonra 5. durumdadır (%5). İhracat-ithalat toplamı 850 milyon \$ dolayındadır. Ama Türkiye'nin sanayileşme süreci hızlandıkça, daha doğrusu Türkiye'nin alım gücü arttıkça bu ticaret de artacaktır. Nitekim Türkiye Fransa ve öbür AT ülkeleri için önemli bir pazar olmak yolundadır. 55 milyona yaklaşan nüfusu, oldukça geniş ekonomik potansiyeli vardır. Son yıllarda dış ticareti hızla artmaktadır. 1988 yılında Türkiye'nin 12 milyar \$ ihracat, 15 milyar \$ ithalat gerçekleştirmesi beklenmektedir. Bu gelişme küçümsenemez.

⁷ Op. cit., s. 252.

Dünya ticaretinin en büyük kısmının sanayileşmiş ülkeler arasında yapıldığına bakılırsa, Türkiye'nin sanayileşmesi Fransa için bir rekabet değil, tamamlayıcılık unsuru olacaktır. Hatta her iki ülkenin Arap ülkeleriyle yaptığı ticaret, yatırım ve hizmetler için de bunun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Ekonomik ilişkilerimiz yüksek bir düzeye ulaşırsa, kuşkusuz siyasi ilişkilerimiz daha istikrarlı ve sağlam duruma gelecektir.

Türkiye'nin AT karşısındaki tutumuna gelince: Türk hükümetlerinin bu örgüte ilgisi, onun Avrupa'nın siyasal bütünleşmesine götürecek bir süreci de başlattığına inandıkları içindir ki, büyük olmuştur. Kuşkusuz Türkiye'nin dış ticaretinin %40'dan fazlasının AT ülkeleriyle olması da önemli bir gerçektir. Türkiye 1963 Ortaklık Anlaşması ile ilerde Topluluğa girme vaadine dayanarak 1987'de tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. Türkiye ekonomisinin böyle bir katılmağa hazır olup olmadığı tartışılabilir. Portekiz için de tartışılmıştı. Ama Türklerin müslüman olması, kültürlerinin Avrupalılarınkinden az çok farklı bulunması onun üyeliğine karşı ileri sürülemez. Sürülseydi vaktiyle Avrupa Konseyine alınmaları da mümkün olmazdı. Her halde, demokrasiyi ve İnsan Haklarını benimsemiş, üstelik kaderini Avrupalılarınkine bağlamış bir ülkeye AT kapılarının kapatılması söz konusu olmamak gerekir. Fransa'nın, geçen Ocak ayında Ankara'da Dışişleri Bakanı M. Raimond'un ağzından Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkmayacağını açıklamış olması Türk kamuoyunda iyi etki yapmıştır.

5. *Kültür bakımından* ortada bir çelişki yoktur. Gerçi Türkler müslümandır. Bin yıldır İslâm uygarlığı içinde yaşamışlardır. Bu uygarlıktan kalan öğelere sahiptir. Ama 150 yıldır da Batı uygarlığının etkisindedir. Türk aydınlarının Fransız kültürünün bu süreçteki etkisi için Fransa'ya gönül borcu olmalıdır.

Türkiye Atatürk'ten beri kesinlikle laik toplum modelini ve son 40-45 yıldır da çoğulcu bir düzen içinde, demokrasiyi yürütmeğe çalışmaktadır. Bunu Batıya hoş görünmek için değil, kendi çıkarları için yapmıştır. Türkiye'de demokrasinin yürütülmesinde ara sıra duraklamalar olduğu bir gerçektir. Unutmayalım ki, 1789'dan sonra Fransa da bu yollardan geçmiştir.

Şunu da belirtelim ki, Batı kültürü bize zorla kabul ettirilmiş değildir. Onu biz istedik, benimsedik, zaman zaman İslam dünyasından gelen eleştirilere karşın Batının değerlerini, onun kurumlarını biz savunuyoruz.

Enformation ve İleşitim alanında ilişkilerimizin ilk 300 yılında bir kopukluk olması kaçınılmazdı. Çünkü yaşam biçimlerimiz farklı idi. Din ayrılığı uzaklaştırıcı bir unsurdur. Birbirimize “kafir” diye baktık. Hatta Napolyon döneminde İstanbul’da zekâsıyla tanınıp sevilen Fransa Büyükelçisi General Sebastiani’yi bile “akıllı kâfir” diye adlandırmışlardır.

Gerçi fransız türkologları, ayrıca fransız gezginleri Fransa’ya da 18. yüzyıldan beri Türkler hakkında hayli bilgi aktarmıştı. Ama biz Türkler sizin güzel, kültür yayan dilinizi ancak 19. yüzyılda öğrenmeğe, o da çekingen biçimde başlamışsınız. 20. yüzyılın başlarında türkolog Jean Deny gibi parlak bir dost, onun izinde, bugün Louis Bazin, Robert Mantran gibi değerli bilim adamları ve yeni kuşak türkologları bizim dil ve kültürümüze sevgi, anlayışla bakarak bilimsel bağlantımızı kurmakta önemli rol oynuyorlar.

Bundan başka, Türkiye’deki eski Fransız okulları, Galatasaray Lisesi, son zamanlarda kurulan Tefik Fikret Liseleri dilinizi canlı tutuyorlar. Ancak bunlar yeterli değildir. Halâ Fransızlar bizi pek az tanıyor, Fransa’daki ön yargılar sürüp gidiyor. İşimiz kolay olmayacaktır. Ama umutsuzluğa düşmeyelim. Karşılıklı turizm hareketi artıyor, kitaplar yazılıyor, ortak derneklerimiz çalışıyor. Yakında İstanbul’da Fransızca öğretim yapacak bir fakülte açılıyor.

Bin yıl önce Haçlı Seferleri ile başlayan Doğu ile Batı arasındaki soğukluk Türkiye’nin bugünkü yaklaşımcı rolü sayesinde sona erdirilebilir. Çünkü laik, demokratik, bilimin üstünlüğüne değer veren Türkiye iki dünya arasında başlıca köprü durumundadır. Kipling’in “Doğu Doğudur, Batı da Batı, ikisi bir arada yürüyemez”, yolundaki sözleri sonsuza dek bir yazgı olmamalıdır.

* * *

COMPLEMENTARITE DES INTERETS DE LA TURQUIE ET DE LA FRANCE VUE DANS UNE PERSPECTIVE HISTORIQUE *

Ambassadeur İSMAİL SOYSAL
Président de l'Association Culturelle
Turquie-France à Istanbul

Je voudrais tout d'abord remercier Monsieur l'Ambassadeur Rouillon,** qui m'a donné cette occasion de m'adresser à une audience aussi distinguée et choisie.

Peut-être le titre de ma conférence pourra-t-il paraître trop optimiste voire même audacieux. Mais je crois que les rapports turco-français, vieux de quelque cinq siècles, et les réalités d'aujourd'hui qui vont déterminer leur avenir, sont de nature à justifier une telle approche.

Tout en situant l'histoire de nos relations dans un cadre chronologique, je vais tâcher d'analyser les changements qui ont eu lieu dans cette trame et, partant de là, essayer de tirer mes propres conclusions quant à leur prolongement dans le futur.

Les liens entre la Turquie et la France se nouent en 1525 d'une manière inattendue, subitement et mènent en peu de temps à une alliance. En s'adressant au Sultan Soliman le Législateur ou, selon son appellation occidentale, le Magnifique, pour l'aider à se défendre contre Charles Quint, François Ier joue sa dernière chance. Pour les Turcs, par contre, cet appel est une occasion inespérée: La lutte qui s'était engagée entre l'Orient musulman et l'Occident chrétien durait depuis les Croisades. La dernière de celles-ci, contre les Turcs, à laquelle une force de 6000 Français avait participé, avait eu lieu en 1396 à Nicopolis dans le Bas-Danube. Et voilà que le Roi Très Chrétien de France, l'un des piliers de la chrétienté, demandait l'aide du Sultan Turc, Caliphe de l'Islam. Les Turcs virent

* Texte de la Conférence que M. Soysal a donnée à Paris, le 20 Juin 1988, organisée par l'Association France-Turquie dans une salle de l'UNESCO.

**Président de l'Association France - Turquie à Paris et ancien Ambassadeur de France à Ankara.

dans ce message une occasion de mettre fin à l'esprit des croisades et en même temps de légitimer leur intervention dans les affaires d'Europe.

La Turquie accorda une réception favorable au premier envoyé de la France, Frangipani, porteur de la requête de son souverain. C'est dans ces circonstances que Soliman entreprenait en 1526 une campagne contre Charles Quint en Europe Centrale et occupait la Hongrie. Trois ans plus tard, il était devant les portes de Vienne. Entretemps, les forces navales ottomanes, sous le commandement de Barberousse, infligeaient des revers à la flotte du Saint-Empire sous les Habsbourgs.

En 1535, le premier ambassadeur résident de la France, Jean de la Forest arrive à Istanbul. On sait qu'il eut des pourparlers avec le Grand Vizir, Ibrahim Pacha, en vue de négocier avec lui un Traité de Paix, d'Amitié et de Commerce entre les deux pays. Si les pourparlers sur ce projet n'ont pas abouti, c'est que les Ottomans n'accordaient des concessions commerciales, dites capitulations, que par un firman impérial, à savoir, de manière unilatérale. C'était leur système depuis la création de l'Etat Ottoman. D'après les dernières recherches faites à ce sujet -en particulier par l'historien turc, Halil İnalcık- le texte du projet de ce traité est resté probablement parmi les papiers du Grand Vizir, İbrahim Pacha, exécuté, en 1536. Ce n'est donc qu'en 1569 que les premières capitulations en bonne et dûe forme furent accordées aux Français par firman du Sultan Selim II. Il semble que le Sultan, à la veille de l'invasion de Chypre, avait voulu prévenir une aide éventuelle française aux Vénitiens, suzerains de l'île.

Quoiqu'il en soit, depuis 1526, un état de coopération politique et d'alliance existait en fait entre les deux pays, avant même l'établissement de relations diplomatiques en 1536. Cette situation devait continuer durant 33 ans, jusqu'à ce que la France n'ait plus besoin de l'aide militaire turque.

Ce premier stade des relations qu'on pourrait dénommer "héroïque" en raison de l'audace de deux souverains, répondait aux intérêts des deux parties en faisant contre-poids à la lourde hégémonie des Habsbourgs en Europe. Après Charles Quint, cette communauté d'intérêts devait se prolonger, dans un contexte politique, contre les Habsbourgs et, plus tard encore, devait garder son importance devant les velléités russes d'expansion vers le sud à partir du XVIIIème siècle.

* * *

Le deuxième stade des relations s'étend sur une période de 240 ans, de 1559 jusqu'à l'expédition d'Egypte de Bonaparte en 1798. Pendant cette longue période, en dehors de quelques frictions diplomatiques, un état de paix et d'amitié subsiste dans l'ensemble entre les deux pays. La France, qui devient une puissance de plus en plus forte, n'a plus besoin du concours militaire de l'Empire Ottoman. Sous le règne de Louis XIV, (1643-1715), le roi Soleil, c'est l'Etat le plus puissant de l'Europe. Mais à la suite de la Guerre de Sept Ans en 1763, la France est dépossédée d'une grande partie de ses colonies d'outre-mer par l'Angleterre et affaiblie par des difficultés économiques.

Tout au long de cette période de deux siècles et demi, que nous pourrions qualifier de "période de bonne entente", ce sont les intérêts commerciaux de la France qui prédominent dans ses relations avec l'Empire Ottoman. Les droits qu'elle acquiert par les capitulations de 1569 et les suivantes sont de nature à faire prospérer ce commerce. Jusqu'à la fin du XVIIIème siècle, en tout cas, l'Empire ottoman Occupe une des premières places dans le commerce extérieur français, bien qu'après 1580, des droits similaires sont également accordés à l'Angleterre, la Hollande et d'autres pays.

Pour la Turquie, l'amitié et la bonne entente avec la France deviennent de plus en plus importantes au fur et à mesure qu'elle perd sa supériorité militaire sur ses ennemies, l'Autriche et la Russie. En effet, lors de l'alliance entre la Papauté, Venise et l'Espagne en vue d'une croisade contre les Turcs la France s'est abstenue de s'y joindre. La flotte de la Sainte Ligue détruisait en 1571 la flotte ottomane à Lépante (Inebahtı) infligeant aux Turcs la première véritable défaite de leur histoire. La neutralité de la France dans cet engagement avait produit une impression favorable en Turquie. Plus tard, lors de la conclusion de Traité de Belgrade, destiné à mettre fin aux hostilités de 1736-39 entre l'Autriche et la Russie d'une part et la Turquie de l'autre, la médiation de la France et le fait qu'elle grantissait les clauses du traité lui avait acquis la reconnaissance de la Turquie. Les services rendus à cette occasion par le Marquis de Villeneuve, Ambassadeur de France, avaient été hautement appréciés à Istanbul. Egalement, lors des pourparlers de paix de Kaynarca entre la Turquie et la Russie afin de mettre fin à la guerre de 1768-1774, le rôle diplomatique de la France en faveur de Babiâli avait été accueilli par les dirigeants turcs comme une manifestation d'amitié.

Se sentant en position de faiblesse envers la Russie et l'Autriche, la Porte avait, pour la première fois voulu conclure un traité d'alliance avec Paris dans la seconde moitié du 18ème siècle. Mais la France était à l'époque en bons termes avec l'Autriche. Le mariage de Louis XVI avec Marie Antoinette en était un symbole. En plus, elle avait des difficultés économiques graves. Le Ministre des Affaires Etrangères, vergennes, qui avait été auparavant ambassadeur à Istanbul, conseilla donc la modération à ses amis turcs pour les dissuader de recourir à la guerre. Par contre, sur la demande de la Porte, le gouvernement français n'a pas hésité à envoyer en Turquie des instructeurs militaires de choix.

En définitive, les deux siècles et demi de bons rapports entre les deux pays avaient fini par créer un fonds durable d'amitié traditionnelle. Les hommes d'Etat turcs avaient coutume de parler de la France comme de "l'amie de longue date" (kadim dost). On désignait tous les Européens, sans distinction, comme les "Frenk". Ceci provenait aussi en partie du monopole que les Français détenaient quant au "droit de pavillon". L'Ambassadeur de France à Istanbul était un personnage qui jouissait d'un grand prestige.

Bien que les relations politiques et commerciales se soient constamment développées, les Turcs et les Français, séparés par leurs civilisations différentes, ont continué à rester étrangers les uns aux autres sur le plan humain. L'établissement à Paris en 1700 d'une école de langues orientales, "L'Ecole des Jeunes de Langues", avait plutôt, à vrai dire, le but pratique de faciliter les relations commerciales et consulaires. Par la suite, toutefois, cet établissement allait servir de fondement à une école de turcologie qui a pris la première place dans la discipline de l'orientalisme.

* * *

Une troisième période dans les relations franco-turques s'ouvre dès la seconde moitié du 19ème siècle et dure environ cent cinquante ans pour se terminer aux derniers jours de l'Empire Ottoman, entre 1920-1922.

Le démembrement de l'Empire était devenu inévitable vers le milieu du 18ème siècle. Les idées de nationalisme et de liberté propagées par la Révolution française allaient hâter de dénouement¹. Mais ce sont surtout

¹ İsmail Soysal, "La Révolution Française et les Relations Diplomatiques Turco-Françaises" (en turc), Ankara, 1953, 386 pp.

les coups portés par la Russie qui sont les plus décisifs. N'est-ce pas avec le traité de Kutchuk-Kainardji en 1774, consacrant la victoire des Russes sur les forces turques, que la "Question d'Orient" a commencé? Les autres puissances, la France, l'Angleterre et l'Autriche, tout en s'efforçant de contenir l'expansion moscovite, n'ont pas manqué de s'attribuer leur part du patrimoine ottoman. Certains facteurs allaient néanmoins contribuer à retarder l'échéance fatale. Parmi ceux-ci, nous pouvons citer les réformes dans le domaine militaire, dites Nizam-ı Cedit, de Selim III vers la fin du 18ème siècle accomplies avec l'assistance technique de la France, ainsi que les réformes du Tanzimat en 1839, accomplies par de nouvelles mesures de modernisation introduites par des Sultans éclairés comme Mahmut II et Abdülmecit. Mais, à coup sûr, ce sont surtout les rivalités entre les grandes puissances européennes qui ont servi à ralentir le processus de décomposition. Permettez moi de vous raconter ici une anecdote sur cette période: Fuat Pasha, plusieurs fois ministre des affaires étrangères et grand Vizir dans la deuxième moitié du 19ème siècle a dit un jour, avec une certaine ironie, à l'Ambassadeur de France à Istanbul qu'il considérait l'Empire ottoman comme l'Etat le plus solide au monde, ajoutant: "Tout le monde veut détruire cet empire. Les puissances étrangères y travaillent de l'extérieur et nous de l'intérieur. Pourtant cet empire se maintient".

Dès le commencement de cette période nous voyons les dirigeants ottomans sortir de leur isolement et observer ce qui se passe à l'étranger. C'est dans cet esprit que la Porte envoie, pour la première fois, dans les années 1790, des ambassadeurs résidents auprès des grandes puissances et entreprend de réorganiser les services des Affaires Etrangères. Mais le plus important changement dans l'attitude de la Porte a été l'adoption d'une politique plus diversifiée et la recherche d'alliances contre les ennemis potentiels en temps de paix.

L'Empire ottoman se trouvait, depuis 1787, en guerre avec la Russie et l'Autriche lorsque la Révolution française éclata. Comme la Porte n'avait pas trouvé le soutien auquel elle s'attendait de la part de la France dans sa lutte contre ces deux pays, elle s'est tournée vers la Prusse avec laquelle elle a conclu une alliance en 1790. D'autre part, la rupture entre Paris et Vienne due à la révolution avait réjoui les hommes d'Etat turcs à tel point que le Grand Vizir allait dire en apprenant la proclamation de la République en France: "Tant mieux! Les hommes de cette République ne pourront plus épouser des princesses royales d'Autriche".

Si la Turquie n'a pas été trop désavantagée par les traités de Sistova en 1791 et de Jassy en 1792 qui mirent fin à la guerre contre les Austro-Russes, ceci est dû, en premier lieu au fait que la Révolution Française avait jeté l'alarme dans les cours européennes et notamment celle de Vienne et, en second lieu, à la pression prussienne exercée en sa faveur sur l'Autriche et la Russie.

L'expédition d'Égypte de Bonaparte en 1798 causa une surprise et une profonde consternation à Istanbul. La réaction immédiate du Sultan Selim, fidèle ami de la France, fut de déclarer la guerre à cette dernière. Il était d'autant plus offensé que Talleyrand s'était joué de l'ambassadeur turc à Paris, le naïf Essaid Ali Efendi, en niant l'existence de préparatifs à Toulon. Selim n'hésitera plus désormais à contracter des alliances, aussi bien avec l'Angleterre, qu'avec la Russie, afin d'exclure les Français du territoire ottoman (*Memaliki Osmaniye*). C'est seulement avec la paix de Paris en 1802 que le statu quo fut rétabli et que les relations d'amitié entre la Turquie et la France se sont renouées.

Les guerres suscitées par la Révolution française furent l'occasion pour la Porte de faire son apprentissage dans le jeu de l'équilibre des forces en Europe. Dorénavant, sur le plan politique, la France n'est plus "l'amie de longue date", elle n'est qu'une des cinq grandes puissances de l'Europe.

Comme le principal danger venait de la Russie, il s'agissait pour la Turquie de parer à ce danger par une alliance avec n'importe laquelle des puissances occidentales qui s'y prêtait. Dans la situation instable où elle se trouvait, la Turquie avait accueilli avec une profonde inquiétude l'entrevue entre Napoléon et Alexandre 1er à Tilsit en 1807. Cette inquiétude devait continuer jusqu'à nos jours comme une hantise, chaque fois que les leaders occidentaux se réunissaient avec les dirigeants russes pour régler les questions européennes.

La France, toujours inquiète des visées russes sur l'Empire Ottoman a voulu s'entendre avec l'Angleterre, voire même avec l'Autriche, pour leur barrer la route du Sud. Passant de la diplomatie aux hostilités, elle s'empresse de prendre part à la guerre de Crimée en 1853 et continue à soutenir l'Empire ottoman lors du Congrès de Paris réuni en 1856.

Néanmoins, la France restait tout aussi décidée à s'approprier une part de l'héritage ottoman. Le territoire qu'elle convoitait le plus, l'Égypte,

te, devait finalement passer aux mains de l'Angleterre. Mais elle réussit à s'emparer de l'Algérie en 1830 et de la Tunisie en 1881. Lors de la guerre d'indépendance grecque, la France est, avec la Russie et l'Angleterre, a pris une attitude hostile la Turquie. Plus tard, pendant la Grande Guerre, c'est le partage avec l'Angleterre des vestiges de l'Empire ottoman au proche Orient Arabe, la France se réservant les provinces de la Syrie (Liban compris) et de l'Anatolie du sud-est.

Objectivement parlant, cette politique que la France mène vis-à-vis de la Turquie à partir de la fin du 18ème siècle était tout à fait dans la logique de l'histoire. Comme disait Palmerston, "Il n'y a pas d'amitiés ou inimitié éternelles, il y a des intérêts éternels". Evidemment, cette "Real politik" a eu ses inconvénients sur le plan commercial. En effet, dès le 19ème siècle, l'Angleterre passe en tête des pays fournisseurs de l'Empire ottoman, place qui sera occupée à la fin du siècle jusqu'à nos jours par l'Allemagne.

Il n'en reste pas moins que malgré les fluctuations dans les relations et les vicissitudes politiques et économiques entre les deux pays, l'influence culturelle de la France joue un rôle considérable en Turquie après le Tanzimat, dont l'auteur principal Mustafa Reşit Pacha avait été longtemps ambassadeur à Paris. Le mouvement des Jeunes Turcs, vers la fin du 19ème siècle s'est également inspiré de la même source. A partir de la seconde moitié du 19ème siècle, on retrouve l'influence française dans presque toutes les branches de l'art, la littérature, la peinture, la sculpture, et l'architecture etc. La langue étrangère la plus appréciée et la plus enseignée était le français. L'élite turque se tenait au courant de tout ce qui se passait en France et pour tout acte de réforme, l'exemple de la France était une référence de poids. En un mot, l'oeuvre de modernisation en Turquie avait commencé et se poursuivait sous la poussée des idées françaises.

* * *

Pendant cette troisième période de cent cinquante ans on peut dire que les relations sont à base de calcul et en général pragmatiques. Il n'y a de coopération entre les deux parties que dans la mesure où leurs intérêts peuvent se concorder. L'amitié traditionnelle d'antan n'est plus, mais les deux pays sont quand même restés proches l'un de l'autre. On peut qualifier, si l'on veut, les relations de cette période comme "variables".

Avec l'effondrement de l'Empire ottoman et la création de la République turque, les relations turco-Françaises entrent dans la période contemporaine. Il faut séparer cette période en trois parties²:

Pendant la première qui, de 1921 à 1939, dure 18 ans, il s'agit de liquider les séquelles du passé et de tenter d'établir les relations entre les deux Etats sur une base plus équilibrée et plus solide.

La seconde partie, entre l'occupation de la France en 1940 et sa libération en 1945, est forcément une phase de suspension. Après la Seconde Guerre Mondiale, commence la troisième partie où les relations reprennent leur cours et se déroulent généralement dans une atmosphère de compréhension mutuelle et de collaboration.

Jetons maintenant un coup d'oeil sur les principaux développements de cette période: L'Empire Ottoman ayant signé l'armistice de Moudros, le 30 octobre 1918, les forces françaises occupant déjà la Syrie (et le Liban) entrent dans la Cilicie au sud de l'Anatolie. En 1920 les forces Alliées entrent à Istanbul. Cependant, les Français n'arrivent pas à se maintenir en Cilicie. En outre la France ne s'entend plus avec l'Angleterre sur l'attitude à suivre à l'égard de la Turquie et commence à s'inquiéter du rapprochement du gouvernement d'Ankara avec Moscou. Paris comprend vite que Mustafa Kemal (Atatürk) est une force avec laquelle il faut compter. Finalement, les forces kémalistes ayant vaincu les Grecs à Sakarya en Septembre 1921, la France est la première puissance occidentale à reconnaître le gouvernement de la Grande Assemblée Nationale d'Ankara.

L'Accord turco-français, négocié entre Atatürk et Franklin-Bouillon a été conclu le 20 octobre 1921 sans que la France en avertisse préalablement l'Angleterre. A bien des égards, ce document constitue en outre pour la France une étape préliminaire à la conclusion du traité de Lausanne. Les clauses de l'Accord d'Ankara allaient, en grande partie, être incorporées à ce traité. Ceci étant, la délégation française à la conférence de Lausanne s'est plutôt préoccupée de questions économiques, laissant aux délégués anglais les affrontements politiques avec la Turquie.

Néanmoins, des conflits sérieux surgissent après Lausanne entre la France et la Turquie au cours des années 1924-1930. Ils portent notam-

² Voir l'article de İsmail Soysal, "Les Relations Politique Turco-Françaises, 1921-1985" dans le livre "L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France, Istanbul-Paris 1986, pp. 587-698.

ment sur le statut des écoles françaises en Turquie, sur la liquidation de la dette ottomane, sur le dédommagement des sociétés françaises nationalisées. Avec le temps toutes ces questions purent être réglées, l'une après l'autre, par des compromis. En 1926, la convention qui règle les relations de la Turquie avec la Syrie sous mandat français est signée. Et en 1930 un traité d'Amitié de caractère général est finalement conclu entre les deux parties.

Entre 1930 et 1937, on peut dire que l'amitié et la coopération turco-françaises ont progressé d'une façon satisfaisante pour les deux parties. La Turquie inspirait confiance à l'Occident, parce que c'était un pays laïque qui s'adaptait assez rapidement à la civilisation occidentale d'une part et poursuivait une politique de paix et respectait le statu quo en Europe, de l'autre. C'est ainsi que Paris a vu d'un bon oeil le Pacte Balkanique de 1934 et a appuyé la Turquie lors de la Conférence de Montreux sur les Détroits en 1936.

Seule la question d'Alexandrette, qui a surgi au milieu de l'année 1936, restait matière à contestation. Face à un problème qu'Atatürk déclare être une cause nationale, la France, Etat mandataire de la Syrie, refuse d'abord de faire des concessions, mais finit au bout de 2-3 ans par s'entendre avec la Turquie à la veille de la Seconde Guerre Mondiale devant la situation autrement critique créée par Hitler en Europe. La Turquie, munie des avantages (régime spécial) obtenus pour la région d'Alexandrette par l'Accord d'Ankara de 1921, avait fait valoir que la majorité au moins relative était turque (en effet, d'après les statistiques françaises, les Turcs constituaient les 39.7 % de populations alors que l'ensemble des Arabes, Alevis ou sunnites, formait 38 % du total et le reste divers).

Un compromis ayant été réalisé en 1937, l'Etat de Hatay, dit "entité distincte" dans la Syrie, est créé. Mais c'est seulement en cédant définitivement Hatay à la Turquie en 1939 qu'il devient possible à la France de se joindre à l'alliance turco-anglaise qui était déjà préparée.

Lorsque l'Italie entre en guerre contre la France en 1940, la Turquie devait aussi, selon l'Alliance Tripartite, entrer en guerre à côté de ses Alliés. Elle ne l'a pas fait, demeurant dans une position d'allié "non-belligérant". En tout cas, il n'y avait pas d'avantages à ce que la Turquie entre en guerre. Son alliée, la France, avait déjà signé un armistice avec l'Allemagne. La Turquie manquait des armements nécessaires. Elle aurait été l'objet d'une agression allemande. Comme il a été évident par la suite, si

la Turquie était entrée en guerre dans ces conditions, des difficultés bien plus graves se seraient produites pour les Alliés en Méditerranée orientale et au Proche Orient.

Pendant la guerre, l'opinion publique turque a manifesté de la sympathie pour le mouvement de libération du Général de Gaulle. Les relations diplomatiques avec le gouvernement de Vichy étaient ternes. Lorsqu'en mai 1943, le Comité Français de Libération Nationale fut créé à Alger, Ankara fit bon accueil au délégué de ce Comité, Monsieur de Saint-Hardouin. L'année suivante, la Turquie reconnaissait de facto le gouvernement provisoire de la République Française et Gaston Maugras était nommé ambassadeur à Ankara.

Après la guerre, la Turquie espère voir la France reprendre, le plus vite possible, la place qui lui appartient parmi les grandes puissances occidentales. La nomination de l'ex-Ministre des Affaires Etrangères, Numan Menemencioglu, un diplomate distingué, comme Ambassadeur à Paris en est la preuve.

La Turquie, qui était en butte à la menace soviétique pendant les années 1945-46, attachait de l'importance à ce que la France se solidarise dans les affaires internationales avec le camp angle-saxon. La politique française d'alors, de rapprochement avec Moscou, n'était pas goûtée par Ankara. C'est la raison pour laquelle, quelques années plus tard, l'entrée de la France dans l'OTAN en 1949 fut accueillie avec joie.

La tentative de créer une organisation de défense au Moyen Orient, parallèle à celle de l'OTAN, à laquelle les Etats Unis, l'Angleterre, la France et la Turquie étaient prêtes à participer en commun, ayant échoué, la décision d'admettre la Turquie et la Grèce à l'OTAN en 1951 fut appuyée par la France. Celle-ci a été également favorable à l'admission de la Turquie au Conseil de l'Europe. D'autre part, les deux pays faisaient partie de l'organisation de la Coopération Economique Européenne, créé en 1948 dans le cadre du Plan Marshall, organisation qui allait se transformer en 1960 en Organisation de Coopération et de Développement Economique (OCDE).

Nous voyons donc que la France reconnaît l'identité occidentale de la Turquie sur le plan politique (Conseil de l'Europe et OTAN). L'Accord Culturel Européen auquel la Turquie a adhéré en y ajoutait une nouvelle dimension. En 1963, lors de l'Accord d'Association entre la Turquie et la

Communauté Economique Européenne -Accord prévoyant l'admission à une date ultérieure de la Turquie à la Communauté comme membre à part entière- la France avait eu une attitude très positive. En effet, deux mois avant la signature de l'Accord, le Premier Ministre, Georges Pompidou, et le Ministre des Affaires Etrangères, Couve de Murville, s'étaient rendus à Ankara, où ils furent cordialement reçus.

Le visite du Général de Gaulle en Turquie³ en octobre 1968 fut un événement exceptionnel. Non seulement parce que c'était la première visite d'un chef d'Etat français dans ce pays, mais surtout parce qu'il apportait un message à la patrie de Kemal Atatürk qu'il admirait. Ce message consistait en une vaste coopération dans tous les domaines (politique, industriel, armements etc.), mais nécessitait, par la force des choses, un peu plus de liberté d'action du gouvernement turc envers les Etats-Unis, chose que les dirigeants de l'époque n'ont pas osé faire. C'était une occasion manquée que la Turquie a payée cher plus tard (l'embargo des armes des E.U. en 1975, indifférence de la France pour les causes de la Turquie etc). En d'autres termes, la Turquie perdait une marge d'action éventuelle dans ses relations avec l'Occident.

Au cours des années 1973-1983, les relations entre les deux pays ont été considérablement ébranlées à cause de la question arménienne. L'intervention militaire de 1980 en Turquie a contribué à aggraver la situation. La modération dont la Turquie a fait preuve dans ces circonstances a permis de limiter les dégâts. A la suite des élections parlementaires de 1983 et du rétablissement de l'ordre démocratique en Turquie, la France a initié en 1984 la normalisation des relations, qui ont repris leur cours habituel dans l'espace de quelques années.

* * *

CONCLUSION

Le court aperçu historique que nous venons de donner nous permet d'établir quelques conclusions quant à la nature des relations turco-françaises et de vous soumettre quelques idées personnelles sur leur avenir.

³ İsmail Soysal, "La visite du Général de Gaulle en Turquie (1968)", *Mélanges Prof. Robert Mantran, Zaghouan (Tunis)*, 1988, pp. 245-256.

1. En général, pendant les cinq siècles de leur durée, les rapports entre les deux pays sont restés amicaux. A deux reprises seulement, à la suite l'expédition d'Égypte de Bonaparte d'abord et pendant la Grande Guerre plus tard, des hostilités ont éclatées entre eux. Mais, une fois la paix rétablie, on est vite revenu aux liens d'amitié et de coopération. Il n'y a pas eu de méfiance permanente malgré les frictions diplomatiques intervenues de temps à autre.

Cet état de choses est dû, avant tout, à la situation géopolitique et géostratégique des deux pays en Europe qui est une réalité permanente. Les deux parties sont sensibles à toute action susceptible de détruire l'équilibre des forces en Europe. L'alliance contre Charles Quint au 16ème siècle, la guerre de Crimée au 19ème siècle, l'Alliance Tripartite en 1939 et l'OTAN de nos jours en sont les principales manifestations.

Il est aujourd'hui question d'instituer un système de défense européen, qui serait peut-être parallèle à, mais distinct de l'OTAN et basé sur l'Union de l'Europe Occidentale. Peut-on concevoir la défense de l'Europe sans y inclure la Turquie? Je ne le pense pas, d'autant moins que la France, pilier d'une telle Union, mesure bien l'importance stratégique de la Méditerranée orientale où le rôle de la Turquie est indispensable.

On oublie très souvent que la Turquie est condamnée à vivre dangereusement, placée comme elle l'est, dans une région névralgique et entourée de voisins hostiles ou turbulents. C'est plutôt dans des moments de tension internationale que l'on se souvient de l'importance de la Turquie.

2. La Turquie, en tant que membre du Conseil de l'Europe, de l'OCDE et de l'OTAN et membre associé de la Communauté Economique Européenne, est déjà organiquement liée à l'Europe. Il est vrai que dans le cadre de la Conférence Islamique, elle est aussi proche du monde islamique. Ceci peut sembler contradictoire. En réalité, il n'y a pas de contradiction. D'abord, la Turquie n'a pas signé la Charte de la Conférence Islamique dont elle n'est que membre de facto, A chaque réunion elle fait une réserve comme quoi les résolutions adoptées ne l'engagent que dans la mesure où elles sont compatibles avec sa constitution (principe de laïcité) ou sa politique étrangère (liens organiques avec l'Occident et relations avec Israël). Cette attitude lui vaut de temps en temps des critiques ouvertes dans cette enceinte. Elle y a une position tout à fait particulière qui n'est jamais au détriment des intérêts du monde occiden-

tal. Si elle est là, c'est parce qu'elle fait partie géographiquement et historiquement de ce monde.

En conclusion, on peut dire que la double vocation de la Turquie vis-à-vis de l'Orient et de l'Occident lui donne la responsabilité de servir de liaison entre les deux mondes.

3. Ce que nous attendons de la France sur le plan international, est qu'elle soit neutre ou se maintienne à une position d'équidistance entre nous et nos voisins sur les problèmes litigieux. L'affaire de Chypre en est un exemple. Permettez moi de vous lire ce que le Général de Gaulle, lors de sa visite à Ankara, nous a dit à ce sujet: "... A Chypre, les Grecs sont une partie du peuple grec et les Turcs une partie des turcs de Turquie. Unir ces deux communautés qui sont très différentes l'une de l'autre, au sein d'un même Etat, serait une solution artificielle et transitoire. Elles doivent avoir des administrations séparées. Comme il y a une frontière turco-grecque en Thrace, de même il pourrait y avoir une frontière à Chypre. Les gouvernements de Turquie et de Grèce pourraient s'entendre pour délimiter cette frontière. De plus, une garantie internationale, par exemple celle des grandes puissances pourrait être instaurée"⁴.

Toujours est-il que la Grèce fait actuellement de cette affaire un préalable pour faire obstacle à l'entrée de la Turquie dans la Communauté Européenne. Chose incompréhensible, voire même l'abus d'un statut obtenu. Il suffit de se souvenir que le différend sur l'affaire de Gibraltar n'a pas empêché l'entrée de l'Espagne à la Communauté.

4. Dans le domaine économique, la France et la Turquie ont eu, pendant des siècles, des relations commerciales complémentaires. Il est vrai qu'après la dissolution de l'Empire ottoman, le marché turc n'était plus le même pour la France. Par ailleurs, de nouveaux fournisseurs, tels que l'Allemagne et l'Italie, se sont taillés une part importante dans ce marché.

D'après les données de 1987, parmi les pays de l'OCDE la part de la France dans les exportations turques vient en cinquième rang (4%) après l'Allemagne, l'Italie, les Etats Unis et la Grande-Bretagne; dans les importations turques, la France est également au cinquième rang (5%) rang, après l'Allemagne, E.U., l'Italie le Japon. Le montant annuel des échanges franco-turcs s'élève à 850 millions de dollars environ.

⁴ Op. cit. p. 252.

Evidemment avec l'accroissement de l'industrialisation et l'augmentation du pouvoir d'achat en Turquie, ces échanges pourraient s'élever. Il faut reconnaître que la Turquie avec une population de près de 53 millions est en passe de devenir un marché potentiel important pour la France et les autres pays de la Communauté. D'après les prévisions pour 1988 les montants de l'importation et de l'exportation de la Turquie atteindront respectivement 15 et 12 milliards de dollars. Si l'on considère que les échanges mondiaux se font en grande partie entre les pays industriels, au fur et à mesure que l'industrialisation de la Turquie s'accélère le volume des échanges de la Turquie atteindra un niveau appréciable. C'est la raison pour laquelle les investissements français dans le domaine industriel en Turquie contribueront à ce processus profitable pour les deux côtés. D'autre part, plus le niveau des relations économiques entre nos deux pays sera élevé, plus les relations politiques seront stables et solides. Je crois que c'est dans ce sens qu'il fallait interpréter le message que le Général de Gaulle a apporté à la Turquie en 1968.

Quant à l'intérêt que le gouvernement turc porte à l'adhésion à la Communauté, c'est avant tout parce que cette adhésion représente un pas dans le processus d'intégration politique dans l'Europe. Evidemment les considérations économiques ont une importance vitale pour la Turquie. Il suffit de penser que le commerce extérieur de la Turquie avec la Communauté s'élève déjà à environ 40% du total.

Si la Turquie a posé sa candidature à la Communauté en 1987, c'est que cette candidature était expressément prévue dans l'Accord d'Association de 1963. On peut discuter sur la question de savoir si l'économie turque est actuellement prête ou non à s'intégrer aux économies bien plus avancées des Douze. La même question s'était posée hier dans le cas du Portugal. En ce qui concerne l'attitude du gouvernement français sur ce sujet, l'opinion publique turque a été très favorablement impressionnée d'entendre de la bouche du Ministre des Affaires Etrangères, M. Raimond, en janvier dernier, que la France ne s'opposerait pas à la candidature turque. C'était le premier appui, au moins moral, de la part d'un des Grands de la Communauté.

Mais vu les difficultés actuelles dans ce domaine, je crois, personnellement, qu'il n'y a pas lieu pour nous de nous montrer trop empressés dans cette affaire. Le temps venu, l'Europe saura bien nous chercher et nous trouver.

5. Sur le plan culturel il n'y a pas de disparités insurmontables.

Certes les Turcs sont musulmans et ils ont vécu depuis un millénaire au sein de la civilisation islamique. Il est donc normal qu'ils gardent certains éléments de cette civilisation. N'empêche que, depuis cent cinquante ans de ça, ils cherchent eux-mêmes votre culture et y s'adaptent peu à peu malgré toutes les difficultés existantes. L'élite turque est même reconnaissante pour cela à l'Occident et en particulier à la France.

Sur ce plan, la langue française a son importance comme véhicule de communication. En effet elle est présente en Turquie. Une dizaine de Lycées, soit turcs comme les lycées de Galatasaray et de Tevfik Fikret, soit français comme les écoles confessionnelles, maintiennent toujours en bonne place, sinon en toute première comme jadis, la tradition du français parlé dans ce pays. Mais il reste encore beaucoup à faire. Les Français ne nous connaissent pas encore assez bien et continuent à avoir des préjugés à notre égard. Cependant, même si la tâche n'est pas facile, il ne faut pas perdre confiance. Par exemple, il y a l'essor du tourisme dans les deux sens, il y a les livres qui sont publiés de part et d'autre, il y a les activités des associations franco-turques et, bientôt, il y aura à Istanbul une faculté dont l'enseignement sera donné en français.

En ce qui concerne l'information et la communication, il y a eu un vide dans les quatre premiers siècles de nos relations. Evidemment à cette époque tout nous séparait, nos religions, nos façons de vivre, nos mentalités etc. Nous étions des infidèles les uns pour les autres. Même le Général Sébastiani, ambassadeur de France auprès de la Porte au début du 19ème siècle, qui jouissait d'une grande réputation en Turquie par son esprit de coopération, y était surnommé non pas intelligent tout court, mais "l'infidèle intelligent."

Je n'oublie pas que dès le 18ème siècle, les turcologues et voyageurs français ont donné à leurs compatriotes de précieux renseignements sur la Turquie. Mais la réciproque n'était pas vraie. C'est seulement au 19ème siècle que les Turcs ont commencé à étudier la langue et la culture françaises. En ce qui concerne la langue et la culture turques, nous savons fort bien ce que nous devons à cet égard à d'éminents turcologues comme Jean Deny et ses successeurs tels que Louis Bazin, Robert Mantran et la jeune génération.

Pour finir, j'oserai demander à nos amis français d'être patients au sujet de la Turquie. N'oubliez pas qu'elle est le seul pays laïque dans le monde musulman. Je pense que la laïcité est une antichambre indispensable de la modernisation et de la démocratie pour un pays musulman. Si nous persistons dans la voie démocratique ce n'est pas pour nous attirer des sympathies à l'Ouest, mais dans notre propre intérêt. Il y a eu, bien sûr, des intermèdes sur ce parcours, mais dans quel pays d'Europe n'y en a-t-il pas eu au 19ème et 20ème siècle?

Une dernière remarque: si nous voulons finir avec le clivage entre l'Orient et l'Occident qui dure depuis les Croisades, la position et l'action de la Turquie moderne constituent un élément positif. Ce que Kipling a dit autrefois: "East is East and West is West and never shall the twain meet" ne doit pas devenir une réalité éternelle.

Je vous remercie de m'avoir écouté avec patience.

* * *

BİBLİYOGRAFYA

PROF. DR. YULUĞ TEKİN KURAT, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Yayına Hazırlayan: S. Enders Wimbush, Önsöz: Albert Wohlstetter, Forum Yayınları No. 5.

Kitabın Türkçeye çevirisinin önsözü Prof. Aydın YALÇIN tarafından kaleme alınmıştır. Aydın YALÇIN bu önsöz'de: "1985 yılında İngilterede yayınlanan bu kitabı, 1986 başlarında okuduğumuzda, bunun zaman geçirmeden tercüme edilmesi gerektiğini düşündük... Bu kitapta her biri Sovyetler Birliği üzerinde tanınmış birer uzman olan bir çok bilim adamının kaleme aldığı incelemelerde, konu çeşitli açılardan tahlil edilmektedir" (s. 4) demektedir. Bunlar şu konuları içerirler:

1 – Önsözden sonra: Paul B. Henze: "*Uluslu İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar*", -Tarihsel ve İşlevsel Karşılaştırmalar 29 dan 77. sayfaya kadar süren bu uzun yazı, birçok alt bölümlerle konuyu aydınlatmıştır.

2 – Chantal-Lemercier-Quelqejay: "*İhtilâl ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar*" III. s. 79.

3 – Alexander R. Alexiev: "*Saldırıya Uğrayan Sovyet Ulusları İkinci Dünya Savaşının getirdiği Tecrübe*", s. 113-131.

4 – Daniel C. Matuszewski: "*İmparatorluk, Uluslar, Sınırlar*" Sovyet Kazançları ve Kayıpları", s. 133-167.

5 – Hans Bräker: "Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri" 169-238 S; notlar bölümünde (237 S. de: Sincan'daki Urumçi radyosunun 28 Ekim 1982 tarihindeki bölgesel yayına göre, bölgede yaşayan ulusların sayısı verilmektedir ki, buna göre Uygurlar 6 milyon civarında olup, Çin Müslümanları da 6 milyondan (yaklaşık olarak) fazla olarak gösterilmektedir. Toplam Sincan'daki nüfus yaklaşık 13 milyon sayılarak, bunun içerisinde küçük azınlıklar olarak, Kazak'lar (800 bin) Kırgızlar, Tatarlar, Özbekler, Tacikler ve bazı diğer kavimler gösterilmektedir.

6 – Roman Solchanyk: "*Polonya ve Sovyetlerin Batısı*" s. 239-266 .

7 – Bohdan R. Boclurkiw: "*Sovyetler Birliği'nde Kurumlaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri*" s. 267-301.

8 – Alexander Bennigsen: "*Sovyet Müslümanları ve İslâm Dünyası*" s. 303-328.

Son Olarak:

9 – S. Enders Wimbush "*Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde Uluslar*" s. 329-357.

Bu başlıklardan da görüldüğü gibi, çok değerli uzman ilim adamları, Sovyetlerdeki azınlıkların, kültürel, siyasi ve askerî durumlarını büyük bir vukufle ele almaktadırlar. Son yüzyıldan bugüne değin Rusya Türklerinin üzerinde oynanan tüm olaylar ve onların milli

sorunları sağlam tarafsız görüşlerle dile getirilmektedir ki, Türkiye okurları bakımından son derece ibretli sahafelerdir. Paul Henze s.40 da, *Osmanlılar ve Türkler* diye ayırdığı küçük bir alt bölümde, bu konulara ilgi çeken şu cümlelerle Türk okurlarını uyandırıyor: ... "60 yıldan beri Osmanlı ve Türk kökenli ulusların ilişkileri hakkında, büyük çapta çalışmaların yapılması ve şu anda Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Türkler açısından, bu konunun o kadar önemli sayılmamasına rağmen, SSCB'de gerek İslamiyetin, gerekse bu ülkenin etnik dağılımında, Türklerin öneminin gittikçe artması yüzünden, bu konuya ilerde kuşkusuz daha büyük bir ilgi duyulacaktır." demektedir.

Bu konu üzerinde S. Enders Wimbush'ın "*İmparatorluğun Etnik Faturası*," başlığı altındaki "Giriş" de (s. 21): "Sovyet İmparatorluğunda ...1979 nüfus sayımı birbirinden farklı 104 ulusu sınıflandırmış olup... 24 Müslüman milleti vardır ki... bunlara gelenekleri, kültürleri ve dinleri bakımından tarihsel uluslar denebilir. Rusların bu ulusları kendi potaları içinde eritmeleri asla kolay olmayacaktır." dediği 24 Müslüman milleti, aslında çok az bir miktarda olan diğer birkaç küçük kavim (Kafkasya Müslümanları) dışında hepsi aynı dili konuşan Türk soyundan olan boylardır.

Eritme konusunda da "Önsöz"de (s. 7) Albert Wohlstetter ilk cümlesinde: "Sovyet İmparatorluğu, kendisinden önceki Çarlık döneminden çok daha fazla sayıdaki ulusları bünyesinde bulundurmasına rağmen, bunları ne ortadan kaldıracak, ne de kendi potası içinde eritebilecektir" kelimeleriyle söze başlar.

Paul Henze s. 37'de 'Rus İmparatorluğu' başlıklı bölümde milliyet konusunda şunları yazar: "Milliyet meselesine gelecek olursak, karşımıza çok daha karmaşık bir tablo çıkmaktadır. 'Sovyet Milliyeti' teorisi, Rus İmparatorluğunun devamını haklı kılacak bir plan olarak geliştirilmiş olup, aynı zamanda uluslarla olan ilişkilerde Karşılaşılan zorluklardan kaynaklanan sıkıntıları ve zıtlıkları gidermek amacını gütmektedir. Bu itibarla eşitlik ilkelerinin kesinlikle uygulanması gerektiği anlaşılmıştır. Ancak ortaya istenmeyen sonuçlar çıkmıştır. Sovyet yönetimi bu sistemi ile öylesine bir açmaza girmiştir ki önümüzdeki 10 veya 20 yıl içinde etnik gerilimler giderek artacak ve bu süre içinde sistem daha de değiştirilmez bir hale gelecektir."

Hans Bräker'in makalesinin '*Türk ulusları ve İslamiyet*' başlığı altındaki "dil" üzerindeki düşünceleri de bizim görüşümüzden farksızdır, o: "Türk Ulusları arasındaki en önemli halka, onların ortak dili olmuştur. Çeşitli Türk Uluslarının kendilerine özgü dilleri arasında, öylesine bir yakınlık vardır ki, bunlar insana dilin çeşitli l e h ç e l e r i imiş gibi gelir", (s. 174) der. Devamında: "... Bugün Türk Uluslarını birbirlerine bağlayan diğer bir halka da onların dinidir... Bu din bütün Türk Ulusları ve aşiretlerini bir araya getiren bir bağ fonksiyonunu göstermiş ve yayılışı o denli hızlı olmuştur ki, bu büyümeyi diğer dinlerin hiçbirisi engelleyememiştir." demektedir.

Bu eserde diğer bir yazar, Bohdan R. Bociurkiw "*Sovyetler Birliğinde Kurumsallaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri*" başlıklı yazısında son devirdeki din sorunlarını ele almakta ve Müslüman Türklerin ibadetini resmen yürütmek üzere dört dinî teşkilatın kurulduğunu açıklamaktadır (s. 282).

Orta Asya, Kazakistan, Avrupa Rusyası ve Sibirya (İdil Ural bölgesi), Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya olmak üzere, bu dört dinî teşkilat müftülöklere bölünmüş olup, Sovyet doktrinine ters düşmeyecek şekilde yürütülmesine özen gösterildiğinden, Müslümanlar tarafından pek tutulmamıştır. Bu müftülöklükler, İslamiyetin geleneksel kurallarına bağlı akımları etkileyememişlerdir. Ahali bir taraftan Sovyet rejiminin İslamiyete karşı izlediği politikayı

kınarken, öte yandan müftülükleri de şeriata ihanet etmekle suçlamakta ve çeşitli tasavvuf mezheplerine bağlı gruplar türemektedir.

Kitap umumiyetle çok temiz basılmıştır, tertip hataları da yok derecesindedir. Ancak s. 176 da (son satırda) Kazakistan ve 1552 tarihi arasında bir eksiklik veya bu tarihin yanlış verilmesi (yazılışı veya basılışı) var gibi tesir bırakıyor, çünkü 1552 Kazan'ın istilâsı tarihidir.

Ch. Lem. Quelqejay'ın yazısında (s. 82) sık sık *Başkırt* şeklinde Rus dili imlâsına göre geçmektedir. Yabancılar için bu yazılış tabii sayılır, onlar Rusya vasıtasıyla malzeme kullanıyor. Bu halkın adı *Başkurt*'tur. Yani *ı* ile değil *u* ile yazılmalıdır. Milli tarihimizin ünlü efsanesinde *bozkurt* b a ş t a gider. *Bozkurt-başkurt* sinonim tabirdir. Burada bir ses karışması (Contamination) olabildiği gibi, *bozkurt* sözcüğü bu Boyun dilinde kullanıştan da çıkmış olup yerine *başkurd*'a bırakmış olabilir. (bkz. Abdülkadir İnan "Makaleler ve İncelemeler" s. 69 "*Türk rivayetlerinde bozkurt*", Türk Tarih Kurumu, 1968.) Madem bu halk bu tarihi ve bu efsaneyi unutmamıştır, adını da benimsemiştir, ona bu hakkı tanımak gerekmektedir, bunun için sevinmek de bize düşer.

Çok önemli konuları işleyen bu kitabı, bize kazandıran başta Prof. Yulug Tekin Kurat'a, Prof. Aydın Yalçın'a, Yayına hazırlayan Adnan Şenel'e, baskıya hazırlayan Vedat Beki'ye ne kadar teşekkür etsek azdır.

Prof. Dr. SAADET ÇAĞATAY

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE ALTIN ORDU İLE İLGİLİ YENİ ARAŞTIRMALAR

Doç. Dr. TÜTEN ÖZKAYA

Altın Ordu devleti ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde yapılan çalışmalar Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır, zira XIII. yüzyılda Avrupa ve Asya'nın en güçlü devletlerinden biri ve özellikle 58 yıl boyunca hiç bir devletin askerî ihtilâfa girmeye cesaret edemediği, Avrupa ve Asya'nın en güçlü devleti olan¹ Altın Ordu bugün Sovyetler Birliği'nin sınırları içerisine giren topraklar üzerinde kurulmuştu. Bu sebeple, Altın Ordu tarihini inceleyen Sovyet bilim adamlarının Türk-Moğol devletiyle ilgili olarak ortaya çıkardıkları her yeni belge, her yeni bulgu, çok az sayıda orijinal belge muhafaza edilmiş olduğundan, hakkında henüz pek çok şey bilmediğimiz Altın Ordu'nun tarihine, özellikle onun idarî ve malî düzenine, kültür hayatına ve sosyal bünyesine ışık tutacağından tarihimiz bakımından büyük değer taşımaktadır. Nitekim, Sovyet bilim adamlarının Altın Ordu ile ilgili olarak yayınladıkları ve bu yazının konusunu oluşturan yeni çalışmaları sayesinde, bilim dünyasının şimdiye kadar bilmediği 24 yeni yarlığın² ortaya çıkarıldığını; toplam 61 yarlığın incelenmesi sonucu Altın Ordu kançelâryasının üstün yapısal düzeyinin Ruslar'inkinden ve dönemin komşu devletlerinkinden çok daha mükemmel olduğunu; XIV. yüzyıla ve XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan Türk-Tatar kançelâryasının büyük bir gelişme gösterdiğini ve belge kültürünün, ayrıntılı olarak işlenmiş, biçim ve yapı bakımından mantıkî bir mükemmelliğe ulaşmış bölümünü oluşturduğunu; XIV. yüzyılın ilk yarısında Altın Ordu'da kültür hayatının, şehirciliğin, görkemli mimarînin, bilim ve edebiyatın hızla geliştiğini; metal (bronz) kalemin Avrupa'da en erken Altın Ordu'da kullanıldığını; 110 yerleşim merkezine sahip olan Altın Ordu'da yerleşik şehircilik kültürünün zamanına göre yüksek düzeyde olduğunu; idarî-siya-

¹ V. L. Yegorov, *İstoričeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv. (XIII-XIV. Yüzyıllarda Altın Ordu'nun Tarihi Coğrafyası)*, Nauka, Moskva 1985, s. 201.

² Altın Ordu, Kırım ve Kazan hanlarından yabancı ülkelerin hükümdarlarına gönderilen emir mahiyetinde olan namelere olduğu gibi, hanlar tarafından kendi tebaalarına veya herhangi bir şahsa verilen imtiyaz yazılarına da yarlık adı verilmektedir. Bkz. A.N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık Ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 3.

sî düzeninin müstesna bir özgünlüğe ve benzeri görülmemiş bir yapıya sahip olduğunu; gelişmiş bir bürokrasi mekanizmasının ve istikrarlı bir para sisteminin mevcut olduğunu öğrenmekteyiz.

Rus ve Sovyet doğu bilginlerinin Altın Ordu'nun yarlıkları ile ilgili çalışmaları burada sayılamayacak kadar çok sayıdadır. XIV-XVI. yüzyıllara ait en değerli yarlıklar, XIX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında, ilk kez ve esaslı olarak İ.N. Berezin tarafından yayınlanmıştır. Altın Ordu ve Kırım yarlıklarından bazıları, örneğin Timur Kutluk'un, Toktamış'ın, Saâdet Giray'ın, Mengli Giray'ın ve diğerlerinin yarlıkları, ayrıca İ. Hammer, Ya. O. Yartsov, V. V. Grigor'ev tarafından da yayınlanmıştır. V. V. Radlov, A. N. Samoyloviç ve diğerlerinin araştırmaları ise, Altın Ordu döneminin edebî dili ve yazılı kültürü hakkında önemli bilgiler ortaya koymuştur. V. V. Grigor'ev, Rus metropolitlerine (ruhanî reislere) gönderilen han yarlıklarının ilk araştırmacılarından biridir. B. Şpuler, A. Yu. Yakubovskiy, M. G. Safargaliev, G. A. Fedorov-Davidov gibi Altın Ordu'nun tarihini araştıranlar yarlık ve bitiklerden ³ yararlanarak değerli bilgiler edinmişlerdir.

Cuci Uлуу'nun XIV-XVI. yüzyıllara ait olan yarlıkları üzerine 1963-1979 yılları arasında çeşitli dergi ve kitaplarda yazıları yayınlanan Mirkasım Abdulahamoviç Usmanov'un titiz bir çalışma ürünü olan ve Altın Ordu'nun yarlıkları hakkında yeni ve değerli bilgiler içeren *Jalovannie akti Cucieva Ulusa XIV-XVI vv. (Cuci Uлуу'nun XIV-XVI. Yüzyıllara Ait Yarlıkları)*⁴ başlıklı Rusça kitabı, Altın Ordu'ya ait olan ve bilim dünyasınca bilinen orijinal yarlıkların az sayıda olması ve Altın Ordu tarihinin yeterince bilinmemesi nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Usmanov'un kitabı Giriş ile birlikte 4 bölümden oluşur. Kitabın sonunda ise zengin bir kaynak ve literatür yer alır.

Giriş bölümünde yazar, XIII. yüzyılda ortaya çıkan Cuci Uлуу'nun ya da diğer adıyla Altın Ordu İmparatorluğu'nun XIV. yüzyılın sonundan itibaren parçalanması sonucu, XV. yüzyılda bu imparatorluğun topraklarında Astrahan, Kazan, Kırım, Kasım, Sibir, Kazak, Özbek ve diğer müstakil hanlıkların ortaya çıktığını, XVI. yüzyılın ortasında Kazan ve Astrahan hanlıklarının yıkıldığını, Kırım'ın ise bu tarihten önce Osmanlı Türkleri'nin himayesi altına girdiğini, bu sebeple "Cuci Uлуу" kavramı için en uygun kronolojik çerçevenin XIII-XV. yüzyıllar olacağını ancak, orijinalleri elimize kadar ulaşan en erken Türkçe yarlıkların XIV. yüzyıla

³ Bitik - yazı, mektup, name demektir.

⁴ Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1979, 318 s.

ait olması yüzünden bu çerçevenin içine XIV-XVI. yüzyılları da dahil etmek gerektiğini ifade eder. XVI. yüzyıla gelince, ilkin, adı geçen hanlıklar imparatorluğun çöküşünden sonra da toplumsal-siyasî geleneklerinin bazı unsurlarını az veya çok yenileyerek geliştirmeye devam ettiler. Bu sebeple, XV, XVI ve hattâ XVII. yüzyılın başına ait yarlık ve bitiklerde geçmiş dönemlerin geleneksel unsurlarını bulmamız çok doğaldır. İkinci olarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Kırım'da resmî kançelârya alanı da dahil olmak üzere, pek çok alanda Türkleşme, yani "Osmanlılaşma" süreci gerçekleşti. Bu nedenle, biz burada artık sadece Türk-Tatar yazı geleneğinin unsurlarına rastlamakla kalmıyoruz. Bütün bunlar yüzünden en son kabul edilebilen tarih XVI-XVII. yüzyıllardır. Bu tarihten itibaren Kırım-Tatar kançelâryasının Türkleşme süreci tam anlamıyla tamamlanmıştır, zira son belge 1601 tarihini taşımaktadır. Cuci Ulusu'nun veya ondan ayrılan hanlıkların tarihini inceleyen tarihçiler, XIII-XVI. yüzyılların Arap ve Acem yazarlarının, daha geç dönem Türk tarihçilerinin, Rus vak'anüvislerinin, Batı Avrupalı seyyah ve diplomatların verdiği çok değerli bilgilerden yararlanmaktadırlar. Altın Ordu'nun yazılı kaynakları hanlıklar zamanında vardı, ama bunlar ya telef oldular ya da henüz ortaya çıkarılmadılar. Altın Ordu'nun ve ondan ayrılan devletlerin yarlık ve bitikleri, bu devletin siyasî ve sosyal tarihinin çeşitli yönlerini incelerken, kaynak olarak en sağlam ve güvenilir belgelerdir. Yarlıkların ilk incelemelerine filolojik bir eğilim egemendi; bunlar arkeolojik, dış görünüşleri ve mühürleri bakımından gerektiği gibi incelenmemiştir. Usmanov'a göre, Altın Ordu veya sonradan kurulan hanlıkların hanları tarafından mevki itibarıyla eşit olan ve kendilerine bağımlı olmayan hükümdarlara gönderilen resmî mektuplara bitik adı verilir. Yarlıklar ise, kendilerine tâbi ya da bağımlı olan ülkelerin hükümdarlarına gönderilen yazılı emirler, fermanlar, talimatlarıdır. Beylerin, mirzaların ya da han soyundan gelen diğer kimselerin yabancı hükümdarlara gönderdikleri mektupları yarlık olarak kabul etmek mümkün değildir. Aynı şekilde, siyasî bakımdan başka devletlere bağımlı olan hanların, hükümdaran ülkenin hükümdarına hitaben gönderdikleri bitikleri de yarlık olarak adlandırmak mümkün değildir. Yazar, bu kitabında, Türk-Tatar yarlıklarının inceleme metodunu mükemmelleştirmenin yanı sıra, toplam 61 yarlıktan hiç bilinmeyen 24 yarlığı ilk kez bilim dünyasına tanıtmaktadır. Orijinal ve kopya olan yarlıklar biçimsel bir analize tâbi tutulur, zira böyle bir yaklaşım, bu belgelerin içeriğinin anlaşılmasında en güvenilir ve kısa bir yoldur. Bu kitapta inceleme konusu olan yarlıklar Sovyetler Birliği'nde şu kütüphane ve arşivlerinde muhafaza edilmektedir: SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Kütüphane-

si'nin yazma bölümü, Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Doğubilimcileri Arşivi (Leningrad bölümü), Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Kütüphanesi'nin yazma bölümü, Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Müzesi nadir kitaplar fonu, Devlet Eski Belgeler Merkez Arşivi (Moskova), Kırım Bölgesi Devlet Arşivi (Simferopol), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Merkez Bilim Kütüphanesi'nin yazma bölümü (Kiev). Sovyetler Birliği'nde bulunan yarlıklara Timur Kutluk'un (Viyan'daki kopya nüshasını) ve Hacı Giray'ın (İstanbul'daki) yarlıklarını da ekleyecek olursak, Cuci Ulusu'nun XIV-XVI. yüzyıllara ait olan ve bilinen yarlıklarının hepsi 61'i bulur. Türkiye'deki arşivlerde, özellikle Topkapı Sarayı Müzesi'nde yapılacak olan titiz araştırmalar sonucunda yeni belgelerin ortaya çıkarılabileceği kaydedilmektedir. Daha sonra, yarlıkların nerede ve kimin tarafından hazırlandığı, ne münasebetle yazıldığı, restore edilip edilmediği, restore sırasında ne gibi değişikliklere uğradığı açıklanır, yarlıkların Rusça'ya veya diğer dillere çevrilip çevrilmediği belirtilir. Yarlığın cinsi, hangi (Arapça, Uyurca, Tatarca) yazıyla yazıldığı, yarlığın tarihi, orijinal veya kopya olduğu, yaprağın uzunluğu, rengi, satır sayısı, el yazısının niteliği, (küçük veya büyük harflerle) yazılış biçimi, mürekkebin rengi, üzerinde bulunan mühür, damga veya nişan, bu damgaların yeri, cinsi, iyi muhafaza edilip edilmediği, yarlıkların iyi muhafaza edilip edilmediği, tahribata uğradıysa eğer, bunun nasıl bir tahribat olduğu hakkında bilgi verilir. Yazar bilinen şu 37 yarlık hakkında etraflıca bilgi vermektedir: 1) Toktamış Han'ın Bik Hacı'ya verdiği tarhanlık yarlığı⁵(orijinal, 12 Ekim 1392); 2) Timur Kutluk'un, Muhammed'e önceden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 24 Nisan 1398); 3) Uluğ Muhammed'in, Tuğlu Biy (Bey)'e, Hızır'a eskiden verilmiş suyuğal yarlığı⁶ onaylayan yeni yarlığı (kopya, 15 Nisan 1420); 4) Hacı Giray'ın Hekim Yahya'ya verdiği tarhanlık yarlığı (kopya, 7 Mart

⁵ Hanlar tarhanlık yarlıklarıyla istedikleri kimseleri tarhan ilân ederlerdi. Tarhan vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf olan ve ilk 9 suçu bağışlanan kimse demektir. Yarlıkla verilen tarhanlık kuşaktan kuşağa intikal ederdi. Tarhanlık ayrıcalığı vaktiyle kadınlara da bağışlanırdı. Ayrıca, tarhanlık yalnızca şahıslara ihsan edilmeyip müesseselere de bağışlanırdı. Örneğin, Altın Ordu hanları Rus kilise ve manastırlarını özel yarlıklarla tarhan etmişlerdir. Bütün yarlıklar içinde uzmanlarca bilinen ve en çok incelenmiş olanıdır.

⁶ Moğol devletlerinde ve özellikle Altın Ordu'da han, üstünde yaşayan köylüleriyle birlikte geniş toprakları suyuğal suretiyle verirdi ve çok defa suyuğal yarlıklarına tarhanlık yarlıklarını da ilâve ederek buradaki halkı her türlü vergiden muaf tutarak onları suyuğal sahibine bırakırdı. Böylece, herhangi bir saha veya eyâleti suyuğal olarak alan kimse, o zamana kadar han veya sultan hazinesine verilen bütün vergi, resim ve mükellefiyetleri almak hakkını kazanırdı. Suyuğal sistemin başlıca vasfı, bu toprakların irsi olmasıdır.

1453)⁷; 5) Hacı Giray'ın, Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, 27 Kasım 1459); 6) Mengli Giray'ın Hoca Biy'e verdiği tarhanlık yarlğı (orijinal, 16 Ağustos 1467)⁸; 7) [Mengli Giray'ın] Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, 11 Temmuz 1468); 8) Mengli Giray'ın, Mahmutek'e eskiden verilmiş suyrğal yarlğı onaylayan yeni yarlğı (kopya, 30 Eylül 1468); 9) İbrahim'in, Gulbustan hatuna eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlğı (kopya, 1467-1479); 10) Mengli Giray'ın, İbrahim'e verdiği tarhanlık yarlğı (orijinal, 3 Ağustos 1485); 11) Sâhib Giray'ın, Şeyh Ahmed ve diğerlerine eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, 1 Ocak 1523); 12) Saâdet Giray'ın Alp Kara ve diğerlerine verdiği tarhanlık yarlğı (orijinal, Mart 1524); 13) Sâhib Giray'ın Surçe Hafız'a verdiği suyrğal yarlğı (kopya, Temmuz 1549); 14) Sâhib Giray'ın Akçukrak Biy'e ve diğerlerine verdiği suyrğal yarlğı (orijinal, Temmuz 1549); 15) Sâhib Giray'ın Tutan oğlana verdiği suyrğal yarlğı (kopya, 3 Mayıs 1550); 16) Sâhib Giray'ın, Sadr Ahmed'e verdiği suyrğal yarlğı (kopya, 19 Haziran 1550); 17) Devlet Giray'ın, Yamgurçu Hacı'ya eskiden verilmiş "beyliğini" onaylayan slujiliy yarlğı⁹ (kopya, Mart 1551); 18) Devlet Giray'ın, Huday Kulu'na eskiden verilmiş suyrğal yarlğı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, Mayıs 1557); 19) Devlet Giray'ın, Mustafa Bey'e verdiği l'gotnıy yarlğı¹⁰ (kopya, Ocak 1574 ve mükerrer 3 Şubat 1577); 20) II. Muhammed (Mehmed) Giray Sultan'ın, Amrulla oğlana eskiden verilmiş suyrğal yarlğı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, Haziran 1576); 21) Devlet Giray'ın Alçin-Hasan-Sufi'ye verdiği suyrğal yarlğı (kopya, 5 Haziran 1576); 22) Devlet Giray'ın Tangatmış'a verdiği suyrğal yarlğı (orijinal, 13 Haziran 1576); 23) Devlet Giray'ın, Hasan Bey başkanlığında bir gruba eskiden verilmiş suyrğal yarlğı onaylayan yeni yarlğı (orijinal, 1551-1577); 24) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Hacı Bey'e Abdika Hoca'ya verdiği l'gotnıy yarlğı (orijinal, 10 Ağustos 1577); 25) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın Abdi Şeyh'e verdiği l'gotnıy yarlğı (orijinal, 12 Ağustos 1577); 26) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Ak Muhammed'e eskiden verilmiş suyrğal yarlğı onaylayan yeni yarlğı (kopya, 26 Ağustos 1577); 27) II. Muham-

⁷ Bkz. A.N. Kurat, *a.g.e.*, s. 62-80.

⁸ Bkz. H. Abdullahoğlu, "Birinci Mengli Giray Han Yarlğı", *Türkiât Mecmuası*, IV (1934), s. 99-109.

⁹ Prenslik, beylik, yönetim hakkı, kısacası resmî görevler işgal etme hakkı tanıyan yarlğ.

¹⁰ Şu veya bu vergiden, yükümden muafiyet sağlayan ya da örneğin, yıllık parasal yardım, emekli maaşı gibi özel bir ayrıcalık tanıyan yarlğ.

med (Mehmed) Giray'ın, Can Mehmed Bey'e eskiden verilmiş "beyliğini" onaylayan yeni slujiliy yarlığı (kopya, 5 Ekim 1577); 28) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Malik-paşa-oğlana ve diğerlerine eskiden verilmiş su-yurğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1578); 29) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın Abdürrezak Şeyh'e verdiği l'gotniy yarlığı (kopya, Ekim-Kasım 1579); 30) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın bir gruba ver-diği su-yurğal yarlığı (orijinal, Haziran 1582); 31) II. İslâm Giray'ın Ab-durrahman Şeyh'e verdiği l'gotniy yarlığı (kopya, Şubat 1585); 32) II. İs-lâm Giray'ın, Kara Bey'e eskiden verilmiş "beyliği" onaylayan yeni yarlığı (kopya, Kasım 1585); 33) II. Gazi Giray'ın, Kuçi başkanlığındaki bir top-luluğa eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 31 Mayıs 1558); 34) II. Gazi Giray'ın, Safar Mirza'ya eskiden verilmiş su-yurğal yar-lığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1589); 35) II. Gazi Giray'ın, Şeyh Ali Hoca'ya, Abdika Hoca'ya eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1588-1596); 36) II. Gazi Giray'ın, Çakarça'ya, Rama-zan Bey'e ve diğerlerine eskiden verilmiş su-yurğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 22 Mayıs 1597); 37) [II. Gazi Giray'ın] Can Said'e ve di-ğerlerine eskiden verilmiş su-yurğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Haziran 1597).

İlk kez bu kitapta bilim dünyasına tanıtılan 24 yeni yarlık şunlardır: 1) [Mengli Giray'ın] Kırkyer halkına verdiği şertniy yarlığı¹¹ (kopya, Nisan 1478-Mart 1479). İnce beyaz Avrupa kağıt üzerine siyah mürekkeple ve ince uçlu kalemle küçük okunaklı nesih (nashî) hatla yazılan yarlıktan sa-dece 23 satır muhafaza edilebilmiştir. Yarlığın üzerinde mühür yoktur. Antlaşmanın yapıldığı yer belirtilmemiş, tarihi ise Tatarca ve rakamla ol-mak üzere iki kez ifade edilmiştir. 2) Muhammed (Mehmed) Giray Sul-tan'ın Kadir-Berdi ve diğerlerine verdiği tarhanlık yarlığı (kopya, Temmuz 1502). Filigranlı yeşilimsi-gri bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple ve nesta'î-lik hatla aceleyle yazılmış olan yarlık 18 satırdan ibarettir. Birçok yanlışlık ve tahrifatı içeren yarlık sultanın beyzî mührü ile damgalanmıştır. Bu kopya Mustafa Çelebi adında birisi tarafından hazırlanmış ve 1799 yılının Haziran ayında Akmeçit kaza mahkemesine sunulmuştur. Zayû(?) kıyısın-da düzenlenmiş olan yarlığın tarihi Tatarca hicrî ve 12 Hayvan takvimine göre "köpek yılı" olarak gösterilmiştir. Atalık Şeyh-Alak Bey'in rica ettiği ve Tauakkal-Mirza, Mahmud Bey, atalık Cabalak Bey ve Baubek'in tanık-lık ettiği yarlık hâfız tarafından yazılmıştır. 3) I. Muhammed (Mehmed)

¹¹ Vasallara verilen antlaşma yarlığı.

Giray'ın, Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1515). Beyaz, filigranlı Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızlı siyah mürekkeple ve divânî hatla yazılmış olan yarlığın baş kısmı yırtılmış ve sadece 14 satırı muhafaza edilebilmiştir. Üçüncü satırın sağ tarafında üç tane kalitesi düşük mavi damga vardır. Kötü bir şekilde muhafaza edilmiş olan yarlığın kâğıdını kurtlar kemirmiştir ve rutubet yüzünden üzerinde lekeler vardır. Yarlığın verildiği yer Tatarca yazılmıştır. 4) Sâhib Giray'ın, Devletyâr Hâfız'a verdiği suyuğâl yarlığı (kopyadan çıkarılmış kopya, Haziran 1549). Ondört satırdan oluşan yarlık Bahçesaray'da verilmiştir. Kun-Tugan Bey'in rica ettiği yarlığın tarihi Arapça yazılmıştır. 5) Sâhib Giray'ın, Tilyau-Birdi'ye verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, Temmuz 1549). Siyah mürekkeple ve sülüs(suls) hatla yazılmış olan ve iki yaprakten oluşan yarlık iyi muhafaza edilmiştir. Tarihi Arapça olarak belirtilen ve Bahçesaray'da verilen yarlığı Kun-Tugan Bey rica etmiş, Mustafa adında bir kâtip yazmıştır. 6) Sâhib Giray'ın, (...)hbay-sufiye(?) verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, Ağustos 1549). İnce, sararmış beyaz Avrupa kâğıt üzerine siyah yaldızsız mürekkeple ve divânî hat unsurları içeren sülüs hatla yazılmıştır. Onyedî satırdan oluşan yarlık çok kötü muhafaza edilmiştir. Rutubet yüzünden üzerinde lekeler bulunan yarlığın kâğıdı çok buruşmuş bir durumdadır. Bahçesaray'da verilen yarlığın tarihi Arapça'dır. Rica eden kişinin adı belirtilmemiştir. Yarlık Şaban adında bir kâtip tarafından yazılmıştır. 7) Sâhib Giray'ın, Tulpar'a verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, 8 Mart 1550). Beyaz Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple basit, okunaklı, sülüs hatla yazılmıştır. Onsekiz satırdan oluşan yarlık iyi muhafaza edilmiştir. Alma-Saray'da düzenlenen ve tarihi Arapça ifade edilen yarlığı Maaşuk Bey rica etmiş ve kâtip Şaban yazmıştır. 8) Sâhib Giray'ın, Kızıl Kurt'a verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, 10 Mayıs 1550). Kalın, sarımsı, filigranlı kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple büyük, okunaklı sülüs hatla yazılmıştır. Onbeş satırdan oluşan yarlığın baş kısmı yırtılmıştır. Rutubet yüzünden üzerinde lekeler olmasına rağmen, metnin esas kısmı iyi muhafaza edilmiştir. Alma-Saray'da verilen ve tarihi Arapça ifade edilen yarlığı Ağış Bey rica etmiş ve kâtip Şaban yazmıştır. 9) Devlet Giray'ın, Hocamyar Hâfız'a verdiği tarhanlık-suyuğâl yarlığı (kopya, Mart 1565). Kopyası 1793'de çıkarılan ve 17 satırdan oluşan yarlık nesta'lik hatla yazılmıştır. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi okunaksız bir şekilde Arapça yazılmıştır. 10) Âdil Giray Sultan'ın, Abdurrahman'a eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Şubat-Mart 1566). Dokuz satırdan oluşan ve Salgir Saray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla ifade edilmiştir. 11) Devlet Giray'ın, Süleymanşah Bey'e "Mekke'ye se-

yahat" izni veren ohrannıy yarlığı¹² (orijinal, 8 Ağustos 1573). İnce beyaz bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple ve küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Türkçe olan yarlık 18 satırdan ibarettir ve üzerinde beyzî mühür bulunur. Kırım'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 12) Devlet Giray'ın, Yamgurçu Hacı'ya eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 23 Haziran 1576). Üzerinde mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunan ve 38 satırdan oluşan yarlıkta pek çok tahrifat ve okunaksız yerler vardır. Yarlığın verildiği yer belirtilmemiş ve tarihi rakamla yazılmıştır. 13) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Hocamyar Hacı'ya eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Ağustos-Eylül 1577). Onyedili satırdan oluşan yarlıkta mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunur. Alma-Saray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla ifade edilmiştir. 14) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Ak-Derviş'e verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, Aralık 1577-Ocak 1578). Beyaz Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve oldukça küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Yirmi satırdan oluşan yarlıktaki mavi ve al damgalar silinmiştir; beyzî mührün ise hafif izi görülmektedir. İyi muhafaza edilmekle birlikte yarlığın üzerinde rutubet yüzünden lekeler vardır ve sağ tarafını kurtlar kemirmiştir. Yarlığın verildiği yerin yazılı olduğu son kısım kesilmiştir. Tarihi rakamla ifade edilen yarlık, ortografik hatalar yüzünden güçlükle okunmaktadır. 15) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, İsa'ya, Kul-Hoca'ya ve diğerlerine verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Nisan 1579). Filigranlı, sarımsı Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve dîvânî hatla yazılmıştır. Yirmiiki satırdan oluşan yarlıkta mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunmaktadır. Mavi damga ile beyzî mühür iyice görülmektedir, ancak al damga çok solmuş bir durumdadır. Bahçesaray'da verilmiş ve iyi muhafaza edilmiş olan yarlığın üzerindeki tarih rakamla yazılmıştır. 16) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Can Munle Hacı'ya verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, Haziran 1581). İnce Avrupa kâğıt üzerine yaldızsız mürekkeple, sık ve küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Üzerine mavi ve al damgalar vurulmuş olan yarlık 15 satırdan oluşur. Kötü muhafaza edildiğinden kâğıdın üzerinde rutubet yüzünden kahverengi lekeler ve delikler vardır. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla belirtilmiştir. 17) II. İslâm Giray'ın, atalık Abdurrahman'a verdiği slujiliy yarlığı (kopya, Eylül-Ekim 1586). İlk kopya 17, ikinci kopya ise 22 satırdan oluşur. Birinci kopyada hanın adı yanlışlıkla "Selâmet Giray" olarak yazılmıştır. İyi muhafaza edil-

¹² Yabancı elçileri, tüccarları himaye etmek için ya da uzak ülkelere yolculuğa çıkan tebaaya verilen himayenamerler.

miş olan yarlık Kırım şehrinde verilmiştir; tarihi ise rakamla yazılmıştır. 18) Mihri Sultan Hani'nin İgaci Hasan'a verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Haziran-Temmuz 1588). Kalın, beyaz Avrupa kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve sade divânî hatla yazılmıştır. Ondört satırdan oluşan yarlığın üzerinde solgun bir beyzî mühür görülmektedir. Bahçesaray'da verilen yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 19) II. Gazi Giray'ın, Arslan Bey'e ve diğerlerine eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 15 Haziran 1590). Beyaz kuşe kâğıt üzerine bol yaldızlı siyah mürekkeple ve sık divânî hatla yazılmıştır. Yirmibir satırdan oluşan yarlığa mavi ve al damgalar vurulmuştur. Metnin sonunda ise beyzî mühür görülmektedir. Bahçesaray'da verilmiş ve iyi muhafaza edilmiş olan yarlığın tarihi rakamla belirtilmiştir. 20) II. Gazi Giray'ın, Ahmed Paşa Bey'e "beylik" veren sulujili yarlığı (orijinal, Nisan 1591). Sararmış beyaz Avrupa kâğıt üzerine az yaldızlı siyah mürekkeple, sık ve küçük divânî hatla yazılmıştır. Yirmi satırdan oluşan ve üzerinde beyzî mühür bulunan yarlık kötü bir şekilde muhafaza edilmiştir. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 21) II. Gazi Giray'ın, Nakıy ve Ablak başkanlığındaki topluluğa eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1594). Yirmiiki satırdan oluşan yarlık beyaz Avrupa kâğıt üzerine, nesta'lik unsurları içeren basit, küçük divânî hatla ve yaldızsız siyah mürekkeple yazılmıştır. İyi muhafaza edilmiş olan yarlığın sonunda beyzî mühür görülmektedir. Arap Bey'in çadırında verilmiş olan yarlığın tarihi Arapça yazılmıştır. 22) Feth Giray Sultan'ın, Yunus'a, Saltuk'a ve diğerlerine eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 1595). Dokuz satırdan oluşan ve bazı yerleri okunaksız olan yarlık Salgir Saray'da verilmiştir. Tarihi rakamla yazılmış olan yarlığın sonunda, kopyanın doğruluğuna dair Mustafa Çelebi'nin ifadesi bulunur. 23) II. Gazi Giray'ın, Yamgırçu'nun cemaatine ve Kasım Bey'e eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Ağustos-Eylül 1597). Beyaz Avrupa kâğıt üzerine az yaldızlı siyah mürekkeple ve basit, küçük divânî hatla yazılmıştır. Onüç satırdan oluşan yarlığa beyzî mühür vurulmuştur. Kötü muhafaza edilmiş olan yarlıkta tarih Arapça ifade edilmiştir. 24) [II. Gazi Giray'ın] Munla Nakıy'ın cemaatine eskiden verilmiş olan tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Ekim 1601). Otuz satırdan oluşan yarlığın baş kısmı, kötü muhafaza edildiğinden, yırtılmıştır. Beyzî mühür vurulmuş olan yarlık Bahçesaray'da verilmiştir ve tarihi Arapça yazılmıştır.

Daha sonra, yazar, bazı yarlıklarla ilgili tartışmalı meseleleri ele alır ve mevcut yarlıkların bölgelere göre dağılımına geçer. İncelenen dönemde,

Altın Ordu'dan ve Kazan hanlığından topu topu 5, Kırım hanlığından ise 56 Türkçe yarlığın elimize geçtiği ifade edilir. Cuci Ulusu'nun oluşma, gelişme ve parçalanma dönemlerini aşamalı olarak geçirdiği XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan dönemde tek bir devlet mevcuttu ve bu devlette çok sayıda yarlık geçerliydi. XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu hanları Rus metropolitlerine 10'dan çok tarhanlık yarlığı vermişlerdir; bunlardan 6 tanesi elimize geçmiştir. Cuci yarlıkları, elbette, sadece Rus metropolitlerine verilmiyordu; hattâ bunlar yarlıkların önemsiz bir kısmını oluşturmuyordu. İmparatorluğun içinde çok sayıda devlet adamları, yüksek unvan sahipleri, zengin tüccarlar, soylu toprak sahipleri ve hayvan yetiştiricileri, çeşitli unvan ve rütbede memurlar ve din adamları vardı. Bu gruplar ayrıcalıklarını, resmî devlet emri niteliğindeki yarlıklar ve hukukî değer taşıyan çeşitli kararnamelerle saptarlardı. Suyurğal devlette, yani askerî-tımar sisteminde, toprak devletin, daha doğrusu hanın malıydı. Bu nedenle her yeni han, tahta geçtiğinde, toprakla ilgili ayrıcalıkları yeniden ilân ederdi, daha doğrusu eski sahipleri adına bu ayrıcalıkları onaylardı. Önceden verilen ayrıcalıkların her yeni han tarafından onaylanması usulü, bir yığın yarlığın kütle halinde yeniden yayınlanmasını gerektirirdi. Bunlara, her han döneminde verilen yeni yarlıklar da eklenirdi. Yukarıda anılan grupların Cuci Ulusu'nda yüzlerce olduğu gözönüne alındığında, verilen yarlıkların da bir hayli çok olduğu tahmin edilebilir. Anlaşılabacağı gibi, Altın Ordu'ya ait olan yarlıkların elimizde bulunan orijinalleri, XIII-XV. yüzyıllarda mevcut olan çok sayıda yarlıkların sadece çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Altın Ordu yarlıklarının çoğu çeşitli nedenler yüzünden telef olmuşlardır. Yazar, elimizde bulunan 61 belgenin, XIV-XVI. yüzyıllara ait olan ve muhafaza edilen belgelerin tamamı olmadığını, sadece şimdiye kadar ortaya çıkarılanlar olduğunu ifade eder. Elimizdeki 61 belge, Cuci Ulusu'nun ve onun parçalanması sonucu ortaya çıkan hanlıkların yarlıkları hakkında geniş bilgi edinmek için oldukça zengin malzeme içerir. Dahası, bu nispeten zengin malzeme, Türk-Tatar hanlıklarındaki kançelârya kültürünün evrimini izlemek ve ayrıca Cuci kançelâryasının kaynak ve gelenekleri ile ilgili meseleleri daha sağlam bir temelde aydınlatmak için imkân vermektedir. Yarlıkların incelenmesi, bunların sadece itinalı bir şekilde hazırlandığını, her hanlıkta yarlıkların yazılış kurallarına sıkı sıkıya uyulduğunu değil, aynı zamanda Cuci Ulusu'nun çeşitli bölgeleri için bu kuralların genetik ve tarihsel birliğini de doğrulamaktadır.

Daha sonra, yazı malzemeleri ve gereçlerinden söz edilir. Elimizde mevcut olan tüm orijinal yarlıklar kâğıt üzerine yazılmıştır. Ancak,

o dönemde parşömen kâğıdı bilinmiyordu. Cuci Ulusu'nun erken döneminde, dayanaklı, düzgün yüzeyli ve perdahlamaya elverişli olan Orta Asya kâğıdı özellikle revaçta idi. Cuci Ulusu'nda ve onun parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanlıklarda, Orta Asya, Yakın Doğu ve Batı Avrupa kâğıtları dışında, Hindistan gibi diğer ülkelerden de getirilen yazı malzemeleri kullanılırdı. Elimizdeki tüm orijinal yarlıklar, mavimsi-siyah tonundan grimsi-kahverengi-siyah tonuna kadar uzanan, siyahın çeşitli tonlarındaki, ayrıca kırmızı ve sarı mürekkeple yazılmıştır. Daha sonraları, Osmanlı-Türk etkisinin artmasıyla birlikte Kırım yarlıklarında yaldızlı mürekkebin kullanıldığı görülür. Cuci kançelâryasında, genel olarak, üstün kalitede, güçlü olmakla birlikte kâğıdı hiç aşındırmayan mürekkep kullanılmıştır. Yarlıklardaki mürekkep örnekleri henüz kimyasal bir analize tâbi tutulmadığından, Cuci Ulusu'nun çeşitli bölgelerinde, siyah mürekkep hazırlama usulleri ve formülleri hakkında şimdilik bilgiye sahip değiliz. Cuci Ulusu'nda kamış kalemin yanı sıra, kuştüyü kalem ve arkeolojik bulgulara göre kemik kalemler de kullanılırdı. Ancak, en ilginç olan husus, arkeolojik bulgular arasında metal kalemlere rastlanmasıdır. Örneğin, XIV. yüzyılda yıkılmış olan Saray Berke'de bronz bir kalem bulunmuştur. Avrupa'da ise, çelik kalem ancak XVIII. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Böylece, metal kalemin, sadece Volga boyunda değil, fakat tüm Avrupa'da en erken olarak Cuci Ulusu'nda kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonra yarlıkların dilinden söz eden yazar, Moğolların esas devlet dilinin, başlangıç aşamasında, Uygurca değil, Moğolca olduğunu ifade eder. Moğol kançelâryalarında başka başka diller konuşulurdu. Zamanla diğer diller Moğol dili üzerinde hâkim olmaya başladı. Örneğin, Cuci Ulusu'nda Moğolca unsurlar Türkçe unsurlar tarafından hızla yutulmaya başladı. Moğol İmparatorluğu'ndaki Türkçe unsurlar, Moğolların batıya doğru ilerlemeleri ile birlikte hızla artmıştır, zira bugünkü Kazakistan'da, Hârizmşahlar devletinde, Ural dağlarının güneyinde, Volga boyunda, Güney Rusya bozkırlarında çok sayıda Türk kavmi, özellikle Kıpçaklar ve Oğuzlar yaşıyordu. Bunlar Moğolların bünyesine hızla girerek onların askerî gücünü büyük ölçüde artırdılar. Bu nedenle, Doğu Avrupa'ya akın eden Moğollar etnik bakımdan sadece Moğollar'dan oluşmuyordu. Moğol ordusu, çoğunluğunu Türk halklarının oluşturduğu bir ordu idi. Özellikle bundan ötürü Cengiz Han ve halefleri ile birlikte batıya giden çok sayıda Moğol Türkleşti ve özellikle yine bu nedenle, XIII-XIV. yüzyıllarda çok sayıda Türkçe ve az sayıda Moğolca sözcük Rus diline nüfuz etti. Bu Türkçe unsurların büyük bir kısmını, XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Altın Ordu'nun Kıpçak lehçesinden alınmış olan sözcükler oluştu-

rudu. Eğer, Cuci Ulusu'nda Moğol etnik unsuru ve Moğolca tam anlamıyla egemen bir rol oynamış olsaydı, o taktirde Rus dilindeki Moğolca sözcüklerin sayısı Türkçe sözcüklerinkinden daha çok olurdu. Altın Ordu hanlarından Berke'nin sarayında ve kançelâryasında Türkçe'nin hâkim olduğu S. Zakirov tarafından tespit edilmiştir. Berke'den sonra gelen hanlar zamanında Türkçe'nin rolünün daha da arttığını tahmin etmek gerekir. Görüldüğü gibi, XIII. yüzyılın ortasında, Moğolca'nın yerini hızla edebî Türk dili almıştır. Böylece, Deşt-i Kıpçak'ta etnik-kültürel ve sosyal zemin bulunmadığından Moğolca nispeten dar bir askerî kalbur üstü takımının dili olarak daha en baştan doğal bir ölüme mahkûm edilmişti. Bu ölüm olayı bazı tarihçilerin tahminlerinden çok daha kısa bir sürede gerçekleşti. Cuci Ulusu'nda hemen hemen en baştan beri nispeten bağımsız bir edebî dil şekillenmişti. Bir yandan Uygur-Karahanlı gibi erken dönem edebiyat gelenekleri, öte yandan yerel diyalektler, yani Kıpçak ve Oğuz lehçeleri bu yeni yazı dilinin temelini oluşturuyordu. Mengli Giray'ın, Osmanlı sultanlarına gönderdiği ilk bitikleri, Cuci kançelâryasının kurallarına uygun olarak, Kıpçakça yazılmış iken, Kırım Osmanlı Türkleri'nin himâyesi altına girdikten (1475) sonra yazılan bitiklerde, Osmanlı Türkçesi'ne özgü unsurlar görülmeye başlamıştır. Ancak, diğer ülkelere, örneğin, Lehistan-Litvanya krallarına ve Rus prenslerine gönderilen bitiklerde, Cuci-Kıpçak kançelâryasının dil özellikleri uzun bir süre varlığını korumuştur. Osmanlı-Türk kançelâryasının etkisi, XVII. yüzyılın birinci yarısında Transilvanya prenslerine gönderilen Kırım bitiklerinde görülmektedir. Kıpçakça esasındaki geleneksel resmî dil, ülke içindeki belgelerde daha uzun bir süre kullanılmıştır. Sâhib Giray'ın, Osmanlı Türkçesi'ne özgü unsurları hemen hemen hiç içermeyen yarlıkları bu hususu doğrulamaktadır. I. Devlet Giray'ın döneminden itibaren durum biraz değişmeye başlar. Örneğin, I. Devlet Giray'a ait 9 yarlıktan 6 tanesinin dili Sâhib Giray'ın yarlıklarındaki kadar Kıpçakça değildir. Bunlarda, Osmanlı Türkçesi'nin yanı sıra, çok sayıda Arapça unsur da göze çarpmaktadır. II. Muhammed(Mehmed) Giray'ın yarlıklarında Türkleşme süreci çok daha belirgindir. Onbir yarlıktan 7 tanesi Osmanlı Türkçesi'nin giderek artan etkisi altında, 4 tanesi ise hemen hemen tamamen Osmanlı-Türk yarlıkları tarzında düzenlenmiştir. II. Gazi Giray'ın, saltanatı döneminde yarlıkların dili Osmanlılaştırılmıştır. Örneğin, onun 10 yarlığından 6 tanesinin dili yoğun bir şekilde Osmanlılaştırılmış, 4 tanesi ise tamamen Osmanlı-Türk yarlıkları tarzında düzenlenmiştir. Böylece, Kırım-Tatar kançelâryasının Türkleşmesi, XVI. yüzyılın sona erdiği ve XVII. yüzyılın başladığı sırada tamamlanmıştır.

Yazar, Cuci Ulusu'nda uzun bir süre bir arada varlığını sürdüren Uygur ve Arap yazılarını inceler. Cengiz İmparatorluğu'nun oluşması sırasında resmî devlet yazısı olarak kabul edilmiş olan Uygurca'nın alfabesi Moğollar arasında genellikle yaygındı. Biraz değişik bir tabloyu, XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya'da, Doğu Avrupa'da, yani Türk-Moğol İmparatorluğu'nun batı uluslarında görmekteyiz. Bu yerlerde Uygur yazısı genel bir yaygınlık kazanamamıştı, zira buralarda yaşayan Hârizm, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Kırım halkı, Türk-Moğol fetihlerinden çok daha önce İslâmîyeti kabul etmiş ve Arap alfabesi esasında az veya çok gelişmiş olan edebî bir dile sahip olmuştur. Uygur alfabesi, resmî durumuna rağmen, Türkçe-Arapça yazı geleneğinin yerini alamadı. Elverişsiz koşullara rağmen, Uygur yazısı, Doğu Avrupa'da, ilk bakışta görüldüğünden daha uzun bir süre ayakta kalmıştır. Cuci kançelâryalarında resmî belgelerin düzenlenmesi sırasında Uygur yazısının aktif olarak kullanıldığına dair elimizde bilgiler vardır. Metropolitlere gönderilen han yarlıklarının Rusça çevirilerinin analizinin ortaya koyduğu gibi, bu yarlıkların önemli bir kısmı Uygur yazısıyla düzenlenmiştir. Uygur alfabesinin Cuci kançelâryalarında oldukça yaygın olarak kullanıldığını, Toktamış'ın Yagayla'ya gönderdiği (1393) Uygurca bitiği ve Rusça belgelerdeki daha geç döneme ait notlar doğrulamaktadır. Ayrıca, Uygur yazısı, Cuci-Memlûk yazışmalarında aktif bir şekilde kullanılmıştır. Yazar, Cuci Ulusu'nun resmî yazışmalarında Uygur yazısının kullanılmasının, bazı yerli Türk-Tatar resmî belgelerinde izlendiğinden çok daha faal olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, Cuci Ulusu'nun dahilî yaşamında Uygur yazısının kullanım alanı önemli ölçüde daha dardı. Uygur alfabesi, Cuci Ulusu'ndaki halkın yaşantısına çok erken dönemlerde kök salmış bulunan Arapça ile yarıştı ama Arapça bu yarıştan galip çıktı. Uygurca yazılmış yarlıkların asılları henüz ortaya çıkarılmamıştır. Arapça yarlıklara gelince, Cuci Ulusu'nun hanlıklarında, dahilî kançelâryada, orijinal yarlıklarda sülûs ve dîvânî hatlar kullanılırdı. Otuziki yarlıktan 9 tanesi sülûs, 22 tanesi dîvânî hattın çeşitli varyantlarında (örneğin, Toktamış'ın 12 Ekim 1392 tarihli ve Saâdet Giray'ın, Mart 1524 tarihli yarlıkları dîvânî-calî hatla yazılmıştır) ve sadece bir tanesi nesta'lik hatla yazılmıştır. Sâhib Giray'ın, tüm yarlıklarında sülûs hat görülmektedir. I. Devlet Giray'dan başlayarak dîvânî hattın egemenliği izlenir. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın birinci yarısında sülûs hat, muhtemelen en yaygın yazı tarzlarından biriydi. I. Devlet Giray'ın, döneminden itibaren dîvânî hattın mutlak egemenliğini, Osmanlı-Türk hattatlığının etkisinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Aslında dîvânî hat, Türk-Tatar kançelâryasına iki kez nüfuz etmiştir. Erken dönemlerde, Cu-

ciler ile uzun siyasî ve kültürel ilişkilerde bulunan Memlûklerin kançelâr-yasında divânî hatla yazılar yazılmıştır. Bu nedenle, Altın Ordu'da kâtiplerin, Osmanlı divânî hattatlık geleneğinin oluşmasından çok daha önce, bu yazı tarzını benimsediklerini tahmin etmek mümkündür. XVI. yüzyıldan ve hatta XV. yüzyılın sonundan itibaren divânî hat, Cuci Ulusu'nun tüm hanlıklarına değil, sadece Osmanlı himâyesine girmiş olan Kırım'a ikinci kez nüfuz etmeye başladı. Kırım yarlıklarında Osmanlı etkisi, sadece divânî hattın değil, örneğin, yaldızlı mürekkebin kullanılmasıyla da kendisini göstermiştir.

Daha sonra, yarlıkları yazan ve rica eden kişiler ve yarlıkların dış görünüşü ile ilgili meseleler incelenir. Cuci de dahil olmak üzere Türk-Moğol İmparatorluğu'nun çoğu ulusunda kâtime, Uygurca'dan Moğolca'ya geçmiş bir sözcük olan ve XIII-XIV. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan "bitikçi" adı verilirdi. Ancak, incelenmekte olan yarlıklarda bu sözcüğe hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Oysa, onun fiil biçimi (bitildi: yazıldı, bitidi: o yazdı, bitidim: ben yazdım) özellikle I. Devlet Giray'ın, tahta çıkışından önce faal olarak kullanılmaktaydı. "Bahşi(Bakşi)" ise, Türk ve Moğol halkını ilgilendiren belgeleri Uygur harfleriyle yazan Türk asıllı kâtibî ifade etmek için kullanılırdı. "Bahşi" terimi Kırım'da, XVI. yüzyılın ortasında artık kullanılmaz olur. İslâmiyetin etkisinin artmasıyla birlikte kâtip için Arapça "hâfız" terimi, Sâhib Giray'ın, döneminden itibaren ise, yine Arapça bir terim olan "kâtip" kullanılmaya başlar. Sâhib Giray'ın, 9 yarlığından 7 tanesinde yarlığın sonunda kâtibin adı yazılmıştır. Kâtip teriminin Cuci yarlıklarında, daha erken dönemlerde kullanıldığını görmekteyiz. Yarlıkların sonunda kâtibin adının yazılması âdeti, sekreterlerin, metnin içeriğinin doğruluğuna dair sorumluluk taşıdıklarını gösterir. Yarlığın metninin doğruluğuna ve muteberliğine dair sorumluluğu, kâtiplerin yanı sıra, yarlıklarda "rica eden" kişi olarak anılan önemli bürokratlar, yüksek makam ve unvan sahibi kimseler ve devlet adamları da taşırdı. Bunlar, yarlık hamillerinin haklarının yasaya uygun olup olmadığını kontrol ederek metnin taslağını hazırlar ve ricayı onaya sunarlardı. Rica eden kişinin adı, kural olarak, yarlığın sonudaki protokolde yer alır ve kâtiplerle ilgili bilgidен önce gelirdi. Örneğin, Hacı Giray'ın, 7 Mart 1453 tarihli yarlığında "Mauilyana Sadr-Cihan rica etti, Ali Bahşi yazdı" ya da Mengli Giray'ın, 3 Ağustos 1485 tarihli yarlığında "Muhammed Bey rica etti, ben başkâtip Murtaza Bahşi yazdım" ifadeleri bulunur. 1551 yılına kadar verilmiş olan 23 yarlıktan 14 tanesinin üzerinde rica edenin ve kâtibin adı görülmektedir. Bazı yarlıklarda sadece kâtibin veya rica edenin adı

anılırdı. Bazılarında ise iki ayrı rica eden kişi ile birlikte iki ayrı kâtibin de adları yer alırdı. Sâhib Giray'ın, tahtan indirildiği dönemden itibaren, yarlığın sonundaki protokolde rica edenin ve kâtibin adlarını yazma âdetinden vazgeçilmiştir. Osmanlı etkisinin ortaya çıktığı 1551 yılından sonra, yarlığın içeriği, rica eden kişi ve kâtip ile ilgili bilgiler "kazasker defterlerine" kaydedilmeye başlamıştır.

Cuci Ulusu'ndaki kâtipler yarlıkların dış görünüşüne büyük önem vermişlerdir. Yarlıklar sadece içeriğiyle değil, dış görünüşüyle de hanların gücünü ve büyüklüğünü yansıtmak zorunda idi. İslâm ülkelerinde hattatlığın bir sanat dalı haline gelmesinden dolayı, bu sanatı himaye eden her "aydın han" övgüye lâyık görülürdü. Bu nedenle, yarlıkların yazılış tarzı, hanın sanata karşı olan sevgisini de yansıtmak zorunda idi. Altın Ordu'da, ülkenin toprak bütünlüğüne sahip olduğu ve askerî-siyasî bakımdan güçlü olduğu dönemde, muazzam bir zenginlik birikmiş ve bu da kültürün hızla gelişmesine sebep olmuştur. Şehir kültürünün, parlak ve görkemli mimarinin, bilim ve edebiyatın oluşması ve gelişmesiyle birlikte hattatlık da gelişme göstermiştir. Geçmişte mevcut olan gelişmiş, muazzam belge kompleksinin ancak önemsiz, muhtemelen çok iyi olmayan bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Sâhib Giray'dan önce verilmiş ve erken döneme ait olan yarlıklar birbirine yapıştırılmış 3-5 yapraktan oluşan uzun tomarlar halinde muhafaza edilirdi. Sâhib Giray'ın, döneminde durum biraz değişti ve ebat bakımından daha tek tip yarlıklar verilmeye başladı. Sâhib Giray'ın, orijinal yarlıklarının tomarları daima birbirine yapıştırılmış iki yapraktan oluşurdu ve tomarların eni dar boyu uzun olurdu. 1551'den sonra yarlıkların ebatları istikrarsız bir hale gelmeye ve eski gelenek bozulmaya başladı. Cuci yarlıklarında gereksiz hiç bir süslemeye izin verilmezdi. Yarlığın metni, en üst kısımda ve ortada yer alan "invocatio(davet)" ile başlardı. Yarlıkların çoğunun baş tarafı kaybolduğundan, sadece dokuz yarlığın "invocatio" su elde mevcuttur. Bunlardan üç tanesinde "invocatio" "Hû" sözcüğüyle, iki tanesinde ise "Besmele" ile ifade edilmiştir. Yarlıklara "Besmele" yazma âdetini Cuciler atalarından, yani Moğol kağanlarından miras almışlardır. "İnvocatio"ya görkemli bir şekilde yaldızlı olarak ya da sade bir şekilde küçük harflerle yazılırdı. "İnvocatio"yu, çoğunlukla büyük harflerle süslü olarak yazılan "intitulatio (adrese:gönderen)" izlerdi. Tüm yarlıkların başında, yarlığı göndereni belirtmek amacıyla "Sözüm" ifadesi bulunur. Örneğin, "Toktamış Sözüm", "Hacı Giray Sözüm". Bu ifade bütün Cuci yarlıklarında genel olarak kullanılan bir biçimdir. Usmanov, bu tâbirin, sadeliğine rağmen, bilginlere büyük

zahmet verdiğini kaydeder ve çeşitli bilim adamlarının bu tâbiri yorumlama biçimlerini verir. Daha sonra, yazar, bu tabiri etraflıca incelemeye tâbi tutar. Önceleri “Toktamış Sözüm”, daha sonraki dönemlerde ise, “Devlet Giray Han Sözüm” varyantlarına rastlanır. İkinci varyanta “han” unvanının eklenmesinin sebebi, eski imparatorluğun toprakları üzerinde yeni Cuci hanlıklarının oluşmasıdır. Bu dönemde her yeni taht sahibi, hanlık hakkını vurgulamak için kendisini kanıtlama ihtiyacı duymaya başlamıştır. Bu “han” unvanının, yeni hanlıkların ortaya çıkışından önceki yarlıklarda hiç bulunmaması, bu tahmini doğrulamaktadır. Bu ikinci varyant da, hanlıklar döneminde genel olarak kullanılan bir biçimdi. “Ulu Ordunun Ulu Hanı Mengli Giray Sözüm”, “Ulu Ordunun Ulu Hanı Gazi Giray Sözüm” gibi tabirler 1502’den sonra ortaya çıkmıştır. Bu ifadeler, yarlığı veren hanların Cuci mirasına hak iddia ettiklerini göstermektedir. Bu değişik ifadelerin, ortaya çıkış zamanı ve ait oldukları dönemi gözönüne alınarak yapılan karşılaştırmalı analizi, Cuciler’in zayıflamaya, parçalanmaya başladıkları oranda, yarlığı veren hanların daha görkemli, daha kalabalık ve daha iddialı ifadeler kullandıklarını göstermektedir. “Inscriptio (adressat:alıcı)” su az veya çok tam olarak gösterilmiş olan otuzyedi yarlığın incelenmesi sonucu, yarlıkların çeşitli kimselere - sağ ve sol kol oğlanlarına¹³ on bin, bin, yüz ve on kişilik askerî birliklerin başında bulunan tümen, bin, yüz ve on beylerine, vilâyet, şehir ve köy darugalarına¹⁴, müfti ve müderrislerle, kadı ve muhtesiblere, meşayih ve sofulara (şeyh ve sülilere), çeşitli görev sahiplerine ve tebaaya verildiği ortaya çıkmaktadır. Yarlığın esas metninden sonra yarlığın verildiği yer, tarihi, yarlığı düzenleyen kimseler, rica edenler ve tanıklar hakkında bilgi verilir. Belgenin düzenlendiği tarih, istisnasız olarak bütün yarlıklarda verilmiştir. Örneğin, altmışbir yarlıktan sadece iki tanesinde tarih yoktur. Bunun sebebi, sonraki yıllarda yapılan restorasyon sırasında, yarlığın son satırlarının kesilmiş olmasıdır. Nispeten erken döneme ait belgelerde, yarlıkların verildiği tarih ve yere ilişkin bilgi de bazen değişiklik görülebilir. Örneğin, bazen önce tarih, sonra yer yazılır, bazen de yer, tarihin ortasında ifade edilir. Daha sonraki dönemlerde, istikrarlı olarak önce tarihin sonra da yerin yazıldığını görmekteyiz. Yarlıkların verildiği yerle ilgili bilgilere yarlıkların büyük bir çoğunluğunda rastlanmaktadır. Altmışbir yarlıktan sadece 7 tanesinin verildiği yer belir-

¹³ Altın Ordu’da han çocukları olup tahta çıkma hakkına sahip olmayanlara “oğlan” adı verilirdi. Bunlar hanların carie ve odalıklarından doğan çocuklarıydı. Ülke içinde özellikle önemli askerî görevlere tayin edilirdi.

¹⁴ En yüksek sivil yönetici.

tilmemiştir. Yarlıkları tarihleme usulü her zaman aynı değildir. Çok erken dönemlere ait yarlıklarda yıl, hicrî, aynı zamanda 12 Hayvan takvimine göre belirtilmiş, günün tarihi ve hatta haftanın günü de ifade edilmiştir. Yıllar 12 Hayvan takvimine göre daima Türkçe olarak adlandırılırdı. Ayların adları ise, Kamerî takvime göre Arapça verilmiştir. Tarihin 12 Hayvan takvimine göre gösterilmesi âdeti, XVI. yüzyılın başında ortadan kalktı. Hicrî yıllar Türkçe adlandırılmaya ve ayların günleri belirtilmeye başladı. Yılın rakamla ifadesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısı için tipiktir ve bunun örnekleri 25'ten çok belgede görülmektedir. Sadece iki belgede yıllar hem yazıyla ve hem de rakamla yazılmıştır. Böylece, metni hazırlanarak onaya sunulan yarlık al veya mavi damgayla mühürlenirdi ve geçerli hale gelirdi. Onaylanan yarlık alt kısmından başlayarak katlanır ve tomar halinde rulo yapılırdı. Cuci Ulusu'nun kançelârya kültürünün oluşmasında, Uygur-Karahanlı geleneği, Oğuz-Kıpçak edebî dili ve ulusun bünyesinde bulunan yerleşik halkın yazılı kültürü olmak üzere üç Türk unsuru başlıca rol oynamıştır.

Yazar, Türk-Tatar yarlıklarındaki mühürler ile ilgili meselenin günümüze kadar çok az ele alındığını ve hatta V.V. Grigor'ev'den sonra Cuci Ulusu'nun mühürleriyle hiç kimsenin ilgilenmediğini ifade eder. Şimdi elimizde biraz daha zengin malzeme bulunmaktadır. Örneğin, önceleri 5-6 mühür bilinirken, bugün 25'den çok damga ve mühür¹⁵ bilinmektedir. Cuci Ulusu'nun yarlıklarına özel mühürler - önceleri dört köşeli büyük ya da küçük damgalar, daha sonraları ise beyzî mühürler (nişanlar)-vurulurdu. Dört köşeli damgalar, dış, orta ve iç çerçevelerinde yazılar bulunan büyük bir kareden oluşur. Damganın üzerinde önce "Besmele", daha sonra da "Lâilâha İllâllah Muhammed Resul-ullah" sözleri bulunur. Tarak damga, varsa eğer, küçük bir dikdörtgenin içerisinde damganın ortasına yerleştirilirdi. Bilinen dört köşeli damgalar şunlardır: 1) Toktamış; 12 Ekim 1392 tarihli yarlığı, 2 al damga; 2) Toktamış; 1393, 1 altın damga; 3) Uluğ Muhammed; 1428,5 altın damga, tarak damga; 15 Nisan 1420 tarihli yarlığı, 1 al damga; 4) Hacı Giray; 27 Kasım 1459 tarihli yarlığı, 3 al damga, tarak damga; ayrıca Mengli Giray'ın, 16 Ağustos 1467, Saâdet Giray'ın, Mart 1524 tarihli yarlıkları; 5) Mahmud (Mahmud Han Bin Muhammed Han Bin Timur Han); 1466,3 siyah (mavi ?) damga; 6) İbrahim Han; 1467-1479 tarihli yarlığı, 1 mavi (?) damga; 7) Men-

¹⁵ Damga - nişan ve çeşitli mühürler anlamına gelir. Ancak, XV-XVI. yüzyıllarda dört köşeli olanlara damga, beyzî olanlara ise nişan adı verilirdi.

gli Giray; 3 Ağustos 1485 tarihli yarlığı, 3 mavi damga, tarak damga; 8) Mengli Giray; 1469-1476,4 mavi damga; 9) I. Muhammed (Mehmed) Giray; Mayıs 1515 tarihli yarlığı, 1 mavi damga, tarak damga; 10) Sâhib Giray; 1523, 1 al damga (Hacı Giray'ın, 7 Mart 1453 tarihli yarlığı); 11) Sâhib Giray; Akçukrak Biy'e ve Tilyau Birdi'ye verilen Temmuz 1549 tarihli ve Ağustos 1549 ile Mart 1550 tarihli yarlıkları, 5 al ve 5 mavi damga, tarak damga; 12) I. Devlet Giray; Mayıs 1557 tarihli yarlığı, 1 al ve 1 mavi damga, tarak damga; 13) I. Devlet Giray; 13 Haziran 1576 ve 1551-1577 tarihli yarlıkları, 2 al ve 2 mavi damga, tarak damga; 14) II. Muhammed (Mehmed) Giray; Aralık 1577-Ocak 1578, 1578, Nisan 1579, Haziran 1581 ve Haziran 1582 tarihli yarlıkları, 5 al ve 5 mavi damga; 15) II. Gazi Giray; Mayıs 1589 ve 15 Haziran 1590 tarihli yarlıkları, 2 al ve 2 mavi damga, tarak damga. Cuciler'in dört köşeli mühürleri hangi malzemeden yapıldıklarına dair bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen, bazı mühürler, özellikle imparatorluğun güçlü döneminde değerli madenlerden dökülürdü ya da yeşim taşı gibi çeşitli has taşlardan yapıldı. Damgalar al, altın ve mavi olmak üzere üç renkte olurdu. Altın ve mavi damgalar devlet adına çıkarılan emir(ferman) ve resmî bildiriler gibi en önemli belgelere vurulurdu. Zira, altın rengi zenginlik, güç ve debdebe simgesidir. Mavi rengin ise eski zamanlarda, büyüklüğün, enginliğin ve sayıca çokluğun bir çeşit eş anlamı olduğu tahmin edilebilir. Bu nedenle, al damga, mavi ve altın damgalardan sonra ikinci sırayı işgal ederdi. Al damganın, kudretli yabancı hükümdarlara gönderilen bitiklerde bulunmaması, ayrıca iki damgalı yarlıklara, daima önce mavi, ardından al damganın vurulmuş olması bu hususu doğrulamaktadır. XVI. yüzyılın sonunda, yani II. Gazi Giray'ın döneminde, dört köşeli damgaların imâli ve kullanımı tamamen ortadan kalktı ve beyzî mühürlerin görkemli gelişme dönemi başladı. Cuciler'in, XIV. yüzyıla veya daha geç döneme ait beyzî mühürleri siyah renktedir. Beyzî mühürlerin büyüklüğü genellikle hep aynıdır ve üzerinde bulunan yazılar da hemen hemen standarttır. Mührün üzerinde malikin adı ve soyadı, ayrıca Giray soyunun arması olan tarak damga bulunurdu. Dört hanın ve iki sultanın beyzî mühürleri şunlardır: 1) Saâdet Giray Han Bin Mengli Giray Han, tarak damga (Mart 1524 tarihli yarlığı); 2) Devlet Giray Han Bin Mübarek Giray Sultan Bin Mengli Giray Han, tarak damga (Ağustos 1573 ve 1551-1577 tarihleri arasında verilen yarlıkları); 3) Muhammed(Mehmed) Giray Sultan [II] Bin Devlet Giray Han (Haziran 1576 tarihli yarlığı); 4) Muhammed (Mehmed) Giray Han [II] B'in Devlet Giray Han, tarak damga (10 Ağustos 1577, 12 Ağustos 1577, Aralık 1577-Ocak 1578, 1578, Nisan 1579, Haziran 1582 tarihli yarlıkları); 5) Mihri Sul-

tan...(?) (Haziran-Temmuz 1588 tarihli yarlığı); 6) Gazi Giray Han Bin Devlet Giray Han, tarak damga (Mayıs 1589, 15 Haziran 1590, Nisan 1591, Mayıs 1594, 1588-1596, Eylül 1597 tarihli yarlıkları). Devlet Giray'ın mührü dışında, han ve sultan mühürlerinin metni, malikin değişmez unvanları olan "han" veya "sultan" ile birlikte ad-soyadı ve tarak damgası olmak üzere iki unsurdan oluşurdu. İstisna oluşturan Devlet Giray'ın, mührüne gelince, burada hanın adı, soyadı daha detaylı olarak verilmiştir, yani ona dedesinin adı ve değişmez unvanı da ilâve edilmiştir. Beyzî mühürler sade, açık ve seçik ve hattâ zariftirler. Han ile sultanın beyzî mühürleri arasındaki fark, hanın mühürlerinde tarak damgasının bulunması, sultanın mühürlerinde ise bulunmamasıdır.

Yazarın tanımlamasına göre, han adından verilmiş olan Cuci resmî belgelerinin hepsini yarlık olarak adlandırmak gerekmez, sadece hanın emirleri, buyrukları, karar ve fermanları, yani kendisine bağlı bulunanlarca, tebaa veya resmî rütbe bakımından alt kademede bulunan yöneticilerce yerine getirilmek ya da gözönünde tutulmak zorunda olan tüm emirler (talimatlar) yarlık olarak adlandırılır. İncelenmiş olan malzemenin ışığında yarlıklar iki gruba ayrılabilir: yarlıklar ve mektup-bitikler. Ancak, bu sınıflamada, biçim bakımından yarlık (emir, ferman), içerik bakımından ise, bitik karakteri taşıyan bir grup belge gözden kaçmıştır. Bunlara yarlık-bitikler adı verilmektedir. Eğer gönderenin ve mührün özellikleri bitikleri yarlıklardan ve yarlıkları bitiklerden ayırt etmeye izin veriyorsa, o taktirde yarlığın alıcısı ve biçimi, yarlıkları, yarlık-bitiklerden ayırt etme imkânı verir. Yarlıkların grup halindeki genel alıcısından farklı olarak, yarlık-bitiklerin alıcısının şahsı belirgindir. İkinci olarak, bünyesinde, yarlıklarda bulunmayan "salutatio (selâm)" yer alabilir. Yarlıklar, hamili tarafından elde edilen şu veya bu ayrıcalığın esasını açıklarken, yarlık-bitikler, şu veya bu olay ya da gönderenin niyet ve isteği hakkında bilgi içerir. Yarlık-bitiklerin bu özellikleri, onları bitiklere benzer kılar. Türk-Tatar resmî belgelerindeki hitap tarzlarının analizi, bunları şu temel gruplara ayırmamıza imkân vermektedir: 1) Yarlıklar (ülke tebaasına olduğu gibi vasal ülkenin tebaasına da gönderilen emir ve fermanlar); 2) yarlık-bitikler (vasal hükümdarlara gönderilir); 3) Bitikler-mektuplar (mevkice eşit haklara sahip olan kişilere ve bağımsız ülkelerin hukuken eşit güçteki veya rütbece veya mevkice üstte bulunan hükümdarlarına gönderilir) 4) Antlaşmalar ve şertnîe yazıları (eşit haklara sahip olan hükümdarlar arasındaki antlaşmalar veya mevkice üstte bulunan hükümdarlara verilen antlaşma mektupları). Emir (ferman) niteliğindeki belgeleri yarlık olarak adlandırma ge-

leneği, Moğollar'dan önceki dönemde de mevcuttu. Burada incelenen tüm belgeler yarlık olarak adlandırılmıştır. "Mektup, kitap, belge" anlamında kullanılan "bitik" terimi, Moğollar'dan önceki dönemde birçok Türkçe yazılı anıtlarda tespit edilmiştir.

Sonuç olarak yazar, bu monografide, XIV-XV. yüzyıllara ait Türk-Tatar yarlıklarının çok çeşitli yönlerden özel bir analize tâbi tutulduğunu ifade eder. İncelenen döneme ait Türk-Tatar kançelâryası karmaşık bir gelişme yolu izlemiştir. Onun köklerinde, Moğollar'dan önceki Türkler'in, örneğin, Uygurlar'ın ve erken dönem Cengizler'in kançelâryasının yazılı kültür gelenekleri bulunur. Genel olarak, yarlıkların çok yönlü incelemesinin gösterdiği gibi, XIV. yüzyıla ve XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Türk-Tatar kançelâryası büyük bir gelişme göstermiş ve belge kültürünün ayrıntılı olarak işlenmiş, biçim ve yapı bakımından mantıkî bir mükemmelliğe ulaşmış bölümünü meydana getirmiştir. Sovyet filoloğu A.S. Demin, XIV-XVII. yüzyıllara ait eski Rus edebiyatında Türk kültürünün unsurlarını inceleyen bir yazısında, Türk-Tatar yazılı geleneğinden Ruslar'ın yaptığı alıntıları açıklarken "Altın Ordu kançelâryasının üstün yapısal düzeyinin Ruslar'inkinden ve dönemin komşu devletlerinkinden çok daha mükemmel olduğunu" kaydetmiştir. Usmanov, A.S. Demin'in bu görüşünde tamamen haklı olduğunu ifade eder.

Altın Ordu'nun yazılı kültürüyle ilgili olarak A. P. Grigor'ev'in "Pis'mo Mengli-Gireya Bayazidu II" (1486) (Mengli Giray'ın, II. Bayezid'e Mektubu)¹⁶ başlıklı makalesi vardır. Mengli Giray'ın, yayıncılar tarafından, içeriğine göre, II. Bayezid'in dönemine (1481-1512) ait olduğu ifade edilen, ancak yazılış tarihi bulunmayan üç mektubu muhafaza edilmiştir. Bunlardan, çok kötü muhafaza edilmiş olan birincisi 1510/11 yılının kış mevsimi, ikinci mektup ise, 1512 yılının Ocak sonu-Şubat başı olarak tarihlenir. Bu makalenin inceleme konusunu oluşturan ve orijinali Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan üçüncü mektubun F. Kurtoğlu¹⁷ ve A.N. Kurat¹⁸ tarafından yapılan Türkçe çevirisi ve ayrıca A. Benning- sen'in editörlüğünde hazırlanmış olan kitapda Fransızca çevirisi¹⁹ yayınlanmıştır. Bu mektubun tam ve doğru olmayan Rusça çevirisi M.S. Saidov

¹⁶ *Vostokovedenie*, 5(1987), s. 128-143.

¹⁷ F. Kurtoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten* 1/3-4 (1937), s. 645-647.

¹⁸ A.N. Kurat, *a.g.e.*, s. 91-100.

¹⁹ *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du palais de Topkapı*. Par A. Bennigsen, Paris 1978, s. 80-83.

tarafından yapılmış ve K.V. Bazileviç tarafından 1948'de yayınlanmış²⁰; Rumence çevirisi ise T. Cemil tarafından yapılmış ve 1968'de yayınlanmıştır²¹. Bu mektubun yazıldığı tarih şimdiye kadar az veya çok tam ve doğru olarak belirlenmemiştir, ancak yayıncılar bu mektubun 1475 ile 1490 yılları arasında yazıldığını tahmin etmişlerdir. Grigor'ev makalesinde, bu bitişin yazıldığı tarihi tespit etme girişiminde bulunmaktadır. Mengli Giray'ın, II. Sultan Mehmed'e (1451-1481) yazdığı dört mektubu ve Türk sultanlarına gönderdiği mektupları, ayrıca II. Bayezid'e gönderdiği mektubun biçim ve içeriğini etraflıca inceleyen Grigor'ev, söz konusu mektubun II. Bayezid'in saltanat döneminin başında, yani XV. yüzyılın 80'li yıllarında yazıldığını saptar. Mektubun tarihini daha tam ve doğru olarak belirlemek için mektupta dağınık olarak ifade edilmiş olan, o dönemin olayları ile ilgili tüm bilgileri inceleyen yazar, Mengli Giray'ın, II. Bayezid'e gönderdiği mektubun 1486 yılının Haziran-Temmuz aylarında yazıldığını tespit eder.

1969-1980 yılları arasında çeşitli dergi ve kitaplarda, XII-XIV. yüzyıllarda Moğol şehirlerinin ortaya çıkış sebepleri, Bel'camen, Saray Batu ve Saray Berke'de yapılan arkeolojik incelemeler ve kazılar, Kazan'ın ortaya çıkışı gibi konularda yazıları yayınlanmış olan V.L. Yegorov'un *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv. (XIII-XIV. Yüzyıllarda Altın Ordu'nun Tarihi—Coğrafyası)*²² başlıklı Rusça kitabı, Sovyet tarih biliminde, Altın Ordu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar tarihî-coğrafya sorunlarının tümüne ışık tutan ilk araştırmadır. Rus ve doğu vakayinamelerinin yanı sıra, Volga boyundaki Altın Ordu şehirlerinde, G.A. Fedorov-Davidov başkanlığında uzun yıllar süren plânlı kazılar sonunda elde edilmiş olan zengin arkeoloji malzemesine, nümizmatik ve ortaçağın kartografik malzemelerine dayalı olarak yazılan bu kitapta, Altın Ordu'nun toprakları, sınırları ve idarî düzeni incelenmekte; 100'ü aşkın Altın Ordu şehirleri hakkında bilgi verilmekte ve Cuciler'in yayılma yolları izlenmektedir. Beş bölümden oluşan kitabın "Kaynaklar ve İstoriografya" başlıklı birinci bölümünde yazar, Altın Ordu devletinin sınırlarının, yazılı kaynaklara dayanarak, şimdiye kadar sadece genel çizgilerle belirlendiğini ifade eder.

²⁰ K. V. Bazileviç, "Yarlık Ahmed-hana İvanu III", *Vestnik Moskovskogo Universiteta* 1(1948), s. 38.

²¹ T. Cemil, Doua documente tatarești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova. *Annuaire Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol"* V (1968), Iași, s. 191-192.

²² Bkz. 1 nolu dipnota.

Bazı han yarlıkları dışında, Altın Ordu'ya ait yazılı kaynaklar muhafaza edilmediğinden, bu devletin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki sınırlarını tespit etme meselesinde, Rus vakayinameleri, Arap ve İranlı yazarların verdikleri bilgiler, Batu Han zamanında Altın Ordu topraklarını batıdan doğuya ve doğudan batıya kateten P. Carpini ve G. Rubruk'un eserleri, Ortaçağ'da İtalya ve İspanya'da yapılmış olan ve halen muhafaza edilmekte olan bazı haritalar, zengin nümizmatik malzeme ve bu devletin çeşitli yerleşim merkezlerinde yapılan kazılar büyük önem taşımaktadır. Altın Ordu şehirlerine, devletin iç yapısına ve sosyal hayatına ışık tutan genel çalışmalar ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde ve Avrupa'da yapılan yayınlar hakkında ayrıntılı bilgi veren Yegorov, bu kaynaklarda Altın Ordu devletinin tarihî-coğrafyası ile ilgili konuların hiç veya yeterince ele alınmadığını özellikle belirterek, söz konusu kitabının bu alanda orijinal bir çalışma olduğunu ifade eder. "Altın Ordu'nun Toprakları Ve Sınırları" başlıklı ikinci bölümde, devletin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki sınırları incelenmektedir.

"Altın Ordu'nun Şehirleri Ve Devletin Ekonomik Coğrafyasının Bazı Sorunları" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, Prut ile Dnestr, Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklarda, Dnepr havzasının sol kıyısında, Kırım'da, Don ve Volga havzalarında, Kuzey Kafkasya'da, Volga ve Ural nehirleri arasında uzanan bölgelerde, Hârizm'de, Batı Sibirya'da, Güney Kazakistan'da bulunan Altın Ordu yerleşim merkezleri hakkında bilgi verilmektedir. Yazar, Altın Ordu'nun tarihî coğrafyası bakımından şehirler meselesinin özel bir anlam taşıdığını, zira şehirlerin sayısının ve sınırlarının tespitinin, yerleşikliğin ne derece yaygın olduğuna dair bilgi edinmemize imkân verdiğini; devletin idarî-siyasî yapısının bazı yönlerini aydınlattığını; ekonomi (ticaret ve zanaat merkezlerinin, kervan yollarının, v.s. ortaya çıkarılması) ile ilgili pek çok sorulara cevap verdiğini ifade eder. Moğollar önceleri, XIII. yüzyılın 40'li yıllarında, mevcut olan eski şehirlerden yararlandılar. Bu hususta en tipik örnek, ilk Altın Ordu sikkelerinin basıldığı Bulgar şehridir. Batu Han'ın saltanatı döneminde, XIII. yüzyılın 50'li yıllarında bozkırlarda şehircilik faaliyeti başladı. XIII. yüzyılın 50'li yıllarının ortasından 60'lı yıllarının ortasına kadar uzanan Berke Han döneminde ise gelişme gösterdi. Bu dönemde Altın Ordu'nun şehircilik politikasında önemli bir değişiklik oldu. İslâmiyetin kabulü, kültür yaşamında olumlu bir etki yapmış, şehirler gelişmiş ve özellikle başkent muazam camiler, minareler, medreseler, kervansaraylar, v.s. ile dolmuştur. Berke Han'dan sonra tahta geçen hanlar, yeni şehirlerin kurulmasıyla pek ilgilenmediler. Bu nedenle XIII. yüzyılın 70'li yıllarından XIV. yüzyılın

20'li yıllarının başına kadar uzanan dönemde şehirlerin büyümesi ve gelişmesi yavaşladı. Doğu ve Batı ülkeleriyle çok yönlü dipolamatik ilişkilerin kurulduğu ve dış ticaretin hızla geliştiği Özbek Han ve halefi Canibek Han döneminde, yani XIV. yüzyılın 20'li yıllarından 60'lı yıllarına kadar uzanan dönemde, Altın Ordu siyasî gücünün ve ekonomik gelişmesinin doruk noktasına ulaştı ve buna paralel olarak şehircilik ve mimarlık görkemli bir büyüme gösterdi. Şehir alanları genişledi ve çok sayıda yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bunlar arasında en büyüğü, XIV. yüzyılın 30'lu yıllarının başında Özbek Han tarafından temeli atılan ve daha sonra başkent olan Saray el-Cedid idi. Bu dönemde bozkırlarda, kilometrelerce uzanan geniş yerleşim bölgeleri ortaya çıktı. Volga nehrinin kıyıları baştan başa şehir, kasaba ve köylerle doldu. Volga'nın kolu olan Aktuba'nın, kaynağından Saray el-Cedid'e ve daha ötelere kadar uzanan, sol kıyısı boyunca, küçük şehirler ve kasabalar kuruldu. Canibek Han'ın saltanatının son yıllarında ve özellikle halefi Berdi Bek Han zamanında şehirciliğin yavaş yavaş gerilemeye başladığı ve XIV. yüzyılın 60-70'li yıllarında, dahili karışıklıkların başlamasıyla birlikte aniden durduğu görülmektedir. Toktamış Han zamanında karışıklıklar döneminin sona ermesine rağmen, şehirler giderek önemini yitirmeye devam etti. 1395-1396 yıllarında Timur, Altın Ordu şehirlerine kesin bir darbe indirdi ve pek çok şehir bozkırların ortasında birer enkaz haline geldi. Yazar, şehirleri incelerken, devletin topraklarını, kendine özgü ekonomik özelliklere sahip olan birkaç tarihî-coğrafi bölgeye ayırır. Altın Ordu'nun bilinen tüm yerleşim merkezleri, devletin batı sınırından başlayarak doğuya doğru incelenmektedir. Prut ile Dnestr nehirleri arasında uzanan bölgede şu şehirler hakkında bilgi verilmektedir: *Akkerman* (Belgorod; nüvizmatik verilere göre, bu şehir XIV. yüzyılın 60'lı yıllarında Tatarlar tarafından terkedilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında uluslararası ticaret merkezi olan Akkerman, Altın Ordu'nun büyük bir limanı ve önemli bir zanaat merkezi idi. En önemli ihracat maddesi, uluslararası pazarda değeri olan buğday idi. Arkeolojik araştırmalar sonucu, burada, oldukça gelişmiş çömlekçi ocakları ve özel bir çömlekçi mahallesi ortaya çıkarılmıştır), *Kili* (Kiliya; Altın Ordu'nun Tuna nehrinin ağzında bulunan uluslararası ticaret merkezidir. Arkeolojik bakımdan henüz incelenmediğinden, şehrin kurulduğu ve Tatarlar tarafından terkedildiği tarihler tam olarak saptanamamaktadır), *Kosteşti* (Moldavya'da bulunan bu şehrin Türkçe-Tatarca adı bilinmemektedir. Kazılardan elde edilen malzeme, çevre bölgelerin, muhtemelen, idari merkezi rolünü oynamış olan bu şehrin oldukça büyük bir zanaat ve ticaret merkezi olduğunu göstermektedir), *Yeni Şehir* (Orhey; Altın Ordu'nun Moldavya'da bulunan en büyük

şehirlerinden biridir. Nümizmatik verilere göre, şehir XIV. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Kazılardan bu şehrin önemli bir idarî, zanaat ve ticaret merkezi olduğunu anlıyoruz. Kazılar sırasında burada cami, hamam ve saray kalıntıları, evler ortaya çıkarılmıştır). Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklardaki yerleşim merkezleri hakkında bilgiler, kazı yapılmadığından, son derece kıttır. Burada bulunan ve Türkçe-Tatarca adları bilinmeyen Altın Ordu şehir harabeleri şunlardır: *Mayaki* (Dnestr'in ağzında), *Meçetnoe* (Buğ'un, yani Aksu'nun sağ kıyısında), *Bezımyannoe* (Buğ'un güneyinde), *Solonoe* (Buğ'un sol kıyısında), *Argamakli-Saray* (İngul nehrinin kolu olan Gromokley'in sağ kıyısında), *Ak-Meçet* (Buğ'un sağ kıyısında), *Balıkley* (Buğ ile Çıçakley nehirlerinin birleştiği yerde). Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklar, XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu'nun, Avrupa ile ticaretinde önemli rol oynayan büyük ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir bölgesidir. Bu nedenle, bu önemli bölgede, yukarıda sayılan yedi şehirden daha çok yerleşim merkezinin bulunması mümkündür. Çeşitli kaynaklarda yer alan bölük pörçük bilgilere dayanarak, burada yerleşik hayatın çok daha gelişmiş olduğu tahmin edilebilir. Ancak, elde güvenilir arkeolojik belgeler bulunmadığından, bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Dnepr havzasının sol kıyısında bulunan ve arkeolojik bakımdan yeterince incelenmemiş olan şehir harabeleri şunlardır: *Kuçugurskoe* (kazılar sonunda burada tuğladan bir cami, minare, yerin altından ısıtılan bir hamam ve saraya benzer bir evin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik bulgular şehrin, Mamay Mirza'nın topraklarında bulunan idarî-siyasî merkezlerden biri olduğunu doğrulamaktadır), *Tavan* (Altın Ordu zamanında kurulmuş olan bu şehrin adı tam olarak bilinmiyor, ancak XV-XVI. yüzyıl kaynaklarına göre, bu adla adlandırılması mümkündür), *Konskoe*. Kırım yarımadasında bulunan şehirler şunlardır: *Kırım* (şehrin kalıntıları bugün eski Kırım denilen yerde bulunmaktadır. Mengü Timur tarafından burada çıkarılan ilk sikkeler 1267 tarihini taşımaktadır. Altın Ordu'nun kuruluşundan XV. yüzyılın sonuna kadar yarımadanın idarî merkezi olan Kırım, aynı zamanda büyük bir ticaret ve zanaat merkezi idi. Arkeolojik araştırmalar, şehrin XIII-XIV. yüzyıllarda gelişmiş olduğunu ve yüksek bir kültür düzeyine ulaştığını doğrulamaktadır. Şehir 1395'de Timur tarafından yıkılmıştır), *Kırk-yer* (Çufut-kale), *Kerç* (Vosporo), *Keşe* (Feodosiya), *Sudak* (Soldayya), *Balaklava* (Çembalo), *Feodoro*. Don havzasında bulunan yerleşim merkezlerinin çoğunda kazı yapılmadığından bunlar hakkındaki bilgiler tam değildir. Türkçe-Tatarca adları bilinmeyen şehir harabeleri şunlardır: *Krasnohutorskoe*, *Pavlovskoe*, *Tişanskoe*, *Dumovskoe*, *Glazunovskoe* (1974'de yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda,

burada Altın Ordu zamanına ait büyük bir şehrin kalıntıları ve bu kalıntıların kuzeyinde muazzam bir cami ve mozole ortaya çıkarılmıştır), *Kumil-jenskoe*, *Sitnikovskoe*, *Azak* (XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başlıca ihraç merkezlerinden biri idi. Şehrin adı, yazılı kaynaklardan ve burada basılan sikkelerden bilinmektedir). Altın Ordu'nun siyasî ve ekonomik yaşamında çok önemli bir rol oynamış olan ve kuzeyde Kama bölgesinden Hazar denizinin kıyılarına kadar uzanan geniş Volga havzasında pek çok Altın Ordu yerleşim merkezi bulunmaktadır. Kısa bir sürede, canlı siyasî, zanaat ve ticaret merkezleri haline gelen yeni Altın Ordu şehirleri ilk defa burada kurulmuştur. Bu bölgede bulunan şehirler şunlardır. *Bulgar* (Volga Bulgarları'nın eski başkenti olan bu şehir, Altın Ordu tarihinin başlangıç döneminde, devletin en önemli siyasî ve ekonomik merkezlerinden biriydi. İlk Altın Ordu sikkeleri burada basılmıştır. Uzun yıllar süren arkeolojik incelemeler, şehrin XIV. yüzyılda gelişmiş ve önemli bir uluslararası ticaret merkezi olduğunu doğrulamaktadır), *Cuketau* (Jukotin; Bulgarlar tarafından Kama nehrinin sol kıyısında kurulmuş olan bu şehir, XIV. yüzyılda büyük siyasî merkezlerden biri haline geldi), *Bilyar* (Biler; Volga Bulgarları'nın büyük bir şehriydi. Altın Ordu döneminde burada bir süre sikkeler basılmasına rağmen, şehir eski önemini kaybetti), *Suvar* (Bulgarlar tarafından kurulan büyük şehirlerden biriydi. Altın Ordu döneminde yeniden kurulmakla birlikte eski ekonomik ve siyasî önemini kaybetti), *Kaşan* (Kama'nın sağ kıyısında), *Kremençuk* (Bulgarlar tarafından kurulmakla birlikte en yüksek gelişme düzeyine Altın Ordu zamanında ulaşmıştır), *Eski Kazan* (Altın Ordu döneminden önce kurulmuş olan bu şehir, arkeolojik bulgulara göre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılın ortasında gelişmiş bir ticaret ve zanaat merkeziydi), *Barskobenaruskinskoe* (şehrin eski adı bilinmiyor), *Kokryatskoe* (eski adı bilinmiyor), *Bol'seatryasskoe* (eski adı bilinmiyor), *Kazan* (geç dönem Altın Ordu şehirlerinden biri olan Kazan'ın Batu Han döneminde kurulduğuna dair yazılı kaynaklarda bilgi yoktur), *Çeboksarskoe* (eski adı tam olarak bilinmiyor. XIV. yüzyılda bu yerleşim merkezi Çuvaş şehri idi), *Abisovo* (eski adı bilinmeyen bu şehirde kazı yapılmamıştır), *Mohşi* (XIV. yüzyılın başında kurulan bu şehirde 1313 yılında ilk sikkeler basıldı. XV. yüzyılın başında ise şehir tamamen terkedilmişti). Volga havzasında bulunan, pek çoğunda kazı yapılmamış olan ve Türkçe-Tatarca adı bilinmeyen diğer şehir harabeleri şunlardır: *Krestovo* (Volga'nın sol kıyısında), *Perevolokskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait tuğladan bina kalıntıları, ayrıca gümüş ve bakır sikkeler bulunmuştur), *Kostıçi* (Volga'nın sağ kıyısında), *Kvasnikovskoe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait çok sa-

yıda tuğladan bina kalıntılarına rastlanmış ve ayrıca çok sayıda bakır ve gümüş sikke bulunmuştur), *Uzmor'e* (Volga'nın aşağı mecrasında), *Kanadeyskoe* (Volga'dan 20-30 km.uzakta bulunan bu şehirde Altın Ordu döneline ait taştan kalıntılara rastlanmıştır), *Ahmetovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu yerleşim merkezinde yapılan kazılar sonunda, Altın Ordu'ya ait ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır), *Danilovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu şehirde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, burada Altın Ordu'ya ait sikkeler ve çini eşyalar ortaya çıkarılmıştır), *Ternovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu yerleşim merkezinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, Altın Ordu'ya ait sikkeler ve çini eşyalar ortaya çıkarılmıştır), *Berejkovskoe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan bu şehirde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, burada çini eşyaları pişirmek için büyük, iki katlı bir fırın ortaya çıkarılmıştır), *Şişkin Bugor* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait sikkelere ve çeşitli eşyalara rastlanmıştır), *Proleyskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Peskovatskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Vinnovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Meçetnoe* (kazılar sonucu burada pişmiş ve pişmemiş tuğladan muazzam binalar ortaya çıkarılmıştır), *Ahtubinskoe* (Volga'nın sol kıyısında), *Pogromnovskoe* (Volga'nın sol kıyısında), *Bezrodnoe* (bugünkü Vol'sk şehrinde), *Žaplavnoe* (Bezrodnoe'nin biraz aşağısında), *Yenotaevskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu şehrin, Batu Han'ın oğlu Sartak'ın ulusunun idarî merkezi olması mümkündür), *Lapas* (Aktuba'nın sol kıyısında), *Novoriçanskoe* (Astrahan bölgesinde), *Krasnoyarskoe* (Astrahan bölgesinde), *Tumak-Tübe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan harabelerde yapılan arkeolojik incelemeler sonunda, burada Altın Ordu'ya ait ev kalıntıları, çini pişirmek için birkaç ocak ve mezar ortaya çıkarılmıştır), *Moşaik* (Astrahan'da bulunan harabelerde yapılan arkeolojik incelemeler sonunda burada Altın Ordu'ya özgü binalar ortaya çıkarılmıştır), *Çertovo* (Volga'nın deltasında), *Samosgel'noe* (Astrahan'da). Volga havzasında bulunan ve Türkçe-Tatarca adı bilinen şehirler şunlardır: *Ükek* (XIII. yüzyılın 50'li yıllarında Volga'nın sağ kıyısında kurulmuş olan bu şehir, Altın Ordu'nun ilk şehirlerinden biridir. Yazılı kaynaklardan ve burada basılan sikkelerden adı iyi bilinen bu şehir 1395'te Timur tarafından yıkılmıştır), *Bel'camen* (Volga'nın sağ kıyısında, Volgograd bölgesinde bulunan bu şehir arkeoloji literatüründe Vodyanskoe şehir harabeleri olarak bilinir. Volga'nın kıyı bölgeleri sık meşe ağaçlarıyla kaplı olmasından dolayı, bu şehre "meşe ağaçları şehri" anlamına gelen Bel'camen adı verilmiştir. Ruslar bu şehri Bezdej olarak da adlandırır. Büyük bir geçit ve kavşak noktasında bulunan şehir, Altın Ordu'nun sadece iç değil, dış ticaretinde de önemli bir rol oynamıştır. V. L. Yegorov'un da

katıldığı heyetin, 1967-1980 yılları arasında Bel'camen'de yaptığı arkeolojik incelemeler sonucu, bu şehrin Altın Ordu'nun gelişmiş ve mamur şehirlerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Çeşitli evlerin yanı sıra, burada, 900 m² alanı olan bir cami, üç mozole, su tesisatına sahip bir hamam ve çeşitli zanaat merkezleri ortaya çıkarılmıştır. Şehrin 1395 tarihinde Timur tarafından yıkıldığını, burada yapılan kazılar da doğrulamaktadır), *Saray el-Cedid* (bugünkü Volgograd bölgesinde bulunur. Altın Ordu'nun ikinci başkenti olan bu şehir arkeoloji literatüründe Tsarevskoe harabeleri olarak bilinir. Çağdaş literatürde bu şehir sık sık Saray Berke olarak da adlandırılır. Yazılı kaynaklar, kazı verileriyle tam bir uygunluk içinde olarak, Saray el-Cedid'in XIV. yüzyılda Özbek Han tarafından kurulduğunu ve 1395'de Timur'un orduları tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır. Devletin başkentinin buraya nakledilmesi ve üzerinde, basıldığı yerin Saray el-Cedid olarak yazıldığı sikkelerin basılmaya başlaması Canibek Han zamanına, yani XIV. yüzyılın 40'lı yıllarının başına rastlar. Altın Ordu başkentinin Saray'dan Saray el-Cedid'e nakledilmesinin sebepleri bugün bile tam anlamıyla açık değildir. Saray el-Cedid'in, devlette, Saray'dan sonra ikinci büyük şehir olduğu tahmin edilebilir. Arkeolojik incelemeler bu şehrin, su şebekesine ve karmaşık hidroelektrik tesisatlarına sahip mamur bir şehir olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca burada yapılan kazılar, çeşitli dallarda uzmanlaşmış zanaatçılarla meskûn olan, yanyana dizilmiş küçük evlerden oluşan mahalleler ortaya çıkarmıştır. Saray el-Cedid, aşağı Volga havzasının sadece en büyük bir zanaat merkezi olmakla kalmayıp, ayrıca doğudan, Rusya'dan ve Batı Avrupa'dan gelen tüccarların toplandığı çok ünlü bir ticaret merkezi idi. Saray el-Cedid oldukça kısa bir süre, topu topu 70 yıl kadar varlığını sürdürmesine rağmen, olağanüstü bir süratle devletin en büyük ekonomi merkezlerinden biri haline gelmiş ve XIV. yüzyılın ortasında önemli bir rol oynamıştır), *Gülistan* (bu şehrin yeri bugüne kadar tam olarak belirlenememiştir. Ancak, onun Aktuba'nın sol kıyısında, Saray el-Cedid'in yakınlarında bir yerde bulunduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Sikkelerin basılmaya başladığı XIV. yüzyılın 50'li yıllarının başı, Gülistan şehrinin kuruluş tarihi olarak gösterilebilir), *Saray* (Altın Ordu'nun, XIII. yüzyılın 50'li yıllarının başında, Astrahan bölgesinde, Aktuba'nın sol kıyısında Batu Han tarafından kurulmuş olan ilk başkentidir. Arkeoloji literatüründe Selitrennoe harabeleri olarak bilinir. İlk sikkeler şehrin kurulduğu tarihten yaklaşık 30 yıl sonra, yani 1282 yılında basıldı. Saray, Altın Ordu şehirlerinin en önemlisi ve tüm Ortaçağ Avrupası'nın en büyük şehirlerinden biri olmasının yanı sıra, XV. yüzyılın birinci yarısında büyük bir uluslararası ticaret merkezi idi. XIII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın

ortasına kadar bu şehir uluslararası Asya-Avrupa ticaretinde, batıyı doğuya bağlayan en büyük transit merkezlerinden biriydi. Arkeolojik incelemeler şehrin, zamanına göre, son derece gelişmiş bir su şebekesine ve kanalizasyon sistemine sahip olduğunu doğrulamaktadır. Saray, ayrıca devletin en büyük zanaat merkeziydi. Şehrin tüm mahallelerini, belli bir dalda uzmanlaşmış olan zanaatçılar kaplardı. Sırlı çanak çömlek ve çeşitli mimarlık malzemesi üreten bir imalâthanede yapılan kazılar, bu yerin yüzlerce metrekarelik bir alan işgal ettiğini göstermiştir. Burada, çeşitli tarzda yapılmış pek çok ocak ortaya çıkarılmıştır. Şehirde hayatın giderek durduğu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında şehrin terkedildiği bilinmektedir), *Summerkent* (Saray'ın aşağı kısmında bulunan bu şehrin kalıntıları Volga'nın suları altında kalmıştır), *Hacı Tarhan* (Volga'nın sağ kıyısında, Astrahan'ın biraz yukarısında bulunan şehrin kalıntıları, sadece çok küçük bir kısmı dışında, hemen hemen tamamen Volga'nın suları altında kalmıştır. 1396'da Timur'un orduları tarafından yıkılan bu şehir, XIII-XIV. yüzyıllarda doğu-batı kervan yolu üzerinde bulunan büyük bir transit ticaret merkezi idi. Yazar, Volga boyunda bulunan Altın Ordu şehirlerinin tamamının, şimdiye kadar ortaya çıkarılan şehirlerden çok daha fazla olduğunu, zira bu geniş bölgenin bazı kısımlarının arkeolojik bakımdan henüz yeterince incelenmediğini kaydeder. Volga boyunun, Altın Ordu tarihinin en başından itibaren, hanlar tarafından başlıca devlet kuruluşlarının toplandığı bir merkez vilâyeti olarak seçilmesiyle birlikte bu bölgede, Altın Ordu döneminde çok sayıda yerleşim merkezi kurulmuştur. İlk başkent bu bölgede kurulmuş ve ilk sikkeler burada basılmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya bölgesinde bulunan Altın Ordu şehirleri şunlardır: *Derbent* (Demirkapı), *Tarki*, *Uruhskoe*, *Terekskoe*, *Aşağı Culat* (XIII-XIV. yüzyıllarda önemli bir yer işgal eden bu şehirde yapılan arkeolojik incelemeler sonucu, tuğladan bir cami, minare ve ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır), *Yukarı Culat* (arkeolojik incelemeler sonucu burada iki cami ortaya çıkarılmıştır. Özbek Han dönemine ait bir minare günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Burada ortaya çıkarılan bulgular, şehrin, Kuzey Kafkasya'nın siyasî ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynadığını doğrulamaktadır), *Hamidievskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada XIII-XIV. yüzyıllara ve Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Bulunguevskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Yukarı Çegemskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu'ya ait çok sayıda kalıntı ortaya çıkarılmıştır), *Macar* (Altın Ordu zamanında gelişmiş bir şehirdi), *Mahe Macarı* (Macar'ın biraz aşağısında), *Verhnie Macarı* (Macar'ın biraz yukarısında), *Matrega* (bugün Taman'ın olduğu yerde), *Kopa*

(Kuban nehrinin ağzında). Volga ile Ural nehirleri arasında uzanan yerlerde bulunan yerleşim merkezleri şunlardır: *Büyük İrgiz* nehrinde bulunan şehir harabeleri, *Suhoreçenskoe* (kazılar sırasında burada Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Orenburgskoe*, *Tendıkskoe*, *Sarayçık* (XIII. yüzyılın ikinci yarısında Ural'ın sağ kıyısında kurulmuştur. Timur'un saldırısından kurtulabilen az sayıdaki şehirlerden biri olan bu şehir, 1580'de Yayık kazakları tarafından yıkılmıştır. Sarayçık bir taraftan doğrudan doğruya Saray'a, diğer taraftan Hârizm'in merkezi olan Urgenç'e bağlandığından, XIII-XIV. yüzyıllarda Türk-Tatar ve Batı Avrupalı tüccarların, Asya ülkeleriyle ticaret yapmalarını sağlayan en büyük bir transit merkez ve kervan ticaretinin ana yolu idi. Ural nehrinin yatağının değiştirilmesi sonucu Sarayçık sular altında kalmıştır.) Hârizm Ulusu Altın Ordu'nun güneydoğu sınır bölgesini oluştururdu. Bugün Türkmen SSC'de bulunan Hârizm'deki Altın Ordu yerleşim merkezleri şunlardır: *Hârizm* (Urgenç; Altın Ordu zamanında burada basılan sikkelerde şehrin adı "Hovarizm" olarak yazılmıştır. Timur'un 1388 yılındaki saldırısından sonra şehir terkedilmiştir), *Yarbekir-kala* (kazılar sonucu burada Altın Ordu'ya ait sikkeler ortaya çıkarılmıştır), *Şehrlık* (Yeni Şehir'in kalıntıları olduğu tahmin edilmektedir). Kuzey Kazakistan'daki yerleşim merkezleri ise *Mavli-Berdinskoe*, *Baylaxskoe* ve *Tagatay* şehirleridir. Batı Sibiry'a da bulunan Altın Ordu yerleşim merkezleri şunlardır: *Tumen* (Çingi -Tura; XIV. yüzyılda bu şehir ulusun siyasî merkezi idi), *İsker* (Sibir; Sibir hanlığı zamanında başkent Tumen'den buraya nakledildi. Kazılar sonucu, burada, Altın Ordu dönemine ait bulgular içeren ve kalınlığı iki metreyi bulan zengin bir kültür tabakası ortaya çıkarılmıştır), *Tontur* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu dönemine ait bulgular ortaya çıkarılmıştır). Güney Kazakistan topraklarını, XIII-XIV. yüzyıllarda, Cuci Ulusu'nun bir parçası olan Kök Ordu kaplıyordu. Bu bölgede bulunan yerleşim merkezleri *Sığnak*, *Sauran*, *Yassı* (Türkistan), *Otrar* ve *Cend* idi.

Altın Ordu şehirlerinin coğrafyasını incelerken, XIV-XV. yüzyıllara ait olan Ortaçağ haritalarından, İtalyan tüccarları Francesco ve Domenico Pitsigani'nin 1367'de yaptığı harita büyük ilgi çeker. Bu harita, şimdiye kadar bilinen haritalar arasında en ayrıntılı ve en mükemmel bilgileri içermektedir. Harita üzerinde, büyük bir kısmı Volga kıyılarında bulunan 40 kadar Altın Ordu şehri gösterilmiş ve bu şehirlerin adları verilmiştir. Yazar, Altın Ordu döneminde gerek ilk kez ve gerekse tahrip edildiğinden dolayı yeniden kurulmuş olan Altın Ordu yerleşim merkezlerinin 110 tane olduğunu ifade eder. Arkeolojik bakımdan sadece kalıntıları tespit edilmiş

olan şehirler de bu sayıya dahil edilmiştir. Bunun dışında, Ortaçağ haritalarından bilinen, ancak yeterince arkeolojik inceleme yapılmadığından yeri tam olarak belirlenemeyen 30 kadar daha şehir vardır. Sonuç olarak yazar, mevcut malzemenin, Altın Ordu'yu, zamanına göre yüksek düzeyde yerleşik şehircilik kültürüne sahip bir devlet olarak tanımlamamıza müsaa-de ettiğini vurgulamaktadır.

"Altın Ordu'nun İdarî-Siyasî Yapısı" başlığını taşıyan dördüncü bölümde, Altın Ordu'nun idarî -siyasî yapısının, müstesna bir özgünlüğe ve alışılmamış bir yapıya sahip olduğu ifade edilir. Altın Ordu nüfusunun büyük bir kısmını, Moğollar gelmeden önce burada yaşayan Kıpçaklar oluştururdu. XIV. yüzyılda Moğollar giderek kendi dil ve alfabelerini unutarak Kıpçak ortamında eriyip dağılmaya başladılar. Yazar, kurganlardan elde edilen oldukça zengin malzemenin antropolojik incelemesinin, gelen Moğollar'ın Kıpçak ortamında erimiş oldukları düşüncesini tamamen doğruladığını ifade etmektedir. Cuci toprakları, hukukî bakımdan, Karakurum'da "kağan" sıfatıyla bulunan Moğol imparatoruna bağlı idi. Kağan, Cengiz Han yasasına göre, Türkler-Moğollar tarafından zaptedilen tüm topraklardan elde edilen gelirin belli bir kısmı üzerinde hak sahibi idi. Dahası, zaptedilen yerlerde kendi adına topraklara da sahipti. Fetihlere katılan han oğullarına, ödül olarak, üzerinde gerekli vergileri ödeyen yerleşik halkın bulunduğu belli, özel bölgeler verilirdi. Urgenç'te bir bölge almış olan Çağatay buna örnek gösterilebilir. Cuciler, komşu Türk-Moğol devletlerinde, aynı şekilde, belli özel bölgelere sahiptiler. İran'ın fethi sırasında gösterdikleri yardımdan ötürü, Hülâgü Cuciler'e Tebriz'i ve Merâga'yı vermişti. Tüm Türk-Moğol devletlerinin birbirine karışıp kaynaşmasını sağlayan böyle bir sistemin kurucusu Cengiz Han idi. Bu sistemin ortaya çıkış sebeplerinden birisi, muazzam imparatorluğun bağımsız kısımlara parçalanmasını önlemektir. XIII. yüzyılda Altın Ordu hanları, diğer devletlerle herhangi bir görüşme yapma ve onların diplomatik temsilcilerini kabul etme hakkına sahip değildiler. Bu hususta en tipik örnek olarak Carpini ve Rubruk'un ziyaretleri gösterilebilir. Batu Han, Carpini ve Rubruk'un geliş amaçlarını öğrendikten sonra hiç bir karar almadan her ikisini de Moğolistan'daki kağana gönderdi. Cuci hanları, çıkarılan sikkeler üzerinde kendi adlarını basma hakkına sahip değildiler. Bu dönemde Altın Ordu'da tedavülde bulunan paralar, Mengü ve Arıkbuğa kağanların adıyla basılırdı. Altın Ordu'nun Karakurum'daki kağana bağlı durumu, Batu ve Berke hanlar zamanında da devam etti. Ancak, 1266'da Mengü Timur Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte durum değişti ve Cuciler kağana

karşı resmî saygıyı muhafaza etmekle birlikte, onun himayesinden kurtuldular. Yeni sikkeler artık kağanın değil de, yöneten hanın adıyla çıkarılmaya başladı. XIII. yüzyılın 40'lı yıllarının ilk yarısında tüm Cuci Ulsu iki kanata ayrılmıştı. Bu aslında iki ayrı devlet kuruluşu demektir. Batu ve Şeyban hanların, Tuna'dan İrtiş'e ve Çulım'a kadar uzanan toprakları, sağ kanadı oluşturuyordu. Sol kanat, Cuci'nin büyük oğlu Orda'nın hâkimiyeti altında bulunuyordu ve bugünkü Kazakistan'ın güneyinde, Sırderya boyunca doğuya doğru uzanan toprakları kaplıyordu. Kanatların sağ ve sol olarak bölünmesi, Moğollar'daki geleneksel yön belirleme ilkesine dayanır. Bu ilkeye göre, güney esas yön, kuzey ise karşıt yön ve batı sağ taraf, doğu ise sol taraf olarak kabul edilmiştir. Batu Han'ın toprakları, Orda Han'ın topraklarına göre daha batıda bulunduğundan, Cuci Ulsu'nun sağ kanadı, Orda'ya kalan topraklar ise, sol kanadı adını aldı. Altın Ordu'nun sağ ve sol kanatları arasındaki sınıra kaynaklarda doğrudan işaret edilmemektedir. Yazara göre, devletin iki kanadı arasındaki sınır Ural(Yayık) bölgesinden geçmekteydi. Yukarıda anlatılanlardan, "Cuci Ulsu" ve "Altın Ordu" kavramlarının, toprak ve devlet-hukuk bakımından, eş anlamlı olmadıkları sonucu çıkmaktadır. Cuci Ulsu 1242'den sonra, Batu ve Orda gibi iki hanın müstakil topraklarından oluşan iki kanada ayrılmıştır. Batu Han'ın devletinin (yani Altın Ordu'nun) toprakları, Rus kaynaklarına göre, Cuci Ulsu'nun bir parçasını oluştururdu. Onun ikinci kanadı Orda Ulsu (doğu ve Rus kaynaklarına göre Gök Ordu) idi. Her iki kanat da, aslında, siyasî ve ekonomik bakımdan müstakil devletlerdi. Bununla birlikte Gök Ordu hanları, Altın Ordu hanlarına karşı, resmîyette belli bir siyasî bağımlılığı daima muhafaza ettiler. XIV. yüzyılın 70'li yıllarının sonunda, Toktamış Han önce Gök Ordu'yu, sonra da Cuci Ulsu'nun batı bölgelerini (Batu Han'ın haleflerinin topraklarını) egemenliği altına aldı ve bunları fiilen tek bir devlet olarak birleştirdi. Feodallerin, handan belli bir bölge, yani "ulus" alma hakkı ve buna karşılık olarak ulus sahibinin belli bir askerî ve ekonomik taahhüt altına girmesi "ulus" sisteminin esasını oluşturdu. Bu arada han (XIII. yüzyılda), ulusları değiştirme ve hatta ulus sahibini, kendi ulusu üzerindeki tüm haklardan mahrum etme hakkına sahipti. Bu sisteme göre, tüm devlet (yani büyük ulus) XIII. yüzyılda, yine ulus adı verilen küçük toprak parçalarına bölünmüştü. Uluslar, sahiplerinin (tümen, bin, yüz ve on beyleri veya kumandanlıkları gibi) rütbelerine göre çeşitli büyüklükte olan idarî toprak birimleridir. Carpini'nin verdiği bilgilere ve diğer kaynaklara dayanarak, Altın Ordu devletinin, XIII. yüzyılda daha büyük olan 12 idarî birime, yani ulusa ayrıldığı tahmin edilebilir. Bu büyük idarî birimler (12 ulus),

XIII. yüzyılda babadan oğula miras olarak geçemezdi. XIII. yüzyılda devletin idarî bölünmesi, askerî düzenin tam bir kopyasını oluştururdu. Buna göre, büyük ve küçük feodaller, orduda işgal ettikleri mevkilere göre toprak alırlardı. Erler ise, savaş ganimetleriyle yetinirler ve savaşta olduğu gibi, barış zamanında da feodallere bağımlı olmaya devam ederlerdi. Sonuçta, devletin iç yapısı, açıkça askerî-feodal bir özellik taşımaya başlamıştı. XIV. yüzyılda, devletin toprakları, başında hanın genel valisinin, yani ulus beyinin (ulus emirinin) bulunduğu dört büyük idarî birime, yani ulusa ayrılmıştı. Bunlar Saray, Hârizm, Kırım ve Deşt-i Kıpçak idi. İdarî toprak bölünmesinin gerçekleşmesiyle birlikte, devletin yönetim mekanizması da biçimlenmiş oldu. Batu ve Berke hanların dönemini, Altın Ordu tarihinin “organize edilmiş” bir dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Batu Han, tüm izleyen hanlar tarafından da muhafaza edilecek olan genel devlet prensiplerinin temelini atmıştır. Batu Han zamanında feodal toprak mülkiyeti oluştu, başkentle birlikte diğer bazı şehirler kuruldu, bürokrasi mekanizması ortaya çıktı, ayrı bölgeler arasında posta irtibatı kuruldu, vergiler ve halkın sosyal yükümlülükleri ile birlikte devlete karşı yükümlülükleri de iyice belirlenip yerleşti ve bu yükümlülükler bölüştürüldü. Batu Han, bazı meselelerin çözülmesinde, Moğol göçebe geleneğini aşmaya çalışan oldukça uzak görüşlü bir devlet adamı olarak kendini göstermiştir. Berke Han, Batu Han tarafından temeli atılmış olan devlet prensiplerini başarıyla geliştirmiştir. Tüm kaynaklar, hanların bu dönemde “her şeyin üzerinde şaşırtıcı bir hâkimiyete” sahip olduklarını kaydetmektedir. Göçebe devletlerde genellikle çok sayıda bürokrat yoktur. Ancak, Altın Ordu’da tamamen değişik bir tablo sergilenmektedir. Kaynaklarda çok çeşitli idarî görevlerden bahsedilmektedir. Bu durum, Altın Ordu’da gelişmiş bir bürokrasi mekanizmasının varlığından söz etmemize izin vermektedir. Altın Ordu’da, ordunun ve devletin tüm iç işlerinin doğrudan yönetimi için “beylerbeyi” ve “vezir” olmak üzere iki yüksek devlet görevi tesis edilmişti. Bu yüksek bürokratların görevleri, kaynaklarda her zaman açık ve tam olarak açıklanmamaktadır. XIV. yüzyılda Mısır’da hazırlanmış olan diplomatik yazışma kitapları bu hususta özel bir ilgi uyandırmaktadır. Bu kitaplarda yer alan ve beylerbeyi Kutlubuğa İnak’a ve vezir Hüsameddin Mahmud’a yazılan iki mektuptaki unvanları karşılaştıran yazar, her iki yüksek unvan sahibinin hemen hemen aynı hiyerarşi basamağında bulunduğu dikkati çeker. Ancak devlet mekanizmasında, sahip olunan rütbeye göre, birinci yer, resmen, Altın Ordu topraklarının yöneticisi ve hanın genel valisi olarak adlandırılan beylerbeyine verildi. Unvanı bakımından beylerbeyinin elinde gerçekten muazzam bir güç toplanmıştır.

Her şeyden önce, o orduların baş komutanıdır. Altın Ordu hanları “salt” hükümdar haline gelerek, (Timur ile savaş gibi özellikle önemli askerî faaliyetler dışında) askerî faaliyetlere doğrudan komutanlık etmekten zamanla uzaklaştılar. Han, hukuken, elbette ordunun baş komutanıydı, ancak, hanın görevlendirmesi üzerine orduya beylerbeyi komutanlık ederdi. Berke Han zamanında Noğay’ın komutanlık ettiği Altın Ordu askerî birliklerinin Azerbaycan’daki faaliyetleri, buna örnek olarak gösterilebilir. Özbek Han zamanında ise bu fonksiyonlar Timur Kutluk’a verilmişti. Altın Ordu askerî birliklerinin başında beylerbeyi Mamay Mirza’nın bulunduğu Kulikovo meydan savaşı, diğer bilinen bir örnektir. İkinci olarak, beylerbeyi dışişleri bakanı fonksiyonunu yerine getirerek, diğer devletlerle diplomatik ilişkileri düzenlerdi. Bu durumu, hana resmen takdim edildikten sonra yabancı elçilerin, pratik işlerin çözülmesi amacıyla, beylerbeyi Nogay’ın huzurunda toplandıklarına dair kaynakların verdiği bilgiler doğrulamaktadır. Başka bir kaynaktan, Mısır’a gelen Altın Ordu elçilerinin beylerbeyi Timur Kutluk’un talimatı doğrultusunda hareket ettikleri yazılıdır. Baş komutanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerinin beylerbeyinin şahsında birleştirilmesi, zamanın ruhuna cevap veren bir durumdur, zira bu dönemde devletlerarası savaşlar ve askerî ittifaklar, her ülkenin dış politika faaliyetinin temelini oluşturuyordu. Beylerbeyinin “bilgin, âdil” gibi unvanları, onun, devletin adli-hukukî fonksiyonları ile de ilgili olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. “Bilgin, âdil” unvanlarına göre, devlette en yüksek adli otoritenin, beylerbeyinin elinde toplandığı tahmin edilebilir. Son olarak, beylerbeyi unvanı, sadeci din dışı değil, aynı zamanda dinî işlerin de onun idaresi altında bulunduğu hususunu ima etmektedir. Beylerbeyi Büyük Hasan’ın “İslâmın ve Müslümanlar’ın Yardımcısı” ve “İnancın Dayanağı” gibi unvanları da taşıması, bu hususta tipik bir örnektir. Dahası, en yüksek dinî unvanlardan biri olan “Şeyh” unvanını da taşıması özellikle ilginçtir. Bu denli çok önemli devlet görevlerinin beylerbeylerinin ellerinde özellikle bu şekilde toplanması, onların sık sık, tahtta oturan Cuciler’e isteklerini kabul ettiren gerçek hükümdarlar haline gelmelerine yol açıyordu. Nogay ve Mamay Mirza, bu bakımdan en çarpıcı örnekleri oluşturmuşlardır. Altın Ordu’da rütbe bakımından ikinci yeri işgal eden yüksek unvan sahibi kişi vezirdir; yüksek icra kuvveti onun yetkisinde toplanmıştır. Vezir Hüsameddin Mahmud’un “Divan” lâkabı, onun, merkez yürütme organının, yani divanın başkanı olduğunu göstermektedir. Başında başkan bulunan birkaç meclis, divanın bünyesinde yer alırdı. Devletin maliye, vergi, ekonomi ve iç politika ile ilgili meselelerinin bir kısmı meclislerin idaresinde bulunurdu. Vezirin, Altın Ordu’nun diğer devletlerle

olan ilişkileri ve dış politikası üzerindeki etkisi, beylerbeyininki kadar büyük değildi.

Beşinci bölüm "Altın Ordu'nun Askerî-Siyasî Coğrafyası" başlığını taşır. XIII-XIV. yüzyıllarda, Altın Ordu'nun tüm askerî faaliyetleri kuzeye-Ruslar'a, batıya, güney-batıya-Macaristan'a, Polonya'ya, Litvanya'ya, güneye-Hülâgû'nün ve Timur'un topraklarına karşı olmak üzere başlıca üç yönde gerçekleşmiştir. Yazar, son bölümde bu seferler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Sovyetler Birliği'nde H.M.Fren, A.G. Muhamadiev, A.M. Mandel'stam, A.A. Nudel'man ve S.A. Yanin gibi bilim adamları Altın Ordu'nun nümizmatik meselelerini ele alan değerli çalışmalar yapmışlardır. 1956-1980 yılları arasında, Altın Ordu hakkında kitaplar ve çeşitli Sovyet dergilerinde makaleler yayınlayan ve XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu'da kullanılan paraları uzun süren ve dikkatli bir incelemeye tâbi tutan G.A.Fedorov-Davidov "Altın Ordu'da Gümüş Ve Bakır Paraların Tedavülü İle İlgili Özellikler"²³ başlıklı yazısında, Altın Ordu'nun nümizmatığı hakkında bilgi vermektedir.

Tokta Han'ın 1310-1311 yıllarında yaptığı reformdan sonra, önce Saray'da, sonra da Saray el-Cedid ve Gülistan'da belli bir standarta göre darp edilmiş olan gümüş dirhem kullanılmaya başlamış ve Toktamış Han'ın para reformu yaptığı 1380'e kadar ağırlığı ve ayanı hemen hemen değişmeden tedavülde kalmıştır. Özbek Han döneminde Saray'da darp edilen gümüş paralar, taşra şehirlerinde yerel gümüş paraların yerine kullanılmaya başlamıştır. Canibek Han döneminde ise, sadece Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan dışında kalan şehirlerde darp edilmiş olan gümüş paralar, Altın Ordu'nun hemen hemen her yerinde tedavülde kalmıştır. Bakır paralara, yani pullara gelince, bunların ağırlığı değişik olurdu. 1310-1380 yılları arasında uzanan dönemde, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da ağırlığı giderek artırılan bakır paralar darp edilmiştir. Yazar, Aşağı Volga havzasındaki şehirlerde tedavülde bulunan bakır paralar ile, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da darp edilen pulların, taşra ve sınır bölgelerindeki şehirlerde darp edilen bakır paralardan farklı olduğunu ifade etmektedir. Altın Ordu'da gümüş paranın bakır para karşısındaki değeri tespit edilmiştir: 16 pul -1 Danik'tir. Danik: 1310-1380 yılları arasında Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da darp edilmiş olan 1,56 gramlık dirhe-

²³ "Osobennosti obraşçeniya serebryanîh i mednîh monet v Zolotoy Orde", *Blijniy i Sredniy Vostok. Tovarno-denejnye otnoşeniya pri Feodalizme*. Nauka, Moskva 1980, s. 213-219.

min yarısına eşit olan bir ağırlık ve hesap birimidir. XIV. yüzyılın başında tespit edilmiş olan bu durum, Özbek Han'ın bakır paraları üzerinde belirtilmiştir. Daha sonra yerel halkın anlayabilmesi için Türkçe "16 pul - 1 Danik'tir" ifadesi kullanılmıştır. Altın Ordu'da, özel kişilerin getirdiği gümüşten serbestçe gümüş para darp edilirdi. Bu kişiler teslim ettikleri külçe gümüşün belli bir miktarı üzerinden, ağırlığı ve ayanı tespit edilmiş olan belli miktarda para alırlardı. Ancak bu arada darphaneye ve hazineye belli bir miktarda ödeme yaparlardı.

Altın Ordu'da gümüş sıkıntısı, kıtlığı olmadığı zamanlarda gümüş para serbestçe darp edilirdi. Gümüş sıkıntısı ortaya çıktığında ve gümüşün külçe olarak piyasa değeri para olarak değerini aştığında, gümüş parayı tedavülden çekerek saklamak veya onu külçe olarak muhafaza etmek daha kârlı bir hale gelirdi. Altın Ordu'da zaman zaman ortaya çıkan bu durumun sürekli olarak düzenlenmesi gerekmiştir. Gümüş paraların saklanmaması, yeniden eritilmemesi, gümüşün daha değerli olduğu ülkelere kaçırılmaması ve gümüş külçenin darphaneye getirilmesini sağlamak için gümüş paranın kurunu zaman zaman yükseltmek gerekirdi.

Altın Ordu'da aynı merkezden tedavüle çıkarılmış ve aynı dış görünüşe sahip olan bakır paraların bile ağırlığı birbirinden çok farklı olabilirdi. Bununla beraber, ağırlığı farklı olan bakır paraların eşit satın alma gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın Ordu hazinesi zaman zaman tedavüle yeni pullar çıkarırdı ve halk eski pulları hazineye yeni pullarla değiştirirdi. Yeni pulların halk tarafından daha kolayca benimsenmesi için bunların ağırlığını artırarak darp ederlerdi. Yeni pulların satın alma gücü pek fazla artmazdı, zira gümüş paranın bakır para karşısındaki değeri tespit edilmiş durumdaydı ("16 pul = 1 Danik").

Altın Ordu'da dirhem in istikrarlı durumu, muhtemelen, devletin zayıflamaya başladığı XIV. yüzyılın 60-70'li yıllarında bozulmaya başladı. 1350-1360 yılları arasında çeşitli darphanelerde bakır paralar basıldı. Ancak, "16 pul = 1 Danik" standardı etkisini yitirmişti. Bu durum, çok geçmeden gümüş paranın ağırlığında değişikliğe yol açtı. XIV. yüzyılın 60'lı yıllarında taşra şehirlerinde değişik ağırlıkta dirhemler darp edilmeye başladı. Gümüş kıtlığı iyice hissedilir hale geldi, başkentte para tedavülü alt üst oldu. Gümüşün külçe olarak değeri yükseldi. Gümüşün kurunu düzeltmek ve tedavüle daha yüksek kurla para çıkarmak amacıyla bakır ve gümüş paralar yeniden darp edilmeye başladı. İkinci kez darp edilmiş olan paralardan az sayıda muhafaza edildiğinden, Altın Ordu'da bozulan

para tedavülünü düzeltmek için sadece ara sıra bu yola baş vurulduğu anlaşılmaktadır. Orta Volga havzasında, eski Volga Bulgaristanı bölgesinde, XIV. yüzyılın 70'li yıllarında yeniden darp edilmiş olan paraların yanı sıra giderek düşen standartlara göre, kenarları kesilmiş olan paralar ortaya çıkmaya başladı. Piyasa, yeni ağırlık standardına göre kenarları kesilmiş olan ve daha yüksek kura göre tedavüle çıkarılmış olan eski paralarla dolmaya başladı. Ortaya çıkan bu durum, Altın Ordu'nun tüm para merkezlerince uygulanmak üzere yeni bir ağırlık standardı tespit eden Toktamış Han'ın 1380 tarihli reformuyla düzeltildi. Toktamış Han'ın reformu, eski gümüş paraların tedavülden kaldırılmasıyla ve muhtemelen daha yüksek yeni bir kura göre darp edilmiş olan yeni paraların tedavüle çıkarılmasıyla gerçekleştirildi. Yeni çıkarılan bakır paraların üzerinde "16 pul = 1 Dānik" ifadesi yer alıyordu. Bu ifade gümüş paranın bakır para karşısındaki değerinin sabit olduğunu göstermekte ve hükûmetin, gümüşün kurunu bakır paraya göre düzenleme mekanizmasına yeniden işlerlik kazandırma isteğini ortaya koymaktadır. Bugün elde mevcut olan dirhemler, Toktamış Han'ın reformlarının bölgesel kaldığını, sadece Volga havzasında, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Toktamış Han'dan önce darp edilmiş olan çok sayıda eski dirhem, bazı taşra bölgelerinde tedavülde kalmaya devam etmiştir. Ancak, bu eski dirhemler, kenarları kesilmiş olarak, yeni kura göre işlem görüyordu. Yazar, Altın Ordu'da nümizmatik meselelerinin köklerinin Orta Asya'ya kadar uzandığı tezini öne sürerek yazısına son vermektedir.

1989 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Ahmed Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hatırat'ı Üzerine Notlar. Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu*, Tebliğler'den ayrı bs. S. 71-82 8 ° (A.V/2307)
- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Belğ. Şâhinemirzâde İsmail bin İbrahim (Bursalı)*. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. X+120 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 966; Türk Büyükleri Dizisi: 103. 8 ° (A.V/2245)
- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Bursalı Belğ'in Eserlerinde Kastamonu ve Kastamonulu Zevat. Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu*, Tebliğler'den ayrı bs. S. 65-70 8 ° (A.V/2310)
- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Candaroglu İsmail Bey ve Hulviyyat-ı Sultanî Adlı Eseri Üzerine Notlar. Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu*, Tebliğler'den ayrı bs. S. 43-54 8 ° (A.V/2309)
- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Cevahirül'l-Esdaf'ın Müellifi veya Mültercimi Meselesi. Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu*, Tebliğler'den ayrı bs. S. 35-42 8 ° (A.V/2308)
- ABDULKADİROĞLU, YARD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Kastamonu'da Medfun Evliyadan Bazısı Hakkında Yeni Bir Vesika*. Türk Yurdu Şubat/87'den ayrı bs. S. 38-42 fotokopi 4 ° (B.I/185)
- ABDULKADİROĞLU, DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Mehmet Âkif'in Nesirleri ve Tercümeleri*. G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 2,1 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1989 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. S. 205-225 8 ° (A.V/2306)
- Adâb al-Râfidayn*. 7. Cilt. Mosul 1976. 544+32 s. = College of Arts University of Mosul. 8 ° (A.V/1960)
- Adâb al-Râfidîn. Tasvur 'An Külliyya al-Adâb*. 7. Cilt. Musul 1976 (1396 H.) 544+32 s. = Vizâra al-Ta'lim al-Âlî va al-Bahs al-Âlamî Câmî'a al-Mosal. 8 ° (A.V/1960)
- AHMEDOV, A.İ: *Azerbaycanskaya Kulinariya. Azərbaycan Kulinariyası. Azerbajjan Cookery*. Baku 1986 İzd-vo "İşık". 232 s. res. 4 ° (B.I/193).

- AHMET RIZA: *The Moral Bankruptcy of Western Policy Towards the East*. Çev.: Adair Mill. Önsöz ve notlar: Ziyad Ebuzziya. Ankara 1988 Semih Ofset. XI+218 s. = Ministry of Culture and Tourism Publications: 950; Translation Series No: 66. 8 ° (A.V/1987)
- AHUNBAY, DOÇ. DR. ZEYNEP: *Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları. Medreseler, Darülmurralar, Mektepler*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988 S. 239-309 res. plan 4 ° (B.I/160)
- AIRAS, PENTTI: *The Ideology of Anarchism and Terror*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 235-239. = Oulu Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 195. 8 ° (A.V/2032)
- AIRAS, PENTTI: *Oikeustilosophian Virikkeet historialliselle Arvostusteorialle*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 241-249 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 196. 8 ° (A.V/2033)
- AITTOLA, MARJATTA: *Suomen Lestadiolaislehdistön Synty- Ja Alkuvaiheet Vuosina 1879-1920*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 175-200 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 193. 8 ° (A.V/2030)
- AKDOĞAN, DR. YAŞAR: *İskendername'den Seçmeler*. Ankara 1988 Ofset Repromat. VIII+391 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 876; 1000 Temel Eser Dizisi: 135. 8 ° (A.V/2077)
- Akşehir Belediyesi 29. Ulusal, 15. Uluslararası Nasreddin Hoca Festivali 1. Uluslararası Karikatür Yarışması 1988. Konya Ceylan Ofset. 80 s. res. 8 ° (A.V/2217)
- AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR: *II. Mahmud Devrinde Osmanlı-Sardunya Münâsebetlerine Dâir Bâzı Belgeler III*. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 183-212 4 ° (B.I/203)
- ALİYAROV, S.S.: *K Onomastike "Knigi Korkuta."* ("Kanglı", "Balgar"). İssledovaniya po İstoriçeskoj Leksike Azerbaycanskogo Yazıkı'dan ayrı bs. 1988 Azerbaycan Devlet Üniversitesi S. 11-23 = Azarbaycanskii Gosudarstvennii Üniversitesi. 8 ° (A.V/1962)
- ALPMAN, YRD. DOÇ. DR. ADİL: *Eski Önsaya Hukukunda Adoption*. Ankara 1988 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. X+209 s. = Gazi Üniversitesi Yayın No.: 120; Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No.: 13. 8 ° (A.V/2048)
- ALTUN, DOÇ. DR. ARA.: *Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimârisi*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 33-44 4 ° (B.I/180)

- Anayasa Yargısı. VII. Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı Lizbon 26-30 Nisan 1987; Hukuk Normlarının Anayasa Uygunluğu Hakkındaki Kararların İçerikleri ve Etkileri.* Ankara 1988 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. VII+243 s. = Anayasa Mahkemesi Yaya. No: 12. 8 ° (A.V/1582)
- AL-ANİ, NÜRİ 'ABD AL-HAMİD: *Al-İrāk fî al- 'Ahd al-Calâi'ri 738-814 H./ 1337-1411 M. Dirâsa fî Avdâ'a al- İdârâ ya va al-İktisâdiyyâ.* Bağdad 1986 Dâr al-Şu'ûn al-Sakâfiyya al-'Âmma "Aflak 'Arabiyya." 399 s. 8 ° (A.V/1854)
- ANTONOV, K.: *İstoričeska Karta na Bılgariya ot Osnovanieto na Bılgarskoto Tsarstvo do Dnes 679-1915.* Sofiya Tsarska Pridvorna Peçatnitsa. (H/ 239)
- AR, A. FİKRET: *Büro Yönetimi Teknikleri.* Ankara 1989 Üçbilek Matbaası. XIV+162 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 229. 8 ° (A.V/2017)
- ARAR, İSMAİL: *Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık tutan Bazı Konuşmaları.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 953-974 8 ° (A.V/ 2134)
- Archeológia-Geofyzika-Archeometria. 5. Cološtatne Sympóziium Nové Vozokany 12.- 17. Apríla 1986.* Nitra 1987 Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied Nitra. 258 s. 2 pl. = Acta Interdisciplinaria Archaeologica Tomus V. 4 ° (B.I/126)
- AREL, PROF. DR. AYDA: *Mekân Sorunu.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1928. S. 505-510 res. 4 ° (B.I/ 183)
- AREL, H. SÂDEDDİN: *Türk Musikisi Kimindir.* Ankara 1988 Nüve Matbaası. VIII+324 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 865; Kültür Eserleri Dizisi: 112. 8 ° (A.V/1990)
- ARIK, RÜÇHAN: *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı.* Ankara 1988 Mas Matbaası. VII+168 s. pl. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 947; Sanat Eseri Dizisi: 9. 8 ° (A.V/1977)
- ARIKAN, ZEKİ: *1821 Ayvalık İsyanı.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 571-600 1 hr. 8 ° (A.V/1883)
- ARMAĞAN, PROF. DR. SERVET: *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler.* Ankara 1987 Emel Matbaacılık. 264 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.: 274. 8 ° (A.V/2153)
- ARPAZ, BURHAN: *Yokedilen İstanbul.* 2. bs. İstanbul 1988 Ufuk Matbaası. 329+3 s. = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 8 ° (A.V/2160)

- Ars. (An der Mosel.)* 1882 Landes-Aufnahme. 1:25.000 (H/236)
- Artuk Beg:* Haz. İbrahim Artuk. Ankara 1988 Nüve Matbaası. V+36 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 987; Türk Büyükleri Dizisi: 104. 8 ° (A.V/2005)
- Aspects of American Liberty Philosophical, Historical and Political. Addresses Presented at an Observance of the Bicentennial Year of American Independence By the American Philosophical Society April 22-24, 1976.* Philadelphia 1977 The American Philosophical society. VIII+233 s. res. = Memoirs of the American Philosophical society Held at Philadelphia For Promoting Useful Knowledge Vol.: 118. 8 ° (A.V/1937)
- ÂŞÜR, PROF. M. TÂHİR B.: *İslâm Hukuk Felsefesi. (Gaye Problemi). Not. ek. Çev.: Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan.* İstanbul 1988 Gümüş Basımevi. 341 s. = İklim Yayınları: 21; İslâm Hukuku Dizisi: 1. 8 ° (A.V/2176)
- ATAR, DOĞ. DR. FAHRETTİN: *Fıkıh Usûlü. Ed.: Mehmet Kılıç.* İstanbul 1988 Doğan Ofset. XVIII+428 s. = İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. Nu. 24; İlmî Eserler Serisi: 14. 8 ° (A.V/2179)
- Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri. Günümüz Diline Çev. bs. haz.: Nuran Tezcan.* İstanbul 1989 Can Matbaa. 104 s. 3 ek. = Çağdaş Yayınları Tarih-Anı-Gezi-Olay Dizisi: 47. 8 ° (A.V/2254)
- ATEŞ, İBRAHİM: *Vakfiyesinin İhtiva Ettiği Bilgiler Işığında Mimar Sinan.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 3-29 (B.I/178)
- De L'Atlas Ancien, Du Moyen Age et Moderne* Paris Simon Racon. 32 Pafta (H/234)
- AYKUT, NEZİHİ: *Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 475-483 8 ° (A.V/1882)
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Deux Ordres d'Ibrahim Paşa.* Presented to Ibrahim Artuk on the Occasion of the 20 th Anniversary of the Turkish Numismatic Society'den ayrı bs. İstanbul 1988 The Turkish Numismatic Society. S. 37-48 8 ° (A.V/2069)
- AL-BAGDÂDÎ, MUVAFFA AD-DİN ʿABD AL-LATÎF: *Al-Tıb Min al-Kitâb va al-Sunna. İnceleyen: Dr. ʿAbd al-Mutî Amin Kalacı.* Beyrut 1986. (1406 H.) Dar al-Maʿrifa. 55+358 s. 8 ° (A.V/1848)
- Baki. Baku. Fotoalbüm Ed.: N. İbrahim. Metin: E. Agaev.* Baku 1986 İzd-vo "Işık". 184 s. res. 4 ° (B.I/195)
- BAMMER, ANTON: *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos.* Graz 1984 Akademische Druch. 283 s. pl. 8 ° (A.V/2056)

- BARIŞTA, H. ÖRCÜN: *Türk El Sanatları*. Ankara 1988 Sevinç Matbaası. XV+144 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 975; Sanat Eserleri Dizisi: 11. 8 ° (A.V/1978)
- BARRY, ROGER G.-RICHARD J. CHORLEY: *Atmosphere, Weather and Climate*. 5. bs. London 1987 Methuen. XXII+460 s. 16 pl. 8 ° (A.V/1972)
- BAYKAL, BEKİR SITKI: *Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler*. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 87-115 4 ° (B.I/201)
- BAYRAM, SADİ: *Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika*. Suut Kemal Yetkin anısına düzenlenen "Sanat Tarihi ve Sanat Sorunları" Semineri'nden ayrı bs. S. 102-105 8 ° (A.V/1941)
- BAYUR, HİKMET: *Atatürk'ten Anılar*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 939-952 8 ° (A.V/2115)
- BAYUR, HİKMET: *Atatürk'ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 975-984 8 ° (A.V/2117)
- BEKTAŞ, CENGİZ: *Babadağ Evleri*. İstanbul 1987 Emre Matbaacılık 65 s. res. hr. plan. = Bektaş Mimarlık, Mühendislik A.Ş. Yayını; Araştırma-İnceleme Dizisi: 2. 8 ° (A.V/2152)
- BEKTAŞ, CENGİZ: *Kuşadası Evleri*. İstanbul 1987 Doğan ofset. 62 s. res. hr. plan. = Bektaş Mimarlık, Mühendislik A.Ş. Yayını; Araştırma-İnceleme Dizisi: 1. 8 ° (A.V/2178)
- BEKTAŞ, CENGİZ: *Şirinköy Evleri*. İstanbul 1987 Temel Matbaacılık. 69 s., res., hr., plan. = Bektaş Mimarlık, Mühendislik A.Ş. Yayını; Araştırma-İnceleme Dizisi: 3. 8 ° (A.V/2158)
- BENBANASTE, NESİM: *Örneklerle Türk Musevi Basınının Tarihçesi*. İstanbul 1988 Sümbül Basımevi. 320 s. res. 8 ° (A.V/2094)
- BENNİGSEN, ALEXANDRE-CHANTAL LEMERCIER-QUELQUEJAY: *Le Soufi et le Commissaire. Les Confréries Musulmanes en URSS. Süfi ve Komiser. Rusya'da İslâm Tarihçeleri*. Çev.: Yrd. Doç. Dr. Osman Türer. Ankara 1988 Elif Matbaacılık. 363 s. = Akçağ Yayınları Genel Yayın No: 40. 8 ° (A.V/2255)
- BEST, ROBIN H.: *Land Use and Living Space*. London 1981 Methuen. XXI+197 s. 8 ° (A.V/1971)
- BEŞER, DR. FARUK: *İslam'da Sosyal Güvenlik*. İstanbul 1988 Temel Matbaası. 264 s. = Seha Neşriyat: 47; İlmi Eserler Serisi: 12. 8 ° (A.V/2165)

- V. *Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara-6-10 Nisan 1987. 2 cilt.* Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8 ° (A.V/1464)
- V. *Vakıf Haftası. Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri 7-13 Aralık 1987 Yayına Haz.: İbrahim Ateş-Sadi Bayram-Mehmet Narince.* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 240 s., pl. res. 4 ° (B.I/122)
- BEYDİLLİ, KEMAL: *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler.* Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 365-434 17 belge, 1 gravür 4 ° (B.I/205)
- BİNGÖL, DOĞ. DR. ABDULKUDÜS: *Gelenbevi İsmail.* Ankara 1988 Semih Ofset. VI+112 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 914; Türk Büyükleri Dizisi: 81. 8 ° (A.V/2083)
- BİNGÖL, HALİT: *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış.* İstanbul 1987 Fatih Matbaası. 222 s. res. = Umur Yayınları: 9; Kültür Eserleri Serisi: 1. 8 ° (A.V/2157)
- BİRİNCİ, NECAT: *Menemenlizâde Mehmet Tahir, Hayatı ve Eserleri.* Ankara 1988 Yorum Matbaası. 5+180 s. 1 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 935; Türk Büyükleri Dizisi: 96. 8 ° (A.V/2018)
- BİTTEL, KURT: *Denkmäler Eines Hethitischen Grosskönigs des 13. Jahrhunderts vor Christus. Der Vortrag Wurde am 29. März 1984 in Düsseldorf Gehalten.* Opladen 1984 Westdeutscher Verlag GmbH. 44 s., pl. 8 ° (A.V/2059)
- BOBÇEV, PROF. S.S.: *Deliorman Türklerinin Kökeni. Çev.: M. Türker Acaroğlu.* Belleten LII, 209 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 697-715 8 ° (A.V/1888)
- BOLAY, PROF. DR. S. HAYRİ: *Mimar Sinan'ın Manevi Dünyası.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 147-152 res. 4 ° (B.I/161)
- BOLAY, DOĞ. DR. MEHMET N.: *İbn-i Sina.* Ankara 1988 Sevinç Matbaası. VII+126 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 915; Türk Büyükleri Dizisi: 82. 8 ° (A.V/2086)
- BOLAY, PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ: *Ferîd Kam.* Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. 206 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 872; Türk Büyükleri Dizisi: 74. 8 ° (A.V/2012)
- BOZDAĞ, İSMET: *Atatürk'ün Evrensel Boyutları.* Ankara 1988 Sevinç Matbaası. VII+155 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 977; Atatürk Dizisi: 28. 8 ° (A.V/2044)
- BOZKURT, YARD. DOĞ. DR. GÜLNIHAL: *İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri.* D.E. Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi III, 1-4 Kudret

- Ayiter'e Armağan'dan ayrı bs. Ankara 1988 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 115-155 8 ° (A.V/1940)
- BOZKURT, PROF. DR. ÖMER: *Avrupa Parlamentosu. Yetkiler ve Usuller*. Ankara 1988 Uçbilek Matbaası. VIII+141 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No. 225. 8 ° (A.V/2053)
- Byzantina Kai Metabyzantina. 2. Cilt: Speros Vryonis. Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans*. Malibu 1981 Undena Publications. VII+328+15 s. 8 ° (A.V/1576-2)
- AL-CÂCARMÎ, ABU AL-MA'ÂLÎ AL-MUA'YYAD B. MUHAMMAD: *Nukat al-Vuzarâ'. İnceleyen: Nabîla 'Abd al-Manam Dâvud*. Bağdad 1984 (1404 H.) 237 s. = Câmî'a Bağdad Merkez-i İhyâ' al-Turâs al-İlmî al-'Anabî: 13. 4 ° (B.I/153)
- AL-CÂHİZ, ABÎ OSMAN AMR B. BAHR: *Al-Bayân va al-Tabyîn. 3 Cilt. (tek kitap)*. Beyrut Dâr al-Kutub al-İlmiyya. 8 ° (A.V/1907)
- CAN, MUSTAFA: *Namık Kemal bibliyografyası*. Ankara 1988 Ofset Repromat. X+174 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 1001; kaynak Eserler Dizisi: 16. 8 ° (A.V/2004)
- CANTAY, DOÇ. DR. GÖNÜL: *Darüşşifalar*. Mimarbaşı Koca Sinan, yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 356-368 res. plan 4 ° (B.I/181)
- CANTAY, DOÇ. DR. TANJU: *Fetih'ten Sonra, Mimar Sinan'a Kadar Osmanlı Sanatı*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 69-89 res., plan 4 ° (B.I/179)
- CANTAY, DOC. DR. TANJU: *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 53-68 res., plan 4 ° (B.I/182)
- CARREL, DR. ALEXIS: *Hayat Hakkında Düşünceler*. Çev.: Cahit Beğenç. İstanbul 1988 Oğul Matbaası. XVI+220 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 888; Tercüme Eserler Dizisi: 65. 8 ° (A.V/1988)
- Current Trends in Linguistics 6. Cilt: Linguistics in South West Asia and North Africa*. Yay.: Thomas A. Sebeok. Paris 1970 Mouton. XXII+802 s. 4 ° (B.I/100-6)
- CUVEYNÎ, ALAADDİN ATA MELİK: *Tarih-i Cihan Güşa. 2 Cilt. Çev.: Doç. Dr. Mürsel Öztürk*. Ankara 1988 Mas Matbaacılık. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 880, 881; Kaynak Eserler Dizisi: 10. 8 ° (A.V/2003)

- ÇABUK, DR. VAHİD: *Köprülüler*. İstanbul 1988 Oğul Matbaası. VIII+242 s. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 870, Türk Büyükleri Dizisi: 72. 8 ° (A.V/2010)
- ÇADIRCI, DOÇ. DR. MUSA: *Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1956)*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 601-626 8 ° (A.V/1880)
- ÇAĞATAY, NEŞET: *Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri)*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 485-500 8 ° (A.V/1893)
- ÇAĞATAY, NEŞET: *Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Esprisi*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 993-1002 8 ° (A.V/2128)
- ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET: *Bibliyografya: Prof. Dr. Talât Tekin; Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara T.T.K. Basımevi. S. 723-726 8 ° (A.V/1889)
- ÇAM, YRD. DOÇ. DR. NUSRET: *Adana Ulu Câmii Külliyesi*. Ankara 1988 Ofset Repromat. 3+76 s. res. plan = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 982; Tanıtma Eserler Dizisi: 12. 8 ° (A.V/2045)
- ÇAM, YRD. DOÇ. DR. NUSRET: *Gaziantep Câmilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1683-1694 4 pl., 4 res. 8 ° (A.V/2287)
- ÇAYCI, DOÇ. DR. ABDDURRAHMAN: *Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1105-1117 8 ° (A.V/2131)
- ÇEÇEN, PROF. DR. KÂZİM: *Sinan'ın Yaptığı Köprüler*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 429-438 res., plan 4 ° (B.I/175)
- ÇEÇEN, PROF. DR. KÂZİM: *Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 439-461 res., plan 4 ° (B.I/176)
- ÇEHOV, ANTON: *Muntahabî az Dastânha va Nümâyiş-nâme-ha-yi Çehov. Çev.: Rûhî Arbâb*. Tahran 1340 Çâphane-i Danişgâh. 2+V+445 s. = İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân: 683. 8 ° (A.V/1928)
- ÇELEBİOĞLU, PROF. DR. ÂMİL: *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara 1988 Sevinç Matbaası. VIII+184 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 869; Türk Büyükleri Dizisi: 71. 8 ° (A.V/2082)

- ÇİĞ, KEMAL-SABAHATTİN BATUR-CENGİZ KÖSEOĞLU: *The Topkapı Saray Museum. Architecture: The Harem and other buildings. Çev. ve Haz.: J.M. Rogers. Folog.: Banri namikawa.* London 1988 Thames and Hudson Ltd. 216 s. res. 4 ° (B.I/99)
- ÇOŞKUN, DOÇ. DR. YAŞAR: *Anadolu-Mezopotamya İlişkileri Çerçevesinde Ortak Bir Kelime: Hupurni.* Belleten LII. 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1505-1507 8 ° (A.V/2297)
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *Bahar,* Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 63 s. 8 ° (A.V/2265)
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *İstiklâl Savaşı ve Millî Birlik.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 795-806 8 ° (A.V/2124)
- DEĞİRMENCİOĞLU, YRD. DOÇ. DR. M. COŞKUN: *Mehmet İzzet (1891-1930). (Hayatı. Eserleri. Sosyal Felsefesi).* Ankara 1987 Sevinç Matbaası. VI+160 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 825; Türk Büyükleri Dizisi: 53. 8 ° (A.V/2081)
- DEMİRİZ, PROF. DR. YILDIZ: *Sinan'ın Mimarisinde Bezeme.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 465-474. res. 4 ° (B.I/167)
- DEMİRKENT, PROF. DR. IŞIN: *Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1547-1555 8 ° (A.V/2275)
- DEMİRKENT, IŞIN: *Der Sieg von Hittin und die Eroberung Jerusalems durch die Moslems im Spiegel der Westlichen Darstellung.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1557-1566 8 ° (A.V/2274)
- DİMNİK, MARTİN: *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224-1246.* Toronto 1981 Pontifical Institute of Mediaeval Studies. XVI+199 s. 3 pl., hr. = Studies and Texts 52. 8 ° (A.V/2210)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu 1. Cilt. Haz.: Abdullah Ceyhan.* Emel Matbaacılık. 8+478 s. = T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı; Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kütüphane Şubesi Müdürlüğü. 4 ° (B.I/187-1)
- DİZER, PROF. DR. MUAMMER: *Ali Kuşçu.* Ankara 1988 Ofset Repramat. VI+68 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 913; Türk Büyükleri Dizisi: 80. 8 ° (A.V/2020)

- DJUVARA, T.G.-EMİR ŞEKİP: *Türkiye'yi Parçalamak İçin 100 Plan. Haçlı Taas-subu-Türkiye Düşmanlığı. Çev.: Yakup Üstün.* İstanbul 1979 Kuşak Ofset. 203 s. hr. = Damla Yayınevi Nu: 96. 8° (A.V/2168)
- Documents sur les Armeniens-Ottomans. 2. Cilt: Presidence du Conseil Direction Generale de la Presse et de L'Information.* XI+188 s. 8° (A.V/26-2)
- IX. *Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara-6-10 Nisan 1987. 2 cilt.* Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A.V/1465)
- IX. *Türk Tarih Kongresi. Ankara 21-25 Eylül 1981 2. Cilt: Kongreye Sunulan Bildiriler.* Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII+563-1220 s. 18 pl. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IX. Dizi-Sa. 9°. 8° (A.V/351-2)
- DONDELINGER, EDMUND: *Der Jenseitsweg der Nofretari. Bilder aus dem Grab einer Ägyptischen königin Mit Neunundzwanzig Farbtafeln. Düzeltilmiş 2. bs.* Graz 1977 Akademische Durck-u Verlagsanstalt. 127 s. pl. 8° (A.V/2055)
- DÖRNER, ELEONORE: *Nemrut Dağında İlahlar Arasında. Çev.: Prof. Dr. Gürsel Aytaç.* Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. 234 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 960; Tercüme Eserler dizisi: 67. 8° (A.V/1986)
- DURU, REFİK: *Kuruçay Höyüğü Kazıları 1986-1987 Çalışmaları Raporu.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 653-666 17 pl. 8° (A.V/1881)
- DURUKAN, AYNUR: *Balat, İlyas Bey Camii.* Ankara 1988 Ofset Repromat. VI+58 s. pl. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 981; Tanıtma Eserler dizisi: 11. 8° (A.V/2047)
- EBÜ'L-HAYR-İ RÛMÎ: *Saltuk-Nâme. 2. Cilt. Haz.: Dr. Şükrü Halûk Akalın.* İstanbul 1988 Gençlik Basımevi. V+371 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 944; Kaynak Eserler Dizisi: 8. 8° (A.V/2000-2)
- EBÜ ZEHRİ, MUHAMMED: *Şeyh-ul İslâm Ahmed İbn-i Teymiye. (Hayatı-Görüşleri-Fıkıhtaki Yeri-Usulü). Çev.: Osman Keskiöğlu.* İstanbul 1987 (1407) Hilâl Matbaacılık. 467 s. = Hilâl Yayınları; İmamlar dizisi: 3. 8° (A.V/2175)
- ECKHARDT, ALEXANDRE: *Dictionnaire Hongrois-Français. 2 Cilt. 3. bs.* Budapest 1984 Akadémiai Kiadó. 8° (A.V/2063)
- EICHLER, SEYYARE: *Götter, Genien und Mischwesen in der Urartäischen Kunst.* Berlin 1984 Reimer. 79 s. 13 pl. = Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 12. 4° (B.I/210)

- ELDEM, SEDAD HAKKI: *Türk Evi. Osmanlı Dömeni.-Turkish Houses Ottoman Period. 3. Cilt.* 1987 Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş. 304 s. plan, res. = Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı. 4° (B/9703-3)
- ALİYAROV, SULEYMAN: "*Dedem Korkud*" *Kitabında Anakağanlığı tarihinin İzleri.* Azerbaycan Filologiyası Meseleleri 2. bs'dan ayrı bs. Bakû 1984 Elm. S. 185-198 fotokopi 8° (A.V/1966)
- ELİYAROV, S: "*Dedem Korkut*" *Kitabında "Böriagız" "Şirökuvez" anlayışları.* ayrı bs. S. 10-23 8° (A.V/1961)
- ELÖD, HALÁSZ: *Magyar-Német Szótár. Ungarisch-Deutsches Wörterbuch. 2 Cilt. 7. bs. (6. bs.nın değişmemiş yeni bs.* Budapest 1986 Akadémiai Kiadó 8° (A.V/2062)
- EMECEN, FERİDUN M.: *XVI. Asırda Manisa Kazâsı.* Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXVI+362 s. 2 hr., 1 pl. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV. Dizi-Sa. 6. 8° (A.V/2278)
- The End of the Early Bronze Age in the Aegean. Ed.: Gerald Cadogan.* Leiden 1986 E.J. Brill. XIII+196 s. 1 pl. = Cincinnati Classical Studies New Series Vol.: VI. 8° (A.V/1232)
- ENGİNÜN, İNCİ-ZEYNEP KERMAN: *Mehmet Kaplan'dan Seçmeler 2. Cilt.* Ankara 1988 Ofset Repromat. 5+346 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 862; Kültür Eserleri Dizisi: 109. 8° (A.V/2079-2)
- Environs de Metz.* 1: 800.00 (H/235)
- ERDOĞDU, MEHMET AKİF: *Beyşehir Sancağı İcmal Defteri.* Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII. 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 117-181 8 fotokopi. 1 hr. 4° (B.I/206)
- ERGENÇ, ÖZER: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 501-533 8° (A.V/1879)
- ERGENÇ, ÖZER: *Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 667-683 8° (A.V/1878)
- ERGİNÖZ, MURAT AYKAÇ: *Mutluluk Evlerinin Mimarı Jacques Couëlle ve Ekolojik Mimari.* Ankara 1988 Kılıçaslan Matbaası. 195 s. res., plan = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 949; Sanat Eserleri Dizisi: 10. 8° (A.V/1976)
- ERGİNSOY, DR. ÜLKER: *Maden Sanatı. Metalwork.* Ankara 1988 Tisamat. S. 155-181, 209-213 = Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları. 4° (B.I/227)

- ERKMAN, DOĞ. DR. UMUR: *Sinan Yapılarında Yakın ve Uzak Çevre İlişkileri Üzerine Düşünceler*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 625-630 4 ° (B.I/172)
- ERKUT, SELÂMÎ: *Tarihte Mudurnu*. Bolu 1987 Kemal Matbaası. 90 s. res. = Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları-4. 8 ° (A.V/2070)
- EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *Atatürk ve Devletçilik*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 833-848 8 ° (A.V/2126)
- ERTAN, VELÎ: *Ahmed Hamdi Akseki*. İstanbul 1988 Gençlik Basımevi. VIII+184 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 928; Türk Büyüklükleri Dizisi: 89. 8 ° (A.V/2014)
- ERTEM SADRİ ETEM: *Sovyet Rusya Hatıralarım. Sovyet Rusya'nın Sosyalist İnşası. Huduttan Moskova'ya Kadar Müşahadeler, Tarihin Anlattıkları, Söylenenlerdeki Hedefler*. İstanbul 1932. 95 s. 8 ° (A.V/1938)
- ERZEN, AFİF-İSMÂİL KAYGUSUZ: *Byzantian Gold Coins Found in the Excavations at Enez (Ancient Ainos) in Thrace*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 437-443 4 pl. 8 ° (A.V/1894)
- ERZEN, AFİF-İSMÂİL KAYGUSUZ: *Trakya'da Enez (Antik Ainos) Kazılarında Bulunan Bizans Altın Sikkeleri*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 429-435 4 pl. 8 ° (A.V/1892)
- Evliya Çelebi in Diyarbekir: *Çev. yorum ve Önsöz: Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten*. Leiden 1988 E.J. Brill. XVI+270 s. 2 hr, 19 pl. = Evliya Çelebi's Book of Travels Land and People of the Ottoman Empire in the Seventeenth Century Vol.: 1. 8 ° (A.V/1807)
- EVLİYAGİL, NECDET: *Atatürk ve Anıtkabir*. Ankara 1988 Ajans-Türk. 128 s. res. 8 ° (B.I/190)
- EYUBOĞLU, İSMET ZEKİ: *Anadolu İnançları. Anadolu Mitolojisi. İnanç-Söylence Bağlantısı*. İstanbul 1987 Alemdar Ofset. 575 s. pl. = Geçit Kitabevi Yayın No: 17. 8 ° (A.V/2256)
- FÄLT, OLAVI K.: *Itä-Aasia Suomalaisessa Historiantutkimuksessa: Menneisyys, Nkyisyys Ja Tulevaisuus*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 251-257 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 197. 8 ° (A.V/2034)
- FARABİ: *Fusulü'l-Medeni. (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler). Giriş ve Not. Neşr.: D.M. Dunlop. Çev.: Yrd. Doç. Dr. Hanifi Özcan*. İzmir 1987 İstiklâl Matbaası. V+104 s. = Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları. 8 ° (A.V/2177)

- FELIX, WOLFGANG: *Byzanz und die Islamische Welt im Früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der Politischen Beziehungen von 1001 bis. 1055.* Wien 1981 Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 236 s. 1 hr. = Byzantina Vindobonensia; Kommission für Frühchristliche und Ostkirchliche Kunst der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und vom Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien Band: XIV. 8 ° (A.V/1944)
- FERENC, SZAKÁLY: *Hungaria Eliberata. Budavár Visszavétele és Magyarország Felszabadítása a Török Uralom Alól 1683-1718.* Budapest 1986 Corvina. 186 s. pl. 4 ° (B.I/198)
- FİŞ, RADİ: *Ben de Halimce Bedreddinem.* Rusçadan Çev.: Mazlum Beyhan. İstanbul 1988 Acar Matbaacılık. 483 s. = Yön Yayıncılık. 8 ° (A.V/2159)
- FLEMMINGS, CARL: *Deutsch-Französisch-Russische Kriegskarte.* Berlin Buch- und Kunstdruckerei. 1:2000000 (H/233)
- FODOR, PÁL: *Ahmedî's Dâsitân as a Source of Early Ottoman History.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. XXXVIII, 1-2 (1984)'den ayrı bs. Budapest 1984 Akadémiai Kiadó és Nyomda S. 41-54 8 ° (A.V/2065)
- FODOR, PÁL: *Bir Nasihat-Name Olarak Kavânin-i Yeniçeriyân.* Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985 Tebliğler III. Türk Tarihi Cilt 1'den ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 217-224 = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkîyat Araştırma Merkezi. 8 ° (A.V/2068)
- FODOR, PÁL: *State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. XL, 2-3 (1986)'dan ayrı bs. Budapest 1986. S. 217-240 8 ° (A.V/2067)
- FODOR, PÁL: *The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehôr.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. XXXVIII, 3 (1984)'den ayrı bs. S. 367-399 8 ° (A.V/2066)
- GAZİ BURHAHEDDİN: *Divan.* Bakû 1988 Azerbaycan Devlet Neşriyatı. 656 s. 8 ° (A.V/1953)
- Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri 25-26 Eylül 1987* Gaziantep 1987 Gaziyurt Matbaası. XII+54 s. 8 ° (A.V/1356)
- GENİM, DR. M. SİNAN: *Sinan'ın Sivil Yapıları.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 393-402 res. 4 ° (B.I/168)

- GÖRDLEVSKİ, V.: *Anadolu Selçuklu Devleti. Çev.: Azer Yaran.* Ankara 1988 Şahin Matbaası. 345 s. = Onur Yayınları. 8 ° (A.V/2253)
- GÖKMAN, MUZAFFER: *Ahmet Rasim, İstanbul'u Yaşayan Adam. Hayatı ve Eserleri. 2 Cilt.* İstanbul 1989 Hürriyet Ofset = Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kitaplığı Yayınları; Biyografi Dizisi. 8 ° (A.V/2257)
- GÖKSEL, BURHAN: *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma.* Ankara 1988 Meteksan. V+40 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 849; Kültür Eserleri Dizisi: 102. 8 ° (A.V/1989)
- GRADMANN, ERWIN: *Miniatures indiennes.* Payot Lausanne. 9 s. 10 pl. = Orbis Pictus Vol.: 6. 8 ° (A.V/2174)
- Greek Art Archaic Into Classical. A Symposium Held at the University of Cincinnati April 2-3, 1982 Ed.: C.G. Boulter.* Leiden 1985 E.J. Brill. 4+119 s. = Cincinnati Classical Studies New Series Vol.: V. 8 ° (A.V/1231)
- GÜRAN, DOĞ. DR. TEVFIK: *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861.* Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 213-362. 10 fotokopi 4 ° (B.I/202)
- GÜREL, ZEKİ: *Halide Nusret Zorlutuna. Hayatı ve Eserleri.* Ankara 1988 Sevinç Matbaası. IX+190 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 909; Türk Büyükleri Dizisi: 76. 8 ° (A.V/2085)
- GÜREL, ZİYA: *Kurtuluş Savaşında demiryolculuk VIII.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1707-1714 8 ° (A.V/2289-8)
- GÜRÜN, KÂMURAN: *Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1455-1468 8 ° (A.V/2123)
- HÂCE NİZÂM AL-MÜLK, ABU 'ALİ HASAN TÛSÎ: *Siyar al-Mulûk (Siyâset-nâme). Haz.: Hubert Darke.* Tahran 1340 Çâphâne-yi Bank-ı Milli-yi İran. 388+VIII s. = Mecnua-yı Metûn-ı Fârisî No. 8; İntişârât-ı Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kîtâb: 133. 8 ° (A.V/1852)
- HACIEV, T.İ.-K.N. VEZİYEV: *Azerbaycan Dili Tarihi. (Oçerkler ve Materiallar).* Bakû 1983 "Maarif" Neşriyatı. 187 s. 8 ° (A.V/1967)
- HAILUDON KESKİAİKA: *With English Summaries. Haz.: Kyösti Julku-Reija Satokangas.* Rovaniemi 1988 Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. 200 s. = Studia historica Septentrionalia 15. 8 ° (A.V/1604)
- HALİL, İMADÜDDİN: *İslâmın Tarihi Yorumu. Çev.: Doç. Dr. Ahmet Ağırakça.* İstanbul 1988 Acar Matbaacılık. 320 s. = Risale Yayınları; Büyük Eserler Dizisi: 4. 8 ° (A.V/2156)

- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay. B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 6. Cilt: Geschichte der Islamischen Länder. 3. Kısım: Neuzeit. Leiden 1959 E.J. Brill. 292 s. 8 ° (A.V/1521-6,3)*
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. III. Böl.: Yay.: H. Kähler: Indonesien, Malaysia und die Philippinen. Unter Einschluss der Kap-Malaien in Südafrika. 2. Cilt: Religionen. 1. Kısım. Leiden 1975 E.J. Brill. 172 s. 8 ° (A.V/1572-2,1)*
- HARMATTA, JÁNOS: *Avarların Dili Sorununa Dair Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler. Çev.: Hicran Akın. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 44 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı. 26; Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi-Sayı. 12. 8 ° (A.V/2088)*
- HARMATTA, JÁNOS: *De la Question Concernant la Langue des Avars. Inscriptions Runiques Turques en Europe Orientale. Çev.: Gönül Yılmaz. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 48 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı-27; Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi-Sayı 13; Gleanings from Turkish Culture No. 13. 8 ° (A.V/2087)*
- HARRISON, R. MARTIN: *A Constantinopolitan Capital in Barcelona. Dumbarton Oaks Papers No: 27'den ayrı bs. New York 1973 J.J. Augustin. S. 297-300 2 pl. = The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. 8 ° (B.I/192)*
- HICKS, SHEILA: *Siitepölytodisteita. Hailuodon Varhaisesta Asutuksesta. Hailuodon Keskiaika 1988'den ayrı bs. Oulu 1988 S. 35-88 hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 202. 8 ° (A.V/2039)*
- HÓVÁRI, JÁNOS: *The Transylvania Kanthner and the Balkan Kantâr. An Inquiry Into the Metrology of the Turn of the 15th 16th Centuries. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XXXIX, 2-3 (1985)'den ayrı bs. Budapest Akadémiai Kiadó. S. 259-274. 8 ° (A.V/1943)*
- HÖVI, KALERVA: *Baltian Historian Tutkimuksen Perinteet Suomessa. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 259-270 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 198. 8 ° (A.V/2035)*
- Al-Hurûb as-Salibiyya va al-U'sra az-Zankiyya. Haz.: Şâkir Ahmad Abû Bark. 460 s. = Câmi'a al-Lubnâniyya Kulliyya al-A'dab va al-Ulûm al-Însaniyya Kısım ad-Dirasât al-'Ulyâ. 8 ° (A.V/1855)*
- HUTTUNEN, PERTTI: *Venäläisten Linnoitustyöt Suomen Sisämaassa Ensimmäisen Maailmansodan Aikana. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S.*

- 271-278. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 199. 8 ° (A.V/2036)
- İBN AL-ASİR, MAC AD-DİN ABİ AL-SA‘ĀDĀT AL-MUBĀRAK B. MUHAMMAD AL-CAZRİ: *Al-Nihāya fī garīb al-Hadīs va al-Asar*. 5 Cilt. 1963 (1383 H.) Dār ihyā al-Kutub al-‘Arabiyya. 8 ° (B.I/121)
- İBN AL-CAVZİ, ABU AL-FARAC ‘ABD AL-RAHMAN B. ‘ALİ B. MUHAMMAD B. ‘ALİ: *Garīb al-Hadīs*. 2 Cilt *Vassaka Usūlahu va Harraca Hadisahu va ‘Albaka ‘Alayhu*: Dr. ‘Abd al-mu‘tī Amīn Ka‘fācī. Beyrut 1985 (1405 H.) Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. 8 ° (A.V/1839)
- İBN AL-HAYSAM: *Das Achte Buch zu den “Conica” des Apollonios von Perge. Tay. ve Önsöz: Nazım Terzioğlu*. İstanbul 1974 Matematik Araştırma Enstitüsü. 12+49 s. = Publication of the Mathematical Research Institute, İstanbul No: 5. 8 ° (A.V/1936)
- İBN AL-MUSTAVFA, ŞEREF AD-DİN ABİ AL-BEREKĀT AL-MUBAREK B. AL-MUHAMMAD: *Tarih-i Erbil. Nebāha al-Balad al-Hāmil Bimen al-Amāsīl*. 2 Cilt. *İnceleyen: Sāmī b. al-Sayyid Hāmā al-Sakār*. Bağdad 1980 Al-Maktaba al-Vataniyya. = Manşurāt Vizāra al-Sakāfa va al-İ‘lām- Cumhūriyya al-‘Irakiyya; Silsila Kutup al-Turās: 99, 100. 8 ° (A.V/1923)
- İBN KESİR, ABİ AL-FİDĀ‘İ İSMĀ‘İL: *Kısas al-Anbiyā*. 2 Cilt (tek kitap). 2. bs. *İnceleyen: ‘Abd al-Kādir Ahmad ‘Ata*. Beyrut. 1982 (1401 H.) Al-Maktaba al-İslāmiyya. 404+463 s. 8 ° (A.V/1707)
- İBN SADDĀD: *Al-‘Ālāk al- Hatıra fī Zikr Umarā’ al-Şām va Cazīra*. 3. Cilt. (2 Kısım halinde). *İnceleyen: Yahyā ‘Abbāra*. Dımyşk 1978 Matba‘a Vizāra al-Sakafa. = Vizara al-Sakāfa al-İrşād al-Kavmī İhyā’ al-Turās al-Arabī: 49, 50. 8 ° (A.V/1912)
- İLHAN, SUAT: *Jeopolitik Duyarlılık*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu XIII+158 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 113. 8 ° (A.V/2279)
- İLTER, FÜGEN: *XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)’den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1663-1682 13 res., 3 plan. 8 ° (A.V/2285)
- İLTER, FÜGEN: *Osmanlı Ulaşım Ağında Irmak Kenarı Bir Yerleşme: Osmancık*. Belleten LII, 203 (1988)’den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 535-569 8 res., 2 çiz., 3 plan 8 ° (A.V/1886)
- İNALCIK, PROF. DR. HALİL: *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı’ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 985-992 8 ° (A.V/2129)

- İNALCIK, PROF. DR. HALİL: *Biases in Studying Ottoman History*. Studies on Turkish- Arab Relations Annual 2 (1987)'den ayrı bs. İstanbul Isis Ltd. S. 7-10 8 ° (A.V/1825)
- İNALCIK, HALİL: *Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler*. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 41 s. 4 ° (B.I/207)
- İNALCIK, HALİL: *Power Relationships Between Russia, The Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature*. Passé Turco-Tatar Présent Soviétique'den ayrı bs. Louvain 1986 Peeters. S. 175-211 8 ° (A.V/1824)
- İNAN, PROF. DR. ÂFET: *Atatürk ve Demokrasi*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 825-831 1 pl. 8 ° (A.V/2125)
- İNAN, M. RAUF: *Gazi'nin (Atatürk'ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası*. Belleten LII. 204 (kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 869-911 1 res. 8 ° (A.V/2121)
- İNÖNÜ, İSMET: *Devlet Kurucusu Atatürk*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı. bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 777-794 8 ° (A.V/2118)
- Die Inschriften von Mylasa 2 Cilt. Yay.: Wolfgang Blümel*. Bonn 1987/1988 Dr. Rudolf Habelt GmbH. = Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 34, 35. 4 ° (B.I/209)
- AL-İSBAHÂNİ, ABÜ NAİM: *Fahâris Hilya al-Avliyâ. Ahâdis Nabaviyya- Asâr - Alâm-Bakâ-Aşâr. Haz.: Ebû Hâcîr al-Saîd b. Basayivnî Zâglûl*. Beyrut 1986 (1406 H.) Dâr al-Kutub al-İlmiyya. 643 s. 8 ° (A.V/1849)
- İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya Etnoğrafya ve Biyografya Lugati*. 12. Cilt 2. Bölüm ve 13. Cilt. İstanbul 1986/1988 Milli Eğitim Basımevi. 4 ° (B/9594)
- Islam et Société en Asie du Sud Ed.: Marc Gaborieau*. Paris 1986 École des Hautes Études en Sciences Sociales. 203 s. = Collection - Puruşârtha 9. 8 ° (A.V/1413)
- Islam in the Balkans. Persian Art and Culture of the 18th and 19th Centuries. Papers arising from a symposium held to celebrate the World of Islam Festival at the Royal Scottish Museum Edinburg 28th-30th July 1976. Haz.: Jennifer M. Scarce*. Edinburg 1979 The Royal Scottish Museum Edinburg. 104 s. pl. 4 ° (B.I/113)

- İSMAİL, SABAHATTİN: *20 Temmuz Barış Harekatının Nedenleri Gelişimi Sonuçları*. İstanbul 1988 Zafer Ofset. 308 s. res. = Kaştaş A.Ş. Yayınları; Kıbrıs Barış Harekatı Belgeseli. 8 ° (A.V/2173)
- İstoriografiya na Makedoniya 1976-1980. 2. Cilt. Ed.: Petar Stoyanov. Skopje 1987 Soyuz na Društva na Istoričarite na Makedoniya. 227 s. 8 ° (A.V/1552-2)
- JÁNOS, VARGA J.: *A Fogó Félhold Árnyékában. A Török Kiüzése Magyarországról*. Budapest 1986 Gondolat. 279+2 s. = Magyar História. 8 ° (A.V/2049)
- JOKISALO, JOUKO: "... Den Arbeiter für die Nshap zu Gewinnen. "Zur Ideologie und Massenbasis des Deutschen Faschismus 1933 39. Oulu 1988 Oulun Yliopisto. 235 s. = Oulun Yliopisto Historia Laitok Sen Julkaisuja No: 2 1988; Yleinen Aate-Ja Oppihistoria. 8 ° (A.V/1931)
- JULKU, KYÖSTI: *Hailuodon Keskiaika*. Hailuodon Keskiaika 1988'den ayrı bs. S. 179-196 pl. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 205. 8 ° (A.V/2042)
- JULKU, KYÖSTI: *Majuri Peter Schnitlerin Kvenland*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 119-130 hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 190. 8 ° (A.V/2027)
- JULKU, KYÖSTI: *Pisalta Korpilammelle*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 53-94 res. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja no: 118. 8 ° (A.V/2025)
- JULKU, KYÖSTI: *Stolbovan Rauban Vuonna 1617 Raja Nykyiseltä Valtakunnanrajalta Souolammelle*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 95-118 res. hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 189. 8 ° (A.V/2026)
- KABACALI, ALPAY: *Türk Kitap Tarihi, 1. Cilt: Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*. 2. bs. İstanbul 1989 Gümüş Basımevi. 158 s. 8 ek. = Cem Yayınevi; Kültür Dizisi. 8 ° (A.V/2258)
- Kadı Burhaneddin Gazel ve Rubailerinden Bir Kısım ve Toyguları Dersaadet 1922 Matbaa-i 'Amire. 21 s. 8 ° (A.V/1933)
- KÁLDY-NAGY, GYULA: *Bibliyografiya: Yaşar yücel; Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihî'l Müslimîn ve Menâfi 'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-Mülûk*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1721-1722 8 ° (A.V/2293)
- Kapitalizm v Turtsii. Sotsial'no-Ekonomičeskoe Razvitie v 50-80-h Godah. Red.: P.P. Moiseev*. Moskva 1987 İzd-vo "Nauka". 360 s. 8 ° (A.V/1549)

- KARAER, MUSTAFA NECATİ: Karacaoğlan. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. VIII+174 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 963; Türk Büyüleri Dizisi: 100. 8 ° (A.V/2009)
- KARASU, CEM: *Nuntarriiaşhaş Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. S. 407-428 8 ° (A.V/1891)
- KAYILI, DOĞ. DR. MUTBUL: *Mimar Sinan'ın Camilerindeki Akustik Verilerin Değerlendirilmesi*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 545-554 res., şekil 4 ° (B.I/165)
- Keilschrifturkunden aus Boghazköi* 49. Cilt: *Alfonso Archi: Hethitische Orakeltex-te*. Berlin 1979 Akademie Verlag. IX+50 s. fotokopi 4 ° (B/2038-49)
- KERMAN, ZEYNEP: *Osman Fahri Hayatı ve Şiirleri*. Ankara 1988 Mas Matbaası. VIII+300 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 864; Kültür Eserleri Dizisi: 111. 8 ° (A.V/1992)
- KILLIOĞLU, DR. İSMAIL: *Ahlâk ve Hukuk İlişkisi*. Ed.: Mehmet Kılıç. İstanbul 1988 Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık Koll.Şti. XV+400 s. = Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları Nu. 23; İlmi Eserler Dizisi: 13. 8 ° (A.V/2171)
- KIRKILIÇ. DR. H. AHMET: *Sultan Üçüncü Murad. Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanı'ndan Seçmeler*. İstanbul 1988 Oğul Matbaası. VIII+191 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 873; Türk Büyükleri Dizisi: 75. 8 ° (A.V/2015)
- Kitabı-Dede Korkut*. Bakı 1988 YAZICI. 265 s. 6 res. 4 ° (B.I/194)
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Pancermenizm'in "Şark'a Doğru" Politikası. Tarihte Türkler ve Almanlar*. İstanbul 1988 Bayrak Yayıncılık Matbaacılık. 264 s. = Vatan Yayınları: 6; Tarihte Türkiye Üzerinde Emeller Serisi: 6. 8 ° (A.V/2164)
- KOCATÜRK, PROF. DR. UTKAN: *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Ankara. XXII+432 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 294; Atatürk Dizisi: 27. 8 ° (A.V/2241)
- KOLOĞLU, ORHAN: *Türk'ü Dünyaya Saydıran Adam. Ölümünün 50. Yılında Atatürk'ün Anısına*. Ankara 1988 Sanem Matbaacılık. 160 s. res. = Yeni Özgür İnsan Yayınları. 8 ° (A.V/2139)
- KOTIVUORİ, HANNU: *Varhaismetallikautisen Asuinpaikan Koekaivaus Vöyriissä*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 35-52 pl. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 187. 8 ° (A.V/2924)
- KÖMÜRCİYAN, EREMYA ÇELEBİ: *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul. 2.bs. Ter. ve tahşiyeden: Hrand D. Andreasyan. Yeni not. yay. Haz.: Kevork*

- Pamukciyan*. İstanbul 1988 Çeltüt Matbaacılık. XXVII+328 s. 16 res. = Eren. 8 ° (A.V/2057)
- KÖSTÜKLÜ, DR. NURİ: *Milli Mücadele'de Keçiborlu*. Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Dergisi I, 2 (1988)'den ayrı bs. 1988 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 257-280 8 ° (A.V/2074)
- KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: *Selçuklu Hükümdürü Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1539-1545 8 ° (A.V/2290)
- KUBAN, DOĞAN: *Sinan'ın Dünya Mimarısındaki Yeri*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserlerinden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 581-624 plan 4 ° (B.I/177)
- KUNT, METİN - HÜSEYİN G. YURDAYDIN - AYL A ÖDEKAN: *Türkiye Tarihi. 2. Cilt: Osmanlı Devleti 1300-1600. Tay.: Sina Akşin*. İstanbul 1988 Başaran Matbaası 4+356 s. 3 hr., 1 pl. 8 ° (A.V/540-2)
- KURAN, PROF. DR. APTULLAH: *Mimar Sinan'ın Camileri*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 175-214 res., plan 4 ° (B.I/159)
- KURAN, PROF. DR. APDULLAH: *Mimar Sinan'ın Külliyesi*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 167-173 res., plan 4 ° (B.I/163)
- KURAN, PROF. DR. APTULLAH: *Mimar Sinan'ın Türbeleri*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 223-238 res., plan 4 ° (B.I/158)
- KURAN, PROF. DR. APTULLAH: *Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 156-166 4 ° (B.I/171)
- KURAY, YRD. DOĞ. DR. GÜLBENDE: *Türkiye'de Bir machiavelli: Koçi Bey*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1655-1662 8 ° (A.V/2283)
- AL-KUTBİ, MUHAMMAD B. ŞAKİR: *Uyûn al-Tavârih. 12, 20 ve 21. Cilt. İnceleyen: Dr. Faysal as-Sâmîr-Nabîla 'Abd al-Man'âm Dâvud*. Bağdad. = Al-Cumhuriyya al-'İrakiyye Vizâra al-Sakafa va al-'Alam; Silsila Kutub al-Turâs: 47, 90, 122. 8 ° (A.V/1913)
- KUTLU, ŞEMŞEDDİN: *Dertli*. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. 212 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 871; Türk Büyükleri Dizisi: 73. 8 ° (A.V/2019)
- KUTUB, MUHAMMED: *İslam Düşüncesinde San'at. Çev.: Akîf Nuri*. İstanbul 1979 Özdemir Basımevi. 445 s. = Fikir Yayınları: 11. 8 ° (A.V/2166)

- KÜÇÜK, DR. SABAHATTİN: *Bâkî ve Dîvânı'ndan Seçmeler*. Ankara 1988 Sevinç Matbaası. VI+426 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 938; 1000 Temel Eser Dizisi: 140. 8 ° (A.V/1985)
- KÜÇÜK, YALÇIN: *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980. 5. Cilt*. Ankara 1988 Yayıncılık Matbaası. 767 s. 8 ° (A.V/9160-5)
- LAJOS, FEKETE - NAGY LAJOS: *Budapest Története a Török Korban*. Budapest 1986 Akadémiai Kiadó. 110 s. pl. 4 ° (B.I/197)
- LEWIS, BERNARD: *The political Language of Islam*. Chicago 1988 The University of Chicago Press. VIII+168 s. 8 ° (A.V/2203)
- LOCKE, JOHN: *Tahkik der Fehm-i Beşer*. Çev.: Rızâ Zâde Şafak. Özetleme: A.S. Pringle Pattison. Tahran 1339 Çâphâne-i Dânişgâh. 5+408 s. = İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân: 434. 8 ° (A.V/1922)
- LUOTO, JUKKA *Muutamia Lisiä Suomen Vasarakirveskulttuurin Alkuperän Ongelmaan*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 7-16 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 185. 8 ° (A.V/2022)
- Magyar - Francia Szótár 2 Cilt. 3. bs. Ed.: Eckhardt Sándor*. Budapest 1984 Akadémiai Kiadó. 8 ° (A.V/2063)
- MANNINEN, JUHA: *Benjamin Höijer und J.G. Fichte. Eine Studie zum Fortschritt der Aufklärung*. Oulu 1987 Oulun Yliopisto. 114 s. = Oulun Yliopiston Historian Laitoksen Julkaisuja No: 4 1987; Yleinen Aate-Ja Oppihistoria. 8 ° (A.V/1932)
- MANTRAN. ROBERT: *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 685-695 8 ° (A.V/1876)
- MARTAL, ABDULLAH: *XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1585-1652+1 11 fotokopi. 8 ° (A.V/2294)
- MASSON, V. M.: *Altyn - Depé*. Çev.: Henry N. Michael. Pennsylvania 1988 The University Museum. XVIII+149 s. 1 plan 22 pl. = University Museum Monograph 55. 4 ° (B.I/191)
- MÁTYÁS, BÉL: *Buda Visszavivásárol*. Megjelent Buda Ostromának 300. Évfordulójára. Çev. giriş ve notlar: Déri Balázs. Gözd. geç.: Perjés Géza. Budapest 1986 Zrínyi Katonai Kiadó. 137 s. 8 ° (A.V/2050)
- MAZIOĞLU, PROF. DR. HASİBE: *Nedim*. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. X+221 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 868; Türk Büyüklere Dizisi: 70. 8 ° (A.V/2011)
- MEHMET RIFAT: *Mirâ't al-Lugat*. İstanbul 1293 Mekteb-i Sınâyi. 225. s. 8 ° (A.V/1843)

- MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: *Kirmân Selçukluları*. 2. bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XIV+265 s. hr. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIX. Dizi-Sa. 9. 8 ° (A.V/2280)
- Mimar Sinan ve Selimiye Camii. Fotoğ.: Tayyip Yılmaz. İstanbul 1988 Acar Matbaacılık. 79 s. res. = Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları No: 1. 8 ° (A.V/2110)
- MİYASOĞLU, MUSTAFA: *Haldun Taner*. Ankara 1988 Başbakanlık Matbaası. VIII+148 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 961; Türk Büyüklüğü Dizisi: 98. 8 ° (A.V/2007)
- MONKHOUSE, F.J.-H.R. WILKINSON: *Maps and Diagrams*. Gözd. gçrl. ve gnlş. 4. bs. London 1971 Methuen. XXII+527 s. 7 şekil 8 ° (A.V/1974)
- Mu'cam Tabakât al-Huffâz va al-Mufassarîn Maa' Dirâsa 'an al- Amâm al-Suyûti va Mua'llifâtih Haz.: 'Abd al-'Aziz 'İzz ad-Dîn al-Sayravân. Beyrut 1984 (1404 H.) Âlam al-Kutub. 314 s. 8 ° (A.V/1959)
- AL-MUQADDASÎ: *Description de l'Occident Musulman au IVe=Xe Siècle*. Çev. önsöz, notlar ve Index: Charles. Pellat. Alger. 1950 La Typo-Litho and J.Carbonel. X+123 s. = Bibliothèque Arabe-Française IX. 8 ° (A.V/1935)
- MUSAHİPZADE CELÂL: *İstanbul Efendisi. Komedi*. Ankara 1988 Sevinç Matbaası. 120 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 955; Tiyatro Eserleri Dizisi: 13. 8 ° (A.V/1979)
- The Muslim World. A Historical Survey* 3. Cilt: *The Last Great Muslim Empires*. Çev. ve Uyarlayan: F.R.C. Bagley. Leiden 1969 E.J. Brill. IX+302 s. 8 ° (A.III/5241-3)
- NÂMIK KEMÂL: *Akif Bey. (Dram-5 Perde)*. Haz.: Reşat Nuri Güntekin. Ankara 1988 Nüve Matbaası. 108 s.= Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 998; Tiyatro Eserleri Dizisi: 21. 8 ° (A.V/1981)
- NÂMIK KEMÂL: *Gülnihâl*. 2. bs. Haz.: Prof. Dr.Kenan Akyüz. Ankara 1988 Sevinç Matbaası. 128 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 997; Tiyatro Eserleri Dizisi: 20. 8 ° (A.V/1980)
- NAMIK KEMAL: *İntibah. (Ali Bey'in Sergüzeşti)*. 3. bs. Haz.: Prof. Dr. Mehmet Kaplan. Ankara 1988 Semih Ofset. 146 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 583; Kültür Eserleri Dizisi: 36. 8 ° (A.V/1996)
- NAMIK KEMAL: *Renan Müdâfaanâmesi*. Haz.: Doç. Dr. Abdurrahman Küçük. İstanbul 1988 Gençlik Matbaası. VII+129 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 939; 1000 Temel Eser Dizisi: 141. 8 ° (A.V/1998)

- NAMIK KEMÂL: *Vatan Yahut Silistre. Haz.: Prof. Dr. Kenan Akyüz.* Ankara 1988 Semih Ofset. 2+85 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 999; Tiyatro Eserleri Dizisi: 22. 8 ° (A.V/1982)
- Nâsîh ad-Dîn Abî Bakr Ahmad b. Muhammad b. Husayn *Divân al-Arcânî*. 3 Cilt. *İnceleyen: Dr. Muhammad Kasım Mustafa.* Bağdad 1979/1981 Müassası Dâr al-Kutup. = Menşurât Vizâra al-Sakâfa va al-İlâm-Cumhûriyya al-İrakiyya; Sissila Kutub al-Turâs: 78, 102. 8 ° (A.V/1910)
- NICHOLSON, REYNOLD A.: *Paydâyiş va Siyar-i Tasavvuf (Çend Makala). Çev.: Muhammad Bâkir Mu'in.* Tahran Çâp Mas'ûd Sa'd. 220. s. = İntişârât-ı Tûsî: 179; Matâli'at-ı İrânî va İslâmî: 1. 8 ° (A.V/1857)
- NICHOLSON, REYNOLD A.: *Tasavvuf islâmî va Rabîta-i İnsan va Hudâ. Çev. ve ek yazan: Muhammad Rıdâ Şafî'î Kadkanî.* Tahran 1358 Pâyân-ı Çap-ı Urdubahişt. 2+14+254 s. = İntişârât-ı Tûsî: 175. 8 ° (A.V/1858)
- NİZÂM AL-MÜLK: *Siyar al-Mulûk Also Known as Siyâsat-nama. Yay. ve not.: Hubert Darke.* Tehran 1962 Bank-e-Melli Printing House. VIII+388 s. = Persian Texts Series No. 8. 8 ° (A.V/1852)
- NİZÂM AL-MÜLK, ABÛ ALİ HASAN BİN ALİ HÂCE: *Siyâsetnâme. Ez Ru-yi Nûsha-yi Sifr-i Çâp-i Paris 1891 M. 2. bs. Yay.: Muhammad Kazvinî. Önsöz ve İlaveler: Murtaza Müderrisi Çahardahi.* Tahran 1344. 11+295 s. = Ez İntişârât Kitûb-Furûşî-i Zuvvâr. 8 ° (A.V/1853)
- OCAK, AHMET YAŞAR: *Türk Folklorunda Kesik Baş. (Tarih-Folklor İlişkisinden Bir Kesit).* Ankara 1989 Ankara Üniversitesi Basımevi. 130+7 s. 2 hr. res. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 95 Seri: IV-Sayı: A.26. 8 ° (A.V/2191)
- OLGUN, İBRAHİM: *Türkiye'de Laikliği Gerektiren Nedenler.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 913-938 8 ° (A.V/2114)
- OLIVER, BERNAT MARTÍ-MAVRO S. HERNANDEZ PEREZ: *El Neolitic Valenciá. Art Rupestre i Cultura Material.* Valencia 1988 Federico Domenech. 114 s. pl. = Servei d'Investigació Prehistòrica Diputació de València. 4 ° (B.I/151)
- X. Kazı, *Araştırma Arkeometri Sempozyumu. Bildiri Özetleri. 23-27 Mayıs 1988 Ankara.* Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. X+95 s. = T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.. 8 ° (A.V/1583)
- Osmanlı İmparatorluğu (En geniş Sınırları). Osmanlı Tarihi Kısa Kronolojisi* Tercüman Gazetesi'nin Eki'dir. (H/238)

- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat*. İstanbul 1987 Ziya Ofset. 1081 s. = TÜRKDAV-Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı; TÜRKDAV Basım ve Yayımlar Ticaret ve Sanayii A.Ş. 8 ° (A.V/2182)
- ÖDEKAN, PROF. DR. AYLAK: *Kaynakça*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988 10 s. 4 ° (B.I/166)
- ÖDEKAN, PROF. DR. AYLAK: *Taşkapılar*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 521-529 res. 4 ° (B.I/170)
- ÖKE, DOÇ. DR. MİM KEMÂL: *Güney Asya Müslümanları'nın İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi "Hilâfet Hareketi" (1919-1924)*. Ankara 1988 Semih Ofset. XIII+197 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 995; Kültür Eserleri Dizisi: 127. 8 ° (A.V/1997)
- ÖLÇER, CÜNEYT: *Nadir Bir Kaç Osmanlı Sikkesi*. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 83-86 2 pl. 4 ° (B.I/204)
- Ölümünün 50. Yıldönümünde Yeni Bir Anlayışla Yapılan Atatürk'ü Anma Faaliyetleri 7-13 Kasım 1988*. Ankara 1989 Evren Ofset. 80. s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü. 8 ° (A.V/2266)
- ÖNDE, PROF. DR. YILMAZ: *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 403-428 res., plan 4 ° (B.I/169)
- ÖNDER, MEHMET: *Efsane, Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri*. 1989 Yazır Matbaası. 515 s. res. = Milliyet Yayınları: 87. 8 ° (A.V/2260)
- ÖNEY, PROF. DR. GÖNÜL: *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları. Architectural Decoration and Minor Arts in Seljuk Anatolia. 2. bs. Çev.: Maggie Quigley. Fotoğ: Gönül Öney*. Ankara 1988 Tisamat. 2+236 s. res. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 185; Sanat dizisi: 33. 4 ° (B.I/227)
- ÖRİK, NAHİD SİRRI: *Abdülhamid'in Haremi*. İstanbul 1989 Gümüş Basımevi. 80 s. = ARBA Yayınları: 27. 8 ° (A.V/2264)
- ÖYMEN, HIFZIRRAHMAN RAŞİT: *Cumhuriyet Eğitime Geçişte Atatürk'ün Etkisi*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1013-1088 8 ° (A.V/2122)
- ÖZ, TAHSİN: *Atatürk ve Türk Sanatları*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi S. 1119-1132 8 ° (A.V/2116)

- ÖZAL, TURGUT: *La Turquie en Europe. Önsöz: Francis Lamand.* Paris 1988
Librairie Plon. 270 s. hr. 8° (A.V/2058)
- ÖZBEK, DOĞ. DR. METİN: *Geç Bizans Devrinde Trepanasyon (Kafası Delgi Ameliyatı).* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989
Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1567-1572+2 s. 1 res. 8° (A.V/2284)
- ÖZCAN, DOĞ. DR. ABDÜLKADİR: *Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar.* Mimar-başı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 131-145 res. 4° (B.I/164)
- ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT: *Atatürk'ün Edebiyat ve Sanat Anlayışı.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1133-1168 8° (A.V/2127)
- ÖZTEN, ALİYE: *Acemhöyük Taş Kapları.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 393-406 9 res., 7 çiz. 8° (A.V/1885)
- ÖZTUNA, YILMAZ: *Keçeci-Zâde Mehmed Fuad Paşa.* İstanbul 1988 Gençlik Basımevi. VII+107 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 922; Türk Büyükleri Dizisi: 86. 8° (A.V/2013)
- ÖZTÜRK, MUSTAFA: *Bibliyografya: Dr. Rifat Özdemir; XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840.* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 717-721 8° (A.V/1890)
- PAAVOLA, KIRSTI: *Domus Pro Templo-Hailuodon Kirkon Varhaisvaiheet.* Hailuodon Keskiäika 1988'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 9-34 res. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 201. 8° (A.V/2038)
- PÄÄKKÖNEN, MATTI: *Hailuodon Murteesta.* Hailuodon Keskiäika 1988'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 145-178 hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 204 8° (A.V/2041)
- PALA, DR. İSKENDER: *Aşk ve Divanı'ndan Örnekler.* Ankara 1988 Nüve Matbaası. XXIII+256 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 985; 1000 Temel Eser Dizisi: 144. 8° (A.V/1983)
- PAPADOPOULOS, STEPHANOS: *Le Metropolitte de Veliko Tarnovo Denis Rallis Paleologue et ses Efforts Pour la Liberation des Grecs et des Bulgares Asservis (fin XVII-Debut XVIII Siecle), Vtori Bılgaro-Griotski Simpozium.* Sofiya, 18-22. IX. 1980 g.'den ayrı bs. Sofiya 1984. S. 47-50 8° (A.V/990)
- PARLA, TAHA: *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm. Yay. haz.: Füsün Üstel-Sabir Yücesoy.* İstanbul 1989 Şefik Matbaası. 147 s. = İletişim Yayınları 76; İnceleme Dizisi 9. 8° (A.V/2261)

- PEURA, PAAVO: *Köngüksen Ruukki Ja Kaaranneksen Masuuni*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 279-289 res. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 200 8 ° (A.V/2037)
- POLAÇEK, YOSEF: *Afrikanskoe Demokratičeskoe Ob'edinenie (RDA)v Bor'be Proti Kolonializma (1946-1958 gg.)*. Praha 1979 Univerzita Karlova. 167 s. = Studia Orientalia Pragensia X. 8 ° (A.V/1957)
- POLAT, YRD. DOÇ. DR. İLKNUR: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 627-652 2 res. 8 ° (A.V/1884)
- Pregled na İzdaniyata 1967-1987* Skopye 1987 Makedonska Akademiya na Navkite i Umetnostite. VII+222 s. 8 ° (A.V/1956)
- PRICE, S.R.F.: *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge 1987 Cambridge University Press. XXVI+289 s. hr., pl. 8 ° (A.V/2112)
- RICHARDSON, JOHN: *Inside the Ancient World. Roman Provincial Administration 227 BC to AD 117*. London 1976 Macmillan. 88 s. Fotokopi 8 ° (A.V/1930)
- ROGERS, DR. G.M.: *The Crisis of Third Century A.D.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1509-1526 8 ° (A.V/2286)
- Routes d'Asie. Marchands et Voyageurs XVe-XVIIIe siècle. Actes du Colloque organisé par la Bibliothèque Interuniversitaire des Langues Orientales Paris, 11-12 décembre 1986. Yay.: Marion Debout-Denise Eeckaute-Bardery-Vincent Fourniau.* İstanbul 1988 Isis Ltd. 200+5 s. res. hr. = Varia Turcica XII. 8 ° (A.V/1527)
- SAİYED MUHAMMAD: *A Guide to Shafite Sect with The Theories of Other Authorities. (In Persian and Arabic). 1. Cilt.* Tehran 1958 University of Tehran Press. 13+486+5. s. = Publications de l'Université de Tehran No. 496. 8 ° (A.V/1926-1)
- SAHİLLİOĞLU, DOÇ. DR. HALİL: *Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)*. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, 17'den ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 43-81 s. 1 hr. 4 ° (B.I/208)
- SAKALLI, BAYRAM: *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*. Ankara 1988 Afşaroğlu Matbaası. VII+130 s. 3 fotokopi = Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 863; Kültür Eserleri Dizisi: 110. 8 ° (A.V/2080)

- SAKAOĞLU, DOÇ. DR. SAİM: *Bayburtlu Zihnî*. İstanbul 1988 Gençlik Basımevi. IX+187 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 911; Türk Büyükleri Dizisi: 78. 8 ° (A.V/2016)
- SAKKÂKÎ, ABÛ YA'KÛB YUSUF B. ABİ BAKR MUHAMMAD B. ALÎ: *Kitâb Miftâh al-'Ulûm*. Beyrut Dâr al-Kutub al-'İlmiyya. 250+2 s. = İntişarat-ı Kütübhane-i Umumiyya. 4 ° (B.I/149)
- Sâlih Baba. *Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Şiirlerinden Seçmeler Haz.: Ahmet Doğan*. Ankara 1988 Özkan Matbaacılık. VII+254 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 989; Kültür Eserleri Dizisi: 125. 8 ° (A.V/1993)
- SÂMANOĞLU, GÜLTEKİN: *Cahit Sıtkı Tarancı*. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. VIII+143 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 965; Türk Büyükleri Dizisi: 102. 8 ° (A.V/2006)
- SARITAŞ, MEHMET: *Türkiye'nin Tanıtılması*. Kavramsal Çerçeve. Ankara 1988 Semih Ofset. 111 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 991; Tanıtma Eserleri Dizisi: 13. 8 ° (A.V/2046)
- SATOKANGAS, REIJA: *Bibliografia. Hailuotoa Koskeva Tieteellinen ja Tieteellistuntoinen Kirjallisuus Vuoteen 1988 Saakka*. Hailuodon Keskiäika 1988'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 197-200 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 206. 8 ° (A.V/2043)
- SATOKANGAS, REIJA: *Linja-Autoliikenteen Alkutaival Oulun Seudulla*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 201-233 res. hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 194. 8 ° (A.V/2031)
- SAYILI, AYDIN: *Atatürk, Bilim ve Üniversite*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1089-1104 8 ° (A.V/2130)
- SEİBT, WERNER: *Die Skleroi. Eine, Prosopographisch-Sigillographische Studie*. Wien 1976 Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 127 s. 4 pl. = Byzantina Vindobonensia; Kommission für frühchristliche und Ostkirchliche Kunst der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und vom Institut für Byzantinistik der Universität Wien Band: IX. 8 ° (A.V/1945)
- SERTKAYA, OSMAN F.: *Hüseyin Nihâl Atsız*. Ankara 1987 Sevinç Matbaası. VI+179 s. 1 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 847; Türk Büyükleri Dizisi: 69. 8 ° (A.V/2084)
- SEVİM, PROF. DR. ALİ: *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. IX+198 s. 7 res. 4 hr. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi -Sa. 7. 8 ° (A.V/2277)

- SEYYİD MUHAMMAD: *Rah-numā-i Mazhab-i Şafî'i. Ba-beyân-i Ara-i Sair Müctahidin. Be Farsî ve Arabî. 1. Cilt.* Tahran 1337 Çaphâne-i Dânişgâh. 5+486+13 s. = İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran: 496. 8° (A.V/1926-1)
- SHAW, STANFORD J.-EZEL KURAL SHAW: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. 1. Cilt. Çev.: Mehmet Harmancı.* İstanbul 1983 E Yayınları A.Ş. 580+4 s. = E Yayınları Tarih Dizisi 3. 8° (A.IV/6868-2)
- SİNEMOĞLU, PROF. DR. MERMİN: *Mimar Sinan Dönemi Duvar Çinilerine Bîçim, Mekan-Satuh, Renk ve Perspektif Açılarından Bakış.* Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. S. 539-544 res. 4° (B.I/162)
- SONYEL, DR. SALÂHİ R.: *İngiliz Belgelerine Göre Mustafa Kemal-Lawrence Görüşmesi.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi S. 1695-1699 8° (A.V/2295)
- SONYEL, DR. SALÂHİ R.: *Mustafa Kemal-Lawrence Meeting in the Light of British Documents.* Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1701-1705 8° (A.V/2296)
- SOYSAL, ÖZER: *1940'ların Başı ile 1970'ler Sonunda Atatürk Üzerine Yayınlar.* Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi 373 (1983)'den ayrı bs. S. 44-51 fotokopi 4° (B.I/211)
- SOSYAL, ÖZER: *Devlet Yayınları.* Kitap Belleten 1, 7-8'den ayrı bs. S. 8-12 fotokopi 4° (B.I/212)
- SOYSAL, ÖZER: *Türkiye'de Kütüphanecilik Alanında Kuram-Uygulama İlişkisi.* Türkiye'de Kütüphane Alanında Teori ile Uygulama İlişkisi Sempozyumu 7-8 Mayıs 1987'den ayrı bs. İstanbul 1988 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 7-18 = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü. 8° (A.V/1970)
- SOYSAL, ÖZER: *Türkiye'de Kütüphanecilik Eğitimi'nin Temel Sorunları.* Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XXXII, 4(1983)'den ayrı bs. S. 149-162 fotokopi 8° (A.V/1969)
- STANOJEVIĆ, GLIGOR: *Dalmatinske Krajine u XVIII vijeku.* Beograd 1987 Istorijski Institut. 173 s. 8° (A.V/1554)
- LE STRANGE, GUY: *Buldân al-Hilâfa al-Şarkîyya. Yatanâval Sıfa al-İrak va al-Cazîra va İrân va Aklim Âsya al-Vusta Munz al-Fath al-İslâmî Hatta Ay-yâm Taymûr. Çev. ve İnceleme: Beşir Fransis-Georgis 'Avvad.* Bağdâd 1954 (1373 H.) Matbaa al-Râbita. 14+590 s. 10 hr. = Matbûât al-Macma' al-İlmî al-İrakî 8° (A.V/1952)
- Strzygowski, J.-H. GLÜCK-FUAT KÖPRÜLÜ: *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya*

- Etkisi. Çev.: A. Cemal Köprülü.* Ankara Kültür Ofset Ltd. Şti. XV+205 s. 27 res. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 152; Sanat Dizisi: 21. 8 ° (A.V/2240)
- SUISTOLA, JOUNI: *An Attempt to Interpret Yazılıkaya.* Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 17-34 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 186. 8 ° (A.V/2023)
- SUISTOLA, JOUNI: *From Savagery to Nobleness - How The Turks Entered Mozart's Compositions.* Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 131-137 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 191. 8 ° (A.V/2028)
- SUNGURBEY, PROF. DR. İSMET: *Ebül'ulâ Mardin.* İstanbul 1988 Gençlik Basımevi. 3+183 s. 7 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 930; Türk Büyükleri Dizisi: 91. 8 ° (A.V/2021)
- Survey of Academy Editions 1967-1987* Skopje 1987 Macedonian Academy of Sciences and Arts. VII+222 s. 8 ° (A.V/1956)
- Survey of Cyprus Administration Map Direktör: F.J. Salmon. Tekrar göz'd. geçm.* bs. Southampton 1952 Ordnance Survey. 2 pafta 1/253.440 (H/232)
- Sveçen Sobir. Posteven na 125-Godišnjinata od İzleguvan'eto na Žbornikot na Milandinouts.* Skopje 1987 Makedonska Akademiya na Naukie i Umetnostite. 24 s. = Sveçeni Sobiri - Sveska 30. 8 ° (A.V/1958)
- AL-ŞA'ARÂNÎ AL-ANSÂRÎ, ABU AL-MAVÂHİB 'ABD AL-VAHHAB B. AĦMAD B. 'ALÎ: *Kaşf al-Gumma 'an Camî' al-Umma. 2 Cilt (tek kitap): Macad ad-Dîn Muhammad b. Ya'kûb al-Şirâzî; Safar ad-Sa'âda.* Mısır 1951 (1370 H.) Matbaa Mustafa al-Bâi' al-Kulabî va Avlâda. 288+279 s. 4 ° (B.I/148)
- ŞÂD, MUHAMMAD PÂDŞÂH: *Ferhang-i Mûtarâdifât va İstilahât. 2. bs. İnceleyen: Bijan Türkî.* Tahran 1346 Çaphâna Pîrûz. 6+495 s. = İntişârât Kitâbfurûşî Hayyâm. 8 ° (A.V/1847)
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *Atatürk'ün Hastalığı.* Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 259 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXV. Dizi-Sa. 7. 8 ° (A.V/2281)
- Şirazlı Hafız ve Şiirlerinden Seçmeler Haz.: Prof. Dr. Abdülkadir Karahan.* Ankara 1988 Semih Ofset. XI+125 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 1003; Kaynak Eserler Dizisi: 17. 8 ° (A.V/2002)
- TALU, R. ERCÜMENT EKREM - RAHİM TARIM: *Kan ve İman.* Ankara 1988 Ofset Repromat. 6+103 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 855; Kültür Eserleri Dizisi: 103. 8 ° (A.V/2078)

- TANMAN, M. BAHA: *Sinan'ın Mimârîsi İmâretler*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 333-353 res., plan 4 ° (B.I/173)
- TANMAN, M. BAHA: *Sinan'ın Mimârîsi Tekkeler*. Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri'nden ayrı bs. İstanbul 1988. S. 311-332 res., plan 4 ° (B.I/174)
- TANSEL, FEVZİYE A.: *Atatürk Hakkında Şiirler (1915-1938) Bunların Tarih ve Edebiyat Bakımından Değerlendirilmesi*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1169-1193 8 ° (A.V/2132)
- TANYU, PROF. DR. HİKMET: *Nuh'un Gemisi. Ağrı Dağı. Ermeniler*. İstanbul 1989 Bayrak Yayıncılık - Matbacılık Koll. Şti. 399. s. = Burak yayınları 20. 8 ° (A.V/2259)
- TAŞ, FAHRİ: *Sait Fâik Abasıyanık*. Ankara 1988 Gaye Matbaacılık. VI+224 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 923; Türk Büyükleri Dizisi: 87. 8 ° (A.V/2008)
- TEKTAŞ, MEHMET: *Amasya Merkez Eski Şamlar Mezarlığı 1986 Kurtarma Kazısı Raporu*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1715-1719 3 res., 4 plan. 8 ° (A.V/2298)
- TEKTAŞ, MEHMET: *Hazaranlar Konağı*. 1986 Yiğit Ofset. 16 s. = Amasya Turizmi ve Eski Eserleri Koruma Derneği Yayını No: 1. 8 ° (A.V/1948)
- TERZİ, DR. MUSTAFA ZEKİ: *Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdaresi ve Sınıfları*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1527-1538 8 ° (A.V/2291)
- TEZKİRELERE GÖRE *Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara 1988 Yorum Matbaası. XII+580 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 942; Kaynak Eserleri Dizisi: 12. 8 ° (A.V/1999)
- TİMUR, TANER: *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara 1989 Feryal Matbaacılık. 339 s. = V Yayınları. 8 ° (A.V/2262)
- TODOROVSKI, GLIGOR: *La Serbie et les Reformes en Macedonie. (Depuis la Moitie du XIXe Siecle Jusq'a La Revolution des Jeunes Tours, 1908)*. Skopje 1987 L'Institut Pour L'Histoire Nationale. 248+4 s. 8 ° (A.V/1555)
- TODOROVSKI, GLIGOR: *Srbiya i Reformite vo Makedoniya Lod Sredinata na XIX nek do Mladoturskata Revolutsiya, 1908)*. Skopje 1987 Institut na Natsionalna İstoriya. 248+4 s. 8 ° (A.V/1555)

- TURAL, SADIK K.: *Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler*. Ankara 1988 Özkan Matbaası. VII+117 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 994; Kültür Eserleri Dizisi: 126. 8 ° (A.V/1995)
- TURAN, ŞERAFETTİN: *Atatürk Milliyetçiliği*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 859-867 8 ° (A.V/2119)
- TÜNER, YRD. DOÇ. DR. OSMAN: *Türk Mutasavvıf ve şairi Muhammed Nazmî. (Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri)*. Ankara 1988 Başkent Yayınevi. X+175 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 957; Kültür Eserleri Dizisi: 128. 8 ° (A.V/1991)
- TÜRKDOĞAN, PROF. DR. ORHAN: *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi. İdeolojiler ve Köylü Hareketleri*. Ankara 1988 Mas Matbaası. XI+597 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 858; Kültür Eserleri Dizisi: 106. 8 ° (A.V/1994)
- T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi 1988. 2 Cilt. Ankara 1988 Yorum Matbaası. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No: 227, 228. 8 ° (A.V/2054)
- Türkiye Cumhuriyeti Taksimatı. 1927 Vekalet-i Umumiyye-i Dahiliyye Dairesi. 3 Pafta. 1:1.000.000 (H/237)
- Türkiye İstatistik Cep Yılığ 1988. *Statistical Pocket Book of Turkey*. Ankara 1988 Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. VII+304 s. = Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 1300. 8 ° (A.V/2095)
- Türkiye'de Tarımsal Yapılar. Der.: Şevket Pamuk-Zafer Toprak. Ankara 1988 MAYA Matbaacılık yayıncılık Ltd. Şti. 271 s. 8 ° (A.V/1831)
- UNGNAD, ARTHUR: *Syrische Grammatik*. Munchen 1913 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 123+100 s. = Clavis Linguarum Semiticarum Pars VII. 8 ° (A.V/1851)
- Útiszótár Magyar - Török. *Turistik Sözlük Macarca - Türkçe. Haz.: Dávid Géza*. Budapest 1987 Terra. 311+264 s. 8 ° (A.V/2060)
- Útiszótár Török - Magyar. *Turistik Sözlük Türkçe - Macarca. Haz.: Dávid Géza*. Budapest 1978 Terra. 264+311 s. 8 ° (A.V/2060)
- ÜZEL, DR. İLTER: *A Newly Discovered Translation of Al'Tasrif: "Zahrâvî 'İlm-i Cerrâh."* Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S.453-459 31 pl. 8 ° (A.V/1895)
- ÜZEL, DR. İLTER: *Yeni Bulunan Bir Al'Tasrif Tercümesi: "Zahrâvî ve İlm-i Cerrâh"*. Belleten LII, 203 (1988)'den ayrı bs. Ankara 1988 T.T.K. Basımevi. S. 445-451 31 pl. 8 ° (A.V/1887)

- ÜÇÖK, PROF. DR. ÇOŞKUN: *Hukuk Devriminin Nedenleri*. Belleten LII, 204 (Kasım 1988) Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1003-1011 8° (A.V/2133)
- III. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara-6-10 Nisan 1987. Ankara 1988 Başbakanlık Basımevi. 251 s. res. 8° (A.V/1463)
- ÜNAL, AHMET: *Hittite Architect and a Rope-Climbing Ritual*. Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989. Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1469-1503 8° (A.V/2292)
- VAHTOLA, JOUKO: *Frans Mikael Franzénin Luennot Pohjoismaiden Historiasta*. Faravid 11 (1987)'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 139-173 = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 192. 8° (A.V/2029)
- VAHTOLA, JOUKO: *Hailuodon Varhainen Asutushistoria Nimistön Valossa*. Hailuodon Keskiaika 1988'den ayrı bs. Oulu 1988. S. 89-144 hr. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 203. 8° (A.V/2040)
- VAHTOLA, JOUKO: "Suomi Suureksi - Viena Vapaaksi" *Valkoisen Suomen Pyrkimykset Itä-karjalan Valtaamiseksi Vuonna 1918*. Ed.: Prof. Kyösti Julku. Rovaniemi 1988 Pohjois - Suomen Historiallinen Yhdistys. 476 s. res. hr. = Studia Historica Septentrionalia 17. 4° (B.I/200)
- Vak'a - *Nuvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. 10. Cilt. Yay. haz.: Prof. Dr. M. Münir Aktepe. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII+198 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi - Sa. 12. 8° (A.IV/7829-10)
- VENTRIS, MICHAEL: *Work Notes on Minoan Language Research and Other Unedited Papers*. Ed.: Anna Sacconi. Roma 1988 Edizioni dell'Ateneo. 397 s. 3 ek. = Incunabula Graeca Vol. XC. 4° (B.I/199)
- WALEK, JANUSZ: *A History of Poland in Painting. Designed: Hubert Hilscher*. Çev.: Katarzyna Zawadzka. Tarih Danışmanı: Prof. Janusz Tazbir. Warsaw 1988 Interpress Publishers. 175 s. res. 4° (B.I/188)
- WILLIAMS, STEPHEN-JEFFREY P. BRAIN: *Excavations at the Lake George Site. Yazoo County, Mississippi 1958-1960*. Cambridge 1983 Harvard University Press. XXIV+483 s. = Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Vol.: 74. 4° (B.I/215)
- Yeni bir Yüzyıla Girerken Türk-İslâm Sentezi Görüşünde Meselelerimiz*. 3 Cilt. İstanbul 1988. 8° (A.V/1833)
- YETİŞEN, RIZA: *Tahtacı Aşiretleri. Adet, gelenek ve görenekleri*. İzmir 1986 Memleket Gazetecilik ve Matbaacılık. 286 s. 8° (A.V/2172)
- YETKİN, KEMAL - REŞİT UNAT: *Kronoloji-i Muhtasar-i Cihân-i İslâm*. Çev. ve dipnot: Davûd-İsfahâniyân. İsfahan 1350. 4+164 s. 8° (A.V/2071)

- YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *Atatürk İlkeleri*, Belleten LII, 204 (Kasım 1988)
Atatürk Özel Sayısı'ndan ayrı bs. Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu
Basımevi. S. 807-824 8 ° (A.V/2120)
- Türkseköğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu. 21-23 Ekim 1987.* Samsun
1988 Otak Ofset. XXII+416 s. = Ondukuz Mayıs Üniversitesi İlahi-
yât Fakültesi Yayın No: 35. 8 ° (A.V/2180)
- YÜKSEL, DOÇ. DR. AZMİ: *Endülüs'ten II. Beyazıd'a Yazılan Anonim Bir Şiir.*
Belleten LII, 205 (Aralık 1988)'den ayrı bs. Ankara 1989 Türk Tarih
Kurumu Basımevi. S. 1575-1583 8 ° (A.V/2288)
- ZEKERİYYAZÂDE: *Ferah (Cerbe Fetihnâmesi). Haz.: Orhan Şaik Gökyay.* Anka-
ra 1988 Mas Matbaası. V+137 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Ya-
yınları: 877; 1000 Temel Eser Dizisi: 136. 8 ° (A.V/1984)

B. DERGİLER

- Académie des Inscriptions and Belles-Lettres Janvier-Mars (1988).
Acta Antiqua XXX, 1-4 (1982-1984); XXXI, 1-2 (1985-1988).
Acta Archaeologica XL, 1-4 (1988).
Acta Asiatica 55 (1988).
Acta Historiae Artium XXXIII, 1-2 (1987-88).
Acta Musei Moraviae LXXIII, 1-2 (1988).
Acta, Orientalia XLI, 2, 3 (1987).
Acta Poloniae Historica LVII (1988).
Acta Universitatis Carolinae IX (1975); X (1977).
Akkadica 58, 59 (1988):
59- E. KLENGEL-BRANDT, *Das Siegelbild als Widerspiegelung gesellschaftlic-
her Verhältnisse des 3. Jahrtausend v. Chr. in Mesopotamien. Versuch einer
Interpretation.* S. 1.
- Alba Regia XXIII (1987).
The American Historical Review XCIII, 2,5 (1988); XCIV, 1,2 (1989).
American Journal of Archaeology XCIII, 1 (1989).
American West XXV, 6 (1988); XXVI, 2,3 (1989).
Amme İdaresi Dergisi XXI, 3, (1988): XXI, 4- D. CANMAN, *Atatürk Dev-
rimleri.* S. 3. Y. ERCAN, *Atatürk ve Tarih.* S. 15.
Anatolian Studies XXXVIII (1988).

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XLIII, 1-2, 3-4 (1988):
 XLIII, 1-2- B. DAVER, *Secularism in Turkey*. S. 29.
 Ö. OZANKAYA, *Cumhuriyeti Hazırlayan Düşünce Ortamı II*. S. 147.
 LXIII, 3-4- H. SARIASLAN, *An Analysis of Marketing Channels and Costs of Distribution for Turkish Agro-Industry*. S. 79.
 F. YAVAŞ, *An Economic-Demographic Simulation Model of Interregional Growth: The Turkish Case*. S. 97.
 H. PAZARCI, *Ege Adalarının Hukusal Statüsü*. S. 151.
 N.K. YOLGA, *Ege Kıta Sahaneliği Sorunu*. S. 163.
 M.A. ÖZMAN, *Ege'de Karasuları Sorunu*. S. 173.
 M.A. ÖZMAN, *Lozan Artlaşmalarında Ege Adalarının Hukuki Statüsü*. S. 197.
 H. PAZARCI, *Ege Adalarının Lozan ve Paris Andlaşmalarıyla Saptanan Askerden Arındırılmış Statüsü Değişmiş midir?* S. 207.
- Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes XXXVI-XXXVII (1986-1987).
- Annales Économies Sociétés Civilisations XLIII, 5,6 (1988); XLIV, 2 (1989):
 5- H. ISLAMOGLU-İNAN, *Les Paysans, le Marché et l'État en Anatolie au XVIe Siècle*. S. 1025.
- Annali XLVII, 1-2, 3, 4 (1987); Supplemento 50, 51-53 (1987).
- Annali Archeologia e Storia Antica IX (1987).
- Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa XVII, 4 (1987); XVIII, 1 (1988).
- Annuaire de l'Université de Sofia "Kliment Ohridski" Faculte d'Histoire LXXXIX (1988).
- The Annual of the British School at Athens 83 (1988).
- Anthropology Today V, 1, 2 (1989).
- Antike Kunst XXXII, 1 (1989).
- Antike Welt XX, 1 (1989).
- The Antiquaries Journal LXVIII, 1 (1988).
- Anzeiger CXXV, 1-9 (1988).
- Archaeologiai Ertesito CXIII, 2 (1986); CXIV-CXV, 1 (1987-1988).
- Archaeological Reports For 1987-88 34 (1988).
- Archäologischer Anzeiger 4 (1988). 1 (1989).
- Archiv für Orientforschung XXXIV (1987).
- Archiv Orientální LVI, 4 (1988).

Arctos XXII (1988).

Asia and Africa Today 1 (1989).

Asia Africa Latin America 22, 23 (1989).

Asian and African Studies XXIII (1987).

Asien Afrika Latein-Amerika XVI, 3-6 (1988), XVII, 1 (1989).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 87 (1989).

Askeri Tarih Bülteni 26 (1989).

26- F. ÜNSAL, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devrindeki Hızlı Başarısının Nedenleri*. S. 1.

H. IŞIK, *1732-1826 Yılları Arasında Osmanlı Ordusu'nda Reform Çalışmaları ve Sonuçları*. S. 15.

N. ÇAKIN, *Redif Teşkilatı*. S. 31.

F. TIZLAK, *Harput'tan Asker Alımı ve Firariler Hakkında Bazı Tedbirler (1834-1838)*. S. 57.

İ. SAKARYA, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ve Adana'da Ermeni İsyanı*. S. 65.

T. ERCAN, *Sivas Kongresi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kurulması*. S. 79.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi V, 13, 14 (1988):

13- İ. GİRİTLİ, *Harf İnkılabı ve Atatürk*. S. 31.

N.A. BANOĞLU, *Basından Günü Gününe Büyük Zaferin Hikâyesi*. S. 37.

E. DOĞRAMACI, *Atatürk ve Kadın*. S. 91.

U. KOCATÜRK, *Atatürk's Revolutions and Modernization*. S. 107.

Y. ÖZKAYA, *İstanbul'un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul'dan Ankara'ya Kaçışı Olayı*. S. 127.

Z. ARIKAN, *İşgal Dönemi İzmir Basını*. S. 145.

H.F. ÇELİKER, *Atatürk'ün Yaşamından: Falkenhayn Mustafa Kemal Anlaşmazlığı*. S. 167.

F. TEVETOĞLU, *Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber*. S. 183.

Ü. YAVUZ, *Fransız Arşivleri Resmî Belgelerine Göre TBMM'nin Açılışının Dış Etkileri*. S. 195.

E. KONUKÇU, *Heyet-i Temsiliye İzmir İlişkileri (Eylül 1919-Nisan 1920)*. S. 223.

İ. ÖZTOPRAK, *Millî Mücadele'ye Tepki: Şeyh Recep Olayı*. S. 237.

C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Nutuk Nasıl İncelenmeli-Nasıl Tanıtılmalı ve Öğretilmelidir?* S. 245.

A. GEDİL, *Atatürk ve Kadın Eğitimi*. S. 259.

14- S. İLHAN, *Atatürk'ün Kazandırdığı Değerler ve Atatürkçülükten Beklentilerimiz*. S. 267.

- İ. GİRİTLİ, *Mondros'tan Mudanya'ya, Sèvres'den Lausanne'a*. S. 277.
 E. ÖZBUDUN, *Atatürk ve Demokrasi*. S. 285.
 C. ERGİNSOY, *Türk İstiklâl Savaşı (1919-1922)'nın Dünya Askerlik Tarihindeki Yeri*. S. 297.
 A. NESİM, *Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılapları*. S. 309.
 İ. ENGİNÜN, *Edebî Eser Kahramanı Olarak Atatürk*. S. 343.
 M. ERENDİL, *Atatürkçü Uygulamada Millî Güç*.
 L. ŞENALP, *Atatürk'te Okuma Tutkusu*. S. 369.
 H. BAYKAL, *Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar*. S. 379.
 N. BAYCAN, *Ali Fuat Cebesoy*. S. 441.
 Z.O. ALTINBAŞ, *Anayasalarımızda Kadın Hakları*. S. 455.
 Ş. ZEYREK, *Amasya Mülakatı*. S. 467.
 N. KÖSTÜKLÜ, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancaklarında "Kuva-yı Millîye" Fikri Üzerinde İlk Çalışmalar*. S. 479.
 Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni 10 (1988).
 Athenaeum LXXVII, 1,2 (1989).
 Aziya i Afrika Segodnya 12 (1988); 1-5 (1989).
 Balcanica V, 3-4 (1988).
 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXIX (1988).
 Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review XXXIII (1988).
 Biblica LXX, 2 (1989).
 Biblical Archaeologist LI, 2,3 (1988).
 Bibliotheca Orientalis XLIV, 5-6 (1987); XLV, 1-2 (1988).
 Bizim Safranbolu 771-774, 781, 782, 784, 788 (1989).
 The Bodleian Library Record XIII, 1 (1988).
 Bollettino/Bulletin, /Marzo/Mars/March 10 (1989).
 British Book News December (1988). January February, Marc, April, May (1989).
 Bulgarian Historical Review 4 (1988); 1 (1989):
 4- D. VASILEVA, *Les contacts de Moustafa Kémal Atatürk avec la culture bulgare (A l'occasion du cinquantième de sa mort - le 10 Novembre 1938)*. S. 69.
 Bulletin LVIII, 1 (1987).
 Bulletin de Correspondance Hellénique CXII. (1988).
 Bulletin Medelhausmuseet 23 (1988).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 271, 272 (1988).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XIII, 2, 3 (1988).

- Bulletin of the National Museum of Ethnology Special Issue 7, 8 (1989).
 Bulletin Scientifique XXIV, 7-12 (1988).
 Bulletin Signalétique, Préhistoire et Protohistoire XLII, 4 (1988); Art et Archeologie XLII, 4 (1988); Tables Annuelles XLII (1988); Tables Annuelles Art et Archeologie XLII (1988).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris V, 1-2 (1988).
 Byzantino Slavica XLIX, 2 (1988).
 Byzantion LVIII, 2 (1988).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXX, 4 (1988); XXXI, Bibliographie (1988). XXXII, 1 (1989).
 Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Present 9, 10 (1988).
 Les Cahiers de Tunisie XXXIV, 137-138 (1986).
 The Central Asian Newsletter VII, 4 (1988); VII, 5-6 (1988-1989).
 Central Asiatic Journal XXXII, 3-4 (1988).
 Cultura Antiqua XL, 9-12 (1988); XLI 1, 2 (1989).
 Çamlıdere 46, 47 (1989).
 Dacia XXXII, 1-2 (1988).
 Daniştay Dergisi XVIII, 70-71 (1988).
 Il Datini II, 3 (1989).
 Deutsche Nationalbibliographie 27-39, 44-52 (1988); I-3, 7-17 (1989).
 Devlet Su İşleri Bülteni 325, 326, 327-328 (1988).
 Dialogue 4 (1988).
 Dumbarton Oaks 1985-1987 (1989).
 Durham University Journal LXXXI, 1 (1988).
 East European Quarterly XXIII, 1 (1989):
 S.D. SALAMONE, *The Dialectics of Turkish National Identity: Ethnic Boundary Maintenance and State Ideology*. S. 33.
 EC News 9-14, 16, 17, 19 (1989).
 Ekonomide Ankara 25 (1989).
 Emel 169 (1988); 170-171 (1989):
 169- E. KIRIMAL, *Kırım Türkleri'nin Milli Mücadelesi (XXXV)*. S. 27.
 170-171- E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXXVI)*. S. 48.
 Emilia-Romagna IV, 5, 6 (1988).
 Encyclopaedia Iranica III, 7, 8 (1988).
 The Encyclopaedia of Islam VI, 107-108, 109-110 (1989).
 Encyclopédie de l'Islam VI, 107-108, 109-110 (1989).
 Epigraphica Anatolica 12 (1988).

Erciyes 130-132 (1988); 133-136 (1989):

131- M. KESKİN, *Cumhurbaşkanlığı Fosunda Yer Alan Onaltı Yıldızın Anlamı*. S. 9.

132- H.F. GÖZLER, *Namık Kemal'in Fizikî ve Rûhî Yapısı Bakımından Bazı Husûsiyetleri Üzerine Araştırmalar*. S. 1.

M.İ. SUBAŞI, *Yanlış Anlaşılacak ve Namık Kemal*. S. 6.

M. ÖZBALCI, *Yahya Kemâl'in Nâmık Kemâl Hakkındaki Görüşleri*. S. 9.

133- B. ÖGEL, *Türk Folklor Araştırmaları ve Türk Kültür Târihi Metodu*. S. 1.

135- H. HASAN, *Yugoslavya'daki Türkçe Elyazmalarında Tesbit Edilen Destanlarda Silistre Kalesi'nin 1773 Yılındaki Ruslar Tarafından Kuşatılması*. S. 1.

Erdem IV, 10 (1988):

10- S. SAKAOĞLU, *Atatürk'ün Türk Sanatına Verdiği Değer*. S. 1.

Y. YÜCEL - B. YEDİYILDIZ, *Tarih ve Kültür*.

H.M. SAID, *Tıbb and Tıbbî Institutions in Turkey*. S. 63.

A. CEVİZCİ (Çev.), *Türkiye'de Tıp ve Tıbbî Kurumlar*. S. 95.

R. ŞEŞEN, *Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddîn el-Râsîd'in Soyu Üzerine*. S. 165.

R. ŞEŞEN, *Quelques Remarques sur la Généalogie de L'Illustre Astronome Ottoman Takiyüddîn al-Râsîd*. S. 173.

İ.E. ERÜNSAL, *959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb*. S. 181.

Ethnology XXVII, 4 (1988); XXVIII, 1 (1989).

Etudes Balkaniques 1 (1989).

1- J. BİBİNA, *Some Problems of the Culture in the Programmes of the Political Parties in Turkey (1945-1960)*. S. 7.

R. SAFRATJAN, *Ottomanism in Turkey in the Epoch of Reforms in XIX C.: Ideology and Policy. II*. S. 34.

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5 (1988):

5- A. UĞUR, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Bazı Yerlerin Osmanlı İmparatorluğuna Katılması*. S. 43.

M. KORLAELÇİ, *Molla Hüsrev'in İlmi Çevresi ve Şahsiyeti*. S. 87.

A.V. ECER, *Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesi ve Bu İlkeyi Benimsemeyenler*. S. 129.

M.Ş. AYDIN, *Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı*. S. 237.

Expedition XXX, 1 (1988).

Faravid 12 (1988).

Fırat Üniversitesi Basın Bülteni 80 (1989).

- The Florida Antropologist XLI, 4 (1988).
 The German Tribune 1353-1373 (1989).
 Germania LXVII, 1 (1989).
 Gjuha Jonë 3, 4 (1988); 1 (1989).
 Görüş Ocak, Şubat, Mart, Nisan, Mayıs (1989).
 Haberler. Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçiliği Basın Bülteni 86, 91-97, 99-113 (1988); 1-13, 16-20, 23, 25-32, 34, 36, 37 (1989).
 Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi I, 1 (1983); Özel Sayı (1983); II, 1 (1984); IV, 1 (1986); V, 2 (1988):
 I, 1- T. BAYKARA, *93 Harbi'nden Önce ve Sonra Anadolu*. S. 47.
 R. ÖNSOY, *Plevne Müdafası Esnasında Osmanlı Devletinin Siyasi Durumu*. S. 61.
 Özel Sayı (1983) II. *Abdülhamit Dönemi Türk Basım Teknolojisi ve Modern Türk Basımcılığına Geçiş*. S. 101.
 W. KÖNIG, *Almanya'daki Türklerin Sorunları Karşısında Türk ve Alman Toplumlari*. S. 181.
 II, 1-M.A. ÇAY, *Anadolu Selçukluları'nda Medreseler*. S. 101.
 V, 2- T. İNAL, *L'orient express: la première communication ferroviaire entre la Turquie et la France*. S. 79.
 M. TUFAY, *Türkler, Ruslar ve Bulgarlar*. S. 193.
 Hamdard Islamicus XI, 4 (1988); XII, 1 (1989).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XLVIII, 2 (1988).
 Hesperia LVII, 4 (1988); LVIII, 1 (1989).
 Histoire Archeologie et Ethnographie 3, 4 (1988).
 Historical Research LXI, 146 (1988).
 History Today XXXVII, January, February, March, April, June, July, August, September, November, October, December (1987).
 L'Homme XXIX, 109, 110 (1989).
 Hung Info 3, 4 (1988).
 İ kibine Doğru 1-26 (1989).
 İ lgi XXIII, 56, 57 (1989).
 Iliria Revistë Arkeologjike XVII, 2 (1987).
 Informationen Aus Österreich 3, 6-9, 11 (1989).
 Informations d'Autriche 5, 7-9 (1989).
 International Journal of Anthropology III, 1-4 (1988).
 International Journal of Middle East Studies XX, 4 (1988); XXI, 1 (1989).

International Journal of Turkish Studies IV, 1.

IV, 1- N. ÜLKER, *The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for French and English Interests, 1698-1740*. S. 1.

S. DERİNGİL, *Aspects of Continuity in Turkish Foreign Policy: Abdülhamid II and İsmet İnönü*. S. 9.

B. MASTERS, *Patterns of Migration to Ottoman Aleppo in the 17th and 18th Centuries*. S. 75.

G.W. GAWRYCH, *Şeyh Galib and Selim III: Mevlevism and the Nizam-i Cedid*. S. 91.

Y. KATZ, *Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914: The Plan for Jewish Settlement in Turkey in the Young Turks Era*. S. 115.

K.H. KARPAT, *The Ottoman Family: Documents Pertaining to Its Size*. S. 137.

Inventaria Archaeologica Pologne LX, 369-373 (1988).

Iraq L (1988).

Hukuk Araştırmaları III, 3 (1988)

3- S. DÖNMEZER, *Atatürk'te İnkılâpçılık İlkesinin Temel Anlamı*. S. 7.

İ. GİRİTLİ, *1982 Anayasasının Getirdiği Yenilikler ve "Atatürkçü" Niteliği*. S. 12.

S.S. TEKİNAY, *Atatürk ve Laik Hukuk Düzenine Geçiş Safhaları*. S. 17.

H. NADAROĞLU, *Atatürk ve İktisat Politikası*. S. 21.

E. ÖNEN, *Atatürk ve Hukuk İnkılâbı*. S. 24.

Y. YAYLA, *Atatürk'te Meşruiyet Arayışı*. S. 30.

B. TAHIROĞLU, *Atatürkçü İnkılâp Anlayışı Üzerine Düşünceler*. S. 35.

M. ÖNEN, *Atatürk ve Lozan Barışının Gerçek Anlamı ve Günümüzdeki Rolü*. S. 43.

B. ERDOĞMUŞ, *Atatürk ve Basın*. S. 48.

İ.H. ÖZAY, *"Laiklik": Atatürk Zamanında ve Ölümünün Ellinci Yılında*. S. 51.

C. YAVUZ, *Atatürk İnkılâpları Çerçevesinde "Esbab-ı Mucibe Lâyihası" Açısından Türk Medeni Kanununun ve Borçlar Kanununun İktibas Üzerine Düşünceler*. S. 54.

V. SERİN, *Atatürk Dönemi Para Politikası*. S. 64.

E. ARTUK, *Atatürk ve 1926 Tarihli Türk Ceza Kanununun Hazırlanması*. S. 73.

R. VERSAN, *Atatürk'ün İdeali ve Başarısı*. S. 82.

M. YILDIZ, *Atatürk ve 1921 ve 1924 Anayasaları*. S. 85.

Islam and the Modern Age XIX, 1 (1988).

İslâm Storia e Civiltà VII, 3, 4 (1988).

- İslamic Studies XXVII, 4 (1988).
 Israel Exploration Journal XXXVIII, 1-2, 3 (1988).
 Istorie Veche Şi Arheologie XXXIX, 3,4 (1988).
 İstoriya Filosofiya Pravo 4 (1988); 1 (1989).
 İstoriya SSSR 1, 2 (1989).
 İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 4-6 (1988).
 Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. XXXVI, 2, 3 (1988).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LVIII (1988).
 The Jerusalem Post I, 469 (1988); I, 470, 471, 473-479, 481, 484-493 (1989).
 Journal Asiatique CCLXXVI, 3-4 (1988).
 Journal Institute of Muslim Minority Affairs IX, 1, 2 (1988).
 Journal of Archaeological Science XV, 6 (1988) XVI, 1, 2 (1989).
 Journal of Central Asia X, 2 (1987); XI, 1,2 (1988).
 The Journal of Hellenic Studies CVIII (1988).
 Journal of. Near Eastern Studies XLVIII, 1, 2 (1989).
 Journal of the American Oriental Society CVIII, 4 (1988); CIX, 1 (1989).
 Journal of the History of Biology XXI, 2 (1988).
 Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1988).
 Journal of the Warburg and Courtauld Institutes LI (1988).
 Kalkınmada Anahtar 2, 5 (1989).
 Kamu Hizmeti 15 (1989).
 Kazan 132-136, 138-143, 147, 150, 152, 153, 155 (1989).
 Kemalist Atılım 66-68 (1989).
 66- S. ATEŞ, *Kâzım karabekir Paşa*.S. 1.
 H. FEYZİOĞLU, *Milli Mücadelemizin Kaderi'ne Yön Veren Tarihi Olay*. S. 3.
Kâzım Karabekir Paşa'nın Hayatı. S. 5.
 A. SÖYLER, *Atatürk'ün Eğitim Konusundaki Görüş ve Düşüncelerini*. S. 19
 67- S. ATEŞ *Atatürk'ün Hatırası Tarihi Eserler*. S. 1.
 R. ERGUN, *Kâzım Karabekir Paşa*. S. 10.
 H.K. FEYZİOĞLU, *Babam Kâzım Karabekir Paşa*. S. 12.
 C. GÜMRÜKÇÜ, *Erzurum'un Kurtuluşu ve Kâzım Karabekir Paşa (12 Mart 1918)*. S. 14.
 S.Ö. SAN, *Kâzım Karabekir Paşa'yı Anarken*. S. 22.
Atatürk Laik Felsefe ve Din. S. 24.

- 68- S. ATEŞ, *Türk Tarihi-Inkılâbı ve Bugün Bizler*. S. 1.
 B. GÖKSEL, *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma*. S. 3.
 N. EVLİYAGİL, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu ve İlk Cumhurbaşkanı Atatürk*. S. 11.
 T. FEYZİOĞLU, *Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol*. S. 13.
- Kemalist Ülkü 243-248 (1989):
 243- C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk İnkılâbında Dil Reformu*. S. 12.
 İ.A. ÇUBUKÇU, *Atatürk'le İlgili Bir Anı*. S. 13.
 A.İ. BEYHAN, *Atatürk ve Kooperatîfçilik*. S. 23.
 N. ÇAĞATAY, *Türkiye'de Devletin Eğitime Sahip Çıkması*. S. 25.
 S. ŞEHİDOĞLU, *Erzurum Müdafaa-i Hukuk Gurubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da*.
 244- M. UĞRAŞKAN, *Atatürk'e Niçin Muhtacız*. S. 3.
 H. HÜRKAN, *Tarihi Belgelerin ışığında Milli Mücadele'yi İlk Göze Alanlar. Hüseyin Rauf Bey*. S. 5.
 S. N. ÖZERDİM, *Atatürk'ü Laiklikten Uzaklaştırma Çabaları*. S. 9.
 S. KALKANOĞLU, *Ölümünün 50. Yılında Atatürk'ten Kalanlar*. S. 12.
 N. ÇAĞATAY, *Türkiye'de Devletin Eğitime Sahip Çıkması-5*. S. 14.
 S. ŞEHİDOĞLU, *Erzurum Müdafaa-i Hukuk Gurubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da -II-*. S. 32.
 245- H. HÜRKAN, *Milli Mücadeleyi İlk Göze Alanlar. Hüseyin Rauf Bey*. S. 5.
 A. DÜNDAR, *Atatürkçülük İlkesiz Olamaz*. S. 11.
 A.İ. BEYHAN, *Atatürk ve Kooperatîfçilik*. S. 31.
 246- H. HÜRKAN, *Tarihi Belgelerin Işığında "Halide Onbaşı"*. S. 6.*
 F. AVCI, *Olaylar ve Mustafa Kemal*. S. 12.
 247- M. UĞRAŞKAN, *Kemalizm Bilinci Özsuynunu Tabandan Almalıdır*. S. 3.
 H. HÜRKAN, *"Halide Onbaşı" (2)*. S. 5.
 F. AVCI, *Olaylar ve Atatürk*. S. 11.
 C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Milli Kültürümüzde Atatürkçülük ve Bugünümüz*. S. 13.
 İ. VEZİROĞLU, *Atatürk ve Türk Kadını*. S. 15.
 248- H. HÜRKAN, *Fevzi Paşa'nın Maksatlı Anılması*. S. 6.
 F. AVCI, *Olaylar ve Atatürk*. S. 14.
 M.R. İNAN, *Atatürk'ün Halkçılık Ülküsü ve Halkevleri Bir Daha Kurulurken*. S. 16.
 İ. A. ÇUBUKÇU, *Atatürk'le İlgili İki Anı*. S. 19.
 İ. VEZİROĞLU, *Atatürk ve Tiyatro Kültürü*. S. 20.

- Kıbrıs XL, 26 (1988); XL, 27-42, 44-48 (1989).
 Kızılcahamam Yöre Postası 52, 60, 64, 66, 67 (1989).
 Kiryat Sefer LXI, 4 (1986-1987).
 Kitap Dergisi 15 (1988); 24, 25 (1989).
 Kuzey Kıbrıs II, 1 (1989).
 Le Livre Hongrois 1-2, 3-4 (1988).
 Livres et Revues d'Italie 1-2 (1987).
 Lumea 51, 52 (1988); 3-13, 15, 17-22 (1989).
 Man XXIII, 4 (1988).
 Materialia Turcica XIII (1987):
 XIII- S.A. ÖZSOY, *Subject Properties in Turkish*. S. 40.
 E.EBEL - H.VÁRY, *Carl Gustaf Löwenhielm, Tagebuchaufzeichnungen über seine diplomatische Tätigkeit in der Türkei aus den Jahren 1824-1827. Teil 1*. S. 51.
 R. SCHIFFER- *Halsabschneider und Biedermännner: Piraten und Banditen in den Berichten europäischer Reisender in der Türkei des 19. Jahrhunderts*. S. 81.
 H. BRANDENBURGER, *Die Türkische Musik*. S. 116.
 Medioevo Saggie Rassegne 12 (1987).
 Mémoires et Documents LIII (1988).
 Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 44 (1986); 45(1987).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLVI, 3 (1988-89); Annual Report for the Year 1987-1988 (1988); Recent Acquisitions: A Selection 1987-1988 (1988).
 The Middle East Journal XLIII, 1, 2 (1989).
 Middle East Studies Association Bulletin XXII, 1, 2 (1988).
 Millî Eğitim 81, 82-85 (1989):
 82- Ş. KURNAZ, *Tanzimat Dönemi Kadın Basını*. S. 75.
 83- R. KAPLAN, *İstiklâl Marşı*. S. 12.
 Ş. KURNAZ, *II. Meşrutiyet Kadın Basını*. S. 49.
 85- V. GANI, *Osmanlı Eğitim Sistemi*. S. 49.
 Millî Kültür 62, 63 (1988):
 62- M. ŞEKER, *Çaka Bey ve Tarihteki Yeri*. S. 59.
 63- M.K. ATATÜRK, *Türk Yazı İnkılâbı*. S. 2.
 F. KÖPRÜLÜ, *Alfabe İnkılâbı*. S. 7.
 A.S. LEVENT, *Latin Harfleri Meselesi*. S. 9.
 B. GÖKSEL, *Atatürk İnkılâbı İçinde "Alfabe Reformu" ve Bu Olayın Dışından Değerlendirilmesi*. S. 17.

- H. DUMAN, *Atatürk'e Göre Kültür ve Bunun Araçları*. S. 30.
 A. TANERİ, *Atatürk ve Harf İnkılâbı*. S. 46.
 H. ERALP, *Atatürk İnkılâpları ve "Yazı İnkılâbı"nın Bu İnkılâplar İçindeki Yeri*. S. 56.
 Ö. GÖÇGÜN, *Örnek Devlet Adamının Vasıfları ve Atatürk*. S. 72.
 Atatürk ve Milli Eğitim-Görüşler Hedefler-İlkeler. S. 78.
 F. TEVETOĞLU, *Atatürk'ün Minber Gazetesi'nde Kullandığı Takma Adı: Hatib*. S. 89.
 C. KAVCAR, *Yazı Reformu ve Getirdikleri*. S. 96.
 M. SERTOĞLU, *Mustafa Kemal Paşa ile Son Sadriâzâm Ahmet Tevfik Paşa'nın Münasebetlerine Dair Belgeler*. S. 100.
 İ. GEÇER, *Mavi Aydınlık "Atatürk'den Hâtıralar"*. S. 106.
 M. UYGUNER, *Harf İnkılâbı Konusunda*. S. 108.
 C.M. ALTAR, *Atatürk'ün Müzik İnkılâbına Toplu Bakış*. S. 110.
 G. KOÇAK, *Atatürkçülük ve Atatürk'ün Eğitimle İlgili Görüşleri*. S. 117.
 Milliyet Sanat 207, 209-215, 217, 218 (1989).
 Mitteilungen 90, 91 (1989).
 Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXVII (1987).
 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung CIII (1988).
 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Roemische Abteilung XCV (1988).
 Monumentet 1 (1988).
 Musaica XIX, (1986).
 Muslim Education Quarterly VI, 1 (1988); VI, 2 (1989).
 al-Mu'tamad I, 5-6 (1988-1408).
 Narodi Azii Afriki 5, 6 (1988).
 National Geographic CLXXV, 1 (1989).
 Nato Dergisi 3, 4 (1988).
 Neuerwerbungen Vorderer Orient 11, 12 (1988); 1-3 (1989).
 New Cyprus IV, 8, 9 (1988); IV, 12 (1989), V, 1-3 (1989).
 News From Austria 5-9 (1989).
 Newsletter 19 (1988).
 Newspot 53 (1988); 1-24 (1989).
 Notizie e Documenti 3 (1989).
 Nouvelles de L'Inde 264 (1988); 265 (1989).
 Les Nouvelles des 9-11 (1988).
 Novaya i Noveyşaya İstoriya 1, 2 (1989).

Nüfusbilim Dergisi X, (1988).

Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden Haberler 6 (1988); 7 (1989).

Oriens XXXI (1988).

Orient XXVIII, 1-4 (1987); XXIX, 1-3 (1988); XXVIII.

1- N. ABADAN-UNAT, *Die Familie in der Türkei Aspekte aus struktureller und juristischer Sicht*. S. 66.

3- H. LIST, *Erste deutsche Turkologen- Konferenz, 2.-6. Juli 1987 in Bamberg/First German conference of Turkologists*. S. 314.

H. GÜMRÜKÇÜ, *Die inflationäre Entwicklung und ihre Bekämpfung im monetaristischen Anpassungsprozess in der Türkei 1980-1987*. S. 365.

Orientalia LVII, 3, 4 (1988).

Örientalistische Literaturzeitung LXXXIII, 5 (1988); LXXXIV, 1, 2 (1989).

Oriente Moderno LXVII, 4-6 (1987).

Origini XII, 1 (1983); XII, 2 (1983).

Orman Mühendisliği 3 (1989).

Österreichische Osthefte XXX, 4 (1988); XXXI, 1 (1989).

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XCII, 1 (1989).

Papers of the British School at Rome LVI, (1988).

The Philosophical Review XCVIII, 1 (1989).

Philosophy and History XXII, 1 (1989).

Præhistorische Zeitschrift LXIII, 2 (1988).

Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias CXL (1984).

Prilozi XXXVI (1986); 37 (1987).

Przegląd Orientalistyczny 1-4 (1988).

The Quarterly Index Islamicus XII, 4 (1988).

Quartely Journal of the Pakistan Historical Society XXXVI, 4 (1988).

Rassegna Storica del Risorgimento LXXV, 4 (1988); LXXXVI, 1 (1989).

Record of World Events XXXV, 2, 3 (1989).

Referativniy Jurnal 6 (1988); 1, 2 (1989).

Review XI, 4 (1988); XII, 1 (1989).

Revista Arhivelor 1924-1985 Bibliografie Tematica (1988); LI, 1 (1989).

Revista del Instituto Egipcia de Estudios Islamicos 1 (özel Sayı) (1953-1372).

Revue de Synthèse CIX, 3-4 (1988); CX, 1 (1989).

Revue des Arts Asiatiques I, 1-3 (1924); II, 1-4 (1925); III, 1-4 (1926); IV, 1-4 (1927); V, 1-4 (); VI, 1-4 (); VII, 1-4 (1931); VIII, 1-4 (); IX, 1-4 (1935); X, 1-4 (1936); XI, 1-4 (1937); XII, 1-4 (1938); XIII, 1-2 (1939); XIII, 3-4 (1939-1942).

Revue des Études Byzantines XLVI (1988).

Revue des Études Sud-Est Européennes XXVI, 4 (1988).

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXV, Octobre-Décembre (1988); XXXV, Avril-Juin (1988).

Revue Internationale d'Histoire Militaire 67, 68, 70 (1988):

67- N. GENÇ, *The Administrative Function of the Timarli Sipahis During the Ottoman Classical Age*. S. 29.

Ö. ERGENÇ, *The Qualifications and Functions of Ottoman Central Soldiers*. S. 45.

İ. ORTAYLI, *Osmanen-Reich und Polen Nach 1683: Militaerreformen im Osmanen-Reich und Polnische Offiziere*. S. 57.

G. ÖZDEN, *War. Industry Plants of the Ottoman Armed Forces*. S. 67.

S. ÖZBARAN, *The Ottomans' Role in the Diffusion of Fire-arms and Military Technology in Asia and Africa in the 16th Century*. S. 77.

M. ÇADIRCI, *Renovations in the Ottoman Army (1792-1869)*. S. 87.

Y. ERCAN, *Ottoman Seizure of Syria and its Effects on the Minorities*. S. 103.

R. UÇAROL, *The Border Dispute between the Ottoman Empire and Greece; Rearranging the Border According to the Berlin Treaty of 1878 and Giving Land to Greece (1878-1881)*. S. 119.

Ş. TURAN, *Relations between the Ottoman Military and Administrative Units during the Second Constitutional Era*. S. 153.

F. ARMAOĞLU, *Crisis the Cyprus Question Initiated in Turco-Greek Relations*. S. 227.

N. MENEMENCİOĞLU, *Enver Pasha in Turkestan, 11918-1922*. S. 253.

Revue Roumaine d'Études Internationales XXII, 5, 6 (1988).

Rocznik Orientalistyczny XLVI, 1 (1989).

Romania Pages of History 4 (1988).

Romanian News 51, 52 (1988); 1, 3-14, 15-16, 17-22 (1989).

Saçak 59-64 (1989).

Saeculum XXXIX, 2 (1988).

Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXVII, 4 (1987); XXXVIII, 1-4 (1988).

Schweizerisches Landesmuseum XCVI (1987).

Scripta Minora (1987-1988).

Seçilmiş Gazete Yazıları Bibliyografyası 1, 2 (1989).

Senri Ethnological Studies 23 (1988).

Sesler XXIV, 230 (1988):

XXIV, 230- F. KAYA, *Atatürk'ün Manastır Yılları ya da, Manastırlıların Anılarında Atatürk*. S. 12.

A. ENGÜLÜ, *Yugoslavya Türk Halkı Şiirinde Atatürk Konusuna Bir Bakış*. S. 28.

M. KARAHASAN, *Harb Yönetimi ve Atatürk*. S. 42.

İ. MUZBERG, *Yeni Türkiye'nin Kurucusu Kemal Atatürk*. S. 55.

Silahlı Kuvvetler Dergisi CVIII, 319, 321 (1989):

319- H.F. ÇELİKER (Çev.), *Bulgaristan'daki türk Azınlığı. Sıkıntılı Yaşam*. S. 38.

H. IŞIK, *Osmanlılarda Batıl İnançlar ve Taassup*. S. 61.

Y. ERCAN, *Balkan Türkleri*. S. 76.

T. ÖZDOĞAN, *Demiryollarının Tarihçesi, Osmanlı Döneminde Demiryolu siyasetimiz, Kara Ulaştırmasında Demiryollarının Rolü*. S. 86.

320- T. ÖZDOĞAN, *Milli Mücadele'de Gaziantep*. S. 62.

F. BAŞDOĞAN, *Milli Mücadele'de Maraş*. S. 75.

T. YALAZAN, *Milli Mücadele'de Urfa*. S. 92.

321- İ. SAKARYA, *Milli Mücadele'de Toroslar*. S. 37.

M. ÖZ, *İstiklal Savaşı Döneminde Adana ve Çukurova*. S. 51.

S. TEKELİ, *Çanakkale Muharebeleri ve Önemi*. S. 64.

Sociological Forum III, 4 (1988).

Sovetskaya Etnografiya 6 (1988).

Sovetskaya Tyurkologiya 5 (1988); 1 (1989).

Speculum LXIII, 4 (1988).

Sprachwissenschaftliches Wörterbuch II, 1 (1988).

Studi Magrebini XIII (1983).

Studia Albanica XXV, 2 (1988).

Studia Orientalia LXIV (1988).

LXIV- H. HALÉN, *Addenda to the Handbook of Oriental Collections in Finland: Turcica, Arabica, Persica and Caucasica*. S. 327.

Studijné Zvesti 23 (1987).

Studime Filologjike XLII, 2, 3 (1988).

Studime Historika XLII, 3,4 (1988).

Studia Islamica LXVI (1987); LXVII, LXVIII (1988); LXIX (1989):

LXVIII- U. HAARMANN, *Rather the injustice of the Turks than the Righteousness of the Arabschanging 'Ulamā' attitudes Towards Mamluk Rule in the late fifteenth century*. S. 61.

Suomen Museo XCIV (1987); XCV (1988).

Südosteuropa Mitteilungen XXVIII, 1, 4 (1988); XXIX, 1 (1989).

Südstofforschungen XLVII (1988).

Századok CXXI, 4-6 (1987).

Şişe Cam 158 (1988); 159, 160 (1989).

Tarbiz LVII, 2, 3 (1988).

Tarih ve Toplum 61-66 (1989):

63- M. YETKİN, *Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay*. S. 5.

A.T. ALKAN, *İstiklâl Mahkemesi'nin Sivas Günleri ve Muhaliflerin Tasfiyesi II*. S. 9.

A. AGAYEF, *Türk Âlemi*. S. 18.

A.F. ÖKSÜZOĞLU, *Atatürk'ün Tarsus'u Ziyareti*. S. 24.

M. AND, *Türkler, Türk Tarihi, İtalyan Opera ve Baleleri I*. S. 29.

Son Halife Abdülmecid'in Türkiye'den Ayrılışı. S. 38.

Munise Başikoğlu'nun Hatıraları VII. Babam Rıza Tevfik. S. 39.,

Z. ARIKAN, *Midhat Paşa'nın Eşi Naime Hanım'ın Ölüm Haberi*. S. 47.

64- T. TEKİN, *Yine Etrüsk Sorunu*. S. 9.

A. BİRİNCİ, *II. Meşrutiyet'te İşsizlerinKırdığı "Çalışan Kardeşler Cemiyeti"*. S. 12.

A.T. ALKAN, *İstiklâl Mahkemesi'nin Sivas Günleri ve Muhaliflerin Tasfiyesi III*. S. 15.

U. KOCABAŞOĞLU, *Bu Bir Rekor Mudur?* S. 21.

Ü. ÖZGÜMÜŞ, *Osmanlı Vitrayı*. S. 24.

İlânından Üç Hafta Önce "Cumhuriyet Hakkında Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mütalâatı". S. 26.

S. ÖZBARAN, *Ras ül-Hayme'de Tarih. Körfezden Osmanlı'ya Sempatik Bakış*. S. 28.

M. AND, *Türkler, Türk Tarihi, İtalyan Opera ve Baleleri II*. S. 31.

F. AHMAD, *Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum 1908-1918*. S. 47.

65- S. ÖZBARAN, *XVI. Yüzyılda Basra ve Lahsa Eyaletlerinde Osmanlı Mali Uygulamaları*. S. 6.

M. ÖZDAĞ, *Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı*. S. 9.

H. MELZİG, *Türkiye Hatıraları*. S. 16.

Z. TOPRAK, *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu. "Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme-Ulaşım Teknikleri"*. S. 38.

66- A. KABACALI, *Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge*. S. 9.

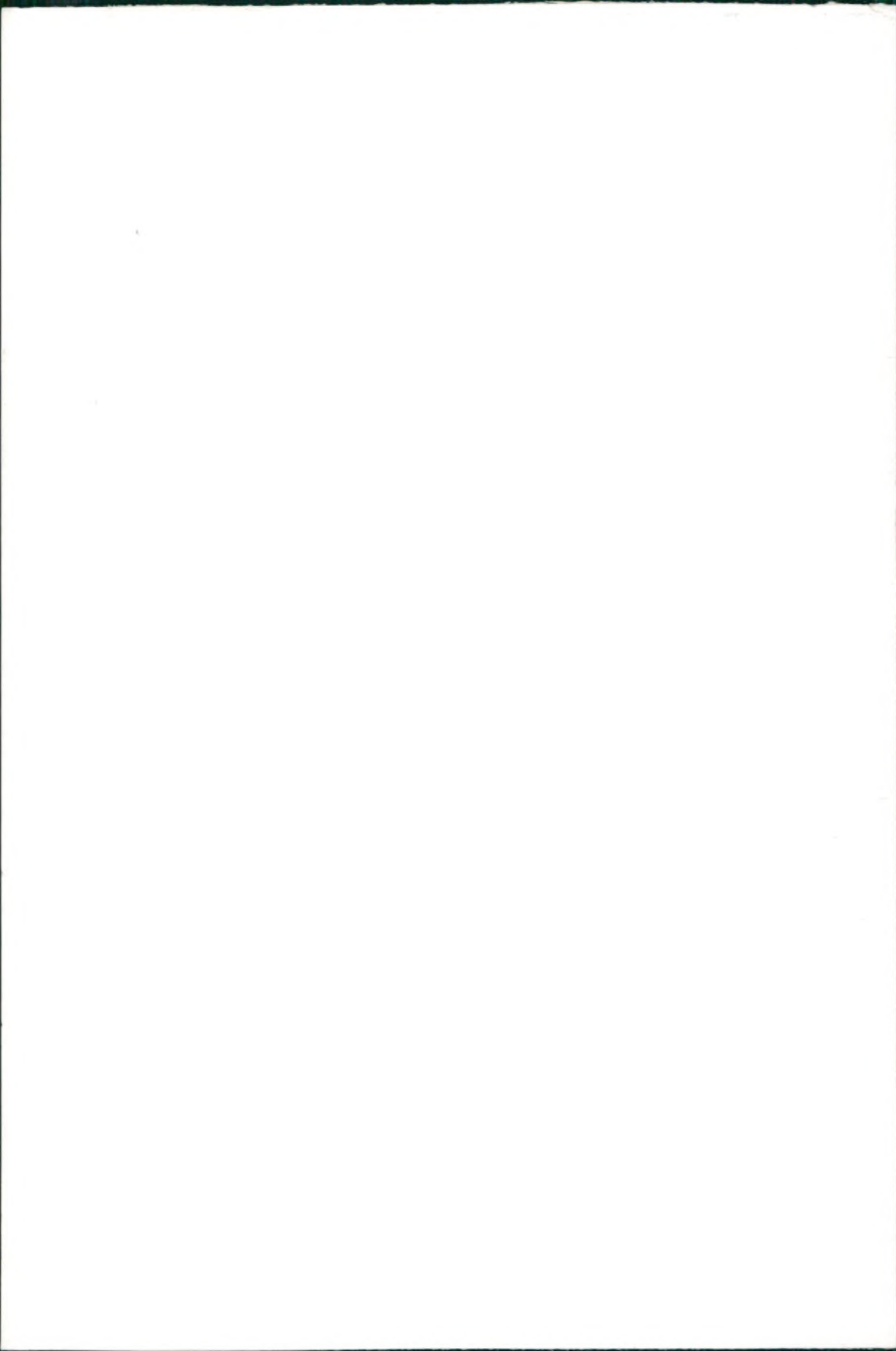
S. ÇAKIR, *Bir Osmanlı Kadın Örgütü Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti*. S. 16.

M. AND, *İtalyan Tiyatrosu'nda Türkler ve Türk Tarihi*. S. 29.

Y. DEMİRİZ, *Karamanlıca Epigrafiyasına Katkı Eskişehir'de karamanlıca*

- Bir Mezartaşı kitabesi*. S. 36.
 E. CİZGEN, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*. S. 42.
 S. UMUR, *Osmanlı Belgeleri Arasında Sultanlar ve Padişahlar*. S. 45.
 M.Ö. ALKAN, *Türkiye'nin İlk Felsefe Dergisi: Felsefe Mecmuası*. S. 49.
 Tebliğler Dergisi LI, 2263, 2274-2278 (1988); LII., 2279-2286 (1989).
 Thraca-Dacica IX, 1-2 (1988).
 The Toyo Gakuho LXIX, 1-2, 3-4 (1988).
 The Toyoshi-Kenkyu XLVII, 3 (1988).
 Történelmi Szemle XXX, 3 (1987-88).
 Turkish Review Quarterly Digest II, 11 (1988); III, 14
 II, 11- H. KARTAY, *The Turkish Leather Industry-The Structure and Problems of the Industry and Expectations*. S. 21.
 A. SAYILI, *Turkish Contributionsto Scientific Work in Islam*. S. 39.
 III, 14- M. Yılmaz, *Burdensharing Turkey's Pershpective*. S. 5.
A Research Institute for Twenty-Five Years. The Scientific and Technical Research Council of Turkey (TÜBİTAK). S. 17.
A Great TurkishPhilosopher Mevlâna Djelaladdin Rumi (1207-1273). S. 37.
 S. TÜRKER, *Water-Products Capacity in Turkey and the Contribution of GAP*. S. 53.
Kiosks of Istanbul. S. 71.
 The Turkish Studies Association Bulletin XII, 2 (1988):
 XII, 2- C.G. FISHER, *Non-Royal patronage during the Reign of Suleyman the Magnificent: Some Considerations*. S. 91.
 M. HEPER, *The State and Politics in Turkey*. S. 96.
 Turkologischer Anzeiger 14 (1988).
 Türk Arkeoloji Dergisi XXVII (1988).
 Türk Dili LIV, 429, 430, 431, 432 (1987); 433, 434 (1988):
 Türk Etnografya Dergisi XVIII (1988).
 Türk Kültürü Bibliyografyası I-XXVI, 1-300 (1962-1988).
 Türkiye Bibliyografyası 9 (1986); 5-10 (1987).
 I, II (1928-1938); I-IV (1955); 8-10, 11-12 (1981); 2-10, 11, 12 (1987).
 T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XVIII, 1-3 (1988).
 Türkiye Makaleler Bibliyografyası I (1952); I (1977); IV (1978); I (1985);
 5-8, 10 (1986).
 Türsab Turizm Dergisi 79-81 (1989).
 Ugarit-Forschungen XX (1988).
 Ulster Journal of Archaeology L (1987).
 Verbum XI, 3-4 (1988).

- Vestnik Drevney İstorii 2, 4 (1988); 1 (1989).
 Vestnik Leningradskogo Universiteta, 3, 4 (1988); 2 (1989).
 Voprosi İstorii 5, 11, 12 (1988); 1-4 (1989).
 Vostokovedenie 14 (1988).
 Wissenschaftliche Zeitschrift Martin-Luther- Universität Halle-Wittenberg
 XXXVII, 1, 5, 6 (1988).
 The Yale Review LXXVII, 3, 4 (1988).
 Yayın Dünyası 7 (1989).
 Yeni Düşünce 375, 376, 378, 380, 382, 389, 391-396, 398 (1989).
 Yeni Forum X, 224-235 (1989):
 229- M.E. IŞIK, *Atatürkçülüğe ve "İlkeleri"ne Dair*. S. 33.
 230- A.B. EŞREF, *İkbal ve Türkler*. S. 20.
 S. AKHTAR, *Atatürk ve Pakistan*. S. 22.
 F. TEVETOĞLU, *Atatürk'ün Minber'i ve Minber'in hatibi*. S. 24.
 234- S. KANTARCIOĞLU, *Atatürk ve Türk Gençliği*. S. 45.
 Zakhmetkesh Ayal 8-12 (1988); 1, 2 (1989).
 Zbornik IV (1981); VI (1985).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXXIX, 1
 (1989).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXXVIII, 4 (1988). XXXIX, 1 (1989).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 74, 75 (1988); 76 (1989).
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLVI, 1
 (1989).
 Zion LIII, 4 (1988); LIV, 1 (1989).

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIV

No. 209

Avril 1990

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

2 0 0 0